

კავკასიურ ენათა კათედრის შრომები. II.

პრ. ჩიქობავა, ილ. ხარცვაძე

სუნძური ენა

რედაქტორი ა. ნ. ჩიქოვანაძე

წ ი ნ ა ს ი ტ უ ზ ა ო ზ ა

1. წინამდებარე შრომა — „ხუნძური ენა“ — ერთი იმ საუნევერსიტეტო კურსთაგანია, რომელთაც მთის იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის ამუშავენს კავკასიურ ენათა კათედრა.

ხუნძური ენის კურსი ჩვენს უნივერსიტეტში იკითხება 1936 წლიდან (1944 წლამდე კითხულობდა არნ. ჩიქობავა, 1944 წლიდან მოყოლებული კითხულობს ილ. ცერცვაძე).

საუნივერსიტეტო კურსმა უნდა მოგვეცეს ენის მეცნიერული ანალიზი, ე. ი. ფონეტიკური სისტემის, გრამატიკული სტრუქტურისა და ლექსიკის ძირითად ჯგუფთა ანალიზი.

2. ცოცხალი ენის მეცნიერული ანალიზი (მით უფრო, თუ ეს ენა ახალ-სამწერლოა, და ხუნძური ენა სწორედ ასეთია) უცილობლად მოითხოვს დიალექტურ მონაცემთა გათვალისწინებას.

ხუნძური ენა კილო-თქმებით მდიდარია; მასში განოიყოფა სამი ძირითადი დიალექტი და ერთიც — გარდამავალი, სახელდობრ: ა) 1. ჩრდილოური ანუ ხუნძახური, ბ) სამარული; 2. ანწუხური და 3. ჰარული; 4. გარდამავალი — ჩრდილოურსა და სამხრულ კილოებს შორის — ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახული თქმების სახით (თქმებით მდიდარია ხუნძახურიცა და ანწუხურიც).

ხუნძური ენის შესწავლა დაიწყო ჩრდილო დიალექტიდან: ჩრდილოური მასალის ანალიზი დაედო საფუძვლად ა. შიტნერის შრომას „ცდა ხუნძურის შესახებ“ („Versuch über das Awarische“, 1862 წ.); ჩრდილო-ხუნძურის მასალას იკვლევს პ. უსლარის ცნობილი მონოგრაფიაც „ხუნძური ენა“ („Аварский язык“, 1863 წ.): უსლარის თანამშრომელი, ხუნძი აიდემირი, იყო სოფ. ჰირკეიდან (აიდემირ ჰირკეელი), აული ჰირკეი (ჰიკაბ) კი ხუნძახური დიალექტის გავრცელების ჩრდილო კიდეზე მდებარეობს.

თანამედროვე სალიტერატურო ხუნძური ენის საყრდენ დიალექტად ისევ ჩრდილო დიალექტი, ხუნძახური, გვევლინება (ცალკეულ მოვლენებშიღა თუ იჩენს თავს ანდალალური წრის თქმათა გავლენა).

სამხრული დიალექტები — ანწუხური, ჰარული — არ იყო შესწავლილი¹; კიდევ უფრო ეს ითქმის ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახულ

¹ ანწუხურის შესწავლის საპირობას ჯერ კიდევ პ. უსლარი გახაზავდა: ენათმეცნიერებისათვის ანწუხურის შესწავლა ისევე მნიშვნელოვანია, როგორც ხუნძახურის შესწავლა: თუ არ შედარების გზით, ენის თვისებას ნათლად ვერ გავიგებთო (II. Услар. „Авар. яз.“ გვ. 6).

თქმათა შესახებ. საჭირო იყო ეს კილო-თქმები შეგვესწავლა, შეგვეგროვებინა საიმედო დიალექტური ტექსტები. ასეთ მასალას ავტორები იწერდნენ საენათმეცნიერო მივლინების დროს (არნ. ჩიქობავა — ლუნიბში 1929 წ., ბუინაკსკში 1933 წ., ზაქათალაში — ქარელებთან — 1938 წ., ბუინაკსკში 1939 წ., ლუნიბსა და აულ ქობში — 1941 წელს; ილ. ცერცვაძე — ანწუხელებთან კახეთში 1942 — 1943 წ., ქარელებთან ზაქათალასა და ბელაქანში (აზერბაიჯანის სსრ) — 1947, 1958 წ.

ამ მივლინებათა დროს ჩაწერილი იყო ტექსტები — ანწუხური, ქარული, ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახული თქმებისა. ამ ტექსტების ნიმუშები დართული გვაქვს (გვ. 372—411); სხვაობათა გამოვლენის მიზნით ერთი და იგივე ნაწყვეტია აქ სხვადასხვა კილო-თქმაზე წარმოდგენილი.

ამ ტექსტების ანალიზი მოცემული გვაქვს სხვადასხვა მოხსენებებში, რომელთა მხოლოდ ნაწილია გამოქვეყნებული (სათანადო ნაბეჭდ და ხელნაწერ შრომათა სია იხ. წიგნის ბოლოს გვ. 421—426).

ის ტექსტები, რაც ჩვენს განკარგულებაში მოიპოვება, რა თქმა უნდა, სრულად ვერ ასახავს ცოცხალი ხუნძური მეტყველების ნაირგვარობას (აქ ჯერ კიდევ ბევრი რამ არის გასაკეთებელი, რომ ყველა თქმამ სათანადო დიალექტურ ტექსტებში პოვოს დოკუმენტაცია); კერძოდ, ყარახლისათვის ჩვენ ორი აულის მეტყველების ნიმუში მოგვაქვს — აულ უნტი-სა (ჭუნტიბ) და აულ შულანისა (შულანიბ), რომელნიც ყარახის თემის პერიფერიაზე მდებარეობენ (იხ. К. И. Козыбский, Памятная книжка Дагестанской области, თემირ-ხან-შურა, 1895, გვ. გვ. 219, 220).

სამწუხაროდ, სამხრულ-ხუნძურ კილო-თქმათა ნიმუშები გამოკვეყნებული ტექსტების სახით არა თუ ამ ოცი წლის წინეთ არ მოიპოვებოდა, არამედ არც ახლა მოიპოვება (როცა დიალექტების შესწავლის საქმე საკმაოდ წინ წავიდა, კერძოდ, თვით დიდესტანში): დიალექტური ტექსტები არ იბეჭდება, თუმცა სადავო არ არის, რამდენად საჭიროა ეს ტექსტები საენათმეცნიერო მიზნებისათვის; თვით ისეთ გამოკვლევაშიც კი, როგორიცაა ხუნძის შ. მიქაილოვის „ხუნძური დიალექტოლოგიის ნარკვევები“ („Очерки аварской диалектологии“, 1959), სადაც ავტორი დაწვრილებით მიმოიხილავს ხუნძურ კილო-თქმათა რთულ ვითარებას, სამწუხაროდ, გაბმულ ტექსტებს ვერ ვიპოვიით.

3. გრამატიკული მოვლენები ბუნებრივია განვიხილოთ გრამატიკულ კატეგორიათა მიხედვით: მორფოლოგიური და სინტაქსური მოვლენები სახელისა და ზმნის გრამატიკულ კატეგორიებს უკავშირდება (სწორედ ამ წესს მისდევს „ხუნძური ენის გრამატიკული ანალიზი“, რომელიც არნ. ჩიქობავამ შეადგინა 1945 წ. და შეიცავს ფონეტიკური სისტემისა და ფონეტიკურ ცვლილებათა ანალიზს — დიალექტურ მონაცემთა გათვალისწინებით, აგრეთვე სახელისა და ზმნის მორფოლოგიურ კატეგორიათა ანალიზს, ნაწილობრივ, სახელის ფუძეთწარმოებასაც).

ენის გრამატიკული წყობა ასეთ შემთხვევაში რომ უფრო მკვეთრად დაჩნდება, ეს ავტორებისათვის სადავო არ არის. მაგრამ, როცა მსმენელებმა ენა პრაქტიკულად არ იციან, მასალის მიწოდებას მეტყველების ნაწილთა მიხედვით, გარკვეული უპირატესობა ენიჭება: ისეთი ლექსიკური ჯგუფების გამოყოფა, როგორიცაა „რიცხვითი სახელები“, „ზედსართავი სახელი“, „ნაცვალსახელი“, „ზმნისართი“... პირველ ყოვლისა, ლექსიკის შესწავლის თვალსაზრისითაა მიზანშეწონილი.

ამის გათვალისწინებით არის აგებული წინამდებარე კურსი. მასში გამოყენებულია, როგორც ზემოხსენებული ხელნაწერი „გრამატიკული ანალიზი ხუნძური ენისა“, ისე ავტორთა სხვა გამოუქვეყნებელი შრომები (და მათივე ჩაწერილი დიალექტური ტექსტები). შრომა, ცხადია, ითვალისწინებს სპეციალურ ლიტერატურას ხუნძურ ენაში (და ნიუთითებს მასზე ტექსტის სათანადო ადგილებში).

ეს კურსი ზემოხსენებულ „გრამატიკულ ანალიზთან“ შედარებით ნოცულობითაც უფრო ვრცელია და შინაარსითაც უფრო მდიდარი — ფონეტიკაშიც, მორფოლოგიაშიც. მთელი მასალის ამგვარად ჩამოყალიბება ეკუთვნის ილ. ცერცვაძეს.

4. წიგნის ბოლოს მოცემულია სრული სია გამოყენებული ლიტერატურისა ხუნძური ენის შესახებ (სხვა შრომები კი მხოლოდ ტექსტშია მოხსენებული).

დაწვრილებითი სარჩევი საშუალებას იძლევა საჭირო ცნობა ვიპოვოთ ტექსტში, და ერთგვარად ეწვევა ცნებათა ინდექსის მაგივრობას.

პირთა საძიებელი დართული გვაქვს.

ხუნძური ენისათვის — ისევე, როგორც მთის იბერიულ-კავკასიურ სხვა ენათათვის — სხვადასხვა დროს სხვადასხვაგვარ ანბანს ხმარობდნენ. ყველა ამ ანბანის სინოპტიკური ტაბულა (საენათმეცნიერო მიზნებისათვის ჩვენში ხმარებული ლათინური ტრანს-

კრიტიკითურთ) წარმოდგენილია გვ. 19—21 (დამწერლობასთან დაკავშირებით).

5. ჩვენი სამეცნიერო მივლინებების დროს მოსახლეობა ადგილობრივ ტრადიციულ სტუმართმოყვარეობას იჩენდა, ინტელიგენცია მუშაობაში გვეხმარებოდა¹, ხელისუფლების ორგანოები ყურადღებით გვეკიდებოდნენ.

ყოველივე ამას მაღლიერების გრძობით ვიგონებთ.

6. საენათმეცნიერო შრომის ბეჭდვას, როგორც ცნობილია, ტექნიკური სიძნელეები ახლავს, მით უფრო, როცა დამატებითი სასტამბო ნიშნებია საჭირო.

უნივერსიტეტის ხელმძღვანელობის, მეტადრე კი უნივერსიტეტის რექტორის საქართ. მეცნ. აკადემიის აკადემიკოსის პროფ. ე. ხარაძის, და, აგრეთვე, სამეცნიერო ნაწილის პრორექტორის პროფ. ს. ჟღენტის აქტიური დახმარება რომ არა, ვერ შევძლებდით გამოგვეცა ეს წიგნი, — პირველი (არა მხოლოდ ჩვენში) საუნივერსიტეტო კურსი ხუნძური ენისა, რომლის შესწავლასაც არც თუ მცირე სამეცნიერო ინტერესი ახლავს.

წიგნის გამოცემას დიდად შეუწყო ხელი უნივერსიტეტის გამომცემლობის დირექტორმა ამხ. ალ. გაბესკირიამ, ბისპა მოადგილემ ამხ. გრ. ნიქაბაძემ, აგრეთვე უნივერსიტეტის სტამბის საამწყობო სამქროს უფროსმა ამხ. ვახ. გურგენიძემ.

დიდი შრომა გასწია ასოთამწყობმა ამხ. ნათელა გოჭოშვილმა (წიგნი მთლიანად მისი აწყობილია).

ავტორები სასიამოვნო მოვალეობად თვლიან ყველა ზემოხსენებულ პირს გულწრფელი მადლობა მოახსენონ.

კავკასიურ ენათა კათედრის წევრები ფილოლ. მეცნ. კანდიდ. ეკატ. ოსიძე და კავკასიურ ენათა კაბინეტის ლაბორანტი ნ. იოსავა კორექტურის სწორებაში გვშველოდნენ, რასაც მადლობით აღვნიშნავთ.

*
*
*

„ხუნძური ენა“ დაწერილია სათანადო პროგრამის შესაბამისად. წიგნის შესახებ ყველა მართებულ შენიშვნას ავტორები მადლობით მიიღებენ.

არნ. ჩიქოვავა

ილ. ცხარცვაძე

26. I. 1962

¹ კერძოდ, იმ პირთა სია, ვისგანაც ჩაწერილი გვაქვს აქ წარმოდგენილი ტექსტები, მოცემულია გვ. 415—416.

ПРЕДИСЛОВИЕ

1. „Аварский язык“ представляет собою один из университетских курсов (по горским иберийско-кавказским языкам), разрабатываемых кафедрой кавказских языков.

Курс аварского языка читается в нашем университете с 1936 года (до 1944 г. курс вел Арп. Чикобава, с 1944 г. ведет И. Церцвадзе).

Университетский курс призван дать научный анализ языка (его фонетической системы, грамматической структуры, основных групп лексики).

2. Научный анализ живого языка, тем более младописьменного, каким является аварский, невозможен без учета диалектных данных.

В диалектном отношении аварский язык сильно дифференцирован: в нем выделяются три основных диалекта и один переходный: а) 1. северный — хунзахский, б) южные: 2. аяцухский и 3. чарский с рядом говоров каждый; 4. переходный — от северного к южным — в виде многочисленной группы говоров тидско-андалальско-карахаекских.

Научное изучение аварского языка началось с северного диалекта: анализ материалов северного наречия лег в основу работы А. Шифлера „Versuch über das Awarische“ (1862 г.); известная монография П. Услара „Аварский язык“ (1863 г.) строится на материале северного наречия: сотрудник Услара Айдемир был из аула Чпркей (Айдемир Чпркеевский), расположенного на северной окраине распространения хунзахской речи.

Опорным диалектом современного литературного аварского языка также служит северное, хунзахское, наречие (лишь в отдельных моментах проскальзывает влияние говоров андалальской полосы).

Южные диалекты — аяцухский¹, чарский — не были изучены; еще более это касается говоров переходной зоны (тидско-андалальско-карахаекских).

¹ Необходимость изучения аяцухского диалекта подчеркивалась еще П. Усларом: „Исследование аяцухского наречия столь же важно для языкознания, как и хунзахского: не иначе, как сравнительным путем, можно достигнуть ясного понимания свойства языка“ („Авар. яз.“ § 4, стр. 6).

Необходимо было изучить эти диалекты, собрать надежный диалектный материал в виде текстовых записей. Такой материал и собирался авторами во время лингвистических поездок (Ари. Чикобава — в Гумибе в 1929 г., в Буйвакске в 1933 г., в Закатала у чарцев в 1938 г., в Буйвакске в 1939 г., в Гумибе и в ауле Чох в 1941 г., И. Церцвадзе — у анцухцев в Казети в 1942, 1943 г., у чарцев в Закатальском и Белокаанском районах Азерб. ССР — в 1947, 1958 г.

Во время этих поездок авторами собраны тексты — анцухские, чарские, а также по говорам гидеко-андадальско-карахаеского круга. Образцы их представлены (с переводом на груз. яз.) на стр. 372—411 (для сопоставления расхождений одни и те же отрывки даны в вариантах различных говоров и диалектов).

Лингвистический анализ наших диалектных текстов, данный в специальных докладах, опубликован лишь частично (список соответствующих работ, печатных и рукописных, см. в конце (на стр. 421—426)).

Текстовый материал, имеющийся в нашем распоряжении, конечно, не отображает всего многообразия живой аварской речи по говорам (здесь еще много работы предстоит, прежде всего, по сбору диалектного материала), в частности, карахаеский материал представлен у нас образцами речи лишь двух аулов Унти (Quntib) и Шулаи (Şulanib), которые находятся на периферии аварской провинции — общества — Карах (см. Е. И. Козубский, Памятная книжка Дагестанской области, Темир-Хан-Шура, 1895, стр. 219, 220: Унты — насел. аварцы — общества Карах; Шулавы — насел. аварцы — общества Карах).

К сожалению, других диалектных текстов по южным аварским диалектам и говорам не было в печати не только в начале сороковых годов, но не имеется и теперь (когда научная работа по изучению дагестанских языков значительно подвинулась вперед и в самой Дагестан. АССР): диалектные тексты, столь нужные для целей лингвистических, не публикуются; даже в специальном исследовании „Очерки аварской диалектологии“ природного аварца Ш. И. Михайлова, где подробно разбирается сложная картина аварских диалектов и говоров, не дается никаких связанных текстов, о чем следует крайне сожалеть.

3. Грамматические факты естественно рассматривать по грамматическим категориям: морфологические и синтаксические модели выявляются именно при анализе грамматических категорий имени и глагола. (Так именно строится „Грамматический анализ аварского языка“, составленный Арн. Чикобава еще в 1945 году и включающий в свой состав анализ фонетической системы и фонетических изменений с учетом диалектных данных, анализ основных морфологических категорий имени и глагола, частично. именное словообразование).

Для авторов бесспорно, что грамматический строй языка при таком анализе проступает ярче. Но при отсутствии практического знания языка у студентов, членение материала по частям речи, казалось бы, имеет определенные преимущества: изучение таких лексических групп, как числительные, прилагательные, местоимения, наречия.. прежде всего целесообразно с точки зрения усвоения пущего лексического материала.

Сообразно с этим и строится данный курс. В нем использованы, как вышеупомянутый рукописный „Грамматический анализ аварского языка“, так и ряд неопубликованных работ авторов, не говоря об их же текстовых диалектных записях. В нем естественно учитывается вся специальная литература по аварскому языку—с ссылками в соответствующих местах текста.

И в части фонетики, и в части морфологии данный курс содержит значительно больше данных, чем вышеупомянутый „грамматический анализ“. Свод воедино всего материала принадлежит И. Церцвадзе.

4. В конце приводится полный список использованной литературы по аварскому языку (помимо того в тексте всюду даны ссылки). Подробное оглавление дает возможность ориентироваться в тексте (и частично замещает индекс понятий).

Указатель лиц прилагается.

Для аварского языка (так же, как и для других горских иберийско-кавказских языков) в разное время употреблялись различные алфавиты. Синоптическая таблица этих алфавитов—с латинской транскрипцией для лингвистических целей—дается (в связи с письменностью) на стр. 19—21.

5. Во время неоднократных лингвистических поездок мы встречали всюду традиционное кавказское гостеприимство населения, содействие со стороны интеллигенции, а также местных органов власти. Мы вспоминаем об этом с чувством благодарности¹.

6. Печатавпе лингвистической работы, требующей — помимо прочего — дополнительных типографских знаков, связало с немалыми трудностями. Без активной помощи со стороны руководства Университета, особенно же ректора Университета акад. Акад. Наук Груз. ССР проф. Е. К. Харадзе, а также проректора по научной части проф. С. М. Жгенти трудно было бы осуществить издание этой книги, — первого — не только у нас — университетского курса по аварскому языку, представляющему большой научный интерес.

Изданию книги немало содействовали директор университета-Издательства тов. А. Габескирия, его заметитель тов. Г. Никабадзе, а также начальник цеха университета-Издательства тов. В. Гургенидзе. Много труда положила наборщица тов. Натела Гочошвили (ею набран весь текст).

Авторы считают приятным долгом выразить всем им искреннюю признательность.

Члены кафедры/ кавказских языков кандид. филол. н. Е. А. Осидзе и лаборантка кабинета кавказских языков Н. Иосбава помогли править корректуру, что отмечаем с благодарностью.

*
*
*

„Аварский язык“ написан в соответствии с программой по данному языку. Обоснованные замечания будут приняты авторами с признательностью.

Ари. Чикобава

И. Церквадзе

26. I. 1962

¹ В частности, список лиц, от которых записаны тексты, дан на стр. 415—416.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

§ 1. ხუნძური, როგორც იბერიულ-კავკასიურ ენათა დაღეს-
ტნური ჯგუფის წევრი. ხუნძური იბერიულ-კავკასიური ენაა
დაღესტნური ჯგუფისა. დაღესტნურ ჯგუფში სამი ქვეჯგუფი გამო-
იყოფა: ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური, ლაკურ-დარგუული და ლეზგი-
ური ქვეჯგუფები.

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ქვეჯგუფში შედიან: ა) ხუნძური ენა;
ბ) ანდიური ენები (ანდიური, ბოთლიხურ-ლოდობერიული, ტინ-
დიურ-ბაგვალალური, ქამალალური, კარატული, ახეახური); გ) დი-
დოური ანუ ცეზური ენები (დიდოური ანუ ცეზური, ჰინუხური,
ხვარშიული, კაპუქურ¹-ჰუნზიბური).

ამრიგად, ხუნძური იბერიულ-კავკასიურ ენათა დაღესტნური
ჯგუფის ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ქვეჯგუფში შედის.

§ 2. „ხუნძებისა“ და „ხუნძურის“ აღმნიშვნელი ტერმინები-
სათვის. „ხუნძური“ ნაწარმოებია „ხუნძ“-ისაგან. „ხუნძი“ ცნობილი
ტერმინია „ქართლის ცხოვრებაში“. XVIII საუკუნის ქართული
საისტორიო წყაროები ხმარობენ ტერმინს „ხუნძახის ბატონი“,
რაც „ავარიის ხანს“ ნიშნავს.

ხ ა უ ნ დ ე რ ი ლ მ ა წ ა („ხუნძური ენა“) ადგილობრივ იხმარება
ხუნძახური (ხუნძახის თემის) დიალექტის ალსანიშნავად; ხ ა უ ნ-
დ ე რ ი ლ ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაა ხ ა უ ნ ზ („ხუნძები“, ზედ-
მიწ. „ხუნძახელები“) სახელისა. ეს უკანასკნელი მიღებული ჩანს.
ხ ა უ ნ დ ვარიანტისაგან: ხ ა უ ნ ზ ← ხ ა უ ნ ძ ← ხ ა უ ნ დ. ამოსა-
ვალი ვარიანტი (დ თანხმოვნით) დაუცავს ხ ა უ ნ დ ე რ ი ლ ფორ-
მას (იხ. ზემოთ). გარდაშავალი საფეხური (ძ ვარიანტით) თვით
ხუნძურში არ შენახულა (ამ ენაში ძ საერთოდ არა გვაქვს), მაგრამ
შემოუნახავს ქართულს (ხუნძები, ხუნძური...).

¹ კაპუქურს ზოგჯერ უწოდებენ ბეჰიტურს და განიხილავენ როგორც
ცალკე ენას.

ზოგადი მნიშვნელობით აღგილობრივ გამოყენებულა მაჭარულ მაწა „მთიულური ენა“, ზედმიწ. „მთის ენა“ (მაჭარულ ნათესაობითი ბრუნჯის ფორმაა მეჭქრ „მთა“ სახელისა; მაწა „ენა“).

რუსულად ან ენას „аварские языки“ („ავარიული, ავარიელთა, ენა“) ეწოდება. აქაც ხუნძახის სანახები, ავარია, არის ამოსავალი.

ამ ტერმინის წარმომავლობა არაა გარკვეული. ისტორიაში ცნობილ თურქულ ტომთან, ავარებთან (რუსულ მატიანეთა „иравъ“). კავშირი გამორიცხებულია. სპარს.-თურქ.-არაბ. „ავარა“ სიტყვასთან („მოხეტიალე“, „თავზეხელაღებული“) ჩვენთვის საინტერესო ტერმინს არაფერი აქვს საერთო ბგერითი მსგავსების გარდა.

რუსულის მეშვეობით ეს ტერმინი უცხო ენებშიც დამკვიდრდა: Awarische Sprache (das Awarische), la langue avare (l'avare)..

„ავარ“-ფუძისაგან ნაწარმოები ტერმინები ბოლო დროს დამკვიდრებას პოვენს თვით ხუნძურშიც მაჭარულ-(იხ. ზემოთ) ტერმინის გვერდით: ავარალ „ავარიელები“ („ხუნძების“ მნიშვნელობით)¹, ავარ მაწა „ავარიული ენა“, „ავარიელთა ენა“ („ხუნძური ენის“ მნიშვნელობით)... თუმცა, როგორც ამას პ. უსლარი აღნიშნავს, ჯერ კიდევ XIX საუკუნის 60-იან წლებში ეს ტერმინი უცხო იყო თვით ხუნძებისათვის.

ლაკები „ხუნძს“ უწოდებენ ძარუ-ჩუ (ძარუსაა „ხუნძები“, „ხუნძეთი“, ძარუ მაზ „ხუნძური ენა“), დარგუელები—კარაჯან (ამოსავალი ჩანს დარგუელთა მოსაზღვრე ხუნძური თემის სახელწოდება: ყარაჯ), არჩიბელები — ძართანნუე (შდრ. ლაკ. ძარუ-), ანდიელები — ხინდალ ჰეკა (ამოსავალია მოსაზღვრე ხუნძური თემის სახელწოდება: ხინდალ²; ჰეკა „კაცი“) ან ბილოლ³ ჰეკა (← ბილ, ნათ. ბრ. ბილოლ³ „მთა“), დიდოელები — იმასვე, რასაც თვით ხუნძები: მაჭარულავ (იხ. ზემოთ), ჩაჩნები — ჯჭაჟ, ყუმბიკები—თაული („მთიული“)..

§ 3. ხუნძური ენის გავრცელების არე. ხუნძურ ენას დაღესტანში უკავია მდინარეების ხუნძური (ანუ ავარიის) ყოისუსა და ყარა-ყოისუს („შავი ყოისუს“) ხეობები, ნაწილობრივ ანდიური (ანდიის) ყოისუს ხეობაც (შესართავისაკენ), მერე ჩრდილოეთით — ამ მდინარეთა შერთვის შემდეგ — მდინარე სულაქის ხეობაც გავაქე-

¹ მ. საიდოვისა და შ. მიქაილოვის „რუსულ-ხუნძურ ლექსიკონში“ (მაჭაყალა, 1951) „ხუნძების“ („аварцы“) მნიშვნელობით ნაჩვენებია: ავარალ, მაჭარულალ (როგორც სინონიმები).

ბამდის. ნესაა დალესტნის დასავლეთი მხარე, მისი ყველაზე მთიანი ნაწილი.

ჩრდილოეთით ხუნძური მეტყველების გავრცელების უკიდურესი პუნქტია აული ჩირ-იურთი, რომელიც მდებარეობს ამავე სახელწოდების სადგურთან ორჯონიკიძის სახელობის რკინისგზაზე (გზის გადმოღმა მხარეს). აქედან მოყოლებული სამხრეთისაკენ ხუნძური ენა გადმოჰრის მთელ დალესტანს. სცილდება კავკასიონის ქედს და ბარში აზერბაიჯანის მიწა-წყალზე მდინარე ალაზანს უახლოვდება; ჭარ-ბელაქნის ლეკობა ხუნძებია. აღმოსავლეთით ხუნძურ ენას ესაზღვრება ენები: ყუმიკური, დარგუული, ლაკური, არჩიბული, წახურული; დასავლეთით — ჩაჩნური და ანდიურ-დიდოური ენები.

3. უსლარის თქმით, ხუნძური ენის გავრცელების მერიდიონალური ხაზი ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ (ჩიურ-იურთიდან ზაქათალამდის) შეადგენს 160 ვერსს (ე. ი. დაახლ. 171 კმ.), ხოლო დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ ხუნძურის მაქსიმალური გავრცელება (ხუნძახის პარალელთან) 70 ვერსს (ე. ი. დაახლ. 75 კმ.) უდრის.

დალესტნის ენათა შორის ხუნძური ყველაზე მსხვილი ერთეულია. ხუნძთა რიცხვი (ანდიელ-დიდოელებთან ერთად) 268 ათასს უდრის (1959 წლის სრულიად საქავშირო აღწერის მონაცემებით), ამათგან საკუთრივ ხუნძთა რაოდენობა 167 ათასამდის აღწევს („დიდი საბჭოთა ენციკლოპედია“, ტ. I).

დალესტნის ასსრ-ში ხუნძებით დასახლებული რაიონებია: ხუნძახის, ლუნიბის, ჰერგებილის, გუმბეთის, ონსოქოლოს (უნცუქულის), ყაჭიბის, ყაზბეკის, ჭარადის, თლარატისა. გარდა ამისა, ხუნძური მოსახლეობა გვხვდება ბოთლიხის, ახვახის, წუმადის რაიონებშიც (ეს რაიონები ძირითადად დასახლებულია ანდიურ-დიდოურ ენებზე მოლაპარაკე, ტომებით), აგრეთვე ბუინაკსკის რაიონში (აული კირკეი, ხუნძურად ჭიკაბ, რომლის მეტყველება 3. უსლარმა შეისწავლა, ახლანდ. ბუინაკსკის რაიონში შედის; ძირითად მოსახლეობას კი ამ რაიონში ყუმიკები შეადგენენ); რამდენიმე აული, ხუნძებით დასახლებული, გვხვდება ლევაშისა და ყიზილ-იურთის რაიონებშიც, ერთი აული (ქუსურ) — რუთულის რაიონშიც.

ხუნძახის, ლუნიბის, ჰერგებილის, ყაჭიბის რაიონები ხუნძური მოსახლეობის ცენტრალურ ზოლს შეადგენს და ყველაზე მკიდროდაა დასახლებული.

ხუნძური მოსახლეობა კომპაქტურია აზერბაიჯანის სსრ-ის ტერიტორიაზეც, ზაქათლისა და ბელაქანის რაიონებში, სოფლებში: ქარი. თალა, მაწეხი, კატეხი, მაკოუ, დანაჩი, გოგამი, ზემო ჩარდახლი, ქვემო ჩარდახლი, ბელაქანი (მაჰამალარ), ყაბახჩოლი. ამათგან ყველაზე ძველი სოფელი ქარი უნდა იყოს (მე-16 საუკუნიდან). ადრე ამ ხუნძური ახალშენის ადგილას გვექონია სოფ. ფიფინეთი (ძვ. საქართველოში შემავალი ჰერეთის ტერიტორიაზე) ¹.

საქართველოში, კახეთში (ყვარლის რაიონი), წინათ ორი ხუნძური სოფელი იყო: თივი და თებელჯოხი. აქ თავს იყრიდნენ ანწუხის თემის სხვადასხვა აულებიდან ჩამოსახლებული ხუნძები. ორივე სოფელი 1945 წ. გადასახლდა ჩაჩნების ყოფილ ტერიტორიაზე, რომელიც მაშინ დაღესტანს შეუერთეს. ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ავტონომიური სსრ-ის აღდგენის შემდეგ (1957 წ.) კახეთში კვლავ დაბრუნდნენ აქედან გადასახლებული ხუნძები და დაიარსეს სოფლები: თივი და ჩანტლის ყურე (ყვარლის რაიონში, სოფ. ახალსოფლის მახლობლად). ორივე სოფელში დაწყებითი სკოლაა, რომელშიც სწავლება ხუნძურ ენაზე წარმოებს.

§ 4. ხუნძური, როგორც საბრძოლველი ენა. საკუთრივ ხუნძთა გარდა ხუნძურ ენას ტრადიციულად ხმარობენ საერთო ენად (lingua franco) ანდიურ და დიდოურ ენა-კილოებზე მოლაპარაკე ტომთა შორისაც: აქ ხუნძურ ენას ბავშვობიდანვე ითვისებენ.

ტრადიციულად ხმარებულ ამ ზეპირ საერთო ენას ხუნძურად ეწოდება „ბოლ მაწა“, რაც ნიშნავს „თემის ენას“, „ჯარის ენას“ (ბო. ნათეს. ბრ. ბოლ „თემი“; „ჯარი“; მაწა „ენა“).

„ბოლ მაწა“ ხუნძური ენის ჩრდილოურ დიალექტს ემყარება. რატომ სწორედ ხუნძური ენა და, კერძოდ, მისი ჩრდილოური (ხუნძახური) დიალექტი იქნა გამოყენებული საერთო ენად?

იმიტომაც, რომ ხუნძური ენა ყველაზე გავრცელებული ენაა. რაც შეეხება, კერძოდ, ჩრდილოურ (ხუნძახურ) დიალექტს, ესეც ყველაზე მსხვილი დიალექტია. გარდა ამისა, მნიშვნელობა უნდა

¹ ვახუშტი ბატონიშვილი გადმოგვცემს: „ხორანთას ზევით ალაზანს ერთვის წყალი ფიფინეთისა, გამოსდის.. კავკასს, მოდის ფიფინეთამდე ჩრდილოდამ სამხრით.. ხოლო მთის ძირს არს ფიფინეთი, სად დასხნა მეფემან ლევან ლევანი, რათა უხიღონ ზაფხულს კავკასიიდან ყინული, და იყო არჩილამდე ეგრეთ. შემდგომად იწოდა ქარი“. იხ. „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (თ. ლომოუ-რისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, 1941, გვ. 96).

ჰქონოდა იმასაც, რომ ხუნძახი ადმინისტრაციული ცენტრი იყო (ავარიის ხანთა ადგილსამყოფელი). პ. უსლარი მიუთითებს: „ავარიის ხანთა პოლიტიკის შედეგად და უფრო გვიან მიურიდიზმის ჩელმძღვანელთა გავლენით გავრცელდა ხუნძახური (ხაუნზ მაწა, ხაუნდერილ მაწა). რომელიც იქცა საერთო ენად დაწესებულებებსა და ყველა იმათ შორის, ვინც მარტოოდენ საოჯახო საქმიანობას არ სჯერდებოდა. ენაში ერთგვარობის დამკვიდრებას ხელს უწყობდა ლაშქრის განუწყვეტილი შეკრება“¹.

§ 5. ხუნძური ენის დიალექტები. ხუნძური ენა მდიდარია დიალექტებით. ამას ხელს უწყობდა ხუნძურის გავრცელების დიდი არე და სხვადასხვა კუთხეთა კონტაქტის სიძნელე. კირკეიდან ჰარში ჩამოსვლა გაცილებით უფრო ძნელია, ვინემ თბილისიდან დარუბანდს ჩასვლა. დიალექტური სხვაობის მიზეზი მხოლოდ ეს არ უნდა იყოს: ხუნძურ დიალექტთა სუბსტრატი საფიქრებელია ყველგან ხუნძური არ ყოფილა. ახლანდელი ვითარება არა მხოლოდ დიფერენციაციის შედეგი უნდა იყოს. ინტეგრაციის პროცესებსაც მასში საკმაო წილი უნდა ედევას. რა და რა დიალექტური ერთეულები გამოიყოფა ხუნძურ ენაში?

პ. უსლარი ორ მთავარ დიალექტს გამოყოფდა: ხუნძახურსა და ანწუხურს. ამასთან დაკავშირებით იგი აღნიშნავს: „ჩირ-იურთიდან ზაქათალამდის რამდენიმე განსხვავებული კილოა (наречие); იმის თქმაც შეიძლებოდა, რომ ყოველი თემის მცხოვრებთ გამოთქმის გარკვეული თავისებურებები აქვთ, რითაც ისინი ნეზობლებისაგან განსხვავდებიან. მაგრამ, მეორე მხრივ, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ აზრი, თითქოს ყოველი აული თავისებური ენით ლაპარაკობდეს ისევე, როგორც აზრი დალესტნის მეტის-მეტი მრავალენიანობის შესახებ, მეტად გაზვიადებულია... სალათაუში, გუმბეთში, ყოისუბუში, ავარიისში, ტეხნუცალსა და უნკრატლში ენა ერთი და იგივეა; მცირეოდენი ნიუანსი გამოთქმისა ბევრია, მაგრამ ყოველი შიდარუსული გუბერნია წარმოგვიდგენს ამდენსავე ნიუანსს. ანწუხში ენა უკვე მნიშვნელოვნად შორდება ხუნძახურ ნიმუშს: ანწუხის მკვიდრი და ხუნძახელი ერთბაშად ვერ გააგებინებენ ერთმანეთს, მაგრამ ყურადღების ერთგვარი დაძაბვით მათ შეუძლიათ თარჯიმნის დახმარების გარეშეც გაუგონ ერთმანეთს. რამდენიმე დღის შემდეგ, როგორც ისინი

¹ П. Услар. Авар. яз., გვ. 5, § 4.

ირწმუნებიან, ყოველი მათგანი ეჩვევა მეორის კილოკავს. ანწუხური ენითა თუ კილოთი, გარდა ანწუხისა, ლაპარაკობენ ჰიდათლსა და ყარახში; ტილიტლის მეტყველება ისევე, როგორც ანდალალისაც, განსაკუთრებით, ჭოხსა და რულფაში, განიცდის ანწუხურის გავლენას. ხუნძური ენის სამხრეთისაკენ გაგრძელების შესახებ მე ჯერჯერობით დადებითი ცნობები არა მაქვს, მაგრამ ანწუხელები მარწმუნებენ, რომ მათ შეუძლიათ თავისუფლად ელაპარაკონ ჯურმუთის მცხოვრებთ და ბელაქნელ ქარელებს. თუ ეს სიპართლეა. ხუნძური ენისათვის შეიძლება მივიღოთ ორი მთავარი კილო: ხუნძახური და ანწუხური, რომლებშიც მოექცევა ყველა ადგილობრივი ნიუანსი“¹.

პ. უსლარნა მხოლოდ ხუნძახური დიალექტი შეისწავლა. სხვა დიალექტების შესახებ მსჯელობისას იგი ემყარებოდა თვით ხუნძთა ჩვენებას (— „ანწუხელები მარწმუნებენ, რომ მათ თავისუფლად შეუძლიათ ელაპარაკონ ჯურმუთის მცხოვრებთ და ბელაქნელ ქარელებსო“—). რასაც, რა თქმა უნდა, გადამწყვეტი მნიშვნელობა არ შეიძლება ჰქონდეს (ანგვარ ჩვენებებს მხოლოდ საორიენტაციო მნიშვნელობა თუ აქვს).

პ. უსლარის მსჯელობაში მაინც უდაოა ხუნძახურისა და ანწუხურის, როგორც ერთმანეთის მიმართ მკვეთრად დაპირისპირებული დიალექტების, გარჩევა. მაგრამ ხუნძური დიალექტების წყება მხოლოდ ამ ორით არ ამოიწურება.

ჭარული მეტყველება ანწუხურ დიალექტში არ მოექცევა. აღსანიშნავია, რომ ჭარული, როგორც ცალკე კილო ხუნძური ენისა, გარჩევით ჰქონდა დასახელებული ჯერ კიდევ გიულდენშტედტს და შენდერგ კლაპროთსაც.

ვერც ჰიდათლის, ანდალალისა და ყარახის თემების მეტყველება მოექცევა ანწუხურ კილოში.

ასე, რომ ანწუხური — წინააღმდეგ პ. უსლარის მტკიცებისა — უნდა მივიჩნიოთ ერთ-ერთ და არა ერთადერთ კილოდ სამხრული ხუნძურისა.

ხუნძურ ენაში გასარჩევაა სულ მცირე ოთხი კილო (კილოკავებითა, თქნებითა და ქცევებით)²:

¹ П. Услар. Аварский язык, гл. 5—6.

² სავაგვარ სქემას იძლევა შ. მიქაილოვი: იხ. Ш. И. Микайлов. Очерки аварской диалектологии, М.—Л., 1959.

1. ხუნძახური ანუ ჩრდილოური დიალექტი
 2. ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახული
 3. ანწუხური
 4. ქარული
- { სამხრული დიალექტები

ამათგან პირველი სამი წარმოდგენილია დალესტანში, მეოთხე (ქარული) - აზერბაიჯანში (ზაქათლისა და ბელაქნის რაიონებში. — იხ. § 3).

ეს ოთხი ერთეული ერთმანეთს თანაბრად არაა დაშორებული. ყველაზე დიდია სხვაობა ხუნძახურსა და ქარულს შორის, შემდეგ ხუნძახურსა და ანწუხურს შორის და ა. შ. საერთოდ კი, ხუნძახური, როგორც ჩრდილო-ხუნძური დიალექტი, მთელ რიგ მოვლენათა მიხედვით უპირისპირდება სამ დანარჩენ დიალექტს, რომელნიც სამხრულ დიალექტთა წყებას ქმნიან (უკანასკნელნი ერთმანეთთან უფრო ახლოს არიან. ვინემ თითოეული მათგანი ხუნძახურთან, მაგრამ მაინც საკმარისად განსხვავდებიან იმისათვის. რომ დიალექტებად მივიჩნიოთ; მეტადრე ეს ითქმის ქარულისა და ანწუხურის შესახებ).

ყველაზე რთული ვითარება გვაქვს ჰიდათლ-ანდალალ-ყარახში: აქ (ამ გარდამავალ ზონაში ჩრდილოურიდან სამხრულისაკენ) რიგი საერთო მოვლენის გვერდით მრავალი კერძობითი ფონეტიკური თუ მორფოლოგიური განმასხვავებელი ნიშანი დასტურდება.

ჩრდილო-ხუნძური უკეთაა შესწავლილი. ხუნძურის ისტორიისათვის — რიგ შემთხვევაში — სამხრულ-ხუნძური დიალექტების ჩვენება მეტად ფასეულია. შეიძლება ითქვას, რომ სამხრულ-ხუნძურის ამ ჩვენებათა გარეშე ხუნძური ენის ისტორიის შესწავლა შეუძლებელი იქნებოდა.

ეს, რა თქმა უნდა, როდი ნიშნავს. თითქოს სამხრულ-ხუნძურში რომ თავისებურებები გვხვდება, ყველა ძველს ვითარებას ამგლავნებდეს, პირობით, ბევრი რამ აქ უფრო ახალია. ვინემ ჩრდილო-ხუნძურში, მაგრამ ამ ახალსაც ზოგჯერ საყურადღებო ჩვენების მოცემა შეუძლია განვითარების ტენდენციების შესახებ.

კალკეული დიალექტების შიგნით კილოკავები, თქმები და ქცევები დასაზუსტებელია. ეს ითქმის, როგორც ჩრდილოური დიალექტის, ისე, მეტადრე, სამხრული დიალექტების შესახებ.

ხუნძური ენის დიალექტთა დაწვრილებითი შესწავლა (აულებისდა მიხედვით ყოველ თემის მეტყველების თავისებურებათა გათვალისწინებით) მკვლევართ ამ ენის დიალექტური შედგენილობის დაზუსტების საშუალებას მისცემს.

§ 6. ხუნძური ენა როგორც ახალი სამწერლო ენა. ხუნძური ისევე, როგორც — დაღესტნური ენებიდან — ლაკური, დარგული, ლეზგიური და ტაბასარანული, ახალი სამწერლო ენაა.

სამწერლო ხუნძურ ენას საფუძვლად უძვეეს ჩრდილოური (ხუნძახური) დიალექტი. ასე, რომ სამწერლო ხუნძური ენა სარდენი დიალექტის მხრივ ზეპირი საერთო ენის („ბოლ მაწა“) ტრადიციას გაჰყვა.

ხუნძურ ენაზე გამოდის გაზეთები საოლქო (მაჰაჩყალაში) და რაიონული (თითოეულ რაიონში), იბეჭდება სახელმძღვანელოები და სხვა ხასიათის ლიტერატურა.

ხუნძებს აქვთ ნაციონალური მხატვრული ლიტერატურა; გამოჩენილი ხუნძი მწერლებია: მაჰმუდი (ჯაჰაბ როსოლ'ა მაჰმუდი „ჯაჰაბ-როსოელი მაჰმუდი“: 1880—1919), წადასა ჰრამზათ („წადელი ჰამზათ“: 1877—1951), ამ უკანასკნელის შვილი რასულ ჰრამზათოვი და სხვ.

სამწერლო ენად ხუნძურს იყენებენ ანდიურ-დიდოური ტომებიც. ამათ რაიონებშიც გაზეთები ხუნძურ ენაზე გამოდის, სწავლება სკოლებში, საქმის წარმოება წარმოება-დაწესებულებებში აქაც ხუნძურ ენაზეა.

§ 7. ხუნძური ენის გეოგრაფიული შესწავლის ისტორიიდან. XVIII საუკუნის 70-იან წლებშია (1771—1772 წ.წ.) ჩაწერილი ი. გიულდენშტედტის ლექსიკური მასალა; ესაა: ნაცვალსახელები, რიცხვითი სახელები, ცხოველთა, ფრინველთა, საოჯახო ნივთების, ლითონების, ცის სხეულთა და ბუნების მოვლენათა, წლის დროთა სახელები, ხშირად ხმარებული ზედსართავეები და ზმნები. — ერთად — დაახლოებით — 275-მდის სიტყვა (იხ. Johann Anton G ü l d e n s t ä d t, Reisen durch Russland und im Caucasi-schen Gebürge, II. St.—Petersburg, 1791, გვ. 512—519).

ეს სიტყვები წარმოდგენილია ხუნძური ენის სამ დიალექტზე: ანწუხურსა, კარულსა და ხუნძახურზე. სამხრულ დიალექტებზე (ანწუხურსა და კარულზე) შედარებით მეტია მასალა: არის შემთხვევები, როცა სათანადო სიტყვა მოცემულია სამხრულ დიალექტებზე. ხოლო გვერდით ხუნძახურად შესატყვისი სიტყვა არა გვაქვს. მასალა საქართველოშია (კახეთში, ერეკლე მეორის კარზე) ჩაწერილი.

ი. გიულდენშტედტის ლექსიკური მასალა საინტერესოა როგორც ხუნძური ენის უძველესი დოკუმენტაცია. ამაზე აღრინდელი

პერიოდისა ცნობილია მხოლოდ წარწერები, შესრულებული ქართული და უფრო გვიან—არაბული შრიფტით.

1814 წელსაა გამოსული ი. კლაპროთის შრომა კავკასიური ენების შესახებ (*Julius von Klaproth, Kaukasische Sprachen. Anhang zur Reise in den Kaukasus und nach Georgien. Halle und Berlin, 1814*). კლაპროთმა იმოგზაურა კავკასიაში 1807—1808 წლ.

ამ შრომაში ხუნძურის შესახებ მოცემულია, გარდა ლექსიკური მასალისა (გვ. 78—138), გრამატიკული დახასიათებაც: ბრუნვათა პარადიგმები (მეტად დეფექტური) და ზმნის ზოგი ფორმა ხუნძახური დიალექტის მიხედვით (გვ. 26—35), ამასთან, „მამაო ჩვენო“ ხუნძახურ კილოზე და რამდენიმე ფრაზა „სამბრულ-ხუნძურად“¹. ესაა პირველი გაბმული ტექსტი ხუნძურის დღემდის ცნობილ ისტორიაში (თუ წარწერებს არ მივიღებთ მხედველობაში). ლექსიკური მასალა კლაპროთთან ასეა დასათაურებული: „ხუნძახური“, „სამბრულ-ხუნძური“, „ანწუხური“, „ქარული“, „სამბრულ-ხუნძური“ ანდალალის მეტყველებას (ლენიბის რ.) უნდა გულისხმობდეს.

XIX საუკუნის ორმოცდამეათე წლებში (1854—59 წლ.) ჰიდელ ხუნძს მაჰომედ დიბირ ხან დიევის (აულ ტილიბ-იდან) შეუდგენია ხუნძური ანბანი, გრამატიკა და ქრესტომათია: იმ ხანად ხუნძურ ენას თურმე ასწავლიდნენ ნოვოჩერკასკის გიმნაზიის აღმოსავლურ ენათა განყოფილებაზე. მ. ხანდიევის ეს შრომა ამჟამად დაკარგულია. პ. უსლარს კი იგი, ჩანს, თავის დროზე ხელთ ჰქონია, რაკი წერს: „ქრესტომათია სასარგებლოა ჰიდური დიალექტის გასაცნობად, გრამატიკა შედგენილია რუსული გრამატიკის ნიმუშთა მიხედვით“².

ხუნძური ენის პირველი მეცნიერული მიმოხილვა მოცემული აქვს ა. შიფნერს შრომაში: „Versuch über das Awarische“ (St.-Petersburg, 1862. გამოქვეყნებულია სერიაში: „Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de St.-Petersbourg, VII Série, Tome V, № 8“).

ა. შიფნერსავე ეკუთვნის პ. უსლარის მონოგრაფიის (იხ. ქვემოთ) შინაარსის დაწვრილებითი გადმოცემა გერმანულ ენაზე: „Ausführlicher Bericht über Baron P. v. Uslar's „Awarische Studien“

¹ ეს ფრაზები კლაპროთის ჩაწერილი არ არის; იგი ხელთა ჰქონია ჯერ კიდევ გიულდენშტედტს (1775 წელს).

² П. К. Услар, О распространении грамотности среди горцев: сб. Мисиев: Абхазский яз. (Прилож., გვ. 18—19, შენიშვ.).

(Gelesen den 7. September, 1871), St.-Petersburg, 1872 (Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de St.-Petersbourg, T. XVIII, № 6).

ა. შიფნერმავე გამოსცა ხუნძური ფოლკლორული ტექსტები გერმანული თარგმანითურთ და R. Küler-ის ვრცელი საფოლკლორო განმარტებებით (Awarische Texte, 1873, St.-Petersburg: დაბეჭდილია აკადემიის იმავე სერიაში, ტ. XIX, № 6). აქ თავმოყრილია: ხუნძური ზღაპრები და ლექსები, შეგროვილი აიდემირ კირკეელის მიერ, — ტექსტები, რომლებიც ა. შიფნერისათვის პ. უსლარს გადაუცია; ნაწილი იმ ტექსტებისა, რომლებიც აიდემირ კირკეელის ხელმძღვანელობით უნდა გამოცემულიყო და გამოუცემელი დარჩა ამ პირის თურქეთში გაქცევის შემდეგ.

ა. შიფნერის ნარკვევი ხუნძური ენის შესახებ („Versuch über das Awarische“) შედგება: წინასიტყვაობისაგან (გვ. 1—4), ხუნძურის ფონეტიკისა და მორფოლოგიის მიმოხილვისაგან (გვ. 5—26), ხუნძური ტექსტებისაგან გერმანული თარგმანითურთ (გვ. 26—35) და ხუნძურ-გერმანული ლექსიკონისაგან (გვ. 36—53).

საანალიზო მასალად ა. შიფნერს გამოყენებული აქვს ა. ბერეც (და, ნაწილობრივ, მ. ბროსეს) მიერ მისთვის თბილისიდან გაგზავნილი ტექსტები, აგრეთვე იმ ხუნძებისაგან ჩაწერილი მასალა, რომელთანაც ა. შიფნერი არჩევდა ზემოხსენებულ ტექსტებს; ეს ხუნძები იყვნენ მეფის ამაღაში მყოფნი ჰასან ნუროვი და იმამ გაზალი (აულ კოხიდან). ტექსტები ჩაწერილი იყო ხუნძახურ დიალექტზე, ინფორმატორები კი იყვნენ სამხრულ-ხუნძურის წარმომადგენლები. ამიტომ ა. შიფნერის გამოკვლევაში ხუნძახურის მოვლენებთან ერთად თავს იჩენს სამხრულ-ხუნძურის (კერძოდ, ანდალალურის) თავისებურებებიც.

პ. უსლარი ა. შიფნერისათვის გაგზავნილ წერილში წერდა (1863 წ. 19. X-ს): „ხუნძური ენის შესახებ თქვენს გამოკვლევაში გასასწორებელი ვერაფერი ვიპოვე, საჭიროა მხოლოდ დამატება და გავრცობა. ერთადერთი, რაც შემიძლია შევნიშნო, ისაა, რომ მასში წმინდა ხუნძურთან შერეულია ბევრი რამ ანდალალური და ანბანი. რომელიც თქვენთვის გამოუგზავნიათ, არც ისე სრულია“-ო¹.

¹ П. К. Услар, „Лакский язык; об. დაბეჭდა: Письма П. К. Услара к А. А. Шифнеру, გვ. 6.

ა. შიფნერის შრომას დღემდის არ დაუქარგავს მნიშვნელობა. ენათმეცნიერული ანალიზის მხრივ ეს შრომა მალალ დონეზეა. განსაკუთრებით ეს ითქმის ფონეტიკის შესახებ.

ბ. უსლარის „ხუნძური ენა“ ამ ავტორის მონოგრაფიაა ციკლიდან „კავკასიის ეთნოგრაფია“ (მას წინ უსწრებდა: „აფხაზური ენა“, „ჩაჩნური ენა“). შრომა ავტორს დამთავრებული ჰქონია 1863 წელს; ლითოგრაფიულად გამოცემულია 1866 წელს, ხოლო ბეკდური წესით—1889 წელს თბილისში (კავკასიის სასწავლო ოლქის მიერ). პ. უსლარის შრომის სრული სათაურია: „Этнография Кавказа. Языкознание. III. Аварский язык“. იგი შეიცავს: 242 გვ. + 275 გვ. + 20 გვ.

პ. უსლარის ეს შრომა ამჟამადაც ერთად-ერთი სრული აღწერილობაა ხუნძური ენის ფაქტებისა; სისრულესთან ერთად სიზუსტეც გვაქვს: აიღემირ ჭირკეელთან თანამშრომლობამ ეს უზრუნველყო.

შრომა შედგება ორი ნაწილისაგან; პირველ ნაწილში გვაქვს: ზოგადი ცნობები ხუნძური ენის გავრცელებულობისა, დიალექტებისა, ბგერითი შედგენილობისა და ზოგი კილო-თქმის ბგერითი თავისებურებების შესახებ (გვ. 1—16), შემდეგ (გვ. 16—242) მოცემულია „ხუნძური ენის გრამატიკული აგებულების“ ანალიზი: დაწვრილებითაა დახასიათებული ნაწილაკები და მეტყველების ნაწილები (აქ უხვი საილუსტრაციო მასალაა წარმოდგენილი ისევე, როგორც პ. უსლარის სხვა შრომებშიც); შრომის მეორე ნაწილი (გვ. 1—275) უჭირავს ტექსტებს (თარგმანითურთ) და ლექსიკონს — ხუნძურ-რუსულს (რუსულ-ხუნძური ინდექსით).

წიგნს ნაბეჭდს დართული აქვს აიღემირ ჭირკეელის თანამშრომლობით შედგენილი „ხუნძური ენის ანბანი“ (გვ. 1—20).

საანალიზო მასალას პ. უსლარისათვის ჩრდილო-ხუნძური ანუ ხუნძახური დიალექტი, კერძოდ, აულ ჭირკეის (ხუნძურად: ჭიკაბის) მეტყველება შეადგენდა.

პ. უსლარის თანამშრომელი ხუნძურის შესწავლაში აიღემირ ჭირკეელი იყო.

შეიძლება გადაუქარბებლივ ითქვას, რომ ჩრდილო-ხუნძურზე ყურადღების გადაჯანა სპეციალურ ლიტერატურაში პ. უსლარის შრომითაა გამოწვეული: გიულდენშტედტი და კლაპროთი პირველ რიგში ქარულსა და ანწუხურ მასალას იძლეოდნენ.

ზევით აღნიშნული გვეკონდა, რომ პ. უსლარის შრომის ვრცელი გადმოცემა გერმანულ ენაზე ეკუთვნის ა. შიფნერს. ამით

ა. შიფნერმა ხელი შეუწყო პ. უსლარის შრომის დებულებათა დანერგვას ნეცნიერებაში.

პ. უსლარის შრომაზეა დაფუძნებული ფრ. მიულერის მოკლე მსჯელობა ხუნძური ენის შესახებ, რაც მას მოცემული აქვს თავის „Grundriss der Sprachwissenschaft“-ის III ტ. II ნაკვ. (ვენა, 1885).

რ. ერკერტის წიგნში „Die Sprachen des kaukasischen Stammes“ (ვენა, 1895) ხუნძური ენის „სამხრული კილოს“, „აღმოსავლური კილოს“ (ქოხი!) და „დასავლური კილოს“ (ახეახ!) მასალებიცაა.

ამ შრომისათვის დამახასიათებელია, რომ ჩრდილო დიალექტთან ხუნძახი და ლუნიბი-ა ნაჩვენები, ხოლო ქოხი „აღმოსავლეთში“ მოჰყვა! მაინც ზოგი რამ ქარულისა და ანდალალურის შესახებ ამ შრომაში მოიძებნება.

ნ. მარის „Неочятый источник истории Кавказского мира“ (Изв. АН, 1917, № 5) იძლევა ზოგ ახალ ფაქტს ქოხურისა და ხუნძახური კილოს ონსოქოლოს თქმისათვის დამახასიათებელს. აღსანიშნავია, რომ ნ. მარი ქოხურს—ამ ერთ-ერთ ანდალალურ თქმას— მიიჩნევდა „ლექური ჯგუფის ცალკე ენის გადმონაშთად“. ამგვარი კვალიფიკაცია ქოხურისა იმან გამოიწვია, რომ ნ. მარი ქოხურს უშუალოდ ჩრდ.-ხუნძურს უდარებდა ანდალალურ გარდამავალ თქმათა მონაცემების გაუთვალისწინებლად.

1924 წელს გამოვიდა „Грамматика аварского языка“ ლ. ჟირკოვისა. ესაა პ. უსლარის შრომის სხვაგვარად დალაგებული, მოკლე და სქემატური გადმოცემა. ახალი ფაქტები, როგორც თვით ავტორი აღნიშნავს, თითქმის სულ არა გვაქვს.

ლ. ჟირკოვის მიერ (ვ. მიხაილოვისა და დ. მურაშკინის თანამშრომლობით) შედგენილია „Аварско-русский словарь“ (მოსკოვი, 1936), რომელსაც დართული აქვს ლ. ჟირკოვისავე „Краткая грамматика аварского языка“ (გვ. 147—183) და „Алфавитный список аффиисов“ (გვ. 183—187).

პ. უსლარის შრომას ემყარება ხუნძური ენის მოკლე დახასიათება ა. დირის ნაშრომში „Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen“ (ლაიპციგი, 1928).

ხუნძური ენის სინტაქსის საკითხები განხილულია ა. ბოკა-რიოვის ვრცელსა და საყურადღებო მონოგრაფიაში „Синтаксис аварского языка“ (მოსკოვი—ლენინგრადი, 1949).

მ. საიდლოვისა და შ. მიქაილოვის მიერაა შედგენილი (მ. საიდლოვის რედაქციით) „Русско-аварский словарь“ (მაჰაჩყალა, 1951 წ.).

ხუნძური ენის დიალექტების შესწავლისადმია მიძღვნილი შ. მიქაილოვის მონოგრაფიები: „Очерки аварской диалектологии“ (მოსკოვი — ლენინგრადი, 1959 წ.) და „Сравнительно-историческая фонетика аварских диалектов“ (მაჰაჩყალა, 1958).

აღსანიშნავია აგრეთვე ხუნძური ენის სახელმძღვანელოები (დაწერილი ხუნძურ ენაზევე): დაღესტნის უნივერსიტეტის სტუდენტთათვის — გ. მაღიევასი („ხუნძური ენა. პირველი ნაწილი“. მაჰაჩყალა, 1959. — შეიცავს შესავალსა და ფონეტიკას) და საშუალო სკოლისათვის — მ. საიდლოვისა (ფონეტიკა და მორფოლოგია — მე-5,6 კლასებისათვის, სინტაქსი — მე-7 კლასისათვის).

ქარული (ზაქათლური) დიალექტი შეისწავლა ა. მაჰმუდოვმა (სათანადო შრომა, რომელიც წარმოადგენს ავტორის საკანდიდატო დისერტაციას, არ გამოქვეყნებულა).

ხუნძური ენის მეცნიერული შესწავლა წარმოებს საბჭოთა კავშირის შემდეგ სამეცნიერო დაწესებულებებში: 1) დაღესტანში — საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის დაღესტნის ფილიალის ინსტიტუტის, ენისა და ლიტერატურის ინსტიტუტსა¹ და დაღესტნის უნივერსიტეტში; 2) მოსკოვში — საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტში, 3) თბილისში — საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტსა და სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში — კავკასიურ ენათა კათედრაზე.

ხუნძური ენისადმი ინტერესს იჩენდნენ და იჩენენ უცხოელი მეცნიერებიც (ნ. ტრუბეცკოვი, კ. ბოუდა, ე. ლევი, კ. ებელინგი...).

ძირითადი ლიტერატურის სია ამ შრომას ბოლოში ერთვის.

¹ ამჟამად (1960 წლიდან) გაყოფილია ორ ინსტიტუტად: ინსტიტუტის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი და ენის, ლიტერატურისა და ხალხური შემოქმედების ინსტიტუტი.

დამწერლობა და ანბანი

§ 8. ხუნძური ენისათვის ხმარებული სხვადასხვა დამწერლობა და ანბანი. ხუნძურში ისევე, როგორც ახალ სამწერლო მთის იბერიულ-კავკასიურ სხვა ენებში, სხვადასხვა დროს სხვადასხვა დამწერლობა გამოიყენებოდა¹.

1938 წლიდან ხუნძურ დამწერლობას საფუძვლად უდევს რუსული გრაფიკა. 1928 წლიდან 1938 წლამდე გამოიყენებოდა ლათინიზებული ანბანი, ხოლო 1928 წლამდე—არაბული ანბანი.

უძველესი ხუნძური წარწერები შესრულებულია ქართული (ნუსხა-ხუცური) დამწერლობით (მოიპოვება ფრაგმენტები ასომთავრულით შესრულებული წარწერებისაც). ერთ-ერთი ყველაზე ძველი ასეთი ძეგლი, წარწერა საფლავის ქვის ჯვარზე, რომელიც ინახება დაღესტნის ნაციონალურ მუზეუმში. მაჰაჩყალაში, შედგება სულ ორიოდ სტრიქონისაგან და დამწერლობის მიხედვით არ შეიძლება XIV საუკუნეს გადმოვაცილოთ. წარწერის ხუნძურ ნაწილს წინ უსწრებს ქართული ტექსტი².

უფრო გვიან, დაღესტანში ისლამის გავრცელებასთან დაკავშირებით, ფეხს იკიდებს არაბული დამწერლობა. არაბული დამწერლობის საფუძველზე ხუნძური ანბანი შეიქმნა XVIII საუკუნის დასასრულს, თუმცა ცალკეული ხუნძური ფრაგმენტების ჩანაწერები, არაბული დამწერლობით შესრულებული, ცნობილია ამაზე ადრინდელი ხანისაც³.

გასული საუკუნის 60-იან წლებში პ. უსლარმა ხუნძი აიდემირკირკეელის თანამშრომლობით შეადგინა ხუნძური ანბანი, რომე-

¹ იბერიულ-კავკასიური ენებიდან მხოლოდ ქართულს აქვს თავისი ძველი დამწერლობა.

² არნ. ჩიქობავა. ქართულ-ხუნძური წარწერა XIV საუკუნისა დაღესტნიდან. სსრკ მეცნ. აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე, I, № 4 (1940); აგრეთვე: ტ. გუდავა, ორი წარწერა (ქართული და ქართულ-ხუნძური) დაღესტნიდან. მასალები საქართველ. და კავკასიის ისტორიისათვის, 30 (1950).

³ М. С. Саидов, Возникновение письменности у аварцев. „Языки Дагестана“. I (1948).

ლიც ძირითადად რუსულ საანბანო ნიშნებს ემყარებოდა (დამატებით გამოყენებული იყო ლათინური, გუთური და ქართული [წ, ჰ] საანბანო ნიშნებიც). ესაა: ტოცაებესაეზ ხაუნდერილ მაწაალ'აულ ქუზ (პირველი ხუნძური ენის ანბანი¹⁾), რომელიც დამატების სახით ერთვის პ. უსლარის „ხუნძური ენის“ ბეჭდურ გამოცემას (1889 წ.). უფრო ადრე კი ეს „ანბანი“ ცალკეც იყო გამოცემული (თბილისში, 1865 წ.). ამ ანბანის დასაწერად გაიხსნა კიდეც სპეციალური სკოლა (1865 წ. ხუნძახში). მასწავლებლად მოწვეული იყო აილემირ კირკეელი. მალე ეს სკოლა გადაიტანეს თემირ-ხან-შურაში (ახლანდ. ბუინაკსკი) და უსახსრობის გამო მალე დაიხურა. ასე, რომ პ. უსლარისეული ანბანი ვერ დაინერგა, და ხმარებიდან ვერ განიღვენა მაშინ გაბატონებული არაბული ანბანი.

§ 9. აშაშაღ ხმარებული ხუნძური ანბანი. ამჟამად ხმარებული ხუნძური პრაქტიკული ანბანი, რომელიც რუსულ გრაფიკას ემყარება, შეიკავეს სულ 46 ასოს. ამაში არ შედის ორმაგი ასოები, რომლებიც მაგარ თანხმოვნებს აღნიშნავენ.

ხუნძური ანბანი უცვლელად იმეორებს რუსული ანბანის ასოებს, იმისდა მიუხედავად, გვაქვს თუ არა სათანადო ბგერა თვით ხუნძურ ენაში. ეს მოტივირებულია შემდეგი გარემოებით: ხუნძური ორთოგრაფიული ნორმების მიხედვით რუსული ენიდან (ან სხვა ენებიდან, მაგრამ რუსული ენის მეშვეობით) ნასესხები სიტყვები უნდა დაიწეროს ისევე, როგორც იწერება ეს სიტყვები რუსულ ენაში (მაგალ., რუსულიდან ნასესხები ისეთი სიტყვები, როგორიცაა: *фонарь, сельсовет, заём, шётка...* ასევე იწერება ხუნძურშიც, თუმცა, ხუნძურს არა აქვს *ф* [ნასესხებ სიტყვებში მას ფ ცვლის], არა აქვს არც *н*, არც *л*, *ш*... ესაპირობა).

იმ სპეციფიკური ბგერების გამოსახატავად, რომელთა ნიშნები რუსულ ანბანში არ მოიპოვება, ხუნძურ ანბანში გამოიყენება სამი დამატებითი განმასხვავებელი ნიშანი:

- 1) *I* — ციფრი „ერთი“ (ანუ, როგორც მას ზოგჯერ აგრეთვე უწოდებენ, „ჯოხი“),
- 2) *х* — „სილბოს ნიშანი“,
- 3) *н* — „სიმაგრის ნიშანი“.

განმასხვავებელ ნიშანთა გამოყენების მხრივ საჭიროა ვიცოდეთ შემდეგი:

1) I („ჯობი“ ანუ ციფრი „ერთი“) აღნიშნავს სათანადო ძირითად ასოებთან: ა) აბრუპტივ თანხმოვნებს: TI — ტ (შდრ. T — თ), II — წ (შდრ. II — ც), VI — ვ (შდრ. V — ზ), XI — კ (შდრ. X — ქ) ¹; ბ) ფარინგალურ თანამოვნებს: FI — ჭ, XI — ჰ.

2) E („სილბოს ნიშანი“) იხმარება F, X, K ასოებთან და მათთან ერთად აღნიშნავს: FE — ჰ, XE — ხ, KE — ტა.

3) H („სიმაგრის ნიშანი“) იხმარება იმავე F, K, X ასოებთან და აგრეთვე J ასოსთან და მათთან ერთად აღნიშნავს: FH — ლ, XH — ჯ, KH — ყ, JH — ლ¹.

ასოთა რიგი რუსული ანბანისა დაცულია ხუნძურ ანბანშიც. განმასხვავებელ ნიშნებიანი ასოები, რომლებიც სპეციფიკური ხუნძური ბგერებისათვის გვაქვს, ანბანში ჩართულია იმ ასოების შემდეგ, რომლებიც ასეთი ასოებისათვის საყრდენად გამოიყენება; მაგალ., F (გ)-ს მოსდევს FE (ღ), FE (პ), FI (ჭ), რაკი პირველი საყრდენადაა გამოყენებული სამი უკანასკნელისათვის. როცა რამდენიმე განმასხვავებელ ნიშნიანი ასო ერთად იყოს თავს, მაშინ ჯერ „სიმაგრის ნიშნის“ მქონე ასოა, მერე „სილბოს ნიშნის“ მქონე, შემდეგ კი ის ასო, რომელსაც განმასხვავებელ ნიშნად „ჯობი“ აქვს.

აქვე მოგვყავს ხუნძური ანბანი ასოთა მიღებული რიგით:

Aa Bb Bb Gg Gygy Gygy GIGI Dd Ee Eë Eë Жж Зз
 Ии Йй Кк Къкъ Кькъ KIKI Ll Lълъ Mm Hh Oo Pp Pp
 Cc Tt TITI Уу Фф Хх Хъхъ Хьхъ XIXI Цц ЦIцI Чч
 ЧIчI Шш Щщ Ъ ъ Ы ы Ээ Юю Яя

ცხადია. ამ ანბანის მიხედვით ზუსტი წარმოდგენა სამწერლო ხუნძური ენის ბგერით შედგენილობაზე არ შეიძლება ვიქონიოთ: ანბანში არ აისახება მაგარი (ინტენსიური) თანხმოვნები (მათთვის სათანადო შემთხვევებში ასოთა ორმაგი დაწერილობა გამოიყენება და ისიც არა ყოველთვის), არც ყველა არამაგარი (რიგითი) თანხმოვანი, რომელსაც სამწერლო ხუნძურის საყრდენი დიალექტი განარჩევს. მეორე მხრივ, ანბანში გვაქვს ზოგი ისეთი ასო, რომლის

¹ როგორც აქედან ჩანს, განმასხვავებელი ნიშანი ხუნძურში აბრუპტივებისათვის გამოიყენება, ხოლო განმასხვავებელი ნიშნის გარეშე სათანადო რუსული ასოები—ფშინიერებისათვის. შდრ.: აფხაზური ენის ახლანდელ ანბანში განმასხვავებელი ნიშანი ეწერება ფშინიერებს (ფ, თ, ქ), ხოლო განმასხვავებელი ნიშნის გარეშე სათანადო რუსული ასოები აქ აბრუპტივებისათვის გამოიყენება (პ, ტ, ა).

წესდამისი ბგერა თვით ხუნძურს არც კი აქვს (როგორც ზემოთ ითქვა. ხუნძური ანბანი — გარკვეული მოტივით — უკლებლივ იმეორებს რუსულ საანბანო ნიშნებს იმისდა მიუხედავად, გვაქვს თუ არა წესდამისი ბგერა თვით ხუნძურ ენაში)¹.

აუნძურნი, კერძოდ, ჩრდილო-ხუნძურში ანუ ხუნძახურში, რომელიც სანწერლო ხუნძური ენის საყრდენი დიალექტია, სულ 49 ბგერა გვაქვს (იხ. ქვემოთ სინოპტიკური ტაბულა).

§ 10. სინოპტიკური ტაბულა ხუნძური ენისათვის ხმაი-ბული სხვადასხვა საანბანო და სატრანსკრიფციო ნიშნებისა. ქვემოთ მოგვყავს სინოპტიკური ტაბულა ხუნძურ ბგერათა გამოსაჩვენებლად ხმარებული სატრანსკრიფციო და შესაბამისი საანბანო ნიშნებისა შემდეგი თანმიმდევრობით:

1. საენათმეცნიერო მიზნით ხმარებული ქართული სატრანსკრიფციო ნიშნები (რომლებიც გამოიყენება წინამდებარე ნაწარმში)²,

2. საენათმეცნიერო მიზნით ხმარებული შესაბამისი ლათინური სატრანსკრიფციო ნიშნები²,

3. შესაბამისი ნიშნები პ. უსლარის „ხუნძური ანბანისა“,

4. შესაბამისი ნიშნები, რომლებიც ნახმარია ა. შიფნერის მოხსენებაში („Bericht“) პ. უსლარის შრომის შესახებ და მის მიერ გამოცემულ ხუნძურ ფოლკლორულ ტექსტებში,

5. შესაბამისი ნიშნები „არაბული (აჯამური) ანბანისა“ (რომელიც გამოიყენებოდა 1928 წლამდე),

6. შესაბამისი ნიშნები „ლათინიზებული ანბანისა“ (1928—1938 წ.),

7. შესაბამისი ნიშნები ამჟამად მოქმედი ხუნძური ანბანისა (რუსული გრაფიკის საფუძველზე).

¹ ორთოგრაფიული წესებისათვის იხ. Ш. И. Микшилов, *Авар ма-лалыш орфография* („ხუნძური ენის ორთოგრაფია“), მაჰაჩყალა, 1955.

² ქართული და შესაბამისი ლათინური ტრანსკრიფციები შემუშავებულია ყოფ. ენისა და სატერმინოლოგიით კომისიის მიერ (ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, ა. შანიძე, გ. ახვლედიანი, არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფურია). აქ მასში შეტანილია ზღირვოდენი ცვლილება.

№№	1	2	3	4	5	6	7
1	ა	a	a	a	í	a	a
2	ე	e	e	e	í	e	e
3	ი	i	i	i	í	i	И
4	ო	o	o	o	í	o	o
5	უ	u	y	u	í	u	y
6	გ	g	p	g	ᶏ	g	p
7	ზ	z	л	z	ᶏ	z	л
8	თ	m	М	m	ᶏ	m	М
9	ნ	n	Н	n	ᶏ	n	Н
10	ვ	v	B, Y	w, u	ᶏ	v	B
11	ქ	j	j	j	ᶏ	j	Й
12	ბ	b	б	b	ᶏ	b	б
13	ქ	p	п	p	ᶏ	p	п
14	დ	d	Д	d	ᶏ	d	Д
15	თ	t	Т	t	ᶏ	t	Т
16	ც	t	ᶏ	t	ᶏ	t	Тl

№№	1	2	3	4	5	6	7
17	ც	ც	Ი(Კ)	ც	Ი	ს	ц
18	ც ^o	ც ^o	ц	ც	Ი, Ი	სს	цц
19	წ	წ	Რ(Ს)	წ	Ი, Ი	ჯ	цц
20	წ ^o	წ ^o	ц	წ	Ი	ჯჯ	ццц
21	ჩ	ჩ	ყ	ჩ	ج	ც	ч
22	ჩ ^o	ჩ ^o	ყ	ჩ	ج.ش	ცც	чч
23	ჭ	ჭ	ყ	ჭ	ج.ج	ც	чц
24	ჭ ^o	ჭ ^o	ყ (ქ)	ჭ	ج	ცც	чцц
25	გ	გ	გ	გ	گ, ک	გ	г
26	ქ	კ	к	к	ک	к	к
27	ქ ^o	კ ^o	кх	қ	к	кк	кк
28	კ	კ	к	к	ک, ک	к	кц
29	კ ^o	კ ^o	кх	қ	ک	кк	ккц
30	კ	კ	к	к	ک	к	кх
31	ყ	ყ	ყ	ყ	ق	ყ	кх
32	უ	,	,	—	—	,	х

No. №	1	2	3	4	5	6	7
33	ჰ	h	h	h	ه	h	Гб.
34	ზ	Z	З	Z	ز	Z	З
35	ს	S	С	S	س	S	С
36	ს _ა	S _ა	С	S	ص	SS	СС
37	ჟ	Ž	Ж	Ž	ج	Z	Ж
38	შ	Š	Ш	Š	ش	Š	Ш
39	შ _ა	Š _ა			Ш	Ш	ŠŠ
40	ხ	X	ħ	h	خ	X	Xb
41	გ	γ	g	g	غ	q	Гб
42	ხ	X	x	X	خ	X	X
43	ხ _ა	X _ა	x	X	خ	XX	XX
44	ღ	ω	h	'	ع	h	Гл
45	ჭ	h ₇	h	h	ح	h	Хл
46	წ	l'	η	†	چ	l	Лб
47	წ _ა	l _ა	η	†	چ, چ	ll	ЛЛб
48	წ	l'	η	†	چ, چ	†	
49	ყ	t ₉	o	†	ق, ق	q	Кб

უ მ ნ ა ზ ი კ ა

ხმოვანთა სისჯავა

§ 11. ხმოვანთა სისჯავის დახასიათება. ხუნძურს აქვს სულ ხუთი ხმოვანი, ხუთივე სადა; ესენია:

ა, ე, ი, ო, უ

ეს ხმოვნები საერთოდ მიღებული საკლასიფიკაციო ნიშნების მიხედვით რომ დავაჯგუფოთ, გასარჩევი იქნება:

- 1): ა) წინა რიგის ი, ე
ბ) შუა რიგის ა
გ) უკანა რიგის უ, ო

- 2): ა) ყველაზე ღია (ფართო) ა
ბ) საშუალო ე, ო
გ) დახურული (ვიწრო) ი, უ

- 3): ა) ლაბიალური (ბაგისმიერი) ო, უ
ბ) არალაბიალური (არაბაგისმიერი) ა, ე, ი

ე, ი და ო, უ წყვილთა ერთეულებს შორის დაპირისპირება ყოველთვის არ არის თვალსაჩინოდ გამოხატული. დანარჩენი დაპირისპირებანი მკვეთრად არიან გამოხატულნი.

§ 12. ხმოვანთა პალატალიზაცია (უმლაუტიზაცია). ხუნძურს არა აქვს ფონემატური მნიშვნელობის უმლაუტიზებული ხმოვნები. ნაგრამ მსგავსი ხმოვნები შეუძლებელი არ არის გვექონდეს გარკვეულ პოზიციაში. შესამჩნევია, კერძოდ, ფარინგალურ ჯ და ჰა და ლატერალურ ლ', ლ'ა. ლ', ჭ თანხმოვანთა მომდევნო ა, ო, უ ხმოვანთა პალატალიზაცია (უმლაუტიზაცია): ასეთ პოზიციაში, ეს ხმოვნები უახლოვდებიან ა, ო, უ ხმოვნებს: ჭაქა „ძროხა“, ფორ „მდინარე“, ჭუნკა „თაგვი“, ჰან „ყველი“, ჰორ „ტბა“, ჰურ

„მტვერი“... ლ'არ „ხევი“, ლ'ორ „არყისხე“, ლ'ადი „კო-ლი“, ლ'არ „რქა“, ტაბიზე „დარტყმა“, ტ'ო „ხილი“, ტ'ურუ „ქლდე“...¹.

§ 13. ნაზალიზაცია. ხუნძურს არა აქვს ფონემატური მნიშვნელობის არც ნაზალური ხმოვნები. ამით, სხვათა შორის, ხუნძური ენა განსხვავდება თავის მოძმე ანდიურ-დილოური ენებისაგან, რომლებშიც ხმოვანთა ნაზალიზაცია ფართო გავრცელებას პოვებს. ხუნძურში რამდენიმე სიტყვაა ისეთი, რომელშიც სათანადო ხმოვანი (ზოგჯერ მთელი სიტყვაც!) ნაზალური იერით წარმოითქმის. ასეთი სიტყვები ყველა ხმაბაძვითია: უ (უჲ) „ჰო“, „ღიახ“, ოჰ! უჰ! (ოჰ! უჰ!) — შორისდებული წუხილისა ან აღტაცებისა, უჰი (უჰი) „სუნთქვა“, უჰუდიზე (უჰუდიზე) „ხველა“, ჰიჰიზე (ჰიჰიზე) „ქიხვინი“, ჰადეზე (ჰადეზე) „ყროყინი“...².

გარდა ამისა, დიალექტებში შესაძლოა შეგვხვდეს ესა თუ ის ხმოვანი ნაზალიზებული, სათანადო სიტყვაში ბოლოკიდური ნაზალური თანხმოვნის (ნ-ს) დასუსტებისა და წინა ხმოვანთან მისი შერწყმის შედეგად მიღებული; მაგალითები (პილური კილოკავიდან): ბისაჲ ← ბისან (← ბისანა) „უთხრა“..., ბაჲაჲ ← ბაჲან (← ბაჲანა) „იყო“.

§ 14. ხმოვნის მაგარი შემართვა. ყოველი თავკიდური (ასევე ცალკე წარმოთქმული) ხმოვანი ხუნძურში — ნეტ-ნაკლებად თვალსაჩინოდ სხვადასხვა დიალექტში — მაგარ შემართვიანია: ხმოვნის წარმოთქმაში ერევა ბგერა (თანხმოვანი), რომელიც უდრის ზანურიდან ცნობილ ც-ს (ცუდე „საბლი“, არაბულ ჰამზას (ء): ებელ (ცებელ) „ღელა“, ემენ (ცემენ) „მანა“, აბ (ცაბ) „ბალი“, ინე (ცინე) „წასვლა“, ოც (ცოც) „ხარი“, ურღელ (ცურღელ) „ფიქრი“; „დარდა“...

მაგარი შემართვით წარმოითქმის ხმოვანი სიტყვის შიგნითაც, თუ მის წინ ისევ ხმოვანია: რიცი „ზაფხული“, ბეცენაბ „მსუყე“, ყოტულაყან „ქრიდა“...

რაკი მაგარ შემართვიანი ხმოვანი სრულიად გარკვეულ შემთხვევებში იჩენს თავს და ფონემა არ არის, მისთვის სპეციალური სატრანსკრიფციო ნიშანი არ არის აუცილებელი.

ახლანდელ ხუნძურ ანბანში გარჩეულია მხოლოდ მაგარ შემართვიანი ე, რომელიც აღინიშნება ვ ნიშნით, მაგარი შემართვის

¹ П. У с л а р. Анар. яз. 33. 7. § 6.

² იქვე, გვ. 9—10.

არქქონე ე-სათვის იყენებენ e-ს (ანღა — ყებელ „დედა“, ჟაღა — ყემენ „მამა“... ნღაღა — ბეყენაბ „მსუყე“...).

§ 14. ჰიატუსის თავიდან აცილება. ხუნძურს არ ახასიათებს ხმოვანთა შეყრა (ჰიატუსი). ამის თავიდან ასაცილებლად სათანადო შემთხვევებში ჩაერთვის ხმოვანთა გასაყარად ნახევარ-ხმოვანი ჰ: ჩი-ჰ-ასა „კაცმა“, ჩუ-ჰ-ალ'ა „ცხენმა“, ჩუ-ჰ-ალ „ცხენები“... წა-ჰ-აბ „ახალი“... გურუი-ჰ-ავ „ქართველი“... — ხმოვნით გათავებულ ფუძეებს აქ ხმოვნით დაწყებული სუფიქსები დაერთვის, რაც იწვევს ხმოვანთა შეყრას, ხმოვანთა გასათიშავად კი ნახევარ-ხმოვნის ჩართვას.

ხმოვანთა შეყრა ზოგჯერ შეიძლება აცილებულ იქნეს მონდენო ხმოვნის მაგარი შემართვით (ხმის წყვეტით მონდენოს წინამავალ ხმოვანზე): ყოტულაყან „ჭრიდა“...

§ 16. მახვილი: მახვილის ბუნება და ადგილი სიტყვაში. მახვილი ხუნძურში დინამიკურია და საკმაოდ ძლიერი (უფრო ძლიერი, ვინემ ქართულში, მაგრამ არც ისე ძლიერი, როგორც რუსულში ან — სხვა იბერიულ-კავკასიური ენებიდან — აფხაზურში).

ორ და მეტ მარცვლიან სიტყვებში მახვილი შეიძლება იყოს თავიდან პირველ მარცვალზე (ქეთო „კატა“, ღებლო „ყვავი“, ზანზო „თოვლი“, ზანკო „ქათამი“, როსო „აული“, „სოფელი“, ჰანმალ „ამხანაგი“, ღ'ალა „იცი“... მანდოჰალ „მეზობელი“, მრ-ღ'ირშო „მერცხალი“, ჰანმალზაბი „ამხანაგები“, ყრტიზე „ქრა“, ბანკინე „მოსვლა...“) ან თავიდანვე მეორე მარცვალზე (ემენ „მამა“, ებელ „დედა“, ხანკარ „ხანჯალი“, ბეტერ „თავი“, ხონრ „კვერციხე“, ჰობრ „წისქვილი“..., თამანჩა „რევოლვერი“, „დამბაჩა“, გოდქან „მოედანი“, ჰელქო „მამალი“... ჰვადარიზე „წერა“, ბაკარიზე „შეგროვება“, ჰეყეზე „სმა“, „ნალევა“, კოჩენე „ნადეწყება“...).

ამრიგად, მახვილის ადგილი ხუნძურში, მართალია, არ არის ფიქსირებული ერთ რომელიმე მარცვალზე, მაგრამ შეზღუდულია ორი მარცვლით: თავიდან პირველი ან მეორე მარცვლით; ორზე მეტ მარცვლიან სიტყვებში მახვილი არ შეიძლება გადმოსცილდეს თავიდან მეორე მარცვალს¹.

შენიშვნა. პ. უსლარს მახვილი ხუნძურ სიტყვებში ყველგან აღნიშნული აქვს და მეტ წილ შემთხვევაში ზუსტადაც. ზოგჯერ პ. უსლარი ეტყობა ანგარიშს უწევს ინტონაციას

¹ ჯამონაკლისი შეიძლება შექმნას ზოგმა ენკლიტიკურ ნაწილაკიან ან სიტყვიანმა ფორმამ.

და მხედველობიდან რჩება სიტყვის მახვილ[•] (მახვილის ნაცვლად აღნიშნავს ინტონაციას). ამის შედეგი ჩანს, მაგალ., მის მიერ მახვილის აღნიშვნა კითხვითსა და ნტყიციებით ნაწილაკებზე (ყოტულ-რმა „ქრის?“... ყოტულ-რნ „ქრის!“...), ზმნის უარყოფით ფორმებში — ბოლოდან მეორე მარცვალზე (ყოტულარო „არ ქრის“...) და სხვ. ყველა ასეთ შემთხვევაში, სადაც პ. უსლარი მახვილს აღნიშნავს, შესაბამისი ინტონაცია (ტონის ამალღება) გვაქვს და ამავე დროს სიტყვის მახვილიც თავის ადგილასაა. თუნცა, რამდენადმე მიჩქმალული ინტონაციით.

ამდენადვე დასაზუსტებელია პ. უსლარის განზოგადებაც: „მახვილი ხუნძურში ეცემა სხვადასხვა მარცვალზეო“¹. სხვადასხვა მარცვალი, რომელსაც მახვილი შეიძლება ეცემოდეს, როგორც ზემოთ ვნახეთ, თავიდან პირველი ან მეორე მარცვალია².

§ 17. მახვილის მოძრაობა. მახვილი ხუნძურში მოძრაეიცაა (ზენოაღნიშნული ორი მარცვლის ფარგლებში): ერთი და იმავე სიტყვის სხვადასხვა გრამატიკულ ფორმებში მახვილიანი შეიძლება იყოს თავიდან პირველი ან მეორე მარცვალი; შდრ.: ხანჯარ „ხანჯალი“ — ხანჯარლ „ხანჯლისა“... ხაუნჯრულ „ხანჯლები“, ხაუნჯრულ „ხანჯლებისა“...; გამაჟ „ქეა“ — განქრცა „ქეამ“... განჟალ „ქეები“, განჟახ „ქეებმა“...; ცერ „მელა“ — ცარაცა „მელამ“, ცურდულ „მელიები“, ცურდულ „მელიებისა“...

ამავე დროს შეიძლება გექონდეს მუდმივ (უძრავ) მახვილიანი სიტყვებიც: მესტდ „ოქრო“ — მესტდილ „ოქროსი“... მესტდალ „ოქროები“, მესტდაზულ „ოქროებისა“... ბოლ'რნ „ლორი“, ბოლ'რნილ „ლორისა“... ბოლ'რნალ „ლორები“, ბოლ'რნაზულ „ლორებისა“... (მახვილი ასეთ სიტყვათა ყველა ფორმაში ერთსა და იმავე მარცვალზე რჩება).

საერთოდ, მახვილის მოძრაობა ხუნძურში დანახასიათებელი შეიძლება იყოს სახელის ფორმაცვალღებისათვის (ბრუნვათა მიხედვით მხოლოობითსა და მრავლობითში). ზმნის ფორმაცვალღებისა (ნაკვთთა მიხედვით) მახვილი პარადიგმაში უცვლელად რჩება, მუღმეივა.

§ 18. მახვილი სემანტიკური და გრამატიკული ფუნქციით. ის ფაქტი, რომ მახვილი სხვადასხვა სიტყვებში და ერთი და იმავე სი-

¹ П. Услар, Авар. яз, გვ. 14. § 10.

² ეს ფაქტი სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნული აქვს შ. მიქაილოვს (იხ. მისი: Сравнит.-историческая фонетика аварских диалектов, გვ. 114).

ტყვის სხვადასხვა ფორმებში შეიძლება გვექონდეს ორ სხვადასხვა მარცვალზე მაინც, მახვილის, ამ ფონეტიკური მოვლენის, სემანტიკური და მორფოლოგიური ფუნქციით გამოყენების საშუალებას იძლევა.

მახვილი გავგარჩევინებს ომონიმურ სიტყვებს: ჰოწარ „თაუ-ლი“ — ჰოწარ „კალო“, ბურთინა „ნაბადი“ — ბურთინა (აულის სახელია)¹... ცხადია, ასეთ შემთხვევაში საქმე გვაქვს არა მახვილის მოძრაობასთან (მისი ადგილის გადანაცვლებასთან მნიშვნელობათა აღრევის თავიდან ასაცილებლად), არამედ მახვილის ადგილის განსხვავების ისეთსავე მაგალითებთან, რასაც არაომონიმური სიტყვებიც ადასტურებენ (შდრ.: ზანკო „ქათამი“, მაგრამ: ხონრ „ყვერცი“...), ეს მით უფრო, რომ ყველა ომონიმური სიტყვა როდია განსხვავებული მახვილის ადგილის მიხედვით (შდრ. ბალა-ჰიზე „ცქერა“ — ბ-ალაჰიზე „გამგზავრება“: ესენიც გარეგნულად მსგავსი სიტყვებია, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, მახვილი მათ ერთსა და იმავე მარცვალზე აქვთ).

რაც შეეხება მახვილის ადგილის მიხედვით გრამატიკულ ფორმათა დაპირისპირებას, რაც მახვილის მოძრაობას ემყარება, ამის სათანადო შემთხვევები სპეციალურად გასათვალისწინებელია შესაბამის ფორმათა წარმოებასთან დაკავშირებით.

§ 19. მახვილი და ხმოვნის ამოღება ფუძეში სიტყვის ფორმაცვალებისას. როგორც ვნახეთ, მახვილი ხუნძურში შეიძლება გვექონდეს თავიდან პირველ ან მეორე მარცვალზე.

ეს წესი ნაკარად არის გატარებული სიტყვის ფორმაცვლებისას. მასთან არის სათანადო შემთხვევებში დაკავშირებული ხმოვნის ამოღება (სინკოპირება) ფუძეში, რაც ხდება თავიდან მეორე მარცვალში, როცა მომდევნო — მესამე — მარცვალი მახვილიანია.

აღნიშნულ პოზიციაში შეიძლება ამოღებულ იქნეს ფუძის ყოველი ხმოვანი (ა, ე, ი, ო, უ); მაგალითები:

ქალათ „ქალაღლი“, „წერილი“	ნათ. ბრ. ქალთრლ
ქარატ „ხერელი“	„ ქარტრლ
რალ'ად „ზღვა“	„ რალ'დალ
ჭერეტ „თუნგი“	„ ჭერტრლ

¹ შდრ. აფხაზურში: ალა „თვალი“—ალა „ქალი“...; რუსულში: мыка „ტანჯვა“ — мыка „ფქვილი“ (რუსულში, რომელსაც სრულიად თავისუფალი მახვილი აქვს, სათანადო მაგალითები გაცილებით მეტია, ვინემ ხუნძურში).

მეგეტე „წვერი“	„	მაგერლ
ბეტერ „თავი“	„	ბოტრრლ
ქილრშა „თითი“	„	ქილშორლ
ხიბრლ „გვერდი“	„	ხოლბრლ
კიმრხა „კენქი“	„	კინხაილ
ბორრხ „გველი“	„	ბორხრლ
გომრგ „ლარი“	„	გონგრლ
გაბურ „კისერი“	„	გორბრლ
გუდურ „ხაფანგი“	„	გუდრალ
ბურუტ „თიკანი“	„	ბურტრლ

ხმოვანი რომ არ ამოღებულიყო, სათანადო ფორმებში მათილი აღმოჩნდებოდა თავიდან მესამე მარცვალზე და გვექნებოდა ქალათრლ... ჭერეტრლ... ქილიშორლ... ბოროხრლ... ბურუტრლ... მაგრამ სიტყვაში მახვილის ადგილის კანონზომიერება გამოორიციხავს მახვილის დაშორებას სიტყვის დასაწყისიდან ორზე ნეტი მარცვლით.

ამრიგად, ხმოვანი ამოიღება იმიტომ, რომ პარადიგმის არცერთ ფორმაში მახვილის ადგილი არ დაშორდეს (არ გადმოსცილდეს) სიტყვის დასაწყისს ორზე მეტი მარცვლით.

შენიშვნა. არის შემთხვევები, როცა გარკვეულ ფორმებში მახვილი ამჟამად თავიდან პირველ მარცვალზეა, ხმოვანი კი ამოღებულია თავიდან მეორე მარცვალში. ასეა ეს არსებით სააელთა მრავლობითი რიცხვის ფორმებში. ასეთ შემთხვევებში მათილი პირველ მარცვალზე ივარაუდება. ნერეა გადანაცვლებული (ხმოვანი კი მაშინაა ამოღებული, როცა მახვილი მესამე მარცვალზე გვექონდა): ქარატ „ხერელი“ — ქარტ-ალ ← ქარტ-ალ ← ქარატ-ალ „ხერელები“... ქილრშა „თითი“ — ქილშა-ალ ← ქილშე-ალ ← ქილიშა-ალ „თითები“... (მახვილის გადანაცვლება მრავლობითის ფორმებში გამოიყენება მხოლოდობითის შესაბამის ფორმებთან დასაპირისპირებლად ... — § 80). მრავლობითის ფორმებში მახვილის ახლანდელ მდგომარეობასთან რომ არ არის დაკავშირებული ფუძისეული ხმოვნის ამოღება, ამას მოწმობს მუდმივ მახვილიან ისეთ სიტყვათა ჩვენება, რომელთაც მახვილი თავიდან პირველ მარცვალზე აქვთ და რომელთა არც ერთ ფორმაში არ ამოიღება მეორე მარცვლის ხმოვანი: შდრ.: ლქმაგ „ცვაარი (დედალი)“ — ლქმაგულ „ცხვირისა“... ლქმაგალ „ცხვირები“...

§ 20. მახვილის ისტორიისათვის (სიტყვაში მისი ადგილის თვალსაზრისით). ხმოვნის ამოღების ზემოაღნიშნული შემთხვევები ნოწნობენ, რომ მახვილის ადგილის შეზღუდულობა სიტყვაში მეორეულია. ძველად მახვილი შეიძლებოდა გადმოსცილებოდა თავიდან მეორე მარცვალსაც; შდრ.: ქარატ „ხერელი“ — ქარტრლ (ამჟამად) ← ქარატრლ (ძველად) „ხერელისა“... ქილრშა „თითი“ — ქილწარლ (ამჟამად) ← ქილიწარლ (ძველად) „თითისა“... ბურუტ „თიკანი“ — ბურტრლ (ამჟამად) ← ბურუტრლ (ძველად) „თიკნისა“¹...

სხვანაირად რომ ვთქვათ, მახვილის ადგილი სიტყვაში ძველად უფრო თავისუფალი უნდა ყოფილიყო².

ააღნიშნული მდგომარეობა ამ მხრივ შედეგი ჩანს მახვილის ადგილის სიტყვის დასაწყისთან თანდათან მიახლოებისა და მისი აქ უიქსირების ტენდენციისა.

ხმოვნის ამოღება ფუძეში მახვილიანი (მესანე) მარცვლის წინა (მეორე) მარცვალში, და ამით სიტყვის დასაწყისსა და მახვილიან ხმოვანს შორის დისტანციის შესაბამისი შემცირება, უნდა განვიხილოთ. როგორც ერთ-ერთი საშუალება მახვილის ადგილის მიახლოებისა სიტყვის დასაწყისთან³.

§ 21. მახვილი და ხმოვნის მოკვეცა სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში. ის ფაქტი, რომ მახვილი ხუნძურში ფიქსირებულია სიტყვის თავკიდურ ან მეორე მარცვლებზე (თავიდან-პირველზე ან მეორეზე). ბუნებრივია, თუ გამოიწვევდა დროთა განმავლობაში ბოლოკიდური უმახვილო პოზიციის გაცვეთას და ამ ნიადაგზე სიტყვის შემოკლებას.

¹ სოულხმოვანი ფუძეები დაცულია ანდიურ ენაში: ანდიურში ფუძე სათანადო ამოვნებს უცვლელად ინარჩუნებს პარადიგმის ყველა ერთეულში.

² როგორც ეს ივარაუდება სხვა იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის. იხ. ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, III, №№ 2,3 (1942).

დამაჯერებელი არ არის შ. შ ი ქ ა ი ლ ო ვ ი ს მოსაზრება, რომლის მიხედვით მახვილის ადგილი ძველად ხუნძურში კიდევ უფრო შეზღუდული უნდა ყოფილიყო. ვინემ ამჟამად (ყოველთვის უნდა გეჭონოდა თავიდან პირველ მარცვალზე). იხ. Ш. И. Миканлов, Сравнит.-историческая фонетика аварских диалектов, გვ. 154.

³ ეს ტენდენცია მარტო ხუნძურისათვის არ არის ნიშანდობლივი; შდრ.: ააღ ქართულში მახვილი სიტყვის თავ-მარცვალზეა ფიქსირებული მაშინ, როდესაც ძველ ქართულში ივარაუდება თავისუფალი მახვილი (იხ. ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ზემოთ დასახ. შრ). ასეთსავე ტენდენციაზე მიუთითებენ სვანურშიც (ს. უ ლ ე ნ ტ ი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, 1949. გვ. 111, § 137).

მართლაც, მთელ რიგ სიტყვებს, ჩანს, ჰქონიათ და დაუკარგავთ ბოლოკიდური ხმოვანი. სათანადო ფაქტების უფრო სრულად გამოვლენა ხუნძური ლექსიკის მონათესავე ენათა ლექსიკასთან შედარების შედეგად შეიძლება.

ამჟამად საკმარისია მივმართოთ ახლო მონათესავე ანაღურ ენებს (რომელთაც, როგორც ირკვევა, შედარებით სრულად დაუშავთ სიტყვის ახსოლუტური ბოლო); მოვიყვანოთ რამდენიმე საილუსტრაცია ნაგალითი; შდრ.:

ხუნძ. ვას (მიმართვისას: ვასა!) — ბოთლიხ, ღოდობ., ბაგვალ., ახვას. ვაშა, ტინდ., ჭამალ. ვაჰა, ანდ. ვაშა „ვაფიშვილი“;

ხუნძ. რაკ — ბოთლიხ., ღოდობ., ტინდ., ბაგვალ., ახვას., კარატ. რაკვა, ჭამალ. მაკვა, ანდ. როკვა „გული“;

ხუნძ. ოც — ბოთლიხ., ღოდობ., კარატ. უნსა, ტინდ., ჭამალ. მუსა, ანდ. უნსა „ხარი“;

ხუნძ. ბაწ — ბოთლიხ., ღოდობ., ტინდ., ჭამალ., ბაგვალ. ბაწა, ახვას. ბაჰა, ანდ. ბოწა „მგელი“;

ხუნძ. რუყ — ანდ. ჰაყუ, ბოთლიხ. ჰანყუ „სახლი“;

ხუნძ. ჭუნკა — ანდ. ჰინკაუ „თაგვი“;

ხუნძ. ტორ — ბოთლიხ. ყალა, ტინდ. კარატ., ბაგვალ. ყარა, ახვას. ტ'არა. ანდ. ლორა „თავთავი“;

ხუნძ. ზობ „ცა“ — ანდ. ზუბუ, ღოდობ. ზიბუ, ტინდ. ზებუ „დღე“;

ხუნძ. მოწა — ახვას. ბოწა, კარატ. ბოწაუ, ბოთლიხ. ფუწაუ, ღოდობ. ფუწაუ, ტინდ. ბოცაუ „მთვარე“, „თვე“;

ხუნძ. რუტა — ტინდ. რუტა, ანდ. რუტა „უღელი“, „ხელკავი“;

ხუნძ. ლეჩ — ახვას. ლაჟა, ანდ. ლაჟუ „მკლავი“;

ხუნძ. დუნ — ბოთლიხ. დენი, ახვას. დენე „მე“;

ხუნძ. მუნ — ბოთლიხ. მინი, ახვას. მენე „შენ“ და სხვ.

მოკვეცილი ხმოვნის კვალი ზოგჯერ თვალსაჩინოა თვით ხუნძურში იმ ცვლილების მიხედვით, რაც მას თავის დროზე განოუწვევია ფუძეში (ასიმილაცია თავკიდური მარცვლის ხმოვნისა):

ოც ← ოცო ← უცო (შდრ. ანდ. უნსა) „ხარი“;

რუყ ← რუყუ ← რაყუ (შდრ. ანდ. ჰაყუ, ბოთლიხ. ჰანყუ) „სახლი“;

ჭუნკა ← ჭუნკაუ ← ჭინკაუ (შდრ. ანდ. ჰინკაუ) „თაგვი“...

აწ მოკვეცილი ზოგი ბოლოკიდური ხმოვანი თავის დროზე ნახვილის მატარებელიც უნდა ყოფილიყო.

ამას გვაფიქრებინებს, კერძოდ, ასიმილაციის ზემოთ აღნიშნული ნავალითები: ასიმილაცია მახვილიან ხმოვანს შეეძლო გამოეწვია (ამის შესახებ იხ. § 23).

ხმოვანი მოიკვეცებოდა მას შემდეგ, რაც მახვილი წინა მარცვალზე გადაინაცვლებდა; ამრიგად:

ოც←რცო←ოცრ (←უცრ) „ხარი“
 რუყ←რუყუ←რუყუ (←რაყუ) „სახლი“
 ჭუნკა←ჭუნკაუ←ჭუნკაუ (←ჭინკაუ) „თაგვი“...

მოკვეცილი ბოლოკიდური ხმოვანი ფუძეს შეიძლება შემონახული აღმოაჩნდეს ამა თუ იმ ფორმაში (დაახლოებით პოზიციაში: თანხმოვნის წინ) და ეს ხმოვანი ზოგჯერ შეიძლება მახვილიანიც იყოს: ოც „ხარი“, მაგრამ: ოც-რ-ცა „ხარმა“, ოც-რ-ლ „ხარისა“... ჭუნკა „თაგვი“. მაგრამ: ჭონკა-რ-ლ „თაგვისა“... რუყ „სახლი“, მაგრამ: როყ-რ-ბ „სახლში“...

აბსოლუტურ ბოლოში ხმოვნის ნოკვეცის აქ აღნიშნული ფაქტები ისევე, როგორც ხმოვნის ამოღებისა ფუძის შიგნით, იმ ტენდენციის მანიშნებელია, რომელიც იძლევა მახვილის ადგილის თანდათან მიახლოებას სიტყვის დასაწყისთან.

§ 22. ფართო და ვიწრო ხმოვანთა მონაცვლეობა. ხუნძური დიალექტები შეიძლება დავუპირისპიროთ ერთმანეთს იმის ნიხედვით. თუ სათანადო სიტყვებში ხმოვანთა რა წყვილია განოყენებული: შედარებით ფართო ე, ო, თუ შედარებით ვიწრო ი, უ. განსხვავება ამ მხრივ დიალექტთა შორის ყველაზე თანმიმდევრულად არის გატარებული სიტყვის ბოლოში.

აღნიშნულ პოზიციაში ჩრდილო-ხუნძური ფართო ხმოვნებს (ე, ო) ჯერს მხარს, სამხრულ დიალექტთა უმრავლესობა კი შესაბამის ვიწრო ხმოვნებს (ი, უ); შდრ.:

ჩრდ.-ხუნძ.: ჭაზო „თოვლი“, ქეთო „კატა“, ბუგო „არის“, კრგო „ორი“, ჰრწხო „კალო“, ღტღო „ყვავი“... ჯვანე „წერა“, ჰაალტე „იმუშავე!“, ვაცაასაე „ძმასა“...

სამხრ.-ხუნძ. (მაგალითები ანწუხურიდან): ჭაზუ „თოვლი“, გტთუ „კატა“, ბუგუ „არის“, კრგუ „ორი“, ჰრწჷუ „კალო“, ღტღუ „ყვავი“... ჯვანე „წერა“, ჰაალტი „იმუშავე!“, ვაცაასაი „ძმასა“...

ერთმარცვლიან სიტყვათა ბოლოკიდურად ე და ო ხმოვნები სამხრულ-ხუნძურშიც ამადვე რჩებიან: ვაე „თხა“, ტე „მოწყვეტი!“ „დაასხი!“ ტე „ღიბე“ „მომეც!“... ტო „ხიდი“, ეო „რამე“, „ნიეთი“ (შდრ. ამავე ფუძის-შემცველი: ხან-ეუ←ხან-ეო „ფქვილი“,

ეტიმოლოგ. „დაფქვილი რამ“) და ა. შ. ეს, ცხადია, იმიტომ, რომ ერთმარცვლიან სიტყვათა ბოლოკიდური ხმოვანი ყოველთვის მახვილიანია. მიზეზი უცვლელობისაა, რომ სწორედ ესაა, იქიდანაც ჩანს, რომ ერთზე მეტ მარცვლიან სიტყვებშიც მახვილის მატარებელი ბოლოკიდური ფართო ხმოვნები არ იცვლებიან შესაბამისი ვიწრო ხმოვნებით: გორდჲ „პერანგი“. ჰეტჲ „ფეხი“, ქექჲ „ძუძუ“... ჰოქჲ „ურენი“, ნოდრ „შუბლი“, ჰოწჲ „თაფლი“ (ნდრ. ჰრწჲ ← ჰრწჲ „ქალო“)...

ამრიგად. ცვლილება ეხება ბოლოკიდურ უნახვილო ე და ო ხმოვნებს. ესენი ვიწროვდებიან და იქცევიან ი და უ ხმოვნებად სამხრულ-ხუნძურის კილო-თქმებში (გამონაკლისს შეადგენენ ანდალური თქმები, რომლებიც ასეთ პოზიციაშიც ფართო ხმოვნებს უტერენ მხარს).

აქვე უნდა შევნიშნოთ. რომ ზოგან (გარდამავალ ზონაში ჩრდილო-ხუნძურიდან სამხრულ-ხუნძურისაკენ) არც ისე მკვეთრია გარჩევა ბოლოკიდურ უნახვილო ე, ო და ი, უ წყვილებს შორის.

პ. უსლარი ინფინიტივის დაბოლოების შესახებ ხუნძახურ დიალექტში შენიშნავს, რომ აქ ძნელი გასარჩევია ე ხმოვანი გვაქვს თუ ი ხმოვანო. და მინც სათანადო შემთხვევებში იგი ე-ს წერს (გვანზე „წერა“...). მართლაც, ხუნძახურში უფრო ე ისნის, ვინემ ი. მაგრამ ანწუხურსა და ქარულში უკვე წმინდა ი გვაქვს (გვანზე „წერა“...).

§ 23. ხმოვანთა ასინილატია. ხმოვანთა ასინილატია ხუნძურში რეგრესულია და სრული. იმსგავსებს ნახვილიანი ხმოვანი უნახვილოს.

ხმოვანი, რომელიც ენსგავსება, სიტყვის თავმარცვალშია, ხოლო ასინილატორი ხმოვანი—თავიდან მეორე მარცვალში. ასეა ეს როგორც ორს, ისე ორზე მეტ მარცვლიან სიტყვებში.

ორზე მეტ მარცვლიან სიტყვებში ვერ იმსგავსებს თავიდან მესამე, მეოთხე და ა. შ. მარცვლის ხმოვანი იმიტომ, რომ ასინილატორი ხმოვანი, როგორც ზემოთაც ითქვა, უნდა იყოს მახვილიანი, ხოლო მახვილის ადგილი ხუნძურ სიტყვებში, როგორც ვიცით (§ 16), არ შეიძლება დაშორდეს სიტყვის დასაწყისს ორზე მეტი მარცვლით.

ასეთია ის პირობები, რომლებშიც შეიძლება მოხდეს ხმოვანთა ასინილატია, ამასთან, როგორც სამწერლო ენაში, ისე დიალექტებშიც (ჩრდილოურშიცა და სამხრულშიც).

რა ხმოვნები იმსგავსებენ? შეუძლია დაიმსგავსოს ყველა ხმოვანმა (მეტ-ნაკლები სიხშირით), გარდა ა ხმოვნისა.

ჩრდილო-ხუნძურში (და სამწერლო ენაში) ყველაზე ხშირია ლაბიალურ ო და უ ხმოვანთა მიერ დამსგავსების შემთხვევა. სამხრულ-ხუნძურში ფართო გასაქანი აქვს ვიწრო ხმოვნების მიერ დამსგავსებასაც (ამის შესახებ იხ. § 24).

ასიმილირებული ხმოვანი სიტყვის სათანადო ფორმაში შეიძლება აღდგეს პირველადი სახით, თუ ასეთ ფორმაში მაასიმილირებელი ხმოვანი გვაკლია.

ხმოვანთა ასიმილაციის მაგალითები:

ხაონჯორლ ← ხაანჯორლ „ხანჯლისა“ (შდრ. ხაანჯარ „ხანჯალი“)¹

გოშტორლ ← გაშტორლ „ნაჯახისა“ (გაშტი „ნაჯახა“)

ტოლორლ ← ტალორლ „ქუდისა“ (ტალურ „ქუდი“)

ბოჭორლ ← ბუჭორლ „ქერისა“ (ბუჭა „ქერი“)

ნოსორლ ← ნუსორლ „დანისა“ (ნუს „დანა“)

რეკელ ← რაკელ „გულისა“ (რაკ „გული“)

ნეჟერ ← ნიჟერ „ჩვენისა“ (ნიჟ „ჩვენ“)

ხონრ ← ხანრ „კვერცხისა“ (ხანლ „კვერცხისა“, ხანალ „კვერცხები“)

ჰოქრ ← ჰაქრ „ურემისა“ (ჰაქილ „ურემისა“, ჰაქალ „ურემები“)

ემენ ← იმენ „მამისა“ (ინსაულ ← იმსაულ „მამისა“...)

ტილირ ← ტალირ „უნაგირისა“ (ტილოლ ← ტალოლ „უნაგირისა“... ტალოლ „უნაგირები“)...

როგორც მაგალითებიდან ჩანს, მეორე მარცვლის ხმოვანი, რომელიც იმსგავსებს თავკიდური მარცვლის ხმოვანს, მახვილიანია (უმახვილო ხმოვანი მეორე მარცვლისა ვერ იმსგავსებს პირველი მარცვლის მახვილიან ხმოვანს: ქეთო „კატა“, ღებო „ყვავი“, ღაბო „ვაზი“...).

შენიშვნა. ზოგჯერ მახვილი სიტყვის თავკიდურ მარცვალზეა და სწორედ ამ მარცვლის ხმოვანია დამსგავსებული მომდევნო — თავიდან მეორე — მარცვლის უმახვილო ხმოვანს. ერთი შეხედვით, უმახვილო ხმოვანსაც შესძლებია მახვილიანის დამსგავსება.

¹ ფრჩხილებში ნაჩვენებია სიტყვის ფორმა, რომელშიც ამოსავალი ხმოვანი დაცულია უცვლელად.

მაგრამ ამის მაგალითებს იძლევა სიტყვის ნხოლოდ გარკვეული ფორმები, კერძოდ, არსებით სახელთა მრავლობითი რიცხვის ფორმები, რომლებშიც ივარაუდება, მახვილი მერეა განანაცვლებული თავკიდურ მარცვალზე (მას შემდეგ, რაც ასიმილაცია უკვე მომხდარი იყო): ხაანჟარ „ხანჯალი — ხაუნერ-ულ ← ხაუნერ-ულ (← ხაანერ-ულ) „ხანჯლები... (მახვილის განანაცვლებას ასეთ ფორმებში მოწმობს ხმოვნის ამოღებაც. იხ. § 19).

მაშასადამე, ასიმილაცია ასეთ ფორმებში იმ დროსაა მომხდარი, როცა მახვილი თავიდან მეორე მარცვალზე (სუფიქსის ხმოვანზე) უნდა გვქონოდა.

§ 24. ხმოვანთა ასიმილაციის თავისებურება სამხრულ დიალექტებში. სამხრულ დიალექტებში ხმოვანთა ასიმილაცია კიდევ უფრო ინტენსიურია, ვინემ ჩრდილოურში (და სამწერლო ენაში). აქ მეტი გასაქანი აქვს ვიწრო ხმოვანთა მიერ (ყველა სამხრულ დიალექტში o ხმოვნის, ზოგ მათგანში უ და ე ხმოვნებისაც) ფართო ხმოვანთა (უფრო სისტემატურად a ხმოვნის) დამსგავსებას; მაგალითები:

ქარულიდან: გიედრ ← გაედრ (ხუნძახ. გაშტრ) „ნაჯახი“, ფიტრმათ ← ფატრმათ (ხუნძახ. ფატრმათ) „ფატმანი“, ინწირლა ცო ← ანწირლა ცო (ხუნძახ. ანწირლა ცო) „თერთმეტი“, ბილრ ← ბალრ (ხუნძახ. ბაჭლრ) „ბალი“, ქიპირლაბ ← ქაპირლაბ (ხუნძახ. ქაპირლაბ) „ლურჯი“, ვიცარ ← ვაცარ — ასე მიმართავს რძალი თავის მაზლს (იგივეა, რაც ვაცა „ძმა“)... დუსაჟლ ← დასაჟლ „მისი“ (შდრ. და-ვ „იგი“), წაელდენი ← წაალდენი (ხუნძახ. წაალდენი) „სწავლა“, ჰიფტლა ← ჰაფტლა (ხუნძახ. ჰაფტლა) „ყეფს“, რიკჟინზი ← რეკჟინზი (ხუნძახ. რეკინი) „შეჯდომა“... რუყუნ ← რეყუნ „დაკეტე!“ (შდრ. რეყანა „კეტავს“)...

ანწუხურიდან: მილრ ← მალრ (ხუნძახ. მალრ) „კიბე“ (მისაყუდებელი), გაედრ ← გაედრ (ხუნძახ. გაშტრ) „ნაჯახი“, ტილრ ← ტალრ (ხუნძახ. ტალი) „სახელური“, წაინრ ← წაანრ (ხუნძახ. წაანი) „თხემა“, სიბი ← საბი (ხუნძახ. ცაბი) „კბილები“, ყილრ ← ყალრ (ხუნძახ. ყალი) „დოლი“, „საწყავი ქურქელი“... მუტუ ← მატუ (ხუნძახ. მატუ) „სარკე“, გუბურ ← გაბურ (ხუნძახ. გაბურ) „კისერი“, ტულურ ← ტალურ (ხუნძახ. ტალურ) „ქული“... გითრლ ← გათრლ (ხუნძახ. ქათრლ) „კატისა“, მიგერდ ← მაგერდ (ხუნძახ. მაგერიცა) „წვერმა“, მუხაჟლ ← მახაჟლ (ხუნძახ. მახაჟლ) „რკინისა“ (შდრ. მახა „რკინა“), ზიზრლ ← ზაზრლ (ხუნძახ. ზაზრლ) „ეკალში“, „ძეძვი“...

ქოხურიდან: ¹ ნიგერთ←მაგერთ (ხუნძახ. მაგერთ) „მეჩეთი“, რიერთ←რაერთ (ხუნძახ. რაერთ) „ნიორი“, რიპირ←რაპირ (ხუნძახ. რახი) „ლატანი“, „ხარიხა“. მიწირიან←მაწირიან (ხუნძახ. მაწირიან) „ცილისმწამებელი“. წაიპირლამ←წააპირლამ (ხუნძახ. წააპირლამ) „რუხი“, გილყრდ←გალყრდ (ხუნძახ. გატიდ-) „ფართო“, რეთელ←რათელ (ხუნძახ. რათელ) „ქონება“, წაელდებე←წაალდებე (ხუნძახ. წაალდებე) „სწავლა“, გუბურ←გაბურ (ხუნძახ. გაბურ) „კისერი“, ყულურ←ყალურ (ხუნძახ. ტალურ) „ქული“...

მანას-აულისა და არკასის მეტყველებიდან: ² გიშტრ←გაშტრ (ხუნძახ. გაშტი) „ნაჯახი“, ზინრ←ზანრ (ხუნძახ. ზანი) „ძეგლი“..., მუტურ←მატურ (ხუნძახ. მატურ) „სარკე“..., ლიდრცა←ლადრცა (ხუნძახ. ლადრცა) „ყვავმა“. ქითრცა←ქათრცა (ხუნძახ. ქათიცა) „ქატამ“. ჰიქრცა←ჰაქრცა (ხუნძახ. ჰაქრცა) „ურემმა“, ჰინრცა←ჰინიცა (ხუნძახ. ხანრცა) „კვერცხმა“, ჰირტრცა←ჰართრცა (ხუნძახ. ქართიცა) „ჩვარმა“...

ხუნძური ენის სამხრული დიალექტები ამ შემთხვევაში გვაგონებენ ქართველურ ენათა (ქართულის, ზანურის) დიალექტებს, რომლებშიც, როგორც ეს ცნობილია, დიდი გასაქანი აქვს ვიწრო ხმოვნებთან ფართოს რეგრესულ ასიმილაციას, რასაც არაიშვიათად სრულ დამსგავსებამდისაც მიყვება.

ქართველურ ენათა დიალექტებსა და სამხრულ-ხუნძურ დიალექტებში ამ შემთხვევაში ტიპოლოგიურად ერთნაირი ფონეტიკური პროცესი გვაქვს.

ხმოვანთა ასიმილაციასთან დაკავშირებით ხუნძურში ყურადღებას იქცევს ერთი ფაქტი, რომლის შესახებაც ჯერ კიდევ ა. შიფნერი შემდეგს აღნიშნავდა: „განსაკუთრებული თავისებურება როგორც ხმოვანზე, ისე თანხმოვანზე გათავებული ორმარცვლიანი სიტყვებისა ისაა, რომ მათში ერთი და იგივე ხმოვანი მეორდებაო“³. ა. შიფნერი საილუსტრაციოდ ჩამოთვლის რამდენიმე ათეულ ასეთ სიტყვას: ჰოლო „ლობიო“, ხონო „კვერცხი“ და ა. შ.

¹ Ш. Микаилов, Основные фонетико-морфологические особенности чохского говора аварского языка, Языки Дагестана, I, Махачкала, 1948, гл. 52—55.

² З. Джанридзе, Некоторые фонетические особенности речи селений Манас-аул и Аркас. Ученые записки Института истории, языка и литературы Дагестанского филиала АН СССР, т. III, Махачкала, 1957, гл. 253.

³ A. Schiefner, Versuch, § 35.

მაგრამ თუ რას უნდა გამოეწვია ეს, ამის შესახებ ა. შიფნერი არაფერს ამბობს.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ამის გამომწვევი ნიზეზი მთელ რიგ შემთხვევებში ასიმილაციის პროცესია. ამას მოწმობს ასიმილაციის ზემოთ მოყვანილი მაგალითები.

§ 25. დიფთონგები. დიფთონგებს იძლევა ვ (=ჟ) და ჯ ნახევარ-ხმოვანთა შეერთება სრულ ხმოვნებთან (ა, ე, ი, ო, უ). გვხვდება დიფთონგები, როგორც დამავალი (ავ, ევ... აჟ, ეჟ...), ისე აღმავალი (ვა, ვე... ჯა, ჯე...).

შენიშვნა. ამჟამად მოქმედი ხუნძური ორთოგრაფიული ნორმების მიხედვით დიფთონგები ჯა, ჯუ, ჯე იწერება, როგორც я, ю, е.

პ. უსლარი (ადრე ა. შიფნერიც) მიუთითებდა ხუნძურ სიტყვათა ძირებში დიფთონგზე ოა, რომლის პირველი კონზონენტი (ო) წარმოითქმისო სუსტად: წოა „ვარსკვლავი“, ტიყოა „ნალი“, ქოარტა „ჩაქუჩი“, ქოას „მატყლი“, ქოაჩ „სიცივე“, ყოატ „ქუჩა“... და დიფთონგზე, რომლის წარმოთქმა მერყეობს ოა-სა და ოე-ს შორის. მაგრამ უფრო ოა-ს უახლოვდება: ქოარ „ხელი“, ქოან „საქმელი“, ქოაშო „ცუდი“, ყოარყ „ბაყაყი“...¹

მოქმედი ორთოგრაფიული ნორმების მიხედვით ოა დიფთონგი გადმოიცემა, როგორც ვა (квас—ქვას „მატყლი“, кватл—ყვატ „ქუჩა“, квач—ქვაჩ „სიცივე“...), ხოლო ოა დიფთონგი—როგორც ვე (квер—ქვერ „ხელი“, кверкв—ყვერყ „ბაყაყი“ квен—ქვენ „საქმელი“...).

მართლაცდა, ის, რაც პ. უსლარის (და ა. შიფნერის) მიერ აღნიშნულია ო-თი და მიჩნეულია დიფთონგის პირველ (სუსტ) კომპონენტად, ისმის ვ (=ჟ)-დ, როპელიც გამოთქმაში უფრო წინამავალ ძირეულ თანხმოვანს ეკედლება და მასთან ერთად ქმნის ლაბიალიზებულ კომპლექსებს: ქვ (ქჟ), ყვ (ყჟ), ლვ (ლჟ), წავ (წაჟ) და ა. შ.

§ 26. დიფთონგთა ცვლა. დიფთონგები ყველაზე უკეთ დაცულია ჩრდილო-ხუნძურში. სანხრულ დიალექტებში ისინი გამარტივების (მონოფთონგიზაციის) ტენდენციას იჩენენ: დამავალი დიფ-

¹ П. Услар, Авар. яз. გვ. 8; A. Schiefner, Versuch, გვ. 7. §§ 14, 15.

თონგები კარგავენ სუსტ კომპონენტებს (ნახევარხმოვნებს): ავ→ა, აჰ→ა: ევ→ე, ეჰ→ე და ა. შ.

შენიშვნა. ზემოაღნიშნულთ აიხსნება, სხვათა შორის, ზოგ საზნრულ დიალექტში I და II კლასის ნიშანთა (ვ, ჰ) გაუჩინარება. როცა ეს ნიშნები სუფიქსებია (წინ ხმოვანი უძღვის): ჰიტინა-←ჰიტინავ (I კლ.). ჰიტინა-←ჰიტინაჰ (II კლ.), ჰიტინაჰ (III კლ.) „პატარა“... აქ I და II კლასის ფორმები გარჩეული არ არის. რაც ავ და აჰ დიფთონგთა გამარტივების შედეგია¹, III კლასს კი საკუთარი ფორმა აქვს შერჩენილი. რაკი ამ კლასის ნიშანი ბ წინამავალ ხმოვანთან ერთად (-აბ) დიფთონგს არ ქმნის (თუმცა, ზოგჯერ I და II კლასის ფორმათა ანალოგიით III კლასის ფორმამაც შეიძლება დაკარგოს კლას-ნიშანი სუფიქსი და მაშინ სამსავე კლასში ერთი და იგივე ფორმა გვექნება: ჰიტინა-).

არაიშვიათად ნახევარხმოვანიც მოკვეცილია და სრულიც შეცვლილია: ავ→ო, ივ→უ, აჰ→ე. ამის მაგალითებს ყველაზე ხშირად ვპოულობთ ჰიდურსა და ყარახულში.

მაგალითები (ჰიდურიდან):

ავ→ო: ლ'იკო←ლ'იკავ „კარგი“, ჰიტინო←ჰიტინავ „პატარა“, ჰერო←ჰერავ „მოხუცი“, მაჰარულო←მაჰარულავ „ხუნი“, ვეჰარო←ვეჰარავ „მოსული“, ტიჰარო←ტიჰარავ „დაძინებული“, ჰვარო←ჰვარავ „მკვდარი“: ტიჰარო ჩი — ჰვარო ჩი (შდრ. ხუნდაბ. ტიჰარავ ჩი — ხვარავ ჩი) „დაძინებული კაცი მკვდარი კაცია“ (ანდაზა)...

ივ→უ || ო: ეუ←ეივ „თითონ“, ქო (ყარახ. ქუ)←ქივ „სად“, შოო (ყარახ. შოუ, ანწუხ. შოუ)←შოივ „ვინ“...

აჰ→ე: ჰიტინე←ჰიტინაჰ „პატარა“, ყოროლე←ყოროლაჰ „ქვრივი“, არე←არაჰ „წასული“, ჰედე (←ჰადე)←ჰადაჰ „ის“...

ყველა ასეთ შემთხვევაში ივარაუდება, ჯერ ასიმილაცია მომხდარა (ნახევარხმოვანს, სუსტ კომპონენტს დიფთონგისას, დაუმსგავსებია სრული ხმოვანი), ხოლო შემდეგ—გამარტივება დიფთონ-

¹ შდრ. ქართულში სახელობითი ბრუნვის ჰ (-ი) ნიშნის დაკარგვა ბოლო-ხმოვნიან ფუძეებთან: დედა-დედაჰ, ხე-ხე, წყარო-წყაროჰ, ყრუ-ყრუჰ... მიზეზი დიფთონგთა გამარტივებაა (აჰ→ა და ა. შ.); იხ. აკაკი შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 62, § 74, გვ. 22, § 23.

ვისა (რაც სხვაგან ასიმილაციის საფეხურის გარეშეც შეიძლება მოხდეს: ავ → ა, აჲ → ა... — იხ. ზემოთ); ამრიგად:

ავ → ოვ → ო: ჰიტინავ → ჰიტინოვ → ჰიტინო „პატარა“...

ივ → უვ || ოვ → უ || ო: შიივ → შიუუ || შიუ || შიო „ვინ“...

აჲ → ეჲ → ე: ჰიტინაჲ → ჰიტინეჲ → ჰიტინე „პატარა“...¹

გაუმარტივებელი, მაგრამ ასიმილირებული ვარიანტი (განვითარების მეორე საფეხური) შეიძლება ზოგჯერ რეალურადაც გვქონდეს (გამარტივებული ვარიანტის პარალელურად): გურეიჲო || გურეიჲოვ (← გურეიჲაჲ) „ქართველი“, მაჰარულო || ნაჰარულოვ (← მაჰარულაჲ) „ხუნი“...

აღმავალი დიფთონგები გამარტივებას არ განიცდიან (განონაკლისს შეადგენს ვუ, რომელმაც შეიძლება დაკარგოს ვ). მაგრამ ასიმილაცია ასეთ დიფთონგებშიც შეიძლება მოხდეს:

ჲუ → ჲი: ამის ცალკეულ მაგალითებს ადასტურებს ჩრდილო-ხუნძურიც: ჲიგო ← ჲუგო „არის“, ჲიკანა ← ჲუკანა „იყო“, ჲისჲანა ← იუსჲანა „დაბრუნდა“ (შდრ. III კლასის ნიშნით: ბუგო „არის“, ბუკანა „იყო“, ბუსჲანა „დაბრუნდა“...).

ვა → ვუ; ვე → ვუ: ამის მაგალითები დადასტურებულია ანწუხურში²: ვუთარი ← ვათარი „დატოვა“... ვულ'ენა ← ველ'ენა „მოვა“ (შდრ. იგივე სიტყვები III კლასის ნიშნით: ბათარი „დატოვა“, ბელ'ენა „მოვა“... — აქ ა, ე ხმოვნები დაცულია უცვლელად).

განხილული მაგალითები გვიჩვენებს, რომ ასიმილაცია აღმავალ დიფთონგებში რეგრესულია (ავ → ოვ...), აღმავალში — პროგრესული (ვა → ვუ...). ორსავე შემთხვევაში იმსგავსებს სუსტი კომპონენტები (ნახე ვარხნოვნები), ემსგავსება სრული ხმოვნები.

თანხმოვანთა სისტემა

§ 27. თანხმოვანთა სისტემის დახასიათება. ხმოვანთა სისტემა, როგორც ვნახეთ, საკმაოდ მარტივია ხუნძურში. ამას ვერ ვიტყვით თანხმოვანთა შესახებაც; თანხმოვნებით ხუნძური ენა კიდევ უფრო მდიდარია, ვინემ ქართული, რომელსაც, თავის მხრივ, უფრო

¹ შდრ. ქართული ენის დიალექტებში: ტომარე ← ტომარეჲ ← ტომარაჲ... (ო. კახაძე, ა-ზე დაბოლოებული ზოგიერთი სახელის ბრუნებისათვის ქვემო-იმერულში, იკე, V), ასევე მეგრულში: ტომარე, ბამბე... ჯგერეჲე სეანურში: მარე ← მარეჲ ← მარაჲ „კაცი“... (ც. თოფურია, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში, იკე, VI).

² III. М и к а н ц о в, Сравнит.-истор. фонет. авар. диалектов, გვ. 132.

მდიდარი კონსონანტიზმი აქვს, ვინემ რუსულს ან სხვა ინდოევროპულ ენას.

რამდენი თანხმოვანია ხუნძურში? ყველა დიალექტში თანხმოვანთა რიცხვი თანაბარი არ არის. სხვაობაა ამ მხრივ არა მხოლოდ დიალექტთა შორის, არამედ — ხშირად — კილოკავებსა და თქმებს შორისაც. ჩრდილო-ხუნძურში (კერძოდ, კირკეულში), რომლის ფონეტიკური სისტემა საერთოდ უფრო სრულია, ვინემ სამხრულ-ხუნძურის რომელიმე დიალექტისა, გარჩეულია 44 თანხმოვანი. წარმოების ადგილისა და რავგარობის მიხედვით მათი დაჯგუფება შეიძლება შემდეგი ტაბულის სახით (იხ. ქვემოთ).

თანხმოვანთა ტაბულა

წარმოების ადგილი	წარმოების გვარობა													
	ჩქამიერი													
	ხშული				აფრიკატი				სპირანტი					
	ყრუ				ყრუ				ყრუ					
	ფშინ-ვიერი		აბრუპ-ტივი		ფშინ-ვიერი		აბრუპ-ტივი							
მქღერი	არამაგარი	მაგარი	არამაგარი	მაგარი	არამაგარი.	მაგარი	არამაგარი	მაგარი	მქღერი	არამაგარი	მაგარი	სონორი	ნახევარხმოვანი	
ბაჯისნიერი	ბ	ფ										მ		ვ
წინაენისმიერი:														
ა) ცბილისმიერი	ღ	ფ	ტ									ნ		
ბ) სისინა					ც	ცა	წ	წა	ხ	ს	სა	რ		
გ) შინინა					ჩ	ჩა	ჭ	ჭა	ყ	შ	შა			
ლატერალური						ლ'	ტა		ლ'	ლ'ა	ლ			
წინაველარული	გ	ქ	კა	კ	კა						ხ'	ა		
უკანაველარული									ღ	ხ	ხა			
ფარინგალური						ჩ		ყ	ჟ	ჟ'				
ლარინგალური			ც							კ				

შენიშვნა 1. ეს ტაბულა არსებითად მხოლოდ იმით განსხვავდება ლ. ჟირკოვის, ნ. ტრუბეცკოის ტაბულებისაგან, რომ მასში: ა) მაგარი ქა და მაგარი კა წარმოდგენილია ხშულების (და არა აფრიკატების) წყებაში, ბ) ჯ და ყ მიჩნეულია ფარინგალურ თანხმოვნებად (ლ. ჟირკოვის ტაბულაში ისინი მიიჩნევიან უკანაენისმიერებად, ნ. ტრუბეცკოისაში — უკანაველარულებად)¹.

შენიშვნა 2. მაგარ ხ, ჯ, ყ თანხმოვნებს ტრანსკრიფციაში არა აქვთ სიმაგრის ნიშანი, რაკი საპირისპირო არამაგარი კორელატები მათ ხუნძურში არ მოეპოებათ (და, მაშასადამე, აღრევა ამ მხრივ მოსალოდნელი არ არის).

შენიშვნა 3. ტაბულაში არ არის შეტანილი ისეთი თანხმოვნები, რომლებიც გვაქვს სამხრულ-ხუნძურში. მაგრამ უცხოა ჩრდილო-ხუნძურისა და სამწერლო ენისათვის; ასეთებია, კერძოდ: ბაგისმიერი აბრუპტივი პ, მკლერი აფრიკატები ძ და ჯჟ, არამაგარი აბრუპტივი ლატერალური აფრიკატი ტ' (§§ 34, 35, 38).

§ 28. **ხუნძური ენის თანხმოვანთა სისტემის შეპირისპირება ქართულისათან.** როგორც ტაბულიდან ჩანს, ხუნძური ენის ჩქამიერ თანხმოვნებში მთავარია შემდეგი დაპირისპირებები: ა) მკლერებსა და ყრუებს შორის; ბ) აბრუპტივებსა (მკვეთრებსა) და ფშინვიერებს შორის — ყრუ ხშულ და აფრიკატ თანხმოვნებში; გ) მაგრებსა და არამაგრებს შორის.

ამათგან პირველი ორი ქართულშიც გვაქვს. ქართულთან შედარებით ხუნძურში მეტია დაპირისპირება მაგარი თანხმოვნებისა არამაგრებთან (ანუ რიგითთან), რაც შეაპირობებს შესაბამის — ქართულისათვის უცხო — მაგარ ფონემათა არსებობას ხუნძურში.

გარდა ამისა, ხუნძურს აქვს ქართულისათვის უცხო ლატერალური, პალატალური და ფარინგალური თანხმოვნები.

მეორე მხრივ, ხუნძურში გვაკლია ქართულისათვის დამახასიათებელი ზოგი თანხმოვანი: ესენია: მკლერი აფრიკატები: ძ, ჯჟ (აფრიკატები ხუნძურში ყველა ყრუა — იხ. ზემოთ ტაბულა), ბაგისმიერი აბრუპტივი პ (სამივე ეს თანხმოვანი, როგორც ზემოთ ითქვა, დასტურდება სამხრულ-ხუნძურის ზოგ კილო-თქმაში).

¹ შდრ. Л. И. Жирков, Грам. апар. яз. гл. 11; მისივე. Апар.-рус. с. დაწარით: Кратк. грам. апар. яз. гл. 143; N. Trubetzkoy, Die „kurzen“ und „geminierten“ Konsonanten“, § 2.

აღნიშნული თავისებურებები ხუნძური კონსონანტიზმისა უფრო დაწვრილებათ ქვემოთ იქნება განხილული.

§ 29. ფარინგალური სპირანტები ჭ და ჰრ. სპირანტთა ეს წყვილი — წყლერი ჭ და ყრუ ჰრ — გარჩეულია მთის იბერიულ-კავკასიურ სხვა ენებშიც (ლაკურში, დარგულში, ტაბასარანულში... ნახური ჯგუფის ენებში, აფხაზურ-ადიღურ ენებში; აუხაზურს აქვს მათი ლაბიალიზებული სახეობები: ჭი [აჭინგ „სახლი“] და ჰი [აჰია „ლორი“]...).

ეს თანმომენები ენის ძირისა და ხახის (ფარინგის) უკანა კედელს შუა გასწვრივი ნაპრალით იწარმოება (გ. ახვლედიანი). ჭ არაბული ႁ-სა და ჰრ არაბული ႁ-ს ბადალ თანხმომენებად მიიჩნევა.

ბუნძურ ენაში მათ ყველა დიალექტი განარჩევს; მაგალითები:

ჭ: ჭინ „ყური“, გორ „მდინარე“, ჭუნჯა „თაგვი“, ჭანკო „ქათამი“, ჭაზო „თოვლი“, მეჭერ „მთა“; „ცხვირი“, მაჭ „ლურსმანი“, მაჭო „ცრემლი“, ჭეზე „ზრდა“, რაჭიზე „გაგონება... არაბულიდან ნასესხებ სიტყვებში: გადათ „ადათი“, ჩევეულება“, ჭამალ „ხახისათი“...

ჰრ: ჰრინჯა „ჩიტი“, ჰრელეკო „მამალი“, ჰრამა „ვირი“, ჰრორ „ტბა“, ჰრან „ყველი“, ჰრინცი „შიში“, აჰრი „ყვირილი“, „ძახილი“, მაჰრ „სუნი“, ტეჰრ „ქეცი“, „მუნი“, ჯაჰრბ „თეთრი“... არაბულიდან ნასესხებ სიტყვებში: ჰრალ „მდგომარეობა“, „ძალა“, ჰრახვან „ცხოველი“, ჰრარჟ „ასო“...

სამირულ-ბუნძურში ჰრ-ს შემცველი სიტყვები მეტია, ვინემ ჩრდილო-ბუნძურში: აქ ჰრ-ს ისეთ სიტყვებშიც ვპოვებთ, რომლებშიც ჩრდილო-ბუნძურში ხ არის: ნუჰრ „გზა“, ჰრურ „ყანა“, აჰრ „ბალი“, ჰრერავ „მოხუცი“... (მდრ. ჩრდილო-ბუნძურში: ნუხ, ხურ, ახ, ხერავ...).

შენიშვნა. ხუნძური ფარინგალური ყრუ სპირანტი სპეციალურ ლიტერატურაში (როცა იყენებენ ქართულ ტრანსკრიფციას) ჩვეულებრივ აღინიშნება ჰა ნიშნით (ჰაან „ყველი“). აქ, ამ ნაშრომში, ძირითადი ნიშანი ჰ დატოვებულია უცვლელად, მაგრამ გამოკვლილია განმასხვავებელი (დიაკრიტიკული) ნიშანი: ა-ს ნაცვლად — პირობით — გამოყენებულია ႁ (ჰრან „ყველი“). განმასხვავებელი ნიშნის გამოცვლა იმით არის გამოწვეული, რომ ა სიმაგრის ნიშნად გამოიყენება (წა, ჰა და ა. შ.). ამიტომ ჰ-სთან მისმა ხმარებამ შეიძლება გაუგებრობა დაბა-

დოს: შეიძლება კაცმა იფიქროს, რომ ჰა მაგარი ჰ არისო (მაშინ, როდესაც ჰ გაურჩეველია სიმაგრის მიხედვით და არც ფარინგალური ყრუ სპირანტი, რომლის შესახებ აქ მსჯელობაა, განარჩევს მაგარ ვარიანტს).

§ 30. პალატალური სპირანტი ხ. ხ უფრო წინა წარმოებისაა, ვინემ ხ ხუნძურისავე (ეს უკანასკნელი ქართ. ხ-ს ბადალია). თუ ხუნძური (და ქართული) ხ ველარული (უკანანისმიერი) თანხმოვანია და იწარმოება ენის ზურგის უკანა ნაწილით, ხ არის პალატალური (შუაენისმიერი) თანხმოვანი, რომლის წარმოებისას მოქმედებს ენის ზურგის შუა ნაწილი (ანუ შუაენა მაგარი სასის მიმართ).

ხ: ხაგ „ქვაბი“, რახ „რძე“, ფახ „სპილენძი“, ტეხ „ცხვრის ტყავი“; „წიგნი“, ხიბილ „გვერდი“, ხომ „წნელი“, ბოროხ „გველი“, ბიხიზე „დანახვა“, ბუხიზე „დაბმა“, ხაზე „თესვა“... სამხრულ-ხუნძურში ხ შეიძლება გვქონდეს მაგარი ქა-ს რეთლექსადაც.

დალესტნის ზოგ ენაში (ლეზგიურში, ტაბასარანულში...) ხ-სთან ერთად გვაქვს იმავე რიგის (ე. ი. პალატალური) მელერიც, რომელიც იმავე მიმართებაშია ველარულ მელერ ლ-სთან, როგორშიც ხ—ველარულ ყრუ ხ-სთან. ხუნძურში კი ხ ცალეული თანხმოვანია, აქლია მელერი კორელატი.

გარდაა ამისა, დალესტნის სხვა ენებში ხ განარჩევს მაგარსა და არამაგარ ვარიანტებსაც (ხ—ხა). ხუნძურში კი გვაქვს ხ-ს მხოლოდ ერთი ვარიანტი, რომელიც თავისი აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიური თვისებებით უფრო მაგარი ჩანს, ვინემ არამაგარი.

§ 31. სონანტი მ. ჯერ კიდევ ა. შიფნერი შენიშნავდა, რომ ხუნძური ვ იმდენად უახლოვდება ხმოვანს, რომ ზოგჯერ ძნელი გადასაწყვეტია, თანხმოვანია იგი, თუ ხმოვანია¹. ი. გიულდენშტედტის ლექსიკურ მასალაში ვ ხშირად უ-თი არის აღნიშნული (ქუერ „ხელი“, ქუას „მატყლი“...). პ. უსლარს ეს ფონემა სხვადასხვა პოზიციაში სავადასხვანაირად აქვს აღნიშნული; ასე, მაგ., პირველი გრამატიკული კლასის ნიშანი სიტყვის ბოლოში ხმოვნის მომდევნოდ აღნიშნულია, აქვს უ (ყ) ხმოვნით (როყო-უ „სახლში“, დო-უ „ის“...), ხოლო სიტყვის თავში ხმოვნის წინ და სიტყვის შიგნით ხმოვანთა შორის ვ (გ) თანხმოვნით (ვ-უგე-უ „მყოფი“, ვაცა „ძმა“...).

¹ A. Schiefner, Versuch. § 12.

როყო-ვ-ე „სახლშიკენ“...), თუმცა, აქ ყველგან—სიტყვის თავშიც, ბოლოშიცა და შიგნითაც—ერთი და იგივე ვ ფონემა გვაქვს (მასთან, ერთი და იმავე ფუნქციით). პ. უსლარის მიერ ვ ფონემის აღნიშვნის ასეთი არაერთგვარობა მიუთითებს ამ ფონემის არტიკულაციის განსხვავებულობაზე შესაბამისად პოზიციისა.

მართლაც, სიტყვის ბოლოში ვ, როცა იგი ხმოვანს მოსდევს, ყველაზე უფრო უახლოვდება ხმოვანს (უ), ხოლო სიტყვის თავსა და შიგნით, როცა იგი ხმოვნის წინაა, თანხმოვანთან სიახლოეს იჩენს.

საერთოდ კი, ხუნძური ვ არც ერთ პოზიციაში არ შეიძლება მივიჩნიოთ წმინდა კბილბაგისმიერ თანხმოვნად, იგი ყველა პოზიციაში მეტ-ნაკლებად წყვილბაგისმიერი სონანტია (=ჟ; ტრანსკრიფციაში ვ-სა და ჟ-ს გარჩევა ამიტომ აღარაა საჭირო).

§ 32. რბილი ლ და ნ. პ. უსლარი აღნიშნავს, რომ ლ გავლენას ახდენს ა, ო, უ ხმოვნებზე, თუ ამ თანხმოვანს თავის მხრივ წინ უძღვის ი და ე ხმოვნებში (ილ, ელ)¹. მართლაც, ასეთ პოზიციაში ზენოალნიშნული ხმოვნები თითქოს უმლაუტიზებულიაო. ნამდვილად კი, სათანადო შემთხვევებში გვაქვს რბილი ლ, მიღებული წინამავალი ი და ე ხმოვანთა გავლენით. ი და ე ხმოვანთა შემდეგ და, შესაძლო არის, წინაც ლ თვალსაჩინოდ რბილდება და ემსგავსება რუს. л-ს² (ნეგრულ ლ-ს): შამილ „შამილი“, ებელ „დედა“, ჰაბილა „გააკეთებს“ (შდრ.: ჰაბულა „აკეთებს“, რომელშიც ლ უ ხმოვნის შემდეგ რბილი არ არის). ზოგ დიალექტში (ქარულში, ანდალალურში) ლ-ს სიღბო ასეთ პოზიციაში უფრო ძლიერად არის გამოხატული.

ამ პოზიციური შეპირობებულობის გარეშე ხუნძური ლ შეიძლება დავახასიათოთ, როგორც საშუალო მაგარსა და რბილს შუა (ამ მხრივ იგი ქართ. ლ-ს გვაგონებს).

ინავე პოზიციაში, რაშიც ლ რბილდება, ზოგ დიალექტში შეიძლება დარბილდეს ნ-ც. აღსანიშნავია, კერძოდ, წინამავალი ი (ე) ხმოვნის გავლენით ნომდევნო ნ-ს სისტემატური დარბილება ანდალალურსა და ქარულში.

ხმოვანი, რომელსაც თავის დროზე გამოუწვევია მომდევნო ნ-ს დარბილება, ანეამად შეიძლება დაკარგულიც იყოს: ანდა-

¹ П. Услар, Авар. яз., гл. 7—8, § 6.

² III. Мизгалиов. Основные фонетические особенности чохского говора..., гл. 42.

ლალ. პანა ← პანა (← პანა) „იცის“, ჩაუნა ← ჩაუნა (← ჩაუნა) „აწობს“...¹

§ 33. ლარინგალური ე. ე თანხმოვანი ხუნძურში გვხვდება სიტყვის თავში ხმოვნის წინ და სიტყვის შიგნით ხმოვანთა შორის; იგი ასეთ პოზიციაში ხმოვნის მაგარ შემართვად ისმის (§ 14); პ.. უსლარს აღნიშნული აქვს ერთადერთი მაგალითი, რომელშიც ე სიტყვის შიგნით თანხმოვანს მოსდევს და ხმოვნის წინაა: ბილციზე „დაკარგვა“².

ღიალექტებში ე სხვა — ძირითადი — თანხმოვნის რეფლექსადაც შეიძლება გვეკონდეს (§ 47).

§ 34. ბაზისვიძარი აბრუპტივი პ სამხრულ-ხუნძურში. პ-ს შესახებ პ. უსლარი აღნიშნავს: „პ, ე. ი., ფშინიერი ფ (п с при-дихахине) ხუნძახურ კილოში არ გვხვდება, მაგრამ მას ხმარობენ ანწუხელები, რომლებიც ამბობენ, მაგალ., დაზდა ტაპი „მათ დაარტყი!“ — ნაცვლად დოზდა ტაბე-სი“³.

თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმას, რომ პ ბგერა აქ სწორად დახასიათებული არ არის (პ აბრუპტივია და არა ფშინიერი), პ. უსლარის ეს ცნობა სიმართლეს შეეფერება: ანწუხელები, მართლაც, ამბობენ ამ სიტყვაში — და, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, სხვა სიტყვებშიც, — პ თანხმოვანს.

პ. უსლარი არათერს ამბობს იმის შესახებ, თუ რა წარმოშობისაა პ თანხმოვანი მის მიერ დამოწმებულ სიტყვაში, რა მიმართებაშია იგი ხუნძახურ ბ-სთან, რომლის ადგილი სათანადო სიტყვებში მას უკავია (იხ. ზემოთ).

აღნიშნულ სიტყვაში პ მეორეულია და მიღებულია ბ-საგან ამ უკანასკნელის აბრუპტივ ტა ლატერალთან ასიმილაციით: ტაპი ← ტაბი „დაარტყი!“ ამას მოწმობს იმავე ანწუხურში პ ბგერის შემცველი სხვა სიტყვებიც, რომლებშიც პ აგრეთვე აბრუპტივ თანხმოვანთან ასიმილაციის შედეგად მიღებული ჩანს; მაგალ.: კაპატ ← კაბატ „გოგირდი“ [კაპტილ ← კაბტილ (შდრ. ხუნძახ. კაბტილ) „გოგირდისა“], წაპურ ← წაბურ „წაბლი“ (შდრ. ქართ. წაბლი), ტამპურ ← ტამბურ „ფანდური“...

¹ ნ. ჯათარაძე, ხმნის ძირითად ფორმათა წარმოების საკითხისათვის ხუნძურ ენაში...; III. Микаилов, Очерки аварской диалектологии, 83. 164.

² П У с л а р, Авар. яз., გვ. 14, § 19.

³ П. У с л а р, Авар. яз., გვ. 9.

ანალოგიური წარმოშობისაა პ სამხრულ-ხუნძურის სხვა კილო-
თქმებშიც, სადაც კი იგი გვხვდება; შდრ., კერძოდ, კარულში: პანკა
„პანკა“, კიპი „ჯიბე“...; ანდალალურში: ტააბდე „დარტყმა“, ქე-
პარაბ „გაბრტყელებული“, ყაპარაბ „ფაქიზი“¹...

პ-ს შემცველ სიტყვებში, როგორც ჩანს, ყოველთვის გვაქვს
ესა თუ ის აბრუბტივი თანხმოვანი, რომლის გავლენითაც პ←ბ.

ამრიგად, სამხრულ-ხუნძურში ყველგან მეორეული წარმოშობის
(ასიმილაციის შედეგად ბ-საგან მიღებული) პ ბგერა გვაქვს.

გვქონდა თუ არა ძველად პ ბგერა (პირველადი) ხუნძურ ენაში?

პ-ს განარჩევს იბერიულ-კავკასიურ ენათა უმრავლესობა (და ამ
ენათა გავლენით არაიბერიულ-კავკასიური სომხური და ოსური).

საფიქრებელია, ძველად განარჩევდა მას ხუნძურიც. პ-ს ისტო-
რიული ბედი ხუნძურში დაკავშირებული ჩანს ბაგისმიერების თავი-
სებურებებთან ამ ენაში (§ 43).

§ 35. მჟღერი აფრიკატები ჯ და ძ სამხრულ-ხუნძურში. ჯ-ს
შესახებ პ. უსლარი აღნიშნავს: „ხუნძები ვერ გამოთქვამენ (не
терпят) ამ ბგერას და მას ყოველთვის უ ბგერით ცვლიან; ამბო-
ბენ, მაგალ., ჟან ნაცვლად კან-ისა „სული“... „არიან ხუნძები,
რომლებიც, რათა თავი მოიწონონ არაბულის ან, თუნდაც, ყუმბი-
კურის, ცოდნით, გამოთქვამენ ჯ-ს, მაგრამ, მიუხედავად ამისა,
მე ეს ბგერა ხუნძური ანბანისათვის სავსებით ზედმეტად მივიჩ-
ნიე“-ო“.

პ. უსლარის ეს მსჯელობა ჩრდილო-ხუნძურს ეხება. სამხრულ
დიალექტებში ჯ შეიძლება გვქონდეს, როგორც ნახესხებ სიტყვებ-
ში, ისე საკუთარი მარაგის სიტყვებშიც.

ასე, ანწუხურ დიალექტში ჯ დადასტურებულია საკუთარი მა-
რაგის ისეთ სიტყვებში, როგორიცაა: ჯულ „ცოცხი“, ჯეგი „კვლავ“,
ჯანუ „შიგნით“... ანწუხურის კადაქოლოურ თქმაში ჯ-ს შემცველი
სიტყვები გაცილებით მეტია: ჯ აქ ძ-ს რეფლექსადაც გვაქვს (იხ.
ქვემოთ). და მაინც ჯ ყველგან მერყევი ბგერაა: მის ადგილას
შეიძლება ისევე უ იხმარონ.

ჯ ბგერა უ-ს მონაცვლედ (მის პარალელურად) გვხვდება ქა-
რულშიც და ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახულშიც.

¹ Ш. Миканов, Чохский говор, გვ. 49; З. Джапаридзе, Некоторые фонетические особенности речи селений Манас-аух в Аркае, გვ. 245.

² П. Услар, Авар. яз., გვ. 10; Письма П. К. Услара к А. А. Шиф-
неру („Тав. яз.“, გვ. 23).

შედარებით უფრო ნყარია ჯ-ს პოზიცია სონორი თანხმოვნების მეზობლად (მოცდევნოდ). ამის ილუსტრაციას იძლევა ჯო („რამე“) ელენენტიანი კომპოზიტების წარმოება: თუ ჯო-ელენენტი სონორ თანხმოვანზე გათავებულ ფუნქს დაერთვის, იგი ჯო-ს სახეს იღებს: ქვენ-ჯო „საკმელი“ (←ქვენ „საკმელი“ + ჯო ← ჯო „რამე“), ხაან-ჯო ოხაანჯუ „ფქელი“ (←ხაან + ჯო ← ჯო), ქაჭან-ჯაბ ← ქაჭან-ჯო-აბ) „რამდენი“ („რამდენი რან“)... წღრ. შიებ-ჯო „რა“, ტაჟუ „შარვალი“... (აქ უ ჯ-ს არ იძლევა).

ჩრდილო-ხუნძურს არა აქვს არც ძ ბგერა. სამხრულ დიალექტებში (ანწუხურში, ქარულში) ძ დასტურდება უმთავრესად ინფინიტივის დაბოლოებაში, სადაც მას ჩრდილო-ხუნძურის (და სამწერლო ენის) ზ-ს ადგილი უკავია; მაგალითები (ანწუხურიდან): ქვენძი (ქარ. ქინძი) „ჭანა“. ტვენძი „წასვლა“, შინძი „თქმა“, კენძი „გადაყლაპვა“, ჰველძი „ადუღება“, ჰველძი „მოკვდომა“, ყელძი „სმა“, ქველძი „დგომა“, ჰარძი „თხოვნა“...

როგორც ამას თავის ადგილას ვნახავთ, ინფინიტივის დაბოლოება -ში მიღებულია -დი-საგან: შუა საფეხურად *ძი ივარაუდება (ღ → ძ → ზ). ამიტომ ზემოთმოყვანილი მაგალითები განვითარების ამ შუა საფეხურის (*ძ) რეალურ დადასტურებად შეიძლებოდა მიგვეჩნია, რომ აქ ძ მიღებული არ იყოს ზ-საგან (ქვენძი ← ქვენზი და ა. შ.); მაგალითებს თუ დავაკვირდებით, შევნიშნავთ, რომ ინფინიტივის დაბოლოებაში ძ თავს იჩენს სონორი თანხმოვნების (ნ, ლ, რ) მომდევნოდ (იხ. ზემოთ მაგალითები). სხვა თანხმოვანთა (და ხმოვანთა) მომდევნოდ გვექნება ზ (და არა ძ): ბათზი „პოვნა“ ბაქ-ზი „დანთება“... ჰბბუ-ზი „კეთება“ (და არა: ბათძი, ბაქძი... ჰბბუძი...).

ანწუხური დიალექტის ქადაქოლოტურ თქმაში ზემოთ მოყვანილ მაგალითებში ძ-ს ჯ ცვლის: ქვენ-ჯი „ჭანა“. ტვენ-ჯი „წასვლა“, ჰველ ჯა „მოკვდომა და ა. შ., რაც ამ თქმისათვის დამახასიათებელი უფრო ზოგადი კანონზომიერებით აიასნება (ნხედველობაში გვაქვს სისინა თანხმოვანთა რეგულარული შეცვლა შიმი-ნებით: § 50).

ძ არა გვაქვს ანდიურ-დიდოურ ენებში, არც ლაკურსა და ლეზგიურ ენებში. გარჩეულია იგი დარგულ ენაში. ყველა დაღესტნურ ენას არც ჯ ფონემა მოქპოვება, მაგრამ იგი ამ ენებში მაინც გაცილებით უფრო მკვიდრია, ვინემ ძ (უდურში ჯ-ს ორი ვარიანტიც გვაქვს: არამაგარი ჯ და მაგარი ჯა). ძ-ცა და ჯ-ც კარგადაა გარჩეული ქართველურსა და აფხაზურ-ადილურ ენებში.

(აფხაზური ისევე, როგორც უღური, განარჩევს არამაგარ ჯ-სა და მაგარ ჯა-ს). ძველად კი, ჯ-ცა და ძ-ც ყველა დალესტნურ ენაში უნდა გვექონოდა¹.

მცლერი აფრიკატების მოშლის ტენდენცია ხუნძურის (და დალესტნურ სათანადო ენათა) ფონეტიკური სისტემის ისტორიული განვითარების ერთ-ერთი ტენდენცია ჩანს.

ამგამად ხუნძურ დიალექტებში, როგორც ვნახეთ, ამ ბგერათა ჩასახვის ტენდენციაც იწყებს მოქმედებას.

§ 36. სიტყვის თავში თანხმოვანთა შუაჩის თავიდან აცილება (ნახახებ სიტყვაებში). ხუნძურისათვის უჩვეულოა სიტყვის თავში თანხმოვანთა შეყრა, ნასესხებ სიტყვებში ამის თავიდან ასაცილებლად გამოიყენება ხმოვანი, რომელიც დაერთვის წინ თავკიდურ თანხმოვანს (უმთავრესად, ს და შ სპირანტებს) ანდა ჩაერთვის თავკიდურსა და უშუალოდ მომდევნო თანხმოვანს შორის. დაერთვის ჩვეულებრივ ვიწრო ხმოვანი ი (|| უ): ისთაქან (стахан), ისფიჩქა (снчкх), ისთოლ || უსთოლ (стол), იშთაბ (штат), იშქოლ || უშქულ (школа)... ხოლო ის ხმოვანი, რომელიც ჩაერთვის, ასიმილირებულია მეზობელ ხმოვანთან: ქულუბ (клуб), თარაქტორ (трактор), ქარავათ (привасть), გარამ (грамм)... ასეა ეს ზეპირს მეტყველებაში. სამწერლო ენის ორთოგრაფიული ნორმების მიხედვით კი ეს სიტყვები ისევე იწერება, როგორც რუსულში, ე. ი., თანხმოვანთ-გასაყარის გარეშე (стол, школа...).

თანხმოვანთა შეყრა შეუძლებელი არ არის გვექონდეს სიტყვის შიგნით (ტენსაერ „წარბი“, ტუნსარულ „წარბები“... ხანჯარ „ხანჯალი“, ხაუნჯრულ „ხანჯლები“... ჭაშტი „ნაჯახი“... წაუნწარა „ჭიანჭველა“, ყუნყრა „წერო“...). სიტყვის ბოლოში შეიძლება შეგვხდეს ზედიზედ ორი თანხმოვანი, თუ პირველი მათგანი, როგორც ეს პ. უსლარმა აღნიშნა, სონორი თანხმოვანია (ანწ „ათი“, მუნკა „თავი“... ფურჩი „პიპილი“, ჩერხ „ტანი“... ხააღ „ხალხი“...)².

¹ N. Trubetzkoy, Nordkaukasische Wortgleichungen. აგრეთვე: Е. А. Бокарев, Смычногортанные аффрикаты прадагестанского языка (Опыт реконструкции), ВЯ, № 4, 1958.

² პ. უსლარი წერს: „Подобно всем горным кавказским языкам, аварский весьма богат согласными... Тем не менее, нельзя не признать аварский язык за весьма благозвучный. В нем весьма замечательно равнове-

§ 37. ლატერალური თანხმოვნები. ტერმინი ლატერალური (ლათინ. *latus, later-is* „ვერდი“, *lateral-is* „ვერდითი“) მიუთითებს სათანადო თანხმოვნის წარმოების ადგილზე.

როგორც ჯერ კიდევ პ. უსლარი შენიშნავდა, ლატერალური თანხმოვნები პირველი შეხედვით (არასწორი აღქმის შედეგად) თანხმოვანთა კომპლექსებად (ჰლ, ხლ, თლ, ტლ) შეიძლება მოგვეჩვენოს,¹ მაგრამ დაკვირვება ცხადყოფს, რომ საქმე გვაქვს თვისობრივად განსხვავებულ თანხმოვნებთან.

ასეთ თანხმოვანთა წარმოთქმისას ენის წინა ნაწილი გადაიწევა (გადაიდრიკება) ცალ მხარეს, რათა საპირისპირო მხარეს ენის გვერდსა და ლოყას შუა ჰაერნაკადს გასასვლელი დაურჩეს. ლატერალური სპირანტების წარმოთქმის დროს ენა უახლოვდება ლოყას და მათ შორის წარმოიქმნება ნაპრალი, რომელშიც ჰაერნაკადის გავლა ხახუნს იწვევს. ლატერალური აჟრიკატების წარმოთქმას ხახუნთან ერთად სკდომაც ახლავს.

ლატერალური თანხმოვნები იბერიულ-კავკასიური ენებიდან აქვს: დაღესტნურ ჯგუფში — ხუნძურ-ადილურ-დილოურ ენებს (ყველას) და არჩიბულ ენას (არა აქვს: ლაკურს, დარგულს, ლეზგიურს, ტაბასარანულს, უდურს...), ნახურ ჯგუფში — ბაცბურს (არა აქვს ჩაჩნურ-ინგუშურს), აფხაზურ-ადილურ ჯგუფში — ადილურსა, ყაბარდოულსა და უბიხურს (არა აქვს აფხაზურს); ქართველური ენებისათვის უცხოა ეს თანხმოვნები.

ხუნძური ენის ჩრდილოურ (ხუნძახურ) დიალექტში გვაქვს ოთხი ლატერალური თანხმოვანი; ესენია:

1. ლ' — არანაგარი ფშენივიერი სპირანტი (ლ'აბგო „სამი“, ლ'არ „ნაკადული“, „ხევი“; ნილ' „ნამგალი“, ლ'აზე „კოდნა“, ლ'ეზე „დადება“...);

спо употребления гласных и согласных в словах. Не встречаются ни глатуемы, которые так часты в абхазском языке, ни сближения нескольких согласных, как напр. в языке грузинском и других. Во всех аварских словах, за начальной согласной слога непременно следует гласная. Весьма редко встречаются слоги из четырех букв, т. е. из согласной, гласной и потом двух согласных: если же и встречаются, то предпоследняя согласная есть обыкновенно н или р" (Авар. яз., гл. 6, 7, § 5.).

¹ П. У с т а р, Авар. яз., гл. 13.

2. ლ'ა—მაგარი ფუნინეიერი სპირანტი (ლ'აინ „წყალი“, ლ'აღდი-ცოლი“, ლ'აილ „ვისი?“ ლ'აიკაბ „კარგი“, მალ'აიზე „სწავლება“, ებელ-ალ'ა „დედა-მ“...);

3. ლ'—მაგარი ფუნინეიერი აფრიკატი (ანლ'გო „ექესი“, როლ' „ხორბალი“, ლ'არ „რქა“, ნილ' „ჩვენ“ [ინკლუზიური], ლ'უფიზე „გათაყვება“, როსო-ლ' „აულ-ში“...);

4. ტა—მაგარი აბრუპტივი აფრიკატი (ანტაგო „შვიდი“, მიტაგო „რვა“, რატა „მიწა“, ტინ „ზამთარი“, რატა „ძვალი“, ტაეზე „მიცემა“, ტაბიზე „დარტყმა“, განვი-ტა „ქვის-ქვეშ“...).

ოთხივე ზემოხსენებული ლატერალური თანხმოვანი ჩრდილო-ხუნძურში (ხუნძახურში) პირველად სრულად აღნუსხა პ. უსლარმა. უფრო ადრე ა. შიფნერს დადასტურებული ჰქონდა მხოლოდ ორი ლატერალური თანხმოვანი: ერთი ფუნინეიერი და ერთიც აბრუპტივი; ეს აიხსნება შემდეგი გარემოებით: ტექსტები (ხუნძახურ დიალექტზე ჩაწერილი), რომლებიც ა. შიფნერს პეტერბურგში კავკასიიდან გაუგზავნეს (და რომელთაც ა. შიფნერი საანალიზოდ იყენებდა). ჩაწერილი იყო არაბული (აჯამური) ანბანით და ამ ანბანში ლატერალებისათვის მხოლოდ ორი ნიშანი იყო გარჩეული; გარდა ამისა, ა. შიფნერის ინფორმატორები, რომლებიც მან პეტერბურგში მოიძია, იყვნენ წარმომადგენლები იმ ხუნძური თქმებისა, რომლებშიც ორზე მეტი ლატერალური თანხმოვანი არცა გვაქვს..

ამჟამად მოქმედი ანბანი განარჩევს მხოლოდ სამ ლატერალურ თანხმოვანს: ლ', ლ'ა, ტა (Л, ЛА, Т); გვაქვია ლ', რომლის ადგილი ლ'ა-ს უჭირავს, რაც იმ კილო-თქმათა გავლენის შედეგია, რომლებშიც ლ'→ლ'ა (§ 46).

§ 38. მახუთე ლატერალური თანხმოვანი. გარდა ზემოაღნიშნული ოთხი ლატერალური თანხმოვნისა, აღსანიშნავია კიდევ ერთი ლატერალური თანხმოვანიც:

5. ტ'—არამაგარი აბრუპტივი აფრიკატი, რომელიც ხუნძახურ დიალექტში არა გვაქვს, მაგრამ მოეპოვება სამხრულ-ხუნძურის ზოგ თქმას; მაგალითები ჰი დ უ რ ი დ ა ნ: ბეტ'ერ „თავი“, რეტ'ელ „ტანსაცმელი“, ტ'ერენ- „წვრილი“, ტ'ორ „თავთავი“, ტ'ომ „ტყავი საქონლისა“, ტ'ინო „ფსკერი“, ტ'ად „ზემოთ“, „ზედ“... .

ეს ლატერალური თანხმოვანი გარჩეულია აგრეთვე ანდიურ ენებში (ანდიურსა, კარატულსა და ახვახურში).

¹ A. Schiefnor, Versuch, § 10.

§ 39. ლატერალურ თანხმოვანთა სისტემის ზოგადი დახასიათება. ამრიგად, ხუნძური ენის დიალექტების ჩვენება ადასტურებს სულ ხუთ ლატერალურ თანხმოვანს: ორ სპირანტსა (ლ', ლ'ა) და სამ აფრიკატს (ლ', ტ', ტა).

ლატერალურ თანხმოვანთა ტაბულა

ლატერალური აფრიკატები					ლატერალური სპირანტები		
მეღერი	ყ რ უ				მეღერი	ყ რ უ	
	ფშინვიერი		აბრუპტივი			ფშინვიერი	
	არამაგარი	მაგარი	არამაგარი	მაგარი		არამაგარი	მაგარი
—	—	ლ'	ტ'	ტა	—	ლ'	ლ'ა

ლატერალურ თანხმოვანთა ამ სისტემაში, როგორც ეს მოყვანილი ტაბულიდან ჩანს, გვაკლია ფშინვიერი ლატერალური აფრიკატის არამაგარი კორელატი და მეღერი ლატერალები (როგორც აფრიკატი, ისე სპირანტიც).

დიალექტებში ლატერალური თანხმოვნები თვალსაჩინო ცვლილებებს განიცდიან (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ: §§ 44—49).

§ 40. მაგარი თანხმოვნები. ხუნძური ენის თანხმოვანთა სისტემაში, როგორც ვნახეთ, არსებობს დაპირისპირება მაგარი (ინტენსიური) თანხმოვნებისა არამაგარ (რიგით) თანხმოვნებთან.

ტერმინები „მაგარი“ — „არამაგარი“ აკუსტიკურ შთაბეჭდილებას ემყარება. ამავე მნიშვნელობით ხმარობენ ზოგჯერ ტერმინებს: „ძლიერი“ — „სუსტი“ (ან „მარტივი“). მაგარ თანხმოვანს ეძახიან ზოგჯერ „გემინატს“ („გემინირებულს“), თუმცა, ეს ტერმინი ჩვეულებრივ გულისხმობს ორმაგ თანხმოვანს, მიღებულს უშუალო მეზობლობაში მყოფი ორი ერთნაირი თანხმოვნის შეერთებით. ხუნძური მაგარი თანხმოვნები კი წარმოადგენს არა ორმაგ თანხმოვნებს (გემინაციის გზით მიღებულს), არამედ თვისობრივად განსხვავებულ ისეთ — ცალმაგ — თანხმოვნებს, რომელთა არტიკულაციას ახასიათებს საბეტყველო ორგანოთა სხვაგვარი მუშაობა (და მდგომარეობა), ვინემ საპირისპირო არამაგარებს (იხ. ქვემოთ).

სპეციალურ ლიტერატურაში გვხვდება სხვა ტერმინებიც, რომელთაგანაც ზოგი ქვემოთ იქნება მოხსენებული.

მთავარი არტიკულაციური თავისებურება მაგარი თანხმოვნებისა მდგომარეობს წარმოთქმის ინტენსიურობაში: მაგარი თანხმოვნები წარმოითქმის სამეტყველო ორგანოების ძლიერი (ენერგიული) დაქიმულობით, ვინემ საპირისპირო არამაგრები. ამას ხაზს უსვამს არა ერთი ავტორი, რომელთაც სპეციალურად უკვლევიათ მაგარი თანხმოვნები მთის იბერიულ-კავკასიურ ამა თუ იმ ენაში (ნ. ტრუბეტკოი¹, რ. შორი², გ. ახვლედიანი³...). ამასვე აღნიშნავდა პ. უსლარიც ცალკეული მაგარი თანხმოვნების დახასიათებისას ხუნძურში (მაგალ., „ჰა წარმოითქმის განსაკუთრებული დაძაბულობით“... „ლ“^ა წარმოითქმის უფრო ძლიერი დაძაბულობით, ვინემ ლ“ და სხვ.).

ინტენსიური არტიკულაცია (სამეტყველო ორგანოების ძლიერი დაძაბულობა) შეაპირობებს მაგარ თანხმოვანთა წარმოთქმის სხვა — მასზე დაქვემდებარებულ — თავისებურებებსაც, რომელთაგანაც, კერძოდ, აღსანიშნავია:

ა) თანხმოვნის დაგრძელება. სამეტყველო ორგანოების ძლიერი დაძაბულობა ახანგრძლივებს საჭირო არტიკულაციის შესრულებას და სათანადო მდგომარეობაში სამეტყველო ორგანოები უფრო დიდხანს რჩებიან, — გრძელდება დაყოვნების მომენტი. ამ ნიადაგზე ვიღებთ ერთგვარ განსხვავებას სიგრძის მიხედვით, რასაც ემყარება ტერიინები: „გრძელი“ (მაგარი თანხმოვნებისათვის) და „მოკლე“ (არამაგარი თანხმოვნებისათვის), თუმცა, რ. შორის სპეციალური ექსპერიმენტული გაბოკვლევით, განსივავება სიგრძის მიხედვით არც იმდენად მანიშნელოვანია, რომ სადიფერენციაციონიზმად გამოდგეს⁴.

¹ N. Trubetzkoy, Die „kurzen“ und „geminierten“ Konsonanten der awaro-andischen Sprachen, Caucasia, Fasc. 3, 1926.

² P. O. Шор, К вопросу о т. н. „геминатах“ (усиленных смычных) в яфетических языках Дагестана. (Из экспериментально-фонетических записей). Языки Северного Кавказа и Дагестана, 1935.

³ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 399. მასზე, Звуковые возможности кавказских языков. I. Принципы классификации согласных абхазского языка. Сообщ. Груз. Фил. АН. СССР, т. I. № 1, 1940.

⁴ ზოგი ავტორისათვის კი, პირობით, მაგარ თანხმოვანთა დახასიათება, როგორც გრძელი თანხმოვნებისა, უფრო მისაღებია ვინემ მათი წარმოების ინ-

ბ) ნაპრაღის დაეიწროება. სამეტყველო ორგანოები რაც უფროა დაძაბულია, მით უფრო ვიწროა ნაპრაღი (ხახუნისათვის) და პირუქუ; ამას ითვალისწინებს ტერმინები: „ვიწრო ნაპრაღოვანი“ (მაგარი თანხმოვნებისათვის) და „ფართო ნაპრაღოვანი“ (არამაგარი თანხმოვნებისათვის) (ნ. ტრუბეცკოი).

გ) ასპირაციის შესუსტება. ნაპრაღის დაეიწროება (იხ. ზემოთ) თავის მხრივ იწვევს ასპირაციის (ფშინვის) შესუსტებას არამკვეთრ (ფშინვიერ) მაგარ თანხმოვანთა წარმოქმნისას: ვიწრო (ოდნავ ღია) ნაპრაღში ჰაერი უფრო ნელა და ცოტა ამოდის, ვინემ ფართო (მეტად გაღებულ) ნაპრაღში (ნ. ტრუბეცკოი). ამ თავისებურებით მაგარი ფშინვიერები უახლოვდებიან აბრუპტივებს, რომლებიც სრულიად უფშინვო თანხმოვნებია. ზოგი ავტორი მაგარ ფშინვიერებს სრულიად უფშინვო თანხმოვნებადაც კი მიიჩნევს, რაც გაუმართლებელია ფაქტობრივ.

დ) სკდომის შესუსტება. სამეტყველო ორგანოების დაძაბულობა აძლიერებს (ახანგრძლივებს) რა. დაყოვნების მომენტს, შესაბამისად ასუსტებს განხშვას (მხედველობაშია მაგარ ხშულთა წარმოქმნა), რაც მაგარ ხშულებს აახლოებს აფრიკატებთან. ზოგი ავტორი მაგარ ხშულებს (ქა, კა) საპირისპირო არამაგრებისაგან (ქ, კ) განსხვავებით ჩეულებრივი ტიპის აფრიკატებადაც კი მიიჩნევს (ლ. ეირკოვის, ნ. ტრუბეცკოის ტაბულებში ქა, კა აფრიკატების წყებაშია წარმოდგენილი). მაგრამ ეს ისევე გაუმართლებელი იქნებოდა, როგორც მაგარი ფშინვიერების გათანაბრება აბრუპტივებთან იმ მსგავსების გამო, რაც, როგორც ზემოთ ვნახეთ, მათ შორისაც გვაქვს გარკვეული ნიშნეულობის მიხედვით.

ზემოთ აღნიშნულია მაგარ თანხმოვანთა მთავარი არტიკულაციური თავისებურებები¹. ეს თავისებურებები ყველგან ერთნაი-

ტენსიურობის განაზვა (Ш. Г. Гаприндашвили, Фонетические особенности цудахарского диалекта даргинского языка, Языки Дагестана, I, Махачкала, 1948, გვ. 116); ამ საკითხის თაობაზე შდრ.: ტ. გუდავა, ტინდიური ენის ფონეტიკური მიმოხილვა, იკე, V, 1953, გვ. 342.

¹ უღერი ენის მონაცემების მიხედვით ვლ. ფანჩიძე მიუთითებს ენის უკან გადაწევაზეც მაგარ თანხმოვანთა წარმოქმნისას: „Твердые согласные... образуются передвижением языка назад, при этом средний язык задевает больше пространства, чем при обычном“... (В. Н. Пачвизде, К вопросу о взаимоотношении диалектов удийского языка, სსრკ მეცნ. აკად. საქართ. ფილიალის მოამბე, ტ. I, № 9, 1940, გვ. 706).

რად შეიძლება არ იჩენდეს თავს: ამა თუ იმ დიალექტში (ენაში) ესა თუ ის თავისებურება შეიძლება უფრო თვალსაჩინოდ იყოს გამოხატული.

მაგარ თანხმონენებს განვითარების (ცვლილებათა) საკუთარი კანონზომიერება აქვს: რომელიმე მაგარი თანხმონენი (ან წყება მაგარი თანხმონენისა) შეიძლება იცვალოს, მაგრამ საპირისპირო არამაგარი უცვლელი დარჩეს; შეიძლება იცვალოს მაგარიცა და არამაგარიც, მაგრამ — ჩვეულებრივ — სხვადასხვა მიმართულებით. მაგარ თანხმონენთა ცვლილებებში კარგად ვლინდება ამ თანხმონენთა ზემოაღნიშნული თავისებურებები. სათანადო მაგალითები იხ. ქვემოთ.

§ 41. რა თანხმონენებში გვამკვს დაპირისპირება სიმაგრის მიხედვით? მთის იბერიულ-კავკასიურ ამა თუ იმ ენაში, სადაც კი თანხმონენები ერთმანეთს უპირისპირდებიან სიმაგრის მიხედვით, ასეთი დაპირისპირება თავს იჩენს გარკვეული რიგის თანხმონენებში (და არა ყველაში). რა ვითარებაა ამ მხრივ ხუნძურში?

ხუნძურ ენაში დაპირისპირება სიმაგრის მიხედვით შეიძლება გვექონდეს ყრუ თანხმონენებში (არც ერთი მჟღერი თანხმონენი არ განარჩევს მაგარ ვარიანტს; შდრ. უღურში მაგარი—შიშინა—მჟღერები: ჯა, ჟა). მაგრამ ყრუ თანხმონენებზე ყველა არ არის გარჩეული სიმაგრის მიხედვით: არც ერთი ყრუ ბაგისმიერ და კბილისმიერ თანხმონენს არა აქვს მაგარი ვარიანტი (თუმცა, ზოგად შესაძლებლობათა მიხედვით ესეც არ არის გამორიცხული: შდრ., მაგალ., ლაკური, რომელსაც დაპირისპირება სიმაგრის მიხედვით თანმიმდევრულად აქვს გატარებული ფშვინვიერ თანხმონენებში, გარჩეული აქვს მაგარი ბაგისმიერი ფა-ცა და მაგარი კბილისმიერი თა-ც).

გამოდის, რომ ხუნძურ ენაში სიმაგრის მიხედვით თანხმონენთა დაპირისპირებისათვის მნიშვნელობა აქვს თანხმონენთა წარმოების არა მხოლოდ გვარობას, არამედ ადგილსაც.

ამჟამად, როგორც ჩანს, ასეთი დაპირისპირება შეიძლება გვექონდეს ენისმიერი (ენისზურგისმიერი ანუ დორსალური, ენისძირისმიერი ანუ ფარინგალური და ენისგვერდისმიერი ანუ ლატერალური) არტიკულაციის ყრუ თანხმონენებში, მათ შორის, ფშვინვიერებშიცა და აბრუპტივებშიც (შდრ. ლაკური—მხოლოდ ფშვინვიერებში, მაგრამ განურჩევლად წარმოების ადგილისა), შიშინებშიცა და სისინებშიც (შდრ. უღური—მხოლოდ შიშინებში, მაგ-

რამ განურჩევლად წარმოების ადგილისა და გვარობისა¹⁾, ხშულეშიც, აფრიკატებშიცა და სპირანტებშიც.

მაგარ თანხმოვანთა სისტემა უფრო სრულად დაცულია ჩრდილო-ხუნძურში. სამხრულ-ხუნძურში ეს სისტემა გამარტივების გზას ადგას. მაგარ თანხმოვანთა სისტემის გამარტივება შეიძლება გამოიწვიოს გარკვეული რიგის მაგარ თანხმოვანთა შეცვლამ სხვა თანხმოვნებით (მაგალ., მაგარი შიშინები → სისინები; მაგარი აფრიკატები → სპირანტები, მაგარი აბრუპტივები → ფშვინვიერები და ა. შ.). ამგვარ ცვლილებათა გარეშეც მაგარმა თანხმოვნებმა შეიძლება დაკარგონ სიმაგრე და შესაბამის არამაგრებში აირიონ (კა→კ, წა→წ, ჰა→ჰ... ხა→ხ და ა. შ.). ამას ადასტურებს, კერძოდ, კარული კილოს ზოგი თქმა (ბელაქური, თალური), რომელშიც დაპირისპირება სიმაგრის მიხედვით თანხმოვანთა შორის ამგანად სულ მოშლილია.

ჩრდილო-ხუნძურში, როგორც ეს თანხმოვანთა კლასიფიკაციის ტაბულიდან ჩანს, გარჩეულია მაგარ და არამაგარ თანხმოვანთა შემდეგი წყვილები:

- ა) ხშულები: ქ—ქა, კ—კა;
- ბ) აფრიკატები: ც—ცა, წ—წა, ჩ—ჩა, ჭ—ჭა;
- გ) სპირანტები: ხ—ხა, შ—შა, ხ—ხა, ლ'—ლა.

ამათ უნდა დაემატოს თვით ხუნძურის დიალექტთა მონაცემების მიხედვით კიდევ ერთი წყვილი ლატერალური აფრიკატებისა: ტ'—ტა. ამ წყვილის ერთეულებიდან ჩრდილო-ხუნძურში დაცულია მხოლოდ მაგარი ვარიანტი (ტა). (ორივე ვარიანტი გვაქვს პიღურში. — § 38).

ლექსიკური ნიმუშები:

ქ: ქეთო „კატა“, ქვერ „ხელი“, ქინი „აკვანი“, ბაქიზე „დანთება“...;

ქა: მიქაი „მტრედი“, ქაალ „ობი“, ქავეზე „დაჭერა“, ბაქაიზე „გამოჩენა“...;

კ: რაკ „გული“, კალ „პირი“, კიგო „ორი“, კვეტ „ბაგე“, კვეზე „შეძლება“...;

კა: ზუნკა „თავი“, კაარა „კოლო“, კაალ „ხეობა“, კაუდ „კვამლი“, კაეაზე „პარსვა“...;

¹ В. Н. Папчвидзе, К. вопросу о взаимоотношении диалектов Удинского языка...

ც: ცო „ერთი“, ოც „ხარი“, ცი „დათვი“, იც „ჩრჩილი“, ბე-
ციზე „თიბეა“...;

ცა: ვაცა „ძმა“, იცა „წყარო“, ბეციზე „ქება“, ცაინ „ნალვე-
ლი“, -ცაა (ერგატ. ბრ. ნიშანი)...

წ: წა „ცეცხლი“, წულ „შეშა“, ბაწ „მგელი“, ბეწიზე „გადა-
ხდა“, წეზე „აესება“...;

წა: წაან „მარილი“, მაწა „ენა“, წაად „წვიმა“, წაალიზე „სწავ-
ლა“, „წაკითხვა“, ბეწიზე „დენა“, „წონვა“...;

ჩ: ჩედ „პური“, ჩი „კაცი“, ჩუ „ცხენი“, ჩეხ „მუცელი“, ბი-
ჩიზე „გაყიდვა“...;

ჩა: ჩაუჭა „თევზი“, ჩაუთ „ხელიკი“, რუჩაბი „ქალები“, ბიჩაი-
ზე „დასველება“, ბიჩაზე „გაშვება“...;

ჭ: იჭო „ცხრა“, ქეტ „რწყილი“, ქვაზე „მოკვლა“, ბიჭიზე „გა-
პობა“, ქამიზე „ღეჭვა“...;

ჭა: მიჭა „ჭინჭარი“, რაჭა „კული“, ქაეზე „დგომა“, ბიჭაიზე
„გაგება“, ბეჭაიზე „წველა“...;

ხ: ვას „ვეთიშვილი“, სონ „წელიწადი“, ნუსგო „ასი“, სორლო
„ღამე“, სან „სხეულის ნაწილი“...;

ხა: სააკ „აბელი“, ხაან „ფერდობი (მწვანით შემოსილი)“,
ბუსაინე „დაბრუნება“, საუნტიზე „ყნოსვა“, სავერიზე „ტრიალი“...;

შ: ქვეშ „ცული“, შეყერ „ხახა“, ყელი, შიშა „ბოთლი“, „შუ-
შა“, შაჭრა „შარავხა“, შახ „შახი“...;

შა: შაუგო „ხუთი“, შაი-ბ „რა“, შავეზე „მოსვლა“, „მოღწევა“,
ყვანშა „საფეთქელი“, ბიშიზე „ამორჩევა“ „გამორჩევა“...;

ხ: ნუხ „გზა“, ახ „ბალი“, ხურ „ყანა“, მახ „არყისხე“, ხინ-ლი
„სითბო“, ხეზე „მოკვდომა“...;

ხა: ხაერ „თივა“, მახა „რკინა“, როხაელ „სიხარული“, ხაუტი-
ზე „დარჩენა“...;

ლ: იხ § 37.

ლა: იხ. § 37.

ტ: იხ. § 38.

ტა (=ტა): იხ. § 37.

როგორც ზემოთ მოყვანილი მაგალითებიდანაც ჩანს, დაპირის-
პირება მაგარი თანხმონებისა არამაგრებთან ზოგჯერ ასხვავებს

სიტყვებს (ბაქიზე „დანთება“ — ბაქაიზე „გამოჩენა“... კალ „პირი“... კაალ „ხეობა“... ბეციზე „თიბვა“ — ბეცაიზე „ქება“... ბაჩანა „მოიყვანა“ — ბაჩახა „მოიტანა“ და ა. შ.).

გარდა ზემოაღნიშნული თანხმონებისა, ოთხი თანხმონიც მაგარ თანხმონთანა წყებაში განიხილება, თუმცა მათ თვით ხუნძურში არ გააჩნიათ არამაგარი ვარიანტები; ესენია ლატერალური ლ', პალატალური ზ', ფარინგალური ჯ და ყ (ასეთ თანხმონებს სიმაგრის ნიშანი ჩვეულებრივ არ ეწერებათ).

სიმაგრე თანხმონისა ხუნძურში დამოკიდებული არ არის სიტყვის პოზიციაზე. მაგარი თანხმონი ინარჩუნებს სიმაგრეს როგორც ხმონის წინ, ისე თანხმონის წინაც და აბსოლუტურ ბოლოშიც (მახაულ „რკინისა“, მახა „რკინა“, მახაშაულ „ხელოსნობა“, „ოსტატობა“...); ლაკურში კი მაგარი თანხმონი შეიძლება გვექონდეს მხოლოდ ხმონის წინ, ხოლო თანხმონის წინ და აბსოლუტურ ბოლოში ყოველი მაგარი თანხმონი კარგავს სიმაგრეს (მუხაულ „რკინისა“, მაგრამ: მახ←მახა „რკინა“, მახრუ←მახარუ „რკინები“).

§ 42. ფარინგალურ ჯ და ყ თანხმონთანა არამაგარი კორმლატების შესახებ. ცალკე უნდა შევჩერდეთ ფარინგალური რიგის ჯ და ყ თანხმონებზე. აღნიშნული გვექონდა, რომ ეს თანხმონები ხუნძურ ენაში განიხილება, როგორც მაგარი თანხმონები (ლ. ეირკოვის, ნ. ტრუბეცკოის ტაბულებში და ჩვენს ტაბულაშიც ისინი წარმოდგენილი არიან მაგარ თანხმონთანა წყებაში), თუმცა, შესაბამისი არამაგარი კორელატები მათ თვით ხუნძურში არ მოეპოვებათ.

მაგრამ ზოგ ანდიურ ენაში გარჩეულია ამ თანხმონთანა არამაგარი კორელატებიც. ყ-ს ორივე სახეობას განარჩევს ახვახური¹ და ანდიური², ჯ-ს ორივე სახეობას—ახვახური (სხვა ქვეჯგუფის ენებიდან: ლაკური, დარგუული...).

შედარება არკვევს, რომ სათანადო საერთო სიტყვებში ხუნძურ ჯ და ყ თანხმონებს ზემოხსენებულ ენათა მაგარ ჯა და ყთა თანხმონთანა ადგილი უკავიათ; შდრ.::

ხუნძ. ჯვაზე — ახვახ. ჯვარუ „წერა“... ხუნძ. რუყ — ანდ. ჰაყაუ „სახლი“..., ხუნძ. ყოტიზე — ანდ. ბუყიდუ, ახვახ. ბუყაუ „ქრა“...

როგორც ირკვევა, ხუნძ. ჯ და ყ სხვა ენათა მაგარ ჯა და ყთა თანხმონებს უდრის (მასთან, ისეთ ენათა, რომლებშიც არამაგარი ჯ და ყ თანხმონებიც გარჩეულია).

¹ ანდიურში არამაგარ ყ-ს მკვლეობის ჩანასახიც აქვს.

რა უდრის ხუნძურში ასეთ ენათა არამაგარ ჳ და ყ თანხმოვნებს? არამაგარი ჳ და ყ თანხმოვნების ადგილას ხუნძურში სულ სხვა თანხმოვნებია.; შდრ.:

ა) ახვახ. აჯ (ლაკ. აჯ, დარგ. ანჯ) — ჩრდ.-ხუნდ. ახ (სამხრ.-ხუნდ. აჰ) „ბალი“;

ახვახ. კური (ლაკ., დარგ. კუ) — ჩრდ.-ხუნდ. ხურ (სამხრ. ხუნდ. ჰურ) „ყანა“;

ახვახ. ჯანუ — ჩრდ.-ხუნდ. ხონო (სამხრ.-ხუნდ. ჰონო) „კვერციხი“;

ბ) ახვახ. ყაბე, ანდ. ყაბ — ხუნდ. (ჩრდ.-ხუნდ., სამხრ.-ხუნდ.) ჳებ „ფართო“;

ახვახ. რაყა, ანდ. როყო — ხუნდ. (ჩრდ.-ხუნდ., სამხრ.-ხუნდ.) რაჳ „ქოკა“;

ახვახ. მაყა, ანდ. მოყო — ხუნდ. (ჩრდ.-ხუნდ., სამხრ.-ხუნდ.) მაგო „კრემლი“;

ახვახ. ბოყოლა, ანდ. ბოყოგუ — ხუნდ., უნყო (ანწუხ. უნგო) „ოთხი“...

შედარება არკვევს, რომ არამაგარ ჳ-ს ადგილი უკავია ჩრდ.-ხუნძურში ხ-ს, სამხრულ-ხუნძურში ჰ-ს, ხოლო არამაგარი ყ-ს ადგილას როგორც ჩრდილოურ, ისე სამხრულ-ხუნძურში გვაქვს ჳ. როგორც ჩანს, არამაგარ ჳ და ყ თანხმოვანთა ადგილს ხუნძურში სპირანტები (ხ, ჰ; ჳ) იკავებენ. თუ ვივარაუდებდით, რომ ძველად ხუნძურშიც უნდა გვექონოდა არამაგარი ჳ და ყ თანხმოვნები, მათი უქონლობა ამ თანხმოვანთა სპირანტიზაციით შეგვეძლო აგვეხსნა¹. მაშინ ამოსავალ თანხმოვნებთან მათი შემცვლელი რეფლექსების მიმართების თვალსაზრისით ყურადღებას მიიქცევდა შემდეგი გარემოება: ჰომორგანულ არამაგარ ჳ და ყ თანხმოვნებს სამხრულ-ხუნძურში შეესატყვისება ჰომორგანული სპირანტები: ჰ (← ჳ) და ჳ (← ყ), ჩრდილო-ხუნძურში კი ჰეტორგანული სპირანტები: ხ და ჳ. სამხრულ-ხუნძურის ჩვენება ამ შემთხვევაში უფრო ძველი ჩანს, ვინემ ჩრდილო-ხუნძურისა (ამ უკანასკნელში ხ, როცა იგი პირველადი არამაგარი ჳ-ს შესატყვისად გვაქვს, ჰ-ს შემდგომ ტრანსფორმაციად შეიძლება მივიჩნიოთ: ჳ → ჰ → || ხ).

§ 43. წყვილბაგისმიერთა რაფლამახვი. ჯერ კიდევ პ. უსლარმა აღნიშნა წყვილბაგისმიერი არტიკულაციის შესუსტება ხუნ-

¹ ნ. ტრუბეტკოი, Die „kurzen“ und „gemeinerten“ Konsonanten... § 14, § 23; ტ. გუდავა. ფარინგალურ თანხმოვანთა საკითხისათვის ხუნძურ-ანდიურ ენებში, იკე, IX—X, 1958, გვ. 261—264.

ძახურში¹. ამ ნიადაგზე უნდა აიხსნას რიგი მოვლენა, რაც ხსენებულ დიალექტში წყვილბაგისმიერებთან არის დაკავშირებული; სახელდობრ:

ა) არა გვაქვს პ ბგერა (სამხრულ-ხუნძურში თითო-ოროლა მაგალითები მაინც შეიმჩნევა—§ 34).

ბ) ხ შირად იკარგვის ბ: ებელ → ე'ელ „დედა“, ჰაბიზე → ჰა'იზე „კეთება“, ჰებ მეხაალ'ე → ჰე'ეხაალ'ე „იმ დროს“, ბატალ'იზე → ატალ'იზე „გამოყოფა“²...

გ) ფ → ჰ, რაც აღნიშნული აქვს პირველად ნ. მარს აულ ონსოქოლოს მეტყველებაში³ (სათანადო მაგალითები უცხო არ არის ხუნძახის რაიონის აულების მეტყველებისათვისაც): ფირი → ჰირი „ელვა“, ფოლოფ → ჰოლოჰ „ქაფი“, ფურუცო → ჰურუცო „კავი“, ფილ-ფილ → ჰილჰილ „პიმპილი“, ფინწა → ჰინწა „ბებერა“ (УОЗО.И), ფარჩი → ჰარჩი „დოქი“, ფარანგ → ჰარანგ „ფრანგი“, ფორისთავ → ჰორისთავ „ბოქაული“, ფოლქოენიქ → ჰოლქოენიქ „პოლკოენიკი“, ფერ → ჰერ „ხახვი“, ფისიჩქა → ჰისიჩქა „ასანთი“, ფომიდორ → ჰომიდორ „პომიდორი“...

ნ. მარი ამ მოვლენას (ფ → ჰ) „ონსოქოლოს დიალექტში“ (როგორც ის უწოდებს) აკავშირებს სომხური ენიდან ცნობილ ბგერათვალაწვევასთან p → h (hayr ← ინდ.-ევროპ. pater „მამა“...) და წარმოდგენილი აქვს ეს პროცესი ამგვარად: p(→b→f)→h.

ნ. მარი ასკვნის: ხუნძურში ჩვენ უნდა გვქონდეს ნაშთი, თუნდაც ნაწილობრივი, იმ იათეტური ენისა, რომელსაც პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა სომხეთის ნარევი ტიპის ენათა წარმოქმნაში, სახელდობრ, არიო-ევროპულ-იათეტურისაშიო.

რასაკვირველია, შეუძლებელი არ არის ხუნძურსა და სომხურს (არაინდოევროპულ მის ელემენტს) ერთმანეთთან ძველის-ძველი კავშირი ჰქონოდა, მაგრამ საამისო საბუთად არ გამოდგება ფონეტიკური პროცესი ფ → ჰ ხუნძახის თემის აულთა მეტყველებაში.

¹ პ. უსლარი, კვრდოდ, შენიშნავს: „При произношении губных согласных, аварцы вообще не сжимают крепко губ... Это свойство у хунзахцев переходит в крайность“ (Авар. яз., გვ. 9, § 7).

² პ. უსლარს მოჰყავს ჰაჯი-მურადის (იგი ხუნძახელი იყო) საბრძოლო განკარგულების ფრაზა: „ხუნხ. ატალ'ე! (ნაცვლად ბატალ'ე-სი), რაც ნიშნავს: „ხუნძახელებო, გამოეყავით (სხვებს)—წინ გამოდით!“ (იხ. იქვე).

³ Н. Я. Марр, Непочатый источник истории Кавказского мира, ИАН, 1917, № 5 გვ. 323—324.

საქმე ისაა, რომ იმ ხანას, როცა ინდო-ევროპ. *pater* → სომხ. *hayr* ჩვენ დაშორებული ვართ, სულ მცირე, ორი ათასი წლით. წარმოუდგენელია ამ ფონეტიკურ წესს ძალა შერჩენოდა ორი ათასი წლის განმავლობაში ხუნძური ენის დიალექტში (რამაც *pater* → *hayr*, იგივე პროცესი იძლეოდეს ხუნძურში: ფოლქოვნიკ → ჰოლქოვნიკ, ფისიჩქა → ჰისიჩქა...), რომ არაფერი ვთქვათ იმის შესახებ, რომ *p* → *h* სომხურის ინდო-ევროპულ ფენას ახასიათებს, აქ კი ფ → ჰ იბერიულ-კავკასიურ ლინგვისტურ სინამდვილეში შეიმჩნევა.

ხსენებული ნიშნის მიხედვით ხუნძურისა და სომხურის ისტორიული ურთიერთობის დადგენა ისევე შეუძლებელია, როგორც შეუძლებელი იქნებოდა, მაგალითად, ზანური დაგვეკავშირებინა ოსურთან იმის გამო, რომ ზანური ჩ ისევე შეეფარდება ქართულ ც-ს, როგორც ჩ ოსურის ერთი კილოსი ც-ს იმავე ოსურის მეორე კილოში.

სომხურსა და ხუნძურში ტიპოლოგიურად ერთნაირი ფონეტიკური პროცესი აღმოჩნდა. ასეთი პროცესი არ საჭიროებს ისტორიულ ურთიერთობას.

დ) ბოლოკიდური მ ვერ ძლებს, იგი სისტემატურად იცვლება ნ-ით. როცა კი აბსოლუტური ბოლო სიტყვისა გადაიწვეს (სუფიქსის დართვის შედეგად) და ეს თანხმოვანი ხმოვნის წინ აღმოჩნდება, იგი აღდგება; მაგალითები: წაან ← წაამ „მარილი“ (მაგრამ: წაამ-ულ „მარილისა“), წაუნ ← წაუმ „არწივი“ (წაუმ-ალ „არწივები“), ტონ ← ტომ „ტყავი“ (ტომ-ილ „ტყავისა“), ემენ ← ემემ „მამა“ (უმუმ-ულ „მამები“), ქერენ ← ქერემ „მკერდი“ (ქურმ-ულ „მკერდები“), გორკაენ ← გორკაემ „ერთი წლის ცხვარი“ (გორკაამდულ „ერთი წლის ცხვისა“; შდრ. ქართ. ერკემალი).

ა. შიფერი აღნიშნავდა, ბოლოკიდური მ ზოგ ნასესხებ სიტყვაში შემოგვრჩაო: ჰაქიმ „მოსამართლე“, ყალამ „კალამი“, სალამ „სალამი“... მაგრამ პ. უსლართან ყალან დასტურდება. სალამ-ში მ თითქოს დღემდის დაცულია, თუმცა ლ. ჟირკოვის ლექსიკონში პარალელურად სალან ვარიანტის არსებობაცაა დადასტურებული.

სამხრულ დიალექტებში ბოლოკიდური მ ძლებს, იგი არ იცვლება ნ-ით; წაამ „მარილი“, წაუმ „არწივი“, ტომ „ტყავი საქონლისა“, ლ'აიმ „წყალი“ და ა. შ.

ე) მ ვერ ძლებს ვერც სიტყვის შიგნით თანხმოვნის წინ; ასეთ პოზიციაშიც მ→ნ: გამაქ ქვა—განჭილ ← გამჭილ (←გამაჭილ) „ქვისა“, გამუშა „კამეჩი“—განშაალ←გამშაალ (←გამუშაალ) „კამეჩები“, ლამასა „სკივრი“—ლანსაილ←ლამსაილ (←ლამასაილ) „სკივრისა“, ტამახ „ფოთოლი“—ტანხალ←ტამხალ (←ტამახალ) „ფოთლები“, ტამაჩ „ფურცელი“—ტანჩალ←ტამჩალ (←ტამაჩალ) „ფურცლები“, ემენ (←ემემ—იხ. ზემოთ) „მამა“—ინსაულ←იმსაულ „მამისა“¹...

სამხრულ-ხუნძურში მ ასეთ პოზიციაშიც დაცულია; შდრ.: გამაქ ქვა—გამჭილ „ქვისა“, გამქალ ქვეები... გამუშა „კამეჩი“—გამშილ „კამეჩისა“, გამშაალ „კამეჩები“ და სხვ.

§ 44. ლატერალურ თანხმოვანთა კაფლექსები. ჩვენ ვნახეთ (§ 39), რომ ხუნძურ ენაში (დიალექტთა მონაცემების გათვალისწინებით) სულ ხუთი ლატერალური თანხმოვანია: 1. ლ', 2. ლ'ა, 3. ლ', 4. ტ', 5. ტ'.

თუმცა თითოეული მათგანი რეალურ დადასტურებას პოულობს: თვით ხუნძურის ამა თუ იმ დიალექტში, მაგრამ ხუთივეს ერთად ამჟამად არც ერთი დიალექტი არ განარჩევს.

ამ ხუთიდან ხუნძახურში (ჩრდილო-ხუნძურში) გვაკლია მხოლოდ ერთი ლატერალი (ტ'), ჰიდურშიც—ერთი (მაგრამ არა ის, რაც ხუნძახურში, არამედ სულ სხვა: ლ'), ანწუხურში—ორი (ლ' და ტ'), ანდალალურსა და ყარახულში—სამი (ლ', ტ', ლ'), ჭარულში—ყველა (არა გვაქვს არც ერთი ლატერალი).

იმ დიალექტებში, რომლებშიც გვაკლია ესა თუ ის ლატერალური თანხმოვანი, სათანადო ლატერალი შეცვლილია სათანადო რეფლექსით.

განვიხილოთ ქვემოთ ეს რეფლექსები ამოსავალი ლატერალების მიხედვით ცალკეულ კილო-თქმებში (ჭარულის, როგორც ლატერალების სრულიად არქონე დიალექტის, ვითარება ამ მხრივ ცალკე გასათვალისწინებელია).

§ 45. ლ'-ს (არამაგარი ლატერალური სპირანტის) კაფლექსები ანწუხურსა და ანდალალურ-ყარახულში. 1. ლ' → თ—ანწუხურში. მაგალითები (აქაც და ქვემოთაც შესადარებლად

¹ მსგ — მსგ (იმსაულ — ინსაულ) პროცესთან დაკავშირებით ნ. მარი იგონებს ანალოგიურ პროცესს სომხურიდან. ჰანურ-მეგრულიდან. ამ შემთხვევაშიც. ცხადია, საქმე გვაქვს ტ ი პ ო ლ ო გ ი უ რ ა დ ერთნაირი პროცესის ნიშნულთან (იყვე, როგორც ფ-ს ჰ-ით ცვლისას.—იხ ზემოთ).

მოგვეყავს ხუნძახური ვარიანტიც, რომელშიც ლატერალური თანხმოვანი დაცულია პირველადი სახით):

ანწუხ. თაბგუ	შდრ. ხუნძახ.	ლ'აბგო „სამი“
„ თებერგუ	„	ლ'ებერგო „ოცდაათი“
„ თიმალ	„	ლ'იმალ „ბავშვები“
„ ბოთონ	„	ბოლ'ონ „ლორი“
„ მათ	„	მალ' „ფრჩხილი“
„ ნით	„	ნილ' „ნამგალი“
„ თეზი	„	ლ'ეზე „დადება“
„ თაზი	„	ლ'აზე „ცოდნა“
„ -თი (ჭემერ-თი)	„	-ლ'ი (ჭემერ-ლ'ი „სიმრაველ“)...

ლ' ლატერალის თ რეფლექსით შეცვლას ანწუხურში აღნიშნავდა ჯერ კიდევ პ. უსლარი¹. სათანადო მაგალითები დასტურდება ი. გიულდენშტედტის ანწუხურ მასალაშიც: თებერგო „ოცდაათი“ (გვ. 513), ბოთონ „ლორი“ (გვ. 515) და სხვ.²

თ რეფლექსი უნდა ასახავდეს ლ'-ს ფუზიონიერობას (ლატერალობის მომენტი მოხსნილია).

შენიშვნა. ქართული ასოებით შესრულებულ ხუნძურ წარწერაში XIV საუკუნისა გვხვდება: წობ თეგი (ნაცვლად წობ ლ'ეგი-სა) „წყალობა დაედოს“, „შეწყნარებულ იქნეს!“ მაგრამ აქ საქმე უნდა გვექონდეს არა ლ'→თ ფონეტიკურ პროცესთან, არამედ ლ' ლატერალის თავისებურ დაწერილობასთან: რაკი ამ ლატერალის შესაბამისი ნიშანი ქართულ ანბანში არ მოიპოვებოდა, მისი დაწერილობისათვის გამოყენებულ იქნა თ³.

2. ლ' → ჰ || ლჰ || ლ — ან და ლალურსა და ყარახულში.

რეფლექსთა ვარიაციები შეპირობებულია პოზიციურად: ა) ჰ — სიტყვის თავშია, ბ) ლჰ — სიტყვის შიგნით და ზოგ თქმაში სიტყვის ბოლოშიც, ც) ლ — სიტყვის ბოლოში (და -ლ'ი, სუფიქსში ლ'-ს ადგილას); მაგალითები:

ა) ჰაბგო „სამი“	შდრ. ხუნძახ.	ლ'აბგო
ჰიმერ „ბავშვი“	„	ლ'იმერ

¹ П. К. Услар, Авар яз., გვ. 14.

² Guldenstädt, Reisen...

³ არნ. ჩიქობავა, ქართულ-ხუნძური წარწერა...

ჰედე (ჰობ.) ¹ , ჰელე (ყარახ.) „დადება“	„	ლ'ეზე
ჰადე (ჰობ.), ჰალე (ყარახ.) „ცოდნა“	„	ლ'აზე
b) ბოლჰონ „ლორი“	„	ბოლ'ონ
ნალჰი „ვალი“	„	ნალ'ი
ბოლჰო „ქიბე“	„	ბოლ'ო
რელჰენ „საღებავი“	„	რელ'ენ...
c) მალ (მანას-აულ., არკ.) ² , მალჰ (ჰობ.) „ფრჩხილი“	„	მალ'
ნილ (მანას-აულ., არკ.) ² , ნილჰ (ჰობ.) „ნამგალი“	„	ნილ'
-ლი (აბსტრაქტ. სახელთა სუფიქსი):	„	-ლ'ი:
გემერ-ლი „სიმრავლე“...		გემერ-ლ'ი

ჰ, ლჰ, ლ რეფლექსთა ურთიერთობა ერთმანეთთან და ამოსავალ ლატერალურ თანხზოვანთან ასე წარმოიდგინება²: ძირითადი რეფლექსი, რომელიც უშუალოდ უკავშირდება ამოსავალ ლატერალს, რთული ლჰ რეფლექსი უნდა იყოს; ეს რთული რეფლექსი ლატერალის შემადგენელ ელემენტებად დაშლის შედეგი ჩანს: მასში ცალკე ფონემებად ჩამოყალიბებულია ის ელემენტები, რაც ამოსავალ ლ' ლატერალში შერწყმული უნდა გვექნდეს: ლ ასახავს ლ'-ს ლატერალობას, ჰ — ლ'-ს ფშვინვიერობას; განვითარების შემდგომი საფეხურია რთული ლჰ რეფლექსის გამარტივება: ერთი მხრივ, ლჰ → ჰ და, მეორე მხრივ, ლჰ → ლ (შესაბამისად პოზიციისა — იხ. ზემოთ).

§ 46. ლ'-ს (მაგარი ფშვინვიერი ლატერალური აფრიკატის) რეფლექსი ჰილურ-ანდალალურ ყარახულში. ჰილურსა, ყარახულსა და ანდალალურში ლ' არა გვაქვს, მას აქ ყველგან ცვლის ლ'ი; მაგალ.:

როლ'ი „ხორბალი“	შდრ. ხუნძახ. როლ'
ნილ'ი „ჩენ“ (ინკლუნ.)	„ ნილ'
ლ'აუთი „გაქცევა“	„ ლ'უთი
ლ'აუფი „გათავება“	„ ლ'უფი

¹ ფრჩხილებში ნაჩვენებია ის თქმა, საიდანაც მაგალითია; ამგვარი ჩვენების გარეშე დამოწმებული მაგალითი საერთო იქნება ყველა ზემოაღნიშნული თქმისათვის.

² ხ. ჯაფარიძე, Некоторые фонетические особенности речи селеный Манас-аул и Армас.

³ არნ. ჩიქობავას ახსნით. არნ. ჩიქობავა: აულ კობის მეტყველების თავისებურებანი (1943 წ.), ყარახულის თავისებურებანი (1942 წ.).

ამ შემთხვევაში ერთი ტიპის ლატერალს (აფრიკატს) ცვლის მეორე ტიპის ლატერალი (სპირანტი).

ლ' უცვლელად დატულია—გარდა ხუნძახურისა—ანწუხურშიც.

შენიშვნა. ნ. ტრუბეტკოი ლ'-ს ხუნძურში საერთოდ მეორეული წარმოშობის თანხმონად მიიჩნევს: ლ'ა-საგან არის მიღებულიო (აფრიკატიზაციით)¹. ამის მიხედვით ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახულის ჩვენება ამ შემთხვევაში უფრო ძველი იქნებოდა ხუნძახურ-ანწუხურისაზე. მაგრამ ეს რომ ასე არაა, ამას მოწმობს შემდეგი ფაქტი: ხუნძახურსა და ანწუხურში, რომლებშიც ლ' გვაქვს, არის ლ'ა-ც მაშინ, როდესაც ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახულში ეს ორი სხვადასხვა ლატერალი ერთ ლ'ა-შია გაერთიანებული. გარდა ამისა, ლ'→ლ'ა სათანადო კილო-თქმებში არ არის სპირანტიზაციის ერთადერთი შემთხვევა (იხ. §.51).

§ 47. ტ'-ს (არამაგარი აბრუპტივი ლატერალური აფრიკატის) კოფლემენტში ხუნძახურსა, ანწუხურსა და ანდალალურ-ყარახულში.

ეს ლატერალური თანხმონი, როგორც ვნახეთ, არა გვაქვს ხუნძახურში (და სამწერლო ხუნძურში) და არც სამხრულ კილო-თქმათა უმრავლესობაში (ანწუხურში, ყარახულში, ანდალალურში...). დაუცავს იგი ჰიდურსა და სამხრ.-ხუნძურის ზოგ სხვა თქმას.

1. ტ'→ტ — ხუნძახურსა და ანწუხურში. მაგალითები (შესადარებლად მოგვყავს ჰიდური ვარიანტიც, რომელშიც ტ' დატულია უცვლელად):

ტად „ზედ“, „ზემოთ“	შდრ. ჰიდ. ტ'ად
ტერენ-„წვრილი“	„ ტ'ერენ-
ტორ „თავთავი“; „ტარო“	„ ტ'ორ
ტინო „ფსკერი“	„ ტ'ინო
ტამახ, ანწუხ. ტამაჰ „ფოთოლი“	„ ტ'ამაჰ
ბეტერ „თავი“	„ ბეტ'ერ
რეტელ „ტანსაცმელი“	„ რეტ'ელ
შეტ „ოფლი“	„ შეტ'
ნატ „წყრთა“ (სიგრძის ზომა)	„ ნატ'

თუ ანწუხურის ამ ტ (←ტ') რეფლექსს შევუდარებთ იმავე ანწუხურის თ (←ლ') რეფლექსს (იხ. ზემოთ), განსხვავება გვექნება მკვეთ-

¹ N. Trubetzkoy, Die „kurzen“ und „geminierten“ Konsonanten..., § 11.

რობა-ფშვინვიერობის მიხედვით: მკვეთრი (აბრუპტივი) ლატერალის (ტ') რეფლექსად მკვეთრი (ტ) თანხმოვანი გვაქვს, ფშვინვიერი ლატერალის (ლ') რეფლექსად — ფშვინვიერი (თ) თანხმოვანი.

ასეთი შეფარდება რეფლექსებისა ამოსავალ ლატერალებთან გვაპარაუდებინებს, რომ ხუნძახურ დიალექტშიც, რომელშიც გვაქვს ტ' აბრუპტივი ლატერალი, მაგრამ კარგადაა გარჩეული ლ' ფშვინვიერი ლატერალი, უკანასკნელის უქონლობის შემთხვევაში მისი კანონზომიერი რეფლექსი იქნებოდა თ ფშვინვიერი რეფლექსი (როგორც ანწუხურში), რაკი ტ' ხუნძახურშიც ტ რეფლექსით არის შეცვლილი (შდრ. ანწუხურში თ : ტ = ლ' : ტ').

2. ტ' → ც || ლც || ლ — ანდა ლალურსა (ჭობი, ქუდალიბი, მანას აული, არკასი...) და ყარახულში.

რეფლექსთა ვარიანტები შეპირობებულია პოზიციურად: ა) ც — სიტყვის თავშია, ბ) ლც — სიტყვის შიგნით და — ზოგ თქმაში — სიტყვის ბოლოშიც, ც) ლ — სიტყვის ბოლოში; მაგალითები:

ა) ცად „ზედ“, „ზემოთ“	შდრ: ჰიდ. ტ'ად
ნერენ- „წერილი“	„ ტ'ერენ-
წორ „თავთავი“; „ტარო“	„ ტ'ორ
წინო „ფსკერი“	„ ტ'ინო
ცამაჰ „ფოთოლი“	„ ტ'ამაჰ
ბ) ბელნერ „თავი“	„ ბეტ'ერ
რელნერ „ტანსაცნელი“	„ რეტ'ელ
ც) ბულ (მანას-აულ., არკ.) ¹ , ბულც (ჭობ.) „ისარი“	„ ბუტ'
ჭელ (მანას-აულ., არკ.) ¹ , ჭელც (ჭობ.) „ოფლი“	„ ჭეტ'
ნალ (მანას-აულ., არკ.) ¹ , ნალც (ჭობ.) „წყურთა“	„ ნატ'

ტ' ლატერალის აღნიშნული რეფლექსები (ანდალალურ-ყარახულისა), მათი ვარიაციები და მიმართებები ერთმანეთთან და ამოსავალ ლატერალებთან, სავსებით ანალოგიურია ლ' ლატერალის რეფლექსებისა იმავე ანდალალურ-ყარახულში:

ც, ლც, ლ რეფლექსებიდანაც ამოსავალ ლატერალს უშუალოდ უნდა უკავშირდებოდეს ლც რთული რეფლექსი, რომელიც (ისევე, როგორც ლ'-საგან მიღებული ლჰ რთული რეფლექსი) ლატერალის და შლის შედეგია (ლ ასახავს ტ'-ს ლატერალობას, ც — მკვეთ-

¹ З. Джапаридзе, Некоторые фонетические особенности речи селений Манас-аул и Аркас...

რობას). განვითარების შემდგომი საფეხური აქაც რთული რეფლექსის გამარტივებას იძლევა: ერთის მხრივ, $ლ\epsilon \rightarrow \epsilon$ (სიტყვის თავში) და, მეორე მხრივ, $ლ\epsilon \rightarrow ლ$ (სიტყვის ბოლოში).

განსხვავებაც $ლ'$ -სა და $ტ'$ -ს რეფლექსთა შორის თანმიმდევრულია; შდრ.:

$ლ'$ -ს რეფლექსები:

ლჰ

ჰ

ლ

$ტ'$ -ს რეფლექსები:

ლჟ

ჟ

ლ

ლჰ ($\leftarrow ლ'$) და ლჟ ($\leftarrow ტ'$) რთულ რეფლექსებში საერთოა პირველი კომპონენტი ლ, რომელიც, როგორც შემადგენელი ელემენტი, ივარაუდება, როგორც $ლ'$. ისე $ტ'$ ლატერალებში.

მაგრამ, მეორე მხრივ, რაკი ამ ლატერალთაგან $ლ'$ ფშვინვიერია და $ტ'$ — აბრუბტივი, ამიტომ მათ შესატყვის რეფლექსებში შესაბამისად გარჩეულია მეორე (ძირითადი) კომპონენტები: ჰ და ჟ.

როგორც ლჰ, ისე ლჟ რეფლექსები ცალკე ფონემათა სახით წარმოგვიდგენენ იმ ელემენტებს, რომლებიც შესატყვის ლატერალებში შერწყმული უნდა გვეკონდეს.

განვითარების შემდგომ საფეხურზე რთული რეფლექსების გამარტივება ერთნაირად არის შეპირობებული სიტყვის გარკვეული პოზიციით: ლჰ და ლჟ რთული რეფლექსები სიტყვის თავში კარგავენ პირველ, საერთო, კომპონენტებს და ინარჩუნებენ მეორე, განსხვავებულ, კომპონენტებს ($ლჰ \rightarrow ჰ$, $ლჟ \rightarrow ჟ$), ხოლო სიტყვის ბოლოში კარგავენ მეორე, განსხვავებულ, კომპონენტებს და ინარჩუნებენ პირველ, საერთო, კომპონენტს ($ლჰ \rightarrow ლ$, $ლჟ \rightarrow ლ$). ამის შედეგად $ლ'$ და $ტ'$ ლატერალთა მარტივი რეფლექსები სიტყვის თავში შესაბამისად არიან განსხვავებული (შდრ.: ჰაბგო $\leftarrow ლჰ$ აბგო $\leftarrow ლ'$ აბგო „სამი“... — ცორო $\leftarrow ლჟ$ ცორო $\leftarrow ტ'$ ცორო „თავთავი“...), მაგრამ სიტყვის ბოლოში — არა (შდრ.: მალ $\leftarrow მალჰ$ $\leftarrow მალ'$ „ფრჩხილი“... ნალ $\leftarrow ნალჟ$ $\leftarrow ნალ'$ „წყრთა“).

გამარტივება რეფლექსებისა სიტყვის თავსა და ბოლოში გამოწვეულია იმით, რომ აღნიშნულ პოზიციებში თანხმოვანთა შეყრა თავიდან იქნეს აცილებული, რაც ასეთ შემთხვევებში, როგორც ჩანს, ხორციელდება სიტყვის კიდურა (თავკიდური, ბოლოკიდური) თანხმოვნის მოკვეციტ (იხ. ზემოთ). თანხმოვანთა შეყრა უფრო ასატანია სიტყვის შიგნით და ამიტომაც ლჰ და ლჟ რთული რეფლექსები ასეთ პოზიციებში გაუმარტივებლად შემოგვინახა.

§ 48. ლატინურ თანხმოვანთა ჩუქვენიანი ზარული.

ქართულში, ამ ერთადერთ ხუნძურ დილაქტში, რომელსაც არც ერთი ლატინალი არ მოეპოვება, ლატინურ თანხმოვანთა შესატყვისებად გვაქვს პალატალური რეფლექსები¹; შდრ.:

ამოსავალი ლატინალები

პალატალური რეფლექსები

a) არამაგარი სპირანტი ლ'

არამაგარი ჰჰ

b) მაგარი სპირანტი ლ'ჲ

c) მაგარი ფშვინვიერი აფ-

რიკატი ლ'

მაგარი ჰჰჰჰ

d) მაგარი აბრუქტივი აფრიკა-
ტი ტჲ

მაგარი კჰჰ

e) არამაგარი აბრუქტივი აფრი-
კატი ტ'

არამაგარი კჰ

მაგალითები:

ხუნძახური

ქართული

a): ლ'აბგო

ლ'აზე

ლ'ეზე

ლ'ორ

ლ'ობ

ნილ'

ბელ'ინე

-ლ'ი

ჰჰაბგუ „სამი“

ჰჰაზი „ცოდნა“

ჰჰეზი „დადება“

ჰჰორ „უბე“

ჰჰაბ „ის“ (მალღა მყოფი)

ნიჰჰ „ნამგალი“

ბეჰჰეზი „ხარშვა“...

-ჰჰი (განყენებულ სახელთა სუფიქსი)

ხუნძახური

ქართული

b): ლ'აინ

ლ'აიკ-

ლ'აედღეზი

მალ'აიზე

-ალ'ა

ხუნძახური

ჰჰჰჰიმ „წყალი“

ჰჰჰჰიკ- „ქარგი“

ჰჰჰჰედღეზი „ცურვა“

მაჰჰჰჰეზი „სწავლება“

-აჰჰჰჰ (ერგატივის ნიშანი)

ქართული

c): ნილ'

როლ'

ლ'უჰინე

ნიჰჰჰჰ „ჩვენ“ (ინკლუზ.)

როჰჰჰჰ „ხორბალი“

ჰჰჰჰუჰი „წესება“

¹ არნ. ჩიქობავა, საანგარიშო მოხსენება ქართულ კილასზე მუშაობისა..

ლ'უყიზე
ლ'უჭიზე

ხუნძახური

d): ტ'ინ

ტ'ო

ტ'ილი

ტ'ერ

ტ'იბილ

რატ

რატა

ბოტ'იზე

ბიტიზე

კიღური

e): ტ'ორ

ტ'ერენ-

ტ'ეჰ

ტ'ინო

ტ'ინკ

ტ'ამაჰა

ტ'ად

ბეტ'ერ

ბუტ'

ნატ'

ბურუტ'

რეტ'ელ

რატ'ა

ჰჰჰჰჰჰჰი „რატ'რა“ (рашты)

ჰჰჰჰჰჰჰი „გათავება“

ჭარული

კადინ „ზანთარი“

კადო „ხიდი“

კადილი „უნაგირი“

კადერ „ფერი“

კადიბილ „ძირი“

რაკად „მიწა“

რაკადა „ბეალი“

ბაკადაზი „ნდომა“, „ყვარება“

ბიკადაზი „გაყოფა“

ჭარული

კადორ „თავთავი“

კადერენ- „წვრილი“

კადეჰ „ქეცი“

კადინუ „ფსკერი“

კადინკ „ნაშიერი“ (детиныи)

კადამაჰა „ფოთოლი“

კად „ზემოთ“, „ზედ“

ბეკადერ „თავი“

ბუკად „ისარი“

ნაკად „წყრთა“

ბურუკად „თიკანი“

რეტ'ელ „ტანსაცმელი“

რაკადა „ცხოველის წინა ფეხები“...

ლატერალთა ჭარული რეფლექსების პალატალობის მომენტი (რაც აღნიშნულია ზემოთ დ ნიშნით), სხვა არაფერია, თუ არა ლატერალობის მომენტის ტრანსფორმაციის შედეგი. პალატალობის მომენტით ჭარული რეფლექსები რამდენადმე მაინც ინარჩუნებენ აკუსტიკურ კავშირს ამოსაველ ლატერალებთან. ამ მომენტის გარეშე გვექნებოდა შესაბამისად ჩვეულებრივი ტიპის (არაპალატალური) ჰ (ჰჰ) ან კ (კჰ). ერთი ასეთი რეფლექსი (კერძოდ, ჰ), როგორც ვნახეთ, კიდევაც გვაქვს ანდალალურსა და ყარახულში, მაგრამ იქ იგი ამოსაველი ლატერალის დაშლის შედეგად მიიღება (ლ' → ლჰ → ჰ).

ამრიგად, დელატერალიზაციის პროცესი ქარულში თავისებურ სახეს იღებს: აქ ლატერალური თანხმოვნები (ყველა) ტრანსფორმირებულია პალატალურ თანხმოვნებად.

ამ პალატალურ თანხმოვნებს (ლატერალთა რეფლექსებად) ქარულის თანხმოვანთა სისტემაში იგივე ადგილი უჭირავთ, რაც ლატერალებს — ამ თანხმოვნების მქონე დიალექტებში (მაგალ., ხუნდახურში).

ქარული დიალექტის პალატალურ რეფლექსებს თუ შევუდარებთ ამოსავალ ლატერალებს, ვნახავთ, რომ შეფარდება მათ შორის თანმიმდევრულია: ის განსხვავება, რაც ამოსავალ ლატერალებს შორის გვაქვს (კერძოდ, მკვეთრობა-ფშვინვიერობის მიხედვით და, ამავე დროს, სიმაგრის მიხედვით), გატარებულია ქარულ რეფლექსებს შორისაც: ფშვინვიერი ლატერალები აქ ფშვინვიერ რეფლექსებს იძლევიან, აბრუპტივი ლატერალები — აბრუპტივ რეფლექსებს; ამასთან, არამაგარი ლატერალები გვაძლევენ არამაგარ რეფლექსებს, მაგრები — მაგარ რეფლექსებს (იხ. ზემოთ). შეფარდება შეიძლება დაირღვეს სიმაგრის მიხედვით ქარულის მხოლოდ იმ თქმებში, რომლებშიც დაპირისპირება მაგარი თანხმოვნებისა არამაგრებთან საერთოდ მოშლილია (მაგალ., ყაბახოლის თქმაში): აქ არამაგარი ჰჰ (←ლ') და მაგარი ჰჰჰ (←ლ'ა, ლ') რეფლექსები გაერთიანებულია ერთ ჰჰ-რეფლექსში, ხოლო არამაგარი კჰ (←ტ') და მაგარი კჰჰ (←ტ'ა) — ერთ კჰ-რეფლექსში.

ლატერალთა ქარულ შესატყვისებში ყურადღებას იქცევს ამოსავალი ორი სხვადასხვა ლატერალისათვის — მაგარი ფშვინვიერი სპირანტისა (ლ'ა) და მაგარი ფშვინვიერი აფრიკატისათვის (ლ') — ერთი და იმავე ჰჰჰჰ რეფლექსის მქონეობა: ჰჰჰჰიმ ← ლ'აიმ „წყალი“... როჰჰჰჰ ← როლ“ „ხორბალი“.

რით უნდა აიხსნას ეს?

ამის მიზეზი, ჩანს, არის ლ' ლატერალური აფრიკატის გადასვლა ლ'ა ლატერალურ სპირანტში იმაზე ადრე, ვინემ ლატერალები მოიშლებოდნენ. განვითარების ეს შუა საფეხური (ლ' → ლ'ა) რეალურ დადასტურებას პოვებს ლატერალების მქონე ზოგ კილოთქმაში (ჰიდურსა, ანდალალურსა და ყარახულში — იხ. აქვე, ზემოთ). ეს საფეხური უეჭველია გავლილი აქვს ქარულსაც.

ამრიგად, ირკვევა, რომ დელატერალიზაციის წინა საფეხურზე ქარულს ჰქონია ოთხი ლატერალი (ლ', ლ'ა, ტ', ტ'), ხოლო მესხეთე ლატერალი (აფრიკატი ლ'), რომელიც, ივარაუდება, უფრო ადრე

გარჩეული უნდა ყოფილიყო კარულშიც, შეცვლილა ლ'ა ლატე-
რალით.

კარული დიალექტის თალურ თქმაში (სოფელი თალა ზაქათა-
ლას ეკერის) ჰჰ (←ლ') რეფლექსის ადგილს სათანადო სიტყვებში.
შ რეფლექსი იკავებს: შაბგუ „სამი“, შაზი „ცოდნა“, შეზი „და-
დება“, მაშ „ფრჩხილი“... ეგვეე შ რეფლექსი გვაქვს აქ ჰჰჰჰ
(←ლ'ა, ლ') რეფლექსის ადგილსაც: შიმ „წყალი“, შიკ „ქარგი“,
როშ „ხორბალი“ და ა. შ. მოსალოდნელი კი იყო, რომ ჰჰჰჰ-ს
ადგილას გვექონოდა შესაბამისად მაგარი შა, მაგრამ სიმაგრის მი-
ხედვით დაპირისპირება თანხმოვანთა შორის საერთოდ მოშლილია
ხსენებულ თქმაში.

ეს შ რეფლექსი ჰჰ (ჰჰჰჰ) რეფლექსისაგან უნდა გამოვიყვანოთ
და არა—უშუალოდ—ამოსავალი ლატერალური თანხმოვნისაგან. აქ
საქმე გვაქვს პალატალური რეფლექსის შემდგომს ტრანსფორმა-
ციასთან: შ←ჰჰ (←ლ').

§ 49. ლატერალურ თანხმოვანთა რეფლექსების შესახებ ზო-
გადად. ყველაფერი, რაც ზემოთ აღნიშნული გვექონდა ლატერალურ
თანხმოვანთა რეფლექსების შესახებ ზუნძურ დიალექტებში, შეიძ-
ლება შევაჯამოთ შემდეგი სქემის სახით¹:

ამოსავალი ლატერ. ლები	რ ე ფ ლ ე ქ ს ე ბ ი						
	ხუნძახური	ანწახური	ქიდური	ანდოლოურ-ყა- რახური	კარული		
					კარი	ყაბახილი	თალა
შ	შ	შ	შ	შ	ჰჰ	ჰჰ	შ
ტ	ტ	ტ	ტ	ჰჰჰ	ქა		
ტ	ტ	ტ	ტ	ჰჰჰ	ქა	ქა	ქა

ამრიგად, ხუნძურში, ლატერალური თანხმოვნების მქონე ამ
ენაში, აშკარაა ლატერალების მოშლის, დელატერალიზაცი-
ის

¹ სქემაში ლატერალური თანხმოვნები აწყობილია შავით, მათი არალა-
ტერალური რეფლექსები—თეთრით.

ის, ტენდენცია. ეს ტენდენცია, რომელიც ნეტ-ნაკლებად ყველა დიალექტისათვის არის დამახასიათებელი (უფრო ნეტად კი სამხრული დიალექტებისათვის), იძლევა ლატერალურ თანხმოვანთა რაოდენობის თანდათან კლებას (მათ სრულ მოშლამდის ქარულ დიალექტში).

უჩვევლია, რომ განვითარების ხაზი ამ შემთხვევაში წილის არა ქარულიდან (რომელსაც არც ერთი ლატერალი არა აქვს) ხუნძახური სისაკენ (რომელშიც ყველაზე მეტია ლატერალი), არამედ პირიქით, ხუნძახურიდან ქარული სისაკენ.

სათანადო დიალექტებში, რომლებშიც გვაკლია ესა თუ ის ლატერალი ან ყველა მათგანი, ლატერალები შეცვლილია შესაბამისი რეფლექსებით, რომელთა მიმართებებიც ამოსაყალ ლატერალებთან, როგორც ვნახეთ, თანმიმდევრულია და ნათელი.

§ 50. სისინა ხიგილანტთა გადასვლა შიშინებში და შიშინათა—სისინებში. ხუნძურ დიალექტებში, სადაც ასეთ ცვლილებებს ადგილი აქვს, შიშინებში გადადიან არამაგარი სისინები (ს → შ და ა. შ.), ხოლო სისინებში — მაგარი შიშინები (შა → სხ და ა. შ.).

ასეა, კერძოდ, ანწუხური დიალექტში, რომლის მონაცემებსაც ქვემოთ ვითვალისწინებთ (და სხვა კილო-თქმებშიც, სადაც კი სისინა-შიშინობის მიხედვით თანხმოვანთა ცვლილებები გვაქვს)¹.

ანწუხური დიალექტის ქადაქოლოურ თქმაში ყველა არამაგარი სისინა თანხმოვანი შეცვლილია შესაბამისი — შიშინებით, ხოლო ყველა მაგარი შიშინა — შესაბამისი სისინებით. ამავე დროს, იმავე ანწუხური დიალექტის მეორე, ტოხურ, თქმაში პირველადი არამაგარი სისინა და მაგარი შიშინა თანხმოვნები შენახულია უცვლელად (ისევე, როგორც ხუნძახურში და სხვ.). ამგვარ ცვლილებათა საფუძველზე ზემოაღნიშნულ ორ თქმას შორის ვიღებთ რეგულარული ხასიათის ფონეტიკურ შესატყვისობებს².

¹ ანალოგიური ცვლილებები დასტურდება ბათლუხურ კილოკავში: III. Микаилов, Сравнит.-историческая фонетика аварских диалектов, გვ. 97, § 23.

ასეთსავე ცვლილებებს გულისხმობს ბ. უსლარი, როცა იგი აულ ყოროდისა და „ლუნიბის ოლქის სხვა აულეების“ მეტყველებაში ც... კო თანხმოვანთა ჩ... წო თანხმოვნებით შეცვლის შესახებ აღნიშნავს (ყო — ჩო „ერთი“, ცი — ჩი „დათვი“... კოუუ — წოუუ „ქალი“... — Авар аз., გვ. 13).

² საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ამ თქმათა შორის არსებითი ხასიათის სხვა განსხვავება არ დასტურდება.

ა) არამაგარ სისინათა გადახვლა შიშინებში:

1. ს → შ; შღრ.:

ხუნძაბ.	ანწუხ.		
	ტობ.	ჭადაქოლ.	
ვას	ვას	ვაშ	„ვაეიშვილი“
მას	მას	მაშ	„ქალიშვილი“
სონ	სონ	შონ	„წელიწადი“
ნუსგო	ნუსგუ	ნუშგუ	„ასი“
სორდო	სორდო	შორდო	„ლამე“
რას	რას	რაშ	„ბეწვი“
როსო	როსო	როშო	„აული“
სი	სი	ში	„კოშკი“
სინო	სინუ	შინუ	„წებო“

ნასესხებ სიტყვებში

ქისა	ქისა	ქიშა	„ქისა“, „ჯიბე“
სალდათ	სალდათ	შალდათ	„სალდათი“, „ჯარისკაცი“

2. ც → ხ → შ (შ-ს იძლევა ისეთი ხ-ც, რომელიც, თავის მხრივ, მიღებულია ც-საგან): შღრ:

ხუნძ.	ანწუხ.		
	ტობ.	ჭადაქოლ.	
ცო	სო	შო	„ერთი“
ცი	სი	ში	„დათვი“
ცერ	სერ	შერ	„მელია“
ოც	ოს	ოშ	„ხარი“
გარაც	გარას	გარაშ	„ვერცხლი“, „ფული“
ღურც	ღურს	ღურშ	„სიძე“
ბერცინ-	ბერსინ-	ბერშინ	„ლამაზი“
ბიცანა	ბისა	ბიშა	„უთხრა“, „უამბო“...

როგორც აქედან ჩანს, ც→ხ (სპირანტიზაცია, რაც დამახასიათებელია სხვა კილო-თქმებისთვისაც [§ 51, 5]) ანწუხურ დიალექტში წინ

უსწრებდა სისინა თანხმოვნების გადასვლას შიშინებში; ამის გარეშე ც, ცხადია, მოგვეცემა ჩ-ს. მართლაცა, აულ ყო რო დის მეტყველებაში, რომელსაც აგრეთვე ახასიათებს სისინების გადასვლა შიშინებში, ც იძლევა სწორედ ჩ-ს: ჩო←ყო „ერთი“, ჩი←ცი „დათვი“¹.

3. წ→ქ; შდრ.:

ხუნძახ.	ანწუხ		
	ტობ.	ქადაქოლ.	
წა	წა	ქა	„ცეცხლი“
წულ	წულ	ქულ	„შეშა“
ბაწ	ბაწ	ბაქ	„მგელი“
ანწგო	ანწგუ	ანქგუ	„ათი“
წიჯაბ	წიჯაბ	ქიჯაბ	„ახალი“
წაყ	წაყ	ქაყ	„ძალიან“, „ძლიერ“
წოდორაბ	წოდორაბ	ქოდორაბ	„ფრთხილი“
წეზე	წეზი	ქეეი	„ავსება“
წინდი	წინდაქ	ქინდაქ	„წინდა“...

4. ზ→ჟ; შდრ.:

ხუნძახ.	ანწუხ.		
	ტობ.	ქადაქოლ.	
ზაზ	ზაზ	ჯაჯ	„ქალი“
ზარ	ზორ	ჯორ	„მუშტი“
ზობ	ზოდო	ჯოდო	„ცა“
-ზ	-ზ	-ჯ	(ერგატ. ბრ. ნიშანი)
(ბაწა-ზ	ბაწა-ზ	ბაქა-ჯ	„მგლებმა“...)
-ზე	-ზი	-ჯი	(ინფინიტივის დაბოლოება)
(ჰაბიზე	ჰუბუ-ზი	ჰუბუჯი	„კეთება“...)

შენი შვნა. ზ მეღერი თანხმოვანი ისევე, როგორც სხვა მეღერი, არ გაირჩევა სიმაგრის მიხედვით. მაგრამ რაკი ზ (სისინა) გადადის ჟ-ში (შიშინა), გამოდის, რომ ეს მეღერი თანხმოვანი განვითარების (ცვლის) იმავე კანონზომიერებას ამჟღავნებს, რასაც არამაგარი თანხმოვნები (შიშინებში გადადიან ხომ არამაგარი სისინები!). პირიქით, ჟ-ს გადასვლა ზ-ში არ დასტურდება (ასეთი ცვლილება რომ დადასტურებულიყო,

¹ II. У с л а р, Авар. яз., გვ. 13.

მაშინ მკლერი თანხმოვანი მაგარ თანხმოვანთა განვითარების კანონზომიერებას ამჟღავნებსო,—ვიტყოდით).

ეს შენიშვნა ეხება ძ-ს გადასვლასაც ჯ-ში (იხ. ქვემოთ). ამ შე-
მთხვევაშიც სისინა მკლერი შიშინაში გადადის (და არა პირიქით).

ამრიგად, მკლერი თანხმოვნები, მართალია, არ გაირჩევიან სიმაგრის მიხედვით (ამ მხრივ ისინი ნეიტრალური არიან), მაგრამ, როგორც ჩანს, ენაში მათი „ყოფაქცევა“ ისეთივეა, როგორიც არამაგარი თანხმოვნებისა¹.

5. ძ → ჯ. ხუნძახურში ძ არა გვაქვს, მაგრამ გვაქვს იგი ანწუ-
ხურის ტოხურ თქმაში. ანწუხურის მეორე, ჰადაქოლოურ, თქმაში
მას ყოველთვის ჯ შეესატყვისება:

ანწუხ.

ტობ.	ჰადაქოლ.	
წაალძი	წაალჯი	„სწაელა“; „წაკითხვა“
ტვენძი	ტვენჯი	„წასელა“
ქვენძი	ქვენჯი	„ქამა“...

ამრიგად, ყველა არამაგარი სისინა სიბილანტი (ს, ც, წ, ზ, ძ) შესაბამის შიშინაში გადადის.

მაგარი სისინა არ იცვლება შიშინათი. როგორც ზემოთ ვნახეთ, ყველა არამაგარი სისინა გადადის შესაბამის შიშინაში, მაგრამ არც ერთი მაგარი სისინა არ იცვლება შიშინათი; შდრ.: ხუნძახ. საუნდულ—ანწუხ. (ტობ., ჰადაქ.) საუნდულ „რისა?“ ხუნძახ. სავერი—ანწუხ. (ტობ., ჰადაქ.) სავერი „ტრიალი“... ხუნძახ. ვაცა—ანწუხ. (ტობ., ჰადაქ.) ვაცა „ძმა“... ხუნძახ. წაალ—ანწუხ. (ტობ., ჰადაქ.) წაალ „წვიმა“, ხუნძახ. მაწა—ანწუხ. (ტობ., ჰადაქ.) მაწა „ენა“ და. ა. შ. თუ რით შეიძლება აიხსნას ეს, ამის შესახებ იხ. ქვემოთ.

ბ) მაგარ შიშინათა გადასვლა სისინებში:

1. შა → ხა. შდრ.:

ხუნძახ.	<u>ანწუხ.</u>		
	ტობ.	ჰადაქოლ.	
შაუგო	შაუგუ	საუგუ	„ხუთი“
შაიბ	შაიბ	საიბ	„რა“

¹ შდრ. ანალოგიური შენიშვნა ნ. ტრუბეტკოისა ზ-ს ჟ-ში გადასვლასთან დაკავშირებით ახვახურ ენაში, რომელსაც სისინა და შიშინა თანხმოვანთა ცვლის იკივე კანონზომიერებები ახასიათებს (N. Trubetzkoy, Die „kurzen“ und „geminierten“ Konsonanten... § 25).

გამუშა	გამუშა	გამუსა	„კამეჩი“
ქილიშა	გილიშა	გილისა	„თითი“
შავეზე	შაველძი	საველჯი	„მოსვლა“; „მოლწევა“
შიიდიბ	შიიდიბ	საიდიბ	(აულის სახელი)
-იშა	-იშა	-ისა	(კითხვითი ნაწილაკი)

2. ჩა → ცა. შდრ.:

ხუნძახ.	ანწუხ.		
	ტოხ.	ჭადაქოლ.	
ჩაუჭა	ჩაუჭა	ცაუჭა	„თევეზი“
ჩაუთ	ჩაუთ	ცაუთ	„ხვლიკი“
ჩაინ	ჩაამა	ცაამა	„თხა“ (1 წლისა)
ჩაითირ	ჩაითირ	ცაითირ	„რივი“, „მწკრივი“
რუჩაბი	რუჩაბ-ილ	რუცაბ-ილ	„ქალები“
ბიჩააზე	ბეჩაეზი	ბეცაევი	„გაშეება“...

3. ქა → წა. შდრ.:

ხუნძახ.	ანწუხ.		
	ტოხ.	ჭადაქოლ.	
მიქა	მიქა	მიწა	„ქინქარი“
ჭინჭა	ჭინჭა	ჭინწა	„ჩიტი“
ქაეზე	ქაელძი	წაელჯი	„დგომა“
ქაიკიზე	ქაეკზი	წაეკვი	„ლოკვა“
ბიქაიზე	ბიქაზი	ბიწაჟი	„გაგება“...

ამრიგად, ყველა მაგარი შიშინა სიბილანტი (შა, ჩა, ქა) შესაბამის სისინაში გადადის.

არამაგარი შიშინა არ იცვლება სისინათი, შდრ.: ხუნძახ. ჩი — ანწუხ. (ტოხ., ჭადაქ.) ჩი „კაცი“, ხუნძახ. ჩედ — ანწუხ. (ტოხ., ჭადაქ.) ჩედ „პური“ (გამომცხვარი).. ხუნძახ. იჭგო — ანწუხ. (ტოხ., ჭადაქ.) იჭგუ „ცხრა“, ხუნძახ. ქეტ — ანწუხ. (ტოხ., ჭადაქ.) ქეტ. „რწყილი“ და ა. შ.

რით შეიძლება აიხსნას ეს? რატომ მაგარი შიშინა სისინამ შეცვალა, არამაგარი შიშინა კი უცვლელი დარჩა?

ამის მიზეზი უნდა ვეძიოთ მაგარ თანხმოვანთა წარმოებისას ნაპრალის დავიწროებაში, რასაც, თავის მხრივ, შეაპირობებს ინტენ-

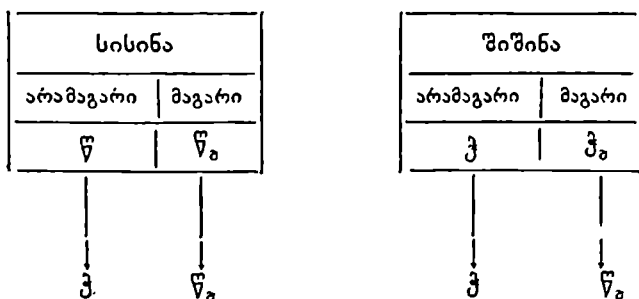
სიური არტიკულაცია (სამეტყველო ორგანოების ძლიერი დაძაბულობა)¹; სახელდობრ:

ყოველი შიშინა, როგორც ცნობილია, უფრო ფართო ნაპრალოვანია, ვინემ შესაბამისი სისინა. დავიწროების შედეგად კი, რაც შეუძლია გამოიწვიოს ინტენსიურ არტიკულაციას, მაგარი შიშინა ბუნებრივია, რომ დაუახლოვდეს სისინას და მასში გადავიდეს; სხვანაირად: საზღვარი მაგარ შიშინებსა და სისინებს შორის მცირეა და საკმარისია ოდნავი არტიკულაციური გადახრა, რათა საზღვარი დარღვეულ იქნეს.

მეორე მხრივ, იმავე ანწუხური დიალექტის სათანადო თქმაში, როგორც ვნახეთ, არამაგარი სისინები იცვლებიან შიშინებით (ს→შ) მაშინ, როდესაც მაგარი სისინები, როგორც წესი, უცვლელად რჩებიან (სა=სა). აქაც გარკვეულ როლს თამაშობს კორელაცია-სიმაგრის მიხედვით და მასთან დაკავშირებული არტიკულაციური თავისებურებები; სახელდობრ: რაკი მაგარი სისინა კიდევ უფრო ვიწროა, ვინემ არამაგარი სისინა — ანუ, შებრუნებით რომ ვთქვათ, არამაგარი სისინა უფრო ფართოა, ვინემ მაგარი სისინა, — ამიტომ უფრო ბუნებრივია, რომ არტიკულაციური გადახრის (მისი შესუსტების) შედეგად შიშინაში გადავიდეს უფრო ფართო — არამაგარი — სისინა, ვინემ უფრო ვიწრო — მაგარი — სისინა.

სისინა და შიშინა თანხმოვანთა ზემოაღნიშნული ცვლილებები თვალსაჩინო ძვრებს იწვევენ თანხმოვანთა სისტემაში. ეს გამოიხატება, კერძოდ. სიბილანტ თანხმოვანთა შორის კორელაციის მოწლაში სიმაგრის მიხედვით: რაკი ყველა არამაგარი სისინა შეიცვალა შესაბამისი შიშინათი, ხოლო ყველა მაგარი შიშინა — შესაბამისი სისინათი, ამიტომ სისინათა წყებაში გვრჩება მხოლოდ ნაგრები (ესენია უცვლელად შემონახული პირველადი მაგარი სისინები პლუს მეორეული მაგარი სისინები, მიღებული მაგარი შიშინებისაგან), ხოლო შიშინათა წყებაში გვრჩება მხოლოდ არამაგრები (ესენია უცვლელად შემონახული პირველადი არამაგარი შიშინები პლუს მეორეული არამაგარი შიშინები, მიღებული არამაგარი სისინებისაგან); სქემატურად:

¹ ამ თავისებურებას ხაზს უსვამს ნ. ტრუბეტკოი სისინა და შიშინა თანხმოვანთა — ანალოგიურ — ცვლილებათა ახსნისას ერთ-ერთ ხუნძურ-ანდიურ ენაში, — ახვაბურ ენაში (N. Trubetzkoy, Die „kurzen“ und „geminierten“ Konsonanten..., § 18).

მაგარი სისინა თანხმოვნები, მოკლებული არამაგარ კორელატებს, ანწუხური დიალექტის ჰადროქოლოურ თქმაში თანდათან კარგავენ მათთვის დამახასიათებელ აქუსტიკურ-ფიზიოლოგიურ თვისებებს და ტენდენციას იჩენენ დაემსგავსონ არამაგარ თანხმოვნებს (წ₀→წ, ხ₀→ხ და ა. შ.).

§ 51. სპირანტიზაცია. თანხმოვანთა განვითარების ერთ-ერთი კანონზომიერებაა ხშულთა და აფრიკატთა სპირანტიზაცია, რაც უშთაერესად მაგარ თანხმოვნებს ახასიათებს¹.

1. ც₀→ს₀:

მაგარ აფრიკატ ც₀-ს ცვლის სპირანტი ს₀ ჰიდურში (აულები: ტიდიბი, ჰოდოდა...); შდრ.:

ხუნძახ.	ჰიდ.	
ვაც ₀	ვას ₀	„ძმა“
ძაც ₀	ძას ₀	„და“
ცაებე	საებე	„წინ“
ბიცაათაბ	ბისაადაბ	„სქელი“
ბეცაიზე	ბესალე	„ქება“...

რაც შეეხება არამაგარ აფრიკატ ც₀-ს, ჰიდურში ესეც სპირანტიზაციის შედეგად ს₀-შია გადასული, მაგრამ ც₀→ს₀ დამახასიათე-

¹ III. Михайлов, Сравнит.-историческая фонетика авар. диалектов, გვ. 69—71; ტ. გუდავა, აფრიკატები ანდიურ ენებში, იყ, XI, გვ. 270.

ბელია სხვა კილო-თქმებისათვისაც (იხ. ქვემოთ), მაშინ, როდესაც ცა → ხა რეგულარულად მხოლოდ ჰიდურს ახასიათებს.

2. ჩა → შა:

მაგარი აფრიკატი ჩა ჰიდურში იძლევა სპირანტ შა-ს; შდრ.::

ხუნძახ.

ჰიდ.

ჩაუჭა	შაუჭა	„თევზი“
ჭურჩინაბ	ჭორშინაბ:	„მწვანე“
	ჭორშინაბ ხეერ	„მწვანე ბალახი“...
	ჭავლაჯალ ჭორშინაბ ¹ ინა	„მინდვრები მწვანდება“...
ბიჩიზე	ბეშალე	„დასველება“
ჩაუკინე	შაუკლე	„ტყავის გაძრობა“, გატყავება“...

არამაგარი ჩ ჰიდურს უცვლელად აქვს შემონახული: ბეჩე „ხბო“; ჩი „კაცი“...

3. ქა → ხ:

მაგარი ქა-ს შეცვლას ხ-ით ადასტურებს: ანწუხური, ჭარული, ჰიდური; შდრ.:

ხუნძახ.	ქევეზე—ანწუხ.	ხვეზი.	ჭარ.	ხეზი,	ჰიდ.	ხველე	„დაკერა“;
„	ნაქო—ჰიდ.	ნახო,	ჭარ.	ნახუ	„ბზე“;		
„	ბაქიზე—ჰიდ.	ბახლე	„გამოჩენა“...				

არამაგარი ქ ყველგან დაცულია უცვლელად (ქვერ „ხელი“, ქვენ „საქმელი“, ბაქიზე „დანთება“...).

4. ჯ → ხ:

ჯ-ს გადასვლა ხ-ში დამახასიათებელია ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახულისათვის; შდრ.:

ხუნძახ.

ჰიდ.-ანდალ.-ყარახ.

ჯარაჯ	ხარახ	„ჩირგვი“
ჯანჯრა	ხანხრა	„ობობას ქსელი“
ჯაჰაბ	ხაჰაბ	„თეთრი“
ჯვაზე	ხვადე (ანდალ.), ხვალე (ჰიდ.)	„წერა“
ჯვეზე	ხვედე (ანდალ.), ხველე (ჰიდ.)	„დაკვლა“...

სამხრული დიალექტებიდან კ დასულია ანწუხურსა და კარულში.

შენიშვნა. სანწერლო ხუნძურ ენაში კ ერთხანობას განდევნილი იყო: მის ადგილას ხ-ს წერდნენ (ეს ეხება რუსული გრაფიკის საფუძველზე შემუშავებულ ანბანს). 1953 წლიდან ჯ-ს აღნიშვნა სათანადო სიტყვებში მოქმედი ორთოგრაფიული ნორმებით დაკანონებულია.

5. ც → ხ:

არამაგარი აფრიკატი ც-ს შეცვლა ხ სპირანტით დამახასიათებელია ანწუხურისა და ჰიდურისათვის; შდრ.:

ხუნძახ.	ანწუხ, ჰიდ.	
ცო	სო	„ერთი“
ოც	ოს	„ხარი“
ცი	სი	„დათვი“
ცერ	სერ	„მელა“
ბერცინაბ	ბერსინაბ	„ლამაზი“...

მაგარი ცა ანწუხურში შემონახულია უცვლელად (ვაცა „ძმა“, ჯაცა „და“...), მაგრამ ჰიდურში იგი, როგორც ვნახეთ, ხ სპირანტით არის შეცვლილი (იხ. აქვე ზემოთ: 1.).

6. ლ' → ლ'ა:

სპირანტიზაციის შედეგად ლ' ლატერალური აფრიკატის შეცვლა ლ'ა ლატერალური სპირანტით დასტურდება თითქმის ყველა სამხრულ კილო-თქმაში, გარდა ანწუაურისა (ანის შესახებ იხ. ლატერალებთან დაკავშირებით: § 46).

§ 52. მამარ აბრუპტივთა გაშვინვიჩიკება. მაგარი აბრუპტივები წა, კა, კა შეცვლილია შესაბამისი ფშვინვიერებით ყარახულში (აული მუნტიბი)¹:

¹ ანალოგიურ ცვლილებებს აღნიშნავს შ. მიჩაილოვი ქუდადურსა და ანდალალურის ხოგ სხვა თქმაშიც; იხ. მისი: Сравнит.-историческая фонетика авар-диалектов, გვ. 64—65.

1. წი → ცა:

ხუნძახ	ყარახ.	(ჭუნტიმ)
წიან	ცაან	„მარილი“
წიად	ცაად	„წვიმა“
წიარ	ცაარ	„სახელი“
წიე	ცაე	„თხა“
წიერ	ცაერ	„ყინული“
წიბილ	ციბილ	„ყურძენი“
წივა	ცივა	„ვარსკვლავი“
წიუნწორა	ციუნცორა	„ჭიანჭველა“
წიოჰორ	ციოჰორ	„ქურდი“
წიალიზე	ციალლე	„სწავლა“, „წაკითხვა“
წიუნ	ციუმ	„არწივი“...

2. ჰა → ჩა:

ხუნძახ.	ყარახ.	(ჭუნტიმ)
ჰინჰა	ჩინჩა	„ჩიტა“
ჰიედერაბ	ჩიედერაბ	„ვიწრო“, „მჭიდრო“
ჰივა	ჩივა	„ზოლი“; „სიმი“
ბიჰაულებ	ბიჩანაბ	„გამგები“
ჰიანა	ჩიანა	„დაჯდა“: ცაუმ ტჰურდა
	ჩიანა (შდრ. ხუნძახ. წიუნ ტჰურდა	
	ჰიანა) „არწივი კლდეზე დაჯდა“...	

3. კა → ქა:

ხუნძახ.	ყარახ.	(ჭუნტიმ)
კაალ	ქაალ	„ხეობა“
კაარა	ქაარა	„კოლო“
ნიკა	ნიქა	„ბზიკი“
კაუჟ	ქაუჟ	„კვამლი“
ჭუნქა	ჭუნქა	„თაგვი“
კაუჟადა	ქაუჟადა	(აულის სახელია)
რიკაად	რიქაად	„შორს“

არამაგარი აბრუპტივები გაფშვინვიერებას არ განიცდიან (შდრ.: ხუნძახ. წა „სეცხლი“, ბაწ „მგელი“... იჭკო

„ცხრა“, ქეჭერაბ „შავი“... რაკ „გული“, კალ „პირი“...—ყარაბ. წა, ბაწ, იჭგო... ქეჭერაბ... რაკ, კალ...).

• § 53. მაგარ ფშინვიერთა აბრუპტივიზაცია (გაგჟეთება). აულ შულანის თქმაში (აული შულანი ყარაბის თემისად მიიჩნევა) მაგარი ფშინვიერები აბრუპტივებით იცვლება:

1. ცჳ→წი:

ხუნძახ.	შულან.
ვაცჳ	ვაწე „ძმა“
ძაცჳ	ძაწი „და“
ციინ	წიიმ „ნალველი“, „ბოლმა“: დასა- ულ ვაწაასადა წიიმ ბოხან „მისი ძმა გაბრაზდა (ნალველი აუვიდა)“...
ციუნაჭალ	წიუნაჭალ „გარეთა ბიძაშვილი“
ციებე	წიებე „წინ“

2. ქჳ→ქი:

ხუნძახ.	შულან.	
ქჳევეზე	ქიევეზე	„დაქერა“
ბაქჳიზე	ბაქიზე	„გამოჩენა“... ¹

3. ჩჳ→ჩი:

ხუნძახ.	შულან.	
ჩჳუჭა	ჩიუჭა	„თევი“
ბიჩჳაზე	ბიქაზე	„გაშეება“... ¹

რამდენიმე მაგალითი მაგარი ფშინვიერის აბრუპტივიზაციისა კარულშიც (აულ კარის მეტყვე.) შეიჩნევა: წიიმ (←ციიმ) „ნალველი“, წიებე (←ციებე) „წინ“ (მაგრამ: ვაცჳ „ძმა“, ძაცჳ „და“ და არა: ვაწი, ძაწი...—შდრ. ზემოთ); მასთან, მაგარი ჩჳ კარულში უცვლელია, ხოლო მაგარი ქჳ იძლევა არა კჳ-ს, არამედ ხ-ს.

¹ III. И. Микаилов, Сравнит.-историческая фонетика авар. диалектов, 83. 66.

არამაგარი ფშვინვიერები (ც, ჩ, ქ) აბრუპტივიზაციას არ განიცდიან არც შულანის მეტყველებაში და არც სადმე სხვაგან.

აულ ჭუნტიბის მეტყველებაში მაგარ აბრუპტივის ფშვინვიერი ენაცვლება (წა → ცა, ჰა → ჩა, კა → ქა—§ 52), აულ შულანის მეტყველებაში კი: პირუკუ, მაგარ ფშვინვიერს აბრუპტივი შეენაცვლა (ცა → წა, ჩა → ჰა, ქა → კა) და ეს მაშინ, როდესაც აულები შულანი და ჭუნტიბი ერთმანეთს ორიოდე კილომეტრით თუა დაშორებული.

რით შეიძლება აიხსნას მაგარი ფშვინვიერისა და მაგარი აბრუპტივის ურთიერთმონაცვლეობის ზემოაღნიშნული ფაქტები?

ამის მიზეზი უნდა ვეძიოთ მაგარ ფშვინვიერთა არტიკულაციის იმ თავისებურებაში, რომელიც ასპირაციის (ფშვინვის) შესუსტებაში მდგომარეობს (§ 40.გ):

სუსტად ასპირირებულ მაგარ ფშვინვიერსა და სრულიად უფშვინვო აბრუპტივის შორის სხვაობა მეტად მცირეა, — გაცილებით უფრო მცირე, ვინემ არამაგარ ფშვინვიერსა და აბრუპტივის შორის.

ამიტომაც მაგარი ფშვინვიერები და აბრუპტივები შეიძლება ერთმანეთს შეენაცვლოს, ხოლო არამაგარი ფშვინვიერები და აბრუპტივები — არა (ამის მაგალითები, როგორც ვნახეთ, არ დასტურდება).

§ 54. მათათვისი. ხუნძურისათვის დამახასიათებელია ნარნირა თანხმოვნების (რ, ლ) გადასმა უშუალო მეზობლობაში მყოფი ბაგისმიერების (ბ, ფ, მ) წინ (რითაც თავიდან აცილებულია არაბუნებრივი კომპლექსები):

ბრ → რბ: გაბურ „კისერი“ — გორბოლ ← გობროლ „კისრისა“... გარბალ ← გაბოალ „კისრები“; ხაბარ „ამბავი“ — ხარბილ ← ხაბრილ „ამბისა“... ხაბრალ ← ხაბრალ „ამბები“; ჰაბარ „იატაკი (მიწური)“ — ჰარბილ ← ჰაბრილ „იატაკისა“... ჰარბალ ← ჰაბრალ „იატაკები“...;

ბლ → ლბ: ტაბილ „ძირი“ — ტაობოლ ← ტაობლოლ „ძირისა“... ტაობალ ← ტაობალ „ძირები“... ჰობოლ „სტუმარი“ — ჰაობალ ← ჰაობალ „სტუმრები“... ებელ „დედა“ — ულბულ ← უბლულ „დედები“... ხობილ „გვერდი“ — ხობოლ ← ხობლოლ „გვერდისა“, ხაობალ ← ხაობალ „გვერდები“...;

ფრ → რფ: ჰაფარა „ჭია“ — ჰარფილ ← ჰაფრილ „ჭიისა“... ჰაურფულ ← ჰაურფულ „ჭიები“...;

მრ → რმ: ჰომორ „სახე“ — ჰორმალ ← ჰომრალ „სახეები“... წაომორ „ზარი“ — წაორმილ ← წაომრილ „ზარისა“...

ზემოთ მოყვანილ ნაგალითებში ჯერ რედუქცია ხდება (თანხმოვანთა შორის ანოილება ხმოვანი.— § 19), შემდეგ—მეტათეზისი.

მეტათეზისი ნასესხებ სიტყვებში: თულფის ← თუფლის „ზბილისი“¹, ილბის ← იბლის „დემონი“, ჟურმუ ← || ჟუმრუ „სიცოცხლე“...

ხსენებული მოვლენა დამახასიათებელია როგორც ჩრდილო-ხუნძურისა და სამწერლო ხუნძური ენისათვის, ისე სამხრულ-ხუნძურის კილო-თქმებისათვის².

§ 55. ლაბიალიზებული კომპლექსები. ხუნძურს არა აქვს ლაბიალიზებული თანხმოვნები, როგორც გვაქვს, მაგალ., აფხაზურ ენაში (დი—თი—ტი, ძი—ცი—წი და ა. შ.), სადაც ისინი თვისობრივად განსხვავებული არიან შესაბამისი არალაბიალიზებული (დ—თ—ტი, ძ—ცი—წი და ა. შ.) თანხმოვნებისაგან და ფონემებს წარმოადგენენ.

მაგრამ ხუნძურში (ისევე, როგორც ქართულში) გვაქვს ლაბიალიზებული კომპლექსები³, რომლებიც შეიცავენ ძირეულ თანხმოვანსა და ლაბიალურ გ თანხმოვანს (ეს უკანასკნელი რამდენადმე შერწყმულია წინამავალ ძირეულ თანხმოვანთან, მაგრამ მაინც ცალკე ერთეულად აღიქმება): ქვ (ქვენ „საქმელი“, ქვერ „ხელი“, ქვას „მატყლი“, ქვარ „თოკი“ [შდრ. ქარ „თმა“], ქვაქ „თათი“, „კლანჭი“...), კვ (კვეზე „შეძლება“, კვეტ „ტუნი“, კვარ „საქიროება“), ქავ (ქავეზე „დაქერა“ [შდრ. ქაეზე „მოხვედრა“]), კავ (კაევაზე „პარსვა“), კვ (კვაზე „წერა“, კვეზე „დაკვლა“), ყვ (ბაყვაზე „გამრობა“, „გახმობა“, ყვერყ „ბაყაყი“, ყვატ „ქუჩა“), წავ (წავა „ვარსკვლავი“, კვ (კვაზე „ნოკვლა“, კავ (კაევა „ზოლი“, „სიმი“ [შრდ. კაა „დადექ!“]), ლვ (ლვეტ „ხე“). სავ (სავერიზე „ტრიალი“, შავ (შავეზე „მოსვლა“, „მოდწევა“) და ა. შ.

დიალექტებში ლაბიალიზებული კომპლექსები გამარტივების ტენდენციას იჩენენ.

ქარულ დიალექტში ყველა ლაბიალიზებულ კომპლექსს დაკარგული აქვს ლაბიალური კომპონენტი ვ: ქერ←ქვერ „ხელი“, ქას←

¹ Д. Н и р к о н, Авар.-рус. словарь. გვ. 122.

² პირველად ამ მოვლენას ყურადღება მიაქცია ა. შიფერმა (Versuch, § 33).

³ ტერმინი ეკუთვნის გ. როგაევას.

ქვას „მატყლი“, კეტ ← კვეტ „ტუჩი“, ლეტ ← ლვეტ „ხე“, ჯაზი ← ჯვა-
ზი „წერა“, ჭაზი ← ჭეაზი „მოკელა“, ბუყაზი ← ბუყეაზი „გაშრობა“,
„გაბობა“ და ა. შ. (უკანასკნელ მაგალითში დაკარგული ვ-ს კვა-
ლი თვალსაჩინოა იმ ცვლილების მიხედვით, რაც მას თავის დრო-
ზე გამოუწვევია: ბუყაზი ← ბაყეაზი [შდრ. ხუნძახ. ბაყეაზე]; უ ← ა
ამ სიტყვაში, ცხადია, უნდა მომხდარიყო ვ-ს გავლენით).

ლაბიალიზებული კომპლექსი კარგავს ლაბიალურ ვ კომპონენტს,
როცა ეს უკანასკნელი (სიტყვის გარკვეულ ფორმებში) ლაბიალურ
იმოგონის (ლ, უ) ან ლაბიალური თანხმოვნის წინ აღმოჩნდება;
შდრ.: ლვეტ „ხე“¹ — მაგრამ: ლოტოლ ← ლვოტ-ოლ „ხისა“... ლუტ-
ბი ← ლვუტი „ხეები“¹... ხვეზე „მოკედომა“, ხვანა „მოკედა“... —
მაგრამ: ხოლა ← ხვოლა „კედება“... ხუნ ← ხვუნ „მოკედა რა“...²
ტიყვა „ნალი“... — მაგრამ ტუყ-ბი ← ტუყვბი „ნალები“...

¹ ალ. მაჰომეტოვის ახსნით (А. Магомедов, Лабиализованные звуки в даргинском языке, იკვ, V, 1953, გვ. 406).

² Л. Жирков, Авар.-рус. сл., გვ. 162.

მორფოლოგია

§ 56. ხუნძური ენის მორფოლოგიური კატეგორიების შეზახება. მორფოლოგიური კატეგორიები სახელსა და ზმნას განსხვავებულიც აქვს და საერთოც.

სახელსა და ზმნას ხუნძურში საერთო აქვს გრამატიკული კლასის კატეგორია.

რიცხვის კატეგორიაც საზიაროა სახელსა და ზმნაში, მაგრამ რიცხვის კატეგორია სახელებში დამოუკიდებელი კატეგორიაა: მრავლობითობა აქ ყოველთვის აღინიშნება (სპეციალური სუფიქსებით), ზმნებში კი, თუ თანამედროვე ვითარებას დავეყრებით, რიცხვის კატეგორია დამოკიდებულია გრამატიკული კლასის კატეგორიაზე: რიცხვი აღინიშნება ზმნაში, თუ კლასიც აღნიშნულია და, მასთან, რიცხვის ნიშანი — ისტორიულად — იგივე კლას-ნიშანია (დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. ზმნის უღვლილებისას).

ხუნძურ ენაში არა ჩანს სხვა ენათა სინამდვილიდან ცნობილი ორი კატეგორია ზმნისა: პირისა და გვარისა. გვარის მიხედვით ზმნა არ იცვლება, თუმცა, გვართა ჩანასახი შეინიშნება. პირთა მიხედვით ცვლა კი სრულებით უცხოა ხუნძური ზმნისათვის (მხოლოდ ქარულ დიალექტში არის პირველი პირის ფორმები გარჩეული მეორე და მესამე პირის ფორმებისაგან და ისიც ზოგნაკეთში).

გვარის კატეგორიის განუვითარებლობა ხუნძური ზმნის ბუნებას განსაზღვრავს და ცენტრალური მნიშვნელობის ფაქტია ხუნძური ენის მორფოლოგიური და სინტაქსური სტრუქტურის თვალსაზრისით.

მორფოლოგიურ კატეგორიებს გადმოგვეცემენ სუფიქსებიც და პრეფიქსებიც. პრეფიქსაცია გრამატიკული კლასის კატეგორიისათვის არის ნიშანდობლივი (იგივე კატეგორია სუფიქსებითაც შეიძლება გადმოიცეს). დანარჩენი კატეგორიები სახელისა თუ ზმნისა მხოლოდ სუფიქსებით გადმოიცემა.

ბუნებრივია, ხუნძურის მორფოლოგიური ანალიზი გრამატიკული კლასის კატეგორიით დავიწყოთ.

გრამატიკული კლასები

§ 57. რამდენი გრამატიკული კლასია ხუნძურში? ამეამად ხუნძურში გარჩეულია სამი გრამატიკული კლასი.

I გრამატიკულ კლასში შედის ადამიანი მამრობითი სქესისა: ვაცო „ძმა“, ვას „ვაყიშვილი“, ემენ „მამა“, იმჭალ „ბიძა“, ვატყად „სიმაბრი“, დურც „სიძე“, როსო „ქმარი“, ყებედ „მჭედელი“, ქოლხოზნი „ქოლმეურნე“... ამავე კლასშია მოქცეული: ბეჩედ „ღმერთი“, მალაჟქ „ანგელოზი“, ნართ „ნართი“ („დეე-გმირი“—ზღაპრული არსება).

II გრამატიკული კლასი მოიცავს ადამიანს მდედრობითი სქესისა: დაცო „და“, მას „ქალიშვილი“, ებელ „დედა“, ნუს „რძალი“, უნყალ „ბიცილა“, მატყად „სიდედრი“, ლ'ადი „ცოლი“, ქოლხოზქაუეუ „ქოლმეურნე ქალი“...

III გრამატიკულ კლასს განეკუთვნება ყველა დანარჩენი სახელი — ცოცხალ არსებათა, ნივთებისა თუ მოვლენებისა: ჩუ „ცხენი“, ბაწ „მგელი“, ვარანი „აქლემი“, ოც „ხარი“, ჭაქა „ძროხა“, ჰვე „ძალდი (მამალი)“, გვაყი „ძალდი (ძუ)“... დედო „ყვაყი“, ჭანკო „ქათამი“, ჰელექო „მამალი ქათამი“... რუყ „სახლი“, ლვეტ „ხე“, ჭორ „მდინარე“, მეჭერ „მთა“... ბაყ „მზე“, წივა „ვარსკვლავი“... ყო „დე“, სონ „წელიწადი“... სალლ'ი „ჯანმრთელობა“, ლ'იკლ'ი „სიკეთე“, როხელ „სიხარული“, როტეი „სიყვარული“... ამავე კლასისაა: ლ'იმერ „ბავშვი“ (შდრ. რუს. дитя, გერმ. das Kind „ბავშვი“—„საშუალო“ სქესისა!), აგრეთვე: შეტან „ემმაკი“, „სატანა“, ეინ „აყი სული“, „დემონი“ (← სპარს. ჯინ), ჭეჭელო „სახლის აყი სული“ (домово́й), ჭართ „როკაპი“ (შეიძლება განეკუთვნებოდეს II კლასსაც)...

§ 58. გრამატიკული კლასი თუ სქესი? უსლარი ხუნძურში სამ „სქესს“ (род) გამოყოფდა: მამრობითს, მდედრობითსა და საშუალოს¹. ადრე ა. შიფნერიც სამ „სქესს“ (Geschlecht) განარჩევდა². მ. საიდოვის სასკოლო გრამატიკაში³ ნახმარია ტერმინი „ჟინს“, რაც აგრეთვე „სქესს“ უდრის. „სქეს“ ტერმინს ეპოვებთ ივ. ჯავახიშვილის ცნობილ მონოგრაფიაში „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“ (1937 წ.).

¹ Авар. яз., §§ 25, 26.

² Versuch, §§ 42, 97.

³ Авар маъл. грам., გვ. 38.

„კლას“-ტერმინს ხმარობს ა; დირი¹; ორივეს—ლ. ტირკოვი („род или класс“)².

თითქოსდა სულ ერთი ჩანს—ვიტყვი: „სამი სქესია ხუნძურში გარჩეული“ თუ „სამი გრამატიკული კლასი“. ნამდვილად კი ეს მარტოოდენ ტერმინოლოგიის საკითხი არაა, თუმცა ტერმინოლოგიური უხერხულობაც საგრძნობი ვახდება, როგორც კი შეოთხე „სქესის“ საკითხი დაისმის (ამას ადგილი აქვს ანდიურში, კამალალურში, არჩიბულში... და თვით ხუნძურში — ისტორიული თვალსაზრისით).

ხუნძურში ისევე, როგორც მთის იბერიულ-კავკასიურ რიგს სხვა ენაშიც, სახელთა დაჯგუფებისას ცხოველები და ფრინველები ყველა ერთადაა: ხარი და ფური, ძუ და ხვადი, მამალი და დედალი ყველა ერთი „სქესისა“ გამოდის, მასთან, „ხარი“ არ შეიძლება „მამრობით სქესს“ განეკუთვნოს, „ძროხა“ — „მდედრობითს“: ორივე „საშუალო სქესისა“.

ეს „საშუალო სქესი“ სამკლასოვან ენებში მოიცავს ყველაფერს გარდა ადამიანისა. ამგვარი რამ უცხოა იმ ევროპული ცოცხალი თუ მკვდარი ენებისათვის, რომელთაც სქესთა კატეგორია აქვთ გარჩეული, უცხოა აგრეთვე სემიტური ენებისათვის. რანაირი წარმოშობისაც უნდა იყოს „სახელთა ბქესები“ (უკეთ: გვარეობანი—группы)³, ამჟამად ცოცხალ არსებებში — ცხოველებში — სქესის მქონე ენები განასხვავებენ მამრობითსა და მდედრობით სქესებს (сѣк — корова..., der Ochs—die Kuh... le boeuf—la vache...); მეტი კიდევ: არაცოცხალ არსებათა (ნივთებისა და მოვლენების) სახელებშიც ვიპოვიოთ მამრობითი სქესის სახელებს (стол... der Tisch...).

ასეთი რამ ხუნძურში (და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში) შეუძლებელია: იმ ჯგუფში, რომელშიც ადამიანი მამრობითი სქესისა შედის (ვაცა „ძმა“, ვას „ვაეიშვილი“, ემენ „მამა“...), არ შეიძლება აღმოჩნდეს არც ერთი ცხოველი, არც ერთი ნივთი, არც ერთი მოვლენა: „ხარი“ (ოც), „მამალი“ (ჰიელექო)... ვერ მოექცევა „ძმა“ (ვაცა) და „მქედელ“ (ყებედ) სიტყვათა გვერდით. ეს მკვეთრად გახაზავს იმ სხვაობას, რომელიც სქესებად დაყოფას და გრამატიკულ კლასებად დაყოფას შორის არსებობს.

¹ Einführung...

² Авар.-рус. слов., გვ. 151.

³ ინდოევროპულ და სემიტურ ენათა სპეციალისტები ბოლო ხანებში იმ აზრს ადგანან, რომ ისტორიულად ამ ენებში სქესთა გარჩევას ამოსავლად „ცოცხლისა“ და „არაცოცხლისა“ (ე. ი. კლასების) გარჩევა ჰქონდა.

ხუნძურსა და მის მსგავს ენებში სახელთა დაჯგუფებას საფუძვლად უდევს არა სქესი (ამა თუ იმ ცხოველისა), არამედ ღირებულება სოციალური თვალსაზრისით: პირველი კლასი ყველაზე ფასეულია, სხვა კლასები უფრო დაბლა დგანან. გრამატიკული კლასები ღირებულებათა იერარქიას წარმოადგენენ საზოგადოებრივი მნიშვნელობის თვალსაზრისით (როდინდელია ეს დასაფუძვრება—ამაზე იხ. ქვემოთ).

მაშასადამე, პირველ გრამატიკულ კლასში მამრობითი სქესის ადამიანი რომ შედის, ეს იმიტომ კი არ მომხდარა, რომ გარკვეული სქესია ამოსავალი, არამედ იმიტომ, რომ ეს კატეგორია ყველაზე ფასეულად მიჩნეული, ყველაზე მაღლა დაყენებული. შემთხვევითი როდია ზუნძ. ბეჩედ „ღმერთი“ რომ პირველ გრამატიკულ კლასში მოექცა, აგრეთვე მაღაჟ „ანგელოზი“, მაშინ, როდესაც ღინ „ავი სული“, ჯართ „როკაპი“ მესამე გრამატიკულ კლასში აღმოჩნდა: ნივთთა შორის მიუჩინა ამ მანეე ძალებს ენამ ადგილი...

ამავე თვალსაზრისით საგულისხმოა „ბავშვის“ (ლ'იმერ) მესამე კლასში შეტანა: ჩანს, „ბავშვი“ სრული ღირებულების ადამიანად არ მიუჩნევა იმ ძველ აზროვნებას, რომლის კვალიც ამ კლასიფიკაციაშია გარჩენილი.

ამრიგად, არ შეიძლება ადამიანთა სქესების გარჩევა დავინახოთ იქ, სადაც ეს მხოლოდ ადამიანს ეხება, სადაც ცხოველები ანალოგიურ დახასიათებას არ ექვემდებარებიან. სქესზე ლაპარაკი ასეთ შემთხვევაში ისეთი თვალსაზრისის შეტანა იქნებოდა, რომელიც უცხოა თვით კლასიფიკაციის ბუნებისათვის.

მოვლენის სწორი კვალიფიკაცია არა მხოლოდ სტატიკური ანალიზისათვისაა საჭირო: ისტორიული ვითარების რკვევისას „სქესი“ თუ „კლასი“ სხვადასხვა პერსპექტივას გვაგულვებინებს (იხ. ქვ.).

§ 59. გრამატიკული კლასის ნიშნები. პირველი გრამატიკული კლასის ნიშანია ვ (=ჟ), მეორე კლასისა—ჟ, მესამისა—ბ. ასეა მხოლოდობით რიცხვში. მრავლობით რიცხვში კლასები გარჩეული არაა, საერთო ნიშნად რ გვევლინება; ამრიგად:

გრამატიკ. კლასები

კლას-ნიშნები

	მბ. რ.	მრ. რ.
I	ვ	}
II	ჟ	
III	ბ	

გრამატიკული კლასის ნიშნები შეიძლება გვექონდეს პრეფიქსებადაც და სუფიქსებადაც (იხ. ქვემოთ).

ასეთია ვითარება სამწერლო ხუნძურ ენაშიცა და დიალექტებშიც, — როგორც ჩრდილოურში, ისე სამხრულში.

დიალექტებს შორის სხვაობას გრამატიკული კლასების მიხედვით (არც კლასთა რაოდენობისა და არც გარჩევის პრინციპის მიხედვით) ადგილი არა აქვს მაშინ, როდესაც ფონეტიკასა და მორფოლოგიის სხვა ფაქტებში სხვაობა დიდია.

შ ე ნ ი შ ე ნ ა. დიალექტებში შეიმჩნევა გრამატიკული კლასის ნიშანთა დაკარგვის შემთხვევები, როცა ეს ნიშნები სუფიქსებია. ეს ითქმის განსაკუთრებით I და II კლასის ნიშნებზე (ვ, ჰ). მიზეზი ფონეტიკურია: დიფთონგთა გამარტივება (§ 26).

§ 60. გრამატიკული კლასის ნიშნები სახელთა სხვადასხვა ჯგუფებში, ზმნასა და ზმნისართში. არსებით სახელებში გრამატიკული კლასის ნიშნები ჩვეულებრივი არ არის. მაგრამ რადენსამე სახელში მაინც გვაქვს სათანადო აფიქსი და, როცა გვაქვს, იგი მუდამ პრეფიქსია: ვ-აცა „ძმა“, ვ-ას „ვაჟიშვილი“, ვ-ატაღ „სიმამრი“ (თუმცა, ეს ნაზმნარი სახელი ჩანს და „მოყვარეს“ უნდა ნიშნავდეს: შდრ. ვ-ოტყულა „უყვარს“), ვ-ებ „მწყემსი“ (ესეც ზმნას უნდა უკავშირდებოდეს; შდრ. ვ-იზიზე „ხეღვა“), ჰ-აცა „და“, ჰ-ას „ქალიშვილი“, ჰ-ატაღ „სიღედრი“ (შდრ. ზემოთ ვ-ატაღ-დ „სიმამრის“ შესახებ თქმული)... ზ-აცა „ძმა“ ან „და“ (ცხოველის მიმართ), ზ-ასი „მოზვერი“ (შდრ. ზემოთ: ვ-აცა „ძმა“, ჰ-აცა „და“; ვ-ას „ვაჟიშვილი“, ჰ-ას „ქალიშვილი“).

განსხვავებით სხვა სახელებისაგან და ზმნისაგან არსებითი სახელები სათანადო კლას-ნიშანს (ვ, ჰ, ზ) უცვლელად ინარჩუნებს მრავლობით რიცხვშიც; შდრ.: მხ. რ.: ვ-აცა „ძმა“, ვ-ას „ვაჟიშვილი“; ჰ-აცა „და“, ჰ-ას „ქალიშვილი“... — მრ. რ.: ვ-აცაღ „ძმები“, ვ-ასაღ „ვაჟიშვილები“... ჰ-აცაღ „დები“, ჰ-ასაღ „ქალიშვილები“... (აქ მხოლოდობითის შესაბამისი კლას-ნიშნის ადგილს მრავლობითში რ არ იქერს).

არსებით სახელებში გაქვავებული სახით (ე. ი. ფუძესთან შეზრდით) კლას-ნიშნები ზ და, ჰეტადრე, რ წარმოდგენილია არა ერთ შემთხვევაში. მათი გამოყოფა შედარების გზით ხერხდება.

ზ ე დ ს ა რ თ ა ვ სახელებშიც კლას-ნიშანი პრეფიქსად შეიძლება გვექონდეს: ვ-აწაღ (I კლ.), ჰ-აწაღ (II კლ.), ზ-აწაღ

(III კლ.), რ-აწაოდ (მრ. რ. I—III კლ.) „სუფთა“... სრული ზედსართავის ფორმა კლას-ნიშანს სუფიქსადაც დაირთავს: ვ-აწაოდ-ავ (I კლ.), ჟ-აწაოდ-აჟ. (II კლ.), ბ-აწაოდ-აბ (III კლ.), რ-აწაოდ-ალ (მრ. რ. I—III კლ.) „სუფთა“.

ყველა ზედსართავს არა აქვს კლას-ნიშანი პრეფიქსად, მაგრამ სუფიქსად კლას-ნიშანი სრული ფორმის ყველა ზედსართავს ექნება. კლას-ნიშანი პრეფიქსიცა და სუფიქსიც ზედსართავ სახელში საზღვრული არსებითი სახელის კლასს აღნიშნავს.

მაგალითები ზედსართავი სახელის ცვლისა კლასების მიხედვით:

ვაწაოდავ ვას „სუფთა ვაჟიშვილი“

ჟაწაოდაჟ მას „სუფთა ქალიშვილი“

ბაწაოდაბ ჩუ „სუფთა სახლი“

რაწაოდალ ვასალ, მასალ, რუყზალ „სუფთა ვაჟიშვილები, ქალიშვილები, სახლები“...

პიტინავ ვას „პატარა (უმცროსი) ვაჟიშვილი“

პიტინაჟ მას „პატარა (უმცროსი) ქალიშვილი“

პიტინაბ ჩუ „პატარა (უმცროსი) ცხენი“

პიტინალ ვასალ, მასალ, ჩუჟალ... „პატარა (უმცროსი) ვაჟიშვილები, ქალიშვილები, ცხენები“...

ჩვენებით ნაცვალსახელებში კლას-ნიშანი სუფიქსად გვაქვს:

პ'ა-ვ ვას „ეს ვაჟიშვილი“

პ'ა-ჟ მას „ეს ქალიშვილი“

პ'ა-ბ ჩუ „ეს ცხენი“

პ'ა-ლ ვასალ, მასალ, რუყზალ „ეს (ესენი) ვაჟიშვილები, ქალიშვილები, ცხენები“...

დო-ვ ვას „ის ვაჟიშვილი“

დო-ჟ მას „ის ქალიშვილი“

დო-ბ ჩუ „ის ცხენი“

დო-ლ ვასალ, მასალ, ჩუჟალ „ის (ისინი) ვაჟიშვილები, ქალიშვილები, ცხენები“...

ზმნებში კლას-ნიშანი, როცა კი მოგვეპოვება, პრეფიქსია (ზოგჯერ ინფიქსიცაა, წარმოშობით კვლავ პრეფიქსი, რაკი სათანადო ზმნის ფუძე კომპოზიტია და კლას-ნიშანიც მეორე კომპონენტს უძღვის წინ):

ვაცუ ვაჭანა „ძმა მოვიდა“
 ძაცუ ჯაჭანა „და მოვიდა“
 ჩუ ბაჭანა „ცხენი მოვიდა“
 ვაცაალ რაჭანა „ძმები მოვიდნენ“
 ვაცუ ვუგო „ძმა არის“
 ძაცუ ჯიგო „და არის“
 ჩუ ბუგო „ცხენი არის“
 ვაცაალ რუგო „ძმები არიან“

ასეთივეა ვითარება ნაზმნარ არსებით სახელშიც, მას დარში: ვ-აქინ, ძ-აქინ, ბ-აქინ, რ-აქინ „მოსვლა“ (приход)...

ნაზმნარ ზედსართავ სახელში, მიმღეობაში, გრამატიკული კლასის ნიშანი—პრეფიქსი—სათანადო ზმნას, რომლისაგანაც იწარმოება მიმღეობა, ყოველთვის გადაჰყვება და, გარდა ამისა, გვექნება კლას-ნიშანი სუფიქსადაც (როგორც პირველადს ზედსართავში):

ვაჭარავ ვას „მოსული ვაჭიშვილი“
 ჯაჭარაჲ ძას „მოსული ქალიშვილი“
 ბაჭარაბ ჩუ „მოსული ცხენი“
 რაჭარალ ვასალ „მოსული ვაჭიშვილები“
 ვუგევ ვას „მყოფი ვაჭიშვილი“
 ჯიგეჲ ძას „მყოფი ქალიშვილი“
 ბუგებ ჩუ „მყოფი ცხენი“
 რუგელ ვასალ „მყოფნი ვაჭიშვილები“

ადგილის ზმნისართები კლას-ნიშნებს სუფიქსად დაირთავენ:

ვას ჰანივ ეუგო „ვაჭიშვილი აქ არის“
 ძას ჰანიჲ ვიგო „ქალიშვილი აქ არის“
 ჩუ ჰანიბ ბუგო „ცხენი აქ არის“
 ვასალ ჰანირ რუგო „ვაჭიშვილები აქ არიან“

განყენებულად აღებული „აქ“ (იმის მხედველობაში მიუღებლად რომელი კლასისაა სახელი, რომელიც არის აქ) ჰანი-ბ იქნება (III კლასის ნიშნით). ეს ეხება ზმნებსაც, ზედსართავ სახელებსაც, ჩვენებით ნაცვალსახელებსაც, მიმღეობებსაც: განყენებულად ყველგან III კლასის ვარიანტი (კლას-ნიშნით ბ) გამოიყენება („მოსვლა“—ბ-აქინე... „არის“—ბ-უგო... „ის“—ლო-ბ... „სუფთა“—ბ-აწადა-ბ...). სალექსიკონო ერთეულადაც ეს ფორმები მიიჩნევა.

§ 61. რამდენი გრამატიკული კლასი უნდა გვქონოდეს ხუნძურში იხტორიულად? როგორც ვნახეთ, ამჟამად ხუნძურში სამი გრამატიკული კლასია გარჩეული: ვ-, ძ-, ბ-.

წარსულში საქმის ვითარება სხვაგვარი უნდა ყოფილიყო; სახელდობრ: ა) ადამიანთა ორი კლასის ნაცვლად ერთი უნდა გვექონოდა, — გაუდიფერენცირებელი კლასი ადამიანისა ანუ პიროვნებისა; ბ) ნივთის კლასში, პირუკუ, ორი კლასი უნდა ყოფილიყო გარჩეული ახლანდელი ერთი კლასის ნაცვლად აქ დიფერენციაცია წინა საფეხურს ახასიათებდა, შემდეგლამა მომხდარი ორი კლასის სახელთა გაერთიანება ერთ ბ კლასში.

ნივთის ახლანდელი ბ კლასის გარდა წინათ უნდა გვექონოდა რ კლასიც; ეს ის რ პრეფიქსია, ამჟამად მრავლობითში რომ იხმარება: ვ-აქუნა „მოღის“... რ-აქუნა „მოღიან“.

გარდა ამისა, ეს პრეფიქსი შენახულია არსებით სახელებსა და მასდარებში, როგორც ფუძეს შეხორცებულნი მასალა:

ა. არსებით სახელებში:

რ-ა-კ „გული“; შდრ.: ლაკ. დ-ა-კ, დარგ. უ-რ-კი, ლეზგ. რ-ი-კ ჩან. დ-ჟოგ, აფხაზ. ა-გ-უ, ქართ. გ-ულ-¹;

რ-ა-ეი „ნიორი“, შდრ. აღილ. ბ-ეინგა „ნიორი“, ბ-ეინგ „ხახვი“.

რ-ე-ხედ „ჯოგი“ („სამწყსო“); შდრ. ვ-ე-ხ „მწყემსი“ (მრავლობითში ვ- არა ჩანს: გუბზი „მწყემსები“), ბ-ი-ხ-იზე „ნახვა“, „ხედვა“;

რ-ოკაენ „ნემსი“; შდრ. კარ. დეკაენ (თუ ნასესხები არაა).

ბ. მასდარებსა და მასდარული წარმოშობის სუბსტანტივებში:

რ-აყი „სიმშილი“	შდრ. ინფინ. ბაყიზე
რ-ეცე „ქება“	„ „ ბეცაიზე
რ-ეწე „ბალღამი“	„ „ ბეწაიზე „ღენა“, „ეონვა“,
რ-ალ „ბრძოლა“	„ „ ბალიზე
რ-იეი „ქმნილება“	„ „ ბიეიზე „შექმნა“
რ-იტეი „მდინარის ტოტი“	„ „ ბიტეიზე „გაყოფა“
რ-ეტეი „ხვნა“	„ „ ბეტეიზე
რ-ილ'ინ „სიარული“	„ „ ბილ'ინე

¹ ამ ფუძეთა ერთობა და რ-სა და დ-ს პრეფიქსულობა აღნიშნული აქვს ჯერ კიდევ პ. უსლარს (იხ. МДХ №3., გვ. 234).

რ-ობაელ „სიხარული“	„	„	ბოხაიზე
რ-აჩიი „ტვირთი“	„	„	ბაჩიზე „წალემა“
რ-ოტაი „სიყვარული“	„	„	ბოტიზე
რ-უკელ „ადგილსამყოფელი“	„	„	ბუკინე „ყოფნა“
რ-ეგელ „საწოლი (ადგილი)“	„	„	ბეგიზე „წოლა“
რ-ათელ „ქონება“	„	„	ბათიზე „პოვნა“ (შდრ. ძვ ქართ. უპოვარება — „უქონლობა“)
რ-იჩაელ „სისველე“	„	„	ბიჩიზე „დასველე- ბა“
რ-უხენ „თოკი“, „ზონარი“	„	„	ბუხენე „დაბმა“
რ-ექელ „ნამსხვერევი“, „ნატე- ხი“	„	„	ბექიზე „გატეხა“, „გატყდომა“
რ-ძშიი „არჩევნები“	„	„	ბიშიიზე „ამორჩევა“
რ-ეჭელ „თავისუფალი დრო“	„	„	რეჭიზე „დროის ქო- ნა“; „მოსწრება“
რ-ეწენ „გადასახადი“	„	„	ბეწიზე „გადახდა“
რ-აჭი „სიტყვა“	„	„	რაჭიზე „ესმის“; გინ „ყური“
რ-უყი „დასაკერებელი ნაკერი (ტანისამოსზე)“: ჩუჟიდა რუ- ყი ბ ა მ „დააკერე ჩოხას!“	„	„	ბუყიზე „კერვა“
რ-ოცენ „საზომი“	„	„	ბოციზე „ზომვა“...

რ კლასი, როგორც წარმოდგენილი მასალიდან ჩანს, ნივთის-კლასი იყო. რ კლასის მოშლის შემდეგ სათანადო სახელები გაერთიანდა ზ კლასში.

მანამდის კი ხუნძურში ისევე გვექნებოდა 4 კლასი, როგორც ამჟამად ესა აქვს ანდიურს:

- I — ვ
- II — მ
- III — ბ
- IV — რ

მრავლობითში ახლა დაცული რ- (რ-უგო „არიან“...) წარმოშობით IV კლასის ნიშანია; ამ ნიშნის განზოგადებული გამოყენება სხვა-

კლასებისათვის სავსებით ბუნებრივია: ანალოგიური პროცესი დასტურდება დალესტინისა და ნახური ჯგუფის სხვა ენებშიც; ამ ენებშიც, როგორც წესი, მრავლობითში კლას-ნიშნების რიცხვი უფრო მცირეა. მრავლობითში ადამიანის კლასისთვისაც იხმარება ნივთის კლასის ნიშანი თუ ნიშნები (მხოლოდ ანდიურში ინარჩუნებს მრავლობითი იმავე კლას-ნიშნებს, რაც მხოლოდობითშია გამოყენებული)¹.

რ კლას-ნიშანია გარჩენილი ნაცვალსახელებში: დი-რ „ჩემი“, დუ-რ „შენი“, ნეე-რ „ჩვენი“ (ექსკლ.), ნელ-ე-რ „ჩვენი“ (ინკლ.), ნოჯო-რ „თქვენი“.

წინათ უნდა ყოფილიყო: დი-ვ, დი-ჟ, დი-ზ, დი-რ... ანდიურში ეს ახლაც ასეა.

არსებით და ზედსართავ სახელთა ნათესაობითის სუფიქსის ლ-ც ექვებს ბადებს: ხომ არაა ეს რ-ს ბგერინაცვალი?

§ 62. ადამიანის კლას-კატეგორიის ისტორიისათვის. ხუნძურ ენაში „ადამიანი“ ამჟამად ორ კლასს-კატეგორიას ქმნის: პირველში, ვ-კლასში, მამაკაცი შედის, მეორეში, ჟ-კლასში, ქალი შედის; ამის გამოა, რომ ვარაუდობენ: ადამიანის კლასი სქესების მიხედვით იყოფაო და მესამე კლასსაც, ბ-კლასს, საშუალო სქესად მიიჩნევენ.

ადამიანის კლასის დიფერენციაცია მეორეული მოვლენა უნდა იყოს, ძველად ადამიანთა ერთი კლასი უნდა გვექონოდა და მისი ნიშანი ვ იქნებოდა. მეორე გრამატიკული კლასი („ადამიანი მდებარეობითი სქესისა“) შედარებით ახალი წარმოშობისა ჩანს; ამას გვაფიქრებინებს:

ა. მეორე გრამატიკული კლას-ნიშნის ბგერითი სახე (ჟ) ხუნძურში და ზოგს სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენაში (დარგულსა, ლაკურსა და არჩიბულში);

ბ. მეორე გრამატიკული კლასის სახელთა ბ რ უ ნ ე ბ ი ს გარკვეული ფაქტები თვით ხუნძურში;

გ. ქართველურ ენათა (და, ნაწილობრივ, აფხაზურის) ჩვენება.

ხუნძურსა და ანდიურში ჟ მხოლოდ მეორე გრამატიკული კლასისათვის იხმარება, მაგრამ ჩაჩნურსა და ინგუშურში ვგევე ჟ გამოყენებულია ნივთის კატეგორიის სახელთა აღსანიშნავადაც:

¹ დაწვრილებით: არნ. ჩიქობავა, გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძურში, ენიშკის შოამბე, I (1937), გვ. 100—101.

ნანა	} ა-უ	„დედა“	} „არის“
ზუდაჲ		„ქალი“	
აუოჲ		„ქალიშვილი“	
აიშა ¹		„და“	

მაგრამ:

ბუორზ	} ა-უ	„მგელი“	} „არის“
ვირ		„ვირი“	
გაურ		„ცხენი“	
ჩა		„დათვი“	
ბნლ		„იხვი“	
ქუოთომ		„ქათამი“	
თუოდაჯ ¹		„გედი“	

— და არა მხოლოდ ცოცხალი არსების სახელი, არამედ ისეთი სახელებიც კი, როგორცაა: ბეღირ „ტანისამოსი“, ბნზარ „ბაზარი“, ბუნსი „ლამე“, ბუც „ბალახი“, ვარდაჲ „ურემი“, გუიორჲ „შემოდგონა“, ჰუმა „ნივთი“ („რამე“), აუოლ „თივა“, შარბა „ღრუბელი“... ა-კლას-ნიშანს იგუეებს: აუ „არის“. (განსხვავება მრავლობითშილა იჩენს თავს: ნანა, ზუდაჲ... და მისი რიგის სახელები მრავლობითში ბ-ს იგუებენ: ბუ „არიან“; ბუორზ, ვირ, გაურ... აგრეთვე: ბეღირ, ბნზარ, ბუნსი... მრავლობითში ა-ს ინარჩუნებენ). მხოლოდობითში ერთგვარობა უცილობელი ფაქტია.

რას მოასწავებს ეს? იმას, რომ მდებრობითი სქესის ადამიანის კლას-ნიშანი გამოიყენეს ცხოველთა და ნივთთა სახელებისათვის თუ პირუკუ? სინამდვილეს შეეფერება უკანასკნელი შესაძლებლობა: მდებრობითი სქესის ადამიანის აღსანიშნავადაა გამოყენებული ნივთის კატეგორიის ნიშანი. მაშასადამე: მდებრობითი სქესის ადამიანის კლას-ნიშანი ნივთის კლას-ნიშნის საზიარო აღმოჩნდა; ის, რაც ხუნძურსა და ანდიურში გამოიჯნულია, ჩაჩნურში ჯერ კიდევ მჭიდრო კავშირს ამჟღავნებს ერთმანეთთან.

დ (§ რ) ნიშანი საზიაროა მეორე და მეოთხე გრამატიკული კლასებისათვის დარგუულში². დ-ნიშანი გვხვდება ამავე კლასებში ლაკურ ენაშიც³. საგულისხმოა არჩიბულის ჩვენება: მეორე

¹ П. К. Услар, Чеченский язык, § 10, 12.

² Л. И. Жирков, Грамматика даргинского языка, § 9, гл. 14.

³ П. К. Услар, Лакский яз., § 9, гл. 8; აგრეთვე გვ. 72.

კლასისათვის დ-ც იხმარება და რ-ც, უკანასკნელი, როგორც სუფიქსი:

ყვე-ვ-უ, ყვე-რ-უ, ყვე-ბ-უ, ყვე-ტ-უ (ტ←დ) „ორი“
ზონა-ვ-უ, ზანა-რ-უ, ზონა-ბ-უ, ზონ-ტ-უ „მე თვით“
და-ვ, და-რ, და-ბ, და-თ „ეს“¹.

ამ ჩვენებათა მიხედვით ცხადი ხდება, რომ ხუნძური **ა** (II კლ.), არჩიბული **რ** || **დ** (II კლ.), ლაკური **რ** || **დ** (II კლ.), დარგუული **რ** || **დ** (II და IV კლ.) და ხუნძური (აგრეთვე, ანდიური) **რ** (IV კლ.) წარმოგვიდგენენ ყველა იმ რგოლს, რომლითაც გაშუამავლებულია **ა-II** კლასისა ხუნძურში და **რ-IV** კლასისა იმავე ენაში.

მეორე კლასის **ა** ნიშანი ხუნძურ ენაში ფონეტიკური ვარიანტია მეოთხე კლასის ნიშნისა **რ** (თავის მხრივ ეს უკანასკნელი **დ-ს** ბგერინაცვალი ჩანს); ქალის კლას-ნიშანი ნივთის კლას-ნიშნის მოზიარე გამოდის.

ეგვე დასტურდება ხუნძური ბრუნების შემდეგი ფაქტითაც: აქ ერგატივის წარმოებისას ერთმანეთს უპირისპირდება პირველი გრამატიკული კლასი და ნივთის გრამატიკული კლასი; მეორე გრამატიკული კლასი კი ამ უკანასკნელის მოზიარე გამოდის:

სახ. დო-ვ **ოი**, დო-**ა** **ოი**ა, დო-ბ **ოი**ბ, — „ის“

ერგ. დო-სა **ლო-ლ'**ა

კითხვით ნაცვალსახელში შიი-ვ „ვინ?“ (I კლ.), შიი-**ა** „ვინ?“ (II კლ.), შიი-ბ „რა?“ (III კლ.) ერგატივი საზიაროა I და II გრამატიკ. კლასებისათვის:

ლ'აი-ცაა („ვინ“) — საუნ-ცაა („რამ“)

აქ რეინტერპრეტაციაა მომხდარი: ქალი, როგორც ადამიანი, ვინ სახელს დაუკავშირდა; წინათ საუნ-ცაა-ს („რამ“) მოზიარე, ახლა ლ'აი-ცაა-ს მოზიარე გახდა; საკუთარი ერგატივი არც მანამდის ჰქონია, არც ამჟამად აქვს. II გრამატიკული კლასის მეორეულობა ამ ფაქტითაც დასტურდება.

ქართველურმა ენებმა ამჟამად არც სქესის გარჩევა იციან, არც კლასებისა, მაგრამ ისტორიულად ამ ენებშიც გვექონია გრამატიკული კლასები; ნივთის კლასის ნიშნებად მოგვეპოვება: **ს**, **ლ**, **ნ**, **დ**, **რ**, **ბ**; ადამიანის კლასის ნიშნად კი მხოლოდ **შ** გვაქვს; ეს უკა-

¹ А. Дирр, Арчинский язык, გვ. 6, 29, 41, 43.

ნასკნელი იგივე ოდენობაა, რაც მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ვ || ჟ¹. რალა უდრის მეორე გრამატიკული კლასის ნიშანს ჟ-ს? არაფერი, — არც ქართულში, არც რომელსამე სხვა ქართველურ ენაში. ეს ნიშანი არც ქალისათვის, არც ნივთის კატეგორიის სახელთათვის, ქართველურ ენებში არა ჩანს და ეს მაშინ, როდესაც შენახულია მ, დ, რ, ზ.

ქართველურ ენათა ჩვენებას თუ მივყვებით, უნდა დავასკვნათ: ადამიანთა კლასი გაუდიფერენცირებელი ყოფილა; ქალი ვინ კლასში შედიოდა მამაკაცთან ერთად: ეს ძველი ვითარება ასახულია ქართველურ ენებში².

ამრიგად, ისტორიული სურათი გრამატიკულ კლასთა განვითარებისა კლას-ნიშანთა მიხედვით ასე წარმოიდგინება (ღირებულებათა დასაფეხურებით):

- I პერიოდი: ა) ვ კლასი ადამიანისა
 ბ) ზ კლასი ნივთისა
 ც) რ (← || დ) კლასი ნივთისა

- II პერიოდი: ა) ვ კლასი მამაკაცისა
 ბ) ზ კლასი ნივთისა
 ც) რ კლასი ნივთისა
 დ) ჟ (← რ) კლასი ქალისა

ამეამად ეს ურთიერთობა ჩვენ სხვაგვარად წარმოგვიდგენია: რ კლასი ხუნძურში მოშლილია; ნივთის კლასთაგან ჩვენ მხოლოდ ზ კლასი შემოგვრჩა; რ კლასის ვარიანტი ჟ კლასი ვ კლასთან, სახელდობრ, მის გვერდით, მოექცა და ქმნის შთაბეჭდილებას თითქოს სქესის თვალსაზრისით ჩამოყალიბებული ოდენობა იყოს:

- III პერიოდი: ა) ვ კლასი მამაკაცისა { ადამიანის კატეგორია
 ბ) ჟ კლასი ქალისა { რიის ქვეკლასები
 ც) ზ კლასი ნივთისა
 დ) რ კლასი ნივთისა¹

ცვლილება თვალსაჩინოა: ჟ კლასი ზ კლასის „ქვევით“ კი არ დგას ღირებულებათა იერარქიის თვალსაზრისით, არამედ „ზევით“; ჟ კლასი ადამიანთა კლასში შედის, როგორც მისი გამონაყოფი.

¹ იხ. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 257—261.

² საინტერესოა აფხაზურის ჩვენება: ადამიანის კლასი გაუდიფერენცირებლადა წარმოდგენილი პირველ პირში (ს-), მეორე და მესამე პირში კი დიფერენციატია მომხდარი ფაქტია.

ესაა რეინტერპრეტაციის შედეგი, წინანდელთან შედარებით უფრო ახალი თვალსაზრისის შესაბამისად დალაგებული სქემა. ისტორიულ ვითარებას იგი შეესაბამება მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც ადამიანისა (პიროვნების) და ნივთის კლასები გარჩეულია, და ეს ნიშანდობლივია იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის.

ამ სქემის განმარტება კი, როგორც „მამრობითი“, „მდედრობითი“ და „საშუალო“ სქესისა, ისეთი თვალსაზრისის შეტანა იქნებოდა, რაც სრულებით უცხოა შესასწავლი სინამდვილისათვის.

ს ა ხ ე ლ ი

სახელთა ბრუნვა

§ 63. ბ რ უ ნ ვ ა თ ა შ ა დ გ ა ნ ი ლ ო ბ ა . ბრუნვათა სისტემა ხუნძურში ისევე, როგორც დალესტნური ჯგუფის სხვა ენებსა და ნახური ჯგუფის ენებში, საკმაოდ განვითარებულია. ამ მხრივ ზემოხსენებული ენები არსებითად განსხვავდებიან აფხაზურ-ადიღურ ენებისაგან, რომელთაგანაც პირველში სახელი სრულიად უცვლელია. ბრუნვათა მიხედვით¹, ხოლო მეორეში გარჩეულია სულ ორი ძირითადი ბრუნვის ფორმა: ერთი — სახელობითისათვის („პირდაპირი ბრუნვა“), მეორე — საზიარო ერგატივ-ნათესაობით-მიცემითისათვის... („ირიბი ბრუნვა“)².

ხუნძური ენის ბრუნვათა შორის უნდა განვასხვაოთ:

- ა. ძირითადი ბრუნვები და
- ბ. ადგილობითი (ლოკატიური) ბრუნვები.

ადგილობითი (ლოკატიური) ბრუნვები ეტოლება ქართველურ ენათა თანდებულებიან (სახლში ← სახლსა შინა... ხეზე ← ხესა ზედა...), ინდოევროპულ ენათა წინდებულებიან (в доме..., на дереве...) ბრუნვებს და გამოხატავენ კონკრეტულ სივრცობრივ მიმართებებს; ძირითადი ბრუნვები კი გამოხატავენ განყენებულ მიმართებებს. (სივრცის გარეშე)³.

¹ ქ. ლომთათიძე, ბრუნების საკითხი აფხაზურში, ენიმკის მოამბე, XII, 1942.

² გ. როგავა, ქვემო-ადიღურის ბრუნვათა საკითხისათვის, ენიმკის მოამბე, IV, 1938.

³ ბრუნვათა ამ ორ ჯგუფს ხუნძურში (და დალესტნის სხვა ენებშიც) განარჩევდა ჯერ კიდევ პ. უსლარი (Авар. яз., გვ. 36, § 29).

ძირითადი ბრუნვებია:

1. სახელობითი [ვაცა „ძმა“
2. ერგატივი ვაცაასა „ძმამ“
3. ნათესაობითი ვაცაასულ „ძმისა“
4. მიცემითი ვაცაასე „ძმასა“]

შენიშვნა 1. ერგატივი (ერგატიული ბრუნვა), რომელიც გარდამავალი ზმნის რეალურ სუბიექტს გამოხატავს (ჟღერის ქართულში მოთხრობით ბრუნვას: კაც-მა), სპეციალურ ლიტერატურაში აღინიშნება სხვა ტერმინებითაც; ესენია: ინსტრუქტივი (ა. შიფნერი)¹, აქტივი ანუ აქტიური (ა. შიფნერი¹, ჰ. შუხარდტი², ლ. ჟირკოვი³), მოქმედებითი (პ. უსლარი)⁴; ერგატივს ხმარობს ა. ღირი⁵; ხუნძურ სასკოლო გრამატიკაში აქტივი გამოიყენება⁶.

ერგატივიცა და აქტივიც მოქმედს, ე. ი. მოქმედი პირის აღმნიშვნელ ბრუნვას, ნიშნავს. პირველი ტერმინი ნაწარმოებია ბერძნული ფუძიდან, მეორე—ლათინურიდან.

შენიშვნა 2. პ. უსლარს ძირითად ბრუნვათა შორის აღნიშნული აქვს კიდევ ორი ბრუნვა: კავშირებითი (союзный): ვაცა-გუნ „ძმითურთ“, „ძმასთან ერთად“ (с братом) და შედარებითი (сравнительный): ვაცა-ჟან „ძმასავით“, „როგორც ძმა“ (как брат)⁷... მაგრამ ორსავე შემთხვევაში საქმე გვაქვს ნაწილაკოვან წარმოებასთან (და არა ბრუნვის ფორმასთან): -გუნ და -ჟან ნაწილაკებია, რომლებიც შეიძლება დაერთოს სათანადო სახელს სხვადასხვა ბრუნვაში.

ხუნძური ენის ბრუნვათა შედგენილობისათვის დამახასიათებელია აკუსატივის (ბრალდებითი ბრუნვის) უქონლობა. ეს ბრუნვა ისევე უცხოა ხუნძურისათვის, როგორც სხვა იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის. აკუსატივის ადგილას (გარდამავალი ზმნის რეალური—უახლოესი—ობიექტის გამოსახატავად) იხმარება ყოველთვის

¹ A. Schiefner, Versuch, გვ. 17, § 73.

² H. Schuchardt. Über den passiven Charakter des Transitivs...

³ Л. Жирков, Грам. авар. яз., გვ. 92.

⁴ П. Услар, Авар. яз., გვ. 37.

⁵ A. Dirr, Einführung...

⁶ М. Саидов, Авар мацл. грам.

⁷ П. Услар, Авар. яз., გვ. 37, § 32, 33; შდრ. გვ. 40, §§ 37.

სახელობითი ბრუნვა (შდრ. ქართულში: აკუზატივის ადგილას იხმარება სახელობითი და მიცემითი ბრ.).

აკუზატივის უქონლობა და ერგატიული ბრუნვის ქონა ხუნძურის, როგორც იბერიულ-კავკასიური ენის, მორფოლოგიის ნიშანდობლივი ფაქტია.

ხუნძურში გვაკლია მოქმედებითი ც, როგორც ცალკე ბრუნვა. მის მაგივრობას ჩვეულებრივ ეწევა ერგატივი. შემთხვევით არ უწოდებია პ. უსლარს ერგატიული ბრუნვისათვის მოქმედებითი (творительный). მაგრამ ერგატივი მოქმედებითი ბრუნვის ფუნქციას შეიძლება ასრულებდეს მხოლოდ ნივთის კლასის სახელებში. აქ ერგატივი — გარდა მოქმედი პირისა — მოქმედების იარაღსაც შეიძლება გამოხატავდეს (იხ. ქვემოთ). ადამიანის სახელებში კი ერგატივი მხოლოდ მოქმედ პირს გამოხატავს. ამიტომ ერგატივის ძირითად და ზოგად მნიშვნელობად, როგორც ადამიანის, ისე ნივთის კლასის სახელებში, უნდა მივიჩნიოთ მოქმედი პირის აღნიშვნა.

ხუნძურ წინადადებაში: ინსაუცაა გოშტოცაა წულყოტანა „მამამ ნაჯახით შეშა დაჭრა“ ინსაუცაა ერგატიულ ბრუნვაშია და მოქმედ პირს აღნიშნავს („მამამ“), გოშტოცაა აგრეთვე ერგატიულ ბრუნვაშია და მოქმედების იარაღს აღნიშნავს („ნაჯახით“).

ხუნძური ერგატივი არაა ირიბი ბრუნვა. ერგატივს ირიბ ბრუნვად ვერ მივიჩნევთ იმის გამო, რომ ამ ერგატივს დაკისრებული აქვს მოქმედებითის მაგივრობის გაწევა: ხუნძური სახელობითი აკუზატივის მაგივრობასაც შეიძლება ეწეოდეს, მაგრამ ეს, რათქმა უნდა, არ იძლევა იმის საბაზს, რომ ეს სახელობითი აკუზატივად ან, საერთოდ, ირიბ ბრუნვად იქნეს მიჩნეული.

ადგილობით ბრუნვათა შედგენილობა ქვემოთ ცალკე იქნება გათვალისწინებული.

§ 64. საბრუნვათა სახელის ფუნქცია. ზოგადად ფუნქციის მაგივრობას ეწევა სახელობითი ბრუნვა: სახელი ამ ბრუნვაში წარმოდგენილია უბრუნვისნიშნოდ, ე. ი. გაუფორმებელი ფუნქციის სახით (რომელიც შეიძლება ბოლოვდებოდეს თანხმოვანზეცა და ხმოვანზეც): ვაცა „ძმა“, ძაცა „და“, ვას „ვაჟიშვილი“, ძას „ქალიშვილი“. ებტლ „დედა“, ემტნ „მამა“, ჰვალტუჟან „მუშა“, ჰოქრ „ურემი“, ოც „ხარი“, ჰობრ „წისკვილი“ ჰვამა „ვირი“, წაე „თხა“, რუყ „სახლი“, წა „ცეცხლი“ და ა. შ.

ისეთ შემთხვევებში, როცა სახელობითში ფუძეს კლას-ნიშანი მოუღდის ბოლოში (ჰა-ვ „ეს“... დო-ვ „ის“...), ეს ნიშანი არ შეადგენს ფუძის კუთვნილებას და არ გაჰყვება სხვა ბრუნვებში; ფუძე ასეთ შემთხვევებში უღრის სახელობითს კლას-ნიშნის გარეშე (ჰა- „ეს“... დო- „ის“...).

ფუძემ ბრუნების პროცესში შეიძლება ცვლილებები განიცადოს (იხ. ქვ.).

§ 65. **ბრუნვათა დაბოლოებაანი.** სახელობითის შესახებ უკვე ითქვა, რომ მას ბრუნვის ნიშანი არა აქვს: სახელის ფუძე და სახელობითი ბრუნვის ფორმა ჩვეულებრივ ერთმანეთს თარავენ. დანარჩენ ბრუნვებს თავ-თავისი ნიშნები აქვს. ეს ნიშნები დაბოლოებებია.

ნათესაობითის ნიშანია -ლ, რომელიც ამ ბრუნვას მხოლოდობითშიც აქვს და მრავლობითშიც. ამ -ლ-ს--გარკვეულ შემთხვევებში—ხმოვანიც შეიძლება უძლოდეს: -ულ (იხ. აქვე ქვემოთ—§ 66, შენიშვნა 2.). პირთა (I და II პ.) და უკუქცევით ნაცვალსახელებში ნათესაობით ბრუნვას დაბოლოებად აქვს -რ; ეს -რ წარმოშობით გრამატიკული კლასის ნიშანია, ამჟამად გაქვავებული (§§ 130, 132).

მიცემითის ნიშანია -ე (დიალექტებში იგი შეიძლება დავიწროვდეს და ი-დ იქცეს). ამ ე-ს შეიძლება წინ უძლოდეს -ა (-ა-ე), რომელიც გაქვავებული (ზოგ დიალექტში ცოცხალი, ცვალებადი) კლას-ნიშანია (§ 90); გარკვეულ შემთხვევებში ამ ა-ს წინ შეიძლება თავი იჩინოს ი ხმოვანმაც (-ი-ა-ე) (იხ. აქვე ქვემოთ: § 66, შენიშვნა 3.). მიცემითის ნიშანიც ისევე, როგორც ნათესაობითისა, საერთოა მხოლოდობითსა და მრავლობითში.

ერგატივის რამდენიმე დაბოლოება აქვს, განსხვავებული სახელთა სხვადასხვა კატეგორიებისა და რიცხვის მიხედვით (აგრეთვე დიალექტების მიხედვით).

სამწერლო ხუნძურ ენაში ერგატიულ ბრუნვას დაბოლოებად შეიძლება ჰქონდეს: ა) მხოლოდობით რიცხვში: 1. -(ა)ხა, 2. -(ა)ლ'ა, 3. -ცაა (სამხრ. დიალ. -დ, -ლ'ა → || -ლ'აა); ბ) მრავლობით რიცხვში: 4. -(ა)ზ (ჩრდ. დიალ. -ცაა).

§ 66. **ერგატივის ადგილი ბრუნვაში.** ერგატივის დაბოლოებათა გათვალისწინების შემდეგ გასათვალისწინებელია სათანადო დაბოლოების მქონე ერგატივის ადგილი ბრუნვაში, ამ ბრუნვასთან ნათესაობითისა და მიცემითის მიმართება. ამ მხრივ მდგომარეობა ასეთია:

ა) ერგატივის დაბოლოებანი -(ა)სა, -(ა)ლ'ა (მხოლოდობით რიცხვში) და -(ა)ზ (მრავლობით რიცხვში) ყოველთვის გადაჰყვებიან საბრუნებელი სახელის ფუძეს ნათესაობითსა და მიცემითში:

ერგ.	— (ა)სა ¹	— (ა)ლ'ა	— (ა)ზ
ნათ.	— (ა)სა-ულ	— (ა)ლ'ა-ულ	— (ა)ზ-ულ
მიც.	— (ა)სა-ე	— (ა)ლ'ა-ე	— (ა)ზ ე

ბ) ერგატივის დაბოლოება -ცაა (მხოლოდობით რიცხვში) არასდროს არ გადაჰყვება ფუძეს ნათესაობითსა და მიცემითში; ეს დაბოლოება მართოდენ ერგატიულ ბრუნვაშია:

ერგ.	— ცაა
ნათ.	— ლ
მიც.	— ე-ე

შენიშვნა 1. ერგატივის -(ა)სა, -(ა)ლ'ა და -(ა)ზ დაბოლოებათაგან თითოეულს აქვს ორ-ორი სახე: უხმოვნო (-სა, -ლ'ა, -ზ) და ხმოვნიანი (-ასა, -ალ'ა -აზ).

ხმოვნიანი -ასა, -ალ'ა და -აზ დაბოლოებათა წინ თავს იჩენს ნახევარხმოვანი ჰ, როცა ფუძე, რომელსაც ასეთი დაბოლოებანი ერთიან, ბოლოხმოვნიანია (ჩი-მ-ასა „კაცმა“... ქუთუ-მ-ალ'ა „ქალმა“... ჩუ-მ-ალ'ა „ცხენმა“, ჩუ-მ-აზ „ცხენებმა“...). ასეთ შემთხვევაში ჰ ხმოვანთგასაყარს წარმოადგენს.

შენიშვნა 2. ნათესაობითის -ლ ნიშანს, როგორც ზემოთ ითქვა, შეიძლება წინ უძღოდეს -უ-ხმოვანი (-უ-ლ). ნათესაობითის ფორმაში ეს -უ-ხმოვანი თავს იჩენს ყოველთვის, როცა ამ ბრუნვაში ფუძეს გადაჰყვება ერგატივის დაბოლოება (ამ დაბოლოების მომდევნოდ): -(ა)სა-უ-ლ, -(ა)ლ'ა-უ-ლ, -(ა)ზ-უ-ლ (იხ. ზემოთ სქემა).

შენიშვნა 3. როცა ერგატივის სათანადო დაბოლოება ფუძეს მიცემითშიც გადაჰყვება, მას მიცემითის ნიშანი -ე ჩვეულებრივ უშუალოდ დაერთვის: -(ა)სა-ე, -(ა)ლ'ა-ე, -(ა)ზ-ე (იხ. ზემოთ სქემა). მაგრამ ასეთ შემთხვევებში მიცემითის ფორმაში ერგატივის დაბოლოებასთან ზოგჯერ შეიძლება თავი იჩინოს ი ხმოვანმაც: -(ა)სა-ი-ე, -(ა)ლ'ა-ი-ე, -(ა)ზ-ი-ე. აქ -მ- გაქვევებული კლასნიშანია (§ 90), ხოლო წინამდებელი -ი- შესაძლოა ნათესაობით ბრ. ნიშნის თანმხლებ უ ხმოვანს უკავშირდებოდეს და ამ უკანასკნელისაგან იყოს მიღებული (ასიმილაციით): -(ა)სა-ი-ე ← -(ა)სა-უ-ე (შდრ. ნათ. -(ა)სა-უ-ლ) ა. შ.²

¹ — (მოკლე სწორი ხაზი) აღნიშნავს საბრუნებელი სახელის ფუძეს.

² ამის შესახებ: ტ. გუდავა, მიცემითი ბრუნვის შესახებ ხუნძურში, იკე, XII.

§ 67. მკავლობითი რიცხვის ნიშნები არსებით სახელეზ-
ში. ბრუნვის ნიშნები მიმოვიხილეთ. გვრჩება მრავლობითი რი-
ცვის მაჩვენებლები.

სახელობითს ბრუნვის ნიშანი არც მრავლობითში აქვს. ფუძეს
აქ მარტო რიცხვის — მრავლობითობის — მაჩვენებლები დაერთვის.
არსებით სახელებში მრავლობით რიცხვს რიგი სუფიქსი აწარ-
მოებს; ესენია:

-აღ: ვაცა „ძმა“—ვაცა-აღ, ძაცა „და“—ძაცა-აღ, ჩუ „ცხენი“—
ჩუ-აღ (-ა- ხმოვანთგასაყარია), ბაწ „მგელი“—ბაწ-აღ, ქვერ „ხე-
ლი“—ქვერ-აღ, ქილიშა „თითი“—ქილშა-აღ...

-ულ: ემენ „მამა“—უმუმ-ულ, ებელ „დედა“—ულბ-ულ, ქეთო
„კატა“—ქუთ-ულ, ჰამა „სახედარი“—ჰამ-ულ, ხანეარ „ხანჯა-
ლი“—ხანეარ-ულ, ბეტერ „თავი“—ბუტრ-ულ...

-დულ: ცერ „მელა“—ცურ-დულ, ტეჰ „ყვავილი“—ტუჰ-დულ,
ხერ „ბალახი“—ხურ-დულ, ლ'არ „რქა“—ლ'ურ-დულ, ქეჰ „ლექ-
სი“, „სიმღერა“—ქუჰ-დულ... ამ ტიპის მრავლობითს პარალელუ-
რად -აღ სუფიქსიანი წარმოებაც მოუღის: ცურ-დულ || ცერ-აღ
„მელიები“, ტუჰ-დულ || ტეჰ-აღ „ყვავილები“, ლ'ურ-დულ || ლ'არ-
აღ „რქები“... ეს პარალელური ფორმა (-აღ სუფიქსიანი) მეო-
რეული უნდა იყოს (ისევე, როგორც სხვა შემთხვევებში—იხ. ქვე-
მოთ).

-ბი: ჩაუჭა „თევზი“—ჩაუჭ-ბი, ნუწა „ქარი“—ნუწა-ბი, გაზა
„წერაქვი“—გუზ-ბი, გოზო „ნისკარტი“—გუზ-ბი, ღვეტ „ხე“—
ლუტ-ბი, შიშა „ბოთლი“—შუმ-ბი, ვებ „მწყემსი“—ჭუბ-ბი (ვ || ჭ)...
-ბი სუფიქსმა შეიძლება დაკარგოს თანხმოვანი ზ (და დაემთხვეს
პირველადს -ი სუფიქსს—იხ. ქვემოთ); ეს მოსდის ამ სუფიქსს ფუ-
ძისეული ბაგისმიერი თანხმოვნის მომდევნოდ: გამა „გემი“—გუ-
მ-ი←გუმ-ბი, ჯაბა „ქოთანა“—ჯუბ-ი←ჯუბ-ბი... ასეთ მაგალითებში
რომ -ი←-ბი, ეს აშკარაა იმ ცვლილების მიხედვით ფუძეში, რაც
-ბი სუფიქსს შეეძლო გამოეწვია: ეს სუფიქსი (კერძოდ, ამ სუფიქ-
სის ბაგისმიერი თანხმოვანი ზ) ყოველთვის იმსგავსებს ფუძისეულ
ხმოვანს (უ ხმოვნად აქცევს ყველა სხვა ხმოვანს) (იხ. ზემოთ მა-
გალითები), მაშინ, როდესაც -ი სუფიქსი ასეთ ცვლილებას ფუ-
ძეში არ იწვევს (ზღრ. ქვემოთ პირველადი -ი სუფიქსიანი მაგა-
ლითები).

-აბი, -აბ: რაფი „სიტყვა“—რაფ-აბი, გალი „ნაბიჯი“—გალ-აბი,
ტურუ „კლდე“—ტურ-აბი, მატუ „სარკე“—მატ-აბი, როსა „ქმა-

რი“—როსა-აბ'ი ...ქაუყუ „ქალი“, „კოლი“—რუჩა-აბი (მრავლობითში სულ სხვა ფუძეა: რუჩა-¹).

-ზაბი: ჰალმალ „ანხანაგი“—ჰალმალ-ზაბი, ჰუდულ „მეგობარი“—ჰუდულ-ზაბი, ვაცაჭალ „ბიძაშვილი“ (ვაჭი)—ვაცაჭალ-ზაბი, დაცაჭალ „ბიძაშვილი“ (ქალი)—დაცაჭალ-ზაბი, მადოჰალ „მეზობელი“—მადოჰალ-ზაბი... ეს სუფიქსი პროდუქციულია პროფესიის ან თანამდებობის აღმნიშვნელ ნასესხებ სიტყვებში: მინისტერ „მინისტრი“—მინისტერ-ზაბი, უჩითელ „მასწავლებელი“—უჩითელ-ზაბი, ფირსიდათელ „თაემჯდომარე“—ფირსიდათელ-ზაბი...

-ზალ: ხურ „ყანა“—ხურ-ზალ, რუყ „სახლი“—რუყ-ზალ... (ამ სიტყვებში პარალელურად შეიძლება გვექონდეს -ზაბი სუფიქსიც: ხურ-ზაბი, რუყ-ზაბი), ლალ „მონა“—ლალ-ზალ (|| ლალ-ზაბი)...

-ი: ტინქ „ნაშიერი“—ტანქ-ი, ჰინქა „ჩიტი“ ჰანქა-ი (პარალელურად შეიძლება -ალ სუფიქსითაც: ტანქ-ალ, ჰანქა-ალ), ტეჭერ „ბატკანი“—ტეაჭ-ი... ჩი „კაცი“—ჩაჭ-ი (ჭ ფონეტიკურად განვითარებული ჩანს), პარალელურად შეიძლება -ალ სუფიქსითაც: ჩი-ა-ალ (-ა- ხმოვანთგასაყარია),... ჭაკა „ძროხა“—ჭაჩ-ი (←ჭაქ-ი).

-ნი (ერთად-ერთ სიტყვაში): წაე „თხა“—წაა-ნი.

სხვადასხვა სუფიქსების ხმარებას სხვადასხვა სახელებში ამეამად გარკვეული საფუძველი არ უჩანს: გაუგებარია, რატომ გვაქვს, მაგალ., ერთის მხრივ, ბაწ-ალ „მგლები“ (-ალ სუფიქსით), ხოლო, მეორე მხრივ, ცურ-დულ „მელიები“ (-დულ სუფიქსით), ჩაუჭ-ბი „თევზები“ (-ბი სუფიქსით), ჰანქა-ი „ჩიტები“ (-ი სუფიქსით) და ა. შ.

ყველაზე ხშირად მაინც -ალ გვხვდება. ამ სუფიქსს ემჩნევა ხმარების არის გაფართოების ტენდენცია: იგი შეიძლება გვექონდეს სხვა სუფიქსების პარალელურადაც (მაგალითები იხ. ზემოთ). სამხრულ დიალექტებში ეს ტენდენცია კიდევ უფრო ძლიერია.

შენიშვნა. სამხრულ დიალექტებში -ბი, -ზაბი სუფიქსებს შეიძლება ახლდეს -ლ-ც: -ბი-ლ, -ზა-ბი-ლ (ლუტ-ბილ „ხეები“... რუყ-ზაბი-ლ „სახლები“... შდრ. ჩრდ.-ხუნძ. ლუტ-ბი... რუყ-ზაბი...). ეს ვარიანტები შეიძლება უძველესი იყოს, თუ -ლ ამ სუფიქსებზე გვიან დართული არაა (ორმაგი წარმოება).

¹ ეს ფუძე ქართულშიც გვაქვს (სემანტიკური გადახრით): მ-რუშ-ე|| იმ-რუშ-ა... (იხ. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 149).

შედგენილობის მიხედვით მრავლობითის საწარმოებელი სუფიქსები ზოგი შედარებით მარტივია, ზოგიც რთული. შედარებით მარტივია: -ალ, -ულ (უკანასკნელი პირველის ვარიანტი რანს), -ი; რთულია: -ზ-ალ (შდრ. -ალ), -დ-ულ (შდრ. -ულ), -ბ-ი, ნ-ი (შდრ. -ი), ა-ბ-ი, -ზ-ა-ბ-ი.

რთულ სუფიქსთა შედგენილობაში ყურადღებას მიიქცევენ სხვადასხვა თანხმონითი ელემენტები: ბ, ღ, ზ, ნ¹; ამათგან ზ შეიძლება დ-ს ფონეტიკურ ვარიანტად ვცნოთ (-ზ-ალ ← -ღ ალ, -ზა-ბი ← -ღაბი).

მრავლობითი რიცხვის მაჩვენებლები ზემოაღნიშნული სახით სახელობით ბრუნვაში გვაქვს. დანარჩენ ბრუნვებში ისინი სახეს იცვლიან. იმის გასათვალისწინებლად, თუ როგორ იცვლება თითოეული მათგანი, შევუდაროთ ერთმანეთს მრავლობითის სახელობითისა და ერგატივის ფორმები (ნათესაობითი და მიცემითი ერგატივისაგან იწარმოება საერთო წესის მიხედვით):

მრ სახ.	მრ. ერგ.
-ალ	-ა-ზ
ვაცა-ალ „მები“	ვაცა-ა-ზ
მაცა-ალ „დები“	მაცა-ა-ზ
განჭ-ალ „ქები“	განჭ-ა-ზ...

შენიშვნა. -ალ სუფიქსი იშვიათად მთლიანად შეიძლება გაჰყვეს ფუძეს ყველა ბრუნვაში; ლ'იმ-ალ „ბავშვები“ — ერგ. ლ'იმ-ალ-ა-ზ (|| ლ'ი-მ-ალ-ა-ც ა), ნათ. ლ'იმ-ალ-ა-ზ-ულ, მიც. ლ'იმ-ალ-ა-ზ-ე.

-ულ:	-უ-ზ:
უმტმ-ულ „მამები“	უმტმ-უ-ზ
ულბ-ულ „დედები“	ულბ-უ-ზ
ქუთ-ულ „კატები“	ქუთ-უ-ზ...

¹ ანალოგიური რთული შედგენილობის სუფიქსები მრავლობითი რიცხვისა დაღესტნის სხვა ენებშიც გვაქვს. იხ.: Г. Б. Муркелницкий, Показатели множественности в лакском языке, Труды первой научной сессии Дагест. научно-исслед. базы АН СССР, Махачкала. 1948; Е. А. Ломтадзе, Анализ капучинско-гуизибского языка. (იკვ, VIII, 1956, გვ. 391—397); З. М. Магомедбекова, Образование множественного числа имен существительных в ахвахском языке, (იკვ, IX—X, 1958).

-დულ:

ტურ-დულ „მელიები“
 ტუჭ-დულ „ყვავილები“
 ლ'ურ-დულ „რქები“

დუ-ზ:

ტურ-დუ-ზ
 ტუჭ-დუ-ზ
 ლურ-დუ-ზ

-ბი:

ლუტ-ბი „ხეები“
 ჩიუჭ-ბი „თევზები“
 ნუწა-ბი „ქარები“

-ბ-უ-ზ:

ლუტ-ბ-უ-ზ
 ჩიუჭ-ბ-უ-ზ
 ნუწა-ბ-უ-ზ...

შენი შვნა. -ბ-უ-ზ ← -ბ-ა-ზ (ლუტ-ბ-უ-ზ ← ლუტ-ბ-ა-ზ „ხე-ბმა“...). რაც სუფიქსული (ა) ხმოვნის თუძისეულ (უ) ხმოვან-თან შეგუებით შეიძლება აიხსნას¹ (შდრ. ქვემოთ: -აბ-ა-ზ).

-აბი, -აბ:

რანგ-აბი „სიტყვები“
 წაუნწარ-აბი „ქიანქველები“
 როსა-აბ'ი „ქმრები“

-აბ-ა-ზ:

რანგ-აბ-ა-ზ
 წაუნწარ-აბ-ა-ზ
 როსა-აბ-ა-ზ...

შენი შვნა. თავისებურებას იჩენენ: ჰაბი „ძაღვები“, ცაბი „კბილები“ — ერგ. ჰ-აბ-ზ-ა-ზ (|| ჰ-აბ-ზ-ა-ცაა) „ძაღვებმა“, ც-აბ-ზ-ა-ზ (|| ც-აბ-ზ-ა-ცაა) „კბილებმა“.

-ზაბი:

ჰალმალ-ზაბი „ამხანაგები“
 ჰულულ-ზაბი „მეგობრები“
 მნდოჰალ-ზაბი „მეზობლები“

-ზაბ-ა-ზ:

ჰალმალ-ზაბ-ა-ზ
 ჰულულ-ზაბ-ა-ზ
 მნდოჰალ-ზაბ-ა-ზ...

-ზალ (|| -ზაბი):

რუყ-ზალ (|| რუყ-ზაბი) „სახლები“
 ხურ-ზალ (|| ხურ-ზაბი) „ყანები“

-ზაბ-ა-ზ:

რუყ-ზაბ-ა-ზ
 ხურ-ზაბ-ა-ზ...

-ი:

ტანჭ-ი „ნაშეირები“
 ჰანჭი-ი „ჩიტები“
 ჩაჭ-ი „ქაცვები“

-ა-ზ:

ტანჭ-ა-ზ
 ჰანჭი-ა-ზ
 ჩაჭ-ა-ზ...

¹ Л. Жирков, Грам. авар. яз., 33, 114—115.

შენიშვნა ჭარ-ი „ძროხები“ ერგატივში გაიყოლებს -ი სუფიქსს: ჭარ-ი-ე-ა-ზ „ძროხებმა“ (ე ხმოვანთგასაყარია).

-ნი:

-ნ-ა-ზ:

წა-ნი „თხები“

.

წა-ნ-ა-ზ

როგორც აქედან ჩანს, -ალ, -ულ, -დულ სუფიქსებს ლ ერგატივში არ გაჰყვებათ, მის ადგილს იკავებს ერგატივის დაბოლოება -ზ (-ა-ზ, -უ-ზ, -დუ-ზ-), ხოლო დანარჩენი სუფიქსები, რომლებიც ი ხმოვანზეა დაბოლოებული (-ბი, -აბი, -ზაბი) ან ოდენ ი ხმოვანია (-ი), ამ ხმოვნის ადგილას დაირთავენ ერგატივში -ა-ზ დაბოლოებას (როცა ფუძეში უ ხმოვანია, -ა-ზ→-უ-ზ: ლუტ-ბ-უ-ზ←ლუტ-ბ-ა-ზ „ხეებმა“...).

§ 68. მრავლობითი რიცხვის წარმოება ნაცვალსახელზესა და ზედსართავ სახელზეში. მრავლობითობის მაჩვენებელთა ის ნაირ-გვარობა, რაც დამახასიათებელია არსებითი სახელებისთვის, უცხოა ნაცვალსახელებისა და ზედსართავი სახელებისათვის. ნაცვალსახელებსა (ჩვენებითი, კითხვითი, უკუტყვევითი) და ზედსართავებში მრავლობითის ნიშნად ერთად-ერთი -(ა)ლ სუფიქსი გვაქვს (შდრ. იგივე სუფიქსი მრავლობითის ერთ-ერთ ნიშნად არსებით სახელებში). ეს სუფიქსი აღნიშნულ სახელებში მხოლოდობითი რიცხვის კლას-ნიშნის ადგილს იკავებს. შდრ., მაგალ., ჩვენებით ნაცვალსახელში: მხ. რ. ჰა-ვ, ჰა-გ, ჰა-ბ „ეს“—მრ. რ. ჰა-ლ „ესენი“... ზედსართავ სახელში: მხ. რ. ჰიტინ-ა-ვ, ჰიტინ-ა-გ, ჰიტინ-ა-ბ „პატარა“—მრ. რ. ჰიტინ-ა-ლ „პატარები“... (მრავლობითში კლასები გაურჩეველია). ასეა ეს ყველა სახელში, რომელიც კი მხოლოდობითში სუფიქსად კლას-ნიშნის დაირთავს.

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ძველად ასეთ სახელებში მრავლობითი რიცხვის მაჩვენებელი დაერთვოდა კლას-ნიშნის შემდეგ, ე. ი. კლას-ნიშანი ფუძეს მხოლოდობითიდან მრავლობითშიც გაჰყვებოდა და, მაშასადამე, კლასები მრავლობითშიც იყო გარჩეული (ისევე, როგორც ეს ამჟამად ანდიურ ენაშია; შდრ.: მხ. რ. ჰო-ვ, ჰო-გ, ჰო-ბ, ჰო-რ „ეს“ მრ. რ. ჰო-ვ-ულ, ჰო-გ-ილ, [←ჰო-გ-ულ], ჰო-ბ-ულ, ჰო-რ-ულ „ესენი“. სათანადო კლას-ნიშანი აქ ფუძეს მრავლობითშიც გაჰყვება რიცხვის ნიშნის წინ). მაშინაც ასეთ სახელებში საკუთრივ მრავლობითის ნიშნად ერთი სუფიქსი გვექნებოდა [ის, რაც ამჟამადაც: -(ა)ლ].

დანარჩენ ბრუნვებში -ლ-ს ადგილს -ზ იკავებს (ისევე როგორც არსებით სახელებშიც): ჰა-ლ „ესენი“—ერგ. ჰა-ზ „ამათ“... ჰიტინ-ა-ლ „პატარები“—ერგ. ჰიტინ-ა-ზ „პატარებმა“...

პირის ნაცვალსახელებს რიცხვი გარჩეული აქვთ სხვადასხვა ფუძის გამოყენებით მხოლოდობითა და მრავლობითში (და არა მრავლობითობის სპეციალური ფორმანტით). ამვე საშუალებით პირველი პირი მრავლობითი რიცხვისა განარჩევს ინკლუზიურსა და ექსკლუზიურ ვარიანტებს.

§ 69. ბრუნვის ტიპები მხოლოდობითა და მრავლობითში. (პრპტივის დაბოლოებათა შესაბამისად). ბრუნება, როგორც მორფოლოგიური პროცესი, ერთი გვექნებოდა ხუნძურში, ყველა სახელს რომ ბრუნვის ერთი და იგივე ნიშნები ჰქონოდა¹. მაგრამ, როგორც ვნახეთ, სახელობითი უბრუნვისნიშნოა, ნათესაობითა და მიცემითს თითო ნიშანი აქვთ, მაგრამ განსხვავებულია ერგატივის დაბოლოებები.

თუ სახელობითის, ნათესაობითისა და მიცემითის დაბოლოებათა მიხედვით არსებითად ერთი ბრუნება გვექნებოდა, ერგატივის მიხედვით კი გასარჩევი იქნება ბრუნების იმდენი ტიპი, რამდენიც მორფოლოგიურად განსხვავებული დაბოლოებაც გვაქვს ამ ბრუნვაში: საპი—მხოლოდობით რიცხვში: 1) -(ა)სა ტიპი, 2) -(ა)ლ'ა ტიპი, 3) -ცაა ტიპი და ერთიც — მრავლობით რიცხვში: 4) -(ა)ზ ტიპი.

§ 70. ორფუძიანი და ერთფუძიანი ბრუნება. მეორე მხრივ, თუ მხედველობაში მივიღებთ ბრუნების პროცესსაც (ბრუნებათა კლასიფიკაციისას არსებითია სწორედ იმ პროცესის ერთგვარობა, რასაც ბრუნება ეწოდება), ამ პროცესის თვალსაზრისით ხუნძურში მთავარია ნათესაობითისა და მიცემითის მიმართება ერგატივთან.

ჩვენ ვნახეთ, (§ 66) რომ მხოლოდობითი რიცხვის ერგატივის დაბოლოებანი -(ა)სა, -(ა)ლ'ა ყოველთვის გადაჰყვება საბრუნებელი სახელის ფუძეს ნათესაობითსა და მიცემითში, ხოლო ერგატივის დაბოლოება -ცაა არ გადაჰყვება ფუძეს არც ნათესაობითში და არც მიცემითში.

¹ შდრ.: ქართულში ბრუნება, როგორც მორფოლოგიური პროცესი, ერთია; ამ ერთი ბრუნების ფარგლებში განარჩევენ რამდენიმე სახეობას, რასაც იძლევა ფონეტიკური პროცესები.

პირველ შემთხვევაში, ე. ი. როცა ერგატივში გვაქვს -(ა)ხა და -(ა)ლ'ს დაბოლოებანი, რომლებიც გადაჰყვებიან ფუძეს ნათესაობითსა და მიცემითში, ერგატივის ფორმას ფუძედ იყენებენ ნათესაობითი და მიცემითი (თვით ერგატივს კი სახელობითთან საზიარო ფუძე აქვს). მაშასადამე, ბრუნების პროცესში თავს იჩენს ახალი (მეორე) ფუძე, რომელიც ერგატივის ფორმას ემთხვევა მთლიანად; ასეთი ბრუნება ორ ფუძიანი ბრუნება იქნება:

სახ. ვაცა „ძმა“	}	პირველი ფუძე: ვაცა- მეორე ფუძე: ვაცა-ახს-
ერგ. ვაცა-ასა		
ნათ. ვაცა-ასა-ულ		
მიც. ვაცა-ასა-ე		
სახ. ძაცა „და“	}	პირველი ფუძე: ძაცა- მეორე ფუძე: ძაცა-ალ'ს-
ერგ. ძაცა-ალ'ს		
ნათ. ძაცა-ალ'ს-ულ		
მიც. ძაცა-ალ'ს-ე		

მეორე შემთხვევაში, ე. ი. როცა ერგატივს დაბოლოებად აქვს -ცაა, რომელიც არ გადაჰყვება ფუძეს ნათესაობითსა და მიცემითში, ნათესაობითი და მიცემითი იყენებენ არა ერგატივის ფორმას მთლიანად, არამედ იმავე ფუძეს, რომელიც ერგატივშიც გვაქვს (-ცაა დაბოლოების წინ); ასეთი ბრუნება ერთფუძიანი იქნება:

სახ. ბო „ჯარი“; „თემი“	}	ფუძე: ბო-
ერგ. ბო-ცაა		
ნათ. ბო-ლ		
მიც. ბო-ე-ე		

შენიშვნა. ბრუნებისას სახელის ფუძე შეიძლება შეიცვალოს ფონეტიკურად (ასეთ ცვლილებებს ფართო გასაქანი აქვს სწორედ ერთფუძიანი ბრუნების დროს). ბრუნებათა კლასიფიკაცია ორფუძიანად და ერთფუძიანად კი მხედველობაში იღებს არა ფონეტიკურ ცვლილებებს და ამ ნიადაგზე ფუძეთა ვარიაციებს, არამედ, როგორც ვნახეთ, იმას, გადაჰყვება თუ არა ერგატივის სათანადო დაბოლოება ნათესაობითსა და მიცემითში ანუ, სხვანაირად, გამოიყენება თუ არა ერგატივის ფორმა ახალ ფუძედ ბრუნების პროცესში; მაშასადამე, კლასიფიკაციის პრინციპი მორფოლოგიურია (ბრუნებათა წარმოებას ეხება).

თუ მხოლოდით რიცხვში შეიძლება გვეკონდეს როგორც ორფუძიანი, ისე ერთფუძიანი ბრუნება (იხ. ზემოთ), მრავლობითში ერთი ბრუნება, ორ ფუძიანი ბრუნება, გვექნება: მრავლობითის

ერგატივის დაბოლოება -(ა)ზ ყოველთვის გადაჰყვება საბრუნებელი სახელის ფუძეს ნათესაობითსა და მიცემითში:

სახ. ვაცა-ალ „ძმები“
 ერგ. ვაცა-აზ
 ნათ. ვაცა-აზ-ულ
 მიც. ვაცა-აზ-ე

ხუნქურ ბრუნებათა კლასიფიკაცია ორფუძიანად და ერთფუძიანად ყურადღების ცენტრში აქცევს სპეციფიკურ მოვლენას: ერგატივის ფორმა მთლიანად გამოიყენება თუ არა ნათესაობითისა და მიცემითის წარმოებისათვის. გარკვეული ბრუნვის ფორმის ფუძედ გამოყენება სხვა ბრუნებათა წარმოებისათვის იმდენად თავისებური მოვლენაა¹, რომ იგი სისტემატური ანალიზის პროცესში არ შეიძლება მხედველობაში არ იქნეს მიღებული².

აქვე შეიძლება ზოგადი წარმოდგენა ვიქონიოთ იმაზეც, თუ რა სახელები ბრუნების რა და რა ტიპებს განარჩევენ.

ბრუნების ყველა ზემოაღნიშნულ ტიპს განარჩევენ მართო საზოგადო არსებითი სახელები: მხოლოდობით რიცხვში ამ სახელებს ერგატივში შეიძლება ჰქონდეს სამივე დაბოლოება: -(ა)ხა, -(ა)ლ'ა, -ცაა; მაშასადამე, ბრუნების პროცესის თვალსაზრისით, აქ გვექნება როგორც ორფუძიანი ბრუნება ერგატივში -(ა)ხა და -(ა)ლ'ა დაბოლოებით, ისე ერთფუძიანი ბრუნება ერგატივში -ცაა დაბოლოებით.

ზედსართავი, რიცხვითი სახელები, მიმღობები, ჩვენებითი და კუთვნილებითი ნაცვალსახელები შეიძლება ვაბრუნოთ მხოლოდ ორფუძიანი ბრუნების მიხედვით [ერგატივში -(ა)ხა და -(ა)ლ'ა და-

¹ ქართულშიც რომ ნათესაობითისა და მიცემითის წარმოებისათვის ერგატივის ფორმა ყოფილიყო ამოსავალი (როგორც ხუნქურში), გვექნებოდა: ერგ. კაც-ჰან, ნათ. კაც-ჰან-ის, მიც. კაც-ჰან-ხ...

² ორფუძიან და ერთფუძიან ბრუნებათა გარჩევა დამახასიათებელია დალესტნის სხვა ენებისათვისაც და ნახური ჯგუფის ენებისათვის, ქართველური ენებიდან—სვანურისათვის. იხ. ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, სვანური მოთხრობითი ბრუნვის ერთი ვარიანტი და სახელთა ბრუნების ორფუძიანობა ზოგ კავკასიურ ენაში. თსუ შრომები, ტ. XVIII, 1941.

ზოლოებებით], ხოლო საკუთარი არსებითი სახელები. პირთა (1, 2 პ.), კითხვითი და უკუქცევითი ნაცვალსახელები—მიოლოდ ერთ-ფუძიანი ბრუნების მიხედვით (ერგატივში -ცა დაბოლოებით).

§ 71. ბრუნების ტიპები ა. შიფნერთან, პ. უსლართან, ლ. შიჩკოვთან. ა. შიფნერი ბრუნების ტიპებს ხუნძურში გამოყოფს მხოლოობითის ნათესაობითის წარმოებიდან ამოსვლით, იგი მიუთითებს „სუსტ“ (უფრო ახალ) და „ძლიერ“ (უფრო ძველ) ბრუნებათა ტიპებზე. „სუსტი“ ბრუნების ნათესაობითის დაერთვის ა ხმოვნის მეშვეობით -საულ და -ლ'აულ, ხოლო „ძლიერი“ ბრუნების ნათესაობითის—-ლ; მასთან. „ძლიერი“ ბრუნებისათვის დანახსიათებელი შეიძლება იყოს ფუძისეულ ხმოვანთა ცვლა¹.

ხუნძურ ბრუნებათა კლასიფიკაცია ნათესაობითის წარმოებიდან ამოსვლით მიზანშეწონილი ვერ იქნებოდა, თუ არაა გარკვეული ნათესაობითის დამოკიდებულება ერგატივთან. ა. შიფნერის მიერ ნაჩვენები -საულ და -ლ'აულ ნათესაობით ბრუნვაში კი გვაქვს, მაგრამ ესენი მთლიანად არ არიან ამ ბრუნვის ნიშნები: -სა და -ლ'ა ერგატივშიც გვექნება. ამის გათვალისწინებით ა. შიფნერის „სუსტი“ ბრუნება იქნება ორფუძიანი ბრუნება, „ძლიერი“—ერთფუძიანი.

პ. უსლარის კლასიფიკაცია ერგატივის (პ. უსლარის ტერმინით „ნოქმედებითი ბრ.“) დაბოლოებათა სხვაობაზე დაფუძნებული², პ. უსლარის დამსახურებაა, რომ ერგატივის ადგილი გაიკვება ხუნძურ ბრუნებაში.

ა. დირი უცვლელად იღებს პ. უსლარის კლასიფიკაციას და მიუთითებს, რომ „ყველაზე მნიშვნელოვანი ბრუნვაა ერგატივი“³.

ერგატივის დაბოლოებათა მიხედვითაა გამოყოფილი ბრუნების ტიპები ხუნძურ სასკოლო გრამატიკაშიც მ. საიდოვისა⁴.

ერგატივის დაბოლოებათა სხვაობაზე და ამ სხვაობის გარკვეულ გაგებაზეა დამყარებული ლ. ჟირკოვის კლასიფიკაციაც. ლ. ჟირკოვს გარჩეული აქვს ორი ბრუნება: 1) „სოცხალი“ (ши-

¹ A. Schiefner, Versuch. გვ. 14—15, §§ 54—62. ტერმინები „სუსტი“ და „ძლიერი“ ა. შიფნერს აღებული აქვს გერმანული გრამატიკული ლიტერატურიდან.

² И. Услар, Авар, яз., გვ. 40—49, §§ 38—45.

³ A. Dirr, Einführung...

⁴ М. Саидов, Авар мац. грам., გვ. 46—52, §§ 23—31.

რი) — (-ა)სა და (-ა)ლ'ს დაბოლოებებით ერგატივში და 2) „არქაული“ (арханическое) — ცვა დაბოლოებით ერგატივში¹.

თავი რომ დავანებოთ ტერმინოლოგიურ უზენბულობას („არქაულს“ ვერ დაუპირისპირდება „ცოცხალი“, რამდენადაც „არქაულიც“ ხომ ცოცხალია), — ცვა დაბოლოება არ შეიძლება არქაულად მივიჩნიოთ (ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით).

აღსანიშნავია, რომ ლ. ჟირკოვის გაგება ამ მხრივ სავსებით ემთხვევა ა. შიფნერის გაგებას. ა. შიფნერიც, როგორც ვნახეთ, ორ ბრუნებას („სუსტსა“ და „ძლიერს“) გამოყოფდა (ოლონდ, ა. შიფნერი ნათესაობითის წარმოებიდან ამოდიოდა); ამასთან, ერთი, ე. წ. „ძლიერი“, ბრუნება, რომელიც ლ. ჟირკოვთან უდრის „არქაულ“ ბრუნებას, ა. შიფნერსაც უძველესად მიიჩნდა (მეორე, ე. წ. „სუსტ“, ბრუნებასთან შედარებით, რომელიც ლ. ჟირკოვთან „ცოცხალ“ ბრუნებას უდრის).

§ 72. საზოგადო არსებით სახელთა ბრუნების ნიშნუხები. საზოგადო არსებითი სახელები, როგორც ზემოთ ითქვა, განარჩევენ ერგატივის დაბოლოების მიხედვით ბრუნების სამ ტიპს მხოლოდობით რიცხვში და ერთს — მრავლობით რიცხვში.

ა) მხოლოდობითი რიცხვი

1) (-ა)სა დაბოლოებით ერგატივში

სახ. ვაცა „მა“	ვას „ვაჟიშვილი“	ვაცაჟალ „ბიძაშვილი (ვაჟი)“
ერგ. ვაცა-ასა	ვას-ასა	ვაცაჟალ-ასა
ნათ. ვაცა-ასა-ულ	ვას-ასა-ულ	ვაცაჟალ-ასა-ულ
მიც. ვაცა-ასა-ე	ვას-ასა-ე	ვაცაჟალ-ასა-ე

2) (-ა)ლ'ს დაბოლოებით ერგატივში

სახ. მაცა „ლა“	მას „ქალიშვილი“	მაცაჟალ „ბიძაშვილი (ქალი)“
ერგ. მაცა-ალ'ს	მას-ალ'ს	მაცაჟალ-ალ'ს
ნათ. მაცა-ალ'ს-ულ	მას-ალ'ს-ულ	მაცაჟალ-ალ'ს-ულ
მიც. მაცა-ალ'ს-ე	მას-ალ'ს-ე	მაცაჟალ-ალ'ს-ე

¹ Л. Жирков, Грамм. апар. яз., გვ. 89—91; მისივე, Авар.-рус. сл., გვ. 166—167.

3) -ცა დაბოლოებით ერგატივეში

სახ. ოც	ბაწ	წაად
„ხარი“	„მგელი“	„წვიმა“
ერგ. ოც-ო-ცა	ბიწ-ი-ცა	წაად-ა-ცა
ნათ. ოც-ო-ლ	ბაწ-ი-ლ	წაად-ა-ლ
მიც. ოც-ო-ე	ბაწ-ი-ე	წაად-ა-ე

ბ) მრავლობითი რიცხვი

4) -(ა)ზ დაბოლოებით ერგატივეში

სახ. ვაცა-ალ	ვას-ალ	ვაცაჟალ-ზაბი
„ძმები“	„ვაჟიშვილები“	„ბიძაშვილები (ვაჟები)“
ერგ. ვაცა-აზ	ვას-აზ	ვაცაჟალ-ზაბ-აზ
ნათ. ვაცა-აზ-ულ	ვას-აზ-ულ	ვაცაჟალ-ზაბ-აზ-ულ
მიც. ვაცა-აზ-ე	ვას-აზ-ე	ვაცაჟალ-ზაბ-აზ-ე
სახ. მაცა-ალ	მას-ალ	მაცაჟალ-ზაბი
„დები“	„ქალიშვილები“	„ბიძაშვილები (ქალები)“
ერგ. მაცა-აზ	მას-აზ	მაცაჟალ-ზაბ-აზ
ნათ. მაცა-აზ-ულ	მას-აზ-ულ	მაცაჟალ-ზაბ-აზ-ულ
მიც. მაცა-აზ-ე	მას-აზ-ე	მაცაჟალ-ზაბ-აზ-ე
სახ. ოც-ალ	ბაწ-ალ	წაად-ალ
„ხარები“	„მგლები“	„წვიმები“
ერგ. ოც-აზ	ბაწ-აზ	წაად-აზ
ნათ. ოც-აზ-ულ	ბაწ-აზ-ულ	წაად-აზ-ულ
მიც. ოც-აზ-ე	ბაწ-აზ-ე	წაად-აზ-ე

§ 73. როდის და დაბოლოება აქვს ერგატივეში საზოგადო არსებით სახელს? მხედველობაში გვაქვს, ცხადია, ერგატივი მხოლოდობითი რიცხვისა: განსხვავება აქ იჩენს თავს (მრავლობითში კი ერგატივს სამწერლო ხუნძურში ერთი დაბოლოება აქვს).

ერგატივის დაბოლოებები მხოლოდობით რიცხვში განსხვავებულია ძირითადად საბრუნებელი სახელის გრამატიკული კლასების შესაბამისად.

1) -(ა)ზ დაბოლოება ერგატივს შეიძლება ჰქონდეს მხოლოდ I გრამატიკ. კლასის სახელებში: ვაცა „ძმა“—ვაცა-ასა, ვას „ვაჟიშვილი“—ვას-ასა, ვაცაჟალ „ბიძაშვილი (ვაჟი)“—ვაცაჟალ-ასა, როსა

„ქმარი“—როსა-ასა, ღურც „სიძე“—ღურც-ასა, ვებ „მწყემსი“—ვებ-ასა, ჩი „კაცი“—ჩი-ა-ასა, ქოლხოზჩი „კოლმეურნე“—ქოლხოზ-ჩი-ა-ასა, ბირგადირ „ბირგადირი“—ბირგადირ-ასა და ა. შ.

2) -(ა)ლ'ა დაბოლოებას ერგატივში დაირთავენ II გრამატიკ. კლასის სახელები: მაცა „და“—მაცა-ალ'ა, მას „ქალიშვილი“—მას-ალ'ა, ებელ „დედა“—ებელ-ალ'ა, მაცაჭალ „ბიძაშვილი (ქალი)“—მაცა-ჭალ-ალ'ა, ნუს „რძალი“—ნუს-ალ'ა, ჭუეუეუ „ქალი“, „ცოლი“—ქუეუე-ა-ალ'ა, ქოლხოზჭუეუეუ „კოლმეურნე (ქალი)“—ქოლხოზჭუეუე-ა-ალ'ა და ა. შ.

-(ა)ლ'ა დაბოლოება ერგატივს შეიძლება ჰქონდეს III გრამატიკ. კლასის სახელებშიც (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

მაგრამ არ დასტურდება არც ერთი მაგალითი -(ა)ლ'ა დაბოლოების ხმარებისა I გრამატიკ. კლასის სახელებში ისევე, როგორც არც -(ა)სა დაბოლოების გამოყენებისა II (და III) გრამატიკ. კლასის სახელებში. ამ მხრივ -(ა)სა და -(ა)ლ'ა დაბოლოებები მკვეთრად დაპირისპირებული — კ ო რ ე ლ ა ც ი უ რ ი — ფორმანტებია და არასოდეს არ ირევა ერთმანეთში.

შენიშვნა. ისეთი საზოგადო არსებითი სახელები, რომლებიც თავიანთი მნიშვნელობით შეიძლება განეკუთვნებოდეს როგორც I-ს, ისე II გრამატიკ. კლასს (ეს იმისდა მიხედვით, მბედველობაშია მამაკაცი თუ ქალი), ერგატივში დაირთავენ შესაბამისად განსხვავებულ დაბოლოებებს; შდრ.: მადოჰალ „მეზობელი (მამაკაცი ან ქალი)“—ერგ. მადოჰალ-ასა „მეზობელმა (მამაკაცმა)“ ან მადოჰალ-ალ'ა „მეზობელმა (ქალმა)“; ჰალჰალ „ამხანაგი (მამაკაცი ან ქალი)“—ერგ. ჰალჰალ-ასა „ამხანაგმა (მამაკაცმა)“ ან ჰალჰალ-ალ'ა „ამხანაგმა (ქალმა)“; ჰობოლ „სტუმარი (მამაკაცი ან ქალი)“—ერგ. ჰობოლ-ასა „სტუმარმა (მამაკაცმა)“ ან ჰობოლ-ალ'ა „სტუმარმა (ქალმა)“ და ა. შ.

როგორც I, ისე მეორე II გრამატიკ. კლასის სახელებს ერგატივში ზოგჯერ -ცაა დაბოლოებაც შეიძლება ჰქონდეს, მაგრამ სათანადო მაგალითები აღნიშნულ სახელებში იშვიათია (იხ. ქვემოთ: § 74).

3) -ცაა დაბოლოებას ერგატივში ფართოდ იყენებენ III გრამატიკ. კლასის სახელები: ოც „ხარი“—ოც-ო-ცაა, ჩუ „ცხენი“—ჩო-ცაა, ბაწ „მგელი“—ბაწ-ი-ცაა, ცი „დათვი“—ცი-ცაა, წაე „თხა“—წაე-ცაა, ცერ „მელა“—ცარ-ა-ცაა, ნუს „დანა“—ნოს-ო-ცაა. ჭაშტი

„ნაჯახი“—ჭოშტ-ო-ცა, წულ „შეშა“—წულ-ა-ცა, წად „წვიმა“—წად-ა-ცა, ბაყ „მზე“—ბაყ-უ-ცა, რატჷ „მიწა“—რატჷ-უ-ცა და ა. შ.

მაგრამ III გრამატიკ. კლასის ყველა იმ საზოგადო სახელს, რომელსაც -ცა დაბოლოება აქვს ერგატივში, პარალელურად შესაძლებელია -(ა)ლ'ა დაბოლოებაც ჰქონდეს. გარდა ამისა, არა ერთი სახელი III გრამატიკ. კლასისა ერგატივში დაირთავს მხოლოდ -(ა)ლ'ა დაბოლოებას (დაწვრილებით იხ. ქვემოთ: § 75).

ამრიგად, ის მეტ-ნაკლები ერთგვარობა, რაც ერგატივის წარმოებისას ახასიათებს I და II კლასის სახელებს, III კლასის სახელებში არ დასტურდება.

§ 74. გამონაკლისები ერგატივის წარმოების მხრივ I და II გრამატიკ. კლასთა საზოგადო არსებით სახელებში. გამონაკლისის სახით ზოგი სახელი I და II გრამატიკ. კლასებისა ერგატივში -ცა დაბოლოებას დაირთავს:

1. ლალ „მონა“, „ტყვე“—ერგ. ლალ-ი-ცა.
2. ლ'ადი „ცოლი“—ერგ. ლ'ად-უ-ცა || ლ'ადი-ე-ალ'ა, ბიქა (ძვ.) „ბეგის ცოლი“—ერგ. ბიქა-ცა || ბიქა-ე-ალ'ა.

3. ნათესაური ურთიერთობის ისეთი სახელები, რომლებიც ჩვეულებრივ მიმართვისას (მოფერებით) იხმარება, ერგატივში ყველა -ცა დაბოლოებას იღებს: დადა „მამა“, „მამიკო“—ერგ. დადა-ცა, ბაბა „დედა“, „დედიკო“—ერგ. ბაბა-ცა, კოდო „ბები“, „ბებიკო“—ერგ. კოდო-ცა, კუდადა „ბაბუა“—ერგ. კუდადა-ცა, დაცი „ძია“—ერგ. დაცი-ცა, ადა „დედა“, „ბიცოლა“—ერგ. ადა-ცა. ეს სახელები იბრუნვის ისე, როგორც საკუთარი სახელები (შდრ. § 82).

4. ემენ „მამა“ სახელის ბრუნება: სახ. ემენ—ერგ. ინსა-უ-ცა, ნათ. ინსა-უ-ლ, მიც. ინსა-უ-ე-ე.

როგორც აქედან ჩანს, I გრამატიკ. კლასის ეს სახელი ერგატივში დაირთავს -ცა დაბოლოებას, რომელიც, საერთო წესის თანახმად, არ გაჰყვება ნათესაობითსა და მიცემითში.

მეორე მხრივ, ფუძეს ერგატივსა, ნათესაობითსა და მიცემითში გამოეყოფა -ხა-ც. ეს -ხა აქ, ცხადია, იგივე ფორმანტია, რაც I გრამატიკ. კლასის სახელებში ერგატივის ჩვეულებრივი დაბოლოება და სათანადო ფუძეს ნათესაობითსა და მიცემითშიც გადაჰყვება (განსხვავება ხმოვნით ელემენტშია: -ა-სა || -სა; შდრ.: ვაცა-

ასე „ძმამ“—ინ-სა-უ-ცაა „მამამ“, ვაცა-ასა-უ-ლ „ძმისა“—ინ-სა-უ-ლ „მამისა“, ვაცა-ასა-ე „ძმასა“—ინ-სა-უ-ე-ე „მამასა“).

ახლანდელი ნორმების მიხედვით ინ-სა-უ-ცაა („მამამ“) ორმაგი ნიშნის მქონე ერგატივის ფორმა გამოდის (-სა, -ცაა)¹.

ემენ „მამა“ სახელის ბრუნებისას ცვლილებები ხდება ფუძეშიც, რაც ფონეტიკურ ნიადაგზე პოვებს ახსნას; სახელდობრ: სახ. ემენ ← იმენ — რეგრესული ასიმილაციით: ფუძის თავკიდური ხმოვანი ი, რომელიც სახელობით ბრუნვაში ასიმილირებულია მომდევნო მარცვლის — მახვილიან — ე ხმოვანთან, უცვლელად დაცულია ერგატივ-ნათესაობით-მიცემითში, სადაც ფუძეს მასიმილირებელი ხმოვანი (პთელი მარცვალი -ენ) მოკვეცილი აქვს (შდრ. ინ-სა-უ-ცაა „მამამ“); მაგრამ, ზეორე მხრივ, ერგატივ-ნათესაობით-მიცემითში შეცვლილია ფუძისეული თანხმოვანი (მ → ნ), რაც მომდევნო თანხმოვნის გავლენით აიხსნება: ინ-სა-უ-ცაა ← იმ-სა-უ-ცაა „მამამ“ (§ 43)...

შენიშვნა. სახელობითის ფუძის თავკიდური ხმოვანი ე (←ი) შეიძლება — ანალოგიით — სხვა ბრუნვებშიც გავრცელდეს: სახ. ემენ (←იმენ) „მამა“—ერგ. ენ-სა-უ-ცაა (ზოგჯერ ეს ვარიანტიც გვხვდება ინ-სა-უ-ცაა ვარიანტთან ერთად). ისიც შეიძლება, რომ „ირიბ ბრუნვათა“ ფუძე სახელობითში დამკვიდრდეს: ინსაო || ენსაო „მამა“ (დასტურდება ჰიდურში).

§ 75. მრგაბივის -ცაა და -(ა)ლ'ა დაბოლოებათა ხვედრითი წონა III ზრამატ. კლასის საზოგადო არსებით სახელმე-ში. III გრამატ. კლასის იმ საზოგადო არსებით სახელებს, რომელთაც -ცაა დაბოლოება აქვთ ერგატივში, პარალელურად შეიძლება ჰქონდეთ -(ა)ლ'ა დაბოლოებაც. მასთან, -ცაა დაბოლოების შეცვლა -(ა)ლ'ა დაბოლოებით არაავითარ გავლენას არ ახდენს მნიშვნელობაზე: წაა და ცაა (|| წაა და ლ'ა) ხვეზაბუნა ხურ „წვიმამ გააფუქა ყანა“; ასევე: ოცოცაა || ოცალ'ა, „ხარმა“, ჩოცაა || ჩუჯალ'ა „ცხენმა“, ბაწიცაა || ბაწალ'ა „მგელმა“, ნოსოცაა || ნუსალ'ა „დანამ“ და ა. შ.

¹ ანდიურ ენებში ხუნდ. ინ-სა-უ-ცაა („მამამ“) ტიპის ერგატივის ფორმა ჩვეულებრივია: შდრ.: იმა-შა-უ-დი „მამამ“... ვაციო-შა-უ-დი „ძმამ“... ჰეკვა-შა-უ-დი „კაცმა“ და ა. შ. — აქ ერგატივში გვაქვს -შა- (შდრ. ხუნდ. -სა-) და -ლი (ხუნდ. -ცა-ს მორფოლოგიური ეკვივალენტი); ამათგან პირველი (-შა-) გადაყვება ფუძის ნათესაობითსა და მიცემითში (ისევე, როგორც ხუნდ. -სა), ხოლო მეორე (-ლი) მხოლოდ ერგატივშია, როგორც ამ ბრუნვის ნიშანი (ისევე, როგორც ხუნდ. -ცაა). ასე, რომ ხუნდ. ინ-სა-უ-ცაა („მამამ“) და ანდ. იმა-შა-უ-დი („მამამ“) აგებულებით სავსებით ფარავენ ერთმანეთს. ოლონდ, ანდიურ ენებში ასეთი წარმოება ნორმაა, ხუნდურში — ანორმალია.

შესაბამისი პარალელური ფორმები გვექნება ნათესაობითსა და მიცემითში: ნათ. წაადალ || წაადალ'აულ „წვიმისა“, ოცოლ || ოცალ'აულ „ხარისა“, ბაწილ || ბაწალ'აულ „მგლისა“... მიც. წაადადე || წაადალ'აე „წვიმისა“, ოცოდე || ოცალ'აე „ხარისა“... ბაწიდე || ბაწალ'აე „მგლისა“...

ამ პარალელურად შესაძლო ვარიანტებიდან უპირატესად იხანარება -ცაა დაბოლოებიანი ფორმა ერგატივში (და შესაბამისი ფორმები ნათესაობითსა და მიცემითში).

მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, -(ა)ლ'ა დაბოლოება III გრამატიკლასის საზოგადო არსებით სახელებში¹ ამჟამად უფრო პროდუქტიულია, ვინემ -ცაა; ამას მოწმობს შემდეგი:

არა ერთი საზოგადო არსებითი სახელი III გრამატიკლასისა ამჟამად იყენებს მხოლოდ -(ა)ლ'ა დაბოლოებას, რომელიც -ცაა დაბოლოებით არ შეიძლება შეეცვალოს. ნაშასადამე, პარალელური წარმოება აქ გამორიცხულია.

ასეთებია, პირველ ყოვლისა, ახალი სიტყვები, კერძოდ, ახალი ტერმინები და ბოლო დროს ნასესხები სიტყვები რუსული ენიდან (თუ სხვა ენებიდან რუსული ენის მეშვეობით); ისეთი სიტყვები, როგორცაა: სოციდალიზმ, ქოლხოზ, სოფხოზ, მაშინა და მრავალი სხვა ერგატივში დაირთავს -(ა)ლ'ა დაბოლოებას (და ეს დაბოლოება ფუძეს შერჩება ნათესაობითსა და მიცემითში): ქოლხოზ „ქოლმეურნეობა“ — ერგ. ქოლხოზ-ალ'ა (ნათ. ქოლხოზ-ალ'ა-ულ, მიც. ქოლხოზ-ალ'ა-ე)... ქოლხოზ-ალ'ა როსოლ' წივაბ ჰიამამ ბანა „ქოლმეურნეობამ („ქოლხოზმა“) აულში ახალი აბანო ააგო“¹... სოფხოზ-ალ'ა ფაჩაალიჯალ'აე გემერაბ ტორშელ ტოლა „საბჭოთა მეურნეობა („სოფხოზი“) სახელმწიფოს ბევრ მარცვლელს აძლევს“²... მინის თერს თვო - ა - ალ'ა... მაჰმუდოვასე ფადარქა ტაუნა „სამინისტრომ („მინისტერსთვო“)... მაჰმუდოვი დასაჩუქრა“³...

შენიშვნა. ძველად ნასესხებ სიტყვებში III კლასისა (არაბულიდან, თურქულიდან...) -ცაა დაბოლოება ერგატივში შეუძლებელი არ არის: ხანჯარ „ხანჯალი“ — ერგ. ხონჯრო-ცაა... -(ა)ლ'ა დაბოლოებიანი წარმოება აქ ფაქულტატიურია: ხანჯარ-ალ'ა „ხანჯალმა“...

¹ М. Сандов, Букварь, გვ. 69.

² З. Курбанов, Члх[н]язул школазе Букварь, გვ. 136.

³ გაზ. „წინს. კოლხ.“ 7. IX. 1955.

-ცა დაბოლოებას არ დაირთავს არც საკუთარი ლექსიკური ფონდის რიგი საზოგადო არსებითი სახელი III გრამატ. კლასისა. პ. უსლარი საგანგებოდ ჩამოთვლის ასეთ სახელებს; ესენია:

ა) ნაზმნარი არსებითი სახელები (მასდარის ფორმით), როგორიცაა: ჰაბი „კეთება“, ვიტი „გაგზავნა“ და ა. შ.—ერგატივში იხმარება: ჰაბი-ა-ლ'ა „კეთებამ“, ვიტი-ა-ლ'ა „გაგზავნამ“ და ა. შ. თუმცა, ზოგ ასეთ სახელში, თუ ის გასუბსტანტივებულია, გვექნება -ცა დაბოლოებაც: რაყი „სიმშილი“ — რაყუცა || რაყუა-ლ'ა, როხი „სიხარული“ — როხაუცა || როხი-ა-ლ'ა...

ბ) -ლ'ი სუფიქსიანი აბსტრაქტული სახელები: ვაცალ'ი „ძმობა“, ჰალმალ'ი „ამხანაგობა“, დუშმანლ'ი „მტრობა“... ერგატივში გვექნება: ვაცალ'ი-ა-ლ'ა „ძმობამ“, ჰალმალ'ი-ა-ლ'ა „ამხანაგობამ“, დუშმანლ'ი-ა-ლ'ა „მტრობამ“...

გ) ზოგი პირველადი (არანაწარმოები) სახელიც, როგორიცაა: ყო „დღე“, ეო „რამე“, ნივთი“, ცა „კბილი“, ბი „სისხლი“, ტო „ხიდი“, ყუნყრა „წერო“, რუყ „სახლი“, მაჰ „სუნი“, ტი „ალაო“ და ბევრი სხვა; ერგატივში გვექნება: ყო-ა-ლ'ა „დღემ“, ეო-ა-ლ'ა „რამემ“, „ნივთმა“, ცა-ა-ლ'ა „კბილმა“, რუყ-ა-ლ'ა „სახლმა“ და ა. შ. ყოველ შემთხვევაში, ასეა ეს ჩრდილო-ხუნძურის კირკველ თქმაში (პ. უსლარის მოწმობით). სხვაგან კი (როგორც ამას პ. უსლარიც აღნიშნავს) ასეთ შემთხვევებშიც -(ა)ლ'ა დაბოლოების პარალელურად შეუძლებელი არ არის გვექნდეს -ცა დაბოლოებაც.

რაზე მიუთითებენ ზემოაღნიშნული ფაქტები?

ახალ ნასესხებ სიტყვებში -(ა)ლ'ა დაბოლოების ხმარება, როგორც ზემოთაც ითქვა, იმაზე მიუთითებს, რომ ამჟამად ხუნძური ენისათვის პროდუქტიულია ეს დაბოლოება (და არა -ცა დაბოლოება)¹. ტენდენცია, რომელმაც ახალ სიტყვებში -(ა)ლ'ა დაბოლოების გაბატონება გამოიწვია, ჩანს, უფრო ადრე დაწყებულია საკუთარი ფონდის — ძველ — სიტყვებში (III გრამატ. კლასისა), თუმცა აქ -(ა)ლ'ა დაბოლოებას საბოლოოდ ჯერ კიდევ ვერ განუდევნია -ცა დაბოლოება.

არის შემთხვევები, როცა საკუთარი ფონდის ზოგ სიტყვას (III კლასისა) პარალელური ფორმები (-ცა || -ა-ლ'ა დაბოლოებით) ერგატივში არ მოეპოვება (იხმარება მხოლოდ -ა-ლ'ა დაბოლოებიანი ფორმა), მაგრამ შესაბამისი პარალელური ფორმები გარჩეულია ნათესაობითსა და მიცემითში; შდრ.: ყო „დღე“ — ერგ.

¹ არსებითად ეს ფაქტია ამოსავალი ლ. ჟირკოვისათვის, როცა იგი -ცა დაბოლოებას „არქაულს“ უწოდებს.

ყო-მ-ალ'ა, მაგრამ: ნათ. ყო-მ-ალ'ა-ულ || ყო-ლ, მიც. ყო-მ-ალ'ა-ე || ყო-მ-ე... როხ "ტყე" — ერგ. როხ'-ალ'ა, მაგრამ: ნათ. როხ'-ალ'ა-ულ || როხ'-ო-ლ, მიც. როხ'-ალ'ა-ე || როხ'-ო-მ-ე... რალ'ად "ზღვა" — ერგ. რალ'ად-ალ'ა, მაგრამ: ნათ. რალ'ად-ალ'ა-ულ || რალ'დ-ა-ლ, მიც. რალ'ად-ალ'ა-ე || რალ'დ-ა-მ-ე...

ასეთ შემთხვევებში შესაბამისი პარალელური ფორმები ძველად, ცხადია, ერგატივიც უნდა გვექონოდა (ყო-მ-ალ'ა || ყოცაა "დღემ", როხ'-ალ'ა || როხ'-ო-ცაა "ტყემ", რალ'ად-ალ'ა || რალ'დ-ა-ცაა "ზღვამ"...)¹.

რა გამართლება აქვს ერთი და იმავე საზოგადო არსებითი სახელის (III გრამატ. კლასისა) პარალელურად ორი სხვადასხვა ტიპის მიხედვით ბრუნებას? ერგატიულ ბრუნვაში პარალელურ ფორმათა შორის (წაღ-ალ'ა || წაღ-ა-ცაა "წვიმამ" და ა. შ.), როგორც ზემოთაც ითქვა, სხვაობა მნიშვნელობის მიხედვით არ დასტურდება; არც მიცემითის შესაბამის ფორმათა შორის (წაღ-ალ'ა-ე || წაღ-ა-მ-ე "წვიმასა") ჩანს ამ მხრივ რაიმე განსხვავება².

ერთად-ერთი განსხვავება, რაც შესაბამის პარალელურ ფორმათა გამოყენების მხრივ შეიმჩნევა ნათესაობით ბრუნვაში, მდგომარეობს შემდეგში: როცა ნათესაობითის ფორმას ზედსართავის მნიშვნელობა აქვს, მაშინ ამ ბრუნვის პარალელური ფორმებიდან გამოიყენება არა ორივე, არამედ, როგორც წესი, გარკვეული ფორმა; შდრ. წაღ "წვიმა" — ნათ. წაღ-ალ'ა-ულ || წაღ-ა-ლ "წვიმისა" (дождя), მაგრამ (ზედსართავის მნიშვნელობით): წაღ-ა-ლ ყო "წვიმიანი (дождливый) დღე" ... ბაწ "მგელი" — ნათ. ბაწ-ალ'ა-ულ || ბაწ-ი-ლ "მგლისა" (волка), მაგრამ (ზედსართავის მნიშვნელობით): ბაწ-ი-ლ გამალ "მგლური (волчий) ხასიათი"³...

¹ ლ. ჟორჯოვის ლექსიკონში ყო(აი)-ცაა "დღემ", როხ'-ი-ცაა || როხ'-ო-ცაა "ტყემ" რეალურადაც არის დადასტურებული.

² ამ ბრუნვებში პარალელურად შესაძლო ფორმათა შესახებ პ. უსლარი შენიშნავს: „Нет сомнения, что аварский язык в отношении к этим падежам мог бы обойтись без этой двойности форм“ (II. У сѣ а р, Авар яз., გვ. 49).

³ ამ ფაქტს პირველად ყურადღება მიაქცია პ. უსლარმა. პ. უსლარი, კერძოდ, აღნიშნავს: „Прилагательные, образуемые из существительных среднего рода, принимают обыкновенно форму родительного 2-го образа; в этом заключается сущность различия значения двух форм родительного падежа"... შემდეგ მოყვანილია საილუსტრაციო მაგალითები, რომელთა მიხედვით ირკვევა, რომ. როცა თვით ნათესაობითში (კუთვნილების გამოსახატვად) ორივე ფორმა იხმარება, ზედსართავის როლში კი გამოიყენება ყოველთვის ნათესაობითის გარკვეული („მეორე ნიშნის“) ფორმა (იხ. II. У сѣ а р, Авар. яз., § 81, გვ. 89—90).

აღნიშნული ფაქტი უნდა გვანიშნებდეს იმ ფუნქციურ სხვაობაზე, რაც პარალელურ ფორმათა შორის უნდა გვექონოდა ძველად თვით ნათესაობით ბრუნვაში; სახელდობრ:

ნათესაობითის ის ფორმა, რომელიც ზედსართავის როლშიც გამოიყენებოდა (წაად-ა-ლ „წვიმისა“... ბაწ-ი-ლ „მგლისა“...), თავის მნიშვნელობით უნდა ყოფილიყო უფრო ზოგადი, განუსაზღვრელი, ხოლო მეორე ფორმა (წაად-ალ'ა-ულ „წვიმისა“... ბაწ-ალ'ა-ულ „მგლისა“...)—კონკრეტული, განსაზღვრული.

ანალოგიური განსხვავება შესაბამის პარალელურ ფორმათა შორის დანარჩენ ბრუნვებშიც (კერძოდ, ერგატივსა და შიცემითში) შეიძლება ვივარაუდოთ.

ამგვარი ვარაუდი გასაგებს გახდიდა, თუ რატომ არის, რომ ერთი და იგივე საზოგადო არსებითი სახელი შეიძლება ვაბრუნოთ. ორი სხვადასხვა ტიპის მიხედვით.

ეს ეხება III გრამატ. კლასის საზოგადო არსებით სახელებს. რომელთა უმრავლესობას პარალელური ფორმები სათანადო ბრუნვებში ღღემდის შერჩენია.

I და II გრამატ. კლასების საზოგადო არსებითი სახელები კი, როგორც ვნახეთ, ამჟამად ჩვეულებრივ მხოლოდ ერთი გარკვეული ტიპის მიხედვით იბრუნვიან. მაგრამ ძველად ამ სახელებშიც არ უნდა ყოფილიყო შეუძლებელი ორი სხვადასხვა (განუსაზღვრელი და განსაზღვრული) ტიპის მიხედვით ბრუნება. ის, რაც III გრამატ. კლასის საზოგადო არსებით სახელებში ჩვენს თვალწინ ხდება (ისტორ. განსაზღვრული ტიპის ბრუნების გაბატონება). I და II გრამატ. კლასების საზოგადო არსებით სახელებში, ჩანს უფრო ადრეა მომხდარი: პარალელური ფორმები ამ სახელებში ამჟამად იშვიათია: ჭადამ-ასა-ულ || ჭადამ-ი-ლ „აღამიანისა“, ლ'აად-ი-ა-ალ'ა-ულ || ლ'აად-უ-ლ „ცოლისა“, ჩი-ა-ასა || ჩი-ა-ა-ცაა „ქ*ც-მა“...

განსაზღვრულ და განუსაზღვრელ ბრუნებათა გარჩევა იბერიულ-კავკასიურ რიგ ენაში ფაქტია (მაგალ., ადიღურ ენაში¹... ძველ ქართულში...).

§ 76. ფუძის ცვლილებები საზოგადო არსებით სახელთა ბრუნების პროცესში. პირველი და მეორე ტიპის ბრუნებისას (-ასა და -ალ'ა დაბოლოებებით ერგატივში) საბრუნებელი სახელის ფუძე არავითარ ცვლილებას არ განიცდის: რა სახეც აქვს

¹ გ. როგავა, ქვემო-ადიღურის ბრუნვათა საკითხისათვის, ენიმკის მონაბე, IV, 1938.

ფუძეს სახელობით ბრუნვაში, იგივე ექნება ერგატივსა და დანარჩენ ბრუნვებში (სათანადო ბრუნვის ნიშნების წინ): სახ. ვაცა „ძმა“—ერგ. ვაცა-ასა... სახ. ძაცა „და“—ერგ. ძაცა-ალ'ა... (იხ. ზემოთ ბრუნვის ნიმუშები).

ცვლილებებს ფუძეში შეიძლება ადგილი ჰქონდეს მესამე ტიპის ბრუნებისას (-ცა დაბოლოებით ერგატივში). ამ ტიპის ბრუნვის თავისებურება ამ მხრივ თვალსაჩინო გახდება, როცა კი სათანადო სახელს (III გრამატ. კლასისა) პარალელურად ვაბრუნებთ მეორე და მესამე ტიპის მიხედვით (ამგვარი შესაძლებლობის შესახებ ზემოთ გვქონდა აღნიშნული); შდრ.: სახ. ბეტერ „თავი“—ერგ. ბეტერ-ალ'ა || ბოტრო-ცა... სახ. ტეპ „ყვავილი“—ერგ. ტეპ-ალ'ა || ტოპო-ცა... სახ. ცერ „მელა“—ერგ. ცერ-ალ'ა || ცარა-ცა... სახ. ხანჯარ „ხანჯალი“—ერგ. ხანჯარ-ალ'ა || ხონჯრო-ცა... — ერგატივის ამ პარალელური ფორმებიდან, როგორც ჩანს, პირველის (-ალ'ა დაბოლოებიანის) ფუძე უცვლელად უდრის სახელობითის ფუძეს, მეორის (-ცა დაბოლოებიანის) ფუძე კი განსხვავებულია სახელობითის ფუძისაგან.

ცვლილებები ფუძეში სხვადასხვაგვარი შეიძლება გვქონდეს (იხ. ქვემოთ). წინასწარ იმის გათვალისწინება, თუ, სახელდობრ, რა ხასიათის ცვლილება შეიძლება მოუვიდეს ამა თუ იმ ფუძეს ბრუნვის პროცესში, არ ხერხდება. მხედველობაში იღებენ რა ამ სირთულეს, ხუნძურ ლექსიკონებში სათანადო არსებითი სახელი მოჰყავთ გარდა მხოლოობითის სახელობითის ფორმისა (რომელიც სალექსიკონო ერთეულია), აგრეთვე ფორმით (თუ ფორმებით), რომელსაც ფუძე შეიძლება განსხვავებული ჰქონდეს რაიმე მხრივ.

§ 77. ე. წ. „ჩანართი“ თანხმომავნი. ასეთად ყველაზე ხშირად გვხვდება -დ- თანხმომავნი. იგი შეიძლება გვქონდეს ნათესაობითსა და მიცემითში, ზოგჯერ ერგატივშიც; შდრ. ¹:

სახ. რახ „რძე“ — ერგ. რახ-დ-ა-ცა, ნათ. რახ-დ-ალ, მიც. რახ-დ-ა-დ-ე;

სახ. ჭაქა „ძროხა“ — ერგ. ჭაქდ-ა-ცა, ნათ. ჭაქდ-ალ, მიც. ჭაქდ-ა-დ-ე;

სახ. გაზო „თოვლი“ — ერგ. გაზდ-ა-ცა (|| გაზ-უ-ცა), ნათ. გაზდ-ალ (|| გაზ-უ-ლ), მიც. გაზდ-ა-დ-ე (|| გაზ-უ-დ-ე);

¹ სათანადო მაგალითები აღნიშნული აქეთ ჯერ კიდევ ა. შიფნერსა (Versuch, § 58) და პ. უსლარს (Anap. III, გვ. 58—59).

სახ. წაერ „ყინული“, „შუშა“—ერგ. წაერდ-ა-ცაა (|| წაორ-ო-ცაა), ნათ. წაერდ-ა-ლ (|| წაორ-ო-ლ), მიც. წაერდ-ა-მ-ე (|| წაორ-ო-მ-ე);

სახ. როსო „აული“—ერგ. როსტ-ა-ცაა, ნათ. როსტ-ა-ლ, მიც. როსტ-ა-მ-ე (ტ←დ);

სახ. ბი „სისხლი“, ერგ. ბი-ცაა, ნათ. ბიდ-უ-ლ (|| ბი-ლ), მიც. ბიდ-უ-მ-ე (|| ბი-მ-ე);

სახ. ბო „ჯარი“—ნათ. ბოდ-უ-ლ (|| ბო-ლ), მიც. ბოდ-უ-მ-ე (|| ბო-მ-ე);

სახ. ჩუ „ცხენი“, ერგ. ჩო-ცაა—ნათ. ჩოდ-უ-ლ (|| ჩო-ლ), მიც. ჩოდ-უ-მ-ე (|| ჩო-მ-ე);

სახ. ჭანკო „ქათამი“, ერგ. ჭანკ-ი-ცაა--ნათ. ჭანკოდ-ა-ლ (|| ჭანკ-ი-ლ), მიც. ჭანკოდ-ა-მ-ე (|| ჭანკი-მ-ე);

სახ. წა „ცეცხლი“—ერგ. წად-უ-ცაა (|| წე-ცაა), ნათ. წად-უ-ლ (|| წე-ლ), მიც. წად-უ-მ-ე (|| წე-მ-ე);

სახ. ტო „ხიდი“, ერგ. ტო-ცაა—ნათ. ტოდ-უ-ლ (|| ტო-ლ), მიც. ტოდ-უ-მ-ე (|| ტო-მ-ე);

სახ. რატეა „ძვლი“, ერგ. როტო-ცაა—ნათ. რატად-უ-ლ (|| როტო-ლ), მიც. რატად-უ-მ-ე (|| როტო-მ-ე);.

როგორც მაგალითებიდან ჩანს, ერგატივსა, ნათესაობითსა და მიცემითში ზოგჯერ პარალელური ფორმებიც გვაქვს იმის მიხედვით, დაირთავს თუ არა ფუძე დ თანხმოვანს (ჩოდ-უ-ლ || ჩო-ლ „ცხენისა“... წად-უ-ცაა || წე-ცაა „ცეცხლმა“, წად-უ-ლ || წე-ლ „ცეცხლისა“...—იხ. ზემოთ მაგალითები). ეს იმაზე მიუთითებს, რომ დ-სათანადო შემთხვევებში არ არის მუდმივი ინგრედიენტი ფუძისა.

არის ისეთი შემთხვევებიც, როცა დ თანხმოვანს ერგატივსა და მისგან მოყოლებულ ბრუნვებში სახელობითის ფუძის ნ თანხმოვნის ადგილი უკავია; შდრ.:

სახ. ცაინ „ნალველი“, „ბოღმა“—ერგ. ცაიდ-ა-ცაა, ნათ. ცაიდ-ა-ლ, მიც. ცაიდ-ა-მ-ე;

სახ. წაუნ „არწივი“—ერგ. წაუნდ-უ-ცაა, ნათ. წაუნდ-უ-ლ, მიც. წაუნდ-უ-მ-ე;

სახ. ხონ „თესლი“—ერგ. ხუნდ-უ-ცაა, ნათ. ხუნდ-უ-ლ, მიც. ხუნდ-უ-მ-ე;

სახ. ლ'ინ „წყალი“—ნათ. ლ'იდ-ა-ლ || ლ'ად-ა-ლ (|| ლ'ე-ლ)...

ერთ სიტყვაში დ-ს ბ-ს ადგილიც უკავია: სახ. ზობ „ცა“—ნათ. ზოდ-უ-ლ, მიც. ზოდ-უ-ე-ე.

ასეთ შემთხვევებში თითქოს თანხმოვანთა მონაცვლეობას აქვს ადგილი: ნ || დ, ბ || ღ; უფრო სავარაუდებელია, რომ ნ და ბ თანხმოვნები დაკარგული იყოს დ-ს წინ (წაუნ „არწივი“—წაუდ-ულ←წაუნდულ... ზობ „ცა“—ზოდულ←ზობდულ...), როგორც ამას პ. უსლარი ფიქრობს¹ (წაუნდულ... ზობდულ... ფორმები რეალურადაც არის დამოწმებული ლ. ჟირკოვის ლექსიკონში)².

ნათესაობითის (და მიცემითის) ფუძეში ზოგჯერ შეიძლება გვექონდეს ზ თანხმოვანიც (ასეთი ფუძეები, პ. უსლარის დაკვირვებით, ყველა სხეულის ნაწილთა აღწნიშვნელია)³: ბერ „თვალი“—ბერზულ, შინ „ყური“—შინზ-უ-ლ, ქვერ „ხელი“—ქვერზ-უ-ლ, ქერენ „მკერდი“—ქარანზ-უ-ლ, მულ „ზურგი“—მულზ-ალ (ამ ფუძეს ზ ერგატივშიც ექნება: მულ ზა ცაა).

ეს ზ დ-ს ფონეტიკური ვარიანტი ჩანს. სამხრ.-ხუნძურის ზოგ კილო-თქმაში ამოსავალი დ თანხმოვნიანი ვარიანტი რეალურადაც გვაქვს: ყარახ. ბერდულ, ანწუხ. ბელდულ „თვალისა“... ა. შიფნერს დამოწმებული აქვს ბერზულ და პარალელურად ბერდულ ვარიანტიც⁴.

რა უნდა იყოს დ თანხმოვანი ნათესაობითის, მიცემითისა და—ზოგჯერ—ერგატივის ფუძეში. როცა იგი გვაკლია სახელობითის ფუძეში?

არაიშვიათად ეს დ ფუძის კუთვნილება ჩანს. ამას სხვა ენებთან შედარება მოწმობს; შდრ., მაგალ.:

ხუნძ. წა (ნათ. წად-უ-ლ)—ახვახ. ქარი, ლაკ. წუ (ნათ. წარ-ა-ლ) „ცეცხლი“;

ხუნძ. წავა (ნათ. წავად-უ-ლ)—ახვახ. წავარი, ბაგვალ. წავარა „ვარსკვლავი“;

ხუნძ. ჭან-კო [ნათ. ჭან-კოდ-ა-ლ; ფუძევა: -კო←-კოდ(ა)]—კაჟუქ. გულა, რუთ. ქათ, წახ. კათს..., აფხაზ. ა-კუტტ..., ყაბარდ. გედ „ქათამი“ (ქართ. გედ-ი)⁵.

¹ П. Усхар, Авар. яз., გვ. 58.

² Л. Жирков, Авар.-рус. словарь, გვ. 139—144.

³ П. Усхар, Авар. яз., გვ. 58.

⁴ A. Schiefner, Versuch, გვ. 49.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, გვ. 613—614: არნ. ჩიქობავა, ერგატივის წარმოქმნის ისტორიისათვის ხუნძურში, ივე, II. გვ. 100.

ასეთ შემთხვევებში ივარაუდება, რომ დ დაკარგულია სახელობითის ფუძის ბოლოში (შდრ. ლათინურში: cor←cori „გული“, ნათ. cor(i)-is).

მაგრამ ყველა დ ასეთი წარმოშობისა არ უნდა იყოს: ზოგჯერ იგი შესაძლოა იყოს ერგატივის ძველი ნიშანი და ერგატივიდან—ფუძეს. გადმოყოლილი ნათესაობითსა და მიცემითში (იხ. § 88). ზოგჯერაც იგი ანალოგიით შეიძლება იყოს განვითარებული (უფრო ხშირად ხმოვანზე გათავებულ ფუძეებთან).

§ 78. დამაკავშირებელი ხმოვანი. მესამე ტიპის ბრუნებისას ერგატივისა, ნათესაობითსა და მიცემითში ამ ბრუნვათა ნიშნების წინ და ფუძის ბოლოში თავს იჩენს ესა თუ ის ხმოვანი, რომელსაც ფუძისა და ბრუნვის ნიშნის დამაკავშირებელ ხმოვანს უწოდებენ.

ასეთი ხმოვანი ჩვეულებრივ უცვლელად მეორდება სამსავე შემოხსენებულ ბრუნვაში: ბაწ „მგელი“—ერგ. ბაწ-ი-ცაა, ნათ. ბაწ ი-ლ, მიც. ბაწ-ი-ჟ-ე... (ამიტომ ქვემოთ სათანადო მაგალითები საკმარისია მოვიყვანოთ ერთ-ერთი შემოხსენებული ბრუნვის ფორმით, კერძოდ, ერგატივის ფორმით).

იმის წინასწარ გათვალისწინება, თუ როდის რა დამაკავშირებელი ხმოვანი გვექნება, სახელობითის ფუძიდან ამოსვლით არ ხერხდება, რაც მესამე ტიპის ბრუნების (ანუ ერთფუძიანი ბრუნების) ერთ-ერთ სიძნელეს შეადგენს.

1) სახელობითის ფუძე თუ თანხმოვანზეა გათავებული, ასეთ ფუძესთან ერგატივისა, ნათესაობითსა და მიცემითში ყოველთვის იჩენს თავს ესა თუ ის დამაკავშირებელი ხმოვანი:

ა: წაღ „წიმა“—წაღ-ა-ცაა, ლ'არ „ხევი“ „ნაკადული“—ლ'ა-რ-ა-ცაა, ჰან „ხორცი“—ჰან-ა-ცაა, წაღ „მთარახი“—წაღ-ა-ცაა, ვულ „კოცხი“—ვულ-ა-ცაა, გულურ „ხათვანი“—გულ-რ-ა-ცაა, ჩაყალ „ტურა“—ჩაყალ-ა-ცაა...

ბ: ბაწ „მგელი“—ბაწ-ი-ცაა, ზანკ „კურდღელი“—ზანკ-ი-ცაა, ჩედ „პური“—ჩად-ი-ცაა, მიქა „ქინჯარი“—მიქა-ი-ცაა, ფიჯ „ხილი“—ფიჯ-ი-ცაა, მიქა „მუხა“—მიქა-ი-ცაა, ხ'აგ „ქვაბი“—ხ'აგ-ი-ცაა, ჰად „ცაცხვი“—ჰად-ი-ცაა, გამაქ „ქვა“—განქ-ი-ცაა, ბურუტ „თიკანი“—ბურტ-ი-ცაა, ბოროხ „გველი“—ბორხ-ი-ცაა, ქილიშა „თითი“—ქილშა-ი-ცაა...

ჟ: ბაყ „ზე“—ბაყ-უ-ცაა, კალ „პირი“—კალ-უ-ცაა, მახა „რკინა“—მახა-უ-ცაა, რალ „ომი“—რალ-უ-ცაა, ჰურ „მტკერი“—ჰურ-უ-ცაა, ნახ „ერბო“—ნახ-უ-ცაა, იცა „წყარო“—იცა-უ-ცაა,

ნაკა „ღრუბელი“—ნაკა-უ-ცაა, რატე „ნიწა“—რატე-უ-ცაა, მეჭერ
„ნთა“—მეჭრ-უ-ცაა...

ო: ნუს „დანა“—ნოს-ო-ცაა, ტეჰ „ყვავილი“—ტოჰ-ო-ცაა, ტუტ
„ბუნი“—ტოტ-ო-ცაა, ღვეტ „ხე“—ლოტ-ო-ცაა (←ღვო-ტ-ო-ცაა),
ქეტ „რწყილი“—ჭოტ-ო-ცაა, ბელ „ბარი“—ბოლ-ო-ცაა, ხეჩ „მუ-
ბი“—ხოჩ-ო-ცაა, ბეტერ „თავი“—ბოტრ-ო-ცაა, რენედ „ჯოგი“—
როხდ-ო-ცაა, ხიბილ „გვერდი“—ხოლბ-ო-ცაა...

ე (შეტად იშვიათად): რაკ „გული“—რეკ-ე-ცაა.

2) თუ სახელობითში ფუძე ხმოვანზეა გათავებული, ასეთ შე-
მთხვევაში:

ა) სათანადო ბოლოკიდური ხმოვანი ფუძეს შეიძლება უცვლელად
გაჰყვეს დანარჩენ ბრუნვებშიც და მაშინ დამაკავშირებელი
იშოვანი აღარ გვექნება; შდრ.: ბო „თემი“; „ჯარი“—ბო-ცაა, ტო
„ხიდი“—ტო-ცაა, ბოლ „კიბე“—ბოლ-ო-ცაა... წე „თხა“—წე-
ცაა... ცი „დათვი“—ცი-ცაა, ბი „სისხლი“—ბი-ცაა, ბუტა „ნაწი-
ლი“—ბუტა-ცაა, ბიქა „ბეგის ცოლი“ (მოძველ.)—ბიქა-ცაა... ტე-
რუ „კლდე“—ტეურუ-ცაა...

შენიშვნა. იშვიათად შეიძლება ფუძის ბოლოკიდური ხმო-
ვანიც გვექონდეს და ასეთ ხმოვანზე დართული დამაკავშირე-
ბელი ხმოვანიც: ჭი „ცხვარი“—ჭი-ი-ა-ცაა (ი ხმოვანთ გასა-
ყარია).

ბ) სახელობითის ფუძის ბოლოკიდურ ამა თუ იმ ხმოვანს და-
ნარჩენ ბრუნვებში შეიძლება ცვლიდეს დამაკავშირებელი ესა თუ
ის ხმოვანი; შდრ.: რაჭი „სიტყვა“—რაჭ-უ-ცაა, ბართი „ულაყი“—
ბართ-უ-ცაა, გორჯი „საზღვარი“—გორჯ-უ-ცაა, სალი „სილა“—
სალ-უ-ცაა, ჰალტი „მუშაობა“—ჰალტ-უ-ცაა, როტი „სიყვარუ-
ლი“—როტე-უ-ცაა... ჰოწა „თათლი“—ჰოწა-უ-ცაა, ჭაზო „თოვ-
ლი“—ჭაზ-უ-ცაა || ჭაზდ-ა-ცაა, ქეთო „კატა“—ქათ-ი-ცაა, ქოჭო
„ლევნი“—ქაჭ-ი-ცაა, ლედო „ყვავი“—ლად-ი-ცაა, ჭანკო „ქათამი“—
ჭანკ-ი-ცაა, ჰოქო „ურემი“—ჰაქ-ი-ცაა, ჰოლო „ცერცვი“—ჰალ-ი-
ცაა, ჰელექო „მამალი“—ჰელქ-ი-ცაა, ... ჩაუჭა „თევზი“—ჩაუჭ-ი-ცაა,
ჰამა „სახედარი“—ჰამ-ი-ცაა, ნუწა „კარი“—ნუწა-ი-ცაა, გამა
„გემი“—გამ-ი-ცაა, ჯაბა „ქოთანი“—ჯაბ-ი-ცაა... ჰეტე „ფეხი“—
ჰატ-ი-ცაა... ჭაშტი „ნაჯახი“—ჭაშტ-ო-ცაა, ჩალი „ლობე“—ჩო-
ლ-ო-ცაა, ჰურო „ქარი“—ჰორ-ო-ცაა, ჰუბი „სვეტი“—ჰობ-ო-ცაა...
ლაგა „ორგანო“—ლოგ-ო-ცაა, რასა „გობი“—როს-ო-ცაა... ქექე
„ძუძუ“—ქოქ-ო-ცაა...

ისეთ შემთხვევებში, როცა თანხმობაზე გათავებულ სახელობის ფუძეს დანარჩენ ბრუნვებში დამაკავშირებელი ხმოვანი ახლავს, შეუძლებელი არ არის, ასეთი ხმოვანი იყოს ფუძისეული ხმოვანი, მოკვეცილი სახელობით ბრუნვაში (ღია პოზიციაში) და შემონახული დანარჩენ ბრუნვებში (ბრუნვის ნიშნების წინ, — დახურულ პოზიციაში). ხუნძურის შედარება ახლო მონათესავე ენებთან (კერძოდ, ანდიურ ენებთან) რიგს შემთხვევაში, მართლაც, იძლევა ამგვარი ვარაუდის რეალურ საფუძველს (იხ. § 21). ასეთი ვარაუდი გასაგებს გახდიდა დამაკავშირებელ ხმოვანთა ნაირ-ნაირობას სხვადასხვა ფუძეებთან (როგორც ზემოთ ვნახეთ, დამაკავშირებელ ხმოვანად შეიძლება გვექონდეს ყველა ხმოვანი). ეს, ცხადია, არ ნიშნავს იმას, რომ ყველა დამაკავშირებელი ხმოვანი ასეთი წარმოშობისაა: რიგ ფუძესთან — თანხმობაზე გათავებულთან — იგი შეიძლება ანალოგიითაც იყოს განვითარებული.

მაგრამ მაინც აუხსნელი რჩება. რატომაა, რომ ზოგჯერ დამაკავშირებელი ხმოვანი (ერგატივსა და მისგან მოყოლებულ ბრუნვებში) მაშინაც იჩენს თავს, როცა სახელობითში ფუძე ხმოვანზეა გათავებული (ჰოქჟა „ურემი“, ჩოუჭა „თევი“... — ერგ. ჰაქ-იცა, ჩოუჭ-იცა... — იხ. ზემოთ 2 მუხლის ბ პუნქტში მოყვანილი მაგალითები).

§ 79. ხმოვანთა ცვლა ფუძის შიგნით („შინაგანი ცვლა-ნია“). განსხვავებამ ფუძეში შეიძლება თავი იჩინოს შინაგანი ხმოვნის ცვლის შედეგადაც.

ა) მხოლოდობით რიცხვში ასეთი განსხვავება შეიძლება გვექონდეს სახელობითსა და ყველა დანარჩენ ბრუნვას შორის (ერგატივ-ნათესაობით-მიცემითს კი ფუძის შინაგანი ხმოვანი ყოველთვის საერთო აქვს):

ა — ო: ლაგა „სხეული“ — ლოგ-ო-ლ¹, რატაა „ძვალი“ — როტა-ო-ლ. გაშტი — „ნაჯახი“ — გოშტ-ო-ლ, მალი „კიბე“ (გადასატანი) — მოლ-ო-ლ, ჩალი „მესერი“ — ჩოლ-ო-ლ, ხაანქარ „ხანჯალი“ — ხაონქ-რ-ო-ლ, ტალურ „ქუდი“ — ტოლრ-ო-ლ, ცალურ „განჯინა“, „კარადა“ — ცოლრ-ო-ლ...

ა — ე: რაკ „გული“ — რეკ-ე-ლ.

¹ შესადარებლად მოყვანილია სახელობითი და — დანარჩენი ბრუნვებიდან — მხოლოდ ნათესაობითი. რაკი. ერგატივი და მიცემითი ფუძის შინაგანი ხმოვნის მიხედვით ნათესაობითთან განსხვავებას არ იძლევა (შდრ.: ლაგა „სხეული“ — ერგ. ლოგ-ო-ცა, ნათ. ლოგ-ო-ლ, მიც. ლოგ-ო-ე-ე...).

ე — ა: ცერ „მელა“ — ცარ-ა-ლ, ხაერ „ბალახი“, „თივა“ — ხა-რ-ი-ლ, ჩედ „პური“ — ჩად-ი-ლ, ჰეპ „კალათი“ — ჰაპ-ი-ლ, გელ „ცი-ცხვი“ — გალ-ი-ლ, ლეე „მკლავი“ — ლაე-ა-ლ, ქვენ „საკმელი“ — ქვან-ი-ლ (შდრ. ქვან-ა-ზე „ქამა“), ყედ „კედელი“ — ყად-ა-ლ, ლედო „ყვა-ვი“ — ლად-ი-ლ, ქეთო „კატა“ — ქათ-ი-ლ... ელ || -ა-ლ: როხაელ „სი-ხარული“ — როხაალ-ი-ლ, რექელ „ნატეხი“ — რექალ-ი-ლ, ყელ „და-ძლევა“, „მორევა“ — ყალ-ი-ლ, ჰოხნელ „სუნთქვა“ — ჰოხნალ-ი-ლ, ტოქელ „წვერი“, „მწვერვალი“ — ტოქალ-ი-ლ, როკაელ „ბინდი“, „მწუხრი“ — როკაალ-ი-ლ, ხასელ „ზამთარი“ — ხასალ-ი-ლ, ლ'ა-მელ „წელიწადი“ — ლ'აშალ-ი-ლ...

ე — ო: ტეპ „ყვავილი“ — ტოპ-ო-ლ, ლვეტ „ხე“ — ლოტ-ო-ლ (← ლვოტ-ო-ლ), ფერ „ხახვი“ — ფორო-ლ, ჩეხ „მუცელი“ — ჩოხ-ო-ლ, ქეპ „სიმღერა“, „ლექსი“ — ქოქ-ო-ლ, ბელ „ბარი“ — ბო-ლ-ო-ლ, ლ'ელ „სელი“ — ლ'ოლ'-ო-ლ, ბეტერ „თავი“ — ბოტრ-ო-ლ, ტენსაერ „წარბი“ — ტონსარ-ო-ლ...

ო — ა: ჰინქო „ჩიტი“ — ჰანქ-ი-ლ, ტინქ „ნაშიერი“ — ტანქ ი-ლ, ტეგერ „ბატკანი“ — ტეაგრ-ი-ლ...

ო — ო: ტილი „უნაგირი“ — ტოლ-ო-ლ, წიბილ „ყურძენი“ — წოლბ-ო-ლ, ტიბილ „ძირი“ — ტოლბ-ო-ლ, მიჩილ „ვაზის სა-რი“ — მოჩლ-ო-ლ, რიდი „შრატი“, „წაქა“ — როდ-ო-ლ, ჟინი „რან-და“ — ჟონ-ო-ლ...

ო — ა: ჰოქო „ურემი“ — ჰაქ-ი-ლ, ჰობო „წისქვილი“ — ჰაბ-ი-ლ, სორდო „ლამე“ — სარდ-ი-ლ, ქოფო „ლეკვი“ — ქაფ-ი-ლ, ქორთო „ჩეა-რი“ — ქართ-ი-ლ, თორგო „ბურთი“ — თარგ-ი-ლ, ჩოხატო „ქალის თავსაბურავი“ — ჩახატ-ი-ლ, ჰოლო „ცერცვი“ — ჰალ-ი-ლ...

უ — ო: ნუს „დანა“ — ნოს-ო-ლ, ტუტ „ბუზი“ — ტოტ-ო-ლ, გუს „უქანა კბილი“ — გოს-ო-ლ, მუპ „მარცვალი“ — მოპ-ო-ლ, ჰური „ქარი“ — ჰორ-ო-ლ...

ბ) მრავლობით რიცხვში ბრუნვათა შორის განსხვავება ფუძის შინაგანი ხმოვნის მიხედვით არ დასტურდება (რა ხმოვანიც აქვს ფუძეს სახელობითში, იგივე ექნება დანარჩენ ბრუნვებშიც). მაგრამ ასეთი განსხვავება შეიძლება გვექონდეს მრავლობითის ფორ-მათა შებირისპირებისას მხოლოობითის ფორმებთან:

ა — უ: ხაანჯარ (ხაონჯარ-ო-ლ) „ხანჯალი“ — ხაუნჯარ-ულ¹, ბაჩა (ბაჩ-ო-ლ) „ფარი“ — ბუჩ-ულ, ლადარო (ლადრ-ი-ლ) „ლანგარი“ — ლუდრ-ულ, ხაბარ (ხაარბ-ი-ლ) „ანბავი“, „ხაბარი“ — ხაურბ-ულ || ხაარბ-ალ...

ე — უ: ტეპ (ტოპ-ო-ლ) „ყვავილი“ — ტუპ-დულ, ქეპ (ქოპ-ო-ლ) „სიმღერა“, „ლექსი“ — ქუპ-დულ, ლეწ (ლოწ-ო-ლ) „მაშა“, „გაზი“ — ლუწ-დულ. შეკ (შოკ-ო-ლ) „კუნთი“ — შეუკ-დულ, შეყერ (შოყ-ო-ლ) „ყელი“ — შუყერ-ულ, ბეტერ (ბოტრ-ო-ლ) „თავი“ — ბუტრ-ულ. ტენსაერ (ტონსარ-ო-ლ) „წარიბი“ — ტუნსარ-ულ, ქეტ (ქოტ-ო-ლ) „რწყილი“ — ქუტ-ულ...

ხაერ (ხაარ-ი-ლ) „ბალახი“, „თივა“ — ხაურ-დულ, ცერ (ცარ-ა-ლ) „მელა“ — ცურ-დულ, ქეთო (ქათ-ი-ლ) „კატა“ — ქუთ-ულ, ლედო (ლად-ი-ლ) „ყვავი“ — ლუდ-ულ, ჰეპ (ჰაპ-ი-ლ) „კალათი“ — ჰუპ-დულ, მეგეე (მაგე-ი-ლ) „წვერი“ — მუგე-ულ...

ა — ე: ბეჩე (ბაჩ-ი-ლ) „ბოა“, „ბოჩოლა“ — ბაჩ-ალ, ჩედ (ჩად-ი-ლ) „პური“ — ჩად-ალ, ჩეხ (ჩოხ-ო-ლ) „მუცელი“ — ჩახ-ალ || ჩეხ-ალ. ტეჭერ (ტაჭრ-ი-ლ) „ბატკანი“ — ტაჭ-ი...

ი — ა: ტილი (ტოლ-ო-ლ) „უნაგირი“ — ტალ-ალ, ტიბილ (ტოლბ-ო-ლ) „ძირი“ — ტალბ-ალ, ხიბილ (ხოლბ-ო-ლ) „გვერდი“ — ხალბ-ალ, მიქაი (მაქა-ი-ლ || მიქაიდულ) „მტრედი“ — მაქა-ალ...

ჰინკე (ჰანკე-ი-ლ) „ჩიტი“ — ჰანკე-ი || ჰანკე-ალ, ტინკ (ტანკე-ი-ლ) „ნაშიერი“ — ტანკე-ი || ტანკე-ალ...

ო — ა: ჰოქო (ჰაქ-ი-ლ) „ურემი“ — ჰაქ-ალ, ხონო (ხან-ი-ლ) „კვერცხი“ — ხან-ალ, სორლო (სარდ-ი-ლ) „ლამე“ — სარდ-ალ, ჰობოლ „სტუმარი“ — ჰალბ-ალ, ჰობო (ჰაბ-ი-ლ) „წისკვილი“ — ჰაბ-ალ, ქოჭო (ქაჭ-ი-ლ) „ლეკვი“ — ქაჭ-ალ || ქუჭ-ულ...

ცალკე უნდა აღინიშნოს -ბი სუფიქსიან მრავლობითის ფორმებში ფუძის შინაგან ხმოვნად უ-ს ქონა მხოლოდობითის ფუძის ყველა სხვა ხმოვნის (ა, ე, ი, ო) ადგილას: ლაგა (ლოგ-ო-ლ) „სხელი“ — ლუგ-ბი, რატა (როტე-ო-ლ) „ძვალი“ — რუტე-ბი, შიშა

¹ შესადარებლად მოყვანილია მხოლოდობითი სახელობითი (ფრჩხილებში ნაჩვენებია მხოლოდობითისავე ნათესაობითის ფორმაც) და მრავლობითის სახელობითი; მრავლობითის დანარჩენი ბრუნვები არ მოგვეყვას, რაკი ისინი ფუძისეული ხმოვნის მიხედვით სახელობითთან განსხვავებას არ იძლევიან; შდრ.: სახ. ხაუნჯარულ „ხანჯლები“, ერგ. ხაუნჯარუხ, ნათ. ხაუნჯარუხულ, მიც. ხაუნჯარუხე...

„ბოთლი“, „შუშა“—შუშ-ბი, ტყვა „ნალი“—ტყუ-ბი (←ტყუყ-ბი), ქექე (ქოქ-ო-ლ) „ძუძუ“—ქუქ-ბი, ლეტ (ლოტ-ო-ლ←ლეთ-ო-ლ) „ხე“—ლუტ-ბი (←ლუტ-ბი), გოზო „ნისკარტი“—გუზ-ბი || გა-ზ-ალ...

ამრიგად, საზოგადო არსებით სახელთა ბრუნების მთელ პროცესში (მხოლოდობითსა და მრავლობითში) განსხვავებამ ფუძის შინაგანი ხმოვნის მიხედვით შეიძლება თავი იჩინოს: ა) მხოლოდობით რიცხვში—სახელობითსა და დანარჩენ ბრუნვათა შორის (მესამე ტიპის ბრუნებისას), ბ) მრავლობითის ფორმათა და პირისპირებისას მხოლოდობითის შესაბამის ფორმებთან. თვით მრავლობითში ბრუნვათა შორის განსხვავება ამ მხრივ არ დასტურდება.

ამავე დროს არის ისეთი შემთხვევებიც (მასთან, არც ისე იშვიათად), როცა შინაგანი ხმოვანი ფუძეს უცვლელად გაჰყვება მხოლოდობითისა და მრავლობითის ფორმებში.

პ. უსლარი შეეცადა ფუძისეულ ხმოვანთა ცვლილებები ბრუნების პროცესში დაეჯგუფებინა მხოლოდობითი რიცხვის სახელობითი ბრუნვის ფუძის სხვადასხვა ტიპების მიხედვით (ერთმარცვლიანები, ორმარცვლიანები; თანხმოვანზე გათავებულები, ხმოვანზე გათავებულები)¹, მაგრამ, როგორც ამას პ. უსლარისავე მაგალითებიც მოწმობენ, ასეთი ცვლილებები ფუძისა დაკავშირებული არ არის იმასთან, თუ რა ტიპს განეკუთვნება სათანადო ფუძე მხოლოდობითის სახელობითში: აქედან ამოსვლით იმის წინასწარ გათვალისწინება, თუ რა ხასიათის ცვლილება მოუვა ფუძეს (ან, საერთოდ, შეიცვლება თუ არა იგი) დანარჩენ ბრუნვებში (მხოლოდობითისა და მრავლობითი რიცხვისა), არ ხერხდება.

ლ. ჟიკოვი, ხაზს უსვამს რა ამ სირთულეს, ფუძის ცვლილებებს ხუნძური ბრუნების პროცესში განიხილავს, როგორც „შინაგანი ფლექსიის“ გამოვლინებას მსგავსად არაბული ენის

¹ П. Услар, Авар. яз., §§ 47, 53.

უფრო ადრე ა. შიფნერი ფუძისეულ იმოვანთა ცვლილებებს ბრუნების პროცესში განიხილავდა უმთავრესად ფონეტიკური პროცესების თვალსაზრისით (Versuch. §§ 54—57).

შინაგანი ფლექსიისა¹ (შდრ. არაბ. კათალა „მოკლა“, კუთილა „მოკლულ იქნა“, უკთულ „მოკალ!“ და ა. შ.).

მაგრამ ხუნძურში (არაბულისაგან განსხვავებით, რომელიც ტიპიური ფლექსიური ენაა) სათანადო ფორმები პარადიგმაში გარჩეულია, პირველ ყოვლისა, ფუძეზე დართული ფორმანტების (ბრუნენისა და რიცხვის ნიშნების) მეშვეობით, მასთან, დამოუკიდებლად იმისგან, იცვლება თუ არა ფუძეში ხმოვანი².

მეორე მხრივ, მთელ რიგ შემთხვევაში ხმოვანთა ცვლილებები ფუძეში, რასაც ადგილი აქვს ხუნძური ბრუნების პროცესში, ადვილად ასახსნელია წმინდა ფონეტიკურ ნიადაგზე.

დიდი წილი ასეთი ცვლილებებისა შედეგია ასიმილაციისა, კერძოდ, რეგრესული ასიმილაციისა. ასიმილატორ ხმოვნად, რომელიც ფუძის შინაგან ხმოვანს იმსგავსებს, მხოლოდობით რიცხვში გვევლინება დამაკავშირებელი ხმოვანი (რომელიც, როგორც ვიცით, საერთო ელემენტია ერგატივ-ნათესაობით-მიცემითში), ხოლო მრავლობითი რიცხვის ფორმებში—მრავლობითობის სუფიქსეული ხმოვანი (ტეჰ „ყვაილი“ — ტჰჰ-ო-ლ ← ტეჰ-ო-ლ „ყვაილისა“ — ტჰჰ-დულ ← ტეჰ-დულ „ყვაილები“... ხანერ „ხანჯალი“ — ხონერ-ო-ლ ← ხანერ-ო-ლ „ხანჯლისა“ — ხუნერ-ულ ← ხანერ-ულ „ხანჯლები“...); ასიმილაცია შეიძლება გამოიწვიოს ფორმანტისეულმა თანხმოვანმაც: -ბი სუფიქსიანი მრავლობითი რიცხვის ფორმებში რომ ფუძის შინაგანი ხმოვანი ყოველთვის უ არის (მხოლოდობითის ფუძის ყველა სხვა ხმოვნის ნაცვლად: ლაგა „სხელი“ — ლუგ-ბი „სხეულები“... — იხ. ზემოთ), ეს სუფიქსისეული წყვილბაგისმიერი თანხმოვნის გავლენის შედეგი ჩანს (ასიმილაცია ხმოვნისა თანხმოვანთან წარმოების ადგილის მიხედვით).

¹ ლ. ეი რკოვი, კერძოდ, აღნიშნავს: „Подобные явления в системе аварского языка... так же мало поддаются ясной систематизации, как аналогичные явления в хорошо и старательно разработанной арабской грамматике. Регистрации их в каждом отдельном случае по существу дела относятся к лексикографии, с точки же зрения морфологической мы должны охарактеризовать их вообще, как внутреннюю флексию, аналогичную по типу внутренней флексии семитских языков, в частности, арабского“ (Л. Жирков, Грам. авар. яз., გვ. 102—103. და გვ. 118, § 73).

² ამას ითვალისწინებს ე. ლევი, როცა იგი ფუძისეულ ხმოვანთა ცვლილებებს ხუნძური ბრუნების პროცესში მიიჩნევს, როგორც „ფლექსიის დამხმარე საშუალებას“ (...Ablaut, als ein Mittel oder wenigstens ein Hilfsmittel der Flexion“); იხ. მისი: Versuch einer Charakteristik des Awarischen mit Exkursen zur Sprachtheorie (Berlin, 1953, გვ. 8).

სხვაობა ფუძის შინაგანი ხმოვნის მიხედვით შეიძლება წარმოშვას ფუძისეული ხმოვნის ამოღებამაც გარკვეულ ფორმებში (ქილიშა „თითი—ქილიშა-ი-ლ←ქილიშე-ი-ლ „თითისა“—ქილშა-ალ←ქილიშა-ალ „თითები“... რალ'აღ „ზღვა“—რალ'დ-ა-ლ←რალ'ად-ა-ლ „ზღვისა“... — ხმოვნის ამოღების მიზეზის შესახებ იხ. § 19).

ზოგჯერ ხმოვანიც შეიძლება ამოღებულ იქნეს და ასიმილაციაც მოხდეს: სანგარ „სანგარი“—საონგრ-ო-ლ „სანგრისა“—საუნგრ-ულ „სანგრები“... ბეტერ „თავი“—ბოტრ-ო-ლ „თავისა“—ბუტრ-ულ „თავეები“...¹.

როცა ფუძის შინაგანი ხმოვნის მიხედვით ფორმათა შორის განსხვავება იჩენს თავს, არ უნდა ვიფიქროთ, რომ ყველა შემთხვევაში ხმოვანი პირველადი სახით დაცულია მხოლოობითის სახელობით ბრუნვაში (სახელის „საწყის ფორმაში“), ხოლო შეცვლილია დანარჩენ („ნაწარმოებ“) ფორმებში: არაიშვიათად პირიქითაც შეიძლება იყოს (შდრ., ნაგალ., ხონო←ხანო „კვერცხი“—ხანი-ლ „კვერცხისა“—ხანი-ალ „კვერცხები“... — აქ ხმოვანი შეცვლილია —ასიმილაციის შედეგად — სახელობით ბრუნვაში, ხოლო დანარჩენ — „ნაწარმოებ“—ფორმებში კი შემონახულია პირველადი სახით).

ხმოვნის ცვლილება ხდება სათანადო ფორმებში, სადაც კი ასეთი ცვლილებისათვის საჭირო პირობებია. ასეთ პირობათა განსხვავება შესაბამისად განსაზღვრავს განსხვავებასაც სათანადო ფორმებს შორის ფუძის შინაგანი ხმოვნის მიხედვით; ასე, მხოლოობითი რიცხვის სახელობითსა და დანარჩენ ბრუნვებს (ერგატივ-ნათესაობით-მიცემითს) შინაგანი ხმოვანი განსხვავებული შეიძლება. ჰქონდეთ, რამდენადაც ამ ფორმებში თავს იჩენს განსხვავებული ფონეტიკური პირობები; გეორე მხრივ, იმავე რიცხვის ერგატივ-ნათესაობით-მიცემითში ფუძის შინაგანი ხმოვანი ყოველთვის ერთნაირად იცვლება (ან ერთნაირად უცვლელია), რაკი ამ ბრუნვებში საამისოდ ერთნაირი ფონეტიკური პირობებია (ერთნაირ პირობებს აქ ქმნის, კერძოდ, ერთი და იგივე დამაკავშირებელი ხმოვანი და მახვილის ერთნაირი მდგომარეობა. — უკანასკნელის შესახებ იხ. ქვემოთ); ასევე შეიძლება ითქვას მრავლობითი რიცხვის ბრუნვათა შესახებაც.

¹ ხმოვანთა ასიმილაციისა და ამოღების შემთხვევებზე ხუნძური ბრუნების პროცესში ყურადღებას ამახვილებდა ჯერ კიდევ ა. შიფნერი. ა. შიფნერის შემდეგ კი არც პ. უსლარს და არც ლ. ჯირკოვს ხსენებული ფონეტიკური მოვლენებისათვის არ მიუქცევიათ ყურადღება.

ფუძისეულ ხმოვანთა ცვლილებები ხუნძური ბრუნების პროცესში ფონეტიკური ხასიათის მოვლენაა, მასთან, უმათავრესად, კომბინატორული ხასიათისა. ყველა ცალკეულ შემთხვევაში (სიტყვაში) სათანადო ცვლილების მიზეზი შესაძლოა ხელშესახები არ იყოს. მაგრამ ცვლილებათა ზოგადი ტიპები მაინც ადვილად ასახსნელია: შდრ., მაგალ.: ხმოვანთმონაცვლეობანი ე—ა, ი—ა აუხსნელია სიტყვებში: ცერ „მელა“—ცარალ „მელისა“, ჩედ „პური“—ჩადილ „პურისა“...; ჰინჭე „ჩიტი“—ჰინჭე-ი-ლ „ჩიტისა“, ლ'ინ „წყალი“—ლ'ადალ „წყლისა“...; მაგრამ სხვა სიტყვებში იგი ასიმილაციით იხსნება: ბეჩე (←ბაჩე) „ხბო“—ბაჩილ „ხბოსი“, ტაეჭერ (←ტაჭერ) „ბატკანი“—ტაჭრილ „ბატკნისა“...; მიქი (←მაქი) „მტრედი“—მაქილ „მტრედისა“...

§ 80. მახვილისათვის ბრუნების პროცესში. მახვილთან დაკავშირებით ბრუნების პროცესში გასათვალისწინებელია:

ა) მხოლოდობით რიცხვში ი—პირველი და მეორე ტიპის ბრუნებისას (ე. ი. ორ ფუძიანი ბრუნებისას) მახვილი სიტყვაში ადგილს არ იცვლის: ფუძის რა ხმოვანზეცაა მახვილი სახელობით ბრუნვანი. იმავეზე რჩება დანარჩენ ბრუნვებშიც (ერგატივსა, ნათესაობითსა და მიცემითში):

სახ. ვაცა „ძმა“—ერგ. ვაცა-ასა, ნათ. ვაცა-ასა-ულ, მიც. ვაცა-ასა-ე;

სახ. ჰალმალ „ამხანაგი“—ერგ. ჰალმალ-ასა, ნათ. ჰალმალ-ასა-ულ, მიც. ჰალმალ-ასა-ე;

სახ. ვაცაჭალ „ბიძაშვილი“ (ვაჭი)—ერგ. ვაცაჭალ-ასა, ნათ. ვაცაჭალ-ასა-ულ, მიც. ვაცაჭალ-ასა-ე;

სახ. ვატანდ „სიმამრი“, „მამამთილი“—ერგ. ვატანდ-ასა, ნათ. ვატანდ-ასა-ულ, მიც. ვატანდ-ასა-ე;

სახ. ძაცა „და“—ერგ. ძაცა-ალ'ა, ნათ. ძაცა-ალ'ა-ულ, მიც. ძაცა-ალ'ა-ე;

სახ. ჰალმალ „ამხანაგი“ (ქალი)—ერგ. ჰალმალ-ალ'ა, ნათ. ჰალმალ-ალ'ა-ულ, მიც. ჰალმალ-ალ'ა-ე;

* საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ისეთ შემთხვევებში, როცა ხუნძურში გვაქვს ხმოვანთმონაცვლეობა ე—ა, ახლო მონათესავე ენათა ჩვენება ხშირად ახმოვანა უჭერს მხარს; შდრ.: ხუნძ. ცერ (ნათ. ცარ-ა-ლ)—ბოთლიხ., ლოდობ., ტინდ. სარი, ბაგვალ. სარ, ანდ. სორ←სარ „მელა“... ხუნძ. ლედო (ნათ. ლაჟ-ი-ლ)—ლოდ. ლანდი, ანდ. ლანნი (←ლანდი) „ყვევი“ და ა. შ. ამან შეიძლება გვაფიქრებინოს, რომ ხუნძურში ცვლილება მომხდარიც სახელობითი ბრუნვის ფუძეში: ცერ ← ცარ (ნათ. ცარ-ა-ლ) „მელა“ და ა. შ.

სახ. ძსცაჟალ „ბიჰაშვილი“ (ქალი)—ერგ. ძსცაჟალ-ალ'ა, ნათ. ძსცაჟალ-ალ'ა-ულ, მიც. ძსცაჟალ-ალ'ა-ე;

სახ. ძატანდ „სიდედერი“, „დედამთილი“—ერგ. ძატანდ-ალ'ა, ნათ. ძატანდ-ალ'ა-ულ, მიც. ძატანდ-ალ'ა-ფ...

მახვილის მოძრაობას შეიძლება ადგილი ჰქონდეს მესამე ტიპის ბრუნებისას (ე. ი. ერთ ფუძიანი ბრუნებისას, — ცაა დაბოლოებით ერგატივში).

ყველა შემთხვევა მახვილის მოძრაობისა, რაც ამ ბრუნებისას დასტურდება, ერთი ტიპისაა: მახვილი სახელობითის ფუძის სათანადო ხმოვნიდან (თავიდან პირველი ან მეორე მარცვლისა) დანარჩენ ბრუნებათა ფორმებში დამაკავშირებელ ხმოვანზე გადადის; შდრ.:

სახ. წაად „წვიმა“ — ერგ. წაად-ა-ცაა, ნათ. წაად-ა-ლ, მიც. წაად-ა-ე-ე;

სახ. ბაყ „მზე“—ერგ. ბაყ-უ-ცაა, ნათ. ბაყ-უ-ლ, მიც. ბაყ-უ-ე-ე;

სახ. ჰურ „მტვერი“—ერგ. ჰურ-უ-ცაა, ნათ. ჰურ-უ-ლ, მიც. ჰურ-უ-ე-ე;

ჰურ-უ-ე-ე;

სახ. ჰეჰ „ქალათი“—ერგ. ჰაჰ-რ-ცაა, ნათ. ჰაჰ-რ-ლ, მიც. ჰაჰ-რ-ე-ე;

სახ. ჰან „ხორცი“—ერგ. ჰან-ა-ცაა, ნათ. ჰან-ა-ლ, მიც. ჰან-ა-ე-ე;

სახ. ლედო „ყვავი“ — ერგ. ლად-რ-ცაა, ნათ. ლად-რ-ლ, მიც. ლად-რ-ე-ე;

სახ. ქეთო „ქათა“—ერგ. ქათ-რ-ცაა, ნათ. ქათ-რ-ლ, მიც. ქათ-რ-ე-ე;

სახ. ბურტ „თიკანი“—ერგ. ბურტ-რ-ცაა, ნათ. ბურტ-რ-ლ, მიც. ბურტ-რ-ე-ე;

სახ. ხანერ „ხანჯალი“—ერგ. ხონერ-რ-ცაა, ნათ. ხონერ-რ-ლ, მიც. ხონერ-რ-ე-ე;

სახ. გამჰ „ქვა“ — ერგ. განჰ-რ-ცაა, ნათ. განჰ-რ-ლ, მიც. განჰ-რ-ე-ე...

მესამე ტიპის ბრუნების ზემოაღნიშნული თავისებურება მახვილის მოძრაობის მხრივ თვალსაჩინო გახდება, თუ ამ ბრუნების სათანადო სახელს პარალელურად ვაბრუნებთ მეორე ტიპის მიხედვითაც (-ალ'ა დაბოლოებით ერგატივში); რომლის ფორმებში მახვილი უძრავად რჩება ფუძისეულ ხმოვანზე; შდრ.:

სახ. წაად „წვიმა“—ერგ. წაად-ა-ცაა || წაად-ალ'ა, ნათ. წაად-ა-ლ || წაად-ალ'ა-ულ, მიც. წაად-ა-ე-ე || წაად-ალ'ა-ე...

სახ. ქეთო „კატა“—ერგ. ქათ-რ-ცაა || ქეთო-მ-ალ'ა, ნათ. ქათ-რ-ლ || ქეთო-მ-ალ'ა-ულ, მიც. ქათ-რ-მ-ე || ქეთო-მ-ალ'ა-ე...

სახ. ხანებარ „ხანჯალი“—ერგ. ხონერ-რ-ცაა || ხანებარ-ალ'ა, ნათ. ხონერ-რ-ლ || ხანებარ-ალ'ა-ულ, მიც. ხონერ-რ-მ-ე || ხანებარ-ალ'ა-ე...

ზოგი სახელი მახვილის ადგილს არც მესამე ტიპის ბრუნებისას იცვლის; ესენია მუდმივ მახვილიანი სიტყვები, რომლებიც მახვილს ყველა ბრუნვაში ფუძის ერთსა და იმავე ხმოვანზე ინარჩუნებენ; შდრ.:

სახ. ბაწ „მგელი“—ერგ. ბაწ-ი-ცაა, ნათ. ბაწ-ი-ლ, მიც. ბაწ-ი-მ-ე;

სახ. ბოლ'ონ „ლორი“—ერგ. ბოლ'ონ-ი-ცაა, ნათ. ბოლ'ონ-ი-ლ, მიც. ბოლ'ონ-ი-მ-ე;

სახ. ლქმაგ „ცხვარი“ (დედალი)—ერგ. ლქმაგ-უ-ცაა (უფრო ბუნებრივია: ლქმაგ-ალ'ა), ნათ. ლქმა-გ-უ-ლ, მიც. ლქმაგ-უ-მ-ე...

ბ) მრავლობით რიცხვში მახვილი ყველა ბრუნვაში ერთსა და იმავე მარცვალზე რჩება (განსხვავება მახვილის ადგილის მიხედვით ბრუნვათა შორის აქ არ დასტურდება); შდრ.:

სახ. ვაცაალ „ძმები“—ერგ. ვაცააზ, ნათ. ვაცააზულ, მიც. ვაცააზე;

სახ. მაცაალ „დები“—ერგ. მაცააზ, ნათ. მაცააზულ, მიც. მაცააზე;

სახ. უმუმულ „მამები“—ერგ. უმუმუზ, ნათ. უმუმუზულ, მიც. უმუმუზე;

სახ. ქუთულ „კატები“—ერგ. ქუთუზ, ნათ. ქუთუზულ, მიც. ქუთუზე;

სახ. განქალ „ქვები“—ერგ. განქაზ, ნათ. განქაზულ, მიც. განქაზე;

სახ. ლუტბრ „ხეები“—ერგ. ლუტბუზ, ნათ. ლუტბუზულ, მიც. ლუტბუზე...

მეორე მხრივ, ხშირია შემთხვევა; როცა განსხვავება მახვილის მიხედვით პარადიგმაში თავს იჩინს მხოლოობითისა და მრავლობითის ფორმათა შორის.

მარტო ის ფაქტიც, რომ მხოლოობითი რიცხვის ბრუნვათა ფორმებში მახვილი შეიძლება მოძრავი იყოს (იხ. ზემოთ). ხოლო მრავლობითისაში—არა, თავისთავად იძლევა განსხვავებას მხოლოობითისა და მრავლობითის გარკვეულ ფორმათა შორის მახვილის ადგილის მიხედვით.

შეიმჩნევა ზოგჯერ გარკვეული თანმიმდევრობაც ნახვილის ადგილის განსხვავების მხრივ მხოლოდობითისა და მრავლობითის ბრუნვათა შორის: არაიშვიათად მრავლობითის ფორმებში ნახვილი თავიდან პირველ მარცვალზეა, ხოლო მხოლოდობითის შესაბამის ფორმებში — თავიდან მეორეზე; შდრ.:

სახ. გამპკ „ქვა“ ერგ. განპრცაა, ნათ. განპრლ. მიც. განპრჟე — სახ. განქალ „ქვები“, ერგ. განქაზ, ნათ. განქაზულ, მიც. განქაზე;

სახ. ხანერ „ხანჯალი“, ერგ. ხონერრცაა, ნათ. ხონერრლ, მიც. ხონერრჟე — სახ. ხაუნერულ „ხანჯლები“, ერგ. ხაუნერუზ. ნათ. ხაუნერუზულ, მიც. ხაუნერუზე;

სახ. ქალთ „ქალალი“, „წერილი“, ერგ. ქალთრცაა, ნათ. ქალთრლ, მიც. ქალთრჟე — სახ. ქალთალ „ქალალები“, „წერილები“, ერგ. ქალთაზ, ნათ. ქალთაზულ, მიც. ქალთაზე;

სახ. გამშშ „კამეჩი“, ერგ. განშარცაა, ნათ. განშარლ, მიც. განშარჟე — სახ. განშაალ „კამეჩები“, ერგ. განშააზ, ნათ. განშააზულ, მიც. განშააზე;

სახ. ბეტრ „თავი“, ერგ. ბოტრრცაა, ნათ. ბოტრრლ, მიც. ბოტრრჟე — სახ. ბეტრულ „თავეები“, ერგ. ბეტრუზ, ნათ. ბეტრუზულ, მიც. ბეტრუზე;

სახ. გაბურ „კისერი“, ერგ. გორბრცაა, ნათ. გორბრლ, მიც. გორბრჟე — სახ. გარბალ „კისრები“, ერგ. გარბაზ, ნათ. გარბაზულ, მიც. გარბაზე;

სახ. ჰათარა „მატი“, ერგ. ჰართრცაა, ნათ. ჰართრლ, მიც. ჰართრჟე — სახ. ჰურთულ „მატლები“, ერგ. ჰურთუზ, ნათ. ჰურთუზულ, მიც. ჰურთუზე...

არის ისეთი შემთხვევებიც. როცა ასეთი განსხვავება ნახვილის ადგილის მიხედვით გამოიყენება მხოლოდობითისა და მრავლობითის ომონიმურ ფორმათა გასარჩევად; შდრ.: წადალ „წვიმისა“ — წადალ „წვიმები“, ლ'არალ „ხევისა“ — ნაკადულისა — ლ'არალ „ხევეები“, „ნაკადულები“; მუჭრულ „მთისა“ — მუჭრულ „მთები“; გუდრალ „ხათანგისა“ — გუდრალ „ხათანგები“; ტულალ „ღვიძლისა“ — ტულალ „ღვიძლები“...¹

¹ სათანადო ფაქტები აღნიშნული აქვს ჯერ კიდევ პ. უსლარს.

ასეთ შემთხვევებშიც მხოლოობითის ფორმებში მახვილი თავიდან მეორე მარცვალზეა, ხოლო მრავლობითის ფორმებში—თავიდან პირველ მარცვალზე. მასთან, აქაც—ამ ომონიმურ ფორმებშიც—მახვილის ადგილი არსებითად რიცხვს გაგვარჩევინებს: იგივე განსხვავება მახვილის მიხედვით მხოლოობითსა და მრავლობითის ფორმებს შორის, როგორც ზემოთ ვნახეთ, მაშინაც შეიძლება გვექონდეს, როცა სათანადო ფორმები გარეგნულად არ ემთხვევიან ერთმანეთს.

ამრიგად, მახვილი ზემოაღნიშნულ შემთხვევებში გამოიყენება ერთ-ერთ საშუალებად ბრუნვათა ფორმების დასაპირისპირებლად რიცხვის მიხედვით (ცალკეულ შემთხვევებში კი ერთადერთ საშუალებადაც,—როცა მხოლოობითისა და მრავლობითის ფორმები ზოგჯერ ემთხვევა ერთმანეთს).

რა საფუძველი უნდა ჰქონდეს მახვილის ასეთი მნიშვნელობით გამოყენებას ბრუნების სისტემაში?

მახვილთან დაკავშირებით თავის ადგილას აღნიშნული გვექონდა, რომ ხუნძურში შეიმჩნევა ტენდენცია მახვილის თანდათან მიახლოებისა სიტყვის დასაწყისთან (§§ 19,20).

ამ ფონეტიკური პროცესის გრამატიზაციად უნდა მივიჩნიოთ მახვილის ადგილის მიხედვით ფორმათა დაპირისპირების ზემოაღნიშნული ფაქტები (მახვილის ადგილის სიტყვის დასაწყისთან მიახლოების სხვადასხვა საფეხური სათანადო შემთხვევებში გამოყენებული იქნა გარკვეული გრამატიკული მნიშვნელობით).

ზემოაღნიშნული განსხვავება მახვილის ადგილის მიხედვით მხოლოობითისა და მრავლობითის ფორმებს შორის ყოველთვის არ დასტურდება. ჯერ ერთი, არის მუდმივ მახვილიანი სახელებიც, რომლებიც მახვილს, როგორც მხოლოობითის, ისე მრავლობითის ყველა ფორმაში ერთსა და იმავე მარცვალზე ინარჩუნებენ (სახ. ბოლ'ონ „ლორი“, ერგ. ბოლ'ონიცაა, ნათ. ბოლ'ონილ, მიც. ბოლ'ონიჯე; სახ. ბოლ'ონალ „ლორები“, ერგ. ბოლ'ონახ, ნათ. ბოლ'ონაზულ, მიც. ბოლ'ონაზე...). გარდა ამისა, ზოგ სახელს მახვილი მრავლობითი რიცხვის ფორმებშიც შეიძლება ჰქონდეს თავიდან მეორე მარცვლის ხმოვანზეც — ფუძისეულზე (რალ'ად-ალ „ზღვები“ და ა. შ.) ანდა ფორმანტისეულზე (ჰამ-ულ „სახედრები“..., ჩაუჭ-ბრ „თევზები“...).

მრავლობითობის საწარმოებელი ფორმანტებიდან -ბი სუფიქსი მუდამ მახვილიანია, -ზაბი — მუდამ უმახვილო, დანარჩენები (-ალ, -ულ, -აბი...) შეიძლება იყოს მახვილიანიცა და უმახვილოც.

§ 81. ფუძისეულ თანხმოვანთა ცვლა ბრუნების პროცესში. თანხმოვანთა ცვლილებებიდან, რომელთანაც ბრუნების პროცესში შეიძლება დაკავშირებული იყოს შესაბამისი განსხვავება ფუძეთა შორის, გასათვალისწინებელია (აღვნიშნაეთ უმთავრესს):

ა) ფუძისეული ბაგისმიერი მ თანხმოვნის გადასვლა ნ-ში, რაც, როგორც ვიცით (§ 43), შეიძლება მოხდეს აბსოლუტურ ბოლოში ან თანხმოვნის წინ:

სახ. წაან (← წაამ) „მარილი“—ერგ. წაამ-უ-ცაა, ნათ. წაამ-უ-ლ. მიც. წაამ-უ-ე-ე...

სახ. ტამახ „ფოთოლი“—ერგ. ტანხ-ი-ცაა (←ტამხ-ი-ცაა), ნათ. ტანხ-ი-ლ (←ტამხ-ი-ლ), მიც. ტანხ-ი-ე-ე (←ტამხ-ი-ე-ე)...

ბ) ფუძეში ხმოვნის ამოღების შედეგად ერთად თავმოყრილ თანხმოვანთა გაღასმა:

სახ. გაბურ „კისერი“—ერგ. გორბ-ო-ცაა (←გობრ-ო-ცაა), ნათ. გორბ-ო-ლ (←გობრ-ო-ლ) და ა. შ. (თუ რა თანხმოვნები შეიძლება გადაისვას, ამის შესახებ იხ. § 54).

გ) ბაგისნიერი ვ-ს დაკარგვა სათანადო ფორმებში, როცა ამ თანხმოვნის უშუალო მომდევნოდ შეიძლება აღმოჩნდეს სხვა რომელიმე ბაგისმიერი ბგერა (ხმოვანი ან თანხმოვანი):

სახ. ღვეტ „ხე“—ერგ. ღოტ-ო-ცაა (←ღვოტ-ო-ცაა), ნათ. ღოტ-ო-ლ (←ღვოტ-ო-ლ), მიც. ღოტ-ო-ე-ე (←ღვოტ-ო-ე-ე); მრ. სახ. ღუტ-ბი (←ღვეუტ-ბი) „ხეები“ და ა. შ.; მხ. სახ. ტყუა „ნალი“—მრ. სახ. ტყუ-ბი (←ტყუყ-ბი) „ნალები“ და ა. შ. (§ 55);

დ) ორმარცვლიან ფუძეთა ბოლოკიდური -ენ-ის მოკვეცვა:

სახ. როკვენ „ნემსი“—ერგ. როკაა-ცაა, ნათ. როკაა-დ-ულ... მრ. სახ. რუკა-ბი;

სახ. ბოსენ „ლოგინი“—ერგ. ბოსა-ცაა, ნათ. ბოსა-დ-ულ... მრ. სახ. ბოს-აბი;

სახ. რუხენ „ბაწარი“, „საბელი“—ერგ. რუხა-ცაა, ნათ. რუხა-დ-ულ... მრ. სახ. რუხ-ბი;

სახ. ხოლჩენ „ხმალი“—ერგ. ხოლჩა-ცაა, ნათ. ხოლჩა-დ-ულ... მრ. სახ. ხოლჩ-აბი;

სახ. თუქენ (|| თოქენ) „ღუქანი“—ერგ. თუქა-ცაა, ნათ. თუქა-დ-ულ... მრ. სახ. თუქ-აბი...

შენი შვნა. როგორც მაგალითებიდან ჩანს, ასეთ სახელებს ერგატივში -ცაა დაბოლოების წინ ა ხმოვანი აქვთ (როკაა-ცაა

„ნემსმა“...), ნათესაობითში კი ამ ა-ს ყოველთვის ახლავს „ჩა-ნართი“ დ (როკია-დ-ულ „ნემსი“...); საფიქრებელია, ეს ა სახე-ლობითის ფუძის ე-ს მონაცვლე იყოს (-ენ || -ან): როკიენ „ნემ-სი“ —ერგ. როკია-ცა←როკიან-ცა (←როკიან-ი-ცა), შდრ. ქერენ -შქერდი—ერგ. ქარან-ცა, ნათ. ქარან-ზ-ულ←ქარან-დ-ულ... სადაც ნ-ც შემონახულია).

§ 82. საკუთარ სახელთა ბრუნება. ადამიანის საკუთარი სა-ხელები იბრუნვის მესამე ტიპის მიხედვით (-ცა დაბოლოებით ერგატივეში) განურჩევლად იმისა, სათანადო საკუთარი სახელი მამაკაცისაა, თუ ქალისა, ე. ი. განეკუთვნება I კლასს, თუ II კლასს (შდრ. საზოგადო არსებით სახელთა ბრუნების სხვადასხვა ტიპები—შესაბამისად კლასებისა).

საკუთარ სახელთა ბრუნების ნიმუშები

ა) მამაკაცის საკუთარი სახელები

სახ. შამილ „შამილი“	აძღემირ „აიღემირი“	ფუმარ „ომარი“
ერგ. შამილ-ი-ცაა	აძღემირ-ი-ცაა	ფუმარ-ი-ცაა
ნათ. შამილ-ი-ლ	აძღემირ-ი-ლ	ფუმარ-ი-ლ
მიც. შამილ-ი-მ-ე	აძღემირ-ი-მ-ე	ფუმარ-ი-მ-ე

ბ) ქალის საკუთარი სახელები

სახ. ფატრმათ „ფატრმანი“	ხადრქათ „ხადიქათი“	მესტლო „მესტლო“ ¹
ერგ. ფატრმათ-ი-ცაა	ხადრქათ-ი-ცაა	მესტლო-ცაა
ნათ. ფატრმათ-ი-ლ	ხადრქათ-ი-ლ	მესტლო-ლ
მიც. ფატრმათ-ი-მ-ე	ხადრქათ-ი-მ-ე	მესტლო-მ-ე

ადამიანის საკუთარ სახელად ზოგჯერ გვხვდება საზოგადო არსებითი სახელიც. საკუთარ სახელთა როლში ასეთი სახელები შესაბამისად იცვლიან ბრუნების ტიპს; შდრ.: ყებედ „ჩქედელი“ (სა-ზოგადო არსებითი სახელის მნიშვნელობით)—ერგ. ყებედ-ასაა, მაგ-რამ: ყებედ „ყებედი“ (საკუთარი არსებ. სახელი)—ერგ. ყებედ-ი-ცაა...; ცაევეტან „წინამძღოლი“ (საზოგადო არსებ. სახელი)—ერგ. ცაევეტან-ასა, მაგრამ: ცაევეტან (საკუთარი არსებ. სახელი)—ერგ. ცაევეტან-ი-ცაა...; ყადი ძვ. „მოსამართლე“ (საზოგადო არსებ. სახელი)—ერგ. ყადი-მ-ასა...!

¹ შდრ. მესეღ „ოქრო“.

მაგრამ: ყადი „ყადი“ (საკუთარი არსებ. სახელი)—ერგ. ყადი-ცაა...; ჯერლუ „ქორი“ (საზოგადო არსებ. სახელი)—ერგ. ჯერლუ-ა-ალ'ა...; მაგრამ ჯერლუ (საკუთარი არსებ. სახელი)—ერგ. ჯერლუ-ცაა...¹

თუ საკუთარი სახელი ზედსართავის ფორმის მქონეა (დაირთავს კლასების მიხედვით შესაბამისად განსხვავებულ სუფიქსებს: -აჲ, -აჲ), მაშინ იგი იბრუნვის ზედსართავის მსგავსად: ჰაჲიჲ-აჲ (მამაკ.), ლაჩენილ-აჲ² (მამაკ.), მამალ-აჲ (მამაკ.), ხადდაყ-აჲ (ქალი)...—ერგ. ჰაჲიჲ-ა-ასა, ლაჩენილ-ასა, მამალ-ასა, ხადდაყ-ალ'ა...³

მესამე ტიპის ბრუნების საზოგადო არსებითი სახელებისაგან განსხვავებით საკუთარი სახელები არ შეიძლება პარალელურად მეორე ტიპის მიხედვითაც (-ალ'ა დაბოლოებით ერგატივში) ვაბრუნოთ (შდრ.: მესამე ტიპის ბრუნების ყოველი საზოგადო არსებითი სახელი—ნივთის კლასისა—პარალელურად შეიძლება ვაბრუნოთ მეორე ტიპის მიხედვითაც: ოც-ო-ცაა | ოც-ალ'ა „ხარმა“...).

საკუთარ სახელთა ბრუნებისას ფუძე ბრუნების პროცესში არავითარ ცვლილებას არ განიცდის (შდრ. მესამე ტიპის ბრუნებისას საზოგადო არსებით სახელთა ფუძეში რიგ ცვლილებას შეიძლება ჰქონდეს ადგილი).

დამაკავშირებელი ხმოვანიც (ერგატივსა და მისგან მოყოლებულ ბრუნებებში) სტანდარტული სახისაა საკუთარ სახელებში: მუდამ -ი-ხმოვანი გვაქვს (შამილ-ი-ცაა... ფატიმათ-ი-ცაა...); ხოლო, როცა სახელობითის ფუძე ხმოვანზე ბოლოვდება, სათანადო ბოლოკიდური ხმოვანი შერჩება ფუძეს დანარჩენ ბრუნებებშიც და დამაკავშირებელი ხმოვანი ასეთ შემთხვევებში აღარ გვექნება (მესედო—მესედო-ცაა...)

მახვილის ადგილი უცვლელია საკუთარ სახელთა ბრუნების პროცესში.

§ 83. გვარის სახელთა ბრუნება. გვარის სახელები ხუნძურში ახალია. ამემად ასეთი სახელები იწარმოება სქესის მიხედვით განსხვავებული რუსული სუფიქსების დართვით საკუთარ სახელებზე (ჩვეულებრივ, მამის სახელზე): ჭუმარ-ოვ „ომაროვი (მამაკ.)“ — ჭუმარ-ოვა „ომაროვი (ქალი)“, საჭიდ-ოვ „საიდოვი (მამაკ.)“ — საჭიდ-ოვა „საიდოვი (ქალი)“, ჰანზათ-ოვ „ჰანზათოვი (მამაკ.)“ —

¹ П. Устар, Авар. яз., гв. 47.

² შდრ. ლაჩენ „შეარდენი“ (ლაჩენ-ი-ლ-აჲ „შეარდენისაჲ“).

³ П. Устар, Авар. яз., гв. 47.

ჰანზათ-ოვა „ჰამზათოვი (ქალი)“... ასე ნაწარმოები გვარის სახელები იბრუნვის შესაბამისად პირველი ან მეორე ტიპის მიხედვით (-ახხ დაბოლოებით ან -ალ'ა დაბოლოებით ერგატივში):

სახ. ჭუმაროვ	ჭუმაროვა
ერგ. ჭუმაროვ-ასა	ჭუმაროვ-ალ'ა
ნათ. ჭუმაროვ-ასა-ულ	ჭუმაროვ-ალ'ა-ულ
მიც. ჭუმაროვ-ასა-ე	ჭუმაროვ-ალ'ა-ე

ასევე იბრუნვის რუსული გვარებიც, რომელთაც სქესის მიხედვით განსხვავებული წარმოება აქვთ: დავიდოვ—ერგ. დავიდოვ-ასა, ჩეხოვ—ერგ. ჩეხოვ-ასა... მაგრამ: დავიდოვა—ერგ. დავიდოვ-ალ'ა, ჩეხოვა—ერგ. ჩეხოვ-ალ'ა, ქრუფსკაია—ერგ. ქრუფსკაიალ'ა და ა. შ.

გვარის ასეთ სახელებში რაკი გარჩევა სქესის (კლასის) მიხედვით სახელობით ბრუნვაში თვალსაჩინოდ არის გამოხატული, ამიტომ ასეთი გარჩევა შესაბამისად გატარებულია დანარჩენ ბრუნვებშიც.

მეორე მხრივ, ისეთი გვარები, როგორიცაა: მარქს, ლენინ, ფუშკინ, დარვინ... (აგრეთვე ყველა ქართული გვარი), რომელთა სახელობითში სქესის მიხედვით გარჩევა თვალსაჩინოდ არ არის გამოხატული (შდრ. ზემოთ -ოვ ---ოვა... სუფიქსებიანი გვარები), იბრუნვის -ცაა დაბოლოებით,—ე. ი. როგორც საკუთარი სახელები (განურჩევლად სქესისა); შდრ.:

სახ. მარქს	ფუშკინ	გურამიშვილი
ერგ. მარქს-ი-ცაა	ფუშკინ-ი-ცაა	გურამიშვილი-ცაა
ნათ. მარქს-ი-ლ	ფუშკინ-ი-ლ	გურამიშვილი-ლ
მიც. მარქს-ი-ჟ-ე	ფუშკინ-ი-ჟ-ე	გურამიშვილი-ჟ-ე

აქსეპტიმ სახალთა ბრუნების თაქსიპეპრაპანი დიალექტებში

§ 84. -დ დაბოლოება მხოლოდობითი რიცხვის მრავლობისა სამხრულ-სუბურში. ზემოთ განხილული გვექონდა არსებით (საზოგადო და საკუთარ) სახელთა ბრუნება სამწერლო ზუნძურში. განვიხილოთ ძირითადი თავისებურებანი აღნიშნულ სახელთა ბრუნების მხრივ დიალექტებში.

-(ა)ხა და -(ა)ლ'ა დაბოლოებები ერგატივში ყველა დიალექტში გვაქვს. ამ დაბოლოებათა მიხედვით დიალექტთა შორის არავითარი სხვაობა არ შეიმჩნევა. მხედველობაში არ მიიღება ქარულში -(ა)ლ'ა → -(ა)ჰჰჰჰ, რაც წმინდა ფონეტიკური მოვლენაა ლატერა-

ლურ თანხმობანთა ცვლილებებთან დაკავშირებული ამ დიალექტში. ეს გვაფიქრებინებს, რომ -(ა)-სა და -(ა)ლ'ა ხუნძური ენის დიალექტთა საერთო კუთვნილება და ამდენადვე უძველესი ფორმანტებია. არ შეიძლება ვეგვე თქვას -ცაა დაბოლოების შესახებაც: ეს დაბოლოება სრულიად უცხოა სამხრული დიალექტებისათვის (კერძოდ, კარულისა, ანწუხურისა და ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახულისათვის). -ცაა-ს ადგილი აქ მეტწილ შემთხვევაში -დ-ს უჭირავს. აღნიშნულ დიალექტებში -დ ერგატიული ბრუნვის ნიშნად გამოიყენება:

ა) III გრამატიკ. კლასის საზოგადო არსებით სახელებში მხოლ. რიცხვისა: ჩუ || ჩო „ცხენი“—ჩო-დ, ბაწ „მგელი“—ბაწი-დ, ცერ || → სერ „მელა“—ცარად || → სარად, ბაყ „მზე“—ბაყუ-დ || → ბუყუ-დ, წაად „წვიმა“—წაადა-დ...

შენიშვნა 1. -დ-ს პარალელურად შესაძლოა გვექონდეს -(ა)ლ'ა: ბაწი-დ || ბაწ-ალ'ა „მგელმა“... წაადა-დ || წაად-ალ'ა „წვიმამ“... — ეს ისევე, როგორც სამწერლო ხუნძურსა და ჩრდილო-ხუნძურში -ცაა-ს პარალელურად -ალ'ა დაბოლოებაც შეიძლება გვექონდეს (შდრ.: ჩრდ.-ხუნძ. ბაწი-ცაა || ბაწ-ალ'ა „მგელმა“... წაადა-ცაა || წაად-ალ'ა „წვიმამ“...).

შენიშვნა 2. სამხრულ დიალექტებში -დ დაბოლოება ერგატივის ნიშნად გამონაკლისის სახით ისევე შეიძლება გვექონდეს I და II გრამატიკ. კლასების საზოგადო არსებით სახელებშიც, როგორც—სამწერლო ხუნძურსა და ჩრდ.-ხუნძურში -ცაა დაბოლოება: ინსაუ-დ || ემცაუ-დ „მამამ“... ბაბა-დ „დედამ“ (მოფერებ.), დედე-დ „მამამ“ (მოფერებ.)... (შდრ. ჩრდ. ხუნძ.: ინსაუ-ცაა... ბაბა-ცაა, დადა-ცაა...).

ბ) ადამიანის საკუთარ სახელებში — როგორც I, ისე II გრამატიკ. კლასისა: შამილ „შამილი“—შამილი-დ... ფატიმათ „ფატიმანი“—ფატიმათი-დ...

შენიშვნა. გვარის აღმნიშვნელ ისეთ სახელებში, რომლებიც დაბოლოებათა მიხედვით განარჩევენ სქესს (ჭუმაროვ—ჭუმაროვა...), სამხრულ-ხუნძურშიც—ისევე, როგორც ჩრდილო-ხუნძურში—ერგატივი შესაბამისად განსხვავებულ დაბოლოებებს იყენებს (ჭუმაროვ-ასა—ჭუმაროვ-ალ'ა).

ამრიგად, -დ-ს სამხრ.-ხუნძურში არსებითად იგივე გამოყენება აქვს, რაც -ცაა-ს ჩრდილო-ხუნძურში (და სამწერლო ენაში).

შენიშვნა. იშვიათად (გარკვეულ გამოთქმებში) -დ ფორმანტი სამწერლო ხუნძურ ენაშიც იჩენს თავს, მაგრამ სათანადო ფორმას აქ ყოველთვის მოქმედებითი ბრუნვის მნიშვნელობა აქვს: ბი-დ ბელ'არაბ „სისხლით შეღებილი“... *მარდი-დ ჭუწიზე* „შეიარაღება“ („იარაღით აღჭურვა“)¹... გუდრა-დ ქაურაბ „ხათანგში გაბმული“ („ხათანგით დაკერილი“)²...

§ 85. -ცაა დაბოლოება მრავლობითი რიცხვის მრავლობის ნიშნად ჩრდილო-ხუნძურში. მრავლობითი რიცხვის ერგატივის ნიშნად სამწერლო-ხუნძურში, როგორც ვნახეთ, გამოიყენება -(ა)ზ. ეგევე დაბოლოება აქვს მრავლობითი რიცხვის ერგატივს სამხრულ-ხუნძურშიც.

ჩრდილო-ხუნძურში (ხუნდახურში) კი -(ა)ზ დაბოლოების ადგილი არსებით სახელებში -ცაა დაბოლოებას უჭირავს: ვაცაა-ცაა „ძმებმა“. *მაცაა-ცაა* „ღებმა“, *ჩუმა-ცაა* „ცხენებმა“, *ცურდუ-ცაა* „მელიებმა“, *ბაწა-ცაა* „მგლებმა“ და ა. შ. (შდრ- სამწერლო ხუნძურში [და სამხრულ-ხუნძურში]: ვაცააზ, მაცააზ, ჩუმაზ, ცურდუზ. ბაწაზ და ა. შ.).

ამავე დროს, -ცაა დაბოლოება ერგატივისათვის ჩრდილო-ხუნძურს გამოყენებული აქვს მხოლოდობით რიცხვშიც (III გრამატიკ. კლასის სახელებში): ჩო-ცაა „ცხენმა“, ბაწი-ცაა „მგელმა“... ამ შემთხვევაში სამწერლო ხუნძური ჩრდილო-ხუნძურს მიჰყვება, სამხრულ-ხუნძური კი ორივეს სცილდება: აქ ამ -ცაა-ს ნაცვლად, როგორც ზემოთ ვნახეთ, -დ გვაქვს.

ამრიგად, ერგატივის ამ ნიშნების მიხედვით ხუნძურ დიალექტთა შორის შემდეგი მიმართებები გვაქვს: ა) მხოლოდობით რიცხვში: ჩრდ.-ხუნძ. და სამწერლო ხუნძ. -ცაა — სამხრ.-ხუნძ. -დ; ბ) მრავლობით რიცხვში: ჩრდ.-ხუნძ. -ცაა — სამხრ.-ხუნძ. და სამწერლო ხუნძ. -(ა)ზ.

§ 86. როგორია ისტორიული ურთიერთობა ჩრდილო-ხუნძურის -ცაა და ხამხრ.-ხუნძურის -ზ ფორმანტებისა მრავლობითი რიცხვის მრავლობის ნიშნად? თავდაპირველად -(ა)ზ ფორმანტი უნდა გვეკონოდა ჩრდ.-ხუნძურშიც. ამას მოწმობს შემდეგი: სამხრ.-ხუნძურში (და სამწერლო ხუნძურ ენაში) -(ა)ზ ფორმანტი ერგატივისა გადაჰყვება სახელს ნათესაობითსა და მიცემითში: ერგ. ვაცაა-ა-ზ „ძმებმა“, ნათ. ვაცაა-ა-ზ-ულ, მიც. ვაცაა-ა-ზ-ე.

¹ М. С. Саидов, III. Михайлов, Русско-аварский словарь, გვ. 110.

² М. С. Саидов, Авар мацл. грам., გვ. 52.

ჩრდ.-ხუნძურში ერგატივს -(ა)ზ დაბოლოების ადგილის -ცა აქვს, მაგრამ ნათესაობითსა და მიცემითში აქაც იგივე ფორმები გვაქვს, რაც სამხრ.-ხუნძურში (და სამწერლო ხუნძურ ენაში); შდრ.: ერგ. ვაცა-ა-ცა „ძმებმა“ — მაგრამ: ნათ. ვაცა-ა-ზ-ულ, მიც. ვაცა-ა-ზ-ე; ერგ. ჩუჟ-ა-ცა „ცხენებმა“ — მაგრამ: ნათ. ჩუჟ-ა-ზ-ულ, მიც. ჩუჟ-ა-ზ-ე...

ნათესაობითმა და მიცემითმა შემოგვინახეს ცნობა, რომ ერგატივში წინათ ჩრდ.-ხუნძურშიც -(ა)ზ ყოფილა (ვაცა-ა-ზ... ჩუჟ-ა-ზ...). შენდევ კი -(ა)ზ დაბოლოება ერგატივში ხმარებიდან გამოუდევნია -ცა დაბოლოებას, მაგრამ ერგატივისაგან ნაწარმოებ — ნათესაობითისა და მიცემითის — ფორმებში ძველი ვითარების კვალი დაცულია.

ამრიგად, -ცა მრავლობითის ერგატივში მეორეულია, -(ა)ზ — უწინარესი.

ეს -(ა)ზ დღემდის დაუცავს თვით ჩრდ.-ხუნძურში ჩვენებით ნაცვალსახელებს: ა-ზ „ამათ“... ღო-ზ „მათ“... აგრეთვე ზედსართავ სახელებს (-ცა დაბოლოების პარალელურად): კუდიჟ-ა-ცა || კუდიჟ-ა-ზ „დიდებმა“... ჰიტინ-ა-ცა || ჰიტინ-ა-ზ „პატარებმა“... ამჟამად, რომ ამ პარალელური ფორმებიდან -ცა დაბოლოებიანი ფორმები მეორეულია.

§ 87. რა მიმართებაშია მრავლობითის ერგატივის -ზ მხოლოდობითის -ღ-სთან? წარმოშობით ეს ერთი და იგივე ოდენობა ჩანს: ზ ← ღ. ამგვარი ფონეტიკური პროცესი ცნობილია ხუნძურში, კერძოდ, ინფინიტივის წარმოებიდან: წაღიზე ← წაღიდე „სწავლა“...

რომ, მართლაც, ამ გზით შეიძლებოდა მიგველო ზ ფორმანტი ერგატივისა, ამას მოწმობს თვით სახელთა ბრუნების მონაცემებიც: ბერზულ ← ბერღულ (შდრ. ყარაბ. ბერღულ, ანწუხ. ბელღულ) „თვალისა“, ქვერზულ ← ქვერღულ (ყარაბ. ქვერღულ, ანწუხ. ქველღულ) „ხელისა“... აქ ზ (← ღ) ერგატივის ფორმანტია, შემონახული ნათესაობითის ფორმაში, რომ ნათესაობითში დადასტურებული ეს ზ (← ღ) ერგატივისეულია, ამას მოწმობს ქვერღ ფორმა, რომელიც სამხრულ-ხუნძურში ერგატივის ფუნქციით შეიძლება გვქონდეს („ხელნა“, „ხელით“).

მაგრამ, როცა ამავე ფონეტიკურ გადასვლას (ღ → ზ) ვვარაუდობთ მრავლობითი რიცხვის ერგატივში (ვ ა ც ვ ა ზ ← ვ ა ც ვ ა ღ „ძნებმა“...), აქ გასათვალისწინებელია მიზეზი ამგვარი გადასვლისა. ინფინიტივის ფორმებში ამას მომდევნო ხმოვანი იწვევს.

მრავლობითი რიცხვის ერგატივში -ღ ფორმანტსაც, რომელმაც, ივარაუდება ზ მოგვცა, ხმოვანი უნდა ხლებოდა, — მასთან, ისეთი ხმოვანი, რომელსაც შეეძლო ღ ექცია ზ-დ (პალატალიზაციის ნიადაგზე). ამ მხრივ ჩვენ ყურადღებას მიიქცევს ანდიურ ენებში -ღი სუფიქსი ერგატივის ნიშნად (შდრ. ანდ. იმული „მამამ“, იმობა-ღი „მამებმა“...—აქ -ღი მხოლოდობითშიცა გვაქვს და მრავლობითშიც. ესაა ამოსავალი ვითარება). მაგრამ რაკი ხუნძურში ღ → ზ მრავლობითში მომხდარა და მხოლოდობითში არა, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ საფეხურზე ღ ფორმანტს ხმოვანი მრავლობითში ახლდა, მხოლოდობითში კი არა¹.

-ზ-ს გენეზისის თვალსაზრისით დამახასიათებელია უახლესი ფორმაციის რამდენიმე ფაქტიც: ხუნძურ დიალექტებში -ღ გამოყენებულია მრავლობითის ერგატივისათვის: ანწუხ. ჰუმუ-ზ-უ-ღ „სახედრებმა“... ჭურწმი-ზ-უ-ღ „ჯორებმა“... კობ. წან-ზ-ა-ღ, ყარახ. ცან-ზ-ა-ღ „თხებმა“...

მრავლობითის ერგატივს აქ -ზ-ა-ღ, ზ-უ-ღ მოუღის მაწარმოებლად. ამათგან ზ ერგატივის ჩვეულებრივი ფორმანტია, მაგრამ დ-ც ერგატივისაა. შეიძლება -ღ მერე იყოს დართული, მაგრამ აქ უფრო საინტერესოა თვით შესაძლებლობა მხოლოდობითის ერგატივის -ღ ნიშნის გამოყენებისა მრავლობითის ერგატივში (რაც ამ შემთხვევაში ფაქტია).

ზემოაღნიშნულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ: მრავლობითი რიცხვის -ზ ისტორიულად იგივეა, რაც მხოლოდობითი რიცხვის ერგატივის -ღ. მაშასადამე, -ღ ფორმანტი ძველად საერთო გვექონია ერგატივისათვის მხოლოდობითსა და მრავლობითში (ისევე, როგორც ამჟამად -ცაა ფორმანტი ჩრდილო-ხუნძურში საერთო ორსავე რიცხვში.—იხ. ზემოთ).

§ 88. როგორია ერაბათივის -ღ და -ცაა ფორმანტების ისტორიული უკთიერთობა? მრავლობითის ერგატივის საწარმო-

¹ ამ მხრივ საინტერესოა ერთ-ერთი ანდიური ენის, კამალაურის, ჩვენება: აქ ერგატივს მხოლოდობითში შეიძლება -ღ (—ღი) სუფიქსი ჰქონდეს, მრავლობითში კი -ღი (შდრ. ვაჰუ-ღ „ეაჟიშვილმა“—ვაჰე-ღი „ეაჟიშვილებმა“).
A. A. Божарев, Очерк грамматики чамал. яз., 1949, გვ. 41, § 11.

ებლად ჩრდ.-ხუნძურშიც ძველად ზ იხმარებოდა (ცაა მეორეულია); მასთან, ზ, როგორც ვნახეთ, თავის მხრივ, მომდინარეობს დ-საგან (იხ. ზემოთ). ამით გარკვეულია, ისიც, თუ როგორია -ცაა და დ-ს ურთიერთობა მრავლობითი რიცხვის ერგატივის ნიშნად: -დ ისტორიულად უპირატესია, -ცაა მერე იქერს მის ადგილს.

მეორე მხრივ, -ცაა, როგორც ვიცით, ჩრდილო-ხუნძურს მხოლოლობითის ერგატივშიც აქვს, სამხრულ-ხუნძურში კი მისი ადგილი დ-ს უქირავს. გასარკვევი რჩება ამ ფორმანტების ურთიერთობა.

-ცაა ფორმანტთან შედარებით -დ ფორმანტის ისტორიულ უწინარესობაზე მიუთითებს შემდეგი გარემოება:

-ცაა ფორმანტით ერგატივის წარმოებისას ჩრდილო-ხუნძურში არა ერთ საზოგადო სახელს ნათესაობითის დაბოლოების წინ შეიძლება აღმოაჩნდეს -დ:

სახ. ჩუ „ცხენი“	ბო „ჯარი“; „თემი“
ერგ. ჩო-ცაა	ბო-ცაა
ნათ. ჩო-ლ ჩო-დ-ულ	ბო-ლ ბო-დ-ულ

შდრ. სამხრ.-ხუნძურში:

სახ. ჩუ „ცხენი“	ბო „ჯარი“; „თემი“
ერგ. ჩო-დ	ბო-დ
ნათ. ჩო-დ-ულ	ბო-დ-ულ

სამხრ.-ხუნძურის ჩვენება ნათელია: -დ ნათესაობითში სხვა არაფერია, თუ არ ერგატივის -დ დაბოლოება, გადმოყოლილი ფუძეს ნათესაობითში.

ჩრდ.-ხუნძური ნათესაობითი ემთხვევა სამხრ.-ხუნძურისას: ჩო-დ-ულ („ცხენისა“).. ბო-დ-ულ („ჯარისა“) — ორივეში გვაქვს, მაგრამ განსხვავებულია ერგატივის ფორმა: სამხრ.-ხუნძურში -დ გვაქვს ამ ბრუნვის დაბოლოებად, ჩრდ.-ხუნძურში — -ცაა. მაგრამ ასეა ეს ამჟამად. წინათ ჩრდ.-ხუნძურშიც -დ უნდა გვექონოდა ერგატივის დაბოლოებად. მხოლოლობითის ნათესაობითის ფორმა ამას ისევე უეჭველს ხდის, როგორც მრავლობითის ნათესაობითის ფორმები ამჟღავნებენ იმას, რომ აქ ძველად ერგატივი-ზ ფორმანტით იწარმოებოდა; შდრ.:

ჩრდ.-ხუნძ	სამხრ.-ხუნძ.
ერგ. ვაცაა-ცაა „ძმებმა“	ერგ. ვაცა-ა-ზ
ნათ. ვაცა-ა-ზ-ულ	ნათ. ვაცა-ა-ზ-ულ

ამის მსგავსი ვითარებაა მხოლოდობით რიცხვშიც:

ჩრდ.-ხუნდ.	სამხრ.-ხუნდ.
ერგ. ჩო-ცაა „ცხენმა“	ერგ. ჩო-დ
ნათ. ჩო-ლ ჩო-დ-ულ	ნათ. ჩო დ-ულ

დასკვნა: მხოლოდობითის ერგატივის -დ ჰქონია ჩრდილო-ხუნდურ-შიც და შემდეგ მის ადგილას -ცაა დამკვიდრებულია (ისევე, როგორც მრავლობითში ჯერ -ზ←-დ იყო ერგატივის ნიშანი და მერე მისი ადგილი -ცაა-მ დაიკავა).

ყოველ შემთხვევაში, ასე ჩანს ეს იმ სახელებში, რომელთა ნათესაობითში დ წარმოჩნდება ამ ჯერად¹. მაგრამ ყოველთვის ნათესაობითი დ-ს არ გამოგვივლენს. ამით განსხვავდება მრავლობითის ვითარებისაგან მხოლოდობითის ვითარება. ეს განსხვავება იმით შეიძლება აიხსნას, რომ მხოლოდობითის ერგატივში -ცაა უფრო ადრეა დამკვიდრებული, ვინემ მრავლობითის ერგატივში. მაინც პრინციპული ღირებულება აქვს ფაქტს, რომ -დ სუფიქსი ერგატიულ ბრუნვას მრავლობითშიც აწარმოებდა და მხოლოდობითშიც. სანამ -ცაა სუფიქსი დაფუძნდებოდა ამ ფუნქციით.

ამრიგად, -დ საერთო-ხუნდური და, მასთან, უძველესი ფორმანტია ერგატიული ბრუნვისა².

§ 89. -ლ'ა→ || -ლ'აა დაბოლოება მხოლოდობითი ჩიცხვის არგატივის ნიშნად სოლრათლურში. სამხრულ-ხუნდურის ერთ-ერთ თქმაში, სახელდობრ, სოლრათლურში³, ერგატივის ნიშნად -ლ'აა დაბოლოებაც დასტურდება. აქ იგი იხმარება იმ საზოგადო არსებით სახელებში მხოლოდობითი რიცხვისა და ადამიანის საკუთარ სახელებში, სადაც კი ჩრდილო-ხუნდური (და სამწერლო ხუნდური) იყენებს -ცაა დაბოლოებას, ხოლო სამხრულ-ხუნდურის დანარჩენი კილო-თქმები -დ დაბოლოებას; შდრ.:

ჩრდ.-ხუნდ.	ანწუხ., ჰიდ., ყარახ., კობ.	სოლრათ.
ჩო-ცაა	ჩო-დ	ჩო-ლ'აა „ცხენმა“
ცი-ცაა	ცი-დ სი-დ	ცი-ლ'აა „დათვმა“

¹ ნათესაობითის დაბოლოების წინ წარმოჩენილი -დ ხოჯჯერ შეიძლება იყოს ფუნის კუთვნილებაც მოკვეცილი სახელობითში (§ 77).

² ეს -დ თავის შესატყვისს პოულობს სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებში; შდრ. ერგატივის (და მოქმედებითის) ნიშნად იგივე დ (ლ, რ, ნ) დაღესტნის სხვა ენებში, ერგატივისა (და ვითარებითის) ნიშნად დ ქართველურ ენებში, კერძოდ, სვანურში (არნ. ჩიქობავა, ერგატივის წარმოქმნის ისტორიისათვის ხუნდურში. იკვ, IV, გვ. 106—113).

³ სოლრათლური ანდალალურის ერთ-ერთი თქმაა.

ბურხ ^ნ -ცაა	ბურხ ^ნ -დ	ბურხ ^ნ -ლ'აა „გველმა“
წე-ცაა წუღღ-ცაა	წუღღ-დ	წუღღ-ლ'აა „ცეცხლმა“
ცარა-ცაა	ცარა-დ სარა-დ	ცარა-ლ'აა „მელამ“
ჰაქი-ცაა	ჰაქი-დ ჰიქი-დ	ჰიქი-ლ'აა „ურემმა“
ლადი-ცაა	ლადი-დ ლიდი-დ	ლიდი-ლ'აა „ყვავმა“
ინსაუ-ცაა	ემსაუ-დ ემცუ-დ	ემსაუ-ლ'აა „მამამ“

და. ა. შ.¹.

ეს -ლ'აა დაბოლოება ერთი შეხედვით გვაგონებს -(ა)ლ'ა-ს, რომელიც ერგატივის დაბოლოებაა, როგორც ჩრდილოურ-, ისე სამხრულ-ხუნძურში II (და III) გრამატიკ. კლასის სახელებში. მაგრამ -(ა)ლ'ა დაბოლოება ერგატივისათვის გვაქვს სოღრათლურშიც, სადაც იგი იმავე სახელებში გამოიყენება, რა სახელებშიც მას სხვა დიალექტები იყენებენ (ებელ-ალ'ა „დედამ“ და ა. შ.); მაშასადამე:

ა) ჩრდ.-ხუნდ. (და სამწერ ხუნდ.) -ცაა—ანწუხ., ჰიდ., ყარახ., ჭობ. -დ — სოღრათ. -ლ'აა;

ბ) ჩრდ.-ხუნდ. (და სამწერ. ხუნდ.) -(ა)ლ'ა — ანწუხ., ჰიდ., ყარახ., ჭობ. (ა)ლ'ა — სოღრათ. -(ა)ლ'ა.

აქედან ირკვევა, რომ -(ა)ლ'ა და -ლ'ა სხვადასხვა ფორმანტები და არა—ერთი და იგივე.

რა წარმოშობისაა მაშინ ეს -ლ'აა ფორმანტი სოღრათლურ თქმაში და რა მიმართებაშია იგი -ცაა და -დ ფორმანტებთან?

-ლ'აა ფორმანტი სხვა სამხრულმა კილო-თქმებმა არსებით სახელთა ერგატივის ნიშნად არ იცის, მაგრამ პირის ნაცვალსახელებში ერგატივის იგი — გარდა სოღრათლურისა — სხვაგანაც აწარმოებს; შდრ.: სოღრათ. დი-ლ'აა, ჭობ., დი-ლ'აა ჰიდ. დი-ლ'აა || ი-ლ'აა, ჭარ. დი-ჰაჰა ← დი-ლ'აა „მე“; სოღრათ. დუ-ლ'აა, ჭობ. დუ-ლ'აა || უ-ლ'აა, ჭარ. დუ-ჰაჰა ← დუ-ლ'აა „შენ“... (§ 134).

საყურადღებოა ანწუხურის ჩვენება. ანწუხურ დიალექტში ამ ნაცვალსახელებში ერგატივისათვის -ლ'ა (→ -ლ') გამოიყენება: დი-ლ'(ა) „მე“, დუ-ლ'(ა) „შენ“... ანწუხურის ეს -ლ'(ა) და სოღრათლურისა და სხვა ზემოაღნიშნულ თქმათა -ლ'აა ერთი და იგივე

¹ Ш. И. Микшилов, Согратлинский говор южного наречия аварского языка, Ученые записки Института истории, языка и литературы им. Г. Цадасы (Дагеставского филиала АН СССР). Махачкала, 1957, №3. 302.

ფორმანტია. მასთან, პირველადი უნდა იყოს სწორედ -ლ'ა, ხოლო მისი ფონეტიკური ვარიანტი—ლ'აა;—ლ'ა→ლ'აა სოლრათლურში —აგრეთვე ქობურსა და ჰიდურში—აიხსნება ამ თქმებისათვის და-მახასიათებელი ზოგადი ფონეტიკური კანონზომიერებით: ლ'→ლ'ა (§ 46).

პირის ნაცვალსახელებში -ლ'ა→||-ლ'აა ფორმანტის სიახლე ერგატივისათვის ექვს არ იწვევს: თვით ერგატივი, განსხვავებული სახელობითისაგან, მეორეულია ამ სახელებში.

რაც შეეხება საზოგადო არსებით სახელებში ამ ფორმანტის გამოყენებას, რაც მხოლოდ სოლრათლურისათვის არის დამახასიათებელი, ესეც მეორეულ მოვლენად უნდა მივიჩნიოთ. ძველად სოლრათლურში მის ადგილას -დ უნდა გვქონოდა (ისევე, როგორც ამჟამად სამხრულ-ხუნძურის დანარჩენ კილო-თქმებში).

ყურადღებას იქცევს ერგატივის -ლ'აა (←-ლ'ა) სუფიქსის სრული მსგავსება ერთ-ერთი ადგილობითი (resp. დაშორებითი) ბრუნვის ფორმანტთან; შდრ.: განჭი-ლ'აა (←განჭი-ლ'ა) აქვიდან², ზედმიწ. აქვა-ში-ით³ (§ 91). ერგატივი ამ შემთხვევაში ჩანს, იყენებს ადგილობითი (დაშორებითი) ბრუნვის ფორმას.

§ 90. შიცხამითი ბრუნვის თავისებურება ანწუხურში. მიცემითი ბრუნვის ნიშანი -ე არის. ფონეტიკურ ნიადაგზე მან შეიძლება ი-ს სახე მიიღოს. მაგრამ ეს არ იქნება ახალი ფორმანტი.

მიცემითის ე-ს (→||ი-ს) შეიძლება წინ უსწრებდეს ა: ჩო-ე-ე „ცხენსა“, ბო-ე-ე „ჯარსა“, ბაწი-ე-ე „მგელსა“... შამილი-ე-ე „შამილსა“, ფატიმათი-ე-ე „ფატიმათსა“. ეს ა თავს იჩენს მესამე ტიპის ბრუნებისას. პირველი და მეორე ტიპის ბრუნებისას ა არსებით და ზედსართავ სახელთა მიცემითის დაბოლოების წინ ჩვეულებრივ არა ჩანს: ვაცაასა-ე „ძმასა“... დაცაალ'ა-ე „დასა“... მაგრამ შეუძლებელი არ არის გვქონდეს (პარალელურად) ვაცაასა-ი-ე-ე... დაცაალ'ა-ი-ე-ე... ფორმებიც. სწორედ ეს ვარიანტებია ამოსავალი: ვაცაასაიდე → ვაცაას[იდე]... დაცაალ'აიდე → დაცაალ'ა [იდე]...

ა მიცემითის ფორმაში (-ე დაბოლოების წინ) გრამატიკული კლასის გაქვავებული ნიშანია. ამას გვიჩვენებს ანწუხური დიალექტი, სადაც მიცემითის -ე-ს შეიძლება უსწრებდეს ყველა გრამატიკული კლასის ნიშანი: ვ, ჰ, ზ და მრავლობითი რიცხვის ნიშანი რ. ეს იმისდა მიხედვით, თუ რა გრამატიკ. კლასისაა წინადადებაში ის სახელი, რომელსაც ზმნა ეთანხმება (ეს იქნება რეალური ობიექტი—სახელობით ბრუნვაში დასმული). ცვალებადი კლას-ნიშნების მქონე მიცემითი ბრუნვა იმ ზმნასთან შეიძლება

დაგვეკირდეს, რომელსაც რეალური სუბიექტი დაესმის მიცემითში ან ირიბი ობიექტი ჰქვს მიცემითში.

მაგალითები კლას-ნიშნების მქონე მიცემითი ბრუნვისა ანწუხური დიალექტიდან:

შამილი-ვ-ე	ვაცა ვატანა	„შამილს ძმა უყვარს“
შამილი-ჟ-ე	ჟაცა ჟატანა	„შამილს და უყვარს“
შამილი-ზ-ე	ვატან ბატანა	„შამილს სამშობლო უყვარს“
შამილი-რ-ე	ვაცაალ რატანა	„შამილს ძმები უყვარს“

სამწერლო ხუნძურში (აგრეთვე ჩრდილო-ხუნძურსა და სანბრულ-ხუნძურის სხვა დიალექტებში) ანწუხური ოთხი ვარიანტის ნაცვლად გვექნება ერთი ვარიანტი მიცემითი ბრუნვისა და ეს ვარიანტი აქ განზოგადებული მნიშვნელობით იხმარება; შდრ.:

შაილი-ჟ-ე	ვაცა ვოტაულა	„შამილს ძმა უყვარს“
შამილი-ჟ-ე	ჟაცა ჟოტაულა	„შამილს და უყვარს“
შანილი-ჟ-ე	ვატან ბოტაულა	„შამილს სამშობლო უყვარს“
შანილი-ჟ-ე	ვაცაალ როტაულა	„შამილს ძმები უყვარს“

ზემოთ მოყვანილ წინადადებაში მიცემითი ბრუნვა რეალურ სუბიექტს აღნიშნავს და მასში წარმოდგენილია სახელობით ბრუნვაში დასმული რეალური ობიექტის კლასი (და რიცხვი).

ასევე გარჩეული იქნება მიცემითი ბრუნვა კლასების მიხედვით, როცა იგი ირიბ ობიექტს აღნიშნავს. ასეთ შემთხვევაშიც მიცემითის ფორმაში წარმოდგენილი იქნება კლასი (და რიცხვი) სახელობითში დასმული რეალური ობიექტისა; მაგალ.: ტური ფარჩააჰასა კუდა ვაცაასაიბე სო დეჰინ, ტაოროსა ვაცაასაიბე სო მუტუ, ტინა ვაცაასაიბე სო ფიჩ „მისცა მეფემ უფროს ძმას ერთი ხალიჩა, საშუალ ძმას ერთი სარკე, უმცროს ძმას ერთი ვაშლი“.

აქ ვაცაასაიბე („ძმასა“) სამსავე შემთხვევაში -ზ-კლას-ნიშნითა: სამსავე შემთხვევაში მას ეფარდება ნივთის კლასის სახელი. თუ რეალურ ობიექტს ვცვლით კლასში (და რიცხვში), შესაბამისად შეიცვლება ირიბი ობიექტის ფორმა — მიცემითი ბრუნვა: ვაცაასაი-ვ-ე, ვაცაასაი-ჟ-ე, ვაცაასაი-რ-ე...; მაგალ.: ჰელე მასა ტაეზიხანა ბიშაუგუ ტინა ვაცაასაი-ჟ-ე „ეს ქალიშვილი უნდა მიეცეს (მისთხოვდეს) ყველაზე უმცროს ძმას“... ბაბად ჯიზანა-ზირე ფიჩალ ტური „დედამ ბავშვებს ვაშლები მისცა“... ბაბად ჭანაკირე ჰანალ თური ბაჰზი „დედამ ქათამს კვერცხები დაუდო გამოსაჩეკად“...

ხუნძურის სხვა დიალექტებში ასეთი ვარიანტები სხვაგან არ გვაქვს. მაგრამ ახლო მონათესავე ანდიურ ენაში ამჟამადაც კარგადაა გარჩეული გრამატიკული კლას-ნიშნებიანი მიცემითის ყველა ვარიანტი (ანდიურში გრამატიკ. კლას-ნიშნებიანი ნათესაობითიც გვაქვს); შდრ.:

ინულ დუ-ვ ვოცაი? დი-ვ-ო წინნოსაუ, ინუბოლო ჰედევ
„სადაა შენი ძმა? მე არ ვიცი, სადაა ის“

ინულ დუ-ჟ ჟოცაი? დი-ჟ-ო წინნოსაუ, ინუბოლო ჰედევ
„სადაა შენი და? მე არ ვიცი, სადაა ის“

ინულ დუ-ბ კოთუ? დი-ბ-ო წინნოსაუ, ინუბოლო ჰედევ
„სადაა შენი ცხენი? მე არ ვიცი, სადაა ის“

ინულ დუ-რ ხუჩა? დი-რ-ო წინნოსაუ, ინუბოლო ჰედევ
„სადაა შენი წიგნი? მე არ ვიცი, სადაა ის“¹

ანდიურში ოთხი გრამატიკ. კლასია გარჩეული და ოთხივე კლასის ნიშანი დაჩნდება ბრუნვის ფორმაში: დი-ვ-ო, დი-ჟ-ო, დი-ბ-ო, დი-რ-ო „მე“... შდრ. ანწუხ.: დი-ვ-ე, დი-ჟ-ე, დი-ბ-ე, დი-რ-ე. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ მეოთხე ვარიანტი რ ნიშნით ანწუხურში მრავლობით რიცხვზე მიუთითებს, ანდიურში კი იგივე ნიშანი IV გრამატიკ. კლასს აღნიშნავს. ეს განსხვავება მეორეულია: მრავლობითის ნიშანი რ ანწუხურში (ხუნძურში) ხომ წარმონაობით წინათ არსებული IV გრამატიკ. კლასის ნიშანია.

განზოგადებული მნიშვნელობით მიცემითში ანწუხური იყენებს -ბ კლას-ნიშნიან ვარიანტს: შამილი-ბ-ე „შამილსა“... ვაცასაი-ბ-ე „ძმასა“ (პარადიგმის ერთეულად, როცა მიცემითი ბრუნვა კონტექსტს გარეშეა აღებული, ეს ვარიანტი გამოიყენება). სხვა დიალექტებში ანალოგიური გამოყენება უნდა ჰქონოდა ჯ კლას-ნიშნიან ვარიანტს: შამილი-ჟ-ე... ვაცასაი-ჟ-ე...: აქ ეს ვარიანტი შემოგვრჩა, როცა სხვა სამი მოიშალა.

რატომ აღმოჩნდა განზოგადებული მნიშვნელობის მიცემითში ჯ კლას-ნიშანი?

ანწუხურში რომ განზოგადებულია ბ კლას-ნიშნიანი ვარიანტი, ეს გასაგებია, რამდენადაც III გრამატიკული კლასის ფორმა სხვა შემთხვევაშიც იჩენს განზოგადების ტენდენციას (განყენებული მნიშვნელობით ეს კლასია ხოლმე აღჭურვილი): „ყოფნა“ (БЫТЬ) =

¹ А. Дирр, Краткий грам. очерк анд. яз., გვ. 11.

ბ-უკინე (თუმცა, გვაქვს: ვ-უკინე, ჟ-იკინე, რ-უკინე ვარიანტებიც); „ტყეში“ = როზ-ო-ბ (თუმცა, გვაქვს: როზ-ო-ვ, როზ-ო-ჟ, როზ-ო-რ ვარიანტებიც სათანადო კონტექსტებში).

რატომ დაირღვა ეს წესი მიცემითის შემთხვევაში და რატომ ჯ კლას-ნიშნისანი ვარიანტი შემოგვრჩა ზოგადი მნიშვნელობით და არა ბ ნივთის კლას-კატეგორიის ნიშნით? ნამდვილად კი პრინციპი ნივთის კლას-კატეგორიის ნიშნის განზოგადებისა აქაც უნდა იყოს დაცული: ჩანს, ჯ იყო იმხანად ნივთის კატეგორიის კლას-ნიშნისანი, ალბათ, IV გრამატიკული კლას-ნიშნისანი: ჟ ← რ.

შამილი-ჟ-ე „შამილსა“, მაშასადამე, იმავე რიგის წარმოებაა, როგორც რ-ოტიჟი „სიყვარული“, რ-ეცა „ქება“, რ-ად „ბრძოლა“... დი-რ „ჩემი“ (§ 61).

ამას გრამატიკულ კლასთა ისტორიისათვის გარკვეული მნიშვნელობა აქვს: შამილი-ჟ-ე ტიპის წარმოებაში დოკუმენტირებულია ჟ ფორმანტი, როგორც ნივთის კატეგორიის ნიშნისანი (ამჟამად კი II გრამატიკ. კლასის — მდებარ. სქესის — ნიშნად ქცეული).

ადგილობრივი ბრუნვები

§ 91. ადგილობრივ ბრუნვათა წყაბეზი და მათში შემავალი ბრუნვები. როგორც აღნიშნული გვქონდა (§ 63), ხუნძურ ბრუნვათა შორის გასარჩევაა ძირითადი და ადგილობრივი ბრუნვები. ძირითადი ბრუნვები მიმოვიხილეთ. განვიხილოთ ახლა ადგილობრივი ბრუნვები.

ადგილობრივი ბრუნვები ხუნძურში ხუთ წყებას (სერიას¹) ქმნის. თითოეულ წყებაში სამ-სამი ბრუნვაა:

1. ადგილობრივი — Locativus (სად?)
2. მიმართულებითი — Allativus (საითკენ?)
3. დაშორებითი — Elativus (საიდან?)

თითოეულ წყებაში შემავალი ეს ბრუნვები შეიძლება დავყოთ ორ ჯგუფად: მდგომარეობის (პ. უსლარის ტერმინოლოგიით: მოძიჟი) (სად?) გამომხატველი ბრუნვები (ანუ სტატიკური ბრუნვები) და მოძრაობის (საითკენ? საიდან?) გამომხატველი ბრუნვები (ანუ დინამიკური ბრუნვები). მოძრაობის გამომხატველი ბრუნვები ინარჩუნებენ იმავე კონკრეტულ მნიშვნელობებს, რაც მდგომარეობის გამომხატველ ბრუნვებს აქვთ (შდრ., მაგალ.: სად? — „ქვაზე“, „ქვის ქვეშ“ და ა. შ. საითკენ? — „ქვაზე-კენ“, „ქვის-ქვეშ-კენ“ და ა. შ.; საიდან? — „ქვაზე-ით“, „ქვის-ქვეშ-ით“ და ა. შ.).

¹ „სერიას“ მხარობს ლ. ქირკოვი.

მაჩვენებლები და მნიშვნელობები. მდგომარეობის გამოხატველ ადგილობით ბრუნვათა მაჩვენებლები განსხვავებულია წყებათა მიხედვით:

წყება	მაჩვენებელი	მნიშვნელობა
I	-და	„ზე“
II	-ჭ	„თან“
III	-ტა	„ქვეშ“
IV	-ლ'	„ში“
V	კლას-ნიშანი (ვ, -ა, -ბ) ან რიცხვის ნიშანი (-ა)	„ში“

შენიშვნა 1. IV და V წყების ადგილობითი ბრუნვა — ორივე — გამოხატავს მდგომარეობას საგნის შიგნით, მაგრამ V წყებისა — ისეთი საგნის შიგნით, რომელსაც აქვს შინაგანი სიცალიერე რისამე დასატევად („სახლში“, „ორმოში“, ქვაბში“, „სკივრში“, „ჯიბეში“ და ა. შ.), ხოლო IV წყებისა — ისეთი საგნის შიგნით, რომელიც მოკლებულია ასეთ სიცალიერეს და წარმოადგენს მთლიან მასას („წყალში“, „ქვაში“, „მიწაში“, „ქვიშაში“ და ა. შ. — აგრეთვე: „აულში“, „ჯოგში“...).

შენიშვნა 2. ადგილობით ბრუნვათა ზემოთ ნაჩვენები მნიშვნელობები ძირითადია (და პირველადი). ცალკეულ შემთხვევებში შეიძლება გვეპოვდეს სემანტიკური გადახრებიც; შდრ., მაგალ.: განქი-და „ქვაზე“, ლოტო-და „ხეზე“... მაგრამ ასევეა ნაწარმოები: შქოლალ-და „სკოლაში“, ზედმიწ. „სკოლაზე“, მოსქვაჟალ-და „მოსკოვში“, ზედმიწ. „მოსკოვზე“, ბაზარალ-და „ბაზარში“, ზედმიწ. „ბაზარზე“ (на базаре) და ა. შ.; განქი-ტა „ქვის ქვეშ“..., მაგრამ ასევე: ახი-ტა „ბალში“, ზედმიწ. „ბალის ქვეშ“: ალბათ, მხედველობაშია ხეხილი, რომელიც ბალში დგას, — „ბალში“ ანუ „ხეხილის ქვეშ“ (პ. უსლარის ახსნით).

გარდა ამისა, ადგილობითმა ბრუნვებმა ხუნძურში (ისევე, როგორც თანდებულიანებმა — ქართულში, წინდებულისანებმა — რუსულში) შეიძლება გამოხატონ დროც და სხვადასხვა საგარემოებო მნიშვნელობები.

ადგილობითი ბრუნვის ფორმამ გარკვეულ ზმნებთან შეიძლება რეალური სუბიექტიც (ან ირიბი ობიექტი) აღნიშნოს (ვ ა ც ა ს - და ბიხულა ჩუ „ძმა ხედავს ცხენს“... დიკვა ჰიყანა დოსე - და „მე ვკითხე მას“...); ასეთ შემთხვევებში ადგილობითი ბრუნვა ძირითადი ბრუნვის მსგავსად გამოხატავს განყენებულ მიმარ-

თებას (სივრცის გარეშე), მაგრამ ამოსავალი—ლოკატიური—მნიშვნელობა სათანადო შემთხვევებში მაინც ადვილად გასათვალისწინებელია.

მოძრაობის გამომხატველ ბრუნვათა ნიშნები საერთოა სხვადასხვა წყებებში: მიმართულებითის ნიშანია -ე, დაშორებითისა —-ხა (I და V წყ.) და მისი—ფონეტიკურად გამარტივებული—ვარიანტი -ა (II—IV წყ.). ეს ნიშნები უშუალოდ დაერთვის ადგილობითი ბრუნვის ამა თუ იმ ფორმას, განსხვავებულს წყებათა მიხედვით.

ადგილობითი ბრუნვების დაბოლოებათა სქემა

წყებები	ბ რ უ ნ ვ ე ბ ი		
	ადგილობითი	მიმართულუბითი	დაშორებითი
I „-ხე“	-და	-დ-ე	-და-სა
II „-თან“	-ჯ	-ჯ-ე	-ჯ-ა
III „-ქვეშ“	-ტა	-ტა-ე	-ტა-ა
IV „-ში“	-ლ'	-ლ'-ე	-ლ'-ა
V „-ში“	-ბ (კლას-ნიშანი)	-ბ-ე	-სა

ბრუნების ნიმუშები

I წყება

ადგილ. განჭი-და „ქვაზე“
 მიმართ. განჭი-დ-ე
 დაშორ. განჭი-და-სა

II წყება

ადგილ. განჭი-ჯ „ქვასთან“
 მიმართ. განჭი-ჯ-ე
 დაშორ. განჭი-ჯ-ა

III წყება

ადგილ.	განკი-ტ ⁰	„ქვის ქვეშ“
მიმართ.	განკი-ტ ⁰ -ე	
დაშორ.	განკი-ტ ⁰ -ა	

IV წყება

ადგილ.	განკი-ლ ¹	„ქვაში“ ¹
მიმართ.	განკი-ლ ¹ -ე	
დაშორ.	განკი-ლ ¹ -ა	

V წყება

ადგილ.	როყო-ვ (-ჲ, -ბ; -რ)	„სახლში“
მიმართ.	როყო-ვ-ე (-ჲ-ე, -ბ-ე; -რ-ე)	
დაშორ.	როყო-საჲ	

შენიშვნა 1. V წყების ფორმებში კლას-ნიშნები (და მრ. რიცხვის ნიშანი) ისევე იცვლება, როგორც, საერთოდ, ზმნისართებში (ზმნის შესაბამისად): ვაცო როყო-ვ ვ-უგო „ძმა სახლში არის“, დაცო როყო-ჲ დ-იგო „და სახლში არის“, ლ'იმერ როყო-ბ ბ-უგო „ბავშვი სახლში არის“; ვაცოჲლ როყო-რ რ-უგო „ძმები სახლში არიან“... ვაცო როყო-ვ-ე ვ-აქანა „ძმა სახლში მოვიდა“, დაცო როყო-ჲ-ე დ-აქანა „და სახლში მოვიდა“ და ა. შ.

დაშორებითი ბრუნვა კლასებს არ განარჩევს: ვაცო როყო-საჲ ვ-აქანა „ძმა სახლიდან მოვიდა“, დაცო როყო-საჲ დ-აქანა „და სახლიდან მოვიდა“ და ა. შ.

შენიშვნა 2. დიალექტებში ადგილობით ბრუნვათა ზოგი ნიშანი განიცდის ფონეტიკური ხასიათის ცვლილებებს (სათანადო დიალექტისათვის დამახასიათებელ ფონეტიკურ კანონზომიერებათა შესაბამისად): -კ → -ხ, -ლ¹ → ლ¹ა (ჭიდურ-

¹ სამწერლო ხუნძურ ენაში ადგილ. ბრუნვის -ლ¹ ფორმანტის ნაცვლად -ლ¹ (11ხ) იწერება. ამის მიზეზი შემდეგია: აფრიკატი ლატერალი ლ¹, როგორც ვიციტ, ანბანში წარმოდგენილი არ არის, მის ნაცვლად წერენ მაგარ სპირანტ ლ¹ა-ს, მაგრამ რაკი ფორმანტებში საერთოდ თანხმოვნის სიმაგრეს არ განოხატავენ, ამიტომ ხმარობენ არამაგარ ლ¹-ს: განკი-ლ¹ (განყი-ლ¹) „ქვაში“ (ნაცვლად ამისა: განკი-ლ¹).

ანდალალურ-ყარახულში)... კლას-ნიშანთა (უმთავრესად, -ვ, -გ) გაუჩინარება V წყების ადგილ. ბრუნვის ფორმებში (როყო ← როყო-ვ, როყო-გ...), რაც სათანადო კილო-თქმებში (სამხრულ-ხუნძურისა) დიფთონგთა გამარტივების ტენდენციით აიხსნება (§ 26).

მრავლობით რიცხვში I—II წყების ადგილობით ბრუნვებს იგივე მაჩვენებლები აქვთ. რაც მხოლოდობით (მდრ.: განჭი-და „ქვაზე“—განჭაზ-და „ქვებზე“... განჭი-ჯ „ქვასთან“—განჭაზუ-ჯ „ქვებთან“... განჭი-ტ „ქვის ქვეშ“—განჭაზუ-ტ „ქვების ქვეშ“... განჭი-ლ’ „ქვაში“—განჭაზუ-ლ’ „ქვებში“...—განსხვავება რიცხვის მიხედვით აქ საწარმოებელ ფუძეში დაჩნდება). საბრუნებელი სახელის რიცხვის მიხედვით განსხვავებული მაჩვენებლები აქვს მხოლოდ V წყების ადგილობით ბრუნვას. ეს ბრუნვა მხოლოდობით რიცხვში დაბოლოებად კლას-ნიშანს იყენებს (იხ. ზემოთ), მრავლობითში კი იმავე დაბოლოებას, რასაც I წყების ადგილობითი ბრუნვა (მდრ.: როხობ „ტყეში“—როხაზ-და „ტყეებში“, ყვატიბ „ქუჩაში“—ყვატაზ-და || ყუტბუზ-და „ქუჩებში“. ზოდიბ „ცაწი“—ზობალაზ-და „ცათა შინა“. შოყრობ „ყელში“—შუყრუზ-და „ყელებში“...) ან უფრო ხშირად იმავე დაბოლოებას, რასაც II წყების ადგილობითი ბრუნვა. (მდრ.: როყობ „სახლში“—რუყზაბაზუ-ჯ „სახლებში“, ბუჯნიბ „კუთხეში“—ბუჯნაზუ-ჯ „კუთხეებში“, ქესენიბ „ჯიბეში“—ქესებაზუ-ჯ „ჯიბეებში“...).

ანრიგად, V წყების ადგილობითი ბრუნვა მრავლობით რიცხვში ნოკლებულია საკუთარ დაბოლოებას (იყენებს I ან II წყ. დაბოლოებებს).

-ტა სუფიქსიანი ადგილობითი ბრუნვა. I წყების ადგილობით ბრუნვას -და- დაბოლოების პარალელურად შეიძლება ჰქონდეს -ტა-ც, მასთან, უფრო კონკრეტული მნიშვნელობით, ვინემ ეს აქვს -და-ს: -ტა გამოხატავს მდებარეობას საგნის კორიზონტალურ ზედაპირზე (მაშინ, როდესაც -და, ამ ნხრივ, უფრო ზოგადი მნიშვნელობისაა: შეიძლება გამოხატავდეს მდებარეობას ვერტიკალურ ზედაპირზეც). ამ კონკრეტული მნიშვნელობით -ტა დაბოლოება (მიმართ. -ტე, დაშორებ. -ტა-საა) მიღებული ჩანს ტად („ზედა“, „ზემოთ“) ზმნისართისაგან, რომლის ხმარება -და დაბოლოებიან ადგილობით ბრუნვასთან ჩვეულებრივია: განჭი-და ტად „ქვაზე“, ზედმიწ. „ქვაზე ზედ“ (კორიზონტალურ ზედაპირზე); აქედანაა შერწყმით მიღებული: განჭი-

ტა (←განქი-‘და’ ტა‘დ’)... შერწყმული და შეურწყმელი ვარიანტები პარალელურადაც შეიძლება გვქონდეს: ადგილ. განქი-ტა || ←განქი-და ტად, მიმართ. განქი-ტე || განქი-და ტადე, დაშორ. განქი-ტა-სა || განქი-და ტასა...¹.

-ხუნ ნაწილაკი მიმართულებითისა და დაშორებითის ფორმებთან. -ხუნ ნაწილაკი გამოხატავს მოძრაობას გარკვეული მხრით (მიმართულებით): საითკენმე ან საიდანმე (შესაბამისად იმისა, დაერთვის იგი მიმართულებითის თუ დაშორებითის ფორმებს): განქი-დე-ხუნ „ქვის მხრითკენ (მიმართულებით)“, ზედმიწ. „ქვა-ზე-კენ მხრით“ — განქი-და-სა-ხუნ „ქვის მხრიდან“, ზედმიწ. „ქვა-ზე-ით მხრიდან“...

ეს ნაწილაკი შეიძლება დაერთოს ხუთივე წყების მიმართულებითსა (-დე-ხუნ, -ჯე-ხუნ, -ტე-ე-ხუნ და ა. შ.) და დაშორებითს (-და-სა-ხუნ, -ჯა-ხუნ, ტე-ა-ხუნ და ა. შ.). ადგილობითი ბრუნვის ფორმასთან იგი არ იხმარება².

§ 92. ადგილობით ბრუნვათა ფორმანათვის შესახებ (განეზიხის თვალსაზრისით). ჩვენ ვნახეთ, რომ თითოეულ წყებაში გარჩეულია მდგომარეობის (მდებარეობის) გამომხატველი თითო ბრუნვა (ესაა საკუთრივ ადგილობითი ბრუნვა) და მოძრაობის გამომხატველი ორ-ორი ბრუნვა (ესენია: მიმართულებითი და დაშორებითი ბრუნვები). მოძრაობის გამომხატველ ფორმათა წარმოებისათვის ამოსავალია მდგომარეობის გამომხატველი შესაბამისი ფორმები: ეს ფორმები თავისი აგებულებით უფრო მარტივია.

¹ შტრ.: П. Услар, Авар. яз., გვ. 69; აგრეთვე: Письма П. К. Услара к А. А. Шифнеру (იხ. П. Услар, Лакский яз. გვ. 27); З. М. Магомедбекова, Об одной серии местных надежей в аварском яз. (იკვ, VIII, 1956).

² -ხუნ ნაწილაკიან ფორმებს პ. უსლარი თავის „ხუნძურ ენაში“ ცალკე ბრუნვებად მიიჩნევს (Авар. яз., გვ., გვ. 67, 72, 75, 78, 81). უფრო გვიან კი (ა. შიფნერისათვის მიწერილ წერილში) პ. უსლარს -ხუნ ნაწილაკიანი ფორმები ლოკატივთა წყებებში შეტანილი არ აქვს. -ხუნ ნაწილაკის შესახებ აქ აღნიშნულია: „...для выражения движения ио-направления куда-либо или откуда-либо, прибавляют -ხუნ; როყო-სა-ხუნ значит не из дома, а со стороны дома, როყო-ვე-ხუნ не в дом, а по направлению в дом и т. д. (П. Услар, Лакский яз., დამატება: Письма П. К. Услара к А. А. Шифнеру, გვ. 29).

მდგომარეობის გამომხატველი ფორმები წარმოშობით თანდებულიანი ფორმები უნდა იყოს, ხოლო სათანადო ფორმანტები (-და, -ჲ, -ცჲ, -ლ')—თანდებულები (ცალკე დგას V. წყების ადგილობითი ბრუნვა, რომელსაც შიოლ. რიცხვში საწარმოებელ ფორმანტად აქვს ოდენ კლას-ნიშანი, რაც თანდებული ვერ იქნება).

თანდებული ადვილად შეიძლება შეუხორცდეს სახელს. ამის გამო თანდებულიანი ბრუნვები ხშირად ძირითად ბრუნვებში ირევა. სახელს შეხორცებული თანდებულები ბგერითი შედგენილობის მხრივ ბრუნვის ნიშანზე უფრო სადაც კია არაიშვიათად ამის მაგალითებს იძლევა დალესტნის სხვა ენებიც, სადაც ადგილობითი ბრუნვები წარმოშობით აგრეთვე თანდებულიანი ფორმებია¹.

წინდებული კი თავისი ადგილმდებარეობის გამო იშვიათად თუ შეუხორცდება სახელს; ამიტომ წინდებულის ბრუნვები ინდოევროპულ ენებში არასდროს არ ირევა ძირითად ბრუნვებში.

რალაა მოძრაობის გამომხატველ ბრუნვათა ნიშნები, რომლებიც მდგომარეობის გამომხატველ ფორმანტებს (ისტორიულად თანდებულებს) დაერთვის? ისინიც თანდებულებია (და, მაშასადამე, მათი შემცველი ფორმები—ე. წ. „ორთანდებულის ფორმები“) თუ სხვა წარმოშობის ფორმანტები?

მოძრაობის გამომხატველი ბრუნვებიდან მიმართულებითი ბრუნვის ნიშანი -ე ჩვენ ყურადღებას წარმართავს მიცემითი ბრუნვის -ე ნიშნისაკენ (ვაცაასა-ე „ძმას“, განჭი-ე-ე „ქვას“...), მიმართულებითი ბრუნვა აქ მიცემითი ბრუნვის ნიშანს იყენებს. მდგომარეობის გამომხატველ სათანადო ადგილობითი ბრუნვის ფორმაზე მიცემითი ბრუნვის ნიშნის დართვით, ჩანს, გამოიხატება მიმართულება მოცემულ სივრცობლივ ფარგლებში (განჭი-ე „ქვასთან“ → განჭი-ე-ე „ქვასთან-კენ“, ზედმიწ. „ქვას-თან-ს“, განჭი-ტა-ქვის ქვეშ“ → განჭი-ტა-ე „ქვის-ქვეშ-კენ“, ზედმიწ. „ქვის ქვეშ-ს“ და ა. შ.).

ძირითადი ბრუნვის რომელიმე ნიშანი რომ თანდებულის ფორმას დაერთოს, ეს შეუძლებელი არ არის (შდრ. ხევსურულსა და

¹ ე. თ. ფ. რ. ი. ა., ბრუნვის სისხემისაფვის ლაქურ ენაში, საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, X—B, 1940.

ქართულშიც თანდებულები აშორად ისე ერწყმის ბრუნვის ფორმებს, რომ ზოგ ავტორს სათანადო თანდებულის ფორმები გაგებული აქვს, როგორც ბრუნვის ფორმები, ხოლო თანდებულები, როგორც ბრუნვის ნიშნები, (იხ.: Ad. Dirr, Grammatik der moderner georgischen Sprache, Wien und Leipzig 1905, გვ. 24—26; ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, § 92, გვ. 74; შდრ.: არნ. ჩიქობავა, თანდებულის ბრუნვათა საკითხისათვის ქართულში: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II).

ფრაზებში: ცხენ-ზე-ით... საფლავ-ში-ით..., სადაც თანდებულიან ფორმებს ბრუნვის ნიშანი -ით დაერთვის)¹.

მოძრაობის გამომხატველ მეორე, დაშორებით, ბრუნვას, როგორც ვნახეთ, ორი სუფიქსი აწარმოებს: -საა (I და V წყებებში) და -ა (II, III, IV წყებებში). ეს ორი სუფიქსი არ წარმოადგენს მორფოლოგიურად განსხვავებულ ფორმანტებს: ვარიაციები დაკავშირებულია განსხვავებულ ფონეტიკურ პირობებთან: -საა სათანადო წყებებში ყოველთვის ხმოვნის მომდევნოდ გვაქვს (განკი-და-საა... როყო-საა...), -ა — თანხმოვნის მომდევნოდ და ასეთ პოზიციაში -ა ← -საა (განკი-ჯ-ა ← განკი-ჯ-საა, განკი-ტ-ა ← განკი-ტ-საა, განკი-ლ'-ა ← განკი-ლ'-საა). სამხრულ-ხუნძურის ზოგ კილო-თქმას -საა სუფიქსი დაშორებითი ბრუნვის ნიშნად გაუმარტივებლად შემოუნახავს ყველა წყებაში; მაგალ., ანწუხურ დიალექტში განკი-და-საა „ქვა-ზე-ით“, რუყი-საა „სახლ-ში-ით“ ფორმებთან ერთად ასევე ბუნებრივია განკი-ჯ-საა, განკი-ტ-საა, განკი-ლ'-საა ფორმებიც (ნაცვლად ჩრდ.-ხუნძურისა და სამწერლო ენის განკი-ჯ-ა, განკი-ტ-ა, განკი-ლ'-ა ფორმებისა)².

დაშორებითი ბრუნვის ნიშანი -საა (→ || -ა) წარმოშობით სიტყვაწარმოებითი ფორმანტი ჩანს. მსგავსი ფორმანტი გამოიყენება. კერძოდ, ზმნისართებისაგან ზედსართავ სახელთა წარმოებისას (შდრ.: ეყა „დღეს“ — ეყა-საე-ბ „დღევანდელი“, ცაებე „წინ“ — ცაებე-საე-ბ „წინა“, „წინანდელი“.—§§ 116,117)...

აზრივად: ა) მ დ გ ო მ ა რ ე ო ბ ი ს (სივრცეში ადგილ-მდებარეობის) გამომხატველ ადგილობით ბრუნვათა საწარმოებელი ფორმანტები წარმოშობით თანდებულებია, ბ) მოძრაობის გამომხატველი ბრუნვებიდან მიმართულებითი იყენებს მიცემითის ნიშანს (-ე), დაშორებითი — სიტყვათწარმოებით სუფიქსს (-საა).

§ 93. ადგილობით ბრუნვათა: საწარმოებელი ფორმ. მოძრაობის გამომხატველ ბრუნვათათვის, როგორც ვნახეთ, ამოსავალი

¹ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, დასახ. შრ. გვ. 327—328.

² შდრ. III. М и к а н о в, Очерки акарекой диалектологии, გვ. 89.

³. მიქაილოვის აზრით განკი-ჯ-საა, განკი-ტ-საა, განკი-ლ'-საა... ფორმები მეორეულია განკი-ჯ-ა, განკი-ტ-ა, განკი-ლ'-ა... ფორმებთან შედარებით.

მდგომარეობის გამომხატველი ბრუნვები. რა არის ამოსავალი თვით მდგომარეობის გამომხატველ ადგილობრით ბრუნვათა წარმოუძისათვის?

წარმოების მხრივ ადგილობრითი ბრუნვები გარკვეულ მიწარებაშია ძირითად ბრუნვებთან. ახლანდელ ვითარებას თუ დავუყარებით, სურათი, ამ მხრივ, ასეთია:

1) ორ ფუძიანი ბრუნვების დროს, ე. ი. როცა ერგატივის დაბოლოებებად გვაქვს: -(ა)ხე, -(ა)ლ'ა (მხოლ. რიცხვში) და -(ა)ზ (მრავლ. რიცხვში):

ა) I წყების ადგილობრითი ბრუნვა იწარმოება უშუალოდ ერგატივისაგან; შდრ.:

ა) ვაცა „ძმა“ — ერგ. ვაცა-ასე → ადგ. I ვაცა-ასე-და; ვებ „მწეწმსი“ — ერგ. ვებ-ასე → ადგ. I ვებ-ასე-და;

ბ) მაცა „და“ — ერგ. მაცა-ალ'ა → ადგ. I მაცა-ალ-და (← მაცა-ალ'ა-და); ებელ „დედა“ — ერგ. ებელ-ალ'ა → ადგ. I ებელ-ალ-და (← ებელ-ალ'ა-და); მაშინ(ა) „მანქანა“ — ერგ. მაშინ-ალ'ა → ადგ. I მაშინ-ალ-და (← მაშინ-ალ'ა-და)...

შენიშვნა. როგორც მაგალითებიდან ჩანს, ადგილობრითი ბრუნვის -და სუფიქსი როცა ერგატივის -ალ'ა დაბოლოებას დაერთვის, ამ უკანასკნელში ლ'ა → ლ (-ალ'ა-და → ალ-და: მაცა-ალ'ა-და → მაცა-ალ-და). ასეთი ცვლილება ფონეტიკური ხასიათისა გვაქვს ჩრდილო-ხუნძურში (და სანწერლო ხუნძურენაში). ანდალალურ თქმებში სათანადო შენთხვევებში ერგატივის -ალ'ა დაბოლოების ლ'ა ლატერალური თანხმოვანი დაკულია უცვლელად, მაგრამ დაკარგულია ადგილობრითი ბრუნვის სუფიქსისეული დ. თანხმოვანი (-ალ'ა-და → -ალ'ა-ა: მაცა-ალ'ა-და → მაცა-ალ'ა-ა); ანწუხურ დიალექტში ორივე ფორმანტი შენახულია უცვლელად (-ალ'ა-და: მაცა-ალ'ა-და).

ც) ვაცა-ალ „ძმები“ — ერგ. ვაცა-აზ → ადგ. I ვაცა-აზ-და; მაცა-ალ „დები“ — ერგ. მაცა-აზ → ადგ. I მაცა-აზ-და; მაშინ-ალ „მანქანები“ — ერგ. მაშინ-აზ → ადგ. I მაშინ-აზ-და...

ბ) დანარჩენ წყებათა (II — V) ადგილობრითი ბრუნვები იწარმოება არა უშუალოდ ერგატივის ფორმისაგან, არამედ ნათესაობითის ფორმისაგან -ლ დაბოლოების მოკვეცილ; შდრ.:

ა) ვაცა „ძმა“ — ერგ. ვაცა-ასა, ნათ. ვაცა-ასა-უ-ლ → ადგ. II ვაცა-ასა-უ-ჯ, ადგ. III ვაცა-ასა-უ-ტა, ადგ. IV ვაცა-ასა-უ-ლ'; ვებ „ძეჴენსი“ — ერგ. ვებ-ასა, ნათ. ვებ-ასა-უ-ლ → ადგ. II ვებ-ასა-უ-ჯ, ადგ. III ვებ-ასა-უ-ტა, ადგ. IV ვებ-ასა-უ-ლ';

ბ) მაცა „ღა“ — ერგ. მაცა-ალ'ა, ნათ. მაცა-ალ'ა-უ-ლ → ადგ. II მაცა-ალ'ა-უ-ჯ, ადგ. III მაცა-ალ'ა-უ-ტა, ადგ. IV მაცა-ალ'ა-უ-ლ'; ისთაქან „ქიქა“ — ერგ. ისთაქან-ალ'ა, ნათ. ისთაქან-ალ'ა-უ-ლ → ადგ. II ისთაქან-ალ'ა-უ-ჯ, ადგ. III ისთაქან-ალ'ა-უ-ტა, ადგ. IV ისთაქან-ალ'ა-უ-ლ'. ადგ. V ისთაქან-ალ'ა-უ-ბ;

ვ) ვაცაალ „ძმები“ — ერგ. ვაცა-აზ, ნათ. ვაცა-აზ-უ-ლ → ადგ. II ვაცა-აზ-უ-ჯ, ადგ. III ვაცა-აზ-უ-ტა, ადგ. IV ვაცა-აზ-უ-ლ'; მაცაალ „ღები“ — ერგ. მაცა-აზ, ნათ. მაცა-აზ-უ-ლ → ადგ. II მაცა-აზ-უ-ჯ, ადგ. III მაცა-აზ-უ-ტა, ადგ. IV მაცა-აზ-უ-ლ'...

რით აიხსნება განსხვავება ადგილობრით ბრუნვათა შორის ამოსავალი ფუძის მხრივ (ორფუძიანი ბრუნებისას)? რატომ I წყების ადგილობრითი ბრუნვა ერგატივს ეწყარება უშუალოდ, ხოლო დანარჩენი წყებებისა — ნათესაობითს (ყოველ შემთხვევაში, იმ ფუძეს, რაც ნათესაობითში -ლ დაბოლოების წინ არაა)? ეს მოითხოვს პასუხს მით უფრო, რომ, როგორც ამას ქვემოთ ვნახავთ, ერთფუძიანი ბრუნების დროს მსგავსი განსხვავება არ დასტურდება.

ამის მიზეზი ფონეტიკური ჩანს. წმინდა ფონეტიკური თვალსაზრისით აღნიშნული განსხვავება ამოსავალ ფუძეთა შორის იმაში მდგომარეობს, რომ I წყების ადგილობრითი ბრუნვის ფუძეში ყოველთვის გვაქვია ბოლოკიდური ხმოვანი უ. რომელიც მუდამ გვაქვს დანარჩენ წყებათა ადგილობრით ბრუნვათა ფუძეში; შდრ.: ადგ. I ვაცა-ასა-და (ფუძეა: ვაცა-ასა-) — ადგ. II ვაცა-ასა-უ-ჯ, ადგ. III ვაცა-ასა-უ-ტა და ა. შ. (ფუძეა: ვაცა-ასა-უ-).

ეს ფონეტიკური განსხვავება ამოსავალ ფუძეში დაკავშირებული ჩანს ფონეტიკური ხასიათის იმ განსხვავებასთან, რაც ადგილობრით ბრუნვათა სუფიქსებს შორისაც გვაქვს: I წყების ადგილობრითი ბრუნვის სუფიქსი (-და) ხმოვანს შეიცავს, ხოლო დანარჩენი წყებებისა — ოდენტანხმოვნებს (-ჯ, -ტა, -ლ', -ბ).

ხმოვნის შენცველი -და სუფიქსის წინ კი შეიძლება დაკარგულად (ამოვარდნილად) ვივარაუდოთ ის ვიწრო და უმახვილო უ ხმოვანი, რომელიც შემონახულია ოდენტანხმოვნიანი სუფიქსების (-ჯ, -ტა და ა. შ.) წინ.

თუ ეს ასეა, მაშინ ყველა წყების ადგილობით ბრუნვათათვის ამოსავალი ყოფილა ერთი და იგივე ფუძე (ეს ფუძე ძირითადი ბრუნვებიდან ამჟამად ნათესაობითში გვაქვს -ლ დაბოლოების წინ); ამრიგად:

ა) ვაცხ „ძმა“—ადგ. I ვაცხ-ასხ-და ← ვაცხ-ასხ-უ-და, ადგ. II ვაცხ-ასხ-უ-ჯ, ადგ. III ვაცხ-ასხ-უ-ტჲ და ა. შ. (შდრ. ნათ. ვაცხ-ასხ-უ-ლ);

ბ) ძაცხ „და“—ადგ. I ძაცხ-ალ-და (← ძაცხ-ალ'ა-და)← ძაცხ-ალ'ა-უ-და, ადგ. II ძაცხ-ალ'ა-უ-ჯ, ადგ. III ძაცხ-ალ'ა-უ-ტჲ და ა. შ. (შდრ. ნათ. ძაცხ-ალ'ა-უ-ლ);

გ) ვაც-ხალ „ძმები“—ადგ. I ვაც-აზ-და ← ვაც-აზ-უ-და, ადგ. II ვაც-აზ-უ-ჯ, ადგ. III ვაც-აზ-უ-ტჲ და ა. შ. (შდრ. ნათ. ვაც-აზ-უ-ლ).

2) ერთ ფუძიანი ბრუნების დროს (-ცხა || სამხრ.-ხუნდ. -დ დაბოლოებით ერგატივში) ხუთივე წყების ადგილობით ბრუნვათათვის გამოიყენება ერთი და იგივე ამოსავალი ფუძე, რომელიც საერთოა ერგატივ-ნათესაობით-მიცემითის ფუძესთან (ზოგი განსხვავების შესახებ იხ. ქვემოთ); ამ ბრუნვათა დაბოლოების ადგილს იმავე ფუძესთან ადგილობით ბრუნვათა ფორმანტები იჭერს; შდრ.:

ძირითადი ბრუნვები

სახ.	გამაჟ „ქვა“	ბოტჲ „თავლა“
ერგ.	განჟ-ი-ცხა	ბოტჲ-ო-ცხა
ნათ.	განჟ-ი-ლ	ბოტჲ-ო-ლ
მიც.	განჟ-ი-მ-ე	ბოტჲ-ო-მ-ე

ადგილობითი ბრუნვები

I	განჟ-ი-და	ბოტჲ-ო-და
II	განჟ-ი-ჯ	ბოტჲ-ო-ჯ
III	განჟ-ი-ტჲ	ბოტჲ-ო-ტჲ
IV	განჟ-ი-ლ'	_____
V	_____	ბოტჲ-ო-ბ

ცვლილებები ადგილობით ბრუნვათა საწარმოებელ ფუძეში ერთ ფუძიანი ბრუნებისას

ა) ერთფუძიანი ბრუნებისას I წყების ადგილობითი ბრუნვის ფორმაში -და სუფიქსის წინ ზოგჯერ შეიძლება დაიკარგოს (ამო-

ვარდეს) საწარმოებელი ფუძის ბოლოკიდური ხმოვანი (დანარჩენ წყებათა ადგილობით ბრუნვათა ფორმებში კი სათანადო ხმოვანი ყოველთვის დაკულია); შდრ.:

ტურუ „კლდე“, ერგ. ტურუ-ცაა, ნათ. ტურუ-ლ, მიც. ტურუ-ჟ ე — ადგ. I ტურ-და ← ტურუ-და; შდრ. ადგ. II ტურუ-ჯ, ადგ. III ტურუ-ტა, ადგ. IV ტურუ-ლ';

გორ „მდინარე“, ერგ. გორ-უ-ცაა || გურ-უ-ცაა და ა. შ.—ადგ. I გორ-და ← გორ-უ-და; შდრ. ადგ. II გორ-უ-ჯ || გურ-უ-ჯ და ა. შ.

რალ „ომი“, ერგ. რალ-უ-ცაა და ა. შ.—ადგ. I რალ-და ← რალ-უ-და; შდრ. ადგ. II რალ-უ-ჯ და ა. შ.

მეგერ „მთა“, ნათ. მაგარ-უ-ლ და ა. შ.—ადგ. I მაგარ-და ← მაგარ-უ-და; შდრ. ადგ. II მაგარ-უ-ჯ და ა. შ.

სალი „სილა“, ერგ. სალ-უ-ცაა და ა. შ.—ადგ. I სალ-და ← სალ-უ-და; შდრ. ადგ. II სალ-უ-ჯ და ა. შ.

ბაყ „მზე“, ერგ. ბაყ-უ-ცაა და ა. შ.—ადგ. I ბაყ-და ← ბაყ-უ-და (ბაყდებუსა ← ბაყუდებუსა „მზესუმზირა“); შდრ. ადგ. II ბაყ-უ-ჯ და ა. შ.

კალტუ „ზღრუბლი“, ერგ. კალტუ-ცაა და ა. შ.—ადგ. I კალტ-ა (← კალტ-და) ← კალტუ-და; შდრ. ადგ. II კალტუ-ჯ და ა. შ.

ხაერ „ბალახი“, ერგ. ხაარ-ი-ცაა, ნათ. ხაარ-ი-ლ, მიც. ხაარ-ი-ჯ-ე — ადგ. I ხაარ-და ← ხაარ-ი-და (ხაარდა ქვანაზე „ძონა“, ზედმიწ. „ბალახზე კამა“); შდრ. ადგ. II ხაარ-ი-ჯ, ადგ. III ხაარ-ი-ტა, ადგ. IV ხაარ-ი-ლ';

ლ'არკ „კვალი“, ერგ. ლ'არკ-ი-ცაა და ა. შ.—ადგ. I ლ'არკ-და ← ლ'არკ-ი-და (ვილ'ანილა ლ'არკდა ხაადუე „უვლია კვალზე მიჯოლებით“); შდრ. ადგ. II ლ'არკ-ი-ჯ და ა. შ.

ტობ „სახურავი“, ერგ. ტობ-ი-ცაა და ა. შ. ადგ. I ტობ-და || ტობ-ტა ← ტობ-ი-და || ტობ-ი-ტა; შდრ. ადგ. II ტობ-ი-ჯ და ა. შ.

ყველა შემთხვევაში, როცა ერთფუძიანი ბრუნებისას და სუფიქსი უშუალოდ თანხმოვანს მოსდევს, ამ სუფიქსის წინ ხმოვანია დაკარგული (ამოვარდნილი). მასთან, თუ მაგალითებს დავაკვირდებით (იხ. ზემოთ), ვნახავთ, რომ სათანადო შემთხვევებში დაკარგულია ვიწრო ხმოვნები: უ, ი; დანარჩენი ხმოვნები კი (ა, ე, ო) ჩვეულებრივ ძლებენ.

ვიწრო უ ხმოვნის დაკარგვა (ამოვარდნა) -და სუფიქსის წინ ზემოთ ნავარაუდები გვექონდა ორფუძიანი ბრუნების დროსაც (ვაცა-ასა-და ← ვაცა-ასა-უ-და „ძმაზე“...).

ბ) V წყების ადგილობრითი ბრუნვის ფორმაში ამ ბრუნვის დაბლოლებასა (კლას-ნიშანს) და საწარმოებელ ფუძეს შორის არაიშვიათად თავს იჩენს -ნო- ელემენტი (დანარჩენ წყებათა ადგილობრით ბრუნვებში ეს ელემენტი არა ჩანს): ღამასა „სკივრი“ (ნათ. ღანსა-ი-ლ)—ადგ. V ღანსა-ი-ნი-ბ „სკივრში“, ხაგ „ქვაბი“ (ნათ. ხაგ-ი-ლ)—ადგ. V ხაგ-ი-ნი-ბ „ქვაბში“, ჩეხ „მუცელი“ (ნათ. ჩოხ-ო-ლ)—ადგ. V ჩოხ-ო-ნი-ბ „მუცელში“, გერეტ „თუნგი“ (ნათ. გერტ-ი-ლ)—ადგ. V გერტი-ნი-ბ „თუნგში“. დონკ „ორმო“ (ნათ. დონკ-ი-ლ)—ადგ. V დონკ-ნი-ბ (←დონკ-ი-ნი-ბ) „ორმოში“, ჰეჰ „კალათი“ (ნათ. ჰაჰ-ი-ლ)—ადგ. V ჰაჰ-ი-ნი-ბ „კალათში“, გინ-ყური“ (ნათ. გინზ-უ-ლ)—ადგ. V გინზუ-ნი-ბ „ყურში“ და ა. შ. ეგვეე -ნო- ელემენტი გამოიყოფა ნაცვალსახელური წარმოშობის ადგილის ზმნისართებში, რომელთაც აგრეთვე V წყების ადგილობრითი ბრუნვის ფორმა აქვთ: ჰა-ნი-ბ „აქ“ (შდრ. ჰა-ბ „ეს“), ჰე-ნი-ბ „მანდ“ (შდრ. ჰე-ბ „ეგ“), ჟა-ნი-ბ „შიგნით“ (შდრ. ეი-ბ „თვით“). -ნო- ელემენტის წარმომავლობა გაურკვეველია.

§ 94. ძირითად და ადგილობრით ბრუნვათა დაბლოლებების საერთო სხვაობა. ადგილობრით ბრუნვათა ძირითად ბრუნვებთან მიმართების სრულად გასათვალისწინებლად მოგვყავს ძირითად და ადგილობრით ბრუნვათა დაბლოლებების საერთო სხვაობა (ბრუნების ტიპების მიხედვით):

ა) ორ ფუძიანი ბრუნება

ძირითადი ბრუნვები

სახ. —	—	—
ერგ. — (ა)სა	— (ა)ლ'ა	— (ა)ზ
ნათ. — (ა)სა-უ-ლ	— (ა)ლ'ა-უ-ლ	— (ა)ზ-უ-ლ
მიც. — (ა)სა-ე	— (ა)ლ'ა-ე	— (ა)ზ-ე

ადგილობრითი ბრუნვები

I — (ა)სა-და	— (ა)ლ-და←-(ა)ლ'ა-და	— (ა)ზ-და
←-(ა)სა-უ-და	←-(ა)ლ'ა-უ-და	←-(ა)ზ-უ-და
II — (ა)სა-უ-ჯ	— (ა)ლ'ა-უ-ჯ	— (ა)ზ-უ-ჯ
III — (ა)სა-უ-ტა	— (ა)ლ'ა-უ-ტა	— (ა)ზ-უ-ტა
IV — (ა)სა-უ-ლ'	— (ა)ლ'ა-უ-ლ'	— (ა)ზ-უ-ლ'
V —	— (ა)ლ'ა-უ-ბ	—

ბ) ერთფუძიანი ბრუნება

ძირითადი ბრუნვები

სახ.	—
ერგ.	— ცაა
ნათ.	— ლ
მიც.	— ა-ე

ადგილობითი ბრუნვები

I	— და
II	— ჯ
III	— ტ ^ა
IV	— ლ'
V	— (ნი)-ბ

§ 95. -ხ სუფიქსი მიმართულავითი ბრუნვის ნიშნად. მიმართულებით ბრუნვას სამწერლო ხუნძურში (და ჩრდილო-ხუნძურში), როგორც ვნახეთ, -ე აწარმოებს. ეს -ე (ისევე, როგორც მიცემითი ბრუნვის -ე) შეიძლება დავიწროვდეს და -ი-დ იქცეს (სამხრულ-ხუნძურის კილო-თქმებში).

ერთ-ერთ სამხრულ დიალექტში, ანწუხურში, კი მიმართულებითის ნიშნად სულ სხვა ფორმანტი, -ხ სუფიქსი, დასტურდება; იგი დაერთვის ადგილობითი ბრუნვის ფორმას: ადგ. განქი-და || განქი-ტა „ქვა-ზე“... → მიმართ. განქი-და-ხ || განქი-ტა-ხ „ქვა-ზე-კენ“...

მიმართულებითი ბრუნვის -ე ნიშანი სამწერლო-ხუნძურისა (და სათანადო დიალექტებისა) ჩვენ მიცემითი ბრუნვის -ე ნიშანს დაუკავშირეთ¹.

რაც შეეხება მიმართულებითი ბრუნვის -ხ ნიშანს ანწუხურ დიალექტში, იგი მიცემითის ნიშანს არ უკავშირდება (მიცემითის ნიშანი ანწუხურშიც -ე არის).

ეგვე -ხ ნიშანი ანწუხურში შუალობითი ბრუნვისათვისაც არის ნახმარი (იხ. ქვემოთ).

¹ ასეთი კავშირი ამ ორი ბრუნვის ნიშანთა შორის დასტურდება სხვა ენებშიც; შდრ., მაგალ., ლაქურში: მიცემითის ნიშანია -ნ (კირა-ნ „კედელს“) და მიმართულებითისაც—ნ (კირა-ნ-ნ „კედელ-ზე-კენ“... კირა-ვუ-ნ „კედელ-ში-კენ“...). იხ. II. У ч а р. Лак. яз.; ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ბრუნების სისტემისათვის ლაქურ ენაში.

§ 96. შუალობითი (გავლითი) ბრუნვა (Translativus). აღგილობით ბრუნვათა თითოეულ წყებაში ჩვენ აღნიშნული გვექონდა სამსამი ბრუნვა: ერთი—საგნის მდგომარეობის გამომხატველი (საკუთრივ აღგილობითი ბრუნვა, —წარმოშობით თანდებულიანი ფორმა) და ორი—მოძრაობის გამომხატველი (მიმართულებითი და დაშორებითი) ბრუნვა.

პ. უსლარი (ჭირკეულის მონაცემების მიხედვით) აღნიშნავს მეოთხე ბრუნვასაც; ესაა შუალობითი (გავლითი) ბრუნვა (პ. უსლარის ტერმინით „исредство“); იგი გამოხატავს მოძრაობას რისამე გავლით, გამკოლ (через, durch). მისი ნიშანია -ნ¹, რომელიც დაერთვის სათანადო წყების დაშორებითი ბრუნვის მზამზარეულ ფორმას:

I	დაშორ. -და-საა	→ შუალ. -და-საა-ნ
II	„ -ჯ-ა	„ -ჯ-ა-ნ
III	„ -ტა-ა	„ -ტა-ა-ნ
IV	„ -ლ'-ა	„ -ლ'-ა-ნ
V	„ -საა	„ -საა-ნ

მაგალითები: დაშორ. I განკი-და-საა „ქვაზე-ით“ → განკი-და-საა-ნ „ქვაზე გადავლით“, დაშორ. II განკი-ჯ-ა „ქვას-თან-ით“ → შუალ. განკი-ჯ-ა-ნ „ქვას-თან გავლით“, დაშორ. III განკი-ტა-ა „ქვის-ქვეშ-ით“ → შუალ. განკი-ტა-ა-ნ „ქვის-ქვეშ გავლით“, დაშორ. IV განკი-ლ'-ა „ქვაში-ით“ → შუალ. განკი-ლ'-ა-ნ „ქვა-ში გავლით“, „ქვაში განკოლ“, დაშორ. V როყო-საა „სახლში-ით“ → შუალ. როყო-საა-ნ „სახლში გავლით“.

სამწერლო ხუნძურ ენაში შუალობითი არაა გარჩეული დაშორებითისაგან. ორივე მნიშვნელობით ერთი და იგივე ფორმა (დაშორებითის ფორმა) იხმარება. მაგრამ საინტერესოა, რომ სამწერლო ხუნძურშიც დაშორებით ბრუნვაში პარალელურად შეიძლება გვექონდეს ისეთი ფორმა, რომელიც სათანადო თქმაში (კერძოდ, ჭირკეულში) შუალობითი ბრუნვის ფორმას უდრის: განკი-და-საა || განკი-და-საა-ნ „ქვას-თან-ით“, განკი-ტა-ა || განკი-ტა-ა-ნ „ქვის ქვეშ-ით“ და ა. შ. ამ პარალელურად შესაძლო ფორმათა

¹ შუალობითი ბრუნვის ეს -ნ ნიშანი ჩვენს ყურადღებას წარმართავს ლაკურში მიცემითის -ნ დაბოლოებისაკენ (რომელიც იქ მიმართულებითის ნიშნადაც გვევლინება).

შორის მნიშვნელობის მიხედვით განსხვავება ამჟამად ჩვეულებრივ არ დასტურდება, რაც, შეიძლება ვივარაუდოთ, მეორეულია¹.

ან წუხურ დიალექტში შუალობითი ბრუნვა კარგადაა გარჩეული დაშორებითისაგან. შუალობითის ნიშნად აქ გამოიყენება -ხ. მაგრამ ეგვეე ნიშანი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ანწუხურში მიმართულებითსაც აწარმოებს; განსხვავებას ამოსავალი ფორმები ქმნიან: მიმართულებითის ნიშნად -ხ დაერთვის უშუალოდ ადგილობითი ბრუნვის სათანადო ფორმას (ადგ. განკი-და „ქვაზე“ → მიმართ. განკი-და-ხ „ქვა-ზე-კენ“...), ხოლო იგივე -ხ შუალობითი ბრუნვის ნიშნად დაერთვის დაშორებითის ფორმას (ადგ. განკი-და „ქვა-ზე“ → დაშორ. განკი-და-საა „ქვაზე-ით“ → შუალ. განკი-და-საა-ხ „ქვაზე გადავლით“...).

§ 97. გეოგრაფიული სახელეზი (ტოპონიმიკა) ადგილობითი ბრუნვის ფორმით. ხუნძური აულების, თემების სახელები ჩვეულებრივ ადგილობითი ბრუნვის ამა თუ იმ ფორმას წარმოადგენს.

ასეთ სახელებში ხუთივე წყების ადგილობით ბრუნვათა დაბოლოებებს ვპოვებთ:

-და: წადა, ბაწადა, გობოდა, წუმადა, თაჰადა, კარადა, ლანდა... (შდრ. განკი-და „ქვაზე“); -ტა: ანსალტა, სალტა, გაშილტა, ლ'არატა, კარატა... (შდრ. ტობტა „სახურავზე“);

-ჯ: ხაუნჯა, ანსაუჯ, ბოლ'იჯ, კოჯ, ყარაჯ, ტოჯ, სიიჯუჯ, ბაყლ'უჯ, გობოჯ... (შდრ. განკი-ჯ „ქვასთან“);

-ტა: წილიტა, ყულუტა, ლამსუტა, წობოტა... (შდრ. განკი-ტა „ქვის ქვეშ“);

-ლ': ჰიდალ', სულრალ', ლოლოლ'... (შდრ. განკი-ლ' „ქვაში“);

-ბ (კლას-ნიშანი): ლუნი-ბ, ყაჰი-ბ, ჰიკა-ბ, განდი-ბ', ტინდი-ბ', ჰარაკუნი-ბ, კოპორი-ბ... (შდრ. როყო-ბ „სახლში“).

¹ ლ. ჟირკოვი წერს: „Ранее бывший четвертый падеж местных селений—Проходящий, Transl. (= Translativus) — выражал движение через данные местные отношения, отвочая на вопрос через что? это его значение сейчас, по крайней мере в большинстве говоров, утрачено. но форма Transl. иногда употребляется в значении Elat., так что теперешний Elat. может рассматриваться, как имеющий две факультативных формы“ (Л. Жирков, Авар-рус. сл. [Прилож.] Кратк. грам. авар. яз., გვ. 165).

მ. საიდოვის სასკოლო გრამატიკაში -ხ სუფიქსიანი ფორმები ნახეწება, როგორც დაშორებითი ბრუნვის პარალელური ფორმები (М. Саидов, Авар мац. грам., გვ. 57—58).

მიმართულებითისა და დაშორებითის შესაბამისი ფორმებიც ასეთ სახელებს საერთო წესით აქვთ ნაწარმოები; შდრ.:

ადგ. წადა... ხაუნზაჯ... წილიტა... ჰიდალ'... ლუნი-ბ
 მიმართ. წადე... ხაუნზაჯე... წილიტაე... ჰიდალ'ე... ლუნი-ბ-ე
 დაშორ. წადასაა... ხაუნზაჯა... წილიტაა... ჰიდალ'ა... ლუნი-საა

ღირ ვაცა ვუგო წადა... ხაუნზაჯ... წილიტა... ჰიდალ'... ლუნი-ვ
 „ჩემი ძმა არის წადაში... ხუნძახში... წილიტლში... ჰიდათლში...
 ლუნიბში“ (ადგ. ბრ.);

ღირ ვაც ანა წადე... ხაუნზაჯე... წილიტაე... ჰიდალ'ე... ლუ-
 ნი-ვ-ე „ჩემი ძმა წავიდა წადაში... ხუნძახში... წილიტლში... ჰი-
 დათლში... ლუნიბში“ (მიმართ ბრ.);

ღირ ვაცა ვაჰანა წადასაა... ხაუნზაჯა... წილიტაა... ჰიდალ'ა...
 ლუნი-საა „ჩემი ძმა მოვიდა წადიდან... ხუნძახიდან... წილიტლი-
 დან... ჰიდათლიდან... ლუნიბიდან“ (დაშორ. ბრ.).

ამოსავალ ფუძეთა მნიშვნელობა (ეტიმოლოგია) ხშირად ნათე-
 ლი არ არის, მაგრამ ზოგჯერ ესეც ადვილად გასათვალისწინებე-
 ლია; ასე, მაგალ., ადგილის სახელი ტაოჯ „ტლოხი“ ნაწარმოები
 ჩანს არსებითი სახელისაგან ტაო „ხილი“ (ტაოჯ „ხილთან“),
 ადგილის სახელი სალტა — არსებითი სახელისაგან სალი „ქვიშა“,
 „სილა“ (სალტა „ქვიშაზე“ „სილაზე“)¹, ადგილის სახელი ლ'არა-
 ტა — არსებითი სახელისაგან ლ'არ „ხევი“, „ნაკადული“ (ლ'არა-
 ტა „ხევზე“, „ნაკადულზე“)...

დამატებითი ცნობები ბრუნვათა შესახებ

§ 98. -და-ლ'უნ სუფიქსიანი ფორმა მოქმედებითი ბრუნ-
 ვის მნიშვნელობით. მოქმედებითი ბრუნვის მნიშვნელობით, რო-
 გორც აღნიშნული გვექონდა (§ 63), ჩვეულებრივ ერგატივი იხმარება.
 ამავდროს არის სხვა ფორმაც, რომელსაც იგივე მნიშვნელობა
 შეიძლება ჰქონდეს. ესაა ფორმა -დალ'უნ სუფიქსით. ძირითადი
 და ამოსავალი მნიშვნელობაა ამ ფორმისა: „რისამე მეშვეობით“,
 „საშუალებით“. მოქმედებითი ბრუნვის ზოგადი მნიშვნელობით
 მისი ხმარება, რაც, განსაკუთრებით, წიგნური მეტყველებისათვის
 არის დამახასიათებელი, ახალი (და რამდენადმე ხელოვნურიც)
 ჩანს.

¹ პ. უსლარის ეტიმოლოგიით.

მაგალითები -დალ'უნ სუფიქსიანი ფორმების ხმარებისა: საუნ-დალ'უნ ნელ'ედა ბიხ'ულუბ? „რით ვხედავთ ჩვენ?“ ნელ'ედა ბერაზ დალ'უნ ბიხ'ულა „ჩვენ თვალებით ვხედავთ“... ნელ'ედა ჭუნდღუზ დალ'უნ რაჭულა „ჩვენ ყურებით ვისმენთ“¹... ქოლ-ხოზნიკაზ ჰალტი მაშინალ დალ'უნ ჰაბულა „კოლმეურნეები სამუშაოს მანქანით ასრულებენ“... ქვერაზ დალ'უნ ჰალტულა „ხელებით მუშაობს“... ჰარტალ ჰარაფაზ დალ'უნ ჰვალა „ბგერებს ასოებით წერენ“...

-და-ლ'უნ სუფიქსიანი ფორმა მოქმედებითი ბრუნვის მნიშვნელობით ლამობს მეტოქეობა გაუწიოს ერგატივის ფორმას. ამისდა მიუხედავად, პარალელურად შესაძლო ფორმებიდან (გოშტო-ცაა || გოშტო-დალ'უნ „ნაჯახით“... ნოსო-ცაა || ნოსო-დალ'უნ „დანით“...): ჯერჯერობით მაინც უფრო ბუნებრივია და უპირატესი ერგატივის ფორმა.

-და-ლ'უნ სუფიქსის შედგენილობა ნათელია: იგი შედგება -და (I წყების ადგილობითი ბრუნვის ფორმანტი) პლუს -ლ'უნ. ეს უკანასკნელი კი წარმოშობით აბსოლუტივის ფორმაა ლ'იზე -გახლომა² მეშველი ზმნისა, რომელიც ნასახელარ ზმნათა საწარამოებლად გამოიყენება. აქ კი იგი დაერთვის (აბსოლუტივის ფორმით) I წყების ადგილობითი ბრუნვის მზამზარეულ ფორმას: მაშინალ-და „მანქანაზე“ → მაშინალ-და-ლ'უნ „მანქანით“, „მანქანის მეშვეობით“...

-ლ'უნ შეიძლება უშუალოდ სახელის ფუძესაც დაერთოს (იხ. ქვემოთ).

§ 99. -ლ'უნ სუფიქსიანი ფორმა გარდაქცევითი მნიშვნელობით. როცა ეს სუფიქსი უშუალოდ სახელის ფუძეს დაერთვის, სათანადო ფორმას გარდაქცევითი ბრუნვის მნიშვნელობა აქვს; მაგალ.: ჰუხ'ელ ლ'ინ ლ'უნ სავერანა „ორთქლი წყლად იქცა“... მუსა ბეტერ ლ'უნ ვიშანა „მუსა მეთაურად აირჩიეს“... უჩითელ ლ'უნ ტამუნ ვუგო „მას წავლებლად დაინიშნა“... ფერმააღლა ჭაჩი რეჰაულელ-ჩაჭი ლ'უნ რუგო რუყიჯათ, სალიჰათ ვა ხადიჯათ „ფერმაში ძროხის მწველავებად არიან რუყიჯათ; სალიჰათი და ხადიჯათი“... ბიტარაბ დოფოლენი ეღელ'უნ ასლიჯაბ ფადეჟალდა ფრედმეთიჯაბ წაარ ჰალტიხაბულა „პირ-

¹ ეს მაგალითები ამოღებულია წიგნიდან: М. Саидов, Авар мацI (Бай-бихьуI школьнуI 2 абнлел классалде), 1951, გვ. 29.

დაპირ და მატებად იხმარება არსებითი სახელი სახელობით. ბრუნვაში“...

ლ'ინ-ლ'უნ „წყლად“ და გარდაქცევითის მსგავსი ფორმები. სხვა არათფერია თუ არა ნამყოს აბსოლუტური შესაბამისი ნასახე-ლარი ზმნებისა (ლ'ინ-ლ'იზე „წყლად ქცევა“...)¹.

პრსპიტი სხელთა ნარმოება

§ 100. სიტყვაწარმოების შესახებ ხუწყური (ჴოგადად). სიტყვაწარმოებითი საშუალებებით ხუნძური ენა ისევე, როგორც მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა უმეტესობა, ღარიბია. მთის იბერიულ-კავკასიური ენები ამით არსებითად განსხვავდებიან ქართველურ ენათაგან, რომლებსაც საწარმოებელ აფიქსთა სიუხვე ახასიათებს.

შიდღება ითქვას, რომ ამ მხრივ ხუნძური (და მთის იბერიულ-კავკასიური სხვა ენები) უახლოვდება იმ ენათა ტიპს, რომელთაც, ე. ს ე პ ი რ ი ს ტერმინი რომ ვიხმაროთ, „სადერეაცო ცნებების“ გამოხატვა არ ეხერხებათ. ეს მით უფრო, რომ ხუნძური სახელი „სარელაციო ფორმებით“ (დამოკიდებულების, ურთიერთობის აღმნიშვნელი აფიქსებით) საკმაოდ მდიდარია.

სახელთა წარმოების მთავარი საშუალებაა ხუნძურში აფიქსაცია, კერძოდ, ს უ ფ ი ქ ს ა ც ი ა; გარკვეულ როლს თამაშობს კომპოზიციაც (ფუძეთა შედგენა)².

§ 101. კომპოზიტების წარმოება. ა) შეერთებითი კომპოზიტები (composita copulativa). ასეთ კომპოზიტებს ვიღებთ ორი სხვადასხვა ან ერთნაირი ფუძის უბრალო შეერთებით (კავშირის ან რაიმე შემაერთებელი ხმოვნის გარეშე): ებელ-ემენ „დედ მამა“, როსა-ლ'ადი „ცოლ-ქმარი“ (ზედმიწ. „ქმარ-ცოლი“), სორდო-ყო

¹ ამ ფორმების შესახებ პ. უსლარი ა. შიფერს სწერდა: „И Вам не считая casus factitivus გამაქლ'უნ, потому что. как Вы уже заметили. это не более, чем доепричастие прошедш. от глагола გამაქლ'იზე сделаться камнем“ (П. У с л а р, ლაკ. ეზ. [დამატება]. გვ. 29).

² ა. შიფერის, პ. უსლარის, ლ. ჟირკოვის, მ. საიდოვის შრომებში შენიშნულია სახელთა წარმოების ის საშუალებები, რაც აქ განიხილება. მასალად აღებულია აქაც სამწერლო ხუნძური (და მისი ფუძე-დიალექტი). დიალექტური თავისებურებანი დამატებით ძიებას მოითხოვს.

სიტყვაწარმოებას ხუნძურში სპეციალური ნაშრომი მიუძღვნა ლ. ჟირკოვმა (Л. Ж и р к о в. Словообразование в аварском языке, Язык Дагестана, I, 1948, გვ. 19—40).

„დღედაღამე“ (ზედმიწ. „ღამე-დღე“), ბერ-კალ „პირისახე“ (ზედმიწ. „თვალ-პირი“; შდრ. ხევსურ. თოლ-პირი), როხ-მეჭერ „ტყე-მთა“, ზობ-რატე „ქვეყანა“, „სამყარო“ (ზედმიწ. „ცა-მიწა“), გარაც-მესელ „ოქრო-ვერცხლი“ (ზედმიწ. „ვერცხლი-ოქრო“), ტიყვა-მაჭ „ნალ-ლურსმანი“..., ქვას-ქვას „ბამბა“ (ქვას „მატყული“).

ბ) განსაზღვრებითი კომპოზიტები (composita determinativa):

1) არსებითი სახელი მსაზღვრელად: ა) მსაზღვრელი სახელობით ბრუნვაში: ვარანი-ჰინჯა „სირაქლემა“ (ზედმიწ. „აქლემ-ჩიტი [-სირიქ]“), დას-ბერ „გუგა (თვალისა)“ (დას „ქალიშვილი“, ბერ „თვალი“)....; ბ) მსაზღვრელი ნათესაობით ბრუნვაში (ბრუნვის დაბოლოება -ლ ხშირად იკარგვის): ჰაქი-ბერ „ურმის თვალი“ (ჰოქო, ნათ. ჰაქილ „ურემი“, ბერ „თვალი“), წაორო-ბერალ „სათვალეები“ (ზედმიწ. „მუშის თვალეები“: წაერ, ნათ. წაოროლ „მუ-შა“, ბერ, მრ. ბერალ „თვალი“), ბიდურ-რიხ „ძარღვი“, „სისხლის მილი“ (ბი, ნათ. ბიდულ „სისხლი“, რიხ „მილი“), განჭი-ტურჩი „ქვანახშირი“ (ზედმიწ. „ქვის-ნახშირი“: გამაქ, ნათ. განჭილ „ქვა“, ტურჩი „ნახშირი“)....; ც) მსაზღვრელი აღვილობით ბრუნვაში: ბაყდე-ბუსა „მზესუმჯირა“ (ბაყ „მზე“, მიმართ. მრ. ბაყდე „მზისკენ“, ბუსა „ბრუნია“; შდრ. ბუსაინე „მობრუნება“), წაოროსა-როლ „სიმინ-დი“ (ზედმიწ. „კახეთიდან ანუ კახური ხორბალი“: წაორო(ბ) „კახეთი“, დაშორებ. მრ. წაოროსა „კახეთიდან“, როლ „ხორბალი“)...

2) ზედსართავი სახელი მსაზღვრელად: ჯაჰა-ხონო „ცილა“ (ზედმიწ. „თეთრი კვერცხი“), ქეჭერ-ჰინჯა „ქკა“ (ფრინვ.) (ზედმიწ. „შავი ჩიტი“), ქეჭერ-ჰაჟვან, ქეჭერ-ბოწი „მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი“ (ზედმიწ. „შავი საქონელი“), ჩარ-ლელო „კაჭკაჭი“ (ზედმიწ. „ქრელი ყვავი“), ტერენ-ჩედ „ლავაში“ (ზედმიწ. „თხელი პური“), 'პი'ტინ-ქილიშა „ნეკი“ (ზედმიწ. „პატარა თითი“), ჯაჰილ-ბილ „ლილა“ (ზედმიწ. „ლურჯი ინა“)¹...

ზედსართავი სახელი კომპოზიტის წევრად გვევლინება ყოველთვის ფუძის სახით: ჯაჰ-„თეთრ-“ (და არა: ჯაჰ-აბ „თეთრი“)... ქეჭერ-„შავ“- (და არა: ქეჭერ-აბ „შავი“)... ტერენ-„წვრილ-“, „თხელ-“ (და არა: ტერენ-აბ „წვრილი-“, „თხელი-“)... გაფორმებული ზედსართავი არსებითის მსაზღვრელად კომპოზიტს ვერ მოგვეცემს: ქეჭერ-აბ ჰინჯა იქნებოდა ყოველი ჩიტი, რომელიც

¹ კომპოზიტებში შემავალი ფუძეები აქ ყველგან დეფისით არის ერთმანეთისაგან გამოყოფილი (რათა ფუძეთა შედგენილობა ნათელი იყოს).

შავია, მაგრამ: ქეჭერ-ჰინქა—გარკვეული, კონკრეტული სახეა ჩიტისა (იხ. ზემოთ); ასევე: ქეჭერ-აბ ჰააჯვან—ყოველი ცხოველი, რომელიც შავი ფერისაა, მაგრამ: ქეჭერ-ჰააჯვან—გარკვეული სახეობა შინაური ცხოველისა, საქონლისა (იხ. ზემოთ).

ცალკე აღსანიშნავია ისეთი კომპოზიტები, რომლებშიც ზედსართავი სახელი განსაზღვრებად მოსდევს არსებით სახელს: მიკალკოდო „ულვაშა“, „დიდულვაშებიანი“ (ზედმიწ. „ულვაშებ-დიდი“), მეგეჟკოდო „დიდწვერიანი“ (ზედმიწ. „წვერ-დიდი“), მეჭერხაალათ „გრძელცხვირა“ (ზედმიწ. „ცხვირ-გრძელი“)... რას-ტერენ, რას-ჰერენ „ნაზმატყლიანი“ (ზედმიწ. „მატყლ-ნაზი“)...

ასეთ კომპოზიტებშიც ზედსართავი სახელი ფუძის სახით არის წარმოდგენილი.

3) რიცხვითი სახელი მსაზღვრელად: ლ'აბ-გინ „სამწყურა“, ლ'აბ-ბოკონ „სამკუთხედი“ (ზედმიწ. „სამკუთხე“), იჰკალ „მორიელი“ (ზედმიწ. „ცხრა-პირა“), კი-ლფე „მხარი“ (ზედმიწ. „ორი წინამხარი“), ანტა-რატა „ანკრატლი“ (თემის სახელია) (ზედმიწ. „შვიდი მიწა, ადგილი“), უნყ-რატა „უნკრატლი“ (თემის სახელია) (ზედმიწ. „ოთხი მიწა, ადგილი“)...

რიცხვითი სახელები კომპოზიტებში გვევლინება -გო ნაწილაკის გარეშე (როცა დამოუკიდებლადაა აღებული რიცხვითი სახელი, -გო ნაწილაკს დაირთავს: კიგო „ორი“, ლ'აბგო „სამი“ და ა. შ.); -გო ნაწილაკიანი რიცხვითი სახელი არსებითის მსაზღვრელად კომპოზიტს არ იძლევა; შდრ.: ლ'აბგო ბოკონ „სამი კუთხე“—ლ'აბ-ბოკონ „სამკუთხედი“... ლ'აბგო გინ „სამი ყური“—ლ'აბ-გინ „სამყურა“...

გ) ზმნისართიანი კომპოზიტები (composita adverbialia): გოდო-ნაკა „ნისლი“ (გოდო-„ძირს“. „დაბლა“, ნაკა „ღრუბელი“), ცაებე-რაჰი „წინასიტყვაობა“ (ზედმიწ. „წინ-სიტყვა“), ნაჟა-რუყ „საკუქნაო“ (ზედმიწ. „უქანა ოთახი“), ნაჟ-ბაკ „სალათავია“ (თემის სახელია) (ზედმიწ. „უქანა მხარე“), ტად-ჰობო „ზედა დოლაბი“ (წისკვილის ქვა, რომელიც ფქვავს), ლორტა-ჰობო „ქვეშა დოლაბი“ (ლორტა „ქვევით“), ცაებე-ბილ „წინსათარი“, ცაერე-ყა(დ) „გუშინწინ“ (ცაერე „წინ“, ყად „დლით“, „დლისით“; შდრ. ყო „დღე“).

შენიშვნა. ცერე-ყა(დ) „გუშინწინ“ (ზედმიწ. „წინდლით“) კომპოზიტის წვერ ცაე-რ-ე „წინ“ ზმნისართში, რომელიც აქ განსაზღვრების როლშია, გამოიყოფა -რ-, როგორც გაქვავებული კლას-ნიშანი ისტორიულად არსებული IV კლასისა

(§ 61). ჩანს, ყო „დღე“, რომელიც ამ კომპოზიტიში საზღვრულის როლშია, განეკუთვნებოდა ძველად IV კლასს.

კომპოზიტის მეორე კომპონენტი -ყა(დ) ერგატივის ფორმა ჩანს (-დ სუფიქსით ნაწარმოები), რომელსაც აქ მოქმედებითი ბრუნვის მნიშვნელობა აქვს („დლით“; „დლისით“).

§ 102. მოქმედი პირის აღმნიშვნელ სახელთა წარმოება. მოქმედი პირის სახელს (women agentis) აწარმოებს სუფიქსები: 1) -ჯან, 2) -ჰან, 3) -ჩი.

1) მოქმედი პირის სახელები -ჯან სუფიქსით. -ჯან სუფიქსი შეიძლება დაერთოს: ა) არსებით სახელებს: რალ'და-ჯან „მეზღვაური“ (რალ'ად „ზღვა“), ჩანა-ჯან „მონადირე“ (ჩან „ნადირი“), ჭიჯა-ჯან „მეცხვარე“ (ჭი „ცხვარი“), ტოლო-ჯან „მეუნაგირე“ (ტილი „უნაგირი“) შააჭი-ჯან „მეთუნე“, „მექოთნე“ (შეფ „ქოთანი“, „თუნის ნაწარმი“), ხურ-ჯან „მიწის მოქმედი“ (ხურ „ყანა“), კოკო-ჯან „მომღერალი“, „პოეტი“ (ქექ „სიმღერა“, „ლექსი“)... ბ) ზმნურ ფუძეს: წილდო-ჯან „მოსწავლე“ (წილდებზე „სწავლა“), მალ'აუ-ჯან „დამრიგებელი“, „მასწავლებელი“ (მალ'აიზე „დარიგება“, „სწავლება“), ლ'აედო-ჯან „მცურავი“ (ლ'აედებზე „ცურვა“), ვეცარ-ჯან „მთიბველი“ (ვეცარიზე „თიბვა“), ტურდუ-ჯან „მოცეკვავე“ (ტურდიზე „ცეკვა“), ფუდარ-ჯან „ბაქია“, „ტრაბახა“ (ფუდარიზე „ბერვა“; „ტრაბახი“), გარგადუ-ჯან „მრავალმეტყველი“, „ყბედი“ (გარგადიზე „ბევრი ლაპარაკი“)... ც) ზმნისართს (იშვიათად): ცაე-ე-ე-ჯან „წინამძღოლი“ (ცაე-ე-ე „წინ“), ჰორტო-ჯან „შუამავალი“ (ჰორტო- „შუა'ში“).

-ჯან სუფიქსი მრავლობით რიცხვში -ჯა-ბი სახეს იღებს: ჰილტუ-ჯან „მუშა“—ჰილტუ-ჯაბი „მუშები“... რალ'და-ჯან „მეზღვაური“—რალ'და-ჯაბი „მეზღვაურები“... ჰორტო-ჯან „შუამავალი“—ჰორტო-ჯაბი „შუამავლები“...

-ჯან (მრავლ. -ჯაბი) სუფიქსი დაერთვის იმ ფუძეს, რომელიც არსებით სახელებს გამოყენებული აქვთ ერგატივ-ნათესაობით-მიცემითში (და არა სახელობითში); შდრ. შეფ „თუნის ნაწარმი“, ნათ. შააჭ-ი-ლ → შააჭ-ი-ჯან „მეთუნე“... ტილი „უნაგირი“, ნათ. ტოლო-ო-ლ → ტოლო-ო-ჯან „მეუნაგირე“... ხურ „ყანა“, ნათ. ხურ-უ-ლ → ხურ-უ-ჯან „მიწის მოქმედი“... რალ'ად „ზღვა“, ნათ. რალ'-დ-ა-ლ → რალ'-დ-ა-ჯან „მეზღვაური“... (ფუძეთა მიხედვით სხვაობა აქ ცხადყოფს იმას, თუ რა ფუძეა ამოსავალი: შააჭ-ი-ჯან... ტოლო-ლ-ო-ჯან... ხურ-უ-ჯან... რალ'-დ-ა-ჯან... ფორმებში ამოსავალი

ფუძის ბოლოკიდური ხმოვანი, რომელსაც -ჯან სუფიქსი უშუალოდ დაერთვის, ის ხმოვანია, რომელიც ერგ.-ნათ.-მიცემითში დამაკავშირებელი ხმოვნის როლში გვევლინება).

ზმნური ფუძისაგან წარმოებისას უშუალოდ ამოსავალია მასდარის ფორმა. საწარმოებელი ფუძე კი აქაც იგივეა, რაც არსებით სახელებში; შდრ. ინფ. ლ'ედეზე „კურვა“—მასდ. ლ'ედე'ა' (ნათ. ლ'ედ-ო-ლ „კურვისა“)→ ლ'ედო-ჯან „მკურავი“... ინფ. ჰალტიზე „მუშაობა“—მასდ. ჰალტი (ნათ. ჰალტ-უ-ლ)→ ჰალტ-უ-ჯან „მუშა“... ინფ. ტურდიზე „ცეკვა“—მასდ. ტურდი (ნათ. ტურდ-უ-ლ)→ ტურდ-უ-ჯან „მოცეკვავ“... ინფ. ვეცარიზე „თიბვა“—მასდ. ვეცარი (ნათ. ვეცარ-უ-ლ)→ ვეცარ-უ-ჯან „თიბველი“ და ა. შ.

შენიშვნა. მასდარი ამჟამად ჩვეულებრივ იბრუნვის მეორე ტიპის მიხედვით (-აღ'ა დაბოლოებით ერგატივში: ჰაბი-ჟ-აღ'ა „კეთებამ“ და ა. შ.)¹.

-ჯან სუფიქსიანი წარმოება ცხადყოფს, რომ მასდარის ბრუნება მესამე ტიპის მიხედვით (-ცა დაბოლოებით ერგატივში) ძველად უფრო ხშირი ბოვლენა უნდა ყოფილიყო (ამაზე მიუთითებს ამოსავალი ფუძეები -ჯან სუფიქსიანი ფორმებისა).

სიტყვაწარმოებითი -ჯან სუფიქსი წარმოშობით II წყების შუალობითი ბრუნვის (ტრანსლატივის) ფორმანტი ჩანს: -ჯ-ან (შდრ. განქი-ჯ-ან „ქვასთან გავლით“)². ამგვარ გავებას მხარს უჭერს იმ ფუძის რაობაც, რომელსაც -ჯან დაერთვის (იხ. ზემოთ).

2) მოქმედი პირის სახელები -ჰან სუფიქსით. -ჰან სუფიქსი შედარებით ნაკლებ პროდუქტიულია. იგი დაერთვის მხოლოდ არსებით სახელებს: ჰაბი-ჰან „მეწისქვილე“ (შდრ. ჰობო, ნათ. ჰაბ-ი-ლ „წისქვილი“), ბოგო-ჰან „მზარეული“ (ბოგ „დღე-ღამის“ ულუფა, ნათ. ბოგ-ო-ლ)... ბეტერ-ჰან „პატრონი“, „მფლობელი“ (ამ სიტყვაში -ჰან უშუალოდ სახელობითის ფუძესაა დართული; შდრ. ბეტერ „თავი“).

3) მოქმედი პირის სახელები -ჩი სუფიქსით. ამ სუფიქსით წარმოება საკმაოდ პროდუქტიულია. დაერთვის იგი არსებით სახელთა სახელობითი ბრუნვის ფუძეს: ზაჰამათ-ჩი „მზრომელი“ (ზაჰამათ „გარჯა“, „შრომა“), ქოლხოზ-ჩი „კოლმეურნე“ (ქოლხოზ „კოლმეურნეობა“), ჯულუჯ-ჩი „მოსამსახურე“ (ჯულუჯ

¹ П. У с л а р, Авар. яз. § 46, გვ. 49.

² Л. Жирков, Авар.-рус. словарь, გვ. 187; მისივე. Словообразование в аварском языке („Языки Дагестана“, I, 1948, გვ. 27).

„სამსახური“). ფასტან-ჩი „მებოსტნე“ (ფასტან „ბოსტანი“), ჩაქმა-ჩი „მეჩქემე“ (ჩაქმა „ჩექმა“), თოქენ-ჩი „მედუქნე“ (თოქენ „დუქანი“)... ასევეა ნაწარმოები: გოლოჯან-ჩი „ეფეკაცი“; „კაბუკი“ (←გოლო-ჯან „მოზვერი“, რომელიც, თავის მხრივ, ნაწარმოებია -ჯან სუფიქსით გელ [ნათ. გოლ-ო-ლ] „ასაკი“ სახელისაგან [შდრ. გეზე „ზრდა“])¹.

-ჩი სუფიქსი მხოლოდობით რიცხვში გვაქვს, მრავლობითში გვექნება -ჩაჭი: ზაქმათ-ჩაჭი „მშრომელები“, ქოლხოზ-ჩაჭი „კოლმეურნეები“, ჯულუჯ-ჩაჭი „მოსამსახურეები“...

-ჩი (-ჩაჭი) სუფიქსის რაობა ნათელია: იგი წარმოშობით დამოუკიდებელი სიტყვაა; შდრ.: ჩი (მრ. რ. ჩაჭი) „კაცი“².

შენიშვნა. ხუნძ. -ჩი სუფიქსის ბგერითი მსგავსება თურქული ენის ანალოგიურ სუფიქსთან (თურქ. კააუქ-ჩი „მენავე“, თულუხ-ჩი...) შემთხვევითია: ძირითადი და ამოსავალი სახე თურქული სუფიქსისა -ჯი არის (-ჩი ასიმილაციის შედეგად მიიღება); მერე: თურქ. -ჯი (→ჩი) ეტიმოლოგიურად გაურკვეველი ოდენობაა, ხოლო ხუნძ. -ჩი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, დამოუკიდებელი სიტყვაა წარმოშობით და „კაცს“ ნიშნავს.

-ჩი სუფიქსის გვერდით ამჟამად ფეხს იკიდებს -ქაუუუ: ქოლხოზ-ქაუუუ „კოლმეურნე ქალი“—მრ. ქოლხოზ-რუჩაბი „კოლმეურნე ქალები“... ჯულუჯ-ქაუუუ „მოსამსახურე ქალი“—მრ. ჯულუჯ-რუჩაბი „მოსამსახურე ქალები“...

-ქაუუუ (მრ. -რუჩაბი) აგრეთვე დამოუკიდებელი სიტყვისაგან მოდის; შდრ. ქაუუუ (მრ. რუჩაბი) „ქალი“.

§ 103. იარაღის აღმნიშვნელ სახელთა წარმოება. იარაღის აღმნიშვნელ სახელთა საწარმოებლად იხმარება -რო (-ა-რო, -დ-ე-რო || -დ-ი-რო): ყოტარო „საქრისი“ (ყოტიზე „ქრა“), ჯუჯადერო || ჯუჯა-დირო „ხერხი“ (ჯუჯაზე „ხერხეა“), ბორხაარო „ოწინარი“, „ბერკეტი“ (ბორხაიზე „აწვეა“), ბორლ'არო „ბურღი“ (ბორლ'იზე „გახვრეტა“), ყადერო „საკინძი“ (ყაზე „შეკრა“, „მოქერა“...), ხაადერო „მოსაგები“ (კვერცხი, კოქი) (ხაზე „მოგება“), წაადერო „სასწორის ფილა“, წაადერაბი (მრ.) „სასწორი“ (წაზე „წვეა“). ქვალქვადერო „მაქო (საქსოვისა)“ (ქვალქვადიზე „წაბიძგება“, „მოდრაობაში მოყვანა“).

¹ П. Усуп, Авар. яз., II, გვ. 165.

² შდრ. ანალოგიური წარმოება ქართულში: მუშა-კაცი, მამა-კაცი...; გერმანულში -mann (მრ. leute, männer) დამოუკიდებელი სიტყვისაგან: Mann (მრ. Leute, Männer) „კაცი“.

წარმოების მიხედვით ამავე რიგს განეკუთვნება, თუმცა ფუნქცია სხვა უჩანს: უნჰუდერო „ხველება“ (უნჰუდიზე „ხველება“), ფონწერო || ფონწორო „ბუშტი“ (ფონწეზე „გაბერვა“).

ყველგან ამოსავალი ზმნური ფუძე გამოდის. -დ ელემენტი, რომელიც ზოგჯერ თავს იჩენს ამ სუფიქსში, იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ამოსავალი ფუძე განგრძობითი მოქმედების გამოხმატველია.

§ 104. დანიშნულების სახელთა წარმოება -ჟო ელემენტით. სპეციალური ფორმანტი დანიშნულების აღსანიშნავად არ მოგვეპოვება. საამისოდ აღწერითი წარმოებაა: მიმღეობის ფორმას დაერთვის დამოუკიდებელი სიტყვა ეო „რამე“, „ნივთი“: რახ ტოლებ-ჟო „რძის ჩასასხმელი რამ“, — „სარძევე“ (რახ „რძე“, ტოლებ მიმღ. აწმ. ტეზე „ჩასხმა“ ზმნისა), წიან ბალებ-ჟო „მარილის ჩასაყრელი რამ“, — „საწარილე“, ჩირაჯ ლოლებ-ჟო „სანთლის დასადები რამ“, — „სასანთლე“, ჰომერ ბაწაუნებ-ჟო „პირის საწმენდი რამ“, — „პირსახოცი“, ჰეყოლებ-ჟო „სასმელი რამ“, ქვანალებ-ჟო „საქმელი რამ“ და ა. შ.

ასეთი წარმოებისას მიმღეობა არსებით სახელად არის ქცეული: ჟო ელემენტით იგი სხვა სახელის მსაზღვრელად არ შეიძლება გვექონდეს; შდრ.: ჰეყოლებ ლ'ინ „სასმელი წყალი“ — ჰეყოლებ-ჟო „სასმელი რამ“, სასმელი (საერთოდ), როგორც არსებითი სახელი.

§ 105. კნინობითობის აღნიშვნის შემთხვევები. კნინობითი ფორმები არაა გავრცელებული ხუნძურ ენაში. სიპატარავე რაიმე საგნისა აღწერითად შეიძლება გამოიხატოს: ჰიტინაბ რუყ „პატარა სახლი“...

რამდენსამე სიტყვაში მაინც ვპოვებთ კნინობითობის საწარმოებელ სუფიქსებს:

-აქო: ვაცაქო „ძამიკო“ (ვაცა „ძმა“), ძაცაქო „დაიკო“ (ძაცა „და“), ლალაქო „ქოჩორი“ (ლალ „ნაწნავი“);

-იკო || -კო: ძასიკო „დედოფალა“, „თოჯინა — გოგონას გამოსახულებით“ (ძას „ქალიშვილი“), ვასიკო „თოჯინა — ვაჟის გამოსახულებით“ (ვას „ვაჟიშვილი“), რასიანკო (მრ. რასიანკაბი) „სათამაშო“: ლ'იმალაზულ რასიანკაბი „საბავშვო (ბავშვთა) სათამაშოები“ (ბასიანდიზე „თამაში“), ბიციანკო „გამოცანა“ (ბიციენ „თქმა“).

§ 106. აბსტრაქტულ სახელთა წარმოება. აბსტრაქტულ სახელთა საწარმოებლად იზიარება -ლ'ი. ეს სუფიქსი ხუნძურში პროდუქტიულია. იგი აწარმოებს აბსტრაქტულ სახელებს არსებით და ზედსართავ სახელთაგან, ზმნისაგან, ზმნისართისაგან.

ა) არსებითი სახელისაგან: ვაცა „ძმა“—ვაცა-ლ'ი „ძმობა“, ჰუდულ „მეგობარი“—ჰუდულ-ლ'ი „მეგობრობა“, ჰალმალ „ამხანაგი“—ჰალმალ-ლ'ი „ამხანაგობა“, ებელ „დედა“—ებელ-ლ'ი „დედობა“, თუშმან „მტერი“—თუშმან-ლ'ი „მტრობა“, შაქ „ეჭვი“—შაქ-ლ'ი „ეჭვობა“, ახიჯან „მებაღე“—ახიჯან-ლ'ი „მებაღეობა“, ფასტანჩი „მეზოსტენე“—ფასტანჩი-ლ'ი „მეზოსტენეობა“, ბეტერჰან „პატრონი“, „მფლობელი“, „მესაკუთრე“—ბეტერჰან-ლ'ი „პატრონობა“, „საკუთრება“... რასა „გობი“—რასა-ლ'ი „ტაფობი“ (ზედმიწ. „გობივით ადგილი“... „გობობა“)... აბსტრაქტულობის -ლ'ი სუფიქსი გვაქვს სიტყვაში ხასალიჯ-ლ'ი „შემოდგომა“; ხასალიჯ-, რომელსაც აქ -ლ'ი სუფიქსი დაერთვის, ადგილობითი ბრუნვის ფორმაა ხასელ „ზამთარი“ სახელისა; ამრიგად: ხასელ „ზამთარი“→ ხასალი-ჯ „ზამთართან“→ ხასალი-ჯ-ლ'ი „შემოდგომა“ (ეტიმოლოგ. „ზამთარ-თანობა“).

არსებითი სახელისაგან ნაწარმოებმა აბსტრაქტულმა სახელმა შეიძლება კრებითი მნიშვნელობაც გამოხატოს (ასეთ შემთხვევებში მას კონკრეტული გაგება ექნება): ჰალმალ-ლ'ი „ამხანაგობა“ (= „ამხანაგები“), სთუდენ'თ'-ლ'ი „სტუდენტობა“ (= „სტუდენტები“), მადუჰალ-ლ'ი „მეზობლობა“ (= „მეზობლები“)... მაჭარულ-ლ'ი „ხუნძობა“ (= „ხუნძები“), ჭანდალ-ლ'ი „ანდალალობა“ (= „ანდალალელები“)...

ბ) ზედსართავი სახელისაგან: ხაალათ-აბ „გრძელი“—ხაალათ'-ლ'ი „სიგრძე“, ბორხათ-აბ „მალალი“—ბორხათ'-ლ'ი „სიმალლე“, ჰეჭერ-აბ „შავი“—ჰეჭერ-ლ'ი „სიშავე“, რიკაად-აბ „შორი“—რიკაად'-ლ'ი „სიშორე“, ლ'აიკ-აბ „კარგი“—ლ'აიკ-ლ'ი „სიკარგე“, „სიკეთე“, ჰეშე-აბ „ცული“—ჰეშე-ლ'ი „სიცული“; „სიავე“, თოხა-აბ „უდარდელი“—თოხა-ლ'ი „უდარდელობა“, ხერ-აბ „ბებერი“; „მოხუცი“—ხერ-ლ'ი „სიბერე“, „მოხუცებულობა“, წოდორ-აბ „ფრთხილი“—წოდორ-ლ'ი „სიფრთხილე“, კეჰე-აბ „შავგვრემანი“—კეჰე-ლ'ი „შავგვრემანობა“, ტოფ-აბ „წწარე“—ტოფ-ლ'ი „სიმწარე“, ჰედერ-აბ „ვიწრო“—ჰედერ-ლ'ი „სივიწროვე“, ჩობორ-აბ „მკვრივი“—ჩობორ-ლ'ი „სიმკვრივე“, წი-აბ „ახალი“—წი-ლ'ი „სიახლე“, ტოჰილ-აბ „ყვითელი“—ტოჰილ-ლ'ი „სიყვითლე“, ხეხა-აბ „სწრაფი“, „მალი“—ხეხა-ლ'ი „სისწრაფე“, წაეკ-აბ

„მეავე“, „უმწიფარი“—წიქ-ლ'ი „სიმეავე“, ბიღუყ-აბ „სისხლნაკ-ლული“—ბიღუყ-ლ'ი „სისხლნაკლული“...

ყველგან აქ, როგორც ვხედავთ, ამოსავალია გაუფორმებელი ფუძე ზედსართავისა (კლას-ნიშნის გარეშე): წი-, რომელიც ამოსავალია წი-ლ'ი („სიახლე“) აბსტრაქტული სახელის წარმოებისათვის, უდრის ქართულ ფუძეს „ახალ“-ს. გაფორმებული ზედსართავი—წიჲ-აბ „ახალი“... ხერ-აბ „ბებერი“, „ძველი“... ხალათ-აბ „გრძელი“... ბიღუყ-აბ „სისხლნაკლული“...—განყენებულობის სუფიქსს არ დაირთავს (წიჲ-აბ-ლ'ი... ხერ-აბ-ლ'ი და მისთ. არ შეიძლება გვექონდეს).

გ) რიცხვითი სახელისაგან: ცო „ერთი“—ცო-ლ'ი „ერთობა“, კიგო „ორი“—კი-ლ'ი „ორობა“...

რიცხვით სახელს -ლ'ი სუფიქსი -გო ნაწილაკის გარეშე დაერთვის (კი-გო „ორი“—კი-ლ'ი და არა: კი-გო-ლ'ი...).

დ) ზმნისაგან: ბუგო „არის“—ბუგო-ლ'ი „ყოფნა“, „არსებობა“ („არსობა“), „ქონა“, „ყოლა“, ჰეკო „არ არის“—ჰეკო-ლ'ი „არყოფნა“, „არარსებობა“ (ზედმიწ. „არარისობა“), „უქონლობა“, „უყოლობა“...

ბუგო-ლ'ი და ჰეკო-ლ'ი (საპირისპირო მნიშვნელობებით: „ქონა“—„არქონა“) აღწერითად აწარმოებენ მთელ რიგ აბსტრაქტულ ცნებებს: ფაჲდა ბუგო-ლ'ი „სარგებლობის ქონა“, „სარგებლიანობა“—ფაჲდა ჰეკო-ლ'ი „სარგებლობის უქონლობა“... ლ'აჲ ჰეკო-ლ'ი „ცოდნის უქონლობა“, „უცოდინარობა“...

ტაჲეკო „არ მისცა“—ტაჲეკო-ლ'ი „მიუცემლობა“ (ნალ'ი ტაჲეკო-ლ'ი „ვალის მიუცემლობა, გადაუხდელობა“), ბიჲინჲო „არ გაიზარდა. არ გაიხარა“—ბიჲინჲო-ლ'ი (ჰჲინ ბიჲინჲო-ლ'ი „ვაშლის მოუსავლიანობა“...).

ე) ზმნისართისაგან: გოდო-ბ „ძირს“, „დაბლა“—გოდო-ბ-ლ'ი „დაბლობი“, ჟანი-ბ „შიგნით“—ჟანი-ბ-ლ'ი „შიგა ნაწილი“ („შიგნითობა“), „შიგნეულობა“... ტად „ზედ“, „ზემოთ“—ტად-ლ'ი „უფროსობა“, „ბატონობა“ (ტად-ლ'ი ბოტაჲულეჲ ზი „უფროსობის მოყვარული კაცი“, — „კარიერისტი“).

-ლ'ი სუფიქსის რაობის შესახებ. აბსტრაქტულობის -ლ'ი სუფიქსი მასდარული წარმოშობისაა. ხალათ-ლ'ი „სიგრძე“... ხერ-ლ'ი „სიბერე“... ცო-ლ'ი „ერთობა“... ებე-ლ-ლ'ი „დედობა“... წარმოშობით ხალათ-ლ'იზე „დაგრძელება“ (удли-ваться)..., ხერ-ლ'იზე „დაბერება“, „მოხუცად გახდომა“... ებელ-ლ'იზე „დედად გახდომა“... ცო-ლ'იზე „გაერთიანება“... ნასა-

ხელარ ზმნათა მასდარის ფორმებია. ნასახელარ ზმნებს აქ აწარმოებს -ლ'იზე „გახდომა“ (станови́ться, werden), რომელიც ამჟამად მხოლოდ ენკლიტიკურად იხმარება (ძველად დამოუკიდებლადაც უნდა ხმარებულყო). ამ ლ'იზე მეშველი ზმნის მასდარია ლ'ი¹ (შდრ. ბაქიზე „დანთება“ ზმნისაგან მასდარის ფორმა: ბაქი. მასდარის წარმოების შესახებ იხ. თავის ადგილას).

§ 107. სადაურობის აღმნიშვნელ სახელთა წარმოება. სადაურობის სახელები. ზედსართავ სახელთა მსგავსად, დაირთავენ მხოლოდობით რიცხვში შესაბამის კლას-ნიშნებს (ვ, ზ, ბ), მრავლობითში კლას-ნიშნებს რიცხვის ნიშანი (-ლ) ცვლის.

სადაურობის აღსანიშნავად შეიძლება გვექონდეს კლას-ნიშნიანი შემდეგი სუფიქსები: 1) ა-ვ, -ა-ჲ, -ა-ბ; მრ. ა-ლ, 2) -ე-ვ, -ე-ჲ, -ე-ბ; მრ. -ე-ლ, 3) -საე-ვ, -საე-ჲ, -საე-ბ; მრ. საე-ლ. ამათგან 2) და 3) დაერთვის სათანადო ადგილის სახელს (გეოგრაფიულ სახელს), ხოლო 1) შეიძლება დაერთოს ადგილის სახელსაც და ხალხის აღმნიშვნელ ფუძესაც.

1) -ა-ვ² სუფიქსი სადაურობის აღმნიშვნელ სახელებში: ავარ-ავ „ხუნძი“, ავარიელი“ (მაგარულ-ავ-ის სინონიმი;—იხ. ქვ.), გურუს-ავ „რუსი“, ნემს-ავ „გერმანელი“, გურჯი-ჲ-ავ „ქართველი“, ბურთი-ჲ-ავ „ჩაჩანი“, გარაბი-ჲ-ავ „არაბი“...—საწარმოებელი ფუძე, რომელსაც აქ -ა-ვ სუფიქსი დაერთვის, უდრის ხალხის აღმნიშვნელ ფუძეს: ავარ-, გურუს- („რუს“-), ნემს-, გურჯი-, ბურთი-, გარაბ-...

ცალკე უნდა გამოიყოს: ქამალ-ავ „ქამალაღელი“, ბაგვალ-ავ „ბაგვალაღელი“, ჭანდალ-ავ „ჩანდალაღელი“, ყარალ-ავ „ყარახელი“, კარალ-ავ „კარატელი“, მაგარულ-ავ „ხუნძი“...

შენიშვნა. მაგარულ-ავ („ხუნძი“) ამოსავლად იყენებს, როგორც ეს სხვაგანაც გვექონდა აღნიშნული, მეჭერ („მთა“) სახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას: მეჭერ „მთა“—მაგარულ-ლ „მთისა“→ მაგარულ-ავ „მთისაჲ“, „მთისიელი“, „მთიელი“. ასევე შეიძლებოდა ნათესაობითისაგან ნაწარმოებად მიგვეჩნია

¹ შდრ. ქართულში: აბსტრაქტულ ცნებათა წარმოებელი -ობა სუფიქსი (ძმ-ობ-ა) მასდარული წარმოშობისაა (იხ. ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 131, § 166).

² საწარმოებელი სუფიქსები და მათი შემცველი ფორმები მოგვყავს 1 გრამატიკული კლას-ნიშნით (-ვ).

ფორმები: ჭამალ-ავ „ჭამალაღელი“, ბაგვალ-ავ „ბაგვალაღელი“, ჭანდალ-ავ „ანდალაღელი“, ყარალ-ავ „ყარახელი“, კარალ-ავ „კარატელი“, რომ ნათელი ყოფილიყო საწარმოებელ ფუძეთა ეტიმოლოგია (სახელდობრ, თუ რა სახელის ნათესაობითის ფორმაა?). ისე კი, ჭამ-ა-ლ, ბაგვ-ა-ლ, ჭანდ-ა-ლ, ყარ-ა-ლ, კარ-ა-ლ, რომელთაც -ავ სუფიქსი დაერთვის, გარეგნულად ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებს გვაგონებენ (შდრ. წაად-ა-ლ „წვიმისა“).

-ავ სუფიქსი ზოგჯერ შეიძლება ადგილის სახელსაც დაერთოს; შდრ. (მოგვეყავს ჯერ ადგილის სახელი, შემდეგ მისგან ნაწარმოები სადაურობის სახელი): გუბეჩი „კუბაჩი“—გუბეჩი-ავ „კუბაჩელი“, ლ'არაჟ „ვაკე ადგილი“ (ასე უწოდებენ, კერძოდ, ყუმიკებით დასახლებულ ტერიტორიას) — ლ'არაჟ-ავ „ვაკელი“, „ვაკე ადგილის ნიციორები“ (კერძოდ, „ყუმიკი“), ქოჯ „ქოხი“—ქოჯი-ავ „ქოხელი“, ტოჯ „ტლოხი“—ტოჯი-ავ „ტლოხელი“...

2) -ე-ვ სუფიქსი სადაურობის აღმნიშვნელ სახელებში. ეს სუფიქსი დაერთვის გეოგრაფიულ (ადგილის აღმნიშვნელ) სახელებს; შდრ.: ხუნზაჯ „ხუნძახი“—ხუნზაჯ-ეგ „ხუნძახელი“, ბოლ'ი-ჯ „ბოთლიხი“—ბოლ'ი-ეგ „ბოთლიხელი“, ანსაუჯ „ანწუხი“—ანსაუჯ-ეგ „ანწუხელი“... ასევე: სოიფუჯ—სოიფუჯ-ეგ, მოჰოჯ—მოჰოჯ-ეგ, ღონოჯ—ღონოჯ-ეგ... ჰიდალ'—ჰიდალ'-ეგ, სულრალ'—სულრა-ლ'-ეგ, ჰიჰალ'—ჰიჰალ'-ეგ... ღამსუტა—ღამსუტა-ეგ, წობოტა—წობოტა-ეგ, წილიტა—წილიტა-ეგ...

3) -საე-ვ სუფიქსი სადაურობის აღმნიშვნელ სახელებში. ეს სუფიქსიც ისევე, როგორც -ე-ვ (იხ. ზემოთ), გეოგრაფიულ (ადგილის აღმნიშვნელ) სახელებს დაერთვის: ჭანდი(ბ) „ანდი“—ჭანდი-საე-ვ „ანდიელი“, ტინდი(ბ) „ტინდი“—ტინდი-საე-ვ, გენუ-ბ „გიმრი“ (შანილის სამშობლო აული)—გენუ-საე-ვ „გიმრიელი“, კიკა(ბ) „კირკეი“—კიკა-საე-ვ „კირკეელი“... ასევე: ყაჰიბ—ყაჰიბ-საე-ვ... წადა—წადა-საე-ვ, სალტა—სალტა-საე-ვ, ონსოქოლო (აული, სადაც ლეკებს ტყვედ ჰყავდათ დ. გურამიშვილი; შინდის ჯოხებს აკეთებენ)—ონსოქოლო-საე-ვ, რულფა—რულფა-საე-ვ, კოჰორო(ბ)—კოჰორო-საე-ვ, ხ'არგაბი—ხ'არგაბი-საე-ვ, ბუწრა—ბუწრა-საე-ვ, ბატააჰკი—ბატააჰკი-საე-ვ...

ამრიგად, როგორც -ე-ვ, ისე -საე-ვ სადაურობის აღმნიშვნელ სახელებს გეოგრაფიული სახელებისაგან აწარმოებენ.

-ე-ვ აწარმოებს სადაურობის სახელებს ისეთი გეოგრაფიული სახელებისაგან, რომელთაც დაბოლოებად აქვთ ლოკატივის ნიშ-

ნები (წარმოშობით თანდებულები): -ჯ, -ლ' და -ტა. ეს დაბოლოებები გადაჰყვება გეოგრაფიულ სახელებს სადაურობის აღმნიშვნელ სახელთა ფორმებში და ვიღებთ: -ჯ-ე-ვ (ხაუნზაჯ: ხაუნზა-ჯ-ე-ვ „ხუნ-ძახელი“...), -ლ'-ე-ვ (ჰიდა-ლ': ჰიდა-ლ'-ე-ვ „ჰიდათლელი“...), -ტა-ე-ვ (წილი-ტა: წილი-ტა-ე-ვ „წილიტლელი“...).

-საე-ვ ისეთ გეოგრაფიულ სახელებს დაერთვის, რომელთაც დაბოლოებად აქვთ ლოკატივის ნიშნები: -და, -ტა და -ბ (კლას-ნიშანი, რომელიც ხშირად შეიძლება დაიკარგოს). ამათგან -და და -ტა გეოგრაფიულ სახელებს სადაურობის სახელთა ფორმებშიც გადაჰყვება და ვიღებთ: -და-საე-ვ (ბაწადა: ბაწა-და-საე-ვ „ბაწადელი“...), -ტა-საე-ვ (ანსაალ-ტა: ანსაალ-ტა-საე-ვ „ანსალტელი“); -ბ (კლას-ნიშანი) კი ყოველთვის ეკვეცება (განდი-ბ: განდი-საე-ვ „განდიელი“... ღუნი-ბ: ღუნი-საე-ვ „ღუნიბელი“...).

აღნიშნული სხვაობა -ე-ვ და -საე-ვ ფორმანტთა გამოყენების მხრივ ანალოგიური ჩანს იმისა, რაც დაშორებითი (საიდან?) ბრუნვის წარმოებიდან ვიცით: ამ ბრუნვას აწარმოებს -ა სუფიქსი, როცა ლოკატივის ნიშნებად გვაქვს: -ჯ, -ლ', -ტა (-ჯ: -ჯ-ა, -ლ': -ლ'-ა, -ტა: -ტა-ა), და -საა—როცა ლოკატივის ნიშნებია: -და || -ტა და კლას-ნიშანი -ბ (-და: -და-საა, -ტა: -ტა-საა, -ბ: -საა).

ამრიგად, დაშორებითი ბრუნვის ნიშნებსა და სადაურობის აღმნიშვნელ სახელთა საწარმოებელ ფორმანტებს შორის შემდეგი მიმართება მყარდება: დაშორებითი ბრუნვის -ა: -საა = სადაურობის საწარმოებელი -ე-ვ: -საე-ვ.

დაშორებითი ბრუნვის წარმოებასთან დაკავშირებით ჩვენ ვივარაუდებთ, რომ სხვაობა -ა და -საა ფორმანტთა შორის მეორეულია: -ა, რომელიც ლოკატივის მხოლოდ ოდენ თანხმობიან დაბოლოებათა (-ჯ, -ლ', -ტა) შემდეგ გვაქვს, სხვა არაფერია თუ არ -საა-ს ფონეტიკურად გამარტივებული ვარიანტი (§ 92).

ასევე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ანალოგიური სხვაობა სადაურობის -ე-ვ და -საე-ვ ფორმანტთა შორისაც (სა ელემენტის ქონა-არქონის მიხედვით) მეორეულია და -ე-ვ ← -საე-ვ. მართლაც, -ე-ვ. როგორც ზემოთ ვნახეთ, სავსებით იმავე ფონეტიკურ გარემოში (თანხმობის შემდეგ) იჩენს თავს, რაშიც -ა დაშორებითი ბრუნვისა.

თუ ეს ასეა, მაშინ დაშორებითი ბრუნვისა და სადაურობის ფორმანტებს შორის ერთწევროვანი შეფარდება გვექნება: დაშორებითი ბრუნვის -საა (→-ა): სადაურობის -საე-ვ (→-ე-ვ).

ამრიგად, სადაურობის აღსანიშნავად გვრჩება ორი ფორმანტი: -ა-ვ და -საე-ვ (→ || -ე-ვ).

ეს კი იგივე ფორმანტებია, რაც ზედსართავ სახელებს აწარმოებს (ზედსართავთა წარმოების შესახებ იხ. § 117); შდრ.:

-ა-ვ: ჭურუს-ავ „რუსი“—ზედსართ. ლ'იკ-ავ „ქარგი“... ქოტიძ-ავ „ქოხელი“...—ზედსართ. კულიძ-ავ „დიდი“... მაჭარულ-ავ „ხუნძი“ (-ავ სუფიქსი აქ ნათესაობითის ფორმას—მაჭარ-ულ „მთისა“—დაერთვის)—მესელილ-ა-ბ „ოქროსი ჰოიოტიძი“ (-ა-ბ სუფიქსი აქ დაერთვის ნათესაობითის—მესელ-ი-ლ „ოქროსი“—ფორმას)...;

-საე-ვ: ჭანდი-საე-ვ „ანდიელი“...—ზედსართ. ტაყა-საე-ვ „ღღევან-დელი“.

ამრიგად, სადაურობის აღმნიშვნელ სახელებს ზედსართავებთან საერთო საწარმოებელი ფორმანტები აღმოაჩნდა.

§ 108. სადაურობის აღმნიშვნელ (მთინიკურ) სახელთა თავისებურებაანი მრავლობითში. ხუნძური ზოგი ეთნიკური სახელი, რომელსაც კრებითი მნიშვნელობა აქვს (აღნიშნავს სათანადო თემის, აულის მცხოვრებთა ერთობლიობას), მრავლობითობის სპეციალური ფორმანტის გარეშეც შეიძლება გვექონდეს (გამოიყენება „შიშველი ფუძე“): ხაუნზ-„ხუნძახელები“ (ხუნძახის თემის მცხოვრებნი), ჰიდ-„ჰიდათლელები“, ყეჰ-„ყაპიბელები“, რულეე-„რულეელები“, ბეწ-„ბაწადელები“, ბეტაეჰ-„ბატლაიქელები“... ზოგი მრავლობითობის ფორმანტსაც შეიძლება დაირთავდეს: ჭანდ-ალ „ანდიელები“ (ანდის თემის მცხოვრებნი), ანსა-ალ „ონსოკოლოელები“, კააჰ-ალ „კოხელები“. სულ-ულ „სულრათლელები“... მნიშვნელობის მიხედვით შესაბამისი რაიმე განსხვავება მრავლობითობის ფორმანტის მქონე და ასეთი ფორმანტის არმქონე სახელთა შორის არ შეიმჩნევა (უფორმანტო ხაუნზ ისევე აღნიშნავს ხუნძახის თემის მცხოვრებთ, როგორც ფორმანტიანი ჭანდ-ალ—ანდის თემის მცხოვრებთ).

ბრუნების მხრივ ეს სახელები (დამოუკიდებლად იმისა, აქვთ მრავლობითობის ფორმანტი თუ არა) შემდეგ თავისებურებებს იჩენენ:

ა) ერგატივიდან მოყოლებული ფუძეზე დაირთავენ -დერ სუფიქსს, რომელსაც მოსდევს დამაკავშირებელ ხმოვნად -ე-, ხოლო ამ უკანასკნელს — ბრუნვათა დაბოლოებები;

ბ) ერგატივიში ბრუნვის ნიშნად იყენებენ -ცა (სამხრ.-ხუნძურ-ში -დ) დაბოლოებას.

ბრუნების ნიმუშები

სახ. ხაუნზ	ჰიდ	ყეჰ
„ხუნდახელები“	„ჰიდათლელები“	„ყაჰიბელები“
ერგ. ხაუნ-დერ-ი-ცაა	ჰი-დერ-ი-ცაა	ყეჰ-დერ-ი-ცაა
ნათ. ხაუნ-დერ-ი-ლ	ჰი-დერ-ი-ლ	ყეჰ-დერ-ი-ლ
მიც. ხაუნ-დერ-ი-მ-ე	ჰი-დერ-ი-მ-ე	ყეჰ-დერ-ი-მ-ე
სახ. ჭანდ-ალ	ანსა-ალ	ჭაჟ-ალ
„ანდიელები“	„ონსოქოლოელები“	„კონხელები“
ერგ. ჭანდა-დერ-ი-ცაა	ანსა-დერ-ი-ცაა	ჭაჟა-დერ-ი-ცაა
ნათ. ჭანდა-დერ-ი-ლ	ანსა-დერ-ი-ლ	ჭაჟა-დერ-ი-ლ
მიც. ჭანდა-დერ-ი-მ-ე	ანსა-დერ-ი-მ-ე	ჭაჟა-დერ-ი-მ-ე

შენიშვნა 1. -დერ სუფიქსის და თანხმობითი ელემენტის ფუძეს (შეხორცებულად) ზოგჯერ სახელობითშიც შეიძლება აღმოჩნდეს: ხაუნ-ზ-←-ხაუნ-დ „ხუნდახელები“ (შდრ. ხაუნ-დერ-ი-ცაა „ხუნდახელებმა“...), ჰი-დ „ჰიდათლელები“ (შდრ. ჰი-დერ-ი-ცაა „ჰიდათლელებმა“...)¹.

შენიშვნა 2. წარმომავლობის სახელები („ხუნდახელი“... „ჰიდათლელები“), რომლებიც იწარმოებიან სათანადო ადგილის (თემის, აულის) სახელისაგან, მხოლოდობით რიცხვში დაირთავენ კლას-ნიშნებს, მრავლობითში — რიცხვის ნიშანს: ხაუნზაჟე-ვ, ხაუნზაჟე-მ „ხუნდახელი“, მრ. რ. ხაუნზაჟე-ლ „ხუნდახელები“ (§ 107). იბრუნვიან ასეთი სახელები ისევე, როგორც ყველა სახელი, რომელიც სუფიქსად კლას-ნიშანს დაირთავს; ხაუნზაჟე-ვ „ხუნდახელი (მამაკაცი)“ — ერგ. ხაუნზაჟე-სა... ხაუნზაჟე-მ „ხუნდახელი (ქალი)“ — ერგ. ხაუნზაჟე-ლ^ა... ხაუნზაჟე-ლ „ხუნდახელები“ — ერგ. ხაუნზაჟე-ზ... .

ხაუნზ- და ხაუნზახელ „ხუნდახელები“ ორივეს მრავლობითის შინაარსი აქვს, ოღონდ პირველი, როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, კრებითი მნიშვნელობისაა (ხუნდახის თემის მცხოვრებთა ერთობლიობა).

¹ შდრ.: ლ. ეიროკოვის აზრით; ხაუნზ „ხუნდახელები“ — ერგ. ხაუნ-დერ-ი-ცაა — ხაუნზ-დერ-ი-ცაა „ხუნდახელებმა“... ჰიდ „ჰიდათლელები“ — ჰი-დერ-ი-ცაა — ჰიდ-დერ-ი-ცაა „ჰიდათლელებმა“; იხ. Л. Н. Кривош, Авар.-рус. сл. [Прилож.] Кратк. грам. авар. яз. გვ. 171.

ორი საზოგადო არსებითი სახელი (ჰობოლ „სტუმარი“ და ლალ „მონა“) მრავლობით რიცხვში ისევე იბრუნვის. როგორც ეთნიკური სახელები; შდრ.:

სახ. ჰალბ-ალ „სტუმრები“—ერგ. ჰალბა-დერ-ი-ცაა, ნათ. ჰალბა-დერ-ი-ლ, მიც. ჰალბა-დერ-ი-ჟ-ე;

სახ. ლალზალ „მონები“—ერგ. ლალზა-დერ-ი-ცაა, ნათ. ლალზა-დერ-ი-ლ, მიც. ლალზა-დერ-ი-ჟ-ე.

§ 109. უმაროზის (უმონლოზის) -ჟ სუფიქსი. ეს სუფიქსი დაერთვის არსებით სახელებს და გამოხატავს რისამე სიმცირეს, არასაკმარაო რაოდენობას, ნაკლებობას (სემანტიკური გადახრით—უქონლობასაც). ამ სუფიქსის მქონე ფუძეები ჩვეულებრივ ზედსართავის საწარმოებლად გამოიყენება: წაან „მარილი“—წამუ-ჟ-: წამუ-ჟ-აბ „მცირე-მარილიანი“, „მარილ-ნაკლები“ („უმარილო“)... ტერ „ფერი“—ტერჟ-ჟ-: ტერჟ-ჟ-აბ „ფერმკრთალი“ („უფერული“)... ამავე ფუძეებისაგან შეიძლება ვაწარმოოთ აბსტრაქტული არსებითი სახელებიც -ლ-ი სუფიქსით: წაან „მარილი“—წამუ-ჟ-: წამუ-ჟ-ლ-ი „მცირემარილიანობა“ („უმარილობა“), რახ „რძე“—რახ-და-ჟ-: რახ-და-ჟ-ლ-ი „მცირერძიანობა“ („ურძეობა“), ტერ „ფერი“—ტერჟ-ჟ-: ტერჟ-ჟ-ლ-ი „ფერმკრთალობა“ („უფერულობა“), ხურ „ყანა“—ხურჟ-ჟ-: ხურჟ-ჟ-ლ-ი „მცირემოსავლიანობა“, „მოუსავლიანობა“ (ზედმიწ. „უყანობა“)...

ამოსავალი ფუძე, რომელსაც -ჟ სუფიქსი დაერთვის. უდრის იმ ფუძეს არსებითი სახელისას, რომელიც გვაქვს ერგატივ-ნათესაობით-მიცემითში (და არა სახელობითში): შდრ.: წამ (ნათ. წამ-ჟ-ლ) „მარილი“—წამ-ჟ-ჟ-: რახ (ნათ. რახ-და-ალ) „რძე“—რახ-და-ჟ-: ლ-ინ (ნათ. ლ-ად-ა-ლ)—ლ-ად-ა-ჟ-...

შენიშვნა. რისამე სრული უქონლობა აღწერით იწარმოება (სათანადო სახელს დაერთვის ჰეჟე-ბ, მიმლ. ჰეჟო „არ არის“ მეშველი ზმნისა): წაან ჰეჟე-ბ „მარილის უქონელი“, „უმარილო“... ფადა ჰეჟე-ბ „სარგებლის უქონელი“. „უსარგებლო“... მეგეჟ ჰეჟე-ვ „უწვერო“... (შდრ.: წაან ბუგე-ბ „მარილის მქონე“, „მარილიანი“ ... ფადა ბუგე-ბ „სარგებლის მქონე“, „სარგებლიანი“, მეგეჟ ბუგე-ვ „წვერიანი“...—დადებითს მნიშვნელობას გადმოგვეცემს ბუგე-ბ, მიმლ. ბუგო „არის“ მეშველი ზმნისა).

§ 110. ჭალ სუფიქსი ნათესაური ურთიერთობის აღნიშვნელ სახელებში. ნათესაური ურთიერთობის ზოგ სახელს აწარმო-

ებს სუფიქსი -ჭალ¹: ვაცა-ჭალ „ბიძაშვილი ვაჟი“ (შდრ. ვაცა „ძმა“);
 ძაცა-ჭალ „ბიძაშვილი ქალი“ (შდრ. ძაცა „და“), იმ-ჭალ „ბიძა“;
 (შდრ. ემენ←იმენ „მამა“). ეგევე სუფიქსი უნდა გვექონდეს სიტყ-
 ვაში: ცუნა-ჭალ „გარეთა ბიძაშვილი“. -ჭალ სუფიქსის ვარიანტი
 ჩანს -ყალ: უნ-ყალ „ბიცოლა“.

-ჭალ (||-ყალ) სუფიქსიანი არსებითი სახელები მრავლობითი
 რიცხვის ნიშნად დაირთავენ -ზაბი სუფიქსს: ვაცაჭალ-ზაბი „ბიძა-
 შვილები“... იმჭალ-ზაბი „ბიძები“... უნყალ-ზაბი „ბიცოლები“...

§ 111. გასუბხტანტიფიკაციური მასდარი -ელ || -ენ სუფიქსებით.
 მოიპოვება გასუბხტანტიფიკაციულ მასდართა წყება, რომელთაც მაწარ-
 მოებლად აქვთ -ელ || -ენ სუფიქსები. მაგალითები (შესადარებლად
 მოგვყავს შესაბამისი ზმნური ფორმებიც—ჯერ ინფინიტივისა, შემ-
 დგ მასდარისა, რომლებიც ყველგან ფრჩხილებშია ჩასმული):

-ელ: ურღელ „ფიქრი“ (ურღიზე, ურღი), ხველ „სიკვდილი“
 (ხვეზე, ხვე'ა'), როხელ „სიხარული“ (ბოხიზე, ბოხი), რეკელ „ნა-
 ტეხი“, ნამსხვრევი“ (ბექიზე, ბექი „გატყდომა“, „გატეხა“), რეყელ
 „მშვიდობა“, „ზავი“ (რეყეზე, რეყე'ა' „შერიგება“), რეტელ „ტან-
 საცემელი“ (რეტინე, რეტინ „ჩაცემა“), ჰეყელ „სასმელი“ (ჰეყეზე,
 ჰეყე'ა' „სმა“), რეგელ „საწოლი“ (ბეგიზე, ბეგი „წოლა“), რეგელ
 „თავისუფალი დრო“ (რეგიზე, რეგი „დროს ქონა“), რათელ „ქო-
 ნება“ (ბათიზე, ბათი „პოვნა“), ლ'ელ „ჩასადები“, „ბუდე“, „ქარ-
 ქაში“ (ლ'ეზე, ლ'ე'ა' „დება“), ტალ'ელ „სარქველი“, „თავსახურა-
 ვი“: ღანსაილ ტალ'ელ „სკივრის სარქველი“ (ტალ ლ'ეზე „და-
 დება“), ტაჭელ „ნაკეთობა“ (ტაჭინე, ტაჭინ „გათავება“), რიტელ
 „ვაკე“, „დაბლობი“ (ბიტინე, ბიტი „გასწორება“), ლ'უჭელ „ბო-
 ლო“, „დასასრული“ (ლ'უჭიზე, ლ'უჭი „გათავება“), გელ „ასაკი“ (გე-
 ზე, გე'ა' „ზრდა“), ჰეელ „მიზანი“ (ჰეზე, ჰე'ა' „დგომა“), ლ'უყელ
 „ქრილობა“ (ლ'უყიზე, ლ'უყი „დაქრა“), როკელ „ბინდი“,
 „მწუხრი“ (როკინე, როკინ „დაბინდება“, „შებინდება“), სავე-
 რელ „ქცევა (უქცევს)“, „კილო“, „დიალექტი“ (სავერიზე,
 სავერი „ტრიალი“, „ბრუნვა“), -ცელ: ხაარი-ცელ „ცელი“ (ბეცი-
 ზე, ბეცი „თიბვა“, „ცელვა“), რუჭელ „სიცივე“, „ყინვა“ (ბუჭიზე,
 ბუჭი „გაცივება“, „გაყინვა“), რუჭიელ „სიცხე“, „წვა“ (ბუჭიზე,
 ბუჭი „გაცხელება“)...

¹ ლ. უირკოვის განმარტებით ჭალ—аффияс, обозначающий родство по боковой линии (дядя, двоюродный брат и т. д.); см. Л. Жирков. Авар.-рус. сл., გვ. 185.

-ენ: რიკაენ „რიცხვი“, „რაოდენობა“ (რიკაინე, რიკაინ „თელა“), რეწენ „გადასახადი“, „გამოსასყიდი თანხა“ (ბეწიზე, ბეწი „გადახდა“), რორწაენ „დარი“ (რორწაინე, რორწაინ „გამოდარება“), როცენ „საზომი“, „ზომა“ (ბოცინე, ბოცინ „გაზომვა“), რუხენ „თოკი“, „საბელი“ (ბოხინე, ბოხინ „მიბმა“), რელ'აენ „მსგავსება“ (რელ'აინე, რელ'აინ „მსგავს-ყოფნა“), როჰენ „განთიადი“ (როჰინე, როჰინ „გათენება“), რელ'ენ „საღებავი“ (ბელ'ინე, ბელ'ინ „ღებვა“)..

-ენ შედარებით იშვიათია, -ელ ხშირია; უფრო ძველი უნდა იყოს -ენ სუფიქსი.

გასუბსტანტივებული მასდარის საწარმოებლად ხუნძურს სხვა საშუალებებიც მოეპოვება (დაწვრილებით იხ. მასდარის წარმოებასთან დაკავშირებით).

§ 112. არსებით სახელთა წარმოება კლას-ნიშნებით. სიტყვაწარმოებითი მნიშვნელობით გრამატიკული კლას-ნიშნებიც შეიძლება იქნეს გამოყენებული.

კლას-ნიშნების მონაცვლეობა ერთსა და იმავე ფუძესთან გავარჩევენებს ლექსიკურ მნიშვნელობებს: ვ-აცო „ძმა“—ა-აცო „და“; ვ-ას „ვაჟიშვილი“—ა-ას „ქალიშვილი“—ბ-ასი „მოზვერი“; ვ-ატაღ „სიმაჰრი“—ა-ატაღ „სიღედრი“...

მრავლობით რიცხვში ასეთ სახელებს შესაბამისი კლას-ნიშანი უცვლელად გადაჰყვება (ვ-აცო „ძმა“—ვ-აცაღ „ძმები“, ა-აცო „და“—ა-აცაღ „ღები“, ბ-ასი „მოზვერი“—ბ-უსბი „მოზვერები“, ვ-ატაღ „სიმაჰრი“—ვ-ატაღზაბი „სიმაჰრები“, ა-ატაღ „სიღედრი“—ა-ატაღზაბი „სიღედრები“).

ზედსართავი სახელი

§ 113. ზედსართავის ფუძე და განსაზღვრავილი ხუ-ფიძეები. პირველადი (ვითარებითი) ზედსართავი სახელი შეიძლება იყოს გაფორმებული და გაუფორმებელი. უკანასკნელი უდრის ზედსართავის ფუძეს (რომელიც შეიძლება ბოლოვდებოდეს თანხმოვანზე ან ხმოვანზე): ლ'იკ- (|| ლ'იი-) „ქარგ“-, ქვეშ- „სულ“-, ჰიტინ- „პატარა“-, კოდო- „დიდ“-, ჯაჰ- „თეთრ“-, ქეგერ- „შავ“-, ხაალათ- „მოკლე“-, ყოყ- „გრძელ“-, ტერენ- „წვრილ“-, ჰაჰა-

„მსხვილ-“, თამახ- „რბილ-“, შაულა- „მაგარ-“, დაჰ- „ცოტა“, ჭემერ- „ბევრ-“, ტუტ- „მსუბუქ-“, ბაკ- „მძიმე-“, წი- „ახალ-“, ბასრა- „ძველ-“, ხერ- „მოხუც-“, ხინ- „თბილ-“, ტხარა- „მსუქან-“... ზოგ ფუძეში პრეფიქსად გრამატიკული კლას-ნიშანიც (და რიცხვის ნიშანი) შეიძლება გვექონდეს: ვ-ორხაათ- (მ-ორხაათ-, ბ-ორხაათ-; მრ. რ-ორხაათ-) „მალალ“-, ვ-აწაად- (მ-აწაად-, ბ-აწაად-; მრ. რ-აწაად-) „სუფთა“, წმინდა“, ვ-იცაათ- (მ-იცაათ-, ბ-იცაათ-; მრ. რ-იცაათ-) „სქელ“-...

ვითარებითი ზედსართავის ფუძეს ისევე, როგორც ძველ ქართულ-ში, ზმნისართის გაგება აქვს (ზმნის შინაარსს განმარტავს: აღნიშნავს მოქმედების თვისებას)¹: ლ'იკ-... ბერცინ-... ქვეშ-... ჰაბულა „კარგად... ლამაზად... ცუდად აკეთებს“... ხინ ბუგო „თბილა“ (ზედმიწ. „თბილ არს“)... ტუტ ბუგო „მსუბუქია“ (ზედმიწ. „სუბუქ არს“)... წოდორ ვუკა „ფრთხილად იყავ!“ (ზედმიწ. „ფრთხილ იყავ!“)... ლ'იკ ვუკა „კარგად იყავ!“ (ზედმიწ. „კარგ იყავ!“)... წულ ქაჰრა ბიქუნ ბუგო „შეშა მსხვილად (ზედმიწ. „მსხვილ“) და-ჭრილია“...

არსებათი სახელის მსაზღვრელად გამოყენებული ზედსართავი სახელი ჩვეულებრივ გაფორმებულია ფუძეზე კლას-კატეგორიის მიხედვით განსხვავებული სუფიქსების დართვით: მხ. რ.: -ავ (I კლ.), -აჲ (II კლ.), -აბ (III კლ.); მრ. რ.: -ალ (I—III კლ.); შდრ.:

ლ'იკ-—ლ'იკ-ავ, ლ'იკ-აჲ, ლ'იკ-აბ „კარგი“ (მრ. რ. ლ'იკ-კ-ალ);

ჰიტინ-—ჰიტინ-ავ, ჰიტინ-აჲ, ჰიტინ-აბ „პატარა“, „უმცროსი“ (მრ. რ. ჰიტინ ალ);

ხერ — ხერ-ავ, ხერ-აჲ, ხერ-აბ „მოხუცი“, „ბებერი“ (მრ. რ. ხერ-ალ);

ვაჰრ- — ვაჰრ-ავ, ვაჰრ-აჲ, ვაჰრ-აბ „თეთრი“ (მრ. რ. ვაჰრ-ალ);

ქეჰერ- — ქეჰერ-ავ, ქეჰერ-აჲ, ქეჰერ-აბ „შავი“ (მრ. რ. ქეჰერ-რ-ალ);

ვ-აწაად-, მ-აწაად-, ბ-აწაად- (მრ. რ. რ-აწაად-)—ვ-აწაად-ავ, მ-აწაად-აჲ, ბ-აწაად-აბ „სუფთა, წმინდა“ (მრ. რ. რ-აწაად-ალ);

ვ-იცაათ-, მ-იცაათ-, ბ-იცაათ- (მრ. რ. რ-იცაათ-) — ვ-იცაათ-ავ, მ-იცაათ-აჲ, ბ-იცაათ-აბ „სქელი“ (მრ. რ. რ-იცაათ-ალ)

¹ შდრ. ძვ. ქართულში: სცა მას ძლიერ-.

როცა ზედსართავის გამაფორმებელი სუფიქსები ხმოვანზე გათავებულ ფუძეს დაერთვის, ფუძის ბოლოკიდურ ხმოვნისა და სუფიქსის თავკიდურ ხმოვანს შორის ჩნდება **ჟ** (ხმოვანთგასაყარად): წი-ახალ- — წი-ჟ-აბ „ახალი“¹... ხმოვანთგასაყარმა **ჟ**-მ შეიძლება დაიმსგავსოს ფუძის ბოლოკიდური ხმოვანი: ქაჰა- — ქაჰი-ჟ-აბ (← ქაჰა-ჟ-აბ), „მსხვილი“... შჟულა- — შჟული-ჟ-აბ (← შჟულა-ჟ-აბ) „მაგარი“... ტაჰა- — ტაჰი-ჟ-აბ (← ტაჰა-ჟ-აბ) „მსუქანი“... ბატა- — ბატი-ჟ-აბ (← ბატა-ჟ-აბ) „განსხვავებული“... ლ'ამა- — ლ'ამი-ჟ-აბ (← ლ'ამა-ჟ-აბ) „თხელი“... კოდრ- (← კუდრ-) — კუდი-ჟ-აბ (← კუდრ-ჟ-აბ) „დიდი“...

ყურადღებას იქცევს ზედსართავი სახელის სუფიქსთა (-ავ, -აჟ, -აბ; -აღ) სრული მსგავსება ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფორმებთან (მდრ. ა-ვ, ა-ჟ, ა-ბ „ეს“, ა-ლ „ესენი“). ეს მსგავსება შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ზედსართავის სუფიქსები ხუნძურში წარმოშობით ჩვენებითი ნაცვალსახელის მზამზარეული ფორმები უნდა იყვნენ² (ამას რიგი ენის ისტორიაში აქვს ანალოგია).

ჩვენებითი ნაცვალსახელი ჯერ მსაზღვრელ ნაწევრად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული არსებით სახელთან: ლ'იჟ ა-ვ ვას „კარგ-ეს(ე) ვაჟი“, ლ'იჟ ა-ჟ მას „კარგ-ეს(ე) ქალიშვილი“, ლ'იჟ ა-ბ ჩუ „კარგ-ეს(ე) ცხენი“... ვ-აწაად ა-ვ ვას „სუფთა ეს(ე) ვაჟი“, ჟ-აწაად ა-ჟ მას „სუფთა ეს(ე) ქალიშვილი“, ბ-აწაად ა-ბ რუყ „სუფთა ეს(ე) სახლი“ და ა. შ. შემდეგ კი ჩვენებითი ნაცვალსახელი შერწყმა მის წინ მდგომ ზედსართავ სახელს: ლ'იჟ-ავ ვას „კარგი ვაჟიშვილი“ (ზედმწ. „კარგ-ეს(ე) ვაჟიშვილი“), ლ'იჟ-აჟ მას „კარგი ქალიშვილი“, ლ'იჟ-აბ ჩუ „კარგი ცხენი“... ვ-აწაად-ავ ვას „სუფთა ვაჟიშვილი“, ჟ-აწაად-აჟ მას „სუფთა ქალიშვილი“, ბ-აწაად-აბ რუყ „სუფთა სახლი“...

კლას-კატეგორიის მიხედვით ცვალებადი ჩვენებითი ნაცვალსახელის შერწყმით ზედსართავის ფუძესთან საზღვრული არსებითი სახელის კლასი (და რიცხვი) ზედსართავის დაბოლოებებში პოვებს

¹ სიმარტივისათვის გაფორმებული ზედსართავი მოგვეყვას ერთ-ერთი კლასის ფორმით (III კლასის ფორმით, -აბ სუფიქსით).

² Л. Жирков. Развитие частей речи в горских языках Дагестана. Язык Северного Кавказа и Дагестана, I, 1935; არბ. ჩიქობავა, ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში, ენიმკის მოამბე, XII, 1942, გვ. 33; А. А. Божарев, Синтаксис аварского языка, 1949, გვ. 150; М. С. Саидов, Авар мацхалул грамматика, I, 1958, გვ. 84; ბეს. კიკვიციანი, ზედსართავი სახელი იბერიულ-კავკასიურ ენებში, თსუ შრომები, ტ. 71, 1958, გვ. 99.

ასახვას (ლ'იქ-ავ ვას „კარგი ვაეი“, ლ'იქ-აჲ მას „კარგი ქალი-შვილი“...); ისეთ ზედსართავში კი, რომელსაც ფუძეში კლას-ნიშანი პრეფიქსადაც ჰქონდა (სანამ მას ჩვენებითი ნაცვალსახელი შეერწყმოდა), საზღვრული სახელის კლასი (და რიცხვი) ამჟამად არ მავად აისახება—პრეფიქსითაც და სუფიქსითაც (გ-აწაღ-ავ ვას „სუფთა ვაეი“, გ-აწაღ-აჲ მას „სუფთა ქალიშვილი“...), ასეთ ზედსართავ სახელში კლას-ნიშანი პრეფიქსი და კლას-ნიშანი სუფიქსი რომ სხვადასხვა წარმოშობისაა (მიუხედავად მათი ფუნქციური ერთობისა), ამას ისიც მოწმობს, რომ პირველი ზედსართავს გაჰყვება ყველა ნაწარმოებ ფორმაში, მეორე, როგორც ფუძის გამაფორმებელი სუფიქსი, შორდება ფუძეს ნაწარმოებ ფორმებში (შდრ. ბ-აწაღ-აჲ „სუფთა“ — ბ-აწაღ-ლ'იზე „გასუფთავენა“ [ბ-აწაღ-ლ'-ლ'ანა „გასუფთავენა“] — ბ-აწაღ-ლ'-ლი „სისუფთავე“...; ლ'იქ-აჲ „კარგი“ — ლ'იქ-ლ'იზე „კარგად გახდომა“ — ლ'იქ-ლ'ი „სიკარგე“, „სიკეთე“...).

შენიშვნა 1. მსაზღვრელის როლში გამოყენებული შეიძლება იყოს გაუფორმებელი ზედსართავიც (ე. ი. ზედსართავის ფუძე: ქეჭერ-„შავ“... ტერენ-„წვრილ“... ბ-აწაღ-„სუფთა“...)- გაუფორმებელი ზედსართავი მსაზღვრელის როლში გამოდის, როგორც წესი, კომპოზიტებში (იხ. § 101) და, აგრეთვე, მსაზღვრელ-საზღვრულის ისეთ წყვილებში, რომელთა ერთეულებს შორის კავშირი რამდენადმე მყარია და, რომელთაც გარკვეული მნიშვნელობა აქვთ მოპოვებული (მსაზღვრელ-საზღვრულის ასეთი წყვილებიც არსებითად კომპოზიტებია): ქეჭერ-რალ'ად „შავი ზღვა“, (ზედმიწ. „შავ-ზღვა“), ბეწ-ჭორ „ბნელი მდინარე“ (= „ყარაყოსუ“ — მდინარის სახელწოდ.), ზისინ-ჭარაც „წვრილი ფული“, „ხურდა“...

გარდა ამისა, გაუფორმებელი ზედსართავის ხმარებას გაფორმებულის ნაცვლად შეიძლება ჰქონდეს გარკვეული სტილისტიკური ნიუანსი. პოეზიაში გაუფორმებელი ზედსართავის ხმარება მსაზღვრელად უფრო ხშირია, ვინემ პროზაში¹.

შენიშვნა 2. გაუფორმებელ ზედსართავს სპეციალურ ლიტერატურაში უწოდებენ ზოგჯერ „მოკლე ფორმას“, ხოლო

¹ А. А. Б о к а р е л, Спштакенс аварского языка. გვ. 149—176; ბეს. კიკვიძე, ზედსართავი სახელი იბერიულ-კავკასიურ ენებში, თსუ შრომები, ტ. 71, გვ. 99—100.

გაფორმებულს—„სრულ ფორმას“¹. მოკლე ფორმა ფუძეა ზედსართავისა (ამდენად იგი ფორმა არ არის).

შენიშვნა 3. გაფორმებულ ზედსართავში კლას-ნიშანი პრეფიქსი (როცა იგი მოიპოვება ფუძეში) და კლას-ნიშანი სუფიქსი, როგორც ზემოთ აღნიშნული გექონდა, ორივე მიუთითებს ერთსა და იმავე საზღვრულ არსებით სახელზე (ვ-აწაღ-ავ ვას „სუფთა ვაფიშვილი“...). გარკვეულ შემთხვევებში კი პრეფიქსი და სუფიქსი შეიძლება სხვადასხვა სახელებზეც მიუთითებდეს; შდრ.: რეტელ ბ-აწაღ-ავ ვას „ტანსაცმელ-სუფთა ვაფი“, რეტელ ბ-აწაღ-აჲ ვას „ტანსაცმელ-სუფთა ქალიშვილი“...; გაბურ ბ-ორხათ-ავ ვას „კისერ-მალალი ვაფი“, გაბურ ბ-ორხათ-აჲ ვას „კისერ-მალალი ქალიშვილი“... — მსაზღვრელ ზედსართავ სახელთან აქ არსებითად ორი საზღვრული სახელია დაკავშირებული: ერთი წინ უსწრებს მას, მეორე — მოსდევს; პირველი აღინიშნება პრეფიქსით, მეორე — სუფიქსით.

§ 114. ზედსართავის წარმოება არსებითი სახელის ფუძი-საბან. ზედსართავი სახელი შეიძლება ვაწარმოოთ არსებითი სახელის ფუძეზე -ავ, -აჲ, -აბ, -ალ სუფიქსების დართვით: ზიჲან „ზიანი“—ზიჲან-აბ² „საზიანო“, „მაენე“, ბაჰარჩი „ვაჟაკი“ „გმირი“—ბაჰარჩიჲ-აბ „ვაჟაკური“, „გმირული“, ლითერათურა „ლიტერატურა“—ლითერათურიჲ-აბ „ლიტერატურული“, თათუ „გემო“—თათუჲ-აბ „გემირიელი“, ვატან „სამშობლო“—ვატანიჲ-აბ „მშობლიური“, „სამამულო“ (ვატანიჲ-აბ რალ „სამამულო ომი“), გელნუ „მეცნიერება“—გელმიჲ-აბ „მეცნიერული“, „სამეცნიერო“ (გელმიჲ-აბ თეორიჲა „მეცნიერული თეორია“... გელმიჲ-ავ ჰალტუჟან „მეცნიერი მუშაკი“), აგრონომ „აგრონომი“—აგრონომიჲ-აბ „აგრონომიული“, ფედაგოგ „პედაგოგი“—ფედაგოგიჲ-აბ „პედაგოგიური“, ფოლითიჟა „პოლიტიკა“—ფოლითიჟიჲ-აბ „პოლიტიკური“ და ა. შ. ასეთი წარმოება ჩვეულებრივია სამწერლო ხუნძურში. ეგვე სუფიქსი დაერთვის უკმარობის (უქონლობის) აღმნიშვნელ წარმოებას (-ყ სუფიქსიანს): წაამუ-ყ—წაინუ-ყ-აბ „მარილნაკ-

¹ А. А. Божарев, Снятые с аварского языка, გვ. 150.

² სიმარტივისათვის ზედსართავის ფორმები მოკვავს მხოლოდ -აბ სუფიქსით (მესამე კლასის ნიშნით).

ლული, მცირე მარილიანი (უშარილო)*, ლ'ადა-ყ — ლ'ადა-ყ-აბ
 „მცირე წყლიანი (უწყლო)“, ტერუ-ყ — ტერუ-ყ-აბ „ფერმკრთალი
 (უფერული)“, ჰანა-ყ — ჰანაყ-აბ „მცირეხორციანი“, „გამხდარი“...

უხვად რისამე მქონებლობის აღსანიშნავად არსებითი სახელის
 ფუძეს დაერთვის იმავე (-აბ) სუფიქსიანი -ჰალ-აბ (|| ზალ-აბ):
 წან-ჰალ-აბ (|| წან-ჰალ-აბ) „ბევრ-მარილიანი“, „მლაშე“, ლ'ინ-
 ჰალ-აბ „ბევრ-წყლიანი“, რეჰელ-ჰალ-აბ „ნესტიანი“...

შენიშვნა. მიმართებითი ზედსართავის წარმოებისას (ისევე,
 როგორც ვითარებითი [პირველადი] ზედსართავის წარმოები-
 სას) -ავ, -აჲ, -აბ, -ალ სუფიქსებს წინ ჩაერთვის ხმოვანთგა-
 საყარად ა (როცა საწარმოებელი ფუძე ხმოვანზე ბოლოვდება:
 ბაჰარჩი — ბაჰარჩი-ა-აბ...). ხმოვანთგასაყარმა ა-მ შეიძლება
 დაიმსგავსოს ფუძის ბოლოქიდური ხმოვანი (ლითერათურა —
 ლითერათური-ა-აბ ← ლითერათურა-ა-აბ... საწარმოებელ ფუ-
 ძეში ხმოვანი ი ზოგჯერ ანალოგიითაც შეიძლება გაჩნდეს:
 აგრონომ — აგრონომი-ა-აბ...).

§ 115. ნანათესაობითარი ზედსართავის წარმოება.. ქარ-
 თულის (და სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა) მსგავსად ხუნძურში
 ჩვეულებრივია ნათესაობითი ბრუნვის გამოყენება მსაზღვრელად:
 წაად-ალ ყო „წვიმიანი დღე“ (ზედმიწ. „წვიმის დღე“), ზაქდ-
 -ალ რაბ „ძროხის რძე“, ზარც-ულ საჭათ „ვერცხლის საა-
 თი“, მესედ-ი-ლ ბაღრი „ოქროს ბეჭედი“, განქილ რუყ „ქვის
 სახლი“, ქარანზულ უნთი „გულ-მკერდის ავადმყოფობა“ („ჭლექი“),
 ბაყულ უნთი „მზის ავადმყოფობა“ („ციება“)...

შენიშვნა 1. პ. უსლარი აღნიშნავს: ერთი არაა — მხოლოდ-
 ბითის ნათესაობითია აღებული მსაზღვრელად თუ მრავლობი-
 თისაო; შდრ.: ჰაუეუჰალ'აულ რეტელ „ქალის ტანსაცმელი“
 (платье женщины) — რუჩაბაზულ რეტელ „ქალთა ტანსაცმელი“
 (женское платье)¹... ამა თუ იმ კერძო შემთხვევაში სტილი-

¹ „По-русски, напр. может быть сказано: платье женщины и женское платье. Ощутительная разница обоих выражений заключается в том, что в первом случае говорится о какой либо женщине, во втором же говорится, что платье такое, какое носят вообще женщины. На аларском первое выражение переподится посредством родительного падежа единственного, второе же посредством родительного падежа множественного“ (И. У с л а р, Авар. яз., გვ. 88, § 81).

სტიკური ნიუანსი, მართლაც, შეიძლება განსხვავებული იყოს, მაგრამ არსებითად ორივეს ფუნქცია, როგორც მსაზღვრელისა, ერთია.

შენიშვნა 2. III გრამატიკ. კლასის არსებითი სახელის ნათესაობითი ბრუნვის შესაძლო პარალელური ფორმებიდან (მეორე და მესამე ტიპის ბრუნების მიხედვით: წაადალ'აულ || წაადალ „წვიმისა“... ოცალ'აულ || ოცოლ „ხარისა“... მესედალ'აულ || მესედილ „ოქროსი“...) ზედსართავის მნიშვნელობით გვაქვს, როგორც წესი, მესამე ტიპის ბრუნების ფორმა (წაადალ... ოცოლ... მესედილ...)¹.

მაგრამ თუ არსებით სახელს ნათესაობითში აქვს ერთადერთი შესაძლო ფორმა (პირველი ან მეორე ტიპის ბრუნების შესაბამისი), მაშინ ნათესაობითის სათანადო ფორმის გამოყენება ზედსართავის ფუნქციით, ცხადია, შეუძლებელი არ იქნება.

ნათესაობითის ფორმას შეიძლება დაერთოს ზედსართავის სუფიქსებიც (-ავ, -აჲ, -აჰ; -ალ) და მივიღოთ პირველადი ზედსართავის მორფოლოგიური და სინტაქსური ფუნქციის მქონე მსაზღვრელი; შდრ.:

ბაყ „მზე“ — ნათ. ბაყულ: ბაყულ-აბ „მზიური“;

ბოკონ „კუთხე“ — ნათ. ბუკნილ: ბუკნილ-აბ „კუთხური“;

მესედ „ოქრო“ — ნათ. მესედილ: მესედილ-აბ „ოქროსი“ (золотий);

სოციძალიზმ „სოციძალიზმი“ — ნათ. სოციძალიზმალ'აულ: სოციძალიზმალ'აულ-აბ „სოციალისტური“ (სოციძალიზმალ'აულაბ სისტემა „სოციალისტური სისტემა“);

ოქთაბრ „ოქტომბერი“ — ნათ. ოქთაბრალ'აულ: ოქთაბრალ'აულ-აბ „ოქტომბრისა“ (ОКТЯБРЬСКИЙ: კუდიდაბ ოქთაბრალ'აულაბ სოციძალიზმალ'აულაბ რევილმუცია „დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევილმუცია“);

ისტორიძა „ისტორია“ — ნათ. ისტორიძალ'აულ: ისტორიძალ'აულ-აბ „ისტორიული“;

ვაცხ „ძმა“ — ნათ. ვაცხასულ: ვაცხასულ-აბ „ძმური“;

ემენ „მამა“ — ნათ. ინსაულ: ინსაულ-აბ „მამობრივი“ (ინსაულაბ როტაი „მამობრივი სიყვარული“);

¹ П. Усхар, Авар. яз., § 81, გვ. 89.

ებელ „დედა“—ნათ. ებელალ'ჟულ: ებელალ'ჟულ-აბ „დედობრივი“ (ებელალ'ჟულ-აბ როტჿი „დედობრივი სიყვარული“)..

ასეთი წარმოება ფართოდაა გამოყენებული (ხუნძური ენის ექსპრესიული შესაძლებლობისათვის იგი აქტუალური მნიშვნელობისაა).

პრინციპში ხსენებული წარმოება მოგვაგონებს ძვ. ქართულის ნანათესაობითარ სახელობითს (ხისაჲ, ძმისაჲ, მამისაჲ...).

იგივე სუფიქსები ზედსართავი სახელისა შეიძლება დაერთოს ნაცვალსახელთა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებსაც; შდრ.: ღირ „ჩემი“—ღირ-აბ, ღურ „შენი“—ღურ-აბ, ნეყერ „ჩვენი“ (ექსკლუზ.)—ნეყერ-აბ, ნელ'ერ „ჩვენი“ (ინკლუზ.)—ნელ'ერ-აბ, ნოჟორ „თქვენი“—ნოჟორ-აბ, დოსაულ „მისი“ (I კლ.)—დოსაულ-აბ, დოლ'აულ „მისი“ (II—III კლ.)—დოლ'აულ-აბ, დოზულ „მათი“—დოზულ-აბ და ა. შ.

ღირ—ღირ-აბ („ჩემი“).. ღურ—ღურ-აბ („შენი“).. ფორმათა შორის მნიშვნელობის მიხედვით თვალსაჩინო სხვაობა არა გვაქვს.

ღირ-აბ („ჩემი“).. ღურ-აბ („შენი“).. ზედსართავი წარმოებაა ნაცვალსახელის ნათესაობითის ფორმისაგან ისევე, როგორც ინსაულ-აბ („მამობრივი“, „მამისაჲ“).. ბუქნილ-აბ („კუთხური“, „კუთხისაჲ“).. — არსებითი სახელის ნათესაობითის ფორმისაგან.

§ 116. -საჲ სუფიქსი ზედსართავის საწარმოებლად. -საჲ (გრამატიკული კლას-კატეგორიისა და რიცხვის ნიშნებით: -საჲ-ე, -საჲ-ჲ. -საჲ-ბ; -საჲ-ლ) ზედსართავს აწარმოებს ზმნისართისაგან; შდრ.: ჟაჲა „ღღეს“—ჟაჲა-საჲ-ბ „ღღევანდელი“, სონ „გუშინ“—სონი-საჲ-ბ „გუშინდელი“ (სონისაჲებ რაბ „გუშინდელი რძე“), მეთერ „ხვალ“—მეთერი-საჲ-ბ „ხვალინდელი“ (მეთერისაჲებ ყო „ხვალინდელი დღე“); ცაჲ-ბ-ე „წინ“—ცაჲებ-საჲ-ბ „წინა“ (передний) და აქედან: ტოცაჲებ-საჲ-ბ „პირველი“ (ზედმიწ. „ყველაზე წინა“), ნაჲ „უკან“—ნაჲი-საჲ-ბ „უკანა“ (задний), ხადუ-ბ „შემდეგ“ (за)—ხადუ-საჲ-ბ „შემდეგი“, „მომდევნო“, ასაჲო-ბ „ახლო“—ასაჲო-საჲ-ბ „მახლობელი“...

ზოგჯერ პარალელური წარმოებაც გვაქვს (-ა-ბ || -საჲ-ბ სუფიქსებით): ნაჲიჲ-აბ || ნაჲი-საჲ-ბ „უკანა“, რიკაჲდ-აბ || რიკაჲდა-საჲ-ბ „შორეული“ (რიკაჲდ'ა' „შორს“), ჳემერ-აბ || ჳემერი-საჲ-ბ „ბევრი“, „მრავალი“ (განსხვავება მნიშვნელობის მხრივ სტილისტიკური ხასიათისა შეიძლება იყოს).

-საე- სუფიქსი შეიძლება დაერთოს ზმნასაც (ინფინიტივის ფორმით): წაალიზე-საე-ბ „სასწავლო“, „საკითხავი“ (წაალიზე-საე-ბ ტეხ „სასწავლო [ან საკითხავი] წიგნი“)... და სახელსაც (მიცემითის ფორმით): ღუნ „მე“—*მიც.* დიფე: დიფე-საე-ბ „ჩემთვის 'განკუთვნილი რამ'“... მუნ „შენ“—*მიც.* დუფე: დუფე-საე-ბ „შენთვის 'განკუთვნილი რამ'“... ჭალი „ალი“—*მიც.* ჭალიფე: ჭალიფე-საე-ბ „ალისთვის 'განკუთვნილი რამ'“ (ჭალიფე-საე-ბ ტალურ ბუგო ჰაბ „ალისთვის-ი ქუდი არის ეს“¹)...

-საე. სუფიქსი სადაურობის აღმნიშვნელ სახელებსაც აწარმოებს: ღუნ-საე-ვ „ღუნბელი“, ჭანდი-საე-ვ „ანდიელი“, წადა-საე-ვ „წადელი“... წარმოება ზედსართაულია (§ 107).

§ 117. ზედსართავთა სუფიქსების შესახებ. ამრიგად, ხუნძურში ზედსართავთა საწარმოებლად ორი სხვადასხვა სუფიქსი გვაქვს: 1) -ავ, -აჲ, -აბ (*მრ. რ. -ალ*) და 2) -საე-ვ, -საე-ჲ, -საე-ბ (*მრ. რ. -საე-ლ*). ამათგან უკანასკნელი მხოლოდ მიმართებით ზედსართავს აწარმოებს (ეყა-საე-ბ „დღევანდელი“...), პირველი კი გამოიყენება, როგორც ვითარებითი (პირველადი) ზედსართავის გასაფორმებლად (ქეჭერ- „შავ-“: ქეჭერ-აბ „შავ-ი“), ისე მიმართებითის საწარმოებლად (ბაჰარჩი „გმირი“→ბაჰარჩი-აბ „გმირული“... ბაყულ „მზისა“→ბაყულ-აბ „მზიური“...). პირველი წარმოშობით ჩვენებითი ნაცვალსახელის მზამზარეულ ფორმად მიიჩნევა (იხ. § 113).

რაც შეეხება -საე- სუფიქსს, იგი მხოლოდ ხუნძურში არა გვაქვს. ეგვე სუფიქსი (სხვადასხვა ფონეტიკური ვარიანტებით: -საი, -სა...) გამოიყენება ზედსართავის (და მიმღობის) საწარმოებლად ანდიურ-დიდოურ ენებშიც (შდრ., მაგალ., ანდიურში: საელუ-საი „წინა“, ქუთალოგუ-საი „ძლიერი“, კოთულოგუ-საი „ცხენიანი“... იპირ-საი „მკეთებელი“ [მიმღ. აწმ.]...).

ლაკურ ენაში ზედსართავთა საწარმოებლად ფართო გამოყენება აქვს -სა სუფიქსს, რომელიც ამ ენაში ვითარებით ზედსართავსაც დაერთვის: ათილ-საა „სველი“, წაყ-საა „ძლიერი“, ქუტა-საა „მოკლე“...²

¹ М. Сандов, Авар мац. грам., გვ. 78.

² П. Услар, Лак яз., § 44, გვ. 48; ХI. Б. Муръзлинский, М. А. Ахлиев, А. А. Мудунов, Х. М. Халилов. Лакку мадрат грамматика. Махачкъала, 1955, § 33, გვ. 49.

ხუნძ.-ანდიურ და ლაკურ ენათა სხვებულ სუფიქსთა კავშირზე მიუთითებს ა. ბოკარიოვი (А. А. Бокарев, Синтаксис авар. яз. გვ. 167).

§ 118. **ჩთული ზედსართავი სახელმბი.** გვხვდება რთული ზედსართავი სახელები, რომელთა პირველ კომპონენტად არსებითი სახელი შეიძლება იყოს: ჭაზო-ჭაზ-აბ „თოვლივით თეთრი“, ნეხო-ნეჟნიჟი (ჭაზო „თოვლი“; ჭაზ-აბ „თეთრი“), ლაჰ-ქეჭერ-აბ „ქვარტლივით შავი“ (ლაჰ „ქვარტილი“, „მური“; ქეჭერ-აბ „შავი“); ლაჰ-ქეჭერ-აბ სორდო „ქვარტლივით შავი ღამე“... ბილ-ბაჟარ-აბ „ინასავით წითელი“ (ბილ „ინა“; ბაჟარ-აბ „წითელი“), ხაერ-გურჩინ-აბ „ბალახივით მწვანე“ (ხაერ „ბალახი“; გურჩინ-აბ „მწვანე“)... პირველ კომპონენტად შეიძლება გვექონდეს ზედსართავი სახელიც (ფუძის სახით ანუ გაუფორმებლად): ბეწ-ბაჟარ-აბ „მუქი წითელი“, ზედმიწ. „მუქ-წითელი“ (ბეწ-აბ „ბნელი“, ბაჟარ-აბ „წითელი“), ბეწ-ჭაჰილ-აბ „მუქი ლურჯი“ (ბეწ-აბ „ბნელი“, ჭაჰილ-აბ „ლურჯი“)...

ფუძეგაორკეცებულ ზედსართავები: ბატი-ბატი-აბ „სხვადასხვა“, კუდი-კუდი-აბ „დიდ-დიდნი“, წიმა-წიმა-აბ „ახალ-ახალი“ (წიმა-წიმა ხაბარალ „ახალ-ახალი ამბები“), ტერ-ტერ-აბ „ფერად-ფერადი“, „ნაირ-ნაირი“, ჩაო-ჩარ-აბ „კრელ-კრელი“...—ფუძის გაორკეცებისას კლას-ნიშანი და მრავლ. რიცხვის ნიშანი დაერთვის მეორე ფუძეს (პირველს—არა).

§ 119. **ზედსართავის ხარისხების გამოსახვა.** უფრობითი ხარისხის მნიშვნელობით ზედსართავი სახელი I წყების დაშორებით ბრუნვაში სვამს იმ სახელს, რომელთან შედარებითაც მეორე სახელი მეტ თვისებას ამჟღავნებს (თვით ზედსართავს ხარისხის ფორმა არა აქვს): შდრ.:

კუდი-აბ რუყ „დიდი სახლი“ — ნეჟერ რუყ ნოჟორ რუყალ-დასა კუდი-აბ ბუგო „ჩვენი სახლი თქვენ სახლზე (ზედმიწ. საბლისაგან) დიდი არის“;

ლაიკ-აბ მაცა „კარგი და“ — მაცა ვაცასადასა ლაიკ-აბ მაგო „და მძაზე (ზედმიწ. ძმისაგან) კარგი არის“;

ქვეშ-აბ ბაკ „ცუდი ადგილი“ — ჰელდასა ქვეშ-აბ ბაკ „მასზე (ზედმიწ. მისგან) ცუდი ადგილი“...

„უდიდესი“, „უკეთესი“, „უარესი“... წარმოება ხუნძურისათვის უცხოა; ხარისხები ამ ენაში მორფოლოგიურ კატეგორიას არ ქმნიან.

მსგავსების (შეთანასწორების) აღსანიშნავად გამოიყენება რიგი ნაწილაკი, რომლებიც დაერთვის შესადარებელ სახელს; ესენია: -ჭან (ზედსართავი სუფიქსებით: -ჭან-აბ, -ჭანა-საბ-ბ) „ვით“, „ისე, როგორც“...: „-ოდენა“ (სიდიდის მიხედვით), -ჭად-აბ „მსგავ-

სი“, „ისეთი, როგორც“... მაჰ-აბ (სიტყვისაგან მაჰ „სუნი“) — ესეც მსგავსებას გამოხატავს რაიმე თვისების მიხედვით; მაგალითები:

ვაცავი დაცა-ჰან ლ'იკ-ავ ვუგო „ძმაც დასავით (ისე, როგორც და) კარგი არის“... ოც გაღუშა-ჰან კუდიჰ-აბ ჰეკო „ხარი კამეჩივით დიდი არ არის“... რუყ-ჰანასაჰ-ბ „სახლისოდენა“... ზარ-ჰანასაჰ-ბ „მუშტისოდენა“...

მოწა-ჰად-აბ „მთვარის მსგავსი“, „მთვარესავით“... ოც-მაჰ-ავ (|| ოც-ჰად-ავ) ჩი „ხარივით კაცი“...

ზედსართავი სახელებთან ხმარებული -ჰად-აბ, -მაჰ-აბ (იხ. ზემოთ) და, აგრეთვე, -ტერ-აბ (სიტყვისაგან ტერ „ფერი“) გამოხატავენ თვისებას უფრო ნაკლები ოდენობით¹ (ვინემ ეს უამნაწილაკებო ზედსართავის დადებითი ხარისხით გამოიხატება). ასეთ წარმოებას ზედსართავისა ოდნაობითი ხარისხის მნიშვნელობა აქვს; მაგალითები:

ბაჰარ-აბ „წითელი“ — ბაჰარ-ტერ-აბ || ბაჰარ-მაჰ-აბ || ბაჰარ-ჰად-აბ „მოწითალო“, ჯაჰ-აბ „თეთრი“ — ჯაჰ-ტერ-აბ || ჯაჰ-მაჰ-აბ || ჯაჰ-ჰად-აბ „მოთეთრო“...

ჰუყინ-აბ „ტკბილი“ — ჰუყინ-მაჰ-აბ „მოტკბო“; წაეკ-აბ „მეავე“ — წაეკ-მაჰ-აბ „მომეავო“; ჰაგ-ავ „სულელი“ — ჰაგ-მაჰ-ავ „მოსულელი“; სოჰ-აბ „უხეში“ — სოჰ-მაჰ-აბ „ოდნავ უხეში“...

მნიშვნელობის გასაძლიერებლად (აღმატებითი ხარისხის მნიშვნელობით) სათანადო ზედსართავთან იხმარება სიტყვები: წაყ „ძლიერ“, „ძალიან“, ჰემერ „მეტად“, „ბევრად“, ვ-იშაუნ (დ-იშაუნ, ბ-იშაუნ, მრ. რ. რ-იშაუნ) „ყველაზე უფრო“, „გამორჩევით“ (წარმოშობით აბსოლუტივის ფორმა ვ-იშაიზე „გამორჩევა“ ზმნისა): წაყ ლ'იკ-ავ „ძალიან კარგი“... ჰემერ ლ'იკ-ავ „მეტად კარგი“... ვ-იშაუნ ლ'იკ-ავ „ყველაზე კარგი“, „გამორჩევით კარგი“...

§ 120. ზედსართავი სახელის ბრუნება. ა) ზედსართავის ბრუნება არსებითთან ერთად. როცა ზედსართავი სახელი არსებითს ახლავს (მსაზღვრელად), ის არ იცვლება ბრუნვათა მიხედვით. ასეთ შემთხვევაში ზედსართავი სახელი წინ უსწრებს არსე-

¹ პ. უსლარის ტერმინით: „с ослабленным значением“ (Авар. аз., გვ. 90, § 82).

ბით სახელს და უთანხმდება მას გრამატიკ. კლასსა დი რიცხვში (ბრუნვაში—არა); მაგალითი:

სახ. ჰიტინ-ავ ვაცა	ჰიტინ-აჲ დაცა
„ჰატარა (უმცროსი) ძმა“	„ჰატარა (უმცროსი) და“
ერგ. ჰიტინ-ავ ვაცასჲ	ჰიტინ-აჲ დაცაალ'ჲ
ნათ. ჰიტინ-ავ ვაცასაჲულ	ჰიტინ-აჲ დაცაალ'ჲულ
მიც. ჰიტინ-ავ ვაცასჲე	ჰიტინ-აჲ დაცაალ'ჲე
სახ. ჰიტინ-აბ ჩუ	ჰიტინ-ალ ვაცაალ
„ჰატარა ცხენი“	„ჰატარა (უმცროსი) ძმები“
ერგ. ჰიტინ-აბ ჩოცაჲ	ჰიტინ-ალ ვაცააზ
ნათ. ჰიტინ-აბ ჩოლ	ჰიტინ-ალ ვაცააზულ
მიც. ჰიტინ-აბ ჩოჲე	ჰიტინ-ალ ვაცააზე

ზედსართავის უბრუნველობა არსებით სახელთან მისი ხმარებისას არ უნდა იყოს არქაული მოვლენა.

ხუნძურში ამ შემთხვევაში იგივე ვითარება უნდა გვექონდეს, რაც ქართველური ენებიდან ამჟამად ზანურისათვის არის დამახასიათებელი (შდრ. ჭან.: დიდი ოხორი „დიდი სახლი“—ერგ. დიდი ოხორიქ, ნათ. დიდი ოხორიშ, მიც. დიდი ოხორის და ა. შ.—სახელობითის ფორმა მსაზღვრელი ზედსართავი სახელისა აქ უცვლელად მეორდება სხვა ბრუნვებში, რაც მეორეულია. ამას მოწმობს, ქართული ენის ჩვენება)¹. ხუნძურის ახლო მონათესავე ზოგ ენაში (კერძოდ, დიდოურ ენებში) მსაზღვრელი ზედსართავი სახელი არსებით სახელთან ერთად ბრუნებისას მაინც განარჩევს ორ ფორმას („ირიბ ბრუნვათა“ საზიარო ფორმას სახელობითისაგან²; მსაზღვრელი სახელის ბრუნვაცვალების მოშლა აქ ბოლომდის არაა გატარებული).

მსაზღვრელი სახელის მოდუნება საზღვრულ არსებით სახელთან ერთად ბრუნებისას საერთო მოვლენაა იბერიულ-კავკასიურ ენებში³.

¹ არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 68.

² ჯ. ა. ლომთაძე, Анализ капучинско-гунигбского языка, იკე, VII. 1956. გვ. 409—412. Е. А. Божарен, Цезские (динойские) языки Дагестана, Москва, 1959, გვ. 275.

³ ამ ტენდენციის ზოგადი საფუძვლის შესახებ იხ. არნ. ჩიქობავა, ზემოთ დასახ. შრ., გვ. 70—71.

ბ) ზედსართავის ბრუნება არსებითი სახელისაგან დამოუკიდებლად. ზედსართავი სახელი იბრუნვის, როცა იგი არსებითი სახელისაგან დამოუკიდებლად იხმარება.

მხოლოდობით რიცხვში ზედსართავი სახელი ბრუნების ორ ტიპს განარჩევს. ერგატივში მას ორი დაბოლოება შეიძლება ჰქონდეს (შესაბამისად კლასებისა): -(ა)სა (I კლ.) და -(ა)ლ'ა (II და III კლ.); ნესამე ტიპის ბრუნება (-ცა დაბოლოებით ერგატივში) უცხოა ზედსართავი სახელებისათვის. მრავლობით რიცხვში ერგატივის დაბოლოებაა -(ა)ჯ (I – III კლ.); ბრუნების ნიმუშები:

სახ. ჰიტრნ-ა-ვ „ჰატარა“ (I კლ.)	ჰიტრნ-ა-ფ, ჰიტრნ-ა-ბ „ჰატარა“ (II კლ.) „ჰატარა“ (III კლ.)	ჰიტრნ-ა-ლ „ჰატარები“
ერგ. ჰიტრნ-ა-სა	ჰიტრნ-ა-ლ'ა	ჰიტრნ-ა-ჯ
ნათ. ჰიტრნ-ა-სა-ულ	ჰიტრნ-ა-ლ'ა-ულ	ჰიტრნ-ა-ჯ-ულ
მიც. ჰიტრნ-ა-სა-ე	ჰიტრნ-ა-ლ'ა-ე	ჰიტრნ-ა-ჯ-ე

ადგილობითი ბრუნვები

ადგ. I ჰიტრნ-ასა-და	ჰიტრნ-ალ-და	ჰიტრნ-აჯ-და
ადგ. II ჰიტრნ-ასა-უ-ჯ	ჰიტრნ-ალ'ა-უ-ჯ	ჰიტრნ-აჯ-უ-ჯ
ადგ. III ჰიტრნ-ასა-უ-ტჲ	ჰიტრნ-ალ'ა-უ-ტჲ	ჰიტრნ-აჯ-უ-ტჲ და ა. შ.

სახ. ხაღუ-საე-ვ „მომღვენო“ (I კლ.)	ხაღუ-საე-ფ, ხაღუ-საე-ბ „მომღვენო“ (II კლ.) „მომღვენო“ (III კლ.)	ხაღუ-საე-ლ „მომღვენო-ები“
ერგ. ხაღუ-საე-სა	ხაღუ-საე-ლ'ა	ხაღუ-საე-ჯ
ნათ. ხაღუ-საე-სა-ულ	ხაღუ-საე-ლ'ა-ულ	ხაღუ-საე-ჯ-ულ
მიც. ხაღუ-საე-სა-ე	ხაღუ-საე-ლ'ა-ე	ხაღუ-საე-ჯ-ე

ადგილობითი ბრუნვები

ადგ. I ხაღუ-საე-სა-და	ხაღუ-საე-ლ-და	ხაღუ-საე-ჯ-და
ადგ. II ხაღუ-საე-სა-უ-ჯ	ხაღუ-საე-ლ'ა-უ-ჯ	ხაღუ-საე-ჯ-უ-ჯ
ადგ. III ხაღუ-საე-სა-უ-ტჲ	ხაღუ-საე-ლ'ა-უ-ტჲ	ხაღუ-საე-ჯ-უ-ტჲ და ა. შ.

სუფიქსისეული კლას-ნიშნები (და მრავლ. რიცხვის ნიშანი) ზედსართავ სახელს სახელობითი ბრუნვიდან არ გადაჰყვება და ნარჩენ ბრუნვებში (არც მაშინ, როცა ზედსართავის საწარმოებლად -ა-ვ, -ა-ფ, -ა-ბ, -ა-ლ სუფიქსებია და არც მაშინაც, როცა -საე-ვ,

-საე-ე, -საე-ბ, -საე-ლ სუფიქსებია). კლას-ნიშნებსა (და მრავლ. რიცხვის ნიშანს) ერგატივში ცვლის ამ ბრუნვის შესაბამისად განსხვავებული დაბოლოებები, რომლებიც ფუძეს სხვა ბრუნვებშიც გადაჰყვება.

კლას-ნიშანი (და მრავლ. რიცხვის ნიშანი) პრეფიქსად (როცა იგი ფუძეში გვაქვს) უცვლელად გაჰყვება ზედსართავ სახელს ყველა ბრუნვაში; შდრ.:

სახ. ვ-აწაღ-ა-ვ „სუფთა“, „წმინდა“ — ერგ. ვ-აწაღ-ა-სა...
სახ. ღ-აწაღ-ა-ღ — ერგ. ღ-აწაღ-ა-ლ'ა... სახ. ბ-აწაღ-ა-ბ — ერგ. ბ-ა-
წაღ-ა-ლ'ა... სახ. რ-აწაღ-ა-ლ — ერგ. რ-აწაღ-ა-ზ...

ფუძე ზედსართავისა უცვლელია ბრუნების პროცესში. მახვილის ადგილიც ფუძის სათანადო ხმოვანზე უძრავად რჩება ყველა ბრუნვაში (ისევე, როგორც პირველი და მეორე ტიპის ბრუნებისას — არსებით სახელებში).

§ 121. სუფიქსის გარკვევა ზედსართავ სახელში. დამოუკიდებლად ხმარებულ ყოველ ზედსართავს შეიძლება ჰქონდეს გარკვეებული სუფიქსები: -აე-ავ, -აე-აე, -აბ-აბ, -ალ-ალ; შდრ.:

ჰიტინ-აე-ავ, ჰიტინ-აე-აე, ჰიტინ-აბ-აბ „პატარა (უმცროსი)“, მრ. რ. ჰიტინ-ალ-ალ;

კუდი-ე-აე-ავ, კუდი-ე-აე-აე, კუდი-ე-აბ-აბ „დიდი (უფროსი)“, მრ. რ. კუდი-ე-ალ-ალ;

ლ'იქ-აე-ავ, ლ'იქ-აე-აე, ლ'იქ-აბ-აბ „კარგი“, მრ. რ. ლ'იქ-ალ-ალ;

ვ-აწაღ-აე-ავ, ღ-აწაღ-აე-აე, ბ-აწაღ-აბ-აბ „სუფთა“, „წმინდა“, მრ. რ. რ-აწაღ-ალ-ალ...

ამგვარად ნაწარმოები ზედსართავი სახელი გასუბსტანტივებულია; შდრ.: კუდი-ე-ავ „დიდი“ — gross, grand (ზედსართ.) — კუდი-ე-ავ-ავ „ის, ვინც დიდია“ — der Grosse, le grand (სუბსტანტ.)¹.

¹ „დირ ვაცა ვუგო კუდრავ — ჩემი ძმა არის დიდი mon frère est grand — კუდრ-ე-ავ ვუგო დირ ვაცა — დიდი არის ჩემი ძმა, დიდი რომ არის, ჩემი ძმა le grand est mon frère“ (П. У с л а р, Авар. яз., გვ 86, § 77). პ. უსლარი განმარტავს: „Вместо дир' в а ц а ვ у г о к у д р а в может быть сказано: дир' в а ц в у г о к у д р а в а в, но в этом случае говорится не только, что мой брат велик, но и то, что мой брат есть тот, который между другими велик и этим отличается от других“ (იქვე, გვ. 87).

გასუბსტანტივებული ზედსართავის ბრუნება:

სახ.	ჰიტინ-აე-აე	ჰიტინ-აე-აე
ერგ.	ჰიტინ-აე-ასა	ჰიტინ-აე-ალ'ა
ნათ.	ჰიტინ-აე-ასა-ულ	ჰიტინ-აე-ალ'ა-ულ
მიც.	ჰიტინ-აე-ასა-ე	ჰიტინ-აე-ალ'ა-ე
სახ.	ჰიტინ-აბ-აბ	ჰიტინ-ალ-ალ
ერგ.	ჰიტინ-აბ-ალ'ა	ჰიტინ-ალ-აზ
ნათ.	ჰიტინ-აბ-ალ'ა-ულ	ჰიტინ-ალ-აზ-ულ
მიც.	ჰიტინ-აბ-ალ'ა-ე	ჰიტინ-ალ-აზ-ე

ისეთი ზედსართავი სახელები, რომელთაც მაწარმოებლად აქვთ -ხაე, ასეთ შემთხვევაში ხელმეორედ დაირთავენ ამავე სუფიქსს:

ხადუ-საე-საე-ე (ერგ. ხადუ-საე-საე-სა), ხადუ-საე-საე-ა (ერგ. ხადუ-საე-საე-ლ'ა), ხადუ-საე-საე-ბ (ერგ. ხადუ-საე-საე-ლ'ა) „შემდეგი“, „მომდევნო“, მრ. რ. ხადუ-საე-საე-ლ (ერგ. ხადუ-საე-საე-ზ)...

რიცხვითი სახელი

§ 122. რაოდენობითი რიცხვითი სახელები:

ა) 1—10

1—ცო	6—ანლ'გო
2—კრგო	7—ანტეგო
3—ლ'აბგო	8—მრტეგო
4—უნყო	9—რკგო
5—შაუგო	10—ანწგო

რიცხვით სახელს ყველას, გარდა ცო-სი („ერთი“), დართული აქვს -გო ნაწილაკი. უნყო-ში („ოთხი“) -გო ნაწილაკის თანხმონითი ელემენტი გადაკარგულია: უნყო ← უნყო. ანწუხურ დიალექტში -გო ნაწილაკი ამ სახელშიც მთლიანად დაცულია და ნაწილაკის თანხმონის უშუალო მეზობლად ფუძისეული თანხმოვანი ყ გამკლერებულია: უნჯგო (← უნყო) „ოთხი“.

სწრაფი თელის დროს რიცხვით სახელებს -გო ნაწილაკი შეიძლება მოშორდეს: ცო, კი, ლ'აბ, უნყო, შაუ, ანლ' და ა. შ.

კომპოზიტებში რიცხვითი სახელები (მსაზღვრელის როლში) -გო ნაწილაკის გარეშე გვევლინება: ლ'აბ-ბოკონ „სამკუთხედი“ (§ 101)...

ზმნისართად გამოყენებული რიცხვითი სახელები აგრეთვე -გო ნაწილაკის გარეშეა: კი ყოტანა „ორად (на две) გაქრა“... ლ'აბ ყოტანა „სამად გაქრა“... (შდრ. კიგო-ყოტანა „ორი [რამე] გაქრა“... ლ'აბგო ყოტანა „სამი [რამე] გაქრა“...).

სიტყვაწარმოებისას რიცხვითი სახელი აღებულია -გო ნაწილაკის გარეშე: კი-ლ'იზე (და არა: კიგო-ლ'იზე) „გაორმაგება“, „გაორკეცება“... კი-აბილებ „ნეორე“, კი-წულ „ორჯერ“ და ა. შ

-გო ნაწილაკი ზოგჯერ გაგვარჩევენებს რიცხვით სახელს იმავე ფუძის შემცველი სხვა სახელისაგან; შდრ.: ანტე-გო „შიდილი“—ანტე „(მთელი) კვირა: შვიდეული, შვიდი დღე“ (неделя).

რიცხვით სახელებში -გო ნაწილაკი ამ სახელთა ფუძის მაწარმოებელია.

შენი შენა. ხუნძ. -გო ნაწილაკის ადგილას მონათესავე ენებში სხვადასხვა ნაწილაკებსა და ფორმანტებს ვპოვებთ; შდრ. ანდიურ ენებში: -გუ, -და (ანდ. ქე-გუ, მოთიხ., ლოდომ. კე-და „ორი“), დიდოურში -ნა (ყა-ნა „ორი“), ლაკურში: -ვა, -რა, -მა (შესაბამისად კლასებისა: კი-ვა, კი-რა, კი-მა „ორი“)... აფხაზურში: -ბა, ზგ¹ (შესაბამისად კლასებისა: ხუ-ბა, ხუ-ზგ „ხუთი“...).

ბ) 11—19:

11— ანწირლა-ცო	16— ანწირლა-ანლ'გო
12— ანწირლა-კიგო	17— ანწირლა-ანტეგო
13— ანწირლა-ლ'აბგო	18— ანწირლა-მიტეგო
14— ანწირლა-უნყო	19— ანწირლა-იქგო
15— ანწირლა-შაუგო	

11—19 რიცხვით სახელთა საწარმოებლად აღებულია ანწირლა და მას დაერთვის ერთეულის აღმნიშვნელი სახელები (1—9) ყოველგვარი ცვლილების გარეშე.

¹ ხუნძურ რიცხვით სახელთა -გო ნაწილაკის შესახებ პ. უსლარი შენიშნავს: „Слог го, повидному, играет здесь такую же паразитную роль, как ба или зг при абхазских числительных (И. Услар, Авар. яз... гл. 110, § 110).“

შენიშვნა. პ. უსლარს ფიქსირებული აქვს ანწილა-
(ორი ლ-თი): ანწილა ცო, ანწილა კიგო და ა. შ.¹

მ. საიდოვის სასკოლო გრამატიკაში² და, აგრეთვე, „რუსულ-
ხუნძურ ლექსიკონში“³ მ. საიდოვისა და შ. მიქაილოვისა ნაჩვენებია ანწილა ვარიანტი (ერთი ლ-თი). ჩვენც ეს ვარიანტი
მოგვყავს.

უქველია, რომ ანწილა (|| ანწილა)-ს, რომელსაც ერთეუ-
ლებიც (1—9) აღმნიშვნელი სახელები დაერთვის, კავშირი აქვს
„ათის“ აღმნიშვნელ ანწ- (ანწ-გო) ფუძესთან.

ლ. ეიკოვის ახსნით, ეს ფორმა წარმოშობით I წყების ადგი-
ლობითი ბრუნვის ფორმაა და (-„ზე“) სუფიქსით ნაწარმოები:
ანწილა ← ანწილ - და (← ანწილ-ი-და) „ათზე“⁴. ამისდა მი-
ხედვით, ანწილა (|| ანწილა) ცო—11, ანწილა (|| ანწილა) კი-
გო—12 და ა. შ. იქნება: „ათზე ერთი“, „ათზე ორი“ და ა. შ.
(შდრ. ქვემოთ: ლ'ებერალდა ცო—31 [„ოცდაათზე ერთი“]... კი-
ყოფალდა ცო—41 [„ორმოცზე ერთი“]... ნუსიფალდა: ცო—101
[„ასზე ერთი“])...

ზოვ სამხრულ დაალექტში (მაგალ.: ანწუხურში) ანწილა-ს
ნაცვლად იტყვიან ანწიტა:

- 10 — ანწიტა-სო || შო
- 12 — ანწიტა-კიგუ
- 13 — ანწიტა-თაბგუ
- 14 — ანწიტა-უნჭგუ და ა. შ.

ანწიტა ადგილობითი ბრუნვის ფორმაა ანწ-(„ათი“) სახე-
ლისა: ანწ-ი-ტა „ათზე“. ეს ფორმა ადგილობითი ბრუნვისა შეანე-
ტიპის ბრუნების (ანუ ერთ ფუძიანი ბრუნების) შესაბამისი
ფორმაა (შდრ. განკი-ტა „ქვაზე“). ამრიგად, ანწიტა სო—11,
ანწიტა კიგუ—12 და ა. შ. ნიშნავს: „ათზე ერთი“, „ათზე ორი“
და ა. შ.

¹ П. Услар. Авар. яз. გვ. 110. § 109.

² М. Саидов. Авар мац. грам., გვ. 94.

³ Русско-аварский словарь. გვ. 336.

⁴ Л. Иириков. Грам. авар. яз. გვ. 152.

პ. უსლარიც ანწილა ფორმას განმარტავს, როგორც „ათზე“ (на десяти), და მას „წუწესო ფორმად“ მიიჩნევს (П. Услар. Авар. яз., § 111, გვ. 112).

გ) 20 — ყრგო

ეს რიცხვითი სახელი მარტივი ყო- ფუძისა და -გო ნაწილაკის შემცველია.

დ) 21 — 29:

21 — ყოლრ-ცო	26 — ყოლო-ანლ'გო
22 — ყოლო-კიგო	27 — ყოლო-ანტაგო
23 — ყოლო-ლ'აბგო	28 — ყოლო-მიტაგო
24 — ყოლო-უნყო	29 — ყოლო-იქგო
25 — ყოლო-შაუგო	

ყოლრ, რომელსაც აქ ერთეულების აღმნიშვნელი სახელები დაერთვის, ყო- ფუძისა და -ლო სუფიქსის შემცველია. -ლო იგივე -ლა უნდა იყოს, რაც ანწი-ლა-ში (იხ. ზემოთ) გვაქვს. აქ იგი ფუძისეულ ხმოვანთანაა შეგუებული და ო-დ ქცეული.

ქარულ დიალექტში ამოსავალი ყო-ლა ვარიანტი ფაქტია:

21 — ყოლა-ცო
22 — ყოლა-კიგუ
23 — ყოლა-ჰაბგუ და ა. შ.

ანწუხური დიალექტი ყოლო (← || ყოლა)-ს ნაცვლად იყენებს ყოტა ფორმას:

21 — ყოტა-სო შო
22 — ყოტა-კიგუ
23 — ყოტა-თაბგუ და ა. შ.

ანწუხ. ყოტა ადგილობრითი ბრუნვის ფორმაა ყო- „ოცი“ სახელისა და ნიშნავს: „ოცზე“; შდრ. ანწუხურშივე: ანწიტა „ათზე“ (იხ. ზემოთ). ამრიგად, ანწუხ. ყოტა-სო—21, ყოტა-კიგუ—22 და ა. შ. ნიშნავს: „ოცზე ერთი“, „ოცზე ორი“ და ა. შ.

ე) 30 — ლ'ებტრგო

ამ რიცხვითი სახელისაგან -გო ნაწილაკის ჩამოშორებით ვიღებთ ლ'ებტრ- ფუძეს. ამ ფუძის კავშირი ლ'აბ- („სამი“) ფუძესთან უეჭველია: ლ'ებტრ←ლ'აბტრ (ასიმილაციით). გაურკვეველი რჩება ამ ფუძეში -ვრ სუფიქსის რაობა.

ვ) 31 — 39:

31 — ლ'ებტრალდა-ცო	36 — ლ'ებტრალდა-ანლ'გო
32 — ლ'ებტრალდა-კიგო	37 — ლ'ებტრალდა-ანტაგო

33 -- ლ'ებერალდა-ლ'აბგო	38 -- ლ'ებერალდა-მიტგო
34 -- ლ'ებერალდა-უნყო	39 -- ლ'ებერალდა-იკგო
35 -- ლ'ებერალდა-შაუგო	

ლ'ებერალდა, რომელსაც აქ ერთეულების აღმნიშვნელი სახე-
ლები დაერთვის, სხვა არაფერია, თუ არ აღვილობითი ბრუნვის
ფორმა -და („ზე“) სუფიქსით ნაწარმოები (ბრუნების მეორე ტიპის
შესაბამისად): ლ'ებერ-ალ-და ← ლ'ებერ-ალ'-ა-და „ოცდაათზე“ (შდრ.
ჩუჟალდა ← ჩუჟ-ალ'-ა-და „ცხენზე“).

ამრიგად, ლ'ებერალდა ცო—31, ლ'ებერალდა კიგო—32 და
ა. შ. ეს ნიშნავს: „ოცდაათზე ერთი“, „ოცდაათზე ორი“ და ა. შ.
ანწუხურ დიალექტშიც ამ შემთხვევაში იხმარება -და სუ-
ფიქსიანი ადგილობითი ბრუნვა (მეორე ბრუნებისა): თებერ-ალ-და
სო—31 და ა. შ. (შდრ. ამავე დიალექტში: ანწ-ი-ტა სო „11“...
ყო-ტა სო—21...—ამ შემთხვევაში კი იხმარება -ტა სუფიქსიანი
ადგილობითი ბრუნვის ფორმა, მასთან, მესამე ტიპის ბრუნების
შესაბამისი).

ზ) 40 — 99:

40 — კიყრგო	70 — ლ'აბყრჟალდა-ანწგო
41 — კიყრჟალდა-ცო	71 — ლ'აბყრჟალდა-ანწილა-ცო
42 — კიყრჟალდა-კიგო	80 — უნ'ყ'რგო
50 — კიყრჟალდა-ანწგო	81 — უნ'ყ'ყრჟალდა-ცო
51 — კიყრჟალდა-ანწილა-ცო	90 — უნ'ყ'ყრჟალდა-ანწგო
60 — ლ'აბყრგო	91 — უნ'ყ'ყრჟალდა-ანწილა-ცო
61 — ლ'აბყრჟალდა-ცო	99 — უნ'ყ'რჟალდა-ანწილა-იკგო

რიცხვითი სახელები „40“, „60“, „80“ ასეთი შედგენილობი-
საა: 40—კი-ყოგო = „ორ-ოცი“ (2×20), 60—ლ'აბ-ყოგო = „სამ-ოცი“
(3×20), 80—უნ'ყ'-ყოგო = „ოთხ-ოცი“ (4×20).

ამ რიცხვით სახელთა ადგილობითი ბრუნვის ფორმებს (კი-
ყოჟ-ალ-და [←კიყოჟ-ალ'-ა-და] „ოროცზე“, ლ'აბყოჟ-ალ-და [←ლ'აბ-
ყოჟ-ალ'-ა-და] „სამოცზე“, უნ'ყ'ყოჟ-ალ-და [←უნ'ყ'ყოჟ-ალ'-ა-და]
„ოთხოცზე“) დაერთვის რიცხვითი სახელები 1—19 და ვილებთ
შესაბამის რიცხვით სახელებს: 41—კიყოჟალდა-ცო = „ოროცზე
ერთი“ ... 51—კიყოჟალდა-ანწილა-ცო = „ოროცზე თერთმეტი“ ...
61—ლ'აბყოჟალდა-ცო = „სამოცზე ერთი“ ... 71—ლ'აბყოჟალდა-
ანწილა-ცო = „სამოცზე თერთმეტი“ ... 91—უნ'ყ'ყოჟალდა-ანწილა-
ცო = „ოთხოცზე თერთმეტი“ ...

თ) 100 — 1000:

100 — ნუსგო	601 — ანლ'ნუსიძალდა-ცო
101 — ნუსრძალდა-ცო	700 — ანტანუსგო
200 — კინუსგო	701 — ანტანუსიძალდა-ცო
201 — კინუსიძალდა-ცო	800 — მრტანუსგო
300 — ლ'აბნუსგო	801 — მიტანუსიძალდა-ცო
301 — ლ'აბნუსიძალდა-ცო	900 — რკნუსგო
400 — უნყნუსგო	901 — იკნუსიძალდა-ცო
401 — უნყნუსიძალდა-ცო	1000 — აზარგო
500 — შაყნუსგო	1001 — აზარალდა-ცო
501 — შაყნუსიძალდა-ცო	1959 — აზარალდა-იკნუსიძალდა
600 — ანლ'ნუსგო	კიყოძალდა-ანწილა-იკგო.

„ასის“ აღსანიშნავად ცალკე ფუძე გვაქვს: ნუს (-გო ნაწილაკით: ნუს-გო).

რიცხვითი სახელები „200“, „300“, „400“ და ა. შ. იმავე შედგენილობისაა, როგორც ქართულში: 200 — კი-ნუსგო = „ორ-ასი“, 300 — ლ'აბ-ნუსგო = „სამ-ასი“, 400 — უნყ-ნუსგო = „ოთხ-ასი“ და ა. შ. ხუნძ. რიცხვითი სახელი -გო ნაწილაკის გარეშე ქართ. რიცხვითი სახელის ფუძის ფარდია; შდრ.: ხუნძ. კი- (კი-ნუსგო) — ქართ. ორ- (ორ-ასი); ხუნძ. ლ'აბ- (ლ'აბ-ნუსგო) — ქართ. სამ- (სამ-ასი); ხუნძ. უნყ- (უნყ-ნუსგო) — ქართ. ოთხ- (ოთხ-ასი) და ა. შ. ხუნძურში ისევე შეუძლებელია ვეკონდეს: კიგო-ნუსგო (200), ლ'აბგო-ნუსგო (300) და ა. შ., როგორც ქართულში — ორი-ასი (200), სამიასი (300) და ა. შ.

ასევეა ნაწარმოები: კი-ყოგო, ლ'აბყოგო (და არა: კიგო-ყოგო, ლ'აბგო-ყოგო) და ა. შ. (იხ. ზემოთ) (შდრ. ქართ. „ორ-მეოცი“, „სამ-მეოცი“).

ნუსიძალდა (რომელსაც დაერთვის რიცხვითი სახელები 1—99) იგივე წარმოებაა, რაც ლ'ებერალდა „ოცდაათზე“, კიყოძალდა „ორმოცზე“, ლ'აბყოძალდა „სამოცზე“ და ა. შ. (იხ. ზემოთ რიცხვითი სახელები: 40—99); მაშასადამე, ნუსიძალდა = „ასზე“ (ნუსიძალდა-ცო = „ასზე ერთი“...).

აზარ-გო „ათასი“ სპარსულიდან ნასესხები აზარ- ფუძეა, ხუნძ. -გო ნაწილაკით გაფორმებული.

1001 — აზარალდა-ცო = „ათასზე ერთი“ და ა. შ.

2000 — კი-აზარგო = „ორ-ათასი“, 3000 — ლ'აბ-აზარგო = „სამ-ათასი“... 200.000 — კი-ნუს-აზარგო = „ორ-ას-ათასი“ (შდრ. ქართ. ორ ათასი, სამი ათასი.. ორ-ასი ათასი...).

§ 123. თვლის სისტემა. როგორც ვნახეთ, 40-დან მოყოლებული ასამდის თვლა ოცობითაა. ლ'ებერგო (30) ოცობით სისტემას არ განეკუთვნება, რაკი იგი ლ'აბ „სამ“-ფუძეს უკავშირდება (თუმცა, „ათის“ აღმნიშვნელი ფუძე მასში არა ჩანს; რაც შეეხება -ერ ელემენტს, რომელიც ლ'ებერგო [←ლ'აბ-ერ-გო]-ში გამოიყოფა ლ'აბ- „სამ“ ფუძესთან შეპირისპირებით, მისი რაობა, როგორც ეს ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, გაურკვეველია).

მაშასადამე, თვლის სისტემა—მთლიანად—ნარევია.

ზოგ თქმაში თვლის ათობითი სისტემა ბოლომდისაა გატარებული; კერძოდ, აულ დურანგის მეტყველებაში¹:

- 40 — უნყწალი
- (41 — უნყწალიძალდა-ცო)
- 50 — შაუწალი
- (51 — შაუწალიძალდა-ცო)
- 60 — ანლწალი
- 70 — ანტაწალი
- 80 — მიტაწალი
- 90 — იქწალი

-წალი, რომელიც აქ ერთეულების აღმნიშვნელ სახელებს დაერთვის, უნდა აღნიშნავდეს „ათეულს“ (შდრ. ანწ- „ათი“).

თავისებურია სისტემა ქარულ კილოში²:

20 — ყოგუ	60 — იბწილ
30 — ჰეებერგუ (←ლ'ებერგუ)	70 — იქწილ
40 — კიყოგო	80 — მოწილ
50 — ხწილ	90 — დოქილ←დოქწილ.

¹ И. Жирков, Авар.-рус. сл. დანართი: Кратк. грам. авар. яз. 83, 173.

² არნ. ჩიქობავა, საანგარიშო მოხსენება ქარულ კილოზე მუშაობისა...

აქ 40 ოცობითი სისტემის მიხედვითაა (კი-ყოგო „ორ-ოცი“) ნაწარმოები, მაგრამ 50-დან მოყოლებული სისტემა ათობითი ჩანს, თუმცა გაუგებარი რჩება, თუ რა არის მამრავლად გამოყენებული (ჩანს: ხ-ო—5, იხ—6, იკ—7, მო—8, ჯოკ—9, მაგრამ ასეთი რიცხვითი სახელები—ცალკე აღებული—ქარულს არ მოეპოვება; შდრ. შაუგუ—5, ანჰაჰგუ—6, ანკაჰგუ—7, მიკაჰგუ—8, იკგუ—9).

§ 124. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი არსებით სახელთან ერთად. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი არსებით სახელის მსაზღვრელის როლში -გო ნაწილაკიანია (თუ კომპოზიტს არ ვიღებთ). არსებითი სახელი ყველა რიცხვით სახელთან მხოლოდობით რიცხვში დაისმის (როგორც ქართულში): კიგო ჰალმალ „ორი ამხანაგი“... ლ'აბგო ვაცო „სამი ძმა“... შაუგო ჯაცო „ხუთი და“... ანწგო ჩუ „ათი ცხენი“... (თუ შენაერთი კომპოზიტს იძლევა, -გო ნაწილაკი რიცხვით სახელს აღარ ექნება: ლ'აბჰინ „სამყურა“... კინუსგო „ორ-ასი“...).

რაოდენობითი რიცხვითი სახელი არსებით სახელთან ერთად ხმარებისას კლას-ნიშანს არ დაირთავს და, მაშასადამე, შეთანხმებას არსებით სახელთან კლასში ადგილი არა აქვს (იხ. ზემოთ მაგალითები). ამით რიცხვითი სახელი განსხვავდება მსაზღვრელად გამოყენებული ზედსართავი სახელისაგან, რომელიც უთანხმდება არსებით სახელს კლასში (და რიცხვში).

რაც შეეხება შეთანხმებას ბრუნვაში, რიცხვითი სახელი არსებით სახელთან ერთად ხმარებისას ისევე უცვლელია ბრუნვათა მიხედვით, როგორც ზედსართავი სახელი (და ყველა სხვა სახელი მსაზღვრელის როლში):

სახ. ლ'აბგო ვაცო „სამი ძმა“

ერგ. ლ'აბგო ვაცაასა

ნათ. ლ'აბგო ვაცაასაჟულ

მიც. ლ'აბგო ვაცაასაჟე

§ 125. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი არსებითი სახელისაგან დამოუკიდებლად. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი, როცა იგი წინადადებაში არსებითი სახელისაგან დამოუკიდებლად არის ნახმარი, დაირთავს კლასების (და რიცხვის) მიხედვით განსხვავებულ სუფიქსებს: -ავ, -აჰ, -აბ; -ალ (ე. ი: იმავე სუფიქსებს, რასაც ზედსართავი სახელის ფუძე დაირთავს): ცოჰ-ავ, ცოჰ-აჰ, ცოჰ-აბ „ერთი“ (მრ. ცოჰ-ალ); კიგოჰ-ავ, კიგოჰ-აჰ, კიგოჰ-აბ „ორი“ (მრ. კიგოჰ-ალ); ლ'აბგოჰ-ავ, ლ'აბგოჰ-აჰ, ლ'აბგოჰ-აბ

„სამი“ (მრ. ლ'აბგოჲ-ალ); უნყოჲ-ავ, უნყოჲ-აჲ, უნყოჲ-აბ „ოთხი“ (მრ. უნყოჲ-ალ)... ანწგოჲ-ავ, ანწგოჲ-აჲ, ანწგოჲ-აბ „ათი“ (მრ. ანწგოჲ-ალ) და ა. შ. (-ჲ აქ ყველგან ხმოვანთგასაყარია).

ასეთი რიცხვითი სახელი იბრუნვის (როგორც ზედსართავი სახელი) შესაბამისად კლასებისა და რიცხვისა:

სახ.	კიგოჲ-ა-ვ	<u>კიგოჲ-ა-ჲ კიგოჲ-ა-ბ</u>	კიგოჲ-ა-ლ
ერგ.	კიგოჲ-ა-სა	კიგოჲ-ა-ლ'ა	კიგოჲ-ა-ზ
ნათ.	კიგოჲ-ა-სა-ულ	კიგოჲ-ა-ლ'ა-ულ	კიგოჲ-ა-ზ-ულ
მიც.	კიგოჲ-ა-სა-ე	კიგოჲ-ა-ლ'ა-ე	კიგოჲ-ა-ზ ე

კიგო-ჲ-ავ (-აჲ, -აბ, -ალ) მხოლოდ იმით განსხვავდება კიგო-საგან, რომ პირველი დამოუკიდებლად იხმარება (გასუბსტანტივებულია); შდრ.: კიგოჲ-ავ ვაჰანა „ორი მოვიდა“ (კიგოჲ-ალ რაჰანა „ორნი მოვიდნენ“) — კიგო ვაცა ვაჰანა „ორი ძმა მოვიდა“ (არ ითქმის: კიგოჲ-ავ ვაცა ვაჰანა).

მაშასადამე, რიცხვითი სახელის ამ ფორმებს შორის იგივე განსხვავებაა, რაც ზედსართავის ჰიტინ-ავ და ჰიტინ-ავ-ავ („პატარა“) ფორმებს შორის გვაქვს (ჰიტინ-ავ და კი-გო ორივე მსაზღვრელად შეიძლება გვექონდეს, ხოლო ჰიტინ-ავ-ავ და კიგოჲ-ავ — ორივე დამოუკიდებლად იხმარება). შესაბამისობაა ფუძეთა მიხედვითაც; შდრ.: კი-„ორ-“ (-გო ნაწილაკის გარეშე) — ჰიტინ-„პატარა“- (-ავ სუფიქსის გარეშე). აქედან ისიც გამომდინარეობს, რომ -გო ნაწილაკი რიცხვითი სახელის ფუძესთან იმავე მიმართებაშია, როგორშიც -ავ სუფიქსი — ზედსართავის ფუძესთან.

შენიშვნა. რიცხვითი სახელი შეიძლება დამოუკიდებლად ხმარებისას არ დაირთავდეს -ავ სუფიქსს (მაგალ., თვის დროს: კიგო—2, ლ'აბგო—3 და ა. შ.), მაგრამ ასეთ შემთხვევებში სათანადო არსებითი სახელი (მაგალ., თვისას იმ საგანთა სახელი, რომელთაც ითვლიან) ყოველთვის იგულისხმება.

§ 126. კრებითი ჩიცხვითი სახელეზი. იგივე -ავ (-აჲ, -აბ, -ალ) ზედსართავი სუფიქსი, რომელიც დამოუკიდებლად ხმარებულ რაოდენობით რიცხვით სახელს დაერთვის (-გო ნაწილაკის შემდეგ), შეიძლება ფუძესაც მოჰყვეს (-გო ნაწილაკის წინ) და მაშინ სათანადო რიცხვით სახელს კრებითი მნიშვნელობა ექნება; შდრ.: კიგო „ორი“ — კიჲ-ავ-გო, კიჲ-აჲ-გო, კიჲ-აბ-გო „ორივე“, მრ. კიჲ-ალ-გო „ორნივე“ (-ჲ ხმოვანთგასაყარია, რომელიც ყო-

ველთვის იჩენს თავს, როცა ფუძე ხმოვანზეა გათავებული; შდრ. ქვემოთ);

ლ'აბგო „სამი“—ლ'აბ-ავ-გო, ლ'აბ-აჲ-გო. ლ'აბ-აბ-გო „სამივე“, ხცე რძოე: მრ. ლ'აბ-ალ-გო:

უნყო (←უნყ-გო) „ოთხი“—უნყ-ავ-გო, უნყ-აჲ-გო, უნყ-აბ-გო „ოთხივე“: მრ. უნყ-ალ-გო...

ანწგო „ათი“—ანწ-ავ-გო, ანწ-აჲ-გო, ანწ-აბ-გო „ათივე“; მრ. ანწ-ალ-გო...

ასეთი რიცხვითი სახელი შეიძლება იხმარებოდეს როგორც დამოუკიდებლად (ლ'აბ-ავ-გო ვაჰანა „სამივე მოვიდა“...), ისე მსაზღვრელადაც (ლ'აბ-ავ-გო ვაცო ვაჰანა „სამივე ძმა მოვიდა“...).

მრავლობითი რიცხვის ფორმა (კიჲ-ალ-გო, ლ'აბ-ალ-გო...) მაშინ იხმარება, როცა მხედველობაშია სხვადასხვა გრამატიკ. კლასის საგნები (მაგალ., მამაკაცები და ქალები): კიჲ-ალ-გო რ-აჰანა „ორივენი მოვიდნენ“ (მამაკაციც და ქალიც). მხოლოდ ერთი რომელიმე კლასის ფარგლებში კრებით რიცხვით სახელს მხოლოდობითის ფორმა ექნება: კიჲ-ავ-გო ვაჰანა (I კლ.), კიჲ-აჲ-გო აჰანა (II კლ.), კიჲ-აბ-გო ბაჰანა (III კლ.) „ორივე მოვიდა“.

კრებითი რიცხვითი სახელი ბრუნებისას ბრუნვის ნიშნებს უშუალოდ ფუძეზე (-გო ნაწილაკის წინ) დაირთავს:

ლ'აბ ავ-გო (I კლ.)—ერგ. ლ'აბ-ასა-გო, ნათ. ლ'აბ-ასა-ულ-გო, მიც. ლ'აბ-ასა-ე-გო; ადგ. I ლ'აბ-ასა-და-გო, ადგ. II ლ'აბ-ასა-უ-ჟ-გო და ა. შ.

ლ'აბ-აჲ-გო (II კლ.), ლ'აბ-აბ-გო (III კლ.)—ერგ. ლ'აბ-ალ'ა-გო, ნათ. ლ'აბ-ალ'ა-ულ-გო, მიც. ლ'აბ-ალ'ა-ე-გო; ადგ. I ლ'აბ-ალ-და-გო, ადგ. II ლ'აბ-ალ'ა-უ-ჟ-გო და ა. შ.

ლ'აბ-ალ-გო (მრ. რ.)—ერგ. ლ'აბ-აზ-გო, ნათ. ლ'აბ-აზ-ულ-გო, მიც. ლ'აბ-აზ-ე-გო; ადგ. I ლ'აბ-აზ-და-გო, ადგ. II ლ'აბ-აზ-უ-ჟ-გო და ა. შ.

§ 127. რიგობითი რიცხვითი სახელეზი. რიგობითი რიცხვითი სახელები აღწერილად იწარმოება: რაოდენობითი რიცხვითი სახელის ფუძეს დაერთვის აბიზე („ოქმა“) ზმნის მყოფადის მიმღობა: აბილ-ე-ვ (I კლ.), აბილ-ე-ჲ (II კლ.), აბილ-ე-ბ (III კლ.), აბილ-ე-ლ (მრ. რ.); შდრ. (მაგალითები მოგვეყავს მხოლ. რიცხვის III კლ. ფორმით):

კიგო „ორი“—კი-აბილ-ე-ბ „მეორე“ (ზედმიწ. „ორ-სათქმელი“); ლ'აბგო „სამი“—ლ'აბ-აბილ-ე-ბ „მესამე“ (ზედმიწ. „სამ-სათქმელი“);

უნყო „ოთხი“—უნყ-აბილ-ე-ბ „მეოთხე“ (ზედმიწ. „ოთხ-სათქმე-ლი“) და ა. შ.

თავისებურია „პირველი“: ტოცაე-ე-ე-საე-ე (I კლ.), ტოცაე-ე-ე-საე-ე (II კლ.), ტოცაე-ბ-ე-საე-ბ (III კლ.), ტოცაე-რ-ე-საე-ლ (მრ. რ.): იგი ნაწარმოებია ზმნისართისაგან ცაე-ე-ე „წინ“ (→ზედ-სართ. ცაე-ე-ე-საე-ე „წინა“→ტო-ცაე-ე-ე-საე-ე „პირველი“, ზედმიწ. „უველაზე წინა“).

აღწერითად ნაწარმოები ცო-აბილ-ე-ბ „პირველი“, ზედმიწ. „ერთ-სათქმელი“ (რიცხვითი სახელისაგან ცო „ერთი“) იხმარება უმთავ-რესად რთულ რიცხვით სახელებთან: ანწილა ცო-აბილ-ე-ბ „მეთერთ-მეტე“, ყოლო ცო-აბილ-ე-ბ „ორმოცდაპირველი“ და ა. შ.

§ 128. წილობითი ჩიცხვითი სახელმეზი. წილობით რიცხვით სახელად გამოიყენება დამოუკიდებელი სიტყვა: ბუტა „ნაწილი“. რომელიც დაერთვის რაოდენობითი რიცხვითი სახელის ნათესაო-ბითი ბრუნვის ფორმას, რომელსაც, თავის მხრივ, შეიძლება ზედ-სართაული -ა-ბ (||-ე-ბ) სუფიქსიც ახლდეს; შდრ.:

ლ'აბგო „სამი“—ლ'აბილ (ლ'აბილ-აბ') ბუტა „მესამელი“ (ზედ-მიწ. „სამის ნაწილი“);

უნყო „ოთხი“—უნყილ (უნყილ-აბ) ბუტა „მეოთხელი“ (ზედ-მიწ. „ოთხის ნაწილი“);

შაუგო „ხუთი“—შაუგილ (შაუგილ-აბ) ბუტა „მეხუთელი“ (ზედ-მიწ. „ხუთის ნაწილი“)...

ანწგო „ათი“—ანწილ (ანწილ-აბ) ბუტა „მეათელი“ (ზედმიწ. „ათის ნაწილი“)...

წარმოება, როგორც ჩანს, აღწერითია. ამგვარი წარმოების დროს ყურადღებას იქცევს რიცხვითი სახელის ფორმა (ლ'აბილ, უნყილ, შაუგილ... ანწილ...). ესაა. როგორც ზემოთ ითქვა, ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა (ლ'აბ-ი-ლ „სამისა“, უნყ-ი-ლ „ოთხისა“, შაუგ-ი-ლ „ხუთისა“... ანწ-ი-ლ „ათისა“... [შდრ.: განკ-ი-ლ „ქვისა“, ბაწ-ი-ლ „მგლისა“...]), ხოლო პარალელურად ხმარებული ფორმა ზედსარ-თაული -ა-ბ სუფიქსით (ლ'აბ-ი-ლ-აბ, უნყ-ი-ლ-აბ და ა. შ.) სხვა არა-ფერია თუ არ ნანათესაობითარი ზედსართავი (შდრ. ბუკნ-ი-ლ „კუთხისა“ → ბუკნ-ი-ლ-აბ „კუთხური“...). რიცხვითი სახელი ნათე-საობითის ფორმით (და მისგან ნაწარმოები ზედსართავის ფორ-

1 პ. უსლარი და ლ. ვირკოვი -ე-ბ სუფიქსიან ფორმებს აღნიშნავენ: ლ'აბილ (ლ'აბილ-ე-ბ) ბუტა „მესამელი“ (П. Услар. Анар. яз., გვ. 114, § 114; Л. Викрковн, Анар.-рус. сл., გვ. 178).

მით) აქ ბუტა („ნაწილი“) სახელის მსაზღვრელია (ლ'აბ-ი-ლ→ || ლ'აბ-ი-ლ-აბ ბუტა „სამის ნაწილი“, — „მესამედი“, უნყ-ი-ლ→ || უნყ-ი-ლ-აბ ბუტა „ოთხის ნაწილი“, — „მეოთხედი“...).

ნათესაობითი ბრუნვის აღნიშნული ფორმა საინტერესოა, რამდენადაც ცალკე აღებული რაოდენობითი რიცხვითი სახელი ამჟამად ნათესაობითს ასე არ აწარმოებს; შდრ.: ლ'აბგოჟ-ასა-ულ (I კლ.), ლ'აბგოჟ-ალ'ა-ულ (II—III კლ.) „სამისა“, უნყგოჟ-ასა-ულ (I კლ.), უნყგოჟ-ალ'ა-ულ (II—III კლ.) „ოთხისა“ და ა. შ. — ნათესაობითის ეს — ამჟამად გაბატონებული — ფორმები ორფუძიანი ბრუნების შესაბამისი ფორმებია (განსხვავებული გრამატიკ. კლასების მიხედვით); ეს მაშინ, როდესაც ლ'აბ ი-ლ „სამისა“, უნყ-ი-ლ „ოთხის“ და ა. შ., რომელიც ზემოაღნიშნული — აღწერით — წარმოებისას იჩენს თავს, აგრეთვე ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაა, მაგრამ ერთფუძიანი ბრუნების შესაბამისი ფორმა (რომელიც გრამატიკ. კლასების მიხედვით გაურჩეველია).

„ნახევრის“ მნიშვნელობით ცალკე სიტყვაა: ბა(რ)შაად-, 'ბა(რ)შაად-აბ→ || ბაშაად-აბ.

§ 129. ფუძეგარკვევადი რიცხვითი სახელეზი. ცო-ცო „თითო“, კი-კი „ორ-ორი“, ლ'აბ-ლ'აბ „სამ-სამი“... ანწ-ანწ „ათათი“... რთულ რიცხვით სახელებში მეორდება ერთეულის აღმნიშვნელი ფუძეები (-გო ნაწილაკის გარეშე): ანწილა ცო-ცო „თერთმეტ-თერთმეტი“... ყოლო შაუ-შაუ „ოცდახუთ-ოცდახუთი“...

ნაძეალსახელი

§ 130. პირის ნაცვალსახელეზი. პირის ნაცვალსახელებია: ღუნ „მე“, მუნ „შენ“, ნიე „ჩვენ“ (ექსკლუზიური), ნილ' „ჩვენ“ (ინკლუზიური), ნუე „თქვენ“. მესამე პირისათვის იყენებენ ჩვენებით ნაცვალსახელს.

პირის ნაცვალსახელები ყველა სხვა ნაცვალსახელისაგან განსხვავებით გრამატიკულ კლასებს არ განარჩევენ (არ დაირთავენ კლას-ნიშნებს).

პირის ნაცვალსახელა ბრუნება

სახ.	ღუნ	მუნ	ნიე	ნილ'	ნუე
ერგ.	ღრ-ცაა	ღუ-ცაა	ნეე-ე-ცაა	ნელ'-ე-ცაა	ნოე-რ-ცაა
ნათ.	ღრ-რ	ღუ-რ	ნეე-ე-რ	ნელ'-ე-რ	ნოე-რ-რ
მიც.	ღრ-ჟე	ღუ-ჟე	ნეე-ე-ჟე	ნელ'-ე-ჟე	ნოე-რ-ჟე

ადგ. I დრ-და	დუ-და	ნეჟ-ე-და	ნელ'-ე-და	ნოჟ-რ-და
ადგ. II დი-ჯ	დუ-ჯ	ნეჟ-ე-ჯ	ნელ'-ე-ჯ	ნოჟ-რ-ჯ
				და ა. შ.

შენიშვნები და განმარტებები:

1. სახელობით ბრუნვაში დუნ („მე“) და მუნ („შენ“) გარჩეულია თავკიდური (ძირეული) თანხმოვნის მიხედვით. ეს განსხვავება დანარჩენ ბრუნვებში მოშლილია, განსხვავებას აქ ხმოვნითი ელემენტი ამყარებს (დ-ი-ცაა — დ-უ-ცაა...).

2. დუნ („მე“) და მუნ („შენ“) ნაცვალსახელთა ბოლოკიდური თანხმოვანი, რომელიც ფუძეს სახელობითი ბრუნვიდან არ გადაჰყვება დანარჩენ ბრუნვებში, ძირეული არ უნდა იყოს. ამ ნს ძველად ხმოვანიც უნდა ხლებოდა (შდრ. ახვახ. დენე „მე“, მენე „შენ“... ქართ. მენ(ა), შენ(ა)...)

3. მრავლობითის სახელობითში პირველი და მეორე პირები დაპირისპირებულია ერთმანეთთან ხმოვნითი ელემენტის მიხედვით: ნიჟ („ჩვენ“ — ექსკლუზ.) — ნიჟე „თქვენ“; შდრ. მხოლოდობითი რიცხვის პირველი და მეორე პირებს შორის ანალოგიური დაპირისპირება ერგატივისა და მისგან მოყოლებულ ბრუნვებში: დ-ი-ცაა („მე“) — დ-უ-ცაა („შენ“).

ექსკლუზიური და ინკლუზიური ვარიანტები მრავლობითი რიცხვის პირველი პირის ნაცვალსახელისა ერთმანეთს უპირისპირდება ძირეული თანხმოვნის მიხედვით: ნიჟ (ექსკლ.) — ნილ' (ინკლუზ.) „ჩვენ“.

ნიჟ, ნილ', ნიჟე ნაცვალსახელთა ფუძისეული ხმოვნის შეცვლა ერგატივისა და მისგან მოყოლებულ ბრუნვებში ასიმილატიის შედეგია (ნიჟ-ე-ცაა ← ნიჟ-ე-ცაა... ნელ'-ე-ცაა ← ნილ'-ე-ცაა... ნოჟ-რ-ცაა ← ნიჟ-რ-ცაა... — მახვილიანი დამაკავშირებელი ხმოვანი იმსგავსებს უმახვილო ფუძისეულ ხმოვანს).

შენიშვნა. სამწერლო ხუნძურის ორთოგრაფიული ნორმების მიხედვით ნიჟ, ნილ', ნიჟე ნაცვალსახელთა ფუძისეული ხმოვანი უცვლელად იწერება დანარჩენ ბრუნვებშიც (ნიჟეცაა, ნილ'ეცაა, ნიჟოცაა).

4. ნათესაობითის ნიშნად პირის ნაცვალსახელებს აქვთ -რ (დი-რ, დუ-რ, ნეჟ-ე-რ, ნელ'-ე-რ, ნოჟ-რ). ეს -რ, როგორც ვიცით (§ 61), წარმოშობით — ისტორიულად არსებული — IV გრამატიკული კლასის ნიშანია; ძველად ნათესაობითის ფორმაში უნდა გვექონოდა

დანარჩენი კლასების ნიშნებიც (ცვალებადი შესაბამისად საზღვრული სახელის გრამატიკ. კლასებისა): *ლი-ე ვაცო „ჩემი ძმა“, *ლი-ჟა ცაცო „ჩემი და“ და ა. შ.

შენიშვნა. ეგვეე -რ ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი ჩანს სიტყვაში: ჩიჟ-ა-რ „სხვისი“ (ეტიმოლოგ. „რომელიღაც“ კაცისა“; შდრ. ჩი „კაცი“).

5. მიცემითი ბრუნვის -ე დაბოლოებას რომ წინ -ჟ- უძღვის (ლი-ჟ-ე, დუ-ჟ-ე, ნეე-ე-ჟ-ე, ნელ'-ე-ჟ-ე, ნოე-ო-ჟ-ე), ესეც გაქვევე-ბული კლას-ნიშანია (შდრ. ქვემოთ ანწუხური დიალექტის ჩვენება).

6. დიალექტური თავისებურებებიდან აღსანიშნავია:

ა) მრავლობითი რიცხვის მეორე პირისათვის სამხრ.-ხუნძურის კილო-თქმებში მუე გვაქვს. ეს ვარიანტი უნდა იყოს ამოსავალი ჩრდ.-ხუნძ. (და სამწუ. ხუნძ.) ნუე-ისათვის: ნუე ← მუე (ა. შიფნერი)¹;

ბ) სამხრ.-ხუნძურის ზოგ თქმაში (მაგალ., ჭარული კილოს თალურ თქმაში, აგრეთვე ჭარადის რაიონის ზოგი აულის [მაგალ., აულ წინების] მეტყველებაში) მრავლობითი რიცხვის პირველ პირში ნაცვლად ორი ვარიანტისა—ნიე (ექსკლ.) და ნილ' (ინკლუზ.) „ჩვენ“—გარჩეულია ერთი ვარიანტი: ნიე „ჩვენ“ (ზოგადი მნიშვნელობით);

გ) თვალსაჩინოა სხვაობა ერგატივის დაბოლოებების მიხედვით; შდრ.: ჩრდ.-ხუნძ. (და სამწერ. ხუნძ.) -ცაა (ლი-ცაა, დუ-ცაა, ნეე-ე-ცაა, ნელ'-ე-ცაა, ნოე-ო-ცაა)—ანწუხ. -ლ'ა → || -ლ': ღი-ლ'(ა), დუ-ლ'(ა), ნეე-ე-ლ'(ა), ნელ'-ე-ლ'(ა), მუე-ე-ლ'(ა); ანდალ. (ჭობ.-სოლრათლ.) ღ'ა ← -ლ'ა (§ 46): ღი-ლ'ა, დუ-ლ'ა, ნეე-ე-ლ'ა, ნელ'ა-ე-ლ'ა, მუე-ე-ლ'ა; ჰიდ. -ლ'ა ← -ლ'ა (§ 46) მხოლოდით რიცხვში, -დ მრავლობითში: ღი-ლ'ა || ი-ლ'ა, დუ-ლ'ა || უ-ლ'ა, ნეე-ე-დ, ნელ'ა-ე-დ, ნუე-ე-დ; ჭარ. -ჰჰჰჰა ← -ლ'ა ← -ლ'ა (§ 48) მხოლოდითში, -დ მრავლობითში: ღი-ჰჰჰა, დუ-ჰჰჰა, ნეე-ე-დ, ნეჰჰჰა-ე-დ, მოე-ო-დ;

ზოგჯერ (მაგალ., კოპორიბ-სა და ყაიბ-ში) ერგატივი არაა გარჩეული სახელობითისაგან (მრავლობით რიცხვში): ნიე, ნილ' „ჩვენ“, ნუე „თქვენ“ სახელობითიცაა და ერგატივიც, რაც არქაული ძოვლენაა; წინათ არც მხოლოდითი რიცხვის პირის ნაცვალსახელებს უნდა ჰქონოდა ერგატივი სახელობითისაგან გარჩე-

¹ შდრ. რ. ერკერტთან: „მეორე პირი მრავლობითისა მუე ახალი წარმოება ჩანს მხოლოდითის მუნ-ის („შენ“) მიხედვით“-ო (იხ. Die Sprachen des kaukasischen Stammes, ნაწ. II, გვ. 177).

ული. (ზღრ. ქართულში: მე, შენ, ჩვენ, თქვენ—სახელობითისთვისაც იხმარება და ერგატივისათვისაც; ანალოგიური ვითარება გვაქვს დალესტინის სხვა ენებშიც).

დ) ანწუხურ დიალექტში პირის ნაცვალსახელთა (ისევე, როგორც სხვა სახელთა) მიცემით ბრუნვაში წარმოდგენილია გრამატიკ. კლასების (და რიცხვის) ცოცხალი (ცვალებადი) ნიშნები: ღი-ვ-ე, ღი-ჟ-ე, ღი-ბ-ე, ღი-რ-ე; ღუ-ვ-ე, ღუ-ჟ-ე, ღუ-ბ-ე, ღუ-რ-ე...

§ 131. კითხვითი ნაცვალსახელთა. კითხვითი ნაცვალსახელთა: შიი-ვ (I კლ.) „ვინ?“ შიი-ჟ (II კლ.) „ვინ?“ შიი-ბ (III კლ.) „რა?“, მრ. რ. ში-ალ.

კითხვით ნაცვალსახელთა ბრუნება

სახ.	შიი-ვ, შიი-ჟ „ვინ?“	შიი-ბ „რა?“;	შიალ (მრ. რ.)
ერგ.	ლ'იი-ცაა	საუნ-ცაა	ლ'იი-ცაა
ნათ.	ლ'იი-ლ	საუნ-ღ-უ-ლ	ლ'იი-ლ
მიც.	ლ'იი-ჟ-ე	საუნ-ღ-უ-ჟ-ე	ლ'იი-ჟ-ე
ადგ. I	ლ'იი-და	საუნ-და	ლ'იი-და
ადგ. II	ლ'იი-ჭ	საუნ-ღ-უ-ჭ	ლ'იი-ჭ და ა. შ.

1. კითხვით ნაცვალსახელებს სახელობით ბრუნვაში საერთო ფუძე (შიი-) აქვთ გამოყენებული, განსხვავებულია ფუძეს დართული გრამატიკული კლასის ნიშნები. დანარჩენ ბრუნვებში საერთო ფუძეს ცვლის სხვადასხვა ფუძეები: ლ'იი- („ვინ“ ნაცვალსახელისათვის) და საუნ- („რა“ ნაცვალსახელისათვის).

2. საუნ- ფუძე თავისი აგებულებით გვაგონებს პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელთა ფუძეებს; ზღრ.:

ღუნ („მე“) — მუნ („შენ“) — საუნ- („რა“).

3. ნათესაობითსა და მიცემითში საუნ- ფუძეს დაერთვის -ღ: საუნ-ღ: ეს -ღ ძველად ერგატივშიც უნდა გვექონოდა (აქედან უნდა იყოს იგი ფუძეს გადმოყოლილი ნათესაობითსა და მიცემითში). სამბრულ-ხუნძურში -ღ ერგატივშიც გვაქვს, როგორც ამ ბრუნვის ნიშანი (იხ. ქვ. 7).

4. სახელობით ბრუნვაში „ვინ“ ნაცვალსახელი გარჩეულია კლასების („სქესების“) მიხედვით: შიი-ვ (I კლ.) „ვინ“ (შუმაკაცი) — შიი-ჟ (II კლ.) „ვინ“ (ქალი). ერგატივიდან მოყოლებული კი ორივე კლასი საზიარო ფორმას იყენებს (ერგ. ლ'იი-ცაა „ვინ“ და ა. შ. — ითქმის როგორც მამაკაცის, ისე ქალის მიმართ). ეს ფაქტი იმ

დროის გადმონაშთი უნდა იყოს, როცა I და II კლასები დიფერენცირებული არ იყო, გარჩეული იყო ადამიანის კლასი, რომელშიც შედიოდა მამაკაციც (ადამიანი მამრობითი სქესისა) და ქალიც (ადამიანი მდედრობითი სქესისა). ერგატივიდან მოყოლებული ხუნძური კითხვითი ნაცვალსახელები სემასიოლოგიურად ისევეა დიფერენცირებული, როგორც ქართულში „ვინ“ და „რა“ (ლ'აი-ცაა „ვინ“ — საუნ-ცაა „რამ“: პირველი იხმარება ადამიანის მიმართ განურჩევლად სქესისა, მეორე ყველა დანარჩენის — ცოცხალი არსების, ნივთის თუ მოვლენის — მიმართ; შდრ. რუსულში სულ სხვაგვარი დაპირისპირებაა „кто“ — „что“ კითხვითი ნაცვალსახელების მნიშვნელობათა).

5. ერგატივისა და დანარჩენ ბრუნვათა ჩვენება უძველესი ჩანს სახელობითისაზე იმ მხრივაც, რომ აქ მნიშვნელობები („ვინ“ — „რამ“) გარჩეულია ფუძეების მიხედვით (ლ'აი-ცაა „ვინ“ — საუნ-ცაა „რამ“); სახელობით ბრუნვაში კი ერთი და იმავე (შაი-) ფუძის ხმარება მეორეული უნდა იყოს. ეს საერთო ფუძე სახელობითისა წარმოშობით შეიძლება მივიჩნიოთ „ვინ“ ნაცვალსახელის (ლ'აი-) ფუძის ფონეტიკურ ვარიანტად, რომელიც შემდეგ „რა“ ნაცვალსახელისათვისაც იქნა გამოყენებული; სქემატურად:

ერგ.-ნათ.-შიც. ლ'აი- („ვინ“) — საუნ- („რამ“)

სახელობითი შაი- → შაი-

სახელობითში მოიშალა სხვაობა ფუძეთა მიხედვით, მნიშვნელობებს გრამატიკული კლასის ნიშნები გვარჩევიანებს: შაი-ვ (I კლ.), შაი-ჰ (II კლ.) „ვინ?“ — შაი-ბ (III კლ.) „რა?“.

საუნ- ფუძის სიძველეს „რა“ ნაცვალსახელისათვის მონათესავე ენათა ჩვენებაც უჭერს მხარს; შდრ.: ხუნძ. საუნ-, ლაკ. საა- (ნათ. საა-ლ), დარგ. სი- (ერგ. სი-ლი), ბაცბ. სტენ-, აღიდ. სგდ (ყაბარდ. სგთ) „რა“ და — შესაძლოა — ქართ. *სა- (სა-ნა-მდის, სა-და...).

6. მრავლობით რიცხვს სახელობით ბრუნვაში საკუთარი ფორმა აქვს: შაალ („ვინები“ ან „რაები“), მაგრამ დანარჩენ ბრუნვებში იგი საკუთარ ფორმებს მოკლებულია: იყენებს მხოლოდობითის ფორმებს (როცა ადამიანი ივარაუდება: ლ'აი-ცაა „ვინ“, „ვინებმა“, ძვ. ქართ. „ვიეთა“...).

სახელობითის ფორმა მრავლობითისა (შაალ) გვიანდელი წარმოება ჩანს (ძველად მრავლობითის საკუთარი ფორმა კითხვით

ნაცვალსახელებს არც სახელობითში უნდა ჰქონოდა; შდრ. ქართ. „ვინ“, „რა“—ორსავე რიცხვში გამოიყენება; „ვინები“, „რაები“ || „რანი“ ახალი წარმოება).

7. დიალექტური თავისებურებებიდან კითხვით ნაცვალსახელთა ბრუნებისას მთავარია:

ა) ერგატივის ნიშნად -დ-ს ხმარება სამხრ.-ხუნძურ კილო-თქმებში (ჩრდ.-ხუნძ. და სამწ. ხუნძურის -ცა-ს ადგილას): ლ'აი-დ „ვინ?“—საუნ-დ || საუნ-დ-უ-დ „რამ?“ (ძველად. ჩრდ.-ხუნძურშიც -დ უნდა გვექონოდა -ცა-ს ადგილას, რასაც მოწმობს ნათესაობითისა და მიცემითის ფორმები „რა“ ნაცვალსახელისა: საუნ-დ-უ-ლ „რისა“, საუნ-დ-უ-გ-ე „რასა“—იხ. ზემოთ: 3);

ბ) ანწუხურ დიალექტში კითხვით ნაცვალსახელთა მიცემითის ფორმებში გრამატიკ. კლასის ნიშნები (და მრ. რიცხვის ნიშანი) ისევეა წარმოდგენილი, როგორც სხვა სახელებში (იხ. სქემა: გვ.222).

გ) ჰიდურში კითხვითი ნაცვალსახელი შაი-ბ („რა“) ბრუნებისას ფუძეს არ იცვლის: საბ. შაი-ბ, ერგ. შაიბ-ალ'ა, ნათ. შაიბ-ალ'ა-ულ, მიც. შაიბ-ალ'ა-ე..., რაც მეორეულია: შედეგია სახელობითის ფუძის (-ბ კლას-ნიშანთან ერთად!) გავრცელებისა დანარჩენ ბრუნებში. მაგრამ „ვინ“ ნაცვალსახელი ჰიდურშიც ფუძეცვალეზადია: საბ. შაო←შაი-ე (§ 26), შაი-გ „ვინ“—ერგ. ლ'აი-დ და ა. შ. (იხ. სქემა: გვ. 221).

ქოხურში „რა“ ნაცვალსახელის ფუძეში (ერგატივიდან მოყოლებული) -ხა-ს პარალელურად შა-ც შეიძლება გვექონდეს: საუნდ'ული || შაუნდ'ული „რამ“ და ა. შ., რაც სახელობითის შა თანხმონიანი ფუძის ანალოგიის შედეგია (იხ. სქემა: გვ. 221).

§ 132. უკუქცევითი ნაცვალსახელი ისევე, როგორც კითხვითი და ჩვენებითი ნაცვალსახელები, სახელობით ბრუნვაში დაირთავს გრამატიკული კლასებისა და მრ. რიცხვის ნიშნებს: ეი-ვ (I კლ.), ეი-გ (II კლ.), ეი-ბ (III კლ.); ჟალ (მრ. რ.) „თვითონ“. ეს ნაცვალსახელი მესამე პირს აღნიშნავს („ის 'თვითონ'“). უკუქცევითობას ზოგადად (ყველა პირისათვის) გამოხატავს -გო ნაწილაკი, რომელიც ასეთი მნიშვნელობით შეიძლება დაერთოს როგორც ამ ნაცვალსახელს, ისე სხვა ნაცვალსახელებსაც (§ 136).

უკუქცევითი ნაცვალსახელის ბრუნება

სახ.	<u>ეი-ვ, ეი-ჟ, ეი-ბ;</u>	ჯალ
ერგ.	ეინ-ცაა	ეოდ-ო-ცაა ეუდ-ე-ცაა
ნათ.	ეინ-დ-ი-რ	ეოდ-ო-რ ეუდ-ე-რ
მიც.	ეინ-დ-ი-ჟ-ე	ეოდ-ო-ჟ-ე ეუდ-ე-ჟ-ე
ადგ. I	ეინ-და	ეოდ-ო-და ეუდ-ე-და
ადგ. II	ეინ-დ-ი-ჯ	ეოდ-ო-ჯ ეუდ-ე-ჯ

და ა. შ.

1. სახელობითში ფუძეს კლას-ნიშნები დაერთვის, მაგრამ და-ნარჩენ ბრუნვებში განსხვავება კლასების მიხედვით არაფრით არ-არის გამოხატული. ზოგ დიალექტში კი ეს ფუძისეულ (ან დამაკავ-შირებელ) ხმოვანთა მონაცვლეობით ხერხდება; შდრ., მაგალ.:

ქარულში:	სახ.	ეი-ვ,	<u>ეი-ჟ, ეი-ბ</u>
	ერგ.	ენ-ე-დ,	ენ-ე-დ...
პიდურში:	სახ.	ეი-ვ,	<u>ეი-ჟ, ეი-ბ</u>
	ერგ.	ენ-დ	ენ-დ

2. ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოება უკუქცევით ნაცვალსახელში იგივეა, რაც პირის ნაცვალსახელებში: -რ. ეს -რ აქაც გა-ქვავებული კლას-ნიშანია.

ზოგ დიალექტში -რ-ს ადგილას -ლ გვაქვს; შდრ.: ქარ. ენ-ე-ლ (I კლ.), ეუნ-უ-ლ (II-III კლ.) „თავისი“, მაგრამ: ეედ-ე-რ (მრ. რ.) „თავიანთი“ (მრავლობითის ნათესაობითში ისევ -რ არის!), ანწუნ. ღინ-ე-ლ „თავისი“, მაგრამ: უდ-ე-რ „თავიანთი“ (მრავლობითის ნათესაობითს აქაც -რ დაუცავს!). ეს -ლ შეიძლება იყოს -რ-ს ფონეტიკური ვარიანტი, თუ იგი სხვა სახელთა ნათესაობითი ბრუნვის -ლ დაბოლოების ანალოგიით არ არის -რ-სთან შენა-ცვლებული.

3. მხოლოდობითი რიცხვის ერგატივის ეინ- ფუძე ბოლოკიდური-თანხმოვნისა და, საერთოდ, ფუძის აგებულების მიხედვით გვა-გონებს დუნ („მე“), მუნ („შენ“) და საუნ- („რა“) ნაცვალსახელურ ფუძეებს.

სახელობითში ფუძეს ნ თანხმოვანი აქლია: ეი-.

ნათესაობითსა და მიცემითში ეინ- ფუძეს დაერთვის -დ: ეინ-დ- (შდრ. საუნ- „რა“ ნაცვალსახელის ფუძეზე დართული იგივე -დ თანხმოვანი იმავე ბრუნვებში: საუნ-დ- იხ. § 131). დიალექტებში ეს

-დ ფუძეს ერგატივშიც შეიძლება ჰქონდეს, როგორც ამ ბრუნვის დაბოლოება; შდრ. ჰიდ. ენ-დ || ეუნ-დ, ჰარ. ენ-ე-დ || ეუნ-უ-დ (იხ. ზემოთ: 1).

4. მრავლობითი რიცხვის ერგატივსა, ნათესაობითსა და მიცემითში გამოიყენება ეუდ- (ეუდ-ე-) || ეოდ- (ეოდ-ო-) ფუძე.

5. ანწუხურ დიალექტში ამ ნაცვალსახელის ძირეული თანხმოდანი ე→ჟ: ჟი- ← ეი- || ჟინ- ← ეინ-, მრ. რ. უდ- ← ჟუდ- ← ეუდ- (იხ. ბრუნების ნიმუშები: გვ. 222).

6. თვალსაჩინო სხვაობას აქვს ადგილი დიალექტთა შორის ერგატივის დაბოლოების მიხედვით: ჩრდ.-ბუნძ. -ცაა, ანწუხ. -ლ', ჰიდ., ჰარ. -დ; ანწუხური დიალექტი მიცემითის ფორმაში კლასებისა და მრ. რიცხვის ნიშნებს განარჩევს; ნათესაობითის წარმოებისას განსხვავება დიალექტთა შორის აღნიშნული გვექონდა ზემოთ (იხ. 2).

§ 133. ჩვენებითი ნაცვალსახელები. ჩვენებით ნაცვალსახელებს — ყველას — დაერთვის მხოლ. რიცხვში შესაბამისი კლას-ნიშანი (-ვ, -ჟ, -ბ), მრავლობითში — რიცხვის ნიშანი (-ლ): ჰა-ვ, ჰა-ჟ, ჰა-ბ; „ეს“, მრ. რ. ჰა-ლ „ესენი“... (ამის წინასწარ გათვალისწინებით ქვემოთ ჩვენებითი ნაცვალსახელები სიმარტივისათვის მოყვანილი იქნება I გრამატიკ. კლასის ფორმით, — კლას-ნიშნით: -ვ):

1) ა-ვ „ეს“ (პირველ პირთან ახლო მყოფი); პარალელურად იხმარება აგრეთვე: ჰა-ვ „ეს“;

2) ე-ვ „ეგ“ (მეორე პირთან ახლო მყოფი); პარალელურად იხმარება აგრეთვე: ჰე-ვ „ეგ“;

3) ა) დო-ვ „ის“ (როგორც პირველი, ისე მეორე პირისაგან მოშორებით მყოფი); ამისგან გარჩეულია კიდევ ორი ვარიანტი:

ბ) დო-ვ „ის“ (დაბალ ადგილას მყოფი) და

გ) ლ'ო-ვ „ის“ (მაღალ ადგილას მყოფი).

გორაკზე მდგარი გორაკის ძირას მყოფის შესახებ იტყვის: დო-ვ, ხოლო, თუ პირუკუ შემთხვევაა, — ლ'ო-ვ.

რაც შეეხება დო-ვ ვარიანტს, მას ხმარობენ მაშინ, როცა მითითებული და მისათითებელი ორივე თანაბარი სიმალლის ადგილება (ვთქვათ, ორივე გორაკზეა ან ორივე გორაკის ძირასაა).

ამ სამი ვარიანტიდან (დო-ვ, დო-ვ, ლ'ო-ვ) პირველი გამოიყენება ზოგადი (ნეიტრალური) მნიშვნელობითაც (სივრცისგან განყენებუ-

ლად) მესამე პირის ნაცვალსახელის როლში: ღუნ ვაჰანა „მე მო-
ვედი“, მუნ ვაჰანა „შენ მოხვედი“, ღო-ვ ვაჰანა „ის მოვიდა“...

ჩვენებითი ნაცვალსახელთა ბრუნება

ყველა ჩვენებითი ნაცვალსახელი ერთნაირად იბრუნვის. სანი-
მუშოდ ვაბრუნოთ ა-ვ „ეს“, ე-ვ „ეგ“ და დო-ვ „ის“ ნაცვალსახელები.

სახ.	ა-ვ	<u>ა-ა, ა-ბ</u> „ეს“	ა-ლ „ესენი“
ერგ.	ა-სა	ა-ლ'ა	ა-ზ
ნათ.	ა-სა-უ-ლ	ა-ლ'ა-უ-ლ	ა-ზ-უ-ლ
მიც.	ა-სა-ი-ა-ე	ა-ლ'ა-ი-ა-ე	ა-ზ-ი-ა-ე
ადგ. I	ა-სა-და	ა-ლ-და	ა-ზ-და
ადგ. II	ა-სა-უ-ჯ	ა-ლ'ა-უ-ჯ	ა-ზ-უ-ჯ და ა. შ.

სახ.	ე-ვ	<u>ე-ა, ე-ბ</u> „ეგ“	ე-ლ „ეგენი“
ერგ.	ე-სა	ე-ლ'ა	ე-ზ
ნათ.	ე-სა-უ-ლ	ე-ლ'ა-უ-ლ	ე-ზ-უ-ლ
მიც.	ე-სა-ი-ა-ე	ე-ლ'ა-ი-ა-ე	ე-ზ-ი-ა-ე
ადგ. I	ე-სა-და	ე-ლ-და	ე-ზ-და
ადგ. II	ე-სა-უ-ჯ	ე-ლ'ა-უ-ჯ	ე-ზ-უ-ჯ და ა. შ.

სახ.	დო-ვ	<u>დო-ა, დო-ბ</u> „ის“	დო-ლ „ისინი“
ერგ.	დო-სა	დო-ლ'ა	დო-ზ
ნათ.	დო-სა-უ-ლ	დო-ლ'ა-უ-ლ	დო-ზ-უ-ლ
მიც.	დო-სა-ი-ა-ე	დო-ლ'ა-ი-ა-ე	დო-ზ-ი-ა-ე
ადგ. I	დო-სა-და	დო-ლ-და	დო-ზ-და
ადგ. II	დო-სა-უ-ჯ	დო-ლ'ა-უ-ჯ	დო-ზ-უ-ჯ და ა. შ.

1. ა-ვ || ჰა-ვ... ე-ვ || ჰე-ვ... დო-ვ... ღო-ვ... ლ'ო-ვ (მნიშვნელობები
იხ. ზემოთ) მარტივ ფუძეებიანი ჩვენებითი ნაცვალსახელებია. ამათ-
გან პირველი ორის ფუძე შეიძლება დაერთოს სამი უკანასკნელის
(მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელთა) ფუძეებს და მოგვეცეს:
'ჰ'ა-და-ვ, 'ჰ'ა-ლა-ვ, 'ჰ'ა-ლ'ა-ვ... — 'ჰ'ე-დე-ვ, 'ჰ'ე-ლე-ვ, 'ჰ'ე-ლ'ე-ვ—
„ი ეს“... (შდრ. მეგრ. ა-თენა — ე-თინა).

შედგენილ ფუძეებიან ჩვენებით ნაცვალსახელთა მეორე კომპო-
ნენტის ხმოვნითი ელემენტი შეგუებულია პირველის ხმოვნით ელე-
მენტთან: რა ხმოვანიცაა პირველ კომპონენტში, იგივე გვაქვს მეო-
რეშიც (იხ. ზემოთ მაგალითები).

2. პირველ კომპონენტად ჰაის პარალელურად შეიძლება გვექონდეს ჰუ-ც (თუმცა ეს უკანასკნელი დამოუკიდებლად არ იხმარება): ჰუ-ღუ-ვ... ჰუ-ლუ-ვ... ჰუ-ლ'უ-ვ... „ი ეს“. კოხურ კილოკავში შედგენილ ჩვენებით ნაცვალსახელთა პირველ კომპონენტად ჰა-ს ნაცვლად დასტურდება ჰი- || ი-: 'ჰი-ღა-ვ... 'ჰი-ღა-ვ...

3. მესამე პირის მარტივ ფუძიან ჩვენებით ნაცვალსახელებს სამხრულ დიალექტებში ხმოვნით ელემენტად ა აქვთ (ნაცვლად ჩრდ.-ხუნძურის ო ხმოვნისა): ღა-ვ, ღა-ვ, ღ'ა-ვ (ფონეტიკ. ვარიანტებით: ანწუხ. თა-ვ, ქარ. ჰა-ვ და ა. შ.). საფიქრებელია, ეს ა ხმოვნიანი ვარიანტებია ამოსავალი ჩრდ.-ხუნძურის ო ხმოვნიანი ვარიანტებისათვის (ღო-ვ ← ღა-ვ, ღო-ვ ← ღა-ვ, ღ'ო-ვ ← ღ'ა-ვ).

4. ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბრუნებისას დიალექტებში არსებითი ხასიათის თავისებურებები აო შეიმჩნევა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ კლას-ნიშნებიან მიცემით ბრუნვას ანწუხურ დიალექტში (დასიი-ვ-ე, დასიი-გ-ე, დასიი-ბ-ე; დასიი-რ-ე „მას“ — შდრ. ჩრდ.-ხუნძურში: დოსიი-გ-ე „მას“ — გაქვავებული კლას-ნიშნით -გ-).

ბრუნვათა დაბოლოებები ყველა დიალექტში ერთი და იგივეა (განსხვავება ფონეტიკური პროცესების შედეგია); სახელდობრ:

მხოლოდობითი რიცხვის ერგატიულ ბრუნვას ორი დაბოლოება აქვს: -ხა და -ღ'ა (ქარულ დიალექტში -ღ'ა → ჰჰჰჰ); ამათგან პირველი (-ხა) სახელობითი ბრუნვის -ვ კლას-ნიშნის ადგალს იკავებს, ხოლო მეორე (-ღ'ა) სახელობითის -გ და -ბ კლას-ნიშნების ადგილს: სახ. ა-ვ „ეს“ — ერგ. ა-ხა, სახ. ა-გ, ა-ბ „ეს“ — ერგ. ა-ღ'ა.

ჩვენებითი ნაცვალსახელსათვის უცხოა -ცა (დიალექტ. -ღ) დაბოლოება ერგატივში.

მრავლობითი რიცხვის ერგატივში -ზ დაბოლოებაა, რომელსაც სახელობითის -ღ-ს (მრავლობითი რიცხვის ნიშნის) ადგილი უკავია (სახ. ა-ღ „ესენი“ — ერგ. ა-ზ).

ერგატივის ამ დაბოლოებებს დაერთვის ნათესაობითში: -უ-ღ (-სა-უ-ღ, -ღ'ა-უ-ღ, -ზ-უ-ღ), მიცემითში: -ი-გ-ე → || -ე (-სა-ი-გ-ე, -ღ'ა-ი-გ-ე; -ზ-ი-გ-ე → || -სა-ე, -ღ'ა-ე, -ზ-ე¹). საკუთრივ ნათესაობითის ნიშანია -ღ, საკუთრივ მიცემითისა — ე (§ 65).

¹ გამარტივებული ვარიანტები გვხვდება ჰიდურში. ლ. ჯირკოვს ეს ფონეტიკურად გამარტივებული ვარიანტები ნაჩვენები აქვს სამწერლო ხუნძური ვნისთვისაც: დოსი, დოლ'აე „ჰაა“, დოხე „მათ“ (ნაცვლად დოსიი-ე-დოლ'აი-ე „მას“, დოხი-ე „მათ“ ვარიანტებისა). (იხ. Л. Жирков, Авар. язык, дикт.: Крат. грам. авар. яз., გვ. 175). პ. უსლარსა და მ. საიდოვს კი აღნიშნული აქვთ გაუმარტივებელი ვარიანტები (П. Услар. Авар. яз., გვ. გვ. 95, 99; М. Саидов, Авар. язык, грам., გვ. 102).

3. ერგატივის ნიშნები -სა, -ლ'ა, -ზ ისევე, როგორც სახელობით ბრუნვაში კლას-ნიშნები -ვ, -ჲ, -ბ და მრავლობითი რიცხვის ნიშანი -ლ, ჩვენებით ნაცვალსახელებში მარტივი სახისაა (ოღენ თანხმოვნებია).

შენიშვნა. მარტივი სახე აქვს კლას-ნიშნებს კითხვითსა და უკუქცევით ნაცვალსახელებშიც (შიი-ვ, შიი-ჲ „ვინ“, შიი-ბ „რა“; ეი-ვ, ეი-ჲ, ეი-ბ „თვით“). (§§ 131, 132).

მაგრამ საზოგადო არსებით სახელებსა და ზედსართავ სახელებში ერგატივის ნიშნები -ა-სა, -ა-ლ'ა, -ა-ზ, მრავლობითი რიცხვის ნიშანი -ა-ლ, აგრეთვე ზედსართავი სახელის კლას-ნიშნებიანი -ა-ვ, -ა-ჲ, -ა-ბ სუფიქსები რთული შედგენილობის ფორმანტებია (შეიცავენ იმავე თანხმოვნით ელემენტს, რაც ჩვენებით ნაცვალსახელებში გვაქვს, და ხმოვნით ელემენტსაც). ეს ფორმანტები საზოგადო არსებითს და ზედსართავ სახელებში სავსებით ფარავენ ერთ-ერთი ჩვენებითი ნაცვალსახელების შესაბამის სრულ ფორმებს; შდრ.:

	ჩვენებ. ნაცვალსახ.	ზედსართ. სახ.	არსებ. სახ.
სახ. ავ	—	ჰიტინ-ავ	ვაცა
	„ეს“ (I კლ.)	„ჰატარა“ (I კლ.)	„ძმა“ (I კლ.)
ერგ. ასა		ჰიტინ-ასა	ვაცა-ასა
ნათ. ასაულ		ჰიტინ-ასაულ	ვაცა-ასაულ
მიც. ასა[იჲ]ე		ჰიტინ-ასა[იჲ]ე	ვაცა-ასა[იჲ]ე
სახ. აჲ		ჰიტინ-აჲ	ჲაცა
	„ეს“ (II კლ.)	„ჰატარა“ (II კლ.)	„და“ (II კლ.)
ერგ. ალ'ა		ჰიტინ-ალ'ა	ჲაცა-ალ'ა
ნათ. ალ'აულ		ჰიტინ-ალ'აულ	ჲაცა-ალ'აულ
მიც. ალ'ა[იჲ]ე		ჰიტინ-ალ'ა[იჲ]ე	ჲაცა-ალ'ა[იჲ]ე
სახ. აბ		ჰიტინ-აბ	ბაწ
	„ეს“ (III კლ.)	„ჰატარა“ (III კლ.)	„მგელი“ (III კლ.)
ერგ. ალ'ა		ჰიტინ-ალ'ა	ბაწ-ალ'ა ბაწიცაა
ნათ. ალ'აულ		ჰიტინ-ალ'აულ	ბაწ-ალ'აულ ბაწილ
მიც. ალ'ა[იჲ]ე		ჰიტინ-ალ'ა[იჲ]ე	ბაწ-ალ'ა[იჲ]ე ბაწიდე

სახ.	ალ	ჰიტინ-ალ	ვაცა-ალ
	„ენენი“	„პატარები“	„ძმები“
ერგ.	აზ	ჰიტინ-აზ	ვაცა-აზ
ნათ.	აზულ	ჰიტინ-აზულ	ვაცა-აზულ
მიც.	აზ[იჲ]ე	ჰიტინ-აზ[იჲ]ე	ვაცა-აზ[იჲ]ე

როგორც შედარებიდან ჩანს, ზედსართავი სახელებსა და საზოგადო არსებით სახელებს გამოყენებული აქვთ ჩვენებითი ნაცვალსახელის მზამზარეული ფორმები: ის, რაც ფორმებია ჩვენებითი ნაცვალსახელისა, ზედსართავებსა და არსებით სახელებში ფორმანტთა როლში გვევლინება¹. ერთადერთი განსხვავება საზოგადო არსებით სახელებსა და ზედსართავებს შორის—მათი ფორმანტების ჩვენებითი ნაცვალსახელის შესაბამის ფორმებთან მიმართების თვალსაზრისით — თავს იჩენს მხოლოდებითი რიცხვის სახელობით ბრუნვაში: აქ საზოგადო არსებითი სახელები წარმოდგენილია ფუძის სახით (გაუფორმებლად: ვაცა- „ძმა“, ძაცა- „და“, ბაწ- „მგელი“) მაშინ, როდესაც ზედსართავი სახელი გაფორმებულია (ჰიტინ-ავ, ჰიტინ-აჲ, ჰიტინ-აბ „პატარა“).

ჩვენებითი ნაცვალსახელი, ივარაუდება, ჯერ გამოიყენებოდა (ამა თუ იმ ფორმით) სათანადო სახელთან მსაზღვრელი ნაწევრის როლში, შემდეგ ეს ნაწევარი — ენკლიტიკურად ხმარებული — შეარწყმია სახელს, რომლის დაბოლოებები ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფორმათა შესაბამისი გამხდარა.

ნაწევარი შეიძლებოდა დართვოდა საზოგადო სახელებს; არ შეიძლებოდა დართვოდა საკუთარ სახელებს, პირის ნაცვალსახელებს... თვით საზოგადო სახელებს ნაწევარი მაშინ დაერთვოდა, როცა იგი განსაზღვრული იქნებოდა. განუსაზღვრელად აღებული იგივე საზოგადო სახელი არ დაირთავდა მსაზღვრელ ნაწევარს და ასეთ შემთხვევაში მას საკუთარი (და არა ნაცვალსახელური) ფორმები ექნებოდა. ახლანდელი მესამე ტიპის ბრუნება (ანუ ერთ-

¹ ამ ფაქტზე ყურადღება მიქცეულია სპეციალურ ლიტერატურაში. იხ.: Л. И. Жирков, Развитие частей речи в горских языках Дагестана, ЯСКД, I, 1935; არნ. ჩიქობავა, ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში, ენიმკის შობაზე, XII, 1942. გვ. 33; შდრ. აგრეთვე: ევგ. ჯეიჩანიშვილი, სახელთა ბრუნება წახურულში, იკე, XII, 1961; ბეს. კიკვიძე, ზედსართავი სახელი იხვრიულ-კავკასიურ ენებში, თსუ შრომები, ტ. 71, 1958, გვ. 99.

ფუძიანი ბრუნება) ესაა ორგანული (უნაწევრო) ბრუნება. ზოგი სა-
ზოგადო სახელი, როგორც ვიცით (§ 75), დღესაც შეიძლება ვაბრუ-
ნოთ ორი სხვადასხვა ტიპის მიხედვით: შდრ.: ერგ. ბაწი-ცაა „მგელ-
მა“, ნათ. ბაწი-ლ და ა. შ. (ორგანული [უნაწევრო], ისტორ. განუ-
საზღვრელი ბრუნება)—ერგ. ბაწ-ალ'ა „მგელმა“, ნათ. ბაწ-ალ'ა-ულ
და ა. შ. (ნაცვალსახელური, ისტორ. განსაზღვრული ბრუნება)¹.

**§ 134. პირის, კითხვით, უკუპაცვით და
ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბრუნების ნიშნუხები
დილაქტთა მონათხუხების მიხედვით²**

პირის ნაცვალსახელები

ხუნძახურ-პირკეული

სახ.	დუნ	მუნ	ნიე	ნილ'	ნუქ
	„მე“	„შენ“	„ჩვენ“ (ექსკლ.)	„ჩვენ“ (ინკლ.)	„თქვენ“
ერგ.	დიცაა	დუცაა	ნეჟეცაა	ნელ'ეცაა	ნოჟოცაა
ნათ.	დირ	დურ	ნეჟერ	ნელ'ერ	ნოჟორ
მიც.	დიჟე	დუჟე	ნეჟეჟე	ნელ'ეჟე	ნოჟოჟე

კოხური

სახ.	დუნ	მუნ	ნიე	ნილ'ა	მუქ
ერგ.	დილ'აა	დულ'აა	ნეჟელ'აა	ნელ'აელ'აა	მუჟელ'აა
ნათ.	დირ	დურ	ნეჟერ	ნელ'აერ	მუჟერ
მიც.	დიჟე	დუჟე	ნეჟეჟე	ნელ'აეჟე	მუჟეჟე

კიდური

სახ.	დუნ	მუნ	ნიე	ნილ'ა	ნუქ
ერგ.	დილ'აა	დულ'აა	ნეჟედ	ნელ'აედ	ნუჟედ
	ილ'აა	ულ'აა			
ნათ.	დირ	დურ	ნეჟერ	ნელ'აერ	ნუჟერ
მიც.	დე	დჟე	ნეჟეჟე (←ნე- ჟეჟე)	ნელ'აეჟე (←ნე- ლ'აეჟე)	ნუჟეჟე (←ნუ- ჟეჟე)

¹ ილ. ცერცვაძე, სახელთა ბრუნების ისტორიისათვის ხუნძურ-ანდიურ ენებში (მოხსენდა ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა განყოფილების სხდომას 19. XI. 1957 წ.).

² არნ. ჩიქობავა, ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში, ვნიმკის მოამბე, XII, 1942.

ანწუხური

სახ.	დუნ	მუნ	ნიე	ნილ'	მუე
ერგ.	დილ'(ა)	დულ'(ა)	ნეელ'(ა)	ნელ'ელ'(ა)	მუეელ'(ა)
ნათ.	ღირ	ღურ	ნეეერ	ნელ'ერ	მუეეერ
მიც.	ღი-ვ-ე	ღუ-ვ-ე	ნეეე-ვ-ე	ნელ'ე-ვ-ე	მუეეე-ვ-ე
	ღი-ჟ-ე	ღუ-ჟ-ე	ნეეე-ჟ-ე	ნელ'ე-ჟ-ე	მუეეე-ჟ-ე
	ღი-ბ-ე	ღუ-ბ-ე	ნეეე-ბ-ე	ნელ'ე-ბ-ე	მუეეე-ბ-ე
	ღი-რ-ე	ღუ-რ-ე	ნეეე-რ-ე	ნელ'ე-რ-ე	მუეეე-რ-ე

კარული

სახ.	დუნ	მუნ	ნიე	ნიჰჰჰ	მუე
ერგ.	დიჰჰჰა	დუჰჰჰა	ნეეედ	ნეჰჰჰედ	მოფოდ
ნათ.	ღირ	ღურ	ნეეერ	ნეჰჰჰეერ	მოფორ
მიც.	ღიჰ	ღუჰ	ნეეედ	ნეჰჰჰედ	მოფოდ

კითხვითი ნაცვალსახელები

ხუნძახურ-ჭირკეული

სახ.	<u>შიე, შიეი „ეინ?*</u>	შიიბ „რა?*
ერგ.	ლ'იიეა	საუნეა
ნათ.	ლ'იილ	საუნდულ
მიც.	ლ'იიე	საუნდუე

პიდური

სახ.	<u>შიო (←შიე), შიეი „ეინ?*</u>	შიიბ „რა?*
ერგ.	ლ'იილ	შიიბალ'ა
ნათ.	ლ'იილ	შიიბალ'აულ
მიც.	ლ'იე (←ლ'იიე)	შიიბალ'აე

კოხური

სახ.	<u>შიუე'ი (←შიე), შიუე'ი „ეინ?*</u>	შიუბ'ი „რა?*
ერგ.	ლ'იიდი'	საუნდ'ული' შიუნდ'ული'
ნათ.	ლ'იილ	საუნდული შიუნდული
მიც.	ლ'იიე	საუნდუე შიუნდუე

ანწუხური

სახ.	შაუ (I—II კლ.) „ვინ?“	შიბ „რა?“
ერგ.	ლ'აიკა	საუნდულ
ნათ.	ლ'აილ	საუნდულ
მიც.	ლ'აი-ვ-ე	საუნ-დ-უ-ვ-ე
	ლ'აი-მ-ე	საუნ-დ-უ-მ-ე
	ლ'აი-ბ-ე	საუნ-დ-უ-ბ-ე
	ლ'აი-რ-ე	საუნ-დ-უ-რ-ე

პარული

სახ.	შაევ, შაემ „ვინ?“	შაებ „რა?“
ერგ.	ჰაჰაიდ	საუნდულ
ნათ.	ჰაჰაიდ	საუნდულ
მიც.	ჰაჰაიდ	საუნდულა

უკუქცევითი ნაცვალსახელები

ხუნძახურ-ჭირკეული

სახ.	ქივ, ქიჲ, ქიბ	მრ. რ. ქალ „თვითონ“
ერგ.	ქინცა	ქოდოცა
ნათ.	ქინდირ	ქოდორ
მიც.	ქინდიჲ	ქოდოჲ

ჭიდური

სახ.	ქივ, ქიჲ,	ქიბ	მრ. რ. ქალ
ერგ.	ქენდ	ქუნდ	ქუდედ
ნათ.	ქენერ	ქუნერ	ქუდერ
მიც.	ქენე (← ქენეჲ)	ქუნე (← ქუნეჲ)	ქუდე (← ქუდეჲ)

ანწუხური

სახ.	ჰი-ვ, ჰი-მ ჰი-ბ	მრ. რ. ჰალ
ერგ.	ჰინელ'	ჰუდელ'
ნათ.	ჰინელ	ჰუდერ
მიც.	ჰინე-ვ-ე	ჰუდე-ვ-ე
	ჰინე-მ-ე	ჰუდე-მ-ე
	ჰინე-ბ-ე	ჰუდე-ბ-ე
		ჰუდე-რ-ე

ჭარული

სახ.	<u>ეივ, ეიფ</u>	ეიბ	მრ. რ.	ეალ ეი-ლ
ერგ.	ეენედ	ეუნედ		ეაზ ეედედ
ნათ.	ეენელ	ეუნელ		ეაზულ ეედერ
მიც.	ეენეფ	ეუნეფ		ეაზი ეედეფ

ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ხუნძახურ-ჭირკეული

სახ.	<u>დოფ, დობ „ის“</u>	მრ. რ.	დოლ
ერგ.	დოსა		დოზ
ნათ.	დოსაულ		დოზულ
მიც.	დოსაიფ		დოზიფ

ჭიდური

სახ.	<u>დეფ, დეაბ „ის“</u>	მრ. რ.	დეალ
ერგ.	დეასა		დეაზ
ნათ.	დეასაულ		დეაზულ
მიც.	დეასაფ		დეაზე

ჭობური

სახ.	<u>იდაფ, იდაბ „ის“</u>	მრ. რ.	იდალ
ერგ.	იდასა		იდაზ
ნათ.	იდასაულ		იდაზულ
მიც.	იდასაფ		იდაზე

ანწუხური

სახ.	<u>დაფ, დაბ „ის“</u>	მრ. რ.	დალ
ერგ.	დასა		დაზ
ნათ.	დასაულ		დაზულ
მიც.	{ და-სა-ი-ფ-ე	და-ლ'ა-ი-ფ-ე	და-ზ-ი-ფ-ე
	{ და-სა-ი-ფ-ე	და-ლ'ა-ი-ფ-ე	და-ზ-ი-ფ-ე
	{ და-სა-ი-ბ-ე	და-ლ'ა-ი-ბ-ე	და-ზ-ი-ბ-ე
	{ და-სა-ი-რ-ე	და-ლ'ა-ი-რ-ე	და-ზ-ი-რ-ე

ქართული

სახ. დავ	დაა, დაბ „ის“	მრ. რ. დალ
ერგ. დასა	დაჰჰჰ	დაზ
ნათ. დუსაულ	დუჰჰჰულ	დუზულ
მიც. დუსაუჰ	დუჰჰჰუჰ	დუზუჰ

§ 135. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები. სათანადო ნაცვალსახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა კუთვნილებითი ნაცვალსახელის როლში გამოდის: დირ „ჩემი“, დურ „შენი“, ნეერ „ჩვენი“ (ექსკლუზ.), ნელ'ერ „ჩვენი“ (ინკლუზ.), ნოეორ „თქვენი“, დოსაულ (I კლ.), დოლ'აულ (II—III კლ.) „მისი“, დოზულ „მათი“... ლ'აილ „ვისი?“ საუნდულ „რისა?“.

კუთვნილებითმა ნაცვალსახელმა შეიძლება დაირთოს ზედსართაული სუფიქსები: -ავ, -აჰ, -აბ, -ალ: დირ-ავ „ჩემი“... დურ-ავ „შენი“... და ა. შ.: დირ ვაცა || დირ-ავ ვაცა „ჩემი ძმა“, დირ ჯაცა || დირ-აჰ ჯაცა „ჩემი და“, დირ ჩუ || დირ-აბ ჩუ „ჩემი ცხენი“, დირ ვაცაალ || დირ-ალ ვაცაალ „ჩემი ძმები“.. (შდრ. ოცოლ ტონ || ოცოლ-აბ ტონ „ხარის ტყავი“.—იხ. § 115).

კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ბრუნება

კუთვნილებითი ნაცვალსახელი იბრუნვის იმგვარადვე, როგორც ზედსართავი სახელი:

სახ. დირ-(ავ),	დირ-(აჰ), დირ-(აბ);	დირ-(ალ) „ჩემი“
ერგ. დირ-ასა	დირ-ალ'ა	დირ-აზ
ნათ. დირ-ასა-ულ	დირ-ალ'ა-ულ	დირ-აზ-ულ
მიც. დირ-ასა-ე	დირ-ალ'ა-ე	დირ-აზ-ე

ზედსართაული სუფიქსის ხელმეორედ დართვით (-ავ-ავ, -აჰ-აჰ, -აბ-აბ, -ალ-ალ) ვიღებთ გასუბსტანტივებულ კუთვნილებით ნაცვალსახელს (შდრ. § 121).

დირ-ავ-ავ (I კლ.) „ჩემი“,—„ის, ვინც ჩემია“¹—ერგ. დირ-ავ-ასა, ნათ. დირ-ავ-ასა-ულ, მიც. დირ-ავ-ასა-ე;

დირ-აჰ-აჰ (II კლ.), დირ-აბ-აბ (III კლ.) „ჩემი“,—„ის, ვინც ან რაც ჩემია“¹—ერგ. დირ-აჰ-ალ'ა, დირ-აბ-ალ'ა, ნათ. დირ-აჰ-ალ'ა-ულ, დირ-აბ-ალ'ა-ულ, მიც. დირ-აჰ-ალ'ა-ე, დირ-აბ-ალ'ა-ე;

¹ შდრ. გერმანულ ში: Meinige (der, die, das).

დირ-ალ-ალ (მრ. რ.) „ჩემები“ (დირალალ რუგო ჰალ ჩუჲალ „ჩემები არიან ეს ცხენები“)—ერგ. დირ-ალ-აზ, ნათ. დირ-ალ-აზ-ულ, მიც. დირ-ალ-აზ-ე.

§ 136. ნაწილაკიანი ნაცვალსახელები. 1) -გო ნაწილაკიანი ნაცვალსახელები: ა) -გო ნაწილაკი პირის ნაცვალსახელებთან. პირის ნაცვალსახელებს ეს ნაწილაკი ანიჭებს უკუტყევით შინაარსს („მე თვითონ“, „შენ თვითონ“... ან: „მევე“, „შენვე“...); დაერთვის ბრუნვის დაბოლოების შემდეგ.

დუნ-გო „მე თვითონ“—ერგ. დიცაა-გო, ნათ. დირ-გო, მიც. დიდე-გო; ადგ. I დიდა-გო და ა. შ.

მუნ-გო „შენ თვითონ“, „შენვე“—ერგ. დუცაა-გო, ნათ. დურ-გო, მიც. დუდე-გო; ადგ. I დუდა-გო...

ნიჟ-გო „ჩვენ თვითონ“, „ჩვენვე“ (ექსკლ.)—ერგ. ნეჟეცაა-გო, ნათ. ნეჟერ-გო, მიც. ნეჟედე-გო; ადგ. I ნეჟედა-გო...

ნილ'-გო „ჩვენ თვითონ“, „ჩვენვე“ (ინკლ.)—ერგ. ნელ'ეცაა-გო, ნათ. ნელ'ერ-გო, მიც. ნელ'ედე-გო; ადგ. I ნელ'ედა-გო...

ნუჟ-გო „თქვენ თვითონ“, „თქვენვე“—ერგ. ნოჟოცაა-გო, ნათ. ნოჟორ-გო, მიც. ნოჟოდე-გო, ადგ. I ნოჟოდა-გო...

ბ) -გო ნაწილაკი ჩვენებით ნაცვალსახელებთან აღნიშნავს: „სწორედ ეს“ („этот самый“), „ეგვივე“ („этот же“):

ჰავ, ჰაჲ, ჰაბ „ეს“, ჰალ „ესენი“—ჰავ-გო (ერგ. ჰასა-გო, ნათ. ჰასაულ-გო...), ჰაჲ-გო, ჰაბ-გო (ერგ. ჰალ'ა-გო, ნათ. ჰალ'აულ-გო...), ჰალ-გო (ერგ. ჰაზ-გო, ნათ. ჰაზ-ულ-გო...);

დოვ, დოჲ, დობ „ის“, დოლ „ისინი“—დოვ-გო (ერგ. დოსა-გო, ნათ. დოსაულ-გო...), დოჲ-გო, დობ-გო (ერგ. დოლ'ა-გო, ნათ. დოლ'აულ-გო...), დოლ-გო (ერგ. დოზ-გო, ნათ. დოზულ-გო და ა. შ.).

დამოუკიდებლად ხმარებისას -გო ნაწილაკიან ჩვენებით ნაცვალსახელს შეიძლება დაერთოს სახელობითში ზედსართაული -ავ, -აჲ, -აბ, -ალ სუფიქსები, ხოლო დანარჩენ ბრუნვებში—შესაბამისი ბრუნვის ნიშნები; ასეთ შემთხვევებში ნაწილაკი შეხორცებულია ნაცვალსახელს (ბრუნვის ნიშნები დაერთვის ნაწილაკის შემდეგ და არა ნაწილაკის წინ); შდრ.: დო-ვ-გო-ჲ-ავ (ერგ. დო-ვ-გო-ჲ-ასა, ნათ. დო-ვ-გო-ჲ-ასა-ულ...), დო-ჲ-გო-ჲ-აჲ (ერგ. დო-ჲ-გო-ჲ-ალ'ა, ნათ. დო-ჲ-გო-ჲ-ალ'ა-ულ...), დო-ბ-გო-ჲ-აბ (ერგ. დო-ბ-გო-ჲ-ალ'ა, ნათ. დო-ბ-გო-ალ'ა-ულ...), დო-ლ-გო-ჲ-ალ (ერგ. დო-ლ-გო-ჲ-აზ, ნათ. დო-ლ-გო-ჲ-აზ-ულ...); ჰა-ვ-გო-ჲ-ავ (ერგ. ჰა-ვ-გო-ჲ-ასა, ნათ. ჰა-ვ-გო-ჲ-ასა-ულ...) და ა. შ.

გ) -გო ნაწილაკი მესამე პირის უკუქცევით ნაცვალსახელთან. -გო ნაწილაკი შეიძლება დაერთოს მესამე პირის უკუქცევით ნაცვალსახელსაც: *ეი-ვ, ეი-ჟ, ეი-ზ, ჟალ — ეი-ვ-გო, ეი-ჟ-გო, ეი-ზ-გო — ერგ. ეინ-ცაა-გო, ნათ. ეინდირ-გო, მიც. ეინდიჟე-გო; ადგ. I ეინდა-გო...; მრ. რ.: ჟალ-გო — ერგ. ჟოდო-ცაა-გო, ნათ. ჟოდორ-გო, მიც. ჟოდოჟე-გო; ადგ. I ჟოდოდა-გო...*

-გო ნაწილაკის გარეშე ეს ნაცვალსახელი იხმარება მხოლოდ მესამე პირში (*ეი-ვ „ის თვითონ“*), -გო ნაწილაკით კი იგი სამსავე პირში შეიძლება ვიხმაროთ: *ეივ-გო 'დუნ' ვაჰანა „მე' თვითონ მოვედი“, ეივ-გო 'მუნ' ვაჰანა „შენ' თვითონ მოხვედი“, ეივ-გო 'დოვ' ვაჰანა „ის' თვითონ მოვიდა“... ჟალ-გო 'ნიუ' რაჰანა „ჩვენ' თვითონ მოვედით“ და ა. შ.*

-გო ნაწილაკიანი უკუქცევითი ნაცვალსახელი შეიძლება შეცვალოს -გო ნაწილაკიანმა პირის ნაცვალსახელმა: *ეივგო 'დუნ' ვაჰანა || დუნგო ვაჰანა „მე თვითონ მოვედი“... ეივ-გო 'მუნ' ა || მუნგო ა „შენ თვითონ წადი!“ ეინცაა-გო 'დიცაა' ჰაბულა || დიცაა-გო ჰაბულა „მე თვითონ გავაკეთე“... და ა. შ.*

დ) -გო ნაწილაკიანი კითხვითი ნაცვალსახელები კითხვით ნაცვალსახელებზე -გო ნაწილაკის დართვით ვიღებთ განუსაზღვრელ ნაცვალსახელებს.

შიი-ე-გო, შიი-ჟ-გო „ვინმე“ — ერგ. ლ'აიცაა-გო, ნათ. ლ'აილ-გო, მიც. ლ'აიჟე-გო; ადგ. I ლ'აიდა-გო...

შიი-ბ-გო „რამე“ — ერგ. სოუნცაა-გო, ნათ. სოუნდულ-გო, მიც. სოუნდუჟე-გო; ადგ. I სოუნდა-გო...

-გო ნაწილაკიან კითხვით ნაცვალსახელებს (ანუ განუსაზღვრელ ნაცვალსახელებს) უარყოფით წინადადებაში (ზმნასთან უარყოფით ფორმაში) უარყოფითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობა აქვს: *როყოვ შიივ-გო ჰეჰო „სახლში არავენ არ არის“ (ზედმიწ. „სახლში ვინმე არ არის“)... ლ'აიცაა-გო ჰაბულარო ჰებ „არავენ არ აკეთებს ამას“ (ზედმიწ. „ვინმე არ აკეთებს ამას“); შიიბგო ლ'ალარო დოსადა „არაფერი არ იცის მან“ (ზედმიწ. „რამე არ იცის მან“)!...*

2) -ალი-გო ნაწილაკიანი ნაცვალსახელები. ეს ნაწილაკი რთულია და შეიცავს -ალი და -გო ნაწილაკებს. დაერთვის

¹ ეს დამახასიათებელია სხვა იბერიულ-კავკასიური ენებისათვისაც (შდრ., მაკალ., მეგრულში: თის მუთუნი ვა უჩქუ „მან რამე არ იცის...“). იხ. დ. იმნაიშვილი, უარყოფითი ნაცვალსახელები და უარყოფითი ზმნისართები იბერიულ-კავკასიურ ენებში, იკვ, IV, 1953.

ივი კითხვით ნაცვალსახელებს და აწარმოებს მათგან განუსაზღვრელ ნაცვალსახელებს („ვილაც“, „რალაც“); შდრ.:

შიიე (I კლ.), შიიე (II კლ.) „ვინე“—შიიე-ალიგო (I კლ.), შიიე-ალიგო (II კლ.) „ვილაც“, ერგ. ლ'იციე-ე-ალიგო, ნათ. ლ'იილ-ალიგო, მიც. ლ'იიე-ე-ალიგო; ადგ. I ლ'იიდა-ე-ალიგო; შიი-ბ (III კლ.) „რა“ — შიი-ბ-ალი-გო „რალაც“, ერგ. საუნცეა-ე-ალიგო, ნათ. საუნდულ-ალიგო, მიც. საუნდუე-ე-ალიგო; ადგ. I საუნდა-ე-ალიგო...

-ალიგო ნაწილაკი დაერთვის ყოველთვის ბრუნვის ნიშნის შემდეგ.

3) ნი-გი ნაწილაკიანი ნაცვალსახელები. ეს ნაწილაკიც რთულია და შეიცავს -ნი და -გი ნაწილაკებს. ესეც კითხვით ნაცვალსახელებს დაერთვის (ბრუნვის ნიშნის შემდეგ) და აწარმოებს მათგან აბსოლუტურ ნაცვალსახელებს („ვინც [ან რაც] გინდა იყოს“— „КТО НЫ НИ НЫ.1“):

შიიე-ნიგი (I კლ.), შიიე-ნიგი (II კლ.) „ვინც არ უნდა იყოს“— ერგ. ლ'იციე-ნიგი, ნათ. ლ'იილ-ნიგი, მიც. ლ'იიე-ნიგი; ადგ. I ლ'იიდა-ნიგი...

შიი-ბ-ნიგი (III კლ.) „რაც არ უნდა იყოს“—ერგ. საუნცეა-ნიგი, ნათ. საუნდულ-ნიგი, მიც. საუნდუე-ნიგი; ადგ. I საუნდა-ნიგი...

-ნიგი ნაწილაკი შეიძლება მეშველ ზმნას ახლდეს. მაშინ იგი ნაცვალსახელთან აღარ იხმარება: საუნცეა-ნიგი ჰაბე! || საუნცეა ბუ-გო-ნიგი ჰაბე! „რითაც გინდა (რითაც გინდა იყოს), გააკეთე!“¹... მრავლობით რიცხვში -ნიგი ჩვეულებრივ მეშველ ზმნას ახლავს და არა ნაცვალსახელს: შიი-ბ რუგო-ნიგი აჰრე! „ვინც არ უნდა იყვნენ, დაუძახე!“

§ 137. დანარჩენი ნაცვალსახელები. გარდა ზემოაღნიშნულისა (§§ 130, 133, 135, 136), გვაქვს კიდევ სხვა — უმთავრესად — ნაწარმოები ნაცვალსახელები. მოვიყვანოთ ზოგი მათგანი.

ქინ-ავ, ქინ-აე, ქინ-აბ (მრ. ქინ-ალ) „რომელი“; „როგორი“ (შდრ. ზმნს. ქინ „როგორ“). ეს ნაცვალსახელი თავისი; წარმოებით ზედსართავი სახელია (შდრ. ლ'იიკ-ავ „ქარგი“, ზმნს. ლ'იიკ- „ქარ-გად“); იბრუნვის ისევე, როგორც ზედსართავი სახელი: ქინ-ავ — ერგ. ქინ-ასა, ნათ. ქინ-ასა-ულ და ა. შ.; ქინ-აე, ქინ-აბ — ერგ. ქინ-ალ'ა და ა. შ. მისგან იწარმოება: ა) -გო ნაწილაკის დართვით: ქინ-ავ-გო „ყოველი“, „ყველა“ — ВСЯКИИ (ქინავგო ხოლევ „ყოველი მოკვდავია“) — ერგ. ქინ-ასა-გო, ნათ. ქინ-ასა-ულ-გო და ა. შ.;

¹ П. Усгар, Авар. яз., გვ. 109, § 108.

ბ) -ალიგო ნაწილაკის დართვით: ქინ-ავ-ალიგო „რომელიც“ — ერგ. ქინას-ალიგო, ნათ. ქინასულ-ალიგო და ა. შ.

შენიშვნა. ქინ-ავ („რომელი“, „როგორი“) ნაცვალსახელში იგივე ფუძე უნდა გვქონდეს, რაც—ქი-ვ („სად“), ქი-და („როდის“) სიტყვებში (შდრ. აგრეთვე: ქი-ჭან „რამდენი“—იხ. ქვ.). ქი- || ქინ- ნაცვალსახელური საერთო ფუძე ჩანს.

შიიბ-ავ, შიიბ-აჲ, შიიბ-აბ „ყოველი“, „ითიოეული“. ეს ნაცვალსახელი ნაწარმოებია კითხვითი ნაცვალსახელისაგან (შიიბ-რა“) ზედსართაული (-ავ, -აჲ, -აბ) სუფიქსებით; იბრუნვის როგორც ზედსართავი სახელი: შიიბ-ავ — ერგ. შიიბ-ასა... შიიბ-აჲ, შიიბ-აბ (შიიბ-აბ „ყოველ ღღე“...) — ერგ. შიიბ-ალ'ა და ა. შ. გვხვდება პარალელური ფორმებიც, რომლებიც ამოსავლად იყენებს შიი- ფუძეს (კლას-ნიშნის გარეშე) ან კიდევ შიინ-ფუძეს: შიი-ჲ-ავ (ერგ. შიი-ჲ-ასა...), შიი-ჲ-აჲ, შიი-ჲ-აბ (ერგ. შიი-ჲ-ალ'ა...), ან კიდევ: შიინ-ავ (ერგ. შიინ-ასა...), შიინ-აჲ, შიინ-აბ (ერგ. შიინ-ალ'ა...). შიი-ჲ-ავ და შიინ-ავ ვარიანტებს შორის განსხვავება მნიშვნელობის მიხედვით არა გვაქვს.

ტოლ-გო (-გო ნაწილაკიანი) „ყველა“, „ყველაფერი“: ტოლგო ღღნიჯალა'ულ ფროლეთარალ, ცოლ'ე ნუე! „პროლეტარებო ყველა ქვეყნისა, შეერთდით!“ ტოლგო ლ'ალა დოსადა „ყველაფერი იცის მან“... დამოუკიდებლად ხმარებისას (როცა არსებითი სახელის გარეშეა, გასუბსტანტივებულია) დაირთავს მრავლობითი რიცხვის -ალ სუფიქსს: ტოლგო-ჲ-ალ (ტოლგოჲალ რაქანა „ყველანი მოვიდნენ“) — ერგ. ტოლგო-ჲ-აზ და ა. შ. -გო ნაწილაკი აქ შეხორცებულია ფუძეს, მაგრამ შეიძლება იგი სუფიქსის შემდეგაც დაერთოს: ტოლ-აბ-გო „სულ ყველა“, „სულ ყველაფერი“ — ერგ. ტოლ-ალ'ა-გო და ა. შ. (იგივე წარმოებაა, რაც ლ'აბ-აბ-გო „სამივე“, უწყ-აბ-გო „ოთხივე“... — იხ. კრებითი რიცხვითი სახელები: § 126).

ჩამ (→ || ჩან) „რამდენი“ — ზედსართაული სუფიქსებით: ჩამ-ავ (ერგ. ჩამ-ასა...), ჩამ-აჲ, ჩამ-აბ (ერგ. ჩამ-ალ'ა...).

ქიჭან „რამდენი“, „რაოდენ“, „რაზომ“ — ზედსართაული სუფიქსებით: ქიჭან-ავ (ერგ. ქიჭან-ასა), ქიჭან-აჲ, ქიჭან-აბ (ერგ. ქიჭან-ალ'ა). ეს ნაცვალსახელი შედგენილია ქი- ფუძისა (შდრ. ქი ბ „სად“, ქი-და „როდის“...) და -ჭან ნაწილაკისაგან.

შენიშვნა. ქიჭან- იმით განსხვავდება ჩამ→ || ჩან (იხ. ზემოთ) ნაცვალსახელისაგან, რომ პირველი აღნიშნავს ზოგად ოდენობას (ქიჭან მეხა „რამდენი [რა] დრო?“...), მეორე კი იხმარება

ისეთი საგნების მიმართ, რომლებიც დაითვლება (ჩან ყო „რამდენი დღე?“ ჩან ვაცა „რამდენი ძმა?“...)¹.

ყო „ერთი“ იხმარება განუსაზღვრელი ნაცვალსახელის მნიშვნელობითაც: ვუკანია ცო ფაჩაჰი „ყოფილა ერთი (=რომელიც) მეფე“... ცო ჩი „ერთი (=ვილაც) კაცი“... ცო ეო „ერთი რამე (=რალაც)“...

ყო გი „სხვა“ (ზედმიწ. „ერთი-ც“) შედგენილია ცო („ერთი“) რიცხვითი სახელისა და -გი („ც“) ნაწილაკისაგან; ზედსართაული სუფიქსებით: ცოგი-ა-ავ (ერგ. ცოგი-ა-ასა), ცოგი-ა-აა. ცოგი-ა-აბ (ერგ. ცოგი-ა-აალა); ცოგი-ა-აა (ერგ. ცოგი-ა-ააზ)...

ჩვენებით ნაცვალსახელებს (§ 133) შეიძლება დაერთოს -გან (ზედსართაული სუფიქსებით: გან-აბ, განა-საე-ბ), -გად (-გად-აბ), -გადინ (-გადინ-აბ), -ჰადინ- (-ჰადინ-აბ), -დინ (-დინ-აბ) ნაწილაკები და მივიღოთ თვისების აღმნიშვნელი ჩვენებითი ნაცვალსახელები („ასეთი“, „ისეთი“... — შესაბამისად ნაწილაკისა და ნაცვალსახელის მნიშვნელობებისა), რომლებიც წინადადებაში ზედსართავის ნაცვალად იხმარება; წარმოებაც ასეთი ნაცვალსახელებისა ზედსართაულია (დაირთავენ კლას-ნიშნიან სუფიქსებს: -ავ, -აა, -აბ, მრ. -აალ; -საე-ვ, -საე-ა, -საე-ბ, მრ. -საე-ლ); მაგალითები (სიმარტივისათვის მოგვყავს III კლასის ნიშნით: -ა-ბ, -საე-ბ):

-გან-: 'ჰა-ბ ეს' — 'ჰა-ბ-გან-აბ ამოდენა', 'ამხელა', 'ჰე-ბ-ეგ' — 'ჰე-ბ-გან-აბ მამოდენა', დო-ბ ის' — დო-ბ-გან-აბ იმოდენა; ასევე (შესაბამისად): ლო-ბ ის' (დაბლა მყოფი) — ლო-ბ-გან-აბ, ლო-ბ ის' (მაღლა მყოფი) — ლო-ბ-გან-აბ, 'ჰადა-ბ ია ეს' — 'ჰადა-ბ-გან-აბ, ჰალა-ბ ია ის' (დაბლა მყოფი) — ჰალა-ბ-გან-აბ, ჰალა-ბ ის' (მაღლა მყოფი) — ჰალა-ბ-გან-აბ: პარალელურად შეიძლება გვქონდეს იგივე ნაწილაკი ზედსართაული -საე-ბ სუფიქსითაც: -განა-საე-ბ (ეს უკანასკნელი, თითქოს, უფრო ზუსტ მსგავსებას გამოხატავს): ჰა-ბ ეს' — ჰა-ბ-განა-საე-ბ 'ზუსტად' ამოდენა'...

-გად-: 'ჰა-ბ ეს' — 'ჰა-ბ-გად-აბ ასეთი', 'ამგვარი' (რამე თვისების მიხედვით), 'ჰე-ბ ეგ' — 'ჰე-ბ-გად-აბ ეგეთი', დო-ბ ის' — დო-ბ-გად-აბ ისეთი და ა. შ. პარალელურად შეიძლება -გადინ-აბ, -ჰადინ-აბ ნაწილაკებითაც: ჰა-ბ-გადინ-აბ 'ასეთი', ჰე-ბ-გადინ-აბ 'ეგეთი', დო-ბ-გადინ-აბ 'ისეთი' და ა. შ. -ჰადინ-აბ: ჰა-ბ ეს' — 'ჰა-ბ-ჰადინ-აბ ზუსტად ასეთი' და ა. შ.

¹ II. У с х а р, Авар. яз., გვ. 105—106.

² დაწვრილებით: II. У с х а р, Авар. яз., § 97, გვ. 102—103.

-დინ-: 'ჰ'ა-ბ „ეს“—'ჰ'ა-დინ-აბ „ასეთი“ (ზოგადი თვისების მიხედვით), 'ჰ'ე-ბ „ეგ“—'ჰ'ე-დინ-აბ „ეგეთი“, დო-ბ „ის“—დო-დინ-აბ „ისეთი“ და ა. შ. (-დინ-აბ „დაერთვის ნაცვალსახელის უკლას-ნიშნო ფუძეს).

ზედსართაული -აბ სუფიქსის გარეშე სათანადო ფორმები ვითარებითი ზნისართის როლში გამოიყენება; შდრ.: ჰა-დინ-აბ „ასეთი“ (ჰადინ-აბ ჩუ „ასეთი ცხენი“)—ჰა-დინ- ზმნს. „ასე“ (ჰადინ ჰვაგე „ასე ნუ წერ!“); ჰა-ბ-ჰან-აბ „ამოდენა“, „ამხელა“—ჰა-ბ-ჰან ზმნს. „ასე (დიდად)“; ჰა-ბ ჰადინ-აბ „ასეთი“—ჰა-ბ-ჰადინ ზმნს. „ამგვარად“ და ა. შ.

ეს ნაცვალსახელები ისევეა გაფორმებული, როგორც ზედსართავი სახელები (შდრ. ლ'იკ-აბ „კარგი“—ჰადინ-აბ „ასეთი“; ლ'იკ-აკარგად—ჰადინ- „ასე“) და ისევე იბრუნვიან, როგორც ზედსართავი სახელები:

სახ. ჰადინ-ავ, ჰადინ-აჲ, ჰადინ-აბ, ჰადინ-ალ „ასეთი“—ერგ. ჰადინ-ასა, ჰადინ-ალ'ა; ჰადინ-აზ—ნათ. ჰადინ-ასა-ულ, ჰადინ-ალ'ა-ულ. ჰადინ-აზ-ულ და ა. შ.

მსაზღვრელ-საზღვრული

§ 138. მსაზღვრელ-საზღვრულის ერთად ბრუნება. მსაზღვრელად შეიძლება იყოს სახელობითი ბრუნვა:

- ა) ზედსართავი სახელისა: ჰიტინ-ავ ვაცა „პატარა (უმცროსი) ძმა“...
- ბ) რიცხვითი სახელისა: კიგო ვაცა „ორი ძმა“...
- გ) ნაცვალსახელისა: ჰა-ე ჩი „ეს კაცი“...
- დ) არსებითი სახელისა: მას ზადან „ქალი'შვილი' ადამიანი (=მანდილოსანი)...“
- ე) მიმლეობისა: უნევ ჩი „მიმავალი კაცი“...

მსაზღვრელად შეიძლება იყოს ნათესაობითი ბრუნვაც: ვაცაასულ ვას „მძის ვაჟიშვილი“... ზაქდალ რახნ „ძროხის რძე“... როგორც ეს ზედსართავის ბრუნებასთან დაკავშირებით გვექონდა აღნიშნული (§ 120), მსაზღვრელი ზედსართავი სახელი წინ უსწრებს საზღვრულ არსებით სახელს და არ იცვლება ბრუნვათა მიხედვით. ასევე ითქმის მსაზღვრელად გამოყენებული ყველა სხვა სახელის შესახებაც.

მსაზღვრელ-საზღვრულის ერთად ბრუნებისას მსაზღვრელი,— იქნება იგი ზედსართავი, თუ სხვა სახელი,—ბრუნვაში საზღვრულს

არ ეთანხმება, მაგრამ რიცხვში კი ეთანხმება იმ შემთხვევაში, თუ მსაზღვრელი კლას-ნიშნია.

მხოლოდითი რიცხვი

სახ. ჰა-ვ დირ ჰიტინ-ავ ვაცაასულ ვას

„ამ ჩემი უმცროსი ძმის ვაჟიშვილი“

ერგ. ჰა-ვ დირ ჰიტინ-ავ ვაცაასულ ვას-ასჲ

ნათ. ჰა-ვ დირ ჰიტინ-ავ ვაცაასჲ-ულ ვას-ასჲ-ულ

მიც. ჰა-ვ დირ ჰიტინ-ავ ვაცაასულ ვას-ასჲ-ე

მრავლობითი რიცხვი

სახ. ჰა-ლ დირ ჰიტინ-ალ ვაცააზულ ვასალ

„ამ ჩემი უმცროსი ძმების ვაჟიშვილები“

ერგ. ჰა-ლ დირ ჰიტინ-ალ ვაცააზულ ვას-აზ

ნათ. ჰა-ლ დირ ჰიტინ-ალ ვაცააზულ ვას-აზ-ულ

მიც. ჰა-ლ დირ ჰიტინ-ალ ვაცააზულ ვას-აზ-ე

ძველი მოვლენაა თუ ახალი მსაზღვრელი სახელის საზღვრულ-თან შეუთანხმებლობა ბრუნვაში (მსაზღვრელის უბრუნებლობა საზღვრულთან), ამის შესახებ მსჯელობა გვექონდა ზევით (§ 120).

ზ მ ნ ა

§ 139. ზოგადი. ხუნძურ ზმნას არ შეუძლია მორფოლოგიური საშუალებით აღნიშნოს პირი (პირველი, მეორე, მესამე) მასთან დაკავშირებული სახელებისა — არც სუბიექტისა და არც ობიექტისა, მაგრამ შეუძლია აჩვენოს გრამატიკული კლასი (და რიცხვი) სუბიექტისა, ობიექტისა.

ზმნის უღვლილება ხუნძურში გულისხმობს ცვლას დრო-კილოთა მიხედვით და სათანადო კილოსა და დროში გრამატიკული კლასის (და რიცხვის) მიხედვით.

დრო-კილოთა ფორმებით ხუნძური ზმნა საკმაოდ მდიდარია და ნაირფეროვანი.

გაირჩევა ინფინიტივისა და მასდარის, აბსოლუტივისა და მიმ-ლეობის ფორმებიც, რომლებიც დრო-კილოთა ფორმებთან ერთად მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ უღვლილების სისტემაში.

დაპირისპირება გარდაუვალი და გარდაძვალა ზმნებისა სათანადო შემთხვევებში გამოიხატება, როგორც სინტაქსურად (ზმნას-

თან დაკავშირებული სუბიექტ-ობიექტის ბრუნვათა მიხედვით), ისე მორფოლოგიურად (ზმნის ცვლისას გრამატიკული კლასისა და რიცხვის მიხედვით). გვარები (მოქმედებითი, ვნებითი) არ გაირჩევა.

ზმნა პრევერბს არ დაირთავს და, მაშასადამე, ამ საშუალებით ვერ გამოხატავს მოქმედების მიმართულებას (ან პროცესს) სივრცეში (ამ მნიშვნელობით გამოიყენება ადგილობითი ბრუნვის ფორმები სახელისა).

მორფოლოგიური ელემენტები ზმნაში შეიძლება გვექონდეს პრეფიქსადაც და სუფიქსადაც. პრეფიქსით აღინიშნება გრამატიკული კლასი (და რიცხვი), სუფიქსით—ყველა დანარჩენი კატეგორია.

§ 140. ზმნის უღვლილვაბა გრამატიკული კლასების მიხედვით. როგორც აღნიშნული გვექონდა, პირთა მიხედვით ხუნძური ზმნა არ იცვლება. ასეა ეს არა მხოლოდ სამწერლო ხუნძურ ენაში, არამედ დიალექტებშიც. ერთადერთ გამონაკლისს შეადგენს ქართული კილო. სადაც ზმნას პირის კატეგორიაც აქვს (§ 141).

ამა თუ იმ ნაკვთში ზმნა უცვლელია პირთა მიხედვით, მაგრამ იცვლება გრამატიკული კლასების მიხედვით.

როგორც ვიცით (§ 57), მხოლოდობით რიცხვში გარჩეულია სამი კლასი; კლას-ნიშნები (I—ვ, II—ჟ, III—ბ) ზმნაში პრეფიქსებად წარმოგვიდგება (შეიძლება ჩართულიც იყოს ფუძის შიგნით, როცა სათანადო ფუძე, ივარაუდება, შედგენილია).

სამივე პირისათვის ერთი და იგივე ფორმა გვაქვს (ნაცვალსახელის დაურთველად პირი არ გაირკვევა), მაგრამ, მეორე მხრივ, თითოეული პირისთვის იმდენი ფორმა დაგვეპირდება, რამდენიც გრამატიკული კლასია გარჩეული:

დუნ	$\left\{ \begin{array}{l} \text{ვ-უგო (I კლ.)} \\ \text{ჟ-იგო (II კლ.)} \\ \text{ბ-უგო (III კლ.)} \end{array} \right\}$	„მე ვარ“
-----	---	----------

მუნ	$\left\{ \begin{array}{l} \text{ვ-უგო (I კლ.)} \\ \text{ჟ-იგო (II კლ.)} \\ \text{ბ-უგო (III კლ.)} \end{array} \right\}$	„შენ ხარ“
-----	---	-----------

დო-ვ	ვ-უგო (I კლ.)	} „ის არის“
დო-ჟ	ჟ-იგო (II კლ.)	
დო-ბ	ბ-უგო (III კლ.)	

დუნ { ვ-აქუნა (I კლ.)
 მ-აქუნა (II კლ.)
 ბ-აქუნა (III კლ.) } „მე მოვდივარ“

მუნ { ვ-აქუნა (I კლ.)
 მ-აქუნა (II კლ.)
 ბ-აქუნა (III კლ.) } „შენ მიდიხარ“

დო-ვ ვ-აქუნა (I კლ.)
 დო-მ მ-აქუნა (II კლ.)
 დო-ბ ბ-აქუნა (III კლ.) } „ის მოდის“

ამრიგად, უღვლილება ხუნძურში კლასოვანია. შდრ. სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებში: ქართველურ ენებში, ადიღეურში, უღურში... უღვლილება პიროვანია; აფხაზურში, ლაკურში, დარგულში, ტაბასარანულში... უღვლილება კლასოვან-პიროვანია (ზმნა იცვლება ერთსა და იმავე დროს კლასებისა და პირების მიხედვით). კლასოვანი უღვლილება, გარდა ხუნძური ენისა, გვაქვს ანდიურ-დიდოურ ენებში, ჩაჩურში. კლასოვანი უღვლილების ტიპი იბერიულ-კავკასიურ ენებში პიროვანსა და კლასოვან-პიროვანზე უფრო ძველია.

§ 141. კლასოვან-პიროვანი უღვლილება ჭარულ დიალექტში. როგორც ზემოთ ითქვა, ხუნძურის ერთ-ერთი დიალექტი, ქარული, უღვლილების თვალსაზრისით თავისებურებას იჩენს სხვა დიალექტებთან შედარებით: მასში ზმნას პირის კატეგორიაც აქვს.

აქ ერთი ფორმა გვაქვს პირველი პირისათვის, მეორე ფორმა— მეორე და მესამე პირებისათვის (კლასების მიხედვით კი ზმნა ისევე იცვლება, როგორც სხვა დიალექტებში):

I კლ.

დუნ ვუგავ	„მე ვარ“	დუნ ვერავ	„მე მოვედი“
მუნ ვუგუ	„შენ ხარ“	მუნ ვერი	„შენ მოხვედი“
დავ ვუგუ	„ის არის“	დავ ვერი	„ის მოვიდა“

II კლ.

დუნ	ჟუგაჲ	„მე ვარ“	დუნ	ჟერაჲ	„მე მოვედი“
მუნ	ჟუგუ	„შენ ხარ“	მუნ	ჟერი	„შენ მოხვედი“
დაჲ	ჟუგუ	„ის არის“	დაჲ	ჟერი	„ის მოვიდა“

III კლ.

დუნ	ბუგაბ	„მე ვარ“	დუნ	ბერაბ	„მე მოვედი“
მუნ	ბუგუ	„შენ ხარ“	მუნ	ბერი	„შენ მოხვედი“
დაბ	ბუგუ	„ის არის“	დაბ	ბერი	„ის მოვიდა“

მრ. რ. (I—III კლ.)

ნიჲ	რუგალ	„ჩვენ ვართ“	ნიჲ	რერალ	„ჩვენ მოვედით“
მუჲ	რუგუ	„თქვენ ხართ“	მუჲ	რერი	„თქვენ მოხვედით“
დალ	რუგუ	„ისინი არიან“	დალ	რერი	„ისინი მოვიდნენ“

როგორც აქედან ჩანს, პირველი პირის გარჩევა მეორე და ნესამე პირებისაგან იმას ემყარება, რომ პირველ პირში ზმნა დაირთავს სუფიქსად კლას-ნიშანს (მრავლობით რიცხვში—რიცხვის ნიშანს). მთლიანად კი პირველი პირისათვის მიმღეობის ფორმა ჩანს განკუთვნილი: ვუგავ (I კლ.), ჟუგაჲ (II კლ.), ბუგაბ (III კლ.) „მყოფი“; რუგალ (მრ. რ.) „მყოფნი“... ვერავ (I კლ.), ჟერაჲ (II კლ.), ბერაბ (III კლ.) „მოსული“, რერალ (მრ. რ.) „მოსულნი“ (შდრ. იჰჰჰავ ვუგავ ჩი „აქ მყოფი კაცი“... ვერავ ჩი „მოსული კაცი“...).

ყველა ნაკვთში პირები არაა გარჩეული. ზმნა პირებს განარჩევს ნამყო ძირითადსა და აწმყო კონკრეტულში, მაგრამ აწმყო ზოგადსა და მყოფადში პირები გაურჩეველია: აქ ყველა პირში ერთი და იგივე ფორმა იხმარება (ესაა მიმღეობის ფორმა, ე. ი. ის ფორმა, რაც პირთა გარჩევის შემთხვევაში მხოლოდ პირველ პირშია გამოყენებული; შდრ.: დუნ ვოყანავ „მე ვარ ხოლმე“, მუნ ვოყანავ „შენ ხარ ხოლმე“, დაჲ ვოყანავ „ის არის ხოლმე“, [I კლ.]; დუნ ჯოყანაჲ „მე ვარ ხოლმე“, მუნ ჯოყანაჲ „შენ ხარ ხოლმე“, დაჲ ჯოყანაჲ „ის არის ხოლმე“ [II კლ.] და ა. შ.).

არც კარულის ყველა თქმა განარჩევს პირებს: არ განარჩევს პირებს არც ერთ ნაკვთში კარულის ბელაქნურ-ყაბახოლური თქმა; შდრ.:

ქარი		ბელაქან-ყაბახოლი		
დუნ	ვერაჳ	დუნ	ვერი	„მე მოვედი“
მუნ	ვერი	მუნ	ვერი	„შენ მოხვედი“
დავ	ვერი	დავ	ვერი	„ის მოვიდა“
დუნ	ვუგავ	დუნ	ვუგუ	„მე ვარ“
მუნ	ვუგუ	მუნ	ვუგუ	„შენ ხარ“
დავ	ვუგუ	დავ	ვუგუ	„ის არის“

როგორც აქედან ჩანს, ის ფორმა, რაც ქარში მეორე და მესამე პირებშია გამოყენებული, ბელაქან-ყაბახოლში სამივე პირში იხმარება.

პირთა გარჩევის სიახლე და მეორეულობა ქარულის სათანადო თქმებში უქვევლია.

§ 142. კლას-ნიშნისანი და უკლას-ნიშნო ზმნები. გრამატიკული კლასების მიხედვით იცვლება არა ყველა ზმნა, არამედ ისეთები, რომელთაც ფუძეში კლას-ნიშანი აქვთ (ე. ი. კლას-ნიშნისანი ზმნები). კლას-ნიშნისანი ზმნების მაგალითები (მოგვყავს III კლასის ნიშნით: ბ-):

ბ-უგო „არის“, ბ-უკინე „ყოფნა“, ბ-აკინე „მოსვლა“, ბ-ასაან-დიზე „თამაშობა“, ბ-ეკერიზე „რბენა“, ბ-ალარიზე „განძრევა“, ბ-უსაინე „დაბრუნება“, ბ-ახინე „ასვლა“, ბ-აჟინე „ადგომა“, ბ-ეგიზე „დაწოლა“, ბ-ოსიზე „აღება“, „ყიდვა“, ბ-იჩიზე „გაყიდვა“, ბ-ეცაიზე „ქება“, ბ-ოტიზე „სიყვარული“, ბ-იხ-იზე „ხედვა“, „ნახვა“, ბ-ათიზე „პოვნა“, ბ-აჩინე „მოყვანა“, ბ-აჩიზე „მოტანა“, ბ-ეტიზე „ხვნა“, ჰა-ბ-იზე „კეთება“...

ზმნის ფუძეს კლას-ნიშანი როცა აქვს, შერჩება იგი ყველა ნაწარმოებ ფორმაში (მის გარეშე სათანადო ფუძე არ იხმარება).

ამავე დროს გვაქვს ისეთი ზმნებიც, რომელთა ფუძეში არ მოიპოვება კლას-ნიშანი; უკლას-ნიშნო ზმნების მაგალითებია:

ინე „წასვლა“, კანწიზე „ხტომა“, ჰეზე „დგომა“, თირიზე „ტრიალი“, ხვეზე „მოკვდომა“, ჰალტიზე „ნიშობა“, ქვანაზე „ქამა“, ჰეყეზე „სმა“, ლილიზე „მკა“, ლაზე „ცოდნა“, ქვაზე „მოკვლა“, ჯვაზე „წერა“. წალიზე „წაკითხვა“, „სწავლა“, ჰიყიზე „შეკითხვა“, ტეზე „დასხმა“, თეზე „დატოვება“, ლეზე „დადება“, ტეზე „მიცემა“, ყოტიზე „ქრა“, ტაბიზე „ცემა“, აჰიზე „ყვირილი“, წეზე

„ავსება“ და სხვ. უკლას-ნიშნო ზმნები გაცილებით მეტია კლას-ნიშნიანებზე. ასეთი ზმნები მოკლებულია საშუალებას იცვალოს კლასების ნიხედვით:

ვაცო უნა... კანწულა... ქოოლა „ძმა მიდის... ხტის... დგას“...
 ძაცო უნა... კანწულა... ქოოლა „და მიდის... ხტის... დგას“...
 ჩუ უნა... კანწულა... ქოოლა „ცხენი მიდის... ხტის... დგას“...

დალესტინის სხვა ენებშიც (და ნახური ჯგუფის ენებშიც), რომელთაც გარჩეული აქვთ გრამატიკული კლასები, კლას-ნიშნიანებთან ერთად, უკლას-ნიშნო ზმნებიც საკმაოდ ბევრია.

კლას-ნიშნის მომდევნო ხმოვნის შესახებ. კლას-ნიშნიან ზმნებში კლას-ნიშნის (პრეფიქსს) ყოველთვის მოსდევს ესა თუ ის ხმოვანი, რომელიც ფუძეს განეკუთვნება: ზინის ფორმაცვლილებისას იგი არავითარ მონაწილეობას არ იღებს, უცვლელი რჩება მის წინ მდგომ ცვალებად კლას-ნიშნებთან (მხედველობაში არ მიიღება ფონეტიკური ხასიათის ცვლილება, რაც ზოგჯერ ასეთი ხმოვნის კლას-ნიშნთან დამსგავსებამ შეიძლება გამოიწვიოს, კერძოდ, **ა-უ** → **ა-ი**); შდრ.:

ვ-აქუნა,	ა-აქუნა,	ბ-აქუნა	„მოდის“
ვ-აქუნა,	ა-აქუნა,	ბ-აქუნა	„დგება
ვ-ახუნა,	ა-ახუნა	ბ-ახუნა	„ადის“...
ვ-ეგულა,	ა-ეგულა,	ბ-ეგულა	„წვება“
ვ-ეცაულა,	ა-ეცაულა,	ბ-ეცაულა	„აქებს“
ვ-ექერულა,	ა-ექერულა,	ბ-ექერულა	„რბის“...
ვ-იხუნა,	ა-იხუნა,	ბ-იხუნა	„ხედავს“
ვ-იტულა,	ა-იტულა,	ბ-იტულა	„გზავნის“
ვ-იშაულა	ა-იშაულა.	ბ-იშაულა	„ირჩევს“...
ვ-ოტყულა,	ა-ოტყულა,	ბ-ოტყულა	„უყვარს“
ვ-ორყუნა,	ა-ორყუნა,	ბ-ორყუნა	„ფრინავს“
ვ-ორთულა,	ა-ორთულა,	ბ-ორთულა	„ვარდება“...
ვ-უგო.	ა-იგო ← ა-უგო,	ბ-უგო	„არის“
ვ-უკანა,	ა-იკანა ← ა-უკანა,	ბ-უკანა	„იყო“
ვ-უსაანა,	ა-ისაანა ← ა-უსაანა,	ბ-უსაანა	„დაბრუნდა“...

კლას-ნიშნის მომდევნო ხმოვანი (ამეჟამად ფუძისეული!) ისტორიულად არ უნდა, შეადგენდეს ძირის (მარტივი ფუძის) კუთვნი-

ლებას (როგორც ეს ივარაუდება სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებშიც)¹. ზოგ ენაში ასეთი ხმოვნები ზმნის ფუძეში გარკვეულ მორფოლოგიურ ფუნქციას ასრულებენ: გამოხატავენ ასპექტს (მაგალ., დარგულ-ში), მრავლ. რიცხვს (ანდიურში).

შ ე ნ ი შ ე ნ ა. კლას-ნიშანს (პრეფიქსს) ხმოვანი მოსდევს ზედ-სართავისა და არსებითი სახელის ფუძეშიც: ვ-აწაად- „სუფთა“, „წმინდა“... ვ-აცო „ძმა“, დ-აცო „და“, რ-აკ „გული“... აქაც იგი ისტორიულად, ივარაუდება, არ შეადგენს ძირის კუთვნილებას.

143. მრავლობითი რიცხვი ზმნის უღვლილებაში. გრამატიკულ კლასებს ზმნა მხოლოდით რიცხვში განარჩევს. მრავლობითში სამივე კლასისათვის გამოიყენება საერთო ფორმა რ-პრეფიქსით. რომელიც მრავლობითობის ნიშანია (პირების მიხედვით ზმნა არც მრავლობითში იცვლება); შდრ.:

ვ-უგო (I კლ.)	„ვარ“, „ხარ“, „არის“	} რ-უგო (I — III კლ.)	„ვართ“, „ხართ“, „არიან“
დ-იგო (II კლ.)	„ „ „		
ბ-უგო (III კლ.)	„ „ „		

ვ-აქუნა (I კლ.)	„მოვდივარ“, „მოდისარ“, „მოდის“	} რ-აქუნა (I—III კლ.)	„მოვდივართ“, „მოდისართ“, „მოდისან“
დ-აქუნა (II კლ.)	„ „ „		
ბ-აქუნა (III კლ.)	„ „ „		

გრამატიკული კლასების განხილვისას (§ 61) ნაჩვენები იყო, რომ რ- წარმოშობით კლას-ნიშანია, IV კლასის ნიშანი.

სხვანაირად რომ ვთქვათ, წინათ მრავლობითი რიცხვი, გარჩეული მხოლოდობითსაგან, ამ რ- პრეფიქსით ხუნძურს არ უნდა ჰქონოდა, რა ფორმაც მხოლოდობითში იყო, მრავლობითშიც იგივე უნდა გვექონოდა: ვ-უგო, დ-იგო, ბ-უგო, რ-უგო იქნებოდა I, II, III, IV კლ. ფორმები, როგორც მხოლოდობითში („ვარ“, „ხარ“, „არის“), ისე მრავლობითში („ვართ“, „ხართ“, „არიან“). თუ პირთა გარჩევა ამჟამად ნაცვალსახელებს ეკისრება, წინათ რიცხვის

¹ N. Troubetzkoy, Notes sur les désinences du verbe dans les langues tchéchéno-losghiennes (Caucasiques—orientales). Bull. de la Société de Linguistique de Paris, t. 29, fasc. 3 (№ 88), Paris, 1929; არნ. ჩიქობავა, გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ნიშნების ეტიმოლოგიისათვის კართველურ ენებში, აკადემიის მოამბე, V, № 4, 1944; Т. Е. Г у д а в а, К строению показателя грамматических классов в аварском языке. „Языки Дагестана“, II, 1954.

(მრავლობითობის) ჩვენებაც შეუძლებელი არ იყო ნაცვალსახელებს ჰქონოდათ დაკისრებული.

ამჟამად რ მხოლოობითში აღარ იხმარება, იგი განზოგადებულადაა გამოყენებული მრავლობითში როგორც რიცხვის ნიშანი, ნაგრამ მრავლობითობის ჩვენება რომ მას იმთავითვე არ ეკისრებოდა. ამას შემდეგი გარემოებაც ცხადყოფს: თუ ზმნა მხოლოობითში გრამატიკულ კლასებს არ განასხვავებს, მას არც მრავლობითის ფორმა აღმოაჩნდება და პირუკუ: მრავლობითი რიცხვი რომ აღნიშნოს ზმნამ. იგი კლასების მიხედვითაც უნდა იცვლებოდეს.

უკლას-ნიშნო ზმნები, რომლებიც მხოლოობითში მოკლებული არიან საშუალებას იცვალონ ფორმები კლასების მიხედვით, მრავლობითშიც უცვლელი რჩებიან (არ დაირთავენ რიცხვის ნიშანს); ე. ი. ასეთ ზმნებს სათანადო ნაკვეთში ექნებათ ერთად-ერთი ფორმა. საზიარო სამივე კლასისა და ორივე რიცხვისათვის (და, ცხადია, სამივე პირისათვის; რამდენადაც ზმნა პირთა მიხედვით, საერთოდ, უცვლელია):

უნა { „მივდივარ“, „მიდიხარ“, „მიდის“ } I—III კლ.
 { „მივდივართ“, „მიდიხართ“, „მიდიან“ }

თირულა { „ვტრიალებ“, „ტრიალებ“, „ტრიალებს“ } I—III კლ.
 { „ვტრიალებთ“, „ტრიალებთ“, „ტრია-
 ლებენ“ }

კაოლა { „ვდგავარ“, „დგახარ“, „დგას“ } I—III კლ.
 { „ვდგავართ“, „დგახართ“, „დგანან“ }

კალ'ალა { „ვლაპარაკობ“, „ლაპარაკობ“, „ლაპა-
 რაკობს“ } I—III კლ.
 { „ვლაპარაკობთ“, „ლაპარაკობთ“, „ლა-
 პარაკობენ“ }

ზმნაში მრავლობითობის აღნიშვნის პრინციპებიც იგივეა, რაც გრამატიკული კლასების აღნიშვნისა (იხ. ქვემოთ).

§ 144. მრავლობითობის აღნიშვნისა და მრავლობითობის აღნიშვნის პრინციპები ზმნაში: სუბიექტური და ობიექტური უღვლილება. რამდენი და რის კლასი შეიძლება იყოს აღნიშნული ხუნძური ზმნის ფორმაში?

ხუნძური ზმნის ფორმაში შეიძლება იყოს აღნიშნული მხოლოდ ერთი კლასი, ე. ი. ხუნძური ზმნა ერთკლასოვანია (მონოპერსონალურია). ორი და, მით უფრო, სამი კლასი ზმნის უღვლილებაში არ შეიძლება აღინიშნოს (სხვა მდგომარეობაა მიმღეობაში: აქ ორი კლასის აღნიშვნა ჩვეულებრივია, მაგრამ მიმღეობა ნაზმნარი ზედსართავი სახელია და არა ზმნის ფორმა; მიმღეობის შესახებ იხ. თავის ადგილას).

ზმნაში აღინიშნება სუბიექტის კლასი, თუ ზმნა გარდაუვალია და ობიექტისა, თუ ზმნა გარდამავალია.

ვ-უგო (I კლ.), ჟ-იგო (II კლ.), ბ-უგო (III კლ.) „არის“... ვ-აქუნა (I კლ.), ჟ-აქუნა (II კლ.), ბ-აქუნა (III კლ.) „მოდის“... ვ-ასაანდულა (I კლ.), ჟ-ასაანდულა (II კლ.), ბ-ასაანდულა (III კლ.) „თამაშობს“ — გარდაუვალი ზმნებია: მათთან დაკავშირებულია ერთი სახელი და ეს სახელი შეიძლება იყოს მხოლოდ სუბიექტი. ზმნაშიც მისი კლასია აღნიშნული.

სხვა მდგომარეობაა გარდამავალ ზმნაში.

ასე, მაგ., ბ-ეცაულა „აქებს“ ზმნასთან შინაარსობლივ დაკავშირებულია ორი სახელი: ვინც აქებს და ვისაც (ან რასაც) აქებენ. ამათგან ზმნაში აღნიშნულია ის, ვისაც (ან რასაც) აქებენ; მას რეალურ ობიექტს (R₀) ვუწოდებთ (შეიძლებაოდა გვეთქვა — საერთოდ — ობიექტი ან „გრამატიკული ობიექტით“, მაგრამ ეს უხერხულობას გამოიწვევდა: ზოგი ამ ობიექტში. ხედავს „გრამატიკულ სუბიექტს“, რაკი ზმნა სწორედ ამ სახელს ეთანხმება).

როგორღაა აღნიშნული რეალური სუბიექტი (RS)? გარდამავალ ბ-ეცაულა „აქებს“ ზმნაში იგი აღუნიშვნელი რჩება: ვიცით, თუ რა კლასის საგანს აქებენ. მაგრამ არ ვიცით, თუ რა კლასს ეკუთვნის მაქებარი.

საესებით იგივე ვითარებაა ზმნაში მრავლობითობის აღნიშვნის მხრივაც: გარდაუვალ ზმნაში აღინიშნება მრავლობითი რიცხვი რეალური სუბიექტისა, გარდამავალში — რეალური ობიექტისა; აღუნიშვნელი რჩება მრავლობითი რიცხვი გარდამავალი ზმნის რეალური სუბიექტისა.

ამრიგად, ზმნაში გრამატიკული კლასებისა და რიცხვის აღნიშვნის თვალსაზრისით გასარჩევია უღვლილების ორი ტიპი:

ა) სუბიექტური უღვლილება (რეალური სუბიექტის კლასისა და რიცხვის მიხედვით) გარდაუვალ ზმნებში:

ვას	ვ-აქუნა	„ვაფიშვილი მოდის“
დას	ა-აქუნა	„ქალიშვილი მოდის“
ჩუ	ბ-აქუნა	„ცხენი მოდის“
ვასალ	რ-აქუნა	„ვაფიშვილები მოდიან“

ვას	ვ-ეპერულა	„ვაფიშვილი მირბის“
დას	ა-ეპერულა	„ქალიშვილი მირბის“
ჩუ	ბ-ეპერულა	„ცხენი მირბის“
ვასალ	რ-ეპერულა	„ვაფიშვილები მირბიან“

ბ) ობიექტური უღვლილება (რეალური ობიექტის კლასისა და რიცხვის მიხედვით) გ ა რ დ ა მ ა ვ ა ლ ზ მ ნ ე ბ შ ი :

RS	RO		
ინსაუცაა	ვას	ვ-ეცაულა	„მამა ვაფიშვილს აქებს“
ინსაუცაა	დას	ა-ეცაულა	„მამა ქალიშვილს აქებს“
ინსაუცაა	ჩუ	ბ-ეცაულა	„მამა ცხენს აქებს“
ინსაუცაა	ვასალ	რ-ეცაულა	„მამა ვაფიშვილებს აქებს“
ინსაუცაა	ვას	ვ-აჩუნა	„მამას ვაფიშვილი მოჰყავს“
ინსაუცაა	დას	ა-აჩუნა	„მამას ქალიშვილი მოჰყავს“
ინსაუცაა	ჩუ	ბ-აჩუნა	„მამას ცხენი მოჰყავს“
ინსაუცაა	ვასალ	რ-აჩუნა	„მამას ვაფიშვილები მოჰყავს“

გარდაუვალი ზმნის რეალური სუბიექტი სახელობითში დაისმის (ვ-აქუნა ვას „მოდის ვაფიშვილი“); სახელობითში დაისმის აგრეთვე რეალური ობიექტი გარდამავალი ზმნისა (ვ-ეცაულა ინსაუცაა ვას „აქებს მამა ვაფიშვილს“, ზედმიწ. „აქებს მამამ ვაფიშვილი“).

მაშასადამე, სახელობით ბრუნვაში დასმული სახელი—იქნება იგი რეალური სუბიექტი (გარდაუვალი ზმნისა), თუ რეალური ობიექტი (გარდამავალი ზმნისა)—ყოველთვის აღინიშნება ზმნაში; აღუნიშვნელი რჩება რეალური სუბიექტი გარდამავალი ზმნისა, ე. ი., ერგატიულ ბრუნვაში დასმული სახელი.

¹ ზნძ. ვ-აჩუნა გარდამავალია, ქართ. მოჰყავს — გარდაუვალი. ამიტომ ზნძ. ვაჩუნა უფრო უდრის ძვ. ქართულის „მოიყვანებს“ ზმნას.

ხუნძურ ზმნასთან რეალური სუბიექტი შეიძლება გვეკონდეს აგრეთვე მიცემითსა, ნათესაობითსა და ადგილობითში; რეალური ობიექტი კი აქაც სახელობითში იქნება. ასეთ შემთხვევებშიც ზმნაში აღინიშნება სახელობითი ბრუნვა და არა მიცემითი, ნათესაობითი და ადგილობითი; შდრ.:

რეალური სუბიექტი მიცემით ბრუნვაშია, რეალური ობიექტი—სახელობითში:

RS	RO		
ინსაუჟე	ვას	ვ-ოტჟულა	„მამას ვაჟიშვილი უყვარს“
ინსაუჟე	მას	ჟ-ოტჟულა	„მამას ქალიშვილი უყვარს“
ინსაუჟე	ჩუ	ბ-ოტჟულა	„მამას ცხენი უყვარს“
ინსაუჟე	ვასალ	რ-ოტჟულა	„მამას ვაჟიშვილები უყვარს“

რეალური სუბიექტი ნათესაობით ბრუნვაშია, რეალური ობიექტი—სახელობითში:

RS	RO		
ინსაულ	ვას	ვ-უგო	„მამას ვაჟიშვილი ჰყავს“ შედმიწ. „მამის ვაჟიშვილი არის“
ინსაულ	მას	ჟ-იგო	„მამას ქალიშვილი ჰყავს“
ინსაულ	ჩუ	ბ-უგო	„მამას ცხენი ჰყავს“
ინსაულ	ვასალ	რ-უგო	„მამას ვაჟიშვილები ჰყავს“

რეალური სუბიექტი ადგილობით ბრუნვაშია, რეალური ობიექტი—სახელობითში:

RS	RO		
ინსაულდა	ვას	ვ-იხჟულა	„მამა ვაჟიშვილს ხედავს“ შედმიწ. „მამისდა ვაჟიშვილი ჩანს“
ინსაულდა	მას	ჟ-იხჟულა	„მამა ქალიშვილს ხედავს“
ინსაულდა	ჩუ	ბ-იხჟულა	„მამა ცხენს ხედავს“
ინსაულდა	ვასალ	რ-იხჟულა	„მამა ვაჟიშვილებს ხედავს“

§ 145. გარდაშავალი და გარდაუშავალი ზმნები. ხუნძური ზმნა კმნის ხუთი სახის კონსტრუქციას იმისდა მიხედვით, თუ რა ბრუნვაშია დასმული რეალური სუბიექტი; ესენია:

1. ნომინატიური (სახელობითიანი) კონსტრუქცია: ვაცო ვუგო... ვაქუნა... უნა... ქოლა... კალ'ალა „ძმა არის... მოდის... მიდის... დგას... ლაპარაკობს“...
2. ერგატიული (მოთხრობითიანი) კონსტრუქცია: ვაცაასო ჩუ ბოსანა „ძმამ ცხენი იყიდა“... ინსაუცია წულ ყოტანა „მამამ შემა გაჭრა“... ებელა ლ'ა გორდე ბუყანა „დედამ პერანგი შეკერა“...
3. დატიური (მიცემითიანი) კონსტრუქცია: ვაცაასაე ჩუ ბოტაულა „ძმას ცხენი უყვარს“.
4. პოსესიური (ნათესაობითიანი) კონსტრუქცია: ვაცაასაულ ჩუ ბუგო „ძმას ცხენი ჰყავს“, ზედმიწ. „ძმისა ცხენი არის“.
5. ლოკატიური (ადგილობითიანი) კონსტრუქცია: ვაცაასადა ჩუ ბინ'ულა „ძმა ცხენს ხედავს“, ზედმიწ. „ძმისდა ცხენი ჩანს“... ვაცაასადა ჰარატა რაგულა „ძმას ხმა ესმის“; ზედმიწ. „ძმისდა ხმა ისმის“... ვაცაასადა ჯვაზე ლ'ალა „ძმამ წერა იცის“, ზედმიწ. „ძმისდა წერა ცნობილია“...

ზმნათა დიდი უმეტესობა ნომინატიურ და ერგატიულ კონსტრუქციებს მოითხოვს. ნომინატიური კონსტრუქცია გარდაუვალად ზმნისაა, ერგატიული—გარდამავლისა.

დანარჩენი სამი კონსტრუქცია ძველი კონსტრუქციებია; ისინი ეფარდებიან ქართული ენის ინვერსიულ ზმნებს და გარდაუვალად ზმნისეული კონსტრუქციებია.

ბუგო („არის“), რომელიც პოსესიურ კონსტრუქციაში „აქვს“ („ჰყავს“) მნიშვნელობით იხმარება, მაინც მეშველი ზმნაა და, მაშასადამე, გარდაუვალად ზმნაა.

ბოტაულა (დიდგე)... ბიხ'ულა (დიდა) ზმნათა ქართული ეკვივალენტები იქნება: „მიყვარს (მე) იგი“... „მიჩს (მე) იგი“... თუმცა, ქართულში ინვერსიულობა მეტადაა საგრძნობი, ვინემ ხუნძურის შესატყვის ზმნებში.

§ 146. გარდამავლობა და გვარი. გარდამავალი ზმნა მოქმედებითი გვარის უნდა იყოს. ასეთი ვარაუდი ბუნებრივია ინდო-ევროპული ენების მიხედვით. ამ ენებში თვით გარდამავლობა გვარის მიხედვით ირკვევა: თუ მოქმედებითი გვარია და, მაშასადამე, პირდაპირი ობიექტი დაესმის (აკუზატივში), ზმნა გარდამავალია. ქართულში, მართალია, გარდამავალი მოქმედებით გვარზე არაა და-

მოკიდებული (პირუკუ, მოქმედებითი გვარის თუა ზმნა, გარდამავალიც იქნება), მაგრამ მაინც გარდამავლობასა და გვარს შორის გარკვეული კავშირი ივარაუდება.

ხუნძური გარდამავალი ზმნა მოქმედებით გვარს არ გულისხმობს. არც მოქმედებითი გვარი და არც მისი საპირისპირო ვნებითი ხუნძურმა გარდამავალმა ზმნამ არ იცის.

ასეთ პირობებში სხვაობა გარდამავალსა და გარდაუვალ ზმნებს შორის, ცხადია, ისე მკვეთრი ვერ იქნება (რამდენადაც მორფოლოგიურ-სინტაქსურ ურთიერთობას ეხება საქმე), როგორც იქნებოდა გვართა გარჩევის შემთხვევაში.

გარდამავალი ზმნა, როცა მას რეალური სუბიექტიც უზის და რეალური ობიექტიც, ერგატიულ კონსტრუქციას ქმნის, მაგრამ იმავე ზმნას შეიძლება უკავშირდებოდეს ერთი სახელი სახელობით ბრუნვაში. პირველ შემთხვევაში ზმნა მოქმედებითი გვარის შინაარსს ეტოლება, მეორეში — ვნებითისას (თვით ზმნა კი არც მოქმედებითია და არც ვნებითი); მღრ.:

ვაცაასა შიშა ბექანა „ძმამ ბოთლი გატეხა“—შიშა ბექანა „ბოთლი გატყდა“...

ქასირასა ბილეთ ბიჩულა „მოლარე ბილეთს ყიდის“—ბილეთ ქასალდა ბიჩულა „ბილეთი სალაროში იყიდება“...

ხასაალ წარაზულ ბეტერალდა ნეფეცა კუღიჯაბ ჰარფ ჯვალა „საკუთარ სახელთა დასაწყისში (თავში) ჩვენ დიდ ასოს ვწერთ“—ხასაალ წარაზულ ბეტერალდა ქიდაგო კუღიჯაბ ჰარფ ჯვალა „საკუთარ სახელთა დასაწყისში ყოველთვის დიდი ასო იწერება“...

დოზ ჩედ ბიტაულა „ისინი პურს (ი)ყოფენ“—იქგო ლ'აბიდე ბიტაულა „ცხრა სამზე იყოფა“;

ებელალ'ა ვას ჰავუნა „დედამ ბავშვი დაბადა (შვა)“—ვას ჰავუნა „ვაფი დაიბადა (იშვა)“;

ეო ბაქანა დიცაა დოსიიჯე „მე მას რამე ვაჩვენე (გამოვუჩინე)“, ე. ი. „ქრთამი მივეცი“ — ლ'ინ ბაქანა ჰანიბ „წყალი გამოჩნდა აქ“¹;

დიცაა რეჰანა დოსიდა თუმანკ „მე ვესროლე (ვტყორცნე) მას თოფი“—დიდა რეჰანა გამაჰ „მე მომხვდა ქვა“²...

¹ П. У с л а р, Авар. яз. [II], 38.

² იქვე, 83. 174.

დიცა ბიხიანა რუყ „მე დავანგრიე სახლი“—შამილილ ნიზამ ბიხიანა ლუნიბ „შეპილის წესწყობილება დაინგრა ლუნიბში“¹...

დოსო ქევანა ჟინდირგო ლუშმან „მან მოკლა თავისი მტერი“ — დოვ ქევანა რაღდა „ის მოიკლა ომში“...

ინსაუცაა სულ ყოტანა „მამამ შეშა გაჭრა“—წად ხაეკიო ყოტანა „წვიმა ჩქარა შეწყდა“ („მოიჭრა“, „ალიკვეთა“)..

ხუნძური ბექანა თავის-თავად არც „გატყდა“² და არც „გატეხა“; ასევე: ბიჩანა არც „გაიყიდა“ და არც „გაყიდა“... ეგევე ითქმის: ჯვალა („წერს“, „იწერება“), ბიტაულა („ყოფს“, „იყოფა“)... ზმნათა შესახებ.

ამგვარად, გარდაძველი ზმნა გვარებს არ განასხვავებს. არც გარდაუვალ ზმნებში შეიმჩნევა სხვაობა გვარის მიხედვით (შდრ. ქვემოთ). გვართა განუსხვავებლობა ხუნძური ზმნის ერთი ძირითადი დამახასიათებელი თვისებაა.

გვარების გაურჩევლობა გარდამავლობა-გარდაუვალობაზეც ახდენს გავლენას: გარდამავალსა და გარდაუვალ ზმნას შორის სხვაობა ხუნძურში, როგორც ზემოთაც ვთქვით, გაცილებით უფრო მცირეა, ვინემ ევროპულ ენებში და — თუნდაც — ვინემ ქართულში.

ქართული „გატეხა“ („გაყიდა“, „წერს“...) ყოველთვის გარდამავალია, „გატყდა“ („გაიყიდა“, „იწერება“...) — ყოველთვის გარდაუვალი. ხუნძური ბექანა (ბიჩანა, ჯვალა...) გარდაძველია, თუ (რეალური სუბიექტის გარდა) რეალური ობიექტიც მოეპოვება და გარდაუვალი, თუ მხოლოდ ერთი სახელი, რეალური სუბიექტი, უკავშირდება.

სივანირად რომ ვთქვათ, ბექანა (ბიჩანა, ჯვალა...) მხოლოდ ერგატიულ კონსტრუქციას კი არ ქმნის, არამედ ნომინატიურსაც.

გარდამავალი ზმნა ხუნძურში არ ქმნის სტაბილურ კონსტრუქციას; ხუნძურში ერგატიული კონსტრუქცია პრინციპში ლაბილურია. კონსტრუქციის ლაბილურობა ასახავს გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნის დაპირისპირების სისუსტეს.

ბაქინე „მოსვლა“ და ინე „წასვლა“ ჩვეულებრივ გარდაუვალი ზმნებია.

¹ П. Усгар, Авар. яз. [II], გვ. 104.

ამ ზმნებს — აღნიშნული მნიშვნელობით — რეალური სუბიექტი სახელობითში დაესმის: ვაცა ვაჭანა „ძმა მოვიდა“... აცა ანა „და წავიდა“...

მაგრამ ორივე ზმნა შეიძლება გარდამავალი მნიშვნელობითაც იქნეს გამოყენებული — რეალური ობიექტით სახელობით ბრუნვაში და რეალური სუბიექტით ერგატივში. მაშინ პირველს „მოყვანა“, „მოტანა“ და მეორეს „წაყვანა“, „წალება“ მნიშვნელობა ექნება.

მაშასადამე, ზმნის მნიშვნელობას აქ გვარჩევინებს სინტაქსური კონსტრუქციები (ერთსა და იმავე ზმნასთან); ზღრ.:
 ემენ ვაჭანა „მამა მოვიდა“ (გრდუვ.) — ინსაუცაა ჰობოლ ვა-
 ქანა „მამამ სტუმარი მოიყვანა“ (გრდმ.); ინსაუცაა როხოსაა წულ
 ბაქანა „მამამ ტყიდან შეშა მოიტანა“ (გრდმ.).

ემენ ანა „მამა წავიდა“ (გრდუვ.) — ინსაუცაა როხოვე ვას
 ანა „მამამ ტყეში ვაყიშვილი წაიყვანა“ (გრდმ.) — ჭურუცაა
 წულ ანა „მდინარემ შეშა წაიღო“ (გრდმ.)...

§ 147. გარდაუვალი ზმნისაგან გარდამავლის წარმოება.
 გარდაუვალი (ან ლაბილური კონსტრუქციის გარდამავალი) ზმნი-
 საგან შეიძლება ვაწარმოთ გარდამავალი ზმნა სტაბილური კონს-
 ტრუქციისა. ეს დაკავშირებულია კაუზატივის წარმოებასთან
 (კაუზატივის წარმოების შესაბამ. იხ. § 180).

იგივე საშუალება, რაც უშუალო გზის ზმნისაგან შუალობითი გზის
 ზმნას აწარმოებს, იხმარება გარდაუვალი ზმნისაგან გარდამავალი
 ზმნის საწარმოებლადაც: ბეგანა „დაწვა“, ტიყანა „დაიძინა“,
 ბორჭანა „გაიღვიძა“, ბაჭანა „ადგა“, ბექერანა „გაიქცა“, ქანა
 „დადგა“, „გაჩერდა“, გოდოჭანა „დაჯდა“ და ა. შ. გარდაუ-
 ვალი ზმნებისაგან ისევეა ნაწარმოები ბეგიზაბუნა „დააწვინა“,
 ტიყიზაბუნა „დააძინა“, ბორჭიზაბუნა „გააღვიძა“, ბაჭინაბუნა
 „ააყენა“, ბექერიზაბუნა „გააქცია“, ქეზაბუნა „დააყენა“, „გააჩე-
 რა“, გოდოქეზაბუნა „დასვა“ („დააჯინა“) და ა. შ. გარდამავა-
 ლი ზმნები, როგორც, მაგ., ყოტანა „გაქრა“ — ამ უშუალო გზის
 გარდამავალი ზმნისაგან — შუალობითი გზის ყოტიზაბუნა
 „გააჭრევიანა“ ზმნა.

ამგვარად ნაწარმოები გარდამავალი ზმნა ყოველთვის ერგატივში
 დაისვამს რეალურ სუბიექტს და სახელობითში რეალურ ობიექტს:

ბეგიზაბუნა დოსა დობ „დააწვინა მან იგი“ (უნთარავ ჩი
 ნეყეცაა დიჟანალდა ვეგეიზავუნა „ავადმყოფი კაცი ჩვენ დი-
 ვანზე დააწვინეთ“);

ტყიეიზაბუნა დოსა დობ „დააძინა მან იგი“:

ბაჯინაბუნა დოსა დობ „ააყენა მან ის“...

ასეთ ზმნათა კონსტრუქცია ყოველთვის ერგატიულია და ეს კონსტრუქცია აქ სტაბილურია.

წარმოების თვალსაზრისით ბეგიზაბუნა „დააწვინა“, ტყიეიზაბუნა „დააძინა“ და ა. შ. (ნაწარმოებნი ბეგანა „დაწვა“, ტყიეანა „დააძინა“ და ა. შ. ზმნებისაგან), თუმცა, კაუზატივის თორნებია, მაგრამ შინაარსის მიხედვით ისინი შესაბამის გარდაუვალ ზმნებს უპირისპირდებიან, როგორც მხოლოდ გარდამავალი ზმნები უშუალო გზისა. მათვე შეიძლება ჰქონდეს შუალობითი გზის (კაუზატიური) მნიშვნელობაც; ეს იმ შემთხვევაში, თუ კონსტრუქციაში, გარდა ერგატივში დასმული რეალური სუბიექტისა და სახელობითში დასმული რეალური (პირდაპირი) ობიექტისა, ჩაერთვის ის პირიც, რომელსაც აიძულებენ მოქმედების შესრულებას (ირიბი ობიექტი აღვილობით ბრუნვაში); შდრ.:

1. ბეგანა დობ „დაწვა ის“ (გარდაუვალი).

2. ბეგიზაბუნა დოსა დობ „დააწვინა მან ის“ (გარდამავალი უშუალო გზისა).

3. ბეგიზაბუნა დოსა დობ დოსადა „დააწვეხინა მან ის მას“ (გარდამავალი შუალობითი გზისა).

წარმოების თვალსაზრისით აქ გარჩეულია მხოლოდ ორი ვარიანტი: ბეგანა და მისგან ნაწარმოები ბეგიზაბუნა. უკანასკნელის ორი სხვადასხვა მნიშვნელობა (იხ. ზემოთ: 2—3) ირიბი ობიექტის ქონა-არქონას ემყარება.

გარდამავალი ზნების წარმოება კაუზატივის მეშვეობით ასევე პროდუქტიულია ნასახელარ გარდაუვალ ზმნათაგან; შდრ.:

ცოლ'ანა დობ „გაერთიანდა ის“ — ცოლ'იზაბუნა დოსა დობ „გაერთიანა მან ის“;

ხალა'თ'ლ'ანა დობ „დაგრძელდა ის“ — ხალა'თ'ლ'იზაბუნა დოსა დობ „დააგრძელა მან იგი“;

ყოყლ'ანა დობ „დამოკლდა ის“ — ყოყლ'იზაბუნა დოსა დობ „დაამოკლა მან იგი“;

შაულალ'ანა დობ „განმტკიცდა, გამაგრდა ის“ (ჰუდულლ'ი შაულალ'ანა „მეგობრობა განმტკიცდა“) — შაულალ'იზაბუნა დოსა დობ „განამტკიცა მან იგი“;

ქაჰრალ'ანა დობ „გამსხვილდა იგი“ — ქაჰრალ'იზაბუნა დოსა დობ „განამსხვილა მან იგი“;

აქ ნასახელარ გარდაუვალ ზმნას უპირისპირდება მისგან ნაწარმოები კაუზატივი, როგორც გარდამავალი მოქმედებითი გვარის ზნა—გარდაუვალი ვნებითი გვარის ზმნას: ცოლ'ანა „გაერთიანდა“ (ვნებ.) — ცოლ'ი ზაბუნა „გააერთიანა“ (მოქმედ.), ყოყლ'ანა „დაძოკლდა“ (ვნებ.) — ყოყლ'ი ზაბუნა „დაამოკლა“ (მოქმედ.)...

მოქმედებითი გვარის ჩამოყალიბება, ჩანს, კაუზატივს უკავშირდება, და ეს მარტოოდენ ზღნძურს როდი ახასიათებს. ანალოგიური ვითარება გვაქვს სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებშიც (კერძოდ, ქართულშიც).

§ 148. საუღვლეზელი ერთეულების შესახებ (ზოგადად). უღვლილება გრამატიკული კლასისა და რიცხვის მიხედვით გათვალისწინებული გვაქვს (§§ 140—144). გასათვალისწინებელი გვრჩება თვით საუღვლებელი ერთეულები (ნაკვებები), რომელთა შიგნით ზნა იცვლება გრამატიკული კლასისა და რიცხვის მიხედვით.

წარმოების მიხედვით ეს ერთეულები შეიძლება იყოს მარტივი (სინთეზურად ნაწარმოები) ან აღწერითი (ანალიზურად ნაწარმოები). მარტივს გარკვეული სუფიქსი დაერთვის, აღწერითში მესველი ზმნაც იღებს შონაწილეობას.

მარტივი ერთეულები თავის მხრივ შეიძლება იყოს ძირითადი და ნაწარმოები. ძირითადი ერთეულები უშუალოდ ზმნის ფუძისაგან იწარმოება, ნაწარმოები ერთეულები კი ამა თუ იმ ძირითადი ერთეულისაგან.

ბუნებრივია, ჯერ განვიხილოთ მარტივი ძირითადი ერთეულები, შემდეგ — მარტივი ნაწარმოები ერთეულები, მარტივი ერთეულების შემდეგ კი — აღწერითი ფორმები.

§ 149. საუღვლეზელი ზმნის ფუძე. ზმნის ფუძეს ფორმათა უპირისპირების საფუძველზე ვპოვებთ:

ასე, ყოტულა „კრის“ ზმნის ფუძეა ყოტ-; შდრ.: ყოტ-ულა „კრის“, ყოტ-ილა „გაკრის“, ყოტ-ანა „გაქრა“, ყოტ-ე „გაქერ!“ და ა. შ.

ჰალტულა „მუშაობს“ ზმნის ფუძეა ჰალტ-; შდრ.: ჰალტ-ულა „მუშაობს“, ჰალტ-ილა „იმუშავებს“, ჰალტ-ანა „იმუშავა“, ჰალტ-ე „იმუშავე!“ და ა. შ.

წალულა „სწავლობს“, „კითხულობს“ ზმნის ფუძეა წალ-; შდრ.: წალ-ულა „სწავლობს“, „კითხულობს“, წალ-ილა „ისწავლის“, „წაკითხავს“, წალ-ანა „ისწავლა“, „წაკითხა“, წალ-ე „ისწავლე!“ „წაკითხე!“ და ა. შ.

ქვანალა „ქამს“ ზმნის ფუძეა ქვანა-; შდრ.: ქვანა-ლა „ქამს“, ქვანა-ლა „შექამს“, ქვანა-ნა „შექამა“, ქვანა-ჟ „ქამე!“ და ა. შ.

ქვალა „კლავს“ ზმნის ფუძეა ქვა-; შდრ.: ქვა-ლა „კლავს“, ქვა-ლა „მოკლავს“, ქვა-ნა „მოკლა“, ქვა-ჟ „მოკალ!“ და ა. შ.

ფულა „უბერავს“ ზმნის ფუძეა ფუ-; შდრ.: ფუ-ლა „უბერავს“, ფუ-ლა (|| ფუ-ჟლა) „დაუბერავს“, ფუ-ნა „დაუბერა“, ფუ-ჟ „და-ბერე!“ და ა. შ.

ტოლოლა „კაზმავს (ცხენსა)“ ზმნის ფუძეა ტოლო-; შდრ.: ტოლო-ლა „კაზმავს“, ტოლო-ლა (|| ტოლო-ელა) „შეკაზმავს“, ტოლო-ნა (ტოლო-ანა) „შეკაზმა“, ტოლო-ჟ „შეკაზმე!“ და ა. შ.

ლოლა „დებს“ ზმნის ფუძეა ლ'-; შდრ.: ლ'-ოლა „დებს“, ლ'-ელა „დადებს“, ლ'-უნა „დადო“, ლ'-ე „დადე!“ და ა. შ.

ტოლა „ასხამს“ ზმნის ფუძეა ტ-; შდრ.: ტ-ოლა „ასხამს“, ტ-ელა „დაასხამს“, ტ-უნა „დაასხა“, ტ-ე „დაასხი!“ და ა. შ.

როგორც აქ მოყვანილი ტიპობრივი მაგალითებიდან ჩანს, საუღე-ლებელი ზმნის ფუძე შეიძლება ბოლოვდებოდეს თანხმოვანზეც და ხმოვანზეც (მაგალითები იხ. ზემოთ).

ფუძის დაბოლოებას (კერძოდ, ბოლოთანხმოვნიანია თუ ბოლო-ხმოვნიანი ფუძე) გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება ფორმათა წარ-მოებისას ¹.

შენიშვნა. იშვიათად ზმნის ფორმა შეიძლება შეიცავდეს ოდენ ცვალებად ფორმანტებს და ფუძე არ გვქონდეს (დაკარ-გული იყოს): ინე „წასვლა“, უნა „მიდის“, ანა „წავიდა“, ინა „წავა“ და ა. შ. (შდრ. იგივე ფორმანტები ფუძესთან: რეტ-ინე „ჩაიკმა“, რეტ-უნა „იცვამს“, რეტ-ანა „ჩაიცივა“, რეტ-ინა „ჩა-იცივამს“ და ა. შ.).

როგორც ვიცით, ზმნის ფუძეს შეიძლება ჰქონდეს გრამატიკუ-ლი კლასის ნიშანიც, რომელიც იცვლება სათანადო ნაკვთის შიგ-ნით ზმნასთან დაკავშირებული სახელის (სუბიექტის ან ობიექტის) კლასის შესაბამისად (§ 144).

თვით საუღელებელ ერთეულთა წარმოების თვალსაზრისით კი არაერთი მნიშვნელობა არა აქვს იმას, კლას-ნიშნიანია ზმნა, თუ უკლას-ნიშნო.

¹ ბოლოთანხმოვნიან და ბოლოხმოვნიან ფუძეებს ზმნის ფორმათა წარმოე-ბისას განარჩევდა ჯერ კიდევ ა. შ ი ფ ნ ე რ ი (Versuch, §§ 90—92).

§ 150. ფორმანტთა აგეზულება: თემატური ხმოვანი და დაბოლოება. ყველაზე სადაა ბრძანებითის (II პ.) საწარმოებელი ფორმანტი: იგი ოდენ ხმოვანია (§ 159).

დანარჩენ ძირითად ერთეულთა ფორმანტები რთული აგებულებისაა: შეიცავენ დაბოლოებებსა და მათ წინაშეა — არაფუძისეულ — ხმოვნებს, რომელთაც დამაკავშირებელი ან თემატური ხმოვნები¹ შეიძლება ვუწოდოთ.

საუღლებელი ზმნის ფუძეს უშუალოდ თემატური ხმოვანი მოსდევს, ამ უკანასკნელს — დაბოლოება.

ბრძანებითის ფორმანტის შესახებ ზემოთ ნათქვამი გვაქვს, რომ იგი ოდენ ხმოვნის შემცველია. ეს ოდენ ხმოვნიანი ფორმანტი სხვა ნაკვთთა ფორმანტების თემატური ხმოვნის ფარდი ჩანს. თუ ეს ასეა, მაშინ ბრძანებითის ფორმანტი ოდენ თემატური ხმოვნის შემცველი იქნება.

ფორმანტთა აღნიშნული კომპონენტები (თემატური ხმოვნები და დაბოლოებები) რომ უფრო ნათლად გვეჩვენდეს წარმოდგენილი, სანიმუშოდ გავაანალიზოთ ასეთი ფორმანტების მქონე რამდენიმე ძირითადი ფორმა; შდრ.:

ყოტ-უ-ლა „ქრის“

ყოტ-ი-ლა „გაქრის“

ყოტ-ა-ნა „გაქრა“

— აქ ყოტ - ფუძეს (თანხმოვანზე გათავებულს) ერთვის: ა) თემატური ხმოვნები: -უ- (აწმყოში), -ო- (მყოფადში), -ა- (ნამყოში), ბ) დაბოლოებები: -ლა (აწმყოსა და მყოფადში), -ნა (ნამყოში); სამივე ნაკვთს თემატური ხმოვანი თავ-თავისი აქვს, მაგრამ დაბოლოება ორ მათგანში (აწმყოსა და მყოფადში) საერთოა.

რეტ-უ-ნა „იცივამს“

რეტ-ი-ნა „ჩაიცივამს“

რეტ-ა-ნა „ჩაიცივა“

¹ ჯერ კიდევ ა. შიფნერი განარჩევდა ზმნის საწარმოებელ ფორმანტთა შემადგენლობაში დაბოლოებასა და მის წინამავალ არაფუძისეულ ხმოვანს, რომელსაც იგი უწოდებს „დამაკავშირებელ ხმოვანს“ (Biudevocal). (იხ. A. Schiefner, Versuch, §§ 90—92, 100—101).

დაბოლოების წინამავალ ხმოვანს „თემატურს“ უწოდებს ნ. ტრუბეტკოი (იხ. N. Troubetzkoy, Notes sur les déinences du verbe dans les langues tchéchéno-lesghiennes.). ჩვენც ამ ტერმინს ვხმარობთ (პირობით). თემატურ ხმოვანთა და დაბოლოებათა ისტორიული რაობა გასარკვევია.

— აქ რეტ - ფუძესთან დაბოლოება სამივე ნაკვეთში საერთოა (-ნა), თემატური ხმოვნები კი იგივეა და ისევე განსხვავებული, როგორც ზემოთ მოყვანილ მაგალითში.

ყოტ-უ-ლა „ქრის“ და რეტ-უ-ნა „იცვამს“ (ასევე: ყოტ-ო-ლა „გაქრის“ და რეტ-ი-ნა „ჩაიცვამს“) ფორმათა შეპირისპირება ცხადყოფს, რომ ერთსა და იმავე თემატურ ხმოვანთან (ერთი და იმავე ნაკვეთისა) შეიძლება გვეკონდეს სხვადასხვა დაბოლოება და, ამავე დროს, სხვადასხვა თემატურ ხმოვანთან (სხვადასხვა ნაკვეთისა)— ერთი და იგივე დაბოლოება.

დაბოლოებასთან ერთად თემატური ხმოვანი გვაქვს ბოლოთან-ხმოვნიან ფუძესთან. ბოლოხმოვნიან ფუძეს დაბოლოება ჩვეულებრივ უშუალოდ დაერთვის (თემატური ხმოვანი ასეთ ფუძესთან, ივარაუდება, დაკარგულია).

თემატური ხმოვნის არქონა (ბოლოხმოვნიან ფუძესთან), ბუნებრივია, იწვევს საერთო დაბოლოების მქონე ფორმათა შორის განსხვავების მოშლას; შდრ.: ჯვა-ლა „წერს“— ჯვა-ლა „დაწერს“... (მაგრამ ყოტ-უ-ლა „ქრის“— ყოტ-ო-ლა „გაქრის“...).

§ 151. უხსაკლო ფონეტიკური ცვლილებები უღვლილების პროცესში (ფუძეა და ფორმანთაში). ფონეტიკური ხასიათის ცვლილებებს უღვლილების პროცესში ფუძისა და საწარმოებელ ფორმანტთა ურთიერთობა განსაზღვრავს. ეს ურთიერთობა, კერძოდ, ფუძისა და მომდევნო თემატური ხმოვნების ურთიერთობას გულისხმობს. ფორმანტის მეორე კომპონენტი, დაბოლოება, ფუძეზე არ მოქმედებს და არც ფუძე—მასზე.

ა) აღნიშნული გვეკონდა (§ 150), რომ ბოლოხმოვნიან ფუძეს დაბოლოება ჩვეულებრივ თემატური ხმოვნის გარეშე დაერთვის. მიზეზი ფონეტიკური ჩანს: თემატური ხმოვნის დასუსტება-დაკარგვა (ჩავარდნა) დაბოლოებასა და ბოლოხმოვნიან ფუძეს შორის. იშვიათად თემატური ხმოვანი დაბოლოების წინ ბოლოხმოვნიან ფუძესთანაც შეიძლება შემოგვრჩეს (დასუსტებული სახით— § 153). თემატურ ხმოვანზე შეიძლება გავლენა მოახდინოს ბოლოთანხმოვნიანმა ფუძემაც. აღსანიშნავია, კერძოდ, ბოლოკიდური ბაგისმიერი თანხმოვნის (ბ, მ) მიერ ნამყოფ თემატური ხმოვნის დამსგავსების შემთხვევები: ა → უ (§ 157).

ბ) თვით ფუძე უღვლილების პროცესში არსებითი ხასიათის ცვლილებას არ განიცდის. ერთადერთი, რაც ამ მხრივ გასათვალისწინებელია, ესაა ფუძის ბოლოკიდური ვ თანხმოვნის დაკარგვა.

სათანადო ფორმებში მომდევნო თემატური ო და უ ხმოვანთა გავლენით: ხვ-ე-ზე „მოკვდომა“, ხვ-ე-ლა „მოკვდება“, ხვ-ა-ნა „მოკვდა“... მაგრამ: ხ-ო-ლა ← ხვ-ო-ლა „კვდება“, ხ-უ-ნ ← ხვ-უ-ნ „მოკვდა-რა“... (ეს ფონეტიკური პროცესი მხოლოდ უღვლილების პროცესისათვის არ არის დამახასიათებელი.— § 55).

როგორც ჩანს, უფრო აქტიურია ფუძე: იგი მეტ გავლენას ახდენს საწარმოებელ ფორმანტზე, ვინემ ეს უკანასკნელი პირველხევის თვალსაჩინოა ფუძის ბოლოკიდური ხმოვნისა და თემატური ხმოვნის ურთიერთობისას: სათანადო შემთხვევებში ზიანდება თემატური ხმოვანი და არა ფუძისეული.

საერთოდ, ფონეტიკური ცვლილებები უღვლილების პროცესში გაცილებით სუსტია, ვინემ ბრუნების პროცესში. ბრუნების პროცესში ფართო გასაქანი აქვს, კერძოდ, ხმოვანთა ცვლილებებს ფუძის შიგნით („ფუძის ფლექსია“), რაც უცხოა უღვლილების პროცესისათვის.

ფუძისა და საწარმოებელ ფორმანტთა შესახებ წინასწარი ცნობების შემდეგ თვით უღვლილების სქემები უნდა ჩამოვაყალიბოთ.

§ 152. ინფინიტივი, კომოტ ზმნის „საწმინი ფორმა“ (სალექსიკონო ერთეული). აუნური ზმნის „საწყის ფორმა“ და სალექსიკონო ერთეულად ინფინიტივი მიიჩნევა (ისევე, როგორც სახელისათვის—სახელობითი ბრუნვა).

ა. შიფნერისა და პ. უსლარის ლექსიკონებში (ხუნძური ენის შესახებ მათ შრომებს რომ ერთვის) და ლ. ჟირკოვის „ხუნძურულ ლექსიკონში“ ზმნები ინფინიტივის ფორმითაა წარმოდგენილი. „რუსულ-ხუნძურ ლექსიკონშიც“ (მ. საიდოვისა და შ. მიქაილოვისა) რუსული ზმნის სალექსიკონო ერთეულის, ინფინიტივის, შესატყვისად ხუნძურშიც ინფინიტივის ფორმაა შერჩეული (делать — ჰაბიზე, читать — ქვანაზე...).

ინფინიტივი ხუნძურში ზმნის სხვა ფორმებთან შედარებით ყველაზე ზოგადი, განუსაზღვრელი, ფორმაა: იგი არ გამოხატავს გარკვეულ დროს ან კილოს, თუმცა გრამატიკული კლასის (დარიცხვის) მიხედვით ისევე იცვლება, როგორც ზმნური სხვა ფორმები (იხ. ქვ.).

განუსაზღვრელი შინაარსი (ზემოაღნიშნული გაგებით) მასდარბს ფორმასაც აქვს. მასთან, მასდარი (მოქმედების სახელი) ინფინიტივზე უძველესიცაა (ისტორიულად ინფინიტივი მასდარისაგან არის.

ნაწარმოები). მაგრამ მასდარს მოეპოვება სახელის ისეთი კატეგორია, როგორცაა ბრუნვის კატეგორია: მასდარი ნაზმნარი არსებითი სახელია¹.

ინფინიტივს ხუნძურში უწოდებენ ზოგჯერ „მიზნობრივ ფორმასაც“² (ხუნძურ სასკოლო გრამატიკაში იხმარება ტერმინი: მურადიძე გლაგოლ „მიზნობრივი ზმნა“³): მხედველობაში მიიღება ინფინიტივის ძირითადი სინტაქსური ფუნქცია (მიზნის გარემოების გამოხატვა): წულ ყო ტ ი ზ ე ანა „შემის საჭრელად (ზედმიწ. ძვ. ქართ. შეშა ჭრად⁴) წავიდა“...

ზემოთ აღნიშნული გვექონდა, რომ ინფინიტივი ისევე იცვლება გრამატიკული კლასის (და რიცხვის) მიხედვით, როგორც სხვა საუღვლებელი ერთეულები (დრო-კილოთა ფორმები): ინფინიტივშიც გარდაუვალი ზმნისა აღინიშნება გრამატიკული კლასი (და რიცხვი) რეალური სუბიექტისა, გარდამავალი ზმნისაში—რეალური ობიექტისა; სინტაქსური კონსტრუქციაც (სუბიექტ-ობიექტის ბრუნვათა მიხედვით) ინფინიტივისა ზმნისებურია; შდრ.:

ა) გარდაუვალი ზმნა:

ვაცა ვ-აჟანა „ძმა მოვიდა“, დაცა დ-აჟანა „და მოვიდა“, ჩუ ბ-აჟანა „ცხენი მოვიდა“, ვაცაალ რ-აჟანა „ძმები მოვიდნენ“... — ინფინიტ.: ვ-აცა ვ-აჟინე „ძმის (ზედმიწ. ძმა) მოსვლა“, დაცა დ-აჟინე „დის (ზედმიწ. და) მოსვლა“, ჩუ ბ-აჟანე „ცხენის (ზედმიწ. ცხენი) მოსვლა“, ვაცაალ რ-აჟინე „ძმების (ზედმიწ. ძმები) მოსვლა“...

ბ) გარდამავალი ზმნა:

ვაცა ვ-ეცაანა „ძმა აქო“, დაცა დ-ეცაანა „და აქო“, ჩუ ბ-ეცაანა „ცხენი აქო“, ვაცაალ რ-ეცაანა „ძმები აქო“... — ინფინიტ.: ვაცა ვ-ეცაიზე „ძმის (ზედმიწ. ძმა) ქება“, დაცა დ-ეცაიზე „დის (ზედმიწ. და) ქება“. ჩუ ბ-ეცაიზე „ცხენის (ზედმიწ. ცხენი) ქება“, ვაცაალ რ-ეცაიზე „ძმების (ზედმიწ. ძმები) ქება“...

¹ ხუნძურ სასკოლო გრამატიკაში ზმნის „საწყის ფორმად“ მასდარი მიიჩნევა (იხ. M. Саидов. Авар мацл. грам.): ხუნძური ენის ორთოგრაფიულ ლექსიკონშიც ზმნები მასდარის ფორმით არის წარმოდგენილი (И. М и з а я л о в, Авар мацлалул орфография, МахIацхIа, 1955).

² А. А. Б о в а р е в, Спнтаксис авар. яз., გვ. 218.

³ М. Саидов, Авар мацл. грам., გვ. 138, § 67.

⁴ როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში ინფინიტივი ისახებოდა, მაგრამ ვაა განვითარება არ მისცემია.

მაშასადამე, ინფინიტივი ხუნძურში ისეთივე საუღვლებელი ერთეულია, როგორც დრო-კილოთა („წმინდა ზმნური“) ფორმები.

§ 153. ინფინიტივის წარმოება. სამწერლო ხუნძურში (დამის საყრდენ დიალექტში) ინფინიტივის ორი დაბოლოება აქვს: -ზე და -ნე. მნიშვნელობის მიხედვით რაიმე განსხვავება -ზე და -ნე დაბოლოებიან ფორმათა შორის არ შეიმჩნევა. ზმნათა უმრავლესობას -ზე მოუდის.

თანამოვანზე გათავებულ ფუძეებს ორივე ეს დაბოლოება ერთ-ერთის -ი- ან -ე- თემატური ხმოვნის მეშვეობით:

-ი-ზე: ჰაბ-ი-ზე „კეთება“, ყოტ-ი-ზე „ჭრა“, ბოს-ი-ზე „ალება“, „ყიდვა“, ბაქ-ი-ზე „დანთება“, ბათ-ი-ზე „პოვნა“, ბიხ-ი-ზე „ნახვა“, „ხედვა“, ჰარ-ი-ზე „თხოვნა“, ბოტ-ი-ზე „სიყვარული“, ჰიყ-ი-ზე „შეკითხვა“...;

-ე-ზე: ტ-ე-ზე „მიცემა“, თ-ე-ზე „დატოვება“, ტ-ე-ზე „დასხმა“, წ-ე-ზე „ავსება“, ხე-ე-ზე „მოკვდომა“, კვ-ე-ზე „დაკვლა“, ლ'აედ-ე-ზე „ცურვა“, ჰეყ-ე-ზე „სმა“, „დაღევა“, ყეჩ-ე-ზე „მოწყურება“...;

-ო-ნე: ბაქ-ი-ნე „მოსვლა“, ბუკ-ი-ნე „ყოვნა“, ბუსა-ი-ნე „დაბრუნება“, ბახ-ი-ნე „ასვლა“, ბორჟ-ი-ნე „ფრენა“, ლ'უპ-ი-ნე „შესვლა“, ბაჩ-ი-ნე „მოყვანა“, ქვ-ი-ნე „შექმა“, ბელ'-ი-ნე „მოხარშვა“, „შელეება“...;

-ე-ნე (იშვიათად): კოჩ-ე-ნე „დავიწყება“, რელ'ი-ე-ნე „დაძსგავსება“.

ხმოვნით გათავებულ ფუძეებს დაბოლოება ჩვეულებრივ უშუალოდ დაერთვის (თემატური ხმოვანი დაბოლოებასა და ფუძეს შორის გვაკლია):

-ზე: ლ'ა-ზე „ცოდნა“, კვა-ზე „წერა“, კვა-ზე „მოკვლა“, ბა-ზე „ცვენა“, „ყრა“, ქვანა-ზე „ჭამა“, კალ'-აზე „ლაპარაკი“, ყაჭა-ზე „მომზადება“, „მორთვა“... ტალო-ზე „შეკაზმვა (ცხენისა)“, „უნაგირის დადგმა“, თოლო-ზე „გახდა (ტანსაცმლისა)“, წაორო-ზე „გაყინვა“... ფუ-ზე „ბერვა“, ხაუ-ზე „ხვრება“...

შ ე ნ ი შ ე ნ ა 1. ხმოვნით დაბოლოებულ ფუძეებთან (უმთავრესად ერთმარცვლიანებთან) ინფინიტივის -ზე დაბოლოების წინ შეიძლება თავი იჩინოს ა-მ, რომელიც ფონეტიკურად დასუსტებული თემატური ხმოვანია (ა ← ი): კვა-ზე || კვა-ა-ზე „მოკვლა“, ლ'ა-ზე || ლ'ა-ა-ზე „ცოდნა“, წა-ზე || წა-ა-ზე „წევა“... ფუ-ზე || ფუ-ა-ზე „ბერვა“, ხაუ-ზე || ხაუ-ა-ზე „ხვრება“...

შენიშვნა 2. ხმოვნით დაბოლოებულ ფუძესთან -ნე დაბოლოება ინფინიტივში არ გვხვდება.

§ 154. ღრო და კილო. გარჩეულია დროები: აწმყო, ნამყო და მყოფადი. კილოებიდან ძირითადია: თხრობითი, ბრძანებითი და ნატვრითი. გაირჩევა პირობითისა (შედევობითითა და დათმობითით) და პირობით-ნატვრითის ფორმებიც, მაგრამ ეს -კილოები წარმოადგენს რთული წინადადების აგების საშუალებას (და ამდენადვე სინტაქსურ-სტილისტიკურ საშუალებას) და არა ისეთსავე მორფოლოგიურ ერთეულებს, როგორცაა თხრობითი, ბრძანებითი და ნატვრითი. მასთან, იწარმოებიან ისინი თხრობითი კილოს ფორმებისაგან ნაწილაკების დართვით.

წარმოების მიხედვით ღრო-კილოთა ფორმები შეიძლება იყოს მარტივიც (სინთეზური) და აღწერითიც (ანალიზური). აღწერითი ფორმები გარკვეულ დროში (კილოში) დამატებით ამა თუ იმ კონკრეტულ მნიშვნელობასაც გამოხატავენ. შესაბამის მარტივ ფორმებს კი (სათანადო დროსა და კილოში) ამ მხრივ უფრო ზოგადი (აბსტრაქტული) მნიშვნელობა აქვთ. აღწერითი ფორმები წეროვანია. უპველესია მარტივი წარმოების ფორმები.

§ 155. მარტივი აწმყო (აწმყო ზოგადი). მარტივ აწმყოს (ანუ აწმყო ზოგადს) აწარმოებს ფორმანტები: -უ-ლა, -ო-ლა; -უ-ნა, -ო-ნა.

როგორც აქედან ჩანს, აწმყოს დაბოლოებად შეიძლება გვექნოდეს: -ლა ან -ნა, თემატური ხმოვნად კი: -უ- ან -ო-.

დაბოლოებასთან ერთად თემატური ხმოვანი ბოლოთანხმოვნიან ფუძეს დაერთვის. ბოლოხმოვნიან ფუძესთან გვექნება მხოლოდ დაბოლოება (-ლა) თემატური ხმოვნის გარეშე.

-ლა და -ნა დაბოლოებათა მონაცვლეობა აწმყოს საწარმოებელ ფორმანტებში გარკვეულ შეფარდებაშია -ზე-სა და -ნე-ს მონაცვლეობასთან ინფინიტივში:

ინფინიტივი -ზე — აწმყო -ლა

ინფინიტივი -ნე — აწმყო -ნა

ასევე ითქმის დაბოლოებათა წინამავალი თემატური ხმოვნების შესახებაც (ამ მხრივაც გარკვეული შეფარდებაა):

ინფინიტივი -ი — აწმყო -უ-

ინფინიტივი -ე — აწმყო -ო-

ამრიგად, ფორმანტთა ორივე კომპონენტის მიხედვით ვიღებთ შეფარდებებს:

ა) ინფინიტივი -ი-ზე — აწმყო -უ-ლა:

ყოტ-ი-ზე „ქრა“ — ყოტ-უ-ლა, ბოს-ი-ზე „აღება“, „ყიღვა“ — ბოს-უ-ლა, ჰაბ-ი-ზე „კეთება“ — ჰაბ-უ-ლა, ბაქ-ი-ზე „დანთება“ — ბაქ-უ-ლა...

ბ) ინფინიტივი -ე-ზე — აწმყო -ო-ლა:

ჰეყ-ე-ზე „დაღვევა“, „სმა“ — ჰეყ-ო-ლა, ტა-ე-ზე „მიცემა“, „მოცემა“ — ტა-ო-ლა, თ-ე-ზე „დატოვება“ — თ-ო-ლა, ლ'-ე-ზე „დადება“ — ლ'-ო-ლა...

გ) ინფინიტივი -ი-ნე — აწმყო -უ-ნა:

ბუკ-ი-ნე „ყოფნა“ — ბუკ-უ-ნა, ბაქ-ი-ნე „მოსვლა“ — ბაქ-უ-ნა, ი-ნე „წასვლა“ — უ-ნა, ბუსა-ი-ნე „დაბრუნება“ — ბუსა-უ-ნა, ბახ-ი-ნე „ასვლა“ — ბახ-უ-ნა...

დ) ინფინიტივი -ე-ნე — აწმყო -ო-ნა:

კოჩ-ე-ნე „დავიწყება“ — კოჩ-ო-ნა, რელ'ა-ე-ნე „დამსგავსება“ — რელ'ა-ო-ნა.

ბ რ ლ ო ზ მ ო ე ნ ი ა ნ ფუძესთან ინფინიტივშიცა და აწმყოშიც მხოლოდ დაბოლოება გვექნება. ამ მხრივაც გარკვეული შეფარდებაა:

ე) ინფინიტივი -ზე — აწმყო -ლა:

ქვანა-ზე „ჰამა“ — ქვანა-ლა, კალ'ა-ზე „ლაპარაკი“ — კალ'ა-ლა, ლ'ა-ზე „ცოდნა“ — ლ'ა-ლა, ტაოლო-ზე „შეკაზმვა (ცხენისა)“ — ტაოლო-ლა, ფუ-ზე „შე'ბერვა“ — ფუ-ლა...

შენიშვნა. ბოლოზმონიან ფუძესთან ინფინიტივში არ დასტურდება -ნე დაბოლოება და შესაბამისად არც აწმყოში — მოსალოდნელი -ნა დაბოლოება.

მარტივი აწმყო გამოხატავს მოქმედებას, რომელიც საერთოდ ხდება (აწმყო ზოგადი). ამ მნიშვნელობით მას უპირისპირდება აღწერიითი აწმყო, რომელიც მხოლოდ ლაპარაკის მომენტში (ამ წუთას) მიმდინარე მოქმედებას აღნიშნავს (აწმყო კონკრეტული).

§ 156. მარტოში მყოფადი. მარტივ მყოფადს აწარმოებს ფორმანტები: -ი-ლა, -ე-ლა; -ი-ნა, -ე-ნა.

აქ იგივე დაბოლოებები გვაქვს, რაც — აწმყოში (-ლა, -ნა) და იგივე თემატური ხმოვნები, რაც — ინფინიტივში (-ი-, -ე-). მაშასადამე, მყოფადს განასხვავებს აწმყოსაგან მხოლოდ თემატური ხმოვანი, ინფინიტივისაგან — მხოლოდ დაბოლოება.

ამრიგად, დაბოლოებათა მიხედვით ინფინიტივთან მყოფადი იმავე შეფარდებაშია, რაშიც აწმყო:

ინფინიტივი -ზე — მყოფადი -ლა (შდრ. აწმ. -ლა)

ინფინიტივი -ნე — მყოფადი -ნა (შდრ. აწმ. -ნა)

თემატური ხმოვნების მიხედვით კი ფარდობა მყოფადისა ინფინიტივთან იგივეობრივია:

ინფინიტივი -ი- — მყოფადი -ი- (შდრ. აწმ. -უ-)

ინფინიტივი -ე- — მყოფადი -ე- (შდრ. აწმ. -ო-)

ფორმანტთა ორივე კომპონენტის (თემატური ხმოვნისა და დაბოლოების) მიხედვით კი ვიღებთ შეფარდებებს:

ა) ინფინიტივი -ი-ზე — მყოფადი -ი-ლა:

ყოტ-ი-ზე „ქრა“ — ყოტ-ი-ლა, ბოს-ი-ზე „აღება“ — „ყიდვა“ — ბოს-ი-ლა, ჰაბ-ი-ზე „კეთება“ — ჰაბ-უ-ლა, ბაქ-ი-ზე „დანთება“ — ბაქ-ი-ლა, ბიჩ-ი-ზე „გაყიდვა“ — ბიჩ-ი-ლა...

ბ) ინფინიტივი ე-ზე — მყოფადი ე-ლა:

ჰეყ-ე-ზე „დაღევა“ — „სმა“ — ჰეყ-ე-ლა, ტე-ე-ზე „მიცემა“ — ტე-ე-ლა, თ-ე-ზე „დატოვება“ — თ-ე-ლა, ლ'-ე-ზე „დადება“ — ლ'-ე-ლა, ტ-ე-ზე „დასხმა“ — ტ-ე-ლა...

გ) ინფინიტივი -ი-ნე — მყოფადი -ი-ნა:

ბუკ-ი-ნე „ყოფნა“ — ბუკ-ი-ნა, ბაქ-ი-ნე „მოსვლა“ — ბაქ-ი-ნა, ი-ნე „წასვლა“ — ი-ნა, ბუსა-ი-ნე „დაბრუნება“ — ბუსა-ი-ნა, ბახ-ი-ნე „ასვლა“ — ბახ-ი-ნა...

დ) ინფინიტივი ე-ნე — მყოფადი ე-ნა:

კოჩ-ე-ნე „დავიწყება“ — კოჩ-ე-ნა, რელ'ა-ე-ნე „დამსგავსება“ — რელ'ა-ე-ნა...

ბოლოხმოვნის ფუძეებთან ინფინიტივშიცა და მყოფადშიც მხოლოდ დაბოლოებები გვექნება (თემატური ხმოვნის გარეშე); თემატური ხმოვნის არქონა კი იწვევს განსხვავების მოშლას მყოფადსა და აწმყოს ფორმათა შორის (რაკი ამ ორ ნაკეთს საერთო დაბოლოება აქვს):

ე) ინფინიტივი -ზე — მყოფადი -ლა:

ქვანა-ზე „ქამა“ — ქვანა-ლა (შდრ. აწმ. ქვანა-ლა), კალ'ა-ზე „ლაპარაკი“ — კალ'ა-ლა (შდრ. აწმ. კალ'ა-ლა), ლ'ა-ზე „კოდნა“ — ლ'ა-ლა (შდრ. აწმ. ლ'ა-ლა), წაა-ზე „წევა“ — წაა-ლა (შდრ. აწმ. წაალა)...
.....

შენიშვნა. ისეთ შემთხვევებში, როცა ინფინიტივში ზოგ ბოლოხმოვნის ფუძესთან თემატური ხმოვანი ი დასუსტებული სახით შემონახულია, მყოფადშიც ამ მხრივ იგივე ვითარება შეიძლება გვექონდეს (მაშინ მყოფადი აწმყოს აღარ დაემთხვევა); შდრ. ფუ-ზე || ფუ-ა-ზე „შებერვა“ — ფუ-ლა || ფუ-ა-ლა (შდრ. აწმ. ფუ-ლა), წაუ-ზე || წაუ-ა-ზე „წურვა“ — წაუ-ლა || წაუ-ა-ლა (შდრ. აწმ. წაუ-ლა).

მარტივი მყოფადი აღნიშნავს მხოლოდ იმას, რომ მოქმედება მასზე ლაპარაკის შემდეგ მოხდება. მას უპირისპირდება აღწერითი მყოფადი, რომელიც, გარდა დროული შინაარსისა, დამატებით გარკვეულ მოდალურ ნიუანსსაც გამოხატავს.

§ 157. მარტივი ნამყოფი (ნამყოფი ძირითადი). მარტივ ნამყოს ერთად-ერთი დაბოლოება აქვს: -ნა. ამ დაბოლოებასთან შეიძლება გვექონდეს თემატური ხმოვანი -ა- ან -უ-. ამრიგად, ნამყოს სრული ფორმანტებია: -ა-ნა, -უ-ნა. ამათგან ძირითადი ჩანს -ა-ნა (-ა- თემატურ ხმოვნისანი) ფორმანტი.

დაბოლოება -ნა ნამყოს მოუღის მაშინაც, როცა ინფინიტივში -ზე დაბოლოებაა (აწმყოსა და მყოფადში -ლა) და იმ შემთხვევაშიც, როცა ინფინიტივში -ნე დაბოლოებაა (აწმყოსა და მყოფადში -ნა); ასევე: თემატური ხმოვანი -ა- ნამყოფში შეიძლება გვექონდეს მაშინაც, როცა ასეთ ხმოვნად ინფინიტივში -ი- არის (აწმყოში -უ-, მყოფადში -ი-) და მაშინაც, როცა -ე- არის (აწმყოში -ო-, მყოფადში -ე-). ამრიგად, ნამყოს წარმოებაში არ არის უკუფენილი ის სხვაობა, რაც ინფინიტივის (აგრეთვე აწმყოს,

მყოფადის) წარმოებისას დასტურდება დაბოლოებისა და თემატური ხმოვნის მიხედვით.

შდრ.:

ა) ინფინიტივი -ი-ზე — ნამყო -ა-ნა:

ყოტ-ი-ზე „კრა“ — ყოტ-ა-ნა, ბოს-ი-ზე „ალება“ — „ყიდვა“ — ბოს-ა-ნა, ბაქ-ი-ზე „დანთება“ — ბაქ-ა-ნა, კანწ-ი-ზე „ხტომა“ — კანწ-ა-ნა, ბიჩ-ი-ზე „გაყიდვა“ — ბიჩ-ა-ნა...

ინფინიტივში -ი-ზე ფორმანტიან ისეთ ზმნებში, რომელთა ფუძე ბაგისმიერ თანხმოვანზე თავდება, ნამყოს საწარმოებელი -ა-ნა ფორმანტის ადგილი ზოგ ზმნაში შეიძლება დაიქიროს -უ-ნა ფორმანტმა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ასეთ შემთხვევებში -უ-ნა ← -ა-ნა წინამავალი ფუძისეული ბაგისმიერი თანხმოვნის (მ, ზ) გავლენით: ტამ-ი-ზე „დაფენა“ — ტამ-უ-ნა, ქამ-ი-ზე „ლეკვა“ — ქამ-უ-ნა, ქამ-ი-ზე „დაკლება“ — ქამ-უ-ნა, ჯამ-ი-ზე „მოტაცება“ — ჯამ-უ-ნა, ტაბ-ი-ზე „დარტყმა“ — ტაბ-უ-ნა, აბ-ი-ზე „თქმა“ — აბ-უ-ნა, ჰაბ-ი-ზე „კეთება“ — ჰაბ-უ-ნა.

შენიშვნა. ჰაბ-ი-ზე „კეთება“ ზმნის ფუძის ბოლოში -ბ კლას-ნიშანია (III კლ.). ნამყოში -უ-ნა ფორმანტი ამ ზმნას განზოგადებულად აქვს გამოყენებული დანარჩენი კლას-ნიშნების (აგრეთვე მრავლობითი რიცხვის ნიშნის) მომდევნოდაც: ჰაგ-უ-ნა, ჰაგ-უ-ნა, ჰაბ-უ-ნა, ჰარ-უ-ნა.

გამონაკლისს შეადგენს სამიოდე ზმნა: ემ-ი-ზე „შემოხვევა“ — ემ-ა-ნა, ხამ-ი-ზე „ლანძღვა“ — ხამ-ა-ნა, სებ-ი-ზე „განრისხება“ — სებ-ა-ნა.

ბ) ინფინიტივი -ე-ზე — ნამყო -ა-ნა:

ჰეყ-ე-ზე „სმა“ — „დაღევა“ — ჰეყ-ა-ნა, ლ'აედ-ე-ზე „ცურვა“ — ლ'აედ-ა-ნა, თ-ე-ზე „დატოვება“ — თ-ა-ნა, ჰე-ე-ზე „დგომა“ — ჰე-ა-ნა...

ინფინიტივში -ე-ზე ფორმანტიან ისეთ ზმნებში, რომელთაც ცალთანხმოვიანი (ან ლაბიალიზებულ კომპლექსიანი) ფუძე აქვთ, ნამყოს საწარმოებელ ფორმანტად შეიძლება იყოს -უ-ნა (მოსალოდნელი -ა-ნა ფორმანტის ნაცვლად):

ტე-ე-ზე „მიცემა“ — ტე-უ-ნა, ლ'-ე-ზე „დადება“ — ლ'-უ-ნა, წე-ე-ზე „ავსება“ — წე-უ-ნა, ტ-ე-ზე „დასხმა“ — ტ-უ-ნა, ჰე-ე-ზე

„ზრდა“ — ზ-უნა, ქვე-ე-ზე „დაქერა“ — ქვ-უნა (← ქვე-უნა), ჯვ-ე-ზე „დაკვლა“ — ჯ-უნა (← ჯვ-უნა)... მაგრამ: თ-ე-ზე „დატოვება“ — თ-ა-ნა, კვ-ე-ზე „დგომა“ — კვ-ა-ნა, ქა-ე-ზე „მოხვედრა“ — ქა-ა-ნა, ხვ-ე-ზე „მოკვდომა“ — ხვ-ა-ნა, შვ-ე-ზე „მოღწევა“, „მოსვლა“ — შვ-ა-ნა, კვ-ე-ზე „შეძლება“ — კვ-ა-ნა (აქ იმავე პირობებში -ა-ნა ფორმანტი გვაქვს).

-ა-ნა ფორმანტის -უნა ფორმანტით შეცვლის მიზეზი ზემოაღნიშნულ მაგალითებში ცხადი არ არის.

გ) ინფინიტივი -ი-ნე — ნამყო -ა-ნა:

ბუკ-ი-ნე „ყოფნა“ — ბუკ-ა-ნა, ბაჭ-ი-ნე „მოსვლა“ — ბაჭ-ა-ნა, ბახ-ი-ნე „ასვლა“ — ბახ-ა-ნა, ი-ნე „წასვლა“ — ა-ნა, ლ'უჭ-ი-ნე „შესვლა“ — ლ'უჭ-ა-ნა...

დ) ინფინიტივი -ე-ნე — ნამყო -ა-ნა:

კოჩ-ე-ნე „დავიწყება“ — კოჩ-ა-ნა, რელ'ა-ე-ნე „დამსგავსება“ — რელ'ა-ა-ნა...

ბოლო ხმოვნიან ფუძეებს დართული ნამყოს საწარმოებელი ფორმანტი, ისევე, როგორც სხვა ნაკვთებისაც, შეიცავს მხოლოდ დაბოლოებას თემატური ხმოვნის გარეშე:

ქვანა-ზე „კვამა“ — ქვანა-ნა, კალ'ა-ზე „ლაპარაკი“ — კალ'ა-ნა, კვა-ზე „მოკვლა“ — კვა-ნა, ლ'ა-ზე „ცოდნა“ — ლ'ა-ნა..., ხაუ-ზე (|| ხაუ-ა-ზე) „ხერება“ — ხაუ-ნა... ტოლო-ზე „შეკაზმვა“ — ტოლო-ნა...

შენიშვნა 1. შეიძლება გვეფიქრა, რომ ა ხმოვნით დაბოლოებულ ფუძიან ზმნებს (ქვანა-ზე „კვამა“, კალ'ა-ზე „ლაპარაკი“, კვა-ზე „მოკვლა“ და მისთ.) ნამყოში დაკარგული აქვთ ფუძისეული ბოლოკიდური (ა) ხმოვანი და არა ფორმანტისეული თემატური (-ა-) ხმოვანი (ქვანა-ნა „შეკვამა“ და არა: ქვანა-ნა [← *ქვანა-ა-ნა]...), მაგრამ, როგორც ამას სხვა ნაკვთების ჩვენება მოწმობს, ბოლოხმოვნიან ფუძეებთან იკარგვის თემატური ხმოვანი და არა ფუძის ბოლოკიდური ხმოვანი (მაშასადამე, ქვანა-ნა „შეკვამა“ და არა: ქვანა-ა-ნა...).

შენიშვნა 2. ბოლოხმოვნიან ფუძეებს ნამყოში ბოლოკიდური ხმოვნის ადგილას შეიძლება დაერთოს თემატური ხმოვანი -ა-: ტოლო-ზე „შეკაზმვა“ (ცხენისა) — ტოლო-ნა || ტოლო-ა-ნა, წაორო-ზე „გაყინვა“ — წაორო-ნა || წაორო-ა-ნა...

მარტივი ნამყო (ნამყო ძირითადი) მიუთითებს ზოგადად წარსულში მომხდარ მოქმედებაზე, რომელიც შეწყვეტილია მასზე საუბრის მომენტამდე; იმის აღუნიშვნელად დასრულებულია სათანადო მოქმედება თუ დაუსრულებელი. ამ დამატებით (ასპექტობრივ) ნიუანსებს ნამყოში აღწერითი ფორმები გამოხატავენ.

§ 158. აბსოლუტივი ნამყოსი. ნამყოს აბსოლუტივისათვის დამახასიათებელი დაბოლოება -ნ, რომელსაც ბოლოთანხმოვნიან ფუძესთან შეიძლება ახლდეს თემატურ ხმოვნად -უ- ან -ო-; მაშასადამე, ნამყოს აბსოლუტივის საწარმოებელი ფორმანტებია (დაბოლოებითა და თემატური ხმოვნით): -უ-ნ, -ო-ნ.

ნამყოს აბსოლუტივისა და ინფინიტივის ფორმათა შეფარდება ასეთია:

1) როცა ინფინიტივში გვაქვს -ო-ზე და -ი-ნე ფორმანტები (ე. ი., ფორმანტები -ი- თემატური ხმოვნით), ნამყოს აბსოლუტივში გვექნება -უ-ნ; შდრ.:

ა) ინფინიტივი -ი-ზე — აბსოლუტ. ნამ. -უ-ნ:

ყოტ-ი-ზე „ქრა“ — ყოტ-უ-ნ, ჰაბ-ი-ზე „კეთება“ — ჰაბ-უ-ნ, ბაქ-ი-ზე „დანთება“ — ბაქ-უ-ნ, ბოს-ი-ზე „აღება“, „ყიდვა“ — ბოს-უ-ნ...

ბ) ინფინიტივი -ი-ნე — აბსოლუტ. ნამ. -უ-ნ:

ბუკ-ი-ნე „ყოფნა“ — ბუკ-უ-ნ, ბაქ-ი-ნე „მოსვლა“ — ბაქ-უ-ნ, ბახ-ი-ნე „ასვლა“ — ბახ-უ-ნ, ლ'უჰ-ი-ნე „შესვლა“ — ლ'უჰ-უ-ნ, ბუ-სო-ი-ნე „დაბრუნება“ — ბუსო-უ-ნ...

2) როცა ინფინიტივში გვაქვს -ე-ზე და -ე-ნე ფორმანტები (ე. ი., ფორმანტები -ე- თემატური ხმოვნით), ნამყოს აბსოლუტივში შეიძლება გვექონდეს -უ-ნ ან -ო-ნ; მასთან: -უ-ნ დაერთვის ზმნებს, რომლებიც ინფინიტივის ფორმაში ორმარცვლიანებია¹ (ასეთ ზმნათა ფუძეები ცალთანხმოვნიანი ან ლაბიალიზებულ კომპლექსიანი იქნება), -ო-ნ — ისეთ ზმნებს, რომლებიც ინფინიტივის ფორმაში ორზე მეტ მარცვლიანებია¹; შდრ.:

ა) თ-ე-ზე „დატოვება“ — თ-უ-ნ, ლ'-ე-ზე „დადება“ — ლ'-უ-ნ, ტ-ე-ზე „დასხმა“ — ტ-უ-ნ, წ-ე-ზე „ავსება“ — წ-უ-ნ, ტჱ-ე-ზე „მიცემა“ — ტჱ-უ-ნ, ქაგ-ე-ზე „დაქერა“ — ქა-უ-ნ (← ქაგ-უ-ნ), ხგ-ე-ზე „მოკვდომა“ — ხ-უ-ნ (← ხგ-უ-ნ)...

¹ კ. უსლარის დაკვირვებით.

ბ) ჰეყ-ე-ზე „დალევა“, „სმა“ — ჰეყ-ო-ნ, ლ'აედ-ე-ზე „ცურვა“ — ლ'აედ-ო-ნ, ყერ-ე-ზე „მოწყურება“ — ყერ-ო-ნ...

კოჩ-ე-ნე „დავიწყება“ — კოჩ-ო-ნ, რელ'ა-ე-ნე „დამსგავსება“ — რელ'ა-ო-ნ...

ბოლოხოზნიანი ფუძის დაბოლოება (-ნ) დაერთვის თემატური ხმოვნის გარეშე:

ქვანა-ზე „ქამა“ — ქვანა-ნ, კალ'ა-ზე „ლაპარაკი“ — კალ'ა-ნ, ლ'ა-ზე „ცოდნა“ — ლ'ა-ნ, ტოლო-ზე „შეკაზმვა (ცხენისა)“ — ტოლო-ნ, წაუ-ზე (|| წაუ-ა-ზე) „წურვა“ — წაუ-ნ...

§ 159. ბრძანებითი (II კ.). როგორც აღნიშნული გვექონდა (§ 150), ბრძანებითის საწარმოებელი ნიშანი თავისი აგებულებით ყველაზე სადაა: იგი ოდენ ხმოვანია.

ბრძანებითის ნიშნებია: -ე და -ა. ორივე ნიშანი ბრძანებითისა შეიძლება გვექონდეს როგორც ინფინიტივში -ზე დაბოლოებიან, ისე -ნე დაბოლოებიან ზმნებში. ბოლოხოზნიანი ფუძეებთან ბრძანებითის ნიშნად გვაქვს -ა, რომელიც ფონეტიკური ცვლილების შედეგად (ფუძის ბოლოკიდური ხმოვნის გავლენით) -ე-საგან არის მიღებული: ა (← ი) ← ე. .

ბრძანებითის ფორმათა მაგალითები საწარმოებელ ნიშანთა მიხედვით (შესადარებლად მოგვეყავს ინფინიტივის ფორმებიც):

-ე: ჰაბ-ი-ზე „კეთება“ — ჰაბ-ე! ყოტ-ი-ზე „ქრა“ — ყოტ-ე! ბოს-ი-ზე „აღება“, „ყიდვა“ — ბოს-ე! ბაქ-ი-ზე „დანთება“ — ბაქ-ე! წაალ-ი-ზე „წაკითხვა“, „სწავლა“ — წაალ-ე! ჰაალტ-ი-ზე „მუშაობა“ — ჰაალტ-ე! კანწ-ი-ზე „ხტომა“ — კანწ-ე! ტა-ე-ზე „მიცემა“ — ტა-ე! თ-ე-ზე „დატოვება“ — თ-ე!..

ბაჩ-ი-ნე „მოყვანა“ — ბაჩ-ე! ბელ'-ი-ნე „ნოხარშვა“ — ბელ'-ე! ბაწა-ი-ნე „გაწმენდა“, „გასუფთავება“ — ბაწა-ე!..

-ა (← ი) ← ე: ლ'ა-ზე „ცოდნა“ — ლ'ა-ა! ქვა-ზე „მოკვლა“ — ქვა-ა! ქვანა-ზე „ქამა“ — ქვანა-ა! კალ'ა-ზე „ლაპარაკი“ — კალ'ა-ა! კვა-ზე „წერა“ — კვა-ა! ტოლო-ზე „შეკაზმვა (ცხენისა)“ — ტოლო-ა! თოლო-ზე „გახდა (ტანსაცმლისა)“ — თოლო-ა! ფუ'-ა'-ზე „შებერვა“ — ფუ-ა! თუ'-ა'-ზე „გადაფურთხება“ — თუ-ა!..

-ა: ბორთ-ი-ზე „მიწვარდნა“ — ბორთ-ა! ხე-ე-ზე „მოკვდომა“ — ხე-ა! კო-ე-ზე „დგომა“ — კო-ა!..

ბუკ-ი-ნე „ყოფნა“ — ბუკ-ა! ბაქ-ი-ნე „მოსვლა“ — ბაქ-ა! ლ'უ-ჰ-ი-ნე „შესვლა“ — ლ'უჰ-ა! ბორჟ-ი-ნე „ფრენა“ — ბორჟ-ა! კოჩ-ე-ნე „დავიწყება“ — კოჩ-ა!..

→ გარდაუვალ ზმნებში ჩანს გამოყენებული (იხ. ზემოთ მაგალითები), მაგრამ -ე (→ || -ა) შეიძლება გვეკონდეს, როგორც გარდაუვალ ზმნებში (ჰაბ-ე ღუცაა ჰალტი „გააკეთე შენ საქმე!“ ყოტ-ე ღუცაა წულ „გაქერ შენ შეშა!“ ბაქ-ე ღუცაა წა „დაანთე შენ ცეცხლი!“ კვა-ა ღუცაა ქალათ „დაწერე შენ წერილი!“ კვა-ა ღუცაა ბაწ „მოკალ შენ მგელი“!..), ისე გარდაუვალშიც (კანწ-ე მუნ „გადახტი შენ!“ ჰალტ-ე მუნ „იმუშავე შენ!“ კალ'-ა-მ მუნ „თქვი, ოლაპარაკე შენ!..“).

ბრძანებითის ნიშანთა დიფერენცირებული გამოყენება (გარდა-მავლობა-გარდაუვალობის თვალსაზრისით) უფრო თანმიმდევრულია ზმნებში, რომელთაც ინფინიტივში -ნე დაბოლოება აქვთ; შდრ.: გრდმ.: ბაჩ-ი-ნე „მოყვანა“ — ბაჩ-ე „მოიყვანე!“ ბელ'-ი-ნე „მოხარშე“ — ბელ'-ე „მოხარშე“!.. — გრდუე.: ბუკ-ი-ნე „ყოფნა“ — ბუკ-ა „იყავ!“ ბაქ-ი-ნე „მოსვლა“ — ბაქ-ა „მოდი!“; ლ'უჰ-ი-ნე „შესვლა“ — ლ'უჰ-ა „შედი!“..

განსხვავება ამ მხრივ ზოგჯერ თავს იჩენს ერთსა და იმავე ზმნასთანაც; შდრ 1:

ჩაუკ-ი-ნე „გატყავება“, „ტყავის გაძრობა“: ჩაუკ-ე ტონ „გააძვრე ტყავი!“ „გაატყავე!“ (მაგალ., დაკლული ცხვარი) — ჩაუკ-ა ღურ ჰომერ „გატყავედა (გადაიყვლითა) შენი სახე!“ (წყველა).

ბახ-ი-ნე „წაცხება“, „წასმა“: ბახ-ე ნახ ჩედალდა „წაცხე კარაქი პურს!“ — ბახ-ა ჰაშა ჰასა-და „წაეცხოს მას ტალახი!“ (წყველა).

ბელ'-ი-ნე „მოხარშე“: ბელ'-ე ჰან „მოხარშე ხორცი!“ — ბელ'-ა, ჰან „მოიხარშე, ხორცი!“

ბიქ-ი-ზე „გაპობა“: წულ ბიქ-ე „გააპე შეშა!“ — ბიქ-ა, ლამასხ-გაიპე (გაიღე), სკივრო!“..

შენიშვნა. კაუზატიურ ზმნებს ბრძანებითის ნიშნად ერთი ნიშანი აქვს, შესაბამისი იმ მეშველი ზმნის (ჰაბიზე „კეთება“) ბრძანებითის ფორმისა, რომელიც კაუზატივს აწარმოებს (შდრ.: ყოტ-ე „გაქერ!“ ტიე-ა „დაიძინე!“!.. მაგრამ: ყოტიზე ჰაბ-ე → || ყოტიზაბ-ე „გააქრევენე!“ ტიეიზე ჰაბ-ე → || ტიეიზაბ-ე „დააძინე!“ „დააძინებინე!“!..).

ბრძანებითის შესარბილებლად ბრძანებითის ფორმას დაერთვის ნაწილაკი -ა: ტ-ე „მომეც!“ — ტ-ე-ა „აბა, მო-

¹ სათანადო მაგალითები აღნიშნული აქვს პ. უსლარს (Алар. яз., გვ. 177, § 153). იხ. აგრეთვე: А. Бокарев, Синтаксис авар. яз., გვ. 45.

მეცი!“ (дѣй-ка!), ვექერ-ე „გაიქეც!“ — ვექერ-ე-მა „აბა, გაიქეც!“
ბიცი-ე „გვიამბე!“ — ბიცი-ე-მა „აბა, ერთი გვიამბე!..“

§ 160. ზმნის ძირითად ფორმათა სქემაში უღვლილები-
ტიპების მიხედვით. იმ სხვაობაზე დამყარებით, რაც სათანადო
ნაკეთთა წარმოების მიხედვით იჩენს თავს (სხვადასხვა ზმნებში),
გასარჩევია უღვლილების შესაბამისი ტიპები.

უღვლილებათა ტიპების გასარჩევად შეიძლება ამოვიდეთ ინფი-
ნიტივის წარმოებიდან იმ შეფარდების გათვალისწინებით, რაც
ინფინიტივისა და დანარჩენ ნაკეთთა ფორმებს შორის მელავნდება.

ინფინიტივის, როგორც ვნახეთ (§ 153), ორი დაბოლოება აქვს:
-ზე და -ნე; ორივე დაბოლოებას შეიძლება უძლოდეს თემატური
ხმოვნები: -ი- (-ი-ზე, -ი-ნე) და -ე- (-ე-ზე, -ე-ნე).

თუ დაბოლოებათა მიხედვით გარჩეული გვექნება უღვლი-
ლების ტიპები¹ (პირველი ტიპი — -ზე დაბოლოებით, მეორე
ტიპი — -ნე დაბოლოებით), თემატური ხმოვნების შესაბამისად
გასარჩევი იქნება თითოეული ტიპის შიგნით ქვეტიპები (პირ-
ველი ქვეტიპი — -ი- თემატური ხმოვნით, მეორე ქვეტიპი — -ე-
თემატური ხმოვნით).

დაბოლოებასთან ერთად თემატური ხმოვანი, როგორც ვნახეთ,
ყოველთვის გვაქვს ბოლოთან ხმოვნიან ფუძესთან. ბოლო-
ხმოვნიან ფუძეს კი დაბოლოება ჩვეულებრივ თემატური ხმოვნის
გარეშე დაერთვის და, მასთან, არც ვარიაციები დაბოლოების მიხედ-
ვით ასეთ ფუძებთან არ დასტურდება (ყველა ზმნას სათანადო ნაკ-
ეთში ერთად-ერთი დაბოლოება მოუდის, კერძოდ, ინფინიტივში —
მხოლოდ -ზე დაბოლოება). ამრიგად, უღვლილების განსხვავებული
ტიპები (დაბოლოებათა მიხედვით) და ქვეტიპები თითოეული ტი-
პის შიგნით (თემატური ხმოვნების მიხედვით) თანხმოვნით დაბო-
ლოებულ ფუძიან ზმნებშია გარჩეული. ხმოვნით დაბოლოე-
ბულ ფუძიან ზმნებში კი არსებითად ერთი უღვლილება გვაქვს
(-ზე დაბოლოებით ინფინიტივში).

ჩვენ ვნახეთ, რომ ინფინიტივის ფორმებთან გარკვეულ შე-
ფარდებას ამჟღავნებენ აწმყოსა და მყოფადის ფორმები, ნაწილო-
ბრივ ნამყოსა და ნამყოს აბსოლუტივის ფორმებიც.

ბრძანებითის ფორმებიც არ არის ერთნაირი ყველა ზმნაში,
მაგრამ სხვაობა ამ მხრივ ზმნათა შორის დაკავშირებული არაა

¹ ინფინიტივის დაბოლოებათა მიხედვით უღვლილების ტიპები გარჩეული
აქვთ პ. უსლაოს, ლ. ჟირკოვის.

ულვლილების იმ ტიპებთან, რასაც დანარჩენ ძირითად ნაკვთთა წარმოება გაგვარჩევინებს (ამიტომ ბრძანებითის ფორმები ქვემოთ, ძირითად ფორმათა სქემებში, შეტანილი არ არის. — იხ. § 159).

ქვემოთ მოგვყავს ინფინიტივის, აწმყოს, მყოფადის, ნამყოსა და ნამყოს აბსოლუტივის ფორმები ულვლილების ტიპების შესაბამისად.

1) ბოლოთანხმოვნიაანი ფუძეები

A) ძირველი ულვლილება (-ზე დაბოლოებით ინფინიტივში)

a) ძირველი ქვეტიპი (-ი თემატური ხმოვნით ინფინიტივში)

ინფინიტივი	-ი-ზე
აწმყო	-უ-ლა
მყოფადი	-ი-ლა
ნამყო	-ა-ნა (→ -უ-ნა)
აბსოლუტივი ნამ.	-უ-ნ

ინფ. ყოტ-ი-ზე „ქრა“ — აწმ. ყოტ-უ-ლა, მყოფ. ყოტ-ი-ლა, ნამ. ყოტ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ყოტ-უ-ნ;

ინფ. წალ-ი-ზე „სწავლა“, „წაკითხვა“ — აწმ. წალ-უ-ლა, მყოფ. წალ-ი-ლა, ნამ. წალ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. წალ-უ-ნ;

ინფ. ბაქ-ი-ზე „დანთება“ — აწმ. ბაქ-უ-ლა, მყოფ. ბაქ-ი-ლა, ნამ. ბაქ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბაქ-უ-ნ;

ინფ. ბოს-ი-ზე „აღება“, „ყიდვა“ — აწმ. ბოს-უ-ლა, მყოფ. ბოს-ი-ლა, ნამ. ბოს-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბოს-უ-ნ;

ინფ. ბეტ-ი-ზე „ხეწა“ — აწმ. ბეტ-უ-ლა, მყოფ. ბეტ-ი-ლა, ნამ. ბეტ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბეტ-უ-ნ;

ინფ. ბიჩ-ი-ზე „გაყიდვა“ — აწმ. ბიჩ-უ-ლა, მყოფ. ბიჩ-ი-ლა, ნამ. ბიჩ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბიჩ-უ-ნ;

ინფ. ბეც-ი-ზე „თიბვა“ — აწმ. ბეც-უ-ლა, მყოფ. ბეც-ი-ლა, ნამ. ბეც-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბეც-უ-ნ;

ინფ. ბეცა-ი-ზე „ქება“ — აწმ. ბეცა-უ-ლა, მყოფ. ბეცა-ი-ლა, ნამ. ბეცა-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბეცა-უ-ნ;

ინფ. ბექ-ი-ზე „გატეხა“ — აწმ. ბექ-უ-ლა, მყოფ. ბექ-ი-ლა, ნამ. ბექ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბექ-უ-ნ;

ინფ. ბიქ-ი-ზე „გაპობა“ — აწმ. ბიქ-უ-ლა, მყოფ. ბიქ-ი-ლა, ნამ. ბიქ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბიქ-უ-ნ;

ინფ. ბეე-ი-ზე „შეწვა“, „გამოცხობა“ — აწმ. ბეე-უ-ლა, მყოფ. ბეე-ი-ლა, ნამ. ბეე-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბეე-უ-ნ;

ინფ. ბიქა-ი-ზე „გაგება“ — აწმ. ბიქა-უ-ლა, მყოფ. ბიქა-ი-ლა, ნამ. ბიქა-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბიქა-უ-ნ;

ინფ. ბიხ-ი-ზე „ხედვა“, „ნახვა“ — აწმ. ბიხ-უ-ლა, მყოფ. ბიხ-ი-ლა, ნამ. ბიხ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბიხ-უ-ნ;

ინფ. ბოტა-ი-ზე „სიყვარული“ — აწმ. ბოტა-უ-ლა, მყოფ. ბოტა-ი-ლა, ნამ. ბოტა-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბოტა-უ-ნ;

ინფ. ბექა-ი-ზე „წველა“ — აწმ. ბექა-უ-ლა, მყოფ. ბექა-ი-ლა, ნამ. ბექა-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბექა-უ-ნ;

ინფ. ჩურ-ი-ზე „ბანა“, „რეცხა“ — აწმ. ჩურ-უ-ლა, მყოფ. ჩურ-ი-ლა, ნამ. ჩურ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ჩურ-უ-ნ;

ინფ. ლ'ილ'-ი-ზე „მკა“ — აწმ. ლ'ილ'-უ-ლა, მყოფ. ლ'ილ'-ი-ლა, ნამ. ლ'ილ'-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ლ'ილ'-უ-ნ;

ინფ. აპა-ი-ზე „ყვირილი“, „ძახილი“ — აწმ. აპა-უ-ლა, მყოფ. აპა-ი-ლა, ნამ. აპა-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. აპა-უ-ნ;

ინფ. წუნ-ი-ზე „დაცვა“, „შენახვა“ — აწმ. წუნ-უ-ლა, მყოფ. წუნ-ი-ლა, ნამ. წუნ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. წუნ-უ-ნ;

ინფ. ხაუტ-ი-ზე „დარჩენა“ — აწმ. ხაუტ-უ-ლა, მყოფ. ხაუტ-ი-ლა, ნამ. ხაუტ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ხაუტ-უ-ნ;

ინფ. ტაიე-ი-ზე „დაძინება“ — აწმ. ტაიე-უ-ლა, მყოფ. ტაიე-ი-ლა, ნამ. ტაიე-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ტაიე-უ-ნ...

შენი შვნა. ნამყოს თემატური ხმოვანი -ა- შეიძლება შეცვალოს -უ-მ (-ა-ნა → -უ-ნა) წინამავალი ბაგისმიერი თანხმოვნის (მ, ზ) ზეგავლენით (§ 157).

ბ) მეორე ქვეტიპი (-ე- თემატური ხმოვნით ინფინიტივში)

ინფინიტივი	-ე-ზე
აწმყო	-ო-ლა
მყოფადი	-ე-ლა
ნამყო	-ა-ნა, -უ-ნა
აბსოლუტივი	ნამ. -უ-ნ, -ო-ნ

ინფ. თ-ე-ზე „დატოვება“ — აწმ. თ-ო-ლა, მყოფ. თ-ე-ლა, ნამ. თ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. თ-უ-ნ;

ინფ. ქა-ე-ზე „დგომა“ — აწმ. ქა-ო-ლა, მყოფ. ქა-ე-ლა, ნამ. ქა-ა-ნა აბსოლუტ. ნამ. ქა-უ-ნ;

ინფ. ქა-ე-ზე „მოხვედრა“ — აწმ. ქა-ო-ლა, მყოფ. ქა-ე-ლა, ნამ. ქა-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ქა-უ-ნ;

ინფ. ხვ-ე-ზე „მოკვდომა“ — აწმ. ხ-ო-ლა (← ხვ-ო-ლა), მყოფ-ხვ-ე-ლა, ნამ. ხვ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ხ-უ-ნ (← ხვ-უ-ნ);

ინფ. შივ-ე-ზე „მოსვლა“, „მოღწევა“ — აწმ. ში-ო-ლა (← შივ-ო-ლა), მყოფ. შივ-ე-ლა, ნამ. შივ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ში-უ-ნ (← შივ-უ-ნ);

ინფ. კვ-ე-ზე „შეძლება“ — აწმ. კ-ო-ლა (← კვ-ო-ლა), მყოფ.. კვ-ე-ლა, ნამ. კვ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. კ-უ-ნ (← კვ-უ-ნ);

ინფ. ტა-ე-ზე „მიცემა“ — აწმ. ტა-ო-ლა, მყოფ. ტა-ე-ლა, ნამ. ტა-უ-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ტა-უ-ნ;

ინფ. ლ'-ე-ზე „დადება“ — აწმ. ლ'-ო-ლა, მყოფ. ლ'-ე-ლა, ნამ. ლ'-უ-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ლ'-უ-ნ;

ინფ. წ-ე-ზე „აღება“ — აწმ. წ-ო-ლა, მყოფ. წ-ე-ლა, ნამ. წ-უ-ნა, აბსოლუტ. ნამ. წ-უ-ნ;

ინფ. ტ-ე-ზე „დასხმა“ — აწმ. ტ-ო-ლა, მყოფ. ტ-ე-ლა, ნამ. ტ-უ-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ტ-უ-ნ;

ინფ. გ-ე-ზე „ზრდა“ — აწმ. გ-ო-ლა, მყოფ. გ-ე-ლა, ნამ. გ-უ-ნა, აბსოლუტ. ნამ. გ-უ-ნ;

ინფ. ქავ-ე-ზე „დაჭერა“ — აწმ. ქა-ო-ლა (← ქავ-ო-ლა), მყოფ-ქავ-ე-ლა, ნამ. ქა-უ-ნა (← ქავ-უ-ნა), აბსოლუტ. ნამ. ქა-უ-ნ (← ქავ-უ-ნ);

ინფ. კვ-ე-ზე „დაკვლა“ — აწმ. კ-ო-ლა (← კვ-ო-ლა), მყოფ. კვ-ე-ლა, ნამ. კ-უ-ნა (← კვ-უ-ნა), აბსოლუტ. ნამ. კ-უ-ნ (← კვ-უ-ნ);

ინფ. ჰეყ-ე-ზე „დაღევა“, „სმა“ — აწმ. ჰეყ-ო-ლა, მყოფ. ჰეყ-ე-ლა, ნამ. ჰეყ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ჰეყ-ო-ნ;

ინფ. ყეჩ-ე-ზე „მოწყურება“ — აწმ. ყეჩ-ო-ლა, მყოფ. ყეჩ-ე-ლა, ნამ. ყეჩ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ყეჩ-ო-ნ;

ინფ. ლ'აედ-ე-ზე „ცურვა“ — აწმ. ლ'აედ-ო-ლა, მყოფ. ლ'აედ-ე-ლა, ნამ. ლ'აედ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ლ'აედ-ო-ნ...

შენიშვნა. ნამყოსა და ნამყოს აბსოლუტივში თემატური-ხმოვნების ვარიაციების შესახებ (ნამყოში: -ა-ნა || -უ-ნა, ნამყოს აბსოლუტივში: -უ-ნ || -ა-ნ) (იხ. § 157, 158).

B) მეორე უღვლილება (-ნე დაბოლოებით ინფინიტივში)

a) პირველი ქვეტიპი (-ი-თემატური ხმოვნით ინფინიტივში)

ინფინიტივი -ი-ნე

აწმყო -უ-ნა

მყოფადი	-ი-ნა
ნამყო	-ა-ნა
აბსოლუტივი	ნამყო -უ-ნ

ინფ. ბუკ-ი-ნე „ყოფნა“ — აწმ. ბუკ-უ-ნა, მყოფ. ბუკ-ი-ნა, ნამ-ბუკ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბუკ-უ-ნ;

ინფ. ბაქ-ი-ნე „მოსვლა“ — აწმ. ბაქ-უ-ნა, მყოფ. ბაქ-ი-ნა, ნამ. ბაქ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბაქ-უ-ნ;

ინფ. ბახ-ი-ნე „ასვლა“ — აწმ. ბახ-უ-ნა, მყოფ. ბახ-ი-ნა, ნამ. ბახ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბახ-უ-ნ;

ინფ. ლ'უპ-ი-ნე „შესვლა“ — აწმ. ლ'უპ-უ-ნა, მყოფ. ლ'უპ-ი-ნა, ნამ. ლ'უპ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ლ'უპ-უ-ნ;

ინფ. ბუსა-ი-ნე „დაბრუნება“ — აწმ. ბუსა-უ-ნა, მყოფ. ბუსა-ი-ნა, ნამ. ბუსა-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბუსა-უ-ნ;

ინფ. რეტ-ი-ნე „ჩაცმა“ — აწმ. რეტ-უ-ნა, მყოფ. რეტ-ი-ნა, ნამ. რეტ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. რეტ-უ-ნ;

ინფ. ბორჟ-ი-ნე „ფრენა“ — აწმ. ბორჟ-უ-ნა, მყოფ. ბორჟ-ი-ნა, ნამ. ბორჟ-ა-ნა აბსოლუტ. ნამ. ბორჟ-უ-ნ;

ინფ. ბელ'-ი-ნე „ხარშვა“ — აწმ. ბელ'-უ-ნა, მყოფ. ბელ'-ი-ნა, ნამ. ბელ'-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბელ'-უ-ნ;

ინფ. ბუკა-ი-ნე „დაკმუჭვნა“; „კმუხვნა“ — აწმ. ბუკა-უ-ნა, მყოფ-ბუკა-ი-ნა, ნამ. ბუკა-ა-ნა, აბსოლუტ ნამ. ბუკა-უ-ნ;

ინფ. ბიც-ი-ნე „მბობა“ (უამბობს) — აწმ. ბიც-უ-ნა, მყოფ. ბი-ც-ი-ნა, ნამ. ბიც-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბიც-უ-ნ;

ინფ. ტერხ-ი-ნე „დამალვა“ — აწმ. ტერხ-უ-ნა, მყოფ. ტერხ-ი-ნა, ნამ. ტერხ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ტერხ-უ-ნ;

ინფ. ბაჯ-ი-ნე „ადგომა“ — აწმ. ბაჯ-უ-ნა, მყოფ. ბაჯ-ი-ნა, ნამ. ბაჯ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბაჯ-უ-ნ;

ინფ. ხა-ი-ნე „დაფქვა“ — აწმ. ხა-უ-ნა, მყოფ. ხა-ი-ნა, ნამ. ხა-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ხა-უ-ნ;

ინფ. ყ-ი-ნე „დამარცხება“ — აწმ. ყ-უ-ნა, მყოფ. ყ-ი-ნა, ნამ. ყ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ყ-უ-ნ;

ინფ. ქვ-ი-ნე „შეკმა“ — აწმ. ქ-უ-ნა (← ქვ-უ-ნა), მყოფ. ქვ-ი-ნა, ნამ. ქვ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ქ-უ-ნ (← ქვ-უნ);

ინფ. სავ-ი-ნე „ჩაქრობა“ — აწმ. სავ-უ-ნა (← სავ-უ-ნა), მყოფ-სავ-ი-ნა, ნამ. სავ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. სავ-უ-ნ (← სავ-უნ)...

b) მეორე ქვეტიპი (-ე- თემატური ხმოვნით ინფინიტივში)

ინფინიტივი	-ე-ნე
აწმყო	-ო-ნა
მყოფადი	-ე-ნა
ნამყო	-ა-ნა
აბსოლუტივი ნამ.	-ო-ნ

ინფ. კოჩ-ე-ნე „დავიწყება“ — აწმ. კოჩ-ო-ნა, მყოფ. კოჩ-ე-ნა, ნამ. კოჩ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. კოჩ-ო-ნ;

ინფ. რელ'ა-ე-ნე „მსგავსება“ (ჭგავს) — აწმ. რელ'ა-ო-ნა, მყოფ. რელ'ა-ე-ნა, ნამ. რელ'ა-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. რელ'ა-ო-ნ.

2) ბოლოხმოვნისანი ფუძეები

ბოლოხმოვნიან ფუძეებს იგივე დაბოლოებები დაერთვის, რაც ბოლოთანხმოვნისანებს — პირველი ტიპის უღვლილების ზმნებში. მასთან, რაკი თემატური ხმოვნები ბოლოხმოვნისანი ფუძეებთან ჩვეულებრივ გვაკლია, უღვლილების ქვეტიპებიც (თემატური ხმოვნების მიხედვით) აქ აღარ გაირჩევა.

ბოლოხმოვნისანი ფუძეები შეიძლება დავაჯგუფოთ იმის მიხედვით, თუ რა ხმოვანი გვაქვს ფუძის ბოლოკიდურად.

ფუძის ბოლოკიდურ ხმოვნებად შეიძლება გვქონდეს: ა (ყველაზე ხშირად), უ, ო, არა ჩანს ი და ე. ამის მიზეზი უნდა იყოს ფუძისეული ბოლოკიდური ი და ე ხმოვანთა აღრევა ფორმანტისეულ თავკიდურ (ანუ თემატურ) ი და ე ხმოვნებში (მეტაანალიზის შედეგად)¹. ანალოგიური პროცესი შეიმჩნევა ო-ზე დაბოლოებულ ფუძიან ზმნებშიც (იხ. ქვემოთ).

ა ბოლოხმოვნისანი ფუძეები:

ინფინიტივი	(ა)-ზე ²
აწმყო	(ა)-ლა
მყოფადი	(ა)-ლა
ნამყო	(ა)-ნა
აბსოლუტივი ნამ.	(ა)-ნ

¹ შდრ. ქართულში სახელის ფუძის ბოლოკიდურად ი ხმოვნის არქონა, რაც შედეგია ფუძისეული ბოლოკიდური ი ხმოვნის აღრევისა სახელობითის -ი ნიშანში (ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები. 1953, გვ. 67; არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, 1942, გვ. გვ. 3—5).

² ფუძის ბოლოკიდური ხმოვანი — აქაც და ქვემოთაც — ჩანს მელია ფრჩხილებში.

ინფ. ლ'ა-ზე „კოდნა“ — აწმ. ლ'ა-ლა, მყოფ. ლ'ა-ლა, ნამ. ლ'ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ლ'ა-ნ;

ინფ. ბა-ზე „ცვენა“, „ყრა“ — აწმ. ბა-ლა, მყოფ. ბა-ლა, ნამ. ბა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბა-ნ;

ინფ. ხ'ა-ზე „თესვა“ — აწმ. ხ'ა-ლა, მყოფ. ხ'ა-ლა, ნამ. ხ'ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ხ'ა-ნ;

ინფ. წა-ზე „წევა“ — აწმ. წა-ლა, მყოფ. წა-ლა, ნამ. წა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. წა-ნ;

ინფ. ქვა-ზე „მოკვლა“ — აწმ. ქვა-ლა, მყოფ. ქვა-ლა, ნამ. ქვა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ქვა-ნ;

ინფ. კვა-ზე „წერა“ — აწმ. კვა-ლა, მყოფ. კვა-ლა, ნამ. კვა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. კვა-ნ;

ინფ. კავა-ზე „პარსვა“ — აწმ. კავა-ლა, მყოფ. კავა-ლა, ნამ. კავა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. კავა-ნ;

ინფ. ქვანა-ზე „ჭამა“ — აწმ. ქვანა-ლა, მყოფ. ქვანა-ლა, ნამ. ქვანა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ქვანა-ნ;

ინფ. კალ'ა-ზე „ლაპარაკი“ — აწმ. კალ'ა-ლა, მყოფ. კალ'ა-ლა, ნამ. კალ'ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. კალ'ა-ნ;

ინფ. ქვაჩა-ზე „გაცივება“ — აწმ. ქვაჩა-ლა, მყოფ. ქვაჩა-ლა, ნამ. ქვაჩა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ქვაჩა-ნ;

ინფ. ტეპა-ზე „აყვავება“ — აწმ. ტეპა-ლა, მყოფ. ტეპა-ლა, ნამ. ტეპა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ტეპა-ნ;

ინფ. ლ'ალ'ა-ზე „მორწყვა“ — აწმ. ლ'ალ'ა-ლა, მყოფ. ლ'ალ'ა-ლა, ნამ. ლ'ალ'ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ლ'ალ'ა-ნ;

ინფ. ღულა-ზე „ქუხილი“ — აწმ. ღულა-ლა, მყოფ. ღულა-ლა, ნამ. ღულა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ღულა-ნ;

ინფ. ბეჩა-ზე „გაშვება“ — აწმ. ბეჩა-ლა, მყოფ. ბეჩა-ლა, ნამ. ბეჩა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბეჩა-ნ;

ინფ. ყაჭა-ზე „მომზადება“, „მორთვა“ — აწმ. ყაჭა-ლა, მყოფ. ყაჭა-ლა, ნამ. ყაჭა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ყაჭა-ნ...

თ ბოლოხმოვნიანი ფუძეები:

ინფინიტივი	(ო)-ზე
აწმყო	(ო)-ლა
მყოფადი	(ო)-ლა (-ე-ლა)
ნამყო	(ო)-ნა (-ა-ნა)
აბსოლუტივი ნამ.	(ო)-ნ

ინფ. წაორო-ზე „გაყინვა“ — აწმ. წაორო-ლა, მყოფ. წაორო-ლა, ნამ. წაორო-ნა, აბსოლუტ. ნამ. წაორო-ნ;

ინფ. ტაოლო-ზე „შეკაზმვა“ — აწმ. ტაოლო-ლა, მყოფ. ტაოლო-ლა, ნამ. ტაოლო-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ტაოლო-ნ;

ინფ. თოლო-ზე „გახდა“ — აწმ. თოლო-ლა, მყოფ. თოლო-ლა, ნამ. თოლო-ნა, აბსოლუტ. ნამ. თოლო-ნ;

ინფ. ჰორო-ზე „გასივება“ — აწმ. ჰორო-ლა, მყოფ. ჰორო-ლა, ნამ. ჰორო-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ჰორო-ნ;

ინფ. ხოხო-ზე „დაძველება“, „გაცვეთა“ — აწმ. ხოხო-ლა, მყოფ. ხოხო-ლა, ნამ. ხოხო-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ხოხო-ნ;

ინფ. სორო-ზე „კანკალი“, „ცახცახი“ — აწმ. სორო-ლა, მყოფ. სორო-ლა, ნამ. სორო-ნა, აბსოლუტ. ნამ. სორო-ნ...

შენიშვნა 1. მყოფადსა და ნამყოში ფუძის ბოლოკიდური ო ხმოვნის ნაცვლად პარალელურად შეიძლება გვექონდეს შესაბამისი თემატური ხმოვნები (მყოფადში — ე, ნამყოში — ა): მყოფ. ტაოლო-ლა || ტაოლ-ე-ლა „შეკაზმავს“, წაორო-ლა || წაო-რ-ე-ლა „გაყინავს“, „გაიყინება“, ჰორო-ლა || ჰო-რ-ე-ლა „გასივდება“... ნამყო: ტაოლო-ნა || ტაოლ-ა-ნა „შეკაზმვა“, წაორო-ნა || წაო-რ-ა-ნა „გაყინა“, „გაიყინა“, ჰორო-ნა || ჰო-რ-ა-ნა „გასივდა“... პ. უსლარს ნამყოში ორივე ვარიანტი მოჰყავს, მყოფადში კი მხოლოდ ერთი ვარიანტი (თემატური ხმოვნით: ტაოლ-ე-ლა და ა. შ.)¹, მ. საიდოვის სასკოლო გრამატიკაში მყოფადშიცა და ნამყოშიც მოყვანილია ათემატური ვარიანტები (ტაოლო-ლა... ტაოლო-ნა...)²: სამწერლო ხუნძურში ეს ვარიანტებია უპირატესად ხმარებული.

ფუძის ბოლოკიდური ო ხმოვნის თემატური ხმოვნით შენაცვლების ზემოაღნიშნული მაგალითები (მყოფადსა და ნამყოში) ანალოგიით უნდა აიხსნას: ასეთ შემთხვევებში, ჩანს, ფუძისეული ხმოვანი გაიგება (მეტაანალიზის შედეგად) როგორც გარკვეული ნაკეთის, კერძოდ, აწმყოს, თემატური ხმოვანი (შდრ. -ა-აწმყოს თემატურ ხმოვნად: ჰეყ-ო-ლა „სვამს“...) და ამიტომ მას სხვა ნაკეთებში ენაცვლება შესაბამისი თემატური ხმოვნები (შდრ.: ჰეყ-ო-ლა „სვამს“, ჰეყ-ე-ლა „შესვამს“, ჰეყ-ა-ნა „შესვა“... და ამის ანალოგიით: ტაოლო-ლა „კაზმავს“, ტაოლ-ე-

¹ П. У с л а р. Авар. яз., გვ. 192.

² М. С а и д о в, Авар жаз. грам., გვ. 120, 121.

ლა (← || ტოლო-ლა) „შეკაზმავს“, ტოლ-ა-ნა (← || ტოლო-ნა) „შეკაზმა“... ჰეჟოლა-ში -ო- თემატური ხმოვანია, ხოლო ტოლოლა-ში — ფუძისეული, მაგრამ გაგებულია თემატურ ხმოვნად (პირველის ანალოგიით)¹.

შენიშვნა 2. ო ხმოვნით დაბლოებული ფუძის მქონე რიგი ზმნა ნასახელარია; მასთან, ბოლოკიდური ო ხმოვანიც ამოსავალი სახელის კუთვნილება ჩანს (კერძოდ, ის ხმოვანი, რომელიც სახელის ფუძეს დამაკავშირებელ ხმოვნად დაერთვის „ირიბ ბრუნვებში“); შდრ.:² ტოლო-ზე „შეკაზმვა (ცხენისა“ (← ტილი „უნაგირი“, ნათ. ტოლო-ო-ლ), წაორო-ზე „გაყენვა“ (← წაერ „ყინული“, ნათ. წაორ-ო-ლ), ჰორო-ზე „გასივება“, „ამობურცვა“, „ამობერვა“ (← ჰური „ქარი“, ნათ. ჰორ-ო-ლ), სორო-ზე „კანკალი“, „ცახცახი“ (← სირი „ციება“, „ციებ-ცხელება“ ნათ. სორ-ო-ლ), თოლო-ზე „გახდა ტანსაცმელისა“ (← თალა(?) „ძარცვა“, ნათ. თოლო-ო-ლ)...

უ ბოლოხმოვნიანი ფუძეები:

ინფინიტივი	(უ)-ზე
აწმყო	(უ)-ლა
მყოფადი	(უ)-ლა
ნამყო	(უ)-ნა
აბსოლუტივი ნამ.	(უ)-ნ

ინფ. ფუ-ზე „ბერვა“ — აწმ. ფუ-ლა, მყოფ. ფუ-ლა, ნამ. ფუ-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ფუ-ნ;

ინფ. თუ-ზე „ფურთხება“ — აწმ. თუ-ლა, მყოფ. თუ-ლა, ნამ. თუ-ნა, აბსოლუტ. ნამ. თუ-ნ;

ინფ. წაუ-ზე „წურვა“ — აწმ. წაუ-ლა, მყოფ. წაუ-ლა, ნამ. წაუ-ნა, აბსოლუტ. ნამ. წაუ-ნ;

ინფ. ხაუ-ზე „ხერვა“ — აწმ. ხაუ-ლა, მყოფ. ხაუ-ლა, ნამ. ხაუ-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ხაუ-ნ;

ინფ. ჩაუ-ზე „დასველება“ — აწმ. ჩაუ-ლა, მყოფ. ჩაუ-ლა, ნამ. ჩაუ-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ჩაუ-ნ;

¹ შდრ. ქართულში სახელის ფუძისეული ბოლოკიდური ო ხმოვნის სახელობითის ნიშნად გაგების მაგალითები (აკაკი — აკაკ-მა...).

² ცალკეული მაგალითები აღნიშნული აქვთ ა. შიფნერსა (Versuch, § 94) და პ. უსლარს (Авар. яз.: СБОРИКЪ АВАР. СЛ.).

ინფ. საუ-ზე „დაკრა“ (разрезать)—აწმ. საუ-ლა, მყოფ. საუ-ლა, ნამ. საუ-ნა, აბსოლუტ. ნამ. საუ-ნ...

შენიშვნა. ინფინიტივსა და მყოფადში ფუძესა და დაბოლოებას შორის პარალელურად შეიძლება გვექონდეს -ჲ-: ინფ. ფუ-ზე || ფუ-ჲ-ზე „ბერვა“ — მყოფ. ფუ-ლა || ფუ-ჲ-ლა; ინფ. თუ-ზე || თუ-ჲ-ზე „ფურთხება“ — მყოფ. თუ-ლა || თუ-ჲ-ლა; ინფ. წაუ-ზე || წაუ-ჲ-ზე „წურვა“ — მყოფ. წაუ-ლა || წაუ-ჲ-ლა და ა. შ. ამ პარალელურად შესაძლო ვარიანტებიდან პ. უსლარს მოჰყავს მეორე ვარიანტები (ფუ-ჲ-ზე... ფუ-ჲ-ლა...)¹, მ. საიდოვს — პირველი ვარიანტები (ფუ-ზე... ფუ-ლა)²: ამჟამად სამწერლო ხუნძურში ეს ვარიანტებია უპირატესად ხმარებული.

ზემოაღნიშნულ მაგალითებში -ჲ- დასუსტებული თემატური ი ხმოვანია (ინფინიტივისა და მყოფადისა). ეს მაგალითები კარგად გვითვალისწინებს თემატური ხმოვნის დასუსტება-დაკარგვის საფეხურებს ბოლოხმოვნიან ფუძესთან: ფუ-ზე ← || ფუ-ჲ-ზე (← ფუ-ი-ზე) „ბერვა“... ფუ-ლა ← || ფუ-ჲ-ლა (← ფუ-ი-ლა) „შეუბერავს“...

ცხრილები

ქვემოთ მოგვეყვას ცხრილები მარტივ ძირითად ნაკვთთა ა) და ბოლოებათა, ბ) თემატური³ ხმოვნებისა და გ) საწარმოებელი სრული ფორმანტებისა (დაბოლოებებითა და თემატური ხმოვნებით) ფუძეებისა და უღვლილების ტიპებისა და ქვეტიპების მიხედვით.

ა) დაბოლოებები

	I	II
ინფინიტივი	-ზე	-ნე
აწმყო	-ლა	-ნა
მყოფადი	-ლა	-ნა
ნამყო	-ნა	
აბსოლუტივი ნამ.	-ნ	

¹ П. Услар, Авар. яз., гл. 193, § 166.

² М. Саидов, Авар мац. грам., гл. 120, 139.

ბ) თენატური ხმოვნები

	1	2
ინფინიტივი	-ი-	-ე-
აწმყო	-უ-	-ო-
მყოფადი	-ი-	-ე-
ნამყო	-ა-(→-უ-)	-ა-(-უ-)
აბსოლუტივი ნამ.	-უ-	-უ-(-ო-)

გ) საწარმოებელი ფორმატები (დაბოლოებებითა და თენატური ხმოვნებით) ფუძეებისა და უღვლილების ტიპებისა¹ და ქვეტიპების¹ მიხედვით

	ბოლოთანხმოვნაანი ფუძეები				ბოლოხმოვნა- ნი ფუძეები
	I		II		
	1	2	1	2	
ინფინიტივი	-ი-ზე	-ე-ზე	-ი-ნე	-ე-ნე	-ზე
აწმყო	-უ-ლა	-ო-ლა	-უ-ნა	-ო-ნა	-ლა
მყოფადი	-ი-ლა	-ე-ლა	-ი-ნა	-ე-ნა	-ლა
ნამყო	-ა-ნა	-ა-ნა	-ა-ნა	-ა-ნა	-ნა
	(→-უ-ნა)	(-უ-ნა)			
აბსოლუტ. ნამ.	-უ-ნ	-უ-ნ, -ო-ნ	-უ-ნ	-ო-ნ	-ნ

§ 161. მახვილისათვის უღვლილავის პროცესში. უღვლილესის პროცესში მახვილის ადგილი უცვლელია (მუდმივია): იგი რჩება სათანადო მარცვალზე (თავიდან პირველზე ან მეორეზე) პარადიგმის ერთეულებში (როგორც სხვადასხვა ნაკვთთა ფორმებში, ისე სათანადო ნაკვთის შიგნით სხვადასხვა კლასისა და რიცხვის ფორმებში). რა მარცვალზეცაა მახვილი ინფინიტივის ფორმაში, იმაზევე რჩება დანარჩენ ფორმებშიც; შდრ.::

ინფ. ყრტ-ი-ზე „ჭრა“ — აწმ. ყრტ-უ-ლა, მყოფ. ყრტ-ი-ლა, ნამ. ყრტ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ყრტ-უ-ნ, ბრძანებ. ყრტ-ე;

¹ ცხრილში უღვლილების ტიპები (დაბოლოებათა მიხედვით) აღნიშნულია რომაული ციფრებით, ქვეტიპები (თემატური ხმოვნების მიხედვით) — არაბული ციფრებით.

ინფ. ბქ-ი-ზე „დანთება“ — აწმ. ბქ-უ-ლა, მყოფ. ბქ-ი-ლა, ნამ. ბქ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბქ-უ-ნ, ბრძანებ. ბქ-ე;

ინფ. ბქ-ი-ნე „მოსვლა“ — აწმ. ბქ-უ-ნა, მყოფ. ბქ-ი-ნა, ნამ. ბქ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბქ-უ-ნ, ბრძანებ. ბქ-ა;

ინფ. ბაკარ-ი-ზე „შეგროვება“ — აწმ. ბაკარ-უ-ლა, მყოფ. ბაკარ-ი-ლა, ნამ. ბაკარ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ბაკარ-უ-ნ, ბრძანებ. ბაკარ-ე;

ინფ. ქვანა-ზე „ქამა“ — აწმ. ქვანა-ლა, მყოფ. ქვანა-ლა, ნამ. ქვანა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ქვანა-ნ, ბრძანებ. ქვანა-ჟ;

ინფ. თ-ე-ზე „დატოვება“ — აწმ. თ-რ-ლა, მყოფ. თ-ე-ლა, ნამ. თ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. თ-უ-ნ, ბრძანებ. თ-ე;

ინფ. ჰეყ-ე-ზე „დაღევა“, „სმა“ — აწმ. ჰეყ-რ-ლა, მყოფ. ჰეყ-ე-ლა, ნამ. ჰეყ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ჰეყ-რ-ნ, ბრძანებ. ჰეყ-ე;

ინფ. ლ'ედ-ე-ზე „ტურვა“ — აწმ. ლ'ედ-რ-ლა, მყოფ. ლ'ედ-ე-ლა, ნამ. ლ'ედ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ლ'ედ-რ-ნ; ბრძანებ. ლ'ედ-ე;

ინფ. კოჩ-ე-ნე „დავიწყება“ — აწმ. კოჩ-რ-ნა, მყოფ. კოჩ-ე-ნა, ნამ. კოჩ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. კოჩ-რ-ნ, ბრძანებ. კოჩ-ა;

ინფ. ქვ-რ-ნე „შექმა“ — აწმ. ქ-უ-ნა (← ქვ-უ-ნა), მყოფ. ქვ-რ-ნა, ნამ. ქვ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ქ-უ-ნ (← ქვ-უ-ნ), ბრძანებ. ქვ-ა;

ინფ. სავ-რ-ნე „ჩაქრობა“ — აწმ. სა-უ-ნა (← სავ-უ-ნა), მყოფ. სავ-რ-ნა, ნამ. სავ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. სა-უ-ნ (← სავ-უ-ნ), ბრძანებ. სავ-ა;

ინფ. ჰაბ-რ-ზე „კეთება“ — აწმ. ჰაბ-უ-ლა, მყოფ. ჰაბ-რ-ლა, ნამ. ჰაბ-უ-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ჰაბ-უ-ნ, ბრძანებ. ჰაბ-ე...

როგორც აქ მოყვანილი ტიპობრივი მაგალითებიდან ჩანს, ზმნის ფორმებში მახვილი შეიძლება გვექონდეს ფუძისეულ ან თემატურ ხმოვანზე (ორსავე შემთხვევაში თავიდან პირველ ან მეორე მარცვალზე), მაგრამ იგი არასდროს არა გვაქვს დაბოლოებაზე (დაბოლოება ყველა უმახვილოა იმისდა მიუხედავად, თუ მერამდენე მარცვალს შეადგენს იგი სათანადო ფორმებში). მასთან, ირკვევა, რომ ისეთ ზმნებში, რომელთაც ინფინიტივში აქვთ ე თემატური ხმოვანი, მახვილი, როგორც წესი, თემატურ ხმოვანზეა (როგორც ინფინიტივში, ისე დანარჩენ ფორმებში — შესაბამის თემატურ ხმოვნებზე) და არა ფუძისეულ ხმოვანზე; ხოლო ინფინიტივში -ი- თემატურ ხმოვიან ზმნებს მახვილი შეიძლება ჰქონდეს როგორც ფუძისეულს, ისე თემატურ ხმოვანზე (იხ. ზემოთ მოყვანილი მაგალითები).

§ 162. ზმნის ძირითად ფორმათა წარმოების თავისებულება დიალექტებში. ზმნის უღვლილება გრამატიკული კლასებისა და რიცხვის მიხედვით ხუნძურ დიალექტებში არსებითი ხასიათის თავისებურებებს არ ამჟღავნებს. ერთად-ერთ განსხვავებას, როგორც ვნახეთ, ქართული კილო ადასტურებს: აქ ზმნა სათანადო ნაკვეთში პირთა მიხედვითაც იცვლება (§ 141).

მაგრამ თვით საუღვლებელ ერთეულთა (ნაკვეთთა) წარმოების ნხრივ ხუნძურ დიალექტებში თვალსაჩინო თავისებურებებს ვპოვებთ. აღვნიშნავთ ძირითად თავისებურებებს.

1) ინფინიტივის დიალექტური ვარიაციები

ა) -ზი დაბოლოება ანწუხურსა და ქარულში

ანწუხურმა და ქარულმა ინფინიტივის ერთად-ერთი დაბოლოება იცის: -ზი. ეს -ზი, ცხადია, იგივე -ზე არის, რაც ჩრდ.-ხუნძურსა და სამწერლო ხუნძურში ინფინიტივის ერთ-ერთი დაბოლოებაა. -ზე → -ზი აიხსნება ფონეტიკურ ნიადაგზე (სიტყვის ბოლოს ხმოვნის დავიწროებით, რაც საერთოდ ახასიათებს აღნიშნულ დიალექტებს—§ 22).

ისეთ შემთხვევებშიც, როცა ჩრდ.-ხუნძურსა და სამწერლო ენაში -ნე დაბოლოება გვაქვს, ანწუხურსა და ქარულში -ზი დაბოლოებაა, ოღონდ ამ -ზი დაბოლოების წინ ზოგჯერ -ნე დაბოლოების კვალიც იგრძნობა (-ნ-ს სახით: -ნ-ზი); შდრ.: სიენ-ზი (ჩრდ. ხუნძ. სიე-ე-ნე) „ჩაქრობა“, კინ-ზი (ჩრდ.-ხუნძ. ქე-ი-ნე) „შეკმა“, რეკენ-ზი, ჭარ. რიკინ-ზი (ჩრდ.-ხუნძ. რეკ-ი-ნე) „შეჯდომა“ (ცხენზე და მისთ.)...

-ზი დაბოლოების წინ ანწუხურსა და ქარულში ყოველთვის გვაკლია (ჩავარდნილია) თემატური -ი- ხმოვანი, რომელიც თანხმოვანზე გათავებულ ფუძეებთან გვაქვს ჩრდ.-ხუნძურში: ბაქ-ზი (ჩრდ.-ხუნძ. ბაქ-ი-ზე) „დანთება“, აპრ-ზი (ჩრდ.-ხუნძ. აპრ-ი-ზე) „ყვირილი“, ყუტ-ზი (ჩრდ.-ხუნძ. ყუტ-ი-ზე) „ქრა“... მაგრამ დაბოლოების წინაშე მავალი -ე- თემატური ხმოვანი (მუდამ მახვილიანი) — დაკულია: ტა-ე-ზე, ჭარ. კაქა-ე-ზი (ჩრდ.-ხუნძ. ტა-ე-ზი) „მიცემა“, თ-ე-ზი (ჩრდ.-ხუნძ. თ-ე-ზე) „დატოვება“...

ბ) -დე დაბოლოება ანდალალურში

ანდალალურშიც (ჭოხის, ქუდალიბის, სოღრათლის, მანას-ალლის... მეტყვე.) ინფინიტივის ერთი დაბოლოება აქვს, მაგრამ არა

-ზე (ან -ზი), არამედ -დე¹: ჰარ-დე „თქმა“, ბაქ-დე „დანთება“, ტა-ე-დე „მიცემა“, ბაჩ-დე „მოყვანა“, ბახ-დე (← ბაჭ-დე — § 51) „ადგომა“, ქვენ-დე „ჰამა“... როგორც მაგალითებიდან ჩანს, ანდალალურშიც (ისევე, როგორც ანწუხურსა და ჰარულში) ინფინიტის დაბოლოების წინ -ი- თემატური ხმოვანი დაკარგულია (ბაქ-დე ← ბაქ-ი-დე [შდრ. ჩრდ.-ხუნძ. ბაქ-ი-ზე] „დანთება“ და ა. შ.), -ე- თემატური ხმოვანი კი აქაც დაცულია (ტა-ე-დე „მიცემა“...).

ანდალალურის -დე დაბოლოებასთან გარკვეული კავშირი უნდა ჰქონდეს -ზე (→ -ზი) დაბოლოებას ჩრდ.-ხუნძურისა (და სამწერლო ხუნძურისა), ანწუხურისა, ჰარულისა. ეს კავშირი ასე წარმოიდგინება:

-დე → -*ძე → -ზე (→ || -ზი)

-ე (|| -ი) ხმოვნის წინ დ თანხმოვანი გააფრიკატების შედეგად (პალატალიზაციის გზით) მოგვეცემა ძ-ს (ქართულში ამგვარი პროცესის ილუსტრაციაა: დევს → ძევეს...), მაგრამ რაკი ძ აფრიკატი ხუნძურმა დაკარგა, ამ უკანასკნელთან შენაცვლებით მივიღეთ სპირანტი ზ¹.

გ) -ლე დაბოლოება ჰიდურსა და ყარახულში

ჰიდურსა და ყარახულის ზოგ თქმაში (კერძოდ, აულ ჭუნტიბის მეტყვე.) ინფინიტის დაბოლოებად აქვს -ლე: ბაქ-ლე „დანთება“, ყოტ-ლე „ჰრა“, ჰალტ-ლე „მუშაობა“, ჰა-ლე (← ლა-ლე — § 45) „ცოდნა“, ბოკ-ლე (ყარახ.) „ყოფნა“...

ჰიდურში -ლე დაბოლოებასთან ერთად -ნე დაბოლოებაც შემჩნევა (იშვიათად): ბუჭ-ნე (|| ბუჭ-ლე) „ყოფნა“, რეკ-ე-ნე „შეჯდომა“ (ცხენზე და მისთ.)...

-ლე დაბოლოების წინ ჰიდურშიცა და ყარახულშიც ისევე გვაკლია (ჩავარდნილია) თემატური -ი- ხმოვანი, როგორც ანწუხურისა და ჰარულის -ზი დაბოლოებისა და ანდალალურის -დე დაბოლოების წინ. -ე- თემატური ხმოვანი კი სათანადო შემთხვევებში აქაც დაცულია (ტა-ე-ლე „მიცემა“, ჰე-ე-ლე „მოკვდომა“...).

¹ ეს დაბოლოება, აღქმული -დი-ს სახით, კოხურში დადასტურებული აქვს ნ მარს (Н. Я. Марр, Непечатный источник истории Кавказского мира, ИАН, 1917, № 5, გვ. 21).

² არნ. ჩიქობავა, ინფინიტის დიალექტური ვარიაციები ხუნძურში... ენიმკი-ს მოამბე, I, 1937.

ამრიგად, ინფინიტივის დაბოლოებებად ხუნძურ დიალექტებში გვაქვს:

-ზე (→ || -ზი), -ნე, -ღე, -ლე

ანათგან -ზე (→ || -ზი), როგორც ზემოთ ვნახეთ, -ღე-ს ფონეტიკური ვარიანტია. ამის მხედველობაში მიღებით გვრჩება სამი ვარიანტი:

-ღე (→-ზე → || -ზი), -ნე, -ლე

აქედან -ღე და -ლე უპირისპირდებიან ერთმანეთს, როგორც სხვადასხვა დიალექტური ვარიანტები, ხოლო -ნე სათანადო დიალექტში შეიძლება თანაარსებობდეს ერთ-ერთ მეორე ვარიანტთან (შდრ. სხვადასხვა ზმნებში: ჩრდ.-ხუნდ.: -ზე [←-ღე] და -ნე, კიდურში: -ლე და -ნე).

2) აწმყოს (აწმყო ზოგადის) წარმოების თავისებურებანი. ჩრდ.-ხუნძურსა და სამწერლო ხუნძურში მარტივ აწმყოს (ანუ აწმყო ზოგადს), როგორც ვნახეთ (§ 154), ორი დაბოლოება შეიძლება ჰქონდეს (სხვადასხვა ზმნებში): -ლა (უფრო ხშირად) და -ნა (შედარებით იშვიათად).

სამხრ.-ხუნძურში განსხვავება ზმნათა შორის აწმყოს დაბოლოების მიხედვით არ დასტურდება: აქ სათანადო კილოსა თუ თქმაში ყველა ზმნას აწმყოში ერთი დაბოლოება აქვს. განსხვავება თავს იჩენს კილო-თქმებს შორის.

ა) -ნა დაბოლოება ჰიდურსა, ყარახულსა, ანწუხურსა და ქარულში

სამხრ.-ხუნძურის კილო-თქმათა უმრავლესობა, — კერძოდ, ჰიდური, ყარახული, ანწუხური, ქარული, — მარტივი აწმყოსათვის იყენებს -ნა დაბოლოებას (ჩრდ.-ხუნძურის -ლა და -ნა დაბოლოებათა ნაცვლად); შდრ.:

ჩრდ.-ხუნდ. ჰალტ-უ-ლა — ყარახ. ჰალტ-ა-ნა, ჰიდ. ჰალტ-ი-ნა, ანწუხ. ჰალტ-ი-ნა, ჰარ, ჰალტ-ნა- „მუშაობს“;

ჩრდ.-ხუნდ. ბეტ-უ-ლა — ყარახ. ბეტ-ა-ნა, ჰიდ. ბეტ-ი-ნა, ანწუხ. ბეტ-ი-ნა, ჰარ. ბეკეკ-ნა „ხნავს“;

ჩრდ.-ხუნდ. ბექერ-უ-ლა — ყარახ. ბექერ-ა-ნა, ჰიდ. ბექერ-ი-ნა, ანწუხ. ბექერ-ი-ნა, ჰარ. ბექერ-ნა „რბის“;

ჩრდ.-ხუნდ. ბაქ-უ-ლა — ყარახ. ბაქ-ა-ნა, ჰიდ. ბაქ-ი-ნა, ანწუხ. ბაქ-ი-ნა, ჰარ. ბაქ-ნა „ანთებს“;

ჩრდ.-ხუნძ. ჩურ-უ-ლა — ყარაბ. ჩურ-ა-ნა, ჰიდ. ჩურ-ი-ნა, ანწუხ. ჩურ-ი-ნა, ჭარ. ჩურ-ნა „ბანს“, „რეცხავს“;

ჩრდ.-ხუნძ. ყოტ-უ-ლა — ყარაბ. ყოტ-ანა, ჰიდ. ყოტ-ი-ნა, ანწუხ. ყუტ-ი-ნა, ჭარ. ყუტ-ნა „ჭრის“;

ჩრდ.-ხუნძ. ბიტა-უ-ლა — ყარაბ. ბიტა-ა-ნა, ჰიდ. ბიტა-ი-ნა, ანწუხ. ბიტა-ი-ნა, ჭარ. ბიკაქა-ნა „ყოფს“, „ანაწილებს“;

ჩრდ.-ხუნძ. ბეცლ'-უ-ლა — ყარაბ. ბეცლ-ა-ნა, ჰიდ. ბეცლ'-ი-ნა, ანწუხ. ბეცთ-ი-ნა, ჭარ. ბეცჰა-ა-ნა „ბრმავდება“;

ჩრდ.-ხუნძ. გინყლ'-უ-ლა — ყარაბ. გინყლ-ა-ნა, ჰიდ. გინყლ'-ი-ნა, ანწუხ. გინყთ-ი-ნა, ჭარ. გინყჰა-ა-ნა „ყრუვდება“;

ჩრდ.-ხუნძ. რეკ-უ-ნა — ყარაბ. რიკ-ა-ნა, ჰიდ. რაკ-ა-ნა. ანწუხ. რეკ-ა-ნა, ჭარ. რეკა-ა-ნა „ჯდება“ (ცხენზე და მისთ);

ჩრდ.-ხუნძ. ლალ ტამ-უ-ლა — ყარაბ. ლალ ტამ-ა-ნა, ჰიდ. ლალ ტამ-ი-ნა, ანწუხ. ლალ ტამ-ი-ნა (|| ბოყ-ი-ნა), ჭარ. ლალ ტამ-ნა „კალოს ლეწავს“;

ჩრდ.-ხუნძ. ბუკ-უ-ნა — ყარაბ. ბოკ-ა-ნა, ჰიდ. ბაგ-ა-ნა, ანწუხ. ბეჰ-ი-ნა, ჭარ. ბოყ-ა-ნა „არის 'ხოლომე'“;

ჩრდ.-ხუნძ. ჰაბ-უ-ლა — ყარაბ. ჰაბუ-ნა, ჰიდ. ჰუბუ-ნა, ანწუხ. ჰუბუ-ნა, ჭარ. ჰუბუ-ნა „აკეთებს“;

შენიშვნა. ჩრდ.-ხუნძ. ჰაბ-უ-ლა („აკეთებს“) ზმნის ფუძეა: ჰა-ბ- (-ბ- კლას-ნიშანია), რომელსაც აწმყოში ერთვის თემატური ხმოვანი -უ- და დაბოლოება -ლა (შდრ.: ჰაბ-ი-ზე „კეთება“, ჰაბ-უ-ლა „აკეთებს“, ჰაბ-ი-ლა „გააკეთებს“, ჰაბ-უ-ნა ← ჰაბ-ა-ნა „გააკეთა“...); სამხრ.-ხუნძურში ამ ზმნის ფუძე ბოლო-ხმოვნია (ათემატურია): უ (რომელიც ჩრდ.-ხუნძურში თემატური ხმოვანია) აქ ფუძესაა შემტკიცებული და უცვლელია ნაკვთთა მიხედვით.

ჩრდ.-ხუნძ. ჰეყ-ო-ლა — ყარაბ. ყ-ა-ნა, ჰიდ. ყ-ა-ნა, ანწუხ. ყ-ა-ნა, ჭარ. ყ-ა-ნა „სვამს“;

ჩრდ.-ხუნძ. ჰა-ო-ლა — ყარაბ. ჩა-ა-ნა, ჰიდ. ჰა-ა-ნა, ანწუხ. ჰა-ა-ნა, ჭარ. ჰა-ა-ნა „ღვას“;

ჩრდ.-ხუნძ. ტა-ო-ლა — ყარაბ. ტა-უ-ნა, ჰიდ. ტა-უ-ნა, ანწუხ. ტა-უ-ნა, ჭარ. კაქა-უ-ნა „აძლევის“;

ჩრდ.-ხუნძ. ლ'-ო-ლა — ყარაბ. ჰ-უ-ნა, ჰიდ. ლ'-უ-ნა, ანწუხ. თ-უ-ნა, ჭარ. ჰა-უ-ნა „ღებს“;

ჩრდ.-ხუნძ. თ-ო-ლა — ყარაბ. თ-ა-ნა, ჰიდ. თ-ა-ნა, ანწუხ. თ-ა-ნა, ჭარ. თ-ა-ნა „ტოვებს“;

ჩრდ.-ხუნდ. უ-ნა — ყარახ. ო-ნა ← ვ-ა-ნა, ჰიდ. ა-ნა, ანწუხ. ტვ-ა-ნა, ჰარ. კმ-ა-ნა „მიდის“;

ჩრდ.-ხუნდ. ქ-ო-ლა — ყარახ. ქ-ო-უნა, ჰიდ. ხ-ო-უნა, ანწუხ. ხ-ო-უნა, ჰარ. ხ-ო-უნა „იჭერს“;

ჩრდ.-ხუნდ. ქვა-ლა — ყარახ. ქვა-ნა, ჰიდ. ქვა-ნა, ანწუხ. ქვა-ნა, ჰარ. ქა-ნა „კლავს“;

ჩრდ.-ხუნდ. წაორო-ლა — ყარახ. ცაორო-ნა, ჰიდ. წაორო-ნა, ანწუხ. წაორო-ნა „ყინავს“;

ჩრდ.-ხუნდ. ლ'-ა-ლა — ყარახ. ჰა-ნა, ჰიდ. ლ'-ა-ნა, ანწუხ. თა-ნა, ჰარ. ჰა-ნა „იცის“.

ბ) -მა და ბოლოება კოხურში

კოხური ერთად-ერთი სამხრ.-ხუნდური თქმაა, რომელსაც აწმყოს დაბოლოებად -მა მოეპოვება (შდრ.: სამხრ.-ხუნდურის სხვა კილო-თქმებში -ნა—იხ. ზემოთ): ჰალტ-ა-მა „მუშაობს“, ბეტ-ა-მა „ხნავს“... ბოს-ა-მა „იღებს“, „ყიდულობს“; ბაქ-ა-მა „ანთებს“, ჩურ-ა-მა „ბანს“, „რეცხავს“, ყოტ-ა-მა „ჭრის“, ბიტ-ა-მა „ყოფს“, „ანაწილებს“... რაკ-ა-მა „ჯდება“ (ცხენზე და მისთ.), ლალ ტამ-ა-მა „კალოს ლეწავს“, ბუყ-ა-მა „არის (ხოლმე)“, ჰუბუ-მა „აკეთებს“, ყ-ა-მა „სევამს“, ქო-ა-მა „დგას“, ტ-ო-უნა „აძლევს“, ჰ-ო-უნა „დებს“, თ-ა-მა „ტოვებს“, ვ-ა-მა „მიდის“, ქ-ო-უნა „იჭერს“, ქვა-მა „კლავს“, ქვამ-მა (← ქვან-მა) „ჭამს“... ჰა-მა „იცის“ (შესაბამისი ფორმები სამხრ.-ხუნდურის სხვა კილო-თქმებსა და ჩრდ.-ხუნდურში იხ. ზემოთ).

სამხრ.-ხუნდურ კილო-თქმათა ზოგად კონტექსტში კოხური -მა მეორეული ჩანს: -მა ← -ნა. ასეთი ცვლილება აწმყოს დაბოლოებაში (ნ → მ) გამოიყენება კოხურში, როგორც ერთადერთი საშუალება აწმყოს ფორმათა გასარჩევად ნამყოს ფორმებისაგან (ნამყოში -ნა დაბოლოება გვაქვს—იხ. ქვ.).

გ) -დალა და ბოლოება სოღრათლურში

აწმყოს დაბოლოებად სოღრათლურში -დალა სუფიქსი გვაქვს¹: ჰალტ-დალა (→ || ჰალტ-ტალა) „მუშაობს“ (შდრ.: ჩრდ.-ხუნდ. ჰალტ-ო-ლა — ყარახ. ჰალტ-ა-ნა, კოხ. ჰალტ-ა-მა, ჰიდ., ანწუხ.

¹ სოღრათლურის შესახებ: Ш. Миянлов, Согратлянский говор южного наречия авар. яз.

ჰალტ-ი-ნა, ჰარ. ჰალტ-ნა), ბეტს-დალა „ხნავს“... ბოს-დალა „ყიდულობს“, ბაქ-დალა „ანთებს“... რუკონ-დალა „ჯდება“ (ცხენზე და მისთ.)... ბუკ-დალა „არის (ხოლნე)“, ჰაბუ-დალა „აკეთებს“, ყ-ო-დალა „სევამს“... ონ-დალა „მიდის“, კვა-დალა „კლავს“, ლ'ა-დალა „იციის“, ტ-ო-დულა (ამ ზმნაში დაბოლოებად -დულა გვაქვს!) „აძლევს“, ჰარ-დალა „თხოვს“...

-დალა რთული ფორმანტი ჩანს (-დ-ა-ლა || -დ-უ-ლა): უნდა შეიცავდეს -ლა დაბოლოებას (შდრ. ჩრდ.-ხუნდ -ლა აწმყოს დაბოლოებად) წინამავალი თემატური ხმოვნით (-ა-ლა || -უ-ლა) და -დ სუფიქსს, რომელიც წარმოშობით უნდა იყოს მოკმედეგის განგრძობითობის საწარმოებელი სუფიქსი (შდრ.: ჩრდ.-ხუნდ. ჰარ-დ-ე-ზე „თხოვნა“, „ხევენა“—აწმყო ჰარ-დ-ო-ლა „თხოულობს“, „იხევენა“...—§ 183). ფუძის საწარმოებელი ეს -დ სუფიქსი სოღრაათლურს, ჩანს, განზოგადებულად (ყველა ზმნისათვის) აქვს გამოყენებული აწმყოს მაწარმოებლად (მეტაანალიზის შედეგად).

-დალა დაბოლოება სოღრაათლურში დადებით აწმყოს დაერთვის. უარყოფით აწმყოში კი (უარყოფითობის საწარმოებელი -რო სუფიქსის წინ — იხ. § 173) გვაქვს არა ეს (-დალა) დაბოლოება, არამედ -ნა (ე. ი. იგივე დაბოლოება, რაც აწმყოს, — როგორც დადებითს ისე უარყოფითს, — დაერთვის სამხრ.-ხუნდურის სხვა კილო-თქმებში: ყარახულსა, ჰიდურსა, ანწუხურსა და ჰარულში); შდრ.: სოღრაათლ. კვა-დალა „კლავს“ (დადებ.), მაგრამ: კვა-ნა-რო „არ კლავს“ (უარყ.) — ყარახ., ჰიდ., ანწუხ., ჰარ. კვა-ნა „კლავს“ (დადებ.), კვა-ნა-რო (|| კვა-ნა-რუ) „არ კლავს“ (უარყ.)...

უარყოფითი აწმყოს ჩვენება მოწმობს, რომ დადებით აწმყოში -დალა დაბოლოება მეორეულია სოღრაათლურში. ძველად სოღრაათლურშიც აწმყოს დაბოლოებად (დადებით ფორმაშიც!) უნდა გვეკონოდა -ნა (ისევე, როგორც ამჟამადაც—სამხრ.-ხუნდურის სხვა კილო-თქმებში. — იხ. ზემოთ).

დ) აწმყოს თემატურ ხმოვანთა ვარიანტები სამხრ.-ხუნდურში

აწმყოს წარმოება სამხრ.-ხუნდურში ჩრდილოურთან შედარებით განსხვავებას იძლევა დაბოლოების წინამავალი თემატური ხმოვნის მიხედვითაც. ზოგი განსხვავება ამ მხრივ გვაქვს თვით სამხრ.-ხუნდურის კილო-თქმათა შორისაც. ამის საილუსტრაციოდ შეიძლება გამოვღვეთ იგივე მაგალითები, რომლებიც ზემოთ იყო მოყვანილი (სხვადასხვა კილო-თქმებიდან) აწმყოს დაბოლოების ვარიანტთა

გასათვალისწინებლად (იხ. ზემოთ: ა — გ პუნქტებში მოყვანილი მაგალითები.—სათანადო მაგალითებში აწმყოს თემატური ხმოვანი, როცა კი იგი დაბოლოების წინ გვაქვს, ყოველთვის გამოყოფილია). აქ შეიძლება დაეასკვნათ:

ჩრდ.-ხუნძურში (და სამწერლო ხუნძურ ენაში) აწმყოს თემატურ ხმოვნად, როგორც ვიცით (§ 154), გვაქვს: -უ- (-უ-ლა, -უ-ნა) ან -ო- (-ო-ლა, -ო-ნა).

სამხრ.-ხუნძურის კილო-თქმათა უმრავლესობამ არც ერთი ეს ხმოვანი აწმყოს თემატურ ხმოვნად არ იცის. აქ მათი ადგილი სულ სხვა ხმოვნებს უკავია; შდრ.:

ა) ჩრდ.-ხუნძ. -უ- (ყოტ-უ-ლა „ჭრის“, ბაქ-უ-ლა „ანთებს“, რეტ-უ-ნა „იცივამს“...) — ჭობ. -ა- (ყოტ-ა-მა „ჭრის“, ბაქ-ა-მა „ანთებს“, რელჟ-ა-მა „იცივამს“...) — ყარახ. -ა- (ყოტ-ა-ნა „ჭრის“, ბაქ-ა-ნა „ანთებს“, რილჟ-ა-ნა „იცივამს“...) — ჰიდ. -ი- (ყოტ-ი-ნა „ჭრის“, ბაქ-ი-ნა „ანთებს“...) ან -ა- (რეტ-ა-ნა „იცივამს“...) — ანწუხ. -ი- (ყუტ-ი-ნა „ჭრის“, ბაქ-ი-ნა „ანთებს“...) ან -ა- (რეტ-ა-ნა „იცივამს“) — ჭარ. -ო (ნოლი) — ← -ი- (ყუტ-ნა ← ყუტ-ი-ნა „ჭრის“, ბაქ-ნა ← ბაქ-ი-ნა „ანთებს“...) ან -ა- (რეკჟ-ა-ნა „იცივამს“...);

ბ) ჩრდ.-ხუნძ. -ო- (ტჱ-ო-ლა „აძღვეს“, ქჱ-ო-ლა „იქერს“, ქჱ-ო-ლა „დგას“, თ-ო-ლა „ტოვებს“...) — ჭობ. -უ- (ტჱ-უ-მა „აძღვეს“, ქჱ-უ-მა „იქერს“...) ან -ა- (ქჱ-ა-მა „დგას“, თ-ა-მა „ტოვებს“...) — ყარახ. -უ- (ტჱ-უ-ნა „აძღვეს“, ქჱ-უ-ნა „იქერს“...) ან -ა- (ჩჱ-ა-ნა „დგას“, თ-ა-ნა „ტოვებს“...) — ჰიდ. -უ- (ტჱ-უ-ნა „აძღვეს“, ხ-უ-ნა „იქერს“...) ან -ა- (ქჱ-ა-ნა „დგას“, თ-ა-ნა „ტოვებს“...) — ანწუხ. -უ- (ტჱ-უ-ნა „აძღვეს“, ხ-უ-ნა „იქერს“...) ან -ა- (ქჱ-ა-ნა „დგას“, თ-ა-ნა „ტოვებს“) — ჭარ. -უ- (ქჱჱ-უ-ნა „აძღვეს“, ხ-უ-ნა „იქერს“...) ან -ა- (ქჱ-ა-ნა „დგას“, თ-ა-ნა „ტოვებს“...).

აწმყოს საწარმოებელი ს რ უ ლ ი ფ ო რ მ ა ნ ტ ე ბ ი (დაბოლოებითა და წინამავალი არაფუძისეული — თემატური—ხმოვნით) გვაძღვეს შეფარდებებს:

ა) ჩრდ.-ხუნძ.	-უ-ლა (-უ-ნა)
ჭობ.	-ა-მა
ყარახ.	-ა-ნა
ჰიდ.	-ი-ნა, -ა-ნა
ანწუხ.	-ი-ნა, -ა-ნა
ჭარ.	-ნა (← -ი-ნა), -ა-ნა

ბ) ჩ რ დ. - ხუნძ.	-ო-ლა (-ო-ნა)
კობ.	-უ-მა, -ა-მა
ყარაბ.	} -უ-ნა, -ა-ნა
ჰიდ.	
ანწუხ.	
ჰარ.	

ამრიგად, სამხრ.-ხუნძურში აწმყოს თემატურ ხმოვნებად შეიძლება გვექონდეს: ა) ჰიდურსა და ანწუხურში: -ი-, -ა-, -უ- (ქარულში: 0[ნოლი) ← -ი-, -ა-, -უ-); ბ) ჰოხურსა და ყარაბულში (ჭუნტიბურში): -ა-, -უ- (აქ არა ჩანს -ი-: ისეთ შემთხვევებშიც, როცა სამხრ.-ხუნძურის სხვა კილო-თქმებში -ი- გვაქვს [იხ. ზემოთ], აქ -ა- გვექნება).

აღნიშნული ხმოვნები (-ი-, -ა-, -უ-), მართალია, აწმყოს ფუძეში გვაქვს, მაგრამ ყველა მათგანი მხოლოდ აწმყოსთვის არ არის ნიშანდობლივი.

ამ ხმოვნებიდან -ა- და -უ- თვით სამხრ.-ხუნძურში სათანადო ზმნებს ნამყოშიც (ნამყო ძირითადადში) ექნებათ (იხ. ქვე). მეორე მხრივ, ეგევე ხმოვნები, როგორც ვიცით (§ 157), ნამყოს ფუძეს ჩრდ.-ხუნძურშიც დაერთვის.

აწმყოსთვის სამხრ.-ხუნძურის სათანადო კილო-თქმებში ნიშანდობლივად მიიჩნევა მხოლოდ -ი- თემატური ხმოვანი. ჩრდ.-ხუნძურში კი -ი- ხმოვანი აწმყოში (არც ნამყოში) არა ჩანს, მაგრამ გვაქვს მყოფადაში (§ 156). უნდა ვიფიქროთ, რომ -ი- თემატური ხმოვანი აწმყოს ფუძისა სამხრ.-ხუნძურის სათანადო კილო-თქმებში (ანწუხ., ჰიდ. ბაქ-ი-ნა „ანთებს“) და -ი- თემატური ხმოვანი მყოფადის ფუძისა ჩრდ.-ხუნძურში (ბაქ-ი-ლა „დაანთებს“) ერთი და იგივეა. ასეთ დაკავშირებას ისიც უწყობს ხელს, რომ სამხრ.-ხუნძურის სათანადო კილო-თქმებში მარტივ აწმყოს შესაძლებელია ჰქონდეს მყოფადის გაგებაც.

შენიშვნა 1. სოლრათლურში აწმყოს უფრო ძველი ფორმა, როგორც ვნახეთ, ამჟამად უარყოფითი წარმოებისას დაჩნდება (უარყოფითობის -რჟ სუფიქსის წინ). ასეთი წარმოებიდან ამოსვლით აწმყოში სოლრათლურს იგივე თემატური ხმოვნები აღმოაჩნდება, რაც სამხრ.-ხუნძურის სხვა კილო-თქმებს: -ა- (უფრო ხშირად): ჰარ-ა-ნა-რო „არ სთხოვს“... -ი-: ტიტ-ი-ნა-რო „არ სძინავს“... -უ-: გ-უ-ნა-რო „არ იკერს“...

შენი შენა 2. თემატური ხმოვნები სამხრ.-ხუნძურსაც (ისევე, როგორც ჩრდ.-ხუნძურს) ჩვეულებრივ ბოლოთანხმოვნიან ფუძეებთან აქვს დაცული.

3) ნამყოზ (ნამყო ძირითადის) წარმოების თავისებურებანი. დაბოლოება -ნა (წინამავალი თემატური ხმოვნებით: -ა-ნა, -უ-ნა), რომელიც მარტივ ნამყოს (ნამყო ძირითადს) ახასიათებს. ჩრდ.-ხუნძურსა და სამწერლო ხუნძურ ენაში (§ 157), შეიძლება გვეკონდეს სამხრ.-ხუნძურშიც. აქ იგი წარმოდგენილია ზოგან უცვლელად, ზოგან — მეტ-ნაკლები ცვლილებებით.

უცვლელადაა -ნა დაბოლოება წარმოდგენილი, მაგალ., კოხურ-ში, სოღრაათლურში...

მაგალითები (კოხურიდან): ყოტ-ა-ნა (ჩრდ.-ხუნძ. ყოტ-ა-ნა) „გაჰკრა“, ბაქ-ა-ნა „დაანთო“, ბოს-ა-ნა „აილო“, „იყიდა“, ბეტ-ა-ნა „მოხნა“, ბაბიხ-ა-ნა „დაიწყო“, ხაუტ-ა-ნა „დარჩა“, რუსა-ა-ნა „დაბრუნდნენ“, ჰიყ-ა-ნა „ჰკითხა“, ბიც-ა-ნა „მოუთხრო“, „უამბო“... ტ-უ-ნა „მისცა“, ქ-უ-ნა „დაიჭირა“, ჰუბუ-ნა „გააკეთა“. ჰა-ნა „გაიგო“...

ა) ნამყოზ -ნა დაბოლოების ცვლილებები

ყარახულში ნამყოზ დაბოლოებას აკლია ბოლოკიდური ხმოვანი (-ნა → ნ): ყოტ-ან (შდრ. ჩრდ.-ხუნძ. ყოტ-ა-ნა) „გაჰკრა“, ბაქ-ან „დაანთო“, ბაბიხ-ან „დაიწყო“, ბიც-ან „მოუთხრო“, „უამბო“, ბიხ-ან „დაინახა“, ჰიყ-ან „ჰკითხა“, ბალარ-ან „გაინძრა“, ბახ-ან „ავიდა“, ბოკ-ან „იყო“, კას-ან „გადახტა“, ხაუტ-ან „დარჩა“... ტ-უ-ნ „მისცა“, ქ-უ-ნ „დაიჭირა“... ჰაბუ-ნ „გააკეთა“, ჰა-ნ „გაიგო“, „იციოდინა“, ჰვა-ნ „მოკლა“, ტოლო-ნ „შეკახმა“...

პიღურში დაბოლოების თანხმოვნითი ელემენტიც (ნ) მოკვეცილია; მისი კვალი წინამავალი — თემატური თუ ფუძისეული — ხმოვნის ნაწალიზაციაში დაჩნდება: ყოტ-ან „გაჰკრა“, ბის-ან „მოუთხრო“, „უამბო“, ბეხ-ან „დაინახა“, ბაბიხ-ან „დაიწყო“, ხაუტ-ან „დარჩა“, ჰიყ-ან „ჰკითხა“, რაფ-ან „იყო“, ქ-ან „დადგა“, „ადგა“, ბორთ-ან „გამოეკიდა“, შიფ-ან „მოაღწია“, „მოვიდა“, ბუს-ან „დაბრუნდა“, ჰაფ-ან „მოკვდა“, ან „წავიდა“, ტ-ან „მისცა“, ბასანდ-ან „ითამაშა“, რაკარ-ან „მოაგროვა“ გაგარლ-ან „მიუახლოვდა“, მალ-ან „ასწავლა“, ბალარ-ან „გაინძრა“, ბახ-ან „ავიდა“, ლ-ან „დადო“... ჰუბუ-ან „გააკეთა“, ლ-ან „გაიგო“, „იციოდინა“, ჰვა-ან „მოკლა“...

ზოგგან შეიძლება არც ნაზალიზაცია გვექონდეს და, მაშასადამე, -ნა დაბოლოების არავითარი კვალი არ იგრძნობოდეს (ასეთ შემთხვევაში სათანადო ზმნას ნამყოში შეიძლება ჰქონდეს ოდენ თემატური ხმოვანი [ბოლოთანხმოვნიან ფუძესთან]). ამის მაგალითები დასტურდება, კერძოდ, ანწუხურსა და ქარულში (იხ. ქვ.).

ბ) რ თ ა ნ ხ მ ო ვ ნ ი ს შ ე მ ც ვ ე ლ ი და ბ ო ლ ო ე ბ ა
ნ ა მ ყ ო ს ი

სამხრ.-ხუნძურში მარტივ ნამყოს შეიძლება ჰქონდეს რ-თანხმოვნიანი დაბოლოება: -რი.

ასეთი დაბოლოება აქვს ნამყოს ანწუხურსა და ქარულში: ყუტ-რი „გაჭრა“, ბაქ-რი „დაანთო“, ჰალტ-რი „იმუშავა“, ჩურ-რი „დაბანა“, „გარეცხა“, ჰიყ-რი „შეეკითხა“, ბეყ-რი „შეწვა“, „გამოაცხო“, ბექერ-რი „გაიქცა“, ჰარ-რი „სთხოვა“, ბეხ-რი „დაინახა“, ტიეტ-რი (ჰარ. კაკეიტ-რი) „დაიძინა“, უნთ-რი „ავად გახდა“, მალ'ა-რი (ჰარ. მაჰჰაჰ-რი) „ასწავლა“... ტე-ური (ჰარ. კაკეჰ-ური) „მისცა“, ტ-ური „დაასხა“, თ-ური (ჰარ. ჰჰ-ური) ← ლ'-ური „დადო“... კეა-რი (ჰარ. ქა-რი) „მოკლა“, ქუნა-რი „ქამა“, წაა-რი „მოსწია“, ქუჟა-რი „გახერხა“, თა-რი (ჰარ. ჰჰა-რი) ← ლ'ა-რი „გაიგო“, „იციოდინა“, ჰუბუ-რი „გააკეთა“¹...

ჩრდ.-ხუნძურში ნამყოს, მართალია, ნ-თანხმოვნიანი დაბოლოება (-ნა) აქვს (ყოტ-ა-ნა „გაჭრა“), მაგრამ ნამყოს მიმღეობაში ნ-ს ადგილას რ დაჩნდება (ყოტ-ა-რა-ბ „გაჭრილი“). ჩრდ.-ხუნძ. ამ რ-ს ნამყოს მიმღეობაში გარკვეული კავშირი უნდა ჰქონდეს სამხრ.-ხუნძ. რ-სთან, რომელიც აქ ნამყოს დაბოლოებაშიც გვაქვს (§ 168).

მეორე მხრივ, -რი დაბოლოებიანი ნამყოს ფორმებთან ერთად ანწუხურშიცა და ქარულშიც ნამყოს ისეთი ფორმებიც გვხვდება, რომელთაც ოდენ თემატური ხმოვანი (-ა) აქვთ (დაბოლოების გარეშე): ბოს-ა (მდრ. ჩრდ.-ხუნძ. ბოს-ა-ნა) „აიღო“, „იყიდა“, ბიჩ-ა (ჩრდ.-ხუნძ. ბიჩ-ა-ნა) „გაყიდა“, ჰვ-ა, ჰარ. ჰა-ა (ჩრდ.-ხუნძ. ხე-ა-ნა) „მოკვდა“, რეტ-ა, ჰარ. რეკჰ-ა (ჩრდ.-ხუნძ. რეტ-ა-ნა) „ჩაიცვა“, შავ-ა,

¹ ბაწადურ თქმაში (აული ბაწადა ყარახის თემში შედის) შ. მიქაილოვი აღნიშნავს ნამყოს ფორმებს -რ დაბოლოებით: თა-რ „დატოვა“, ბოს-არ „აიღო“, ბალაჰ-ურ „შეხედა“, ბუყ-ურ „შეკერა“, ფუ-რ „დაუბერა“... (იხ. Ш. Микайлов, Очерки аварской диалектологии, გვ. 472, მდრ. აგრეთვე იქვე: გვ. 162). ეს -რ, ცხადია, ანწუხ., ჰარ. -რი დაბოლოების უხმოვნო ვარიანტია.

ჰარ. შა-ა (ჩრდ.-ხუნდ. შაგ-ა-ნა) „მოაღწია“, „მოვიდა“, ბათ-ა (ჩრდ.-
 ხუნდ. ბათ-ა-ნა) „იპოვა“, ბორჟ-ა (ჩრდ.-ხუნდ. ბორჟ-ა-ნა) „გა-
 ფრინდა“, ბოჟ-ა (ჩრდ.-ხუნდ. ბუჟ-ა-ნა) „იყო“, ბის-ა, ჰარ. ბიც-ა
 (ჩრდ.-ხუნდ. ბიც-ა-ნა) „მოუთხრო“, „უამბო“, ვეგ-ა (ჩრდ.-ხუნდ.
 ვეგ-ა-ნა) „დაწვა“ („დაწოლა“-საგან), ტე-ა, ჰარ. კა-ა (ჩრდ.-ხუნდ. ა-ნა)
 „წავიდა“, ბექ-ა (ჩრდ.-ხუნდ. ბექ-ა-ნა) „გატეხა“, „გატყდა“. ჰა-ა
 (ჩრდ.-ხუნდ. ჰა-ა-ნა) „დადგა“, „ადგა“, თ-ა (ჩრდ.-ხუნდ. თ-ა-ნა)
 „დატოვა“, ქე-ა, ჰარ. ქ-ა (ჩრდ.-ხუნდ. ქე-ა-ნა) „შეჰამა“...

ზმნები, რომელთაც ნამყოში ოდენ თემატური ხმოვანი აქვთ
 (დაბოლოების გარეშე), საკმაოდ ბევრია ანწუხურსა და ჰარულში,
 მაგრამ გაცილებით მეტია -რი დაბოლოებიანი ზმნები.

დაბოლოება -რი ნამყოში დაერთვის ბოლოთანხმოვნიან ფუძის
 მქონე ისეთ ზმნებს, რომელთაც აწყოში -ი- ან -უ- თემატური ხმოვ-
 ნები აქვთ (შდრ.: აწმ. ყუტ-ი-ნა [ჰარ. ყუტ-ნა ← ყუტ-ი-ნა] „ჰკრის“...
 ტ-უ-ნა „ასხამს“...—ნამ. ყუტ-რი „გაჰრა“... ტ-უ-რი „დაასხა“...)
 აგრეთვე ბოლოხმოვნიანი ფუძის მქონე ყველა ზმნას (შდრ.: აწმ.
 წა-ნა „სწევს“, ჰუბუ-ნა „აკეთებს“—ნამ. წა-რი „მოსწია“, ჰუ-
 ბუ-რი „გააკეთა“...),

ოდენ თემატური ხმოვანი (დაბოლოების გარეშე) ნამყოში ექნება
 მხოლოდ ბოლოთანხმოვნიან ფუძის მქონე ისეთ ზმნებს, რომელთაც
 აწყოში თემატურ ხმოვნად -ა- აქვთ (შდრ.: აწმ. ბოს-ა-ნა „იღებს“,
 ყიდულობს“, ბექ-ა-ნა „ტეხს“, „ტყდება“, ვეგ-ა-ნა „წვება“, თ-ა-ნა
 „ტოვებს“...—ნამ.: ბოს-ა „აიღო“, „იყიდა“, ბექ-ა „გატეხა“, „გა-
 ტყდა“, ვეგ-ა „დაწვა“, თ-ა „დატოვა“...).

საფიქრებელია, რომ ოდენ თემატურ ხმოვნიან ნამყოს ფორ-
 მებში დაბოლოება (-ნა) მოკვეცილია (რითაც — სათანადო შემთხ-
 ვეებში—თავიდან აცილებულია ნამყოს ფორმათა დამთხვევა აწყოს
 ფორმებთან): ბოს-ა ← ბოს-ა-ნა „აიღო“, „იყიდა“ (შდრ. ბოს-ა-ნა
 „იღებს“, „ყიდულობს“), თ-ა ← თ-ა-ნა „დატოვა“ (შდრ. თ-ა-ნა
 „ტოვებს“) და ა. შ.

გ) ნამყოს თემატური ხმოვნები და მათი
 მიმართება აწყოს თემატურ ხმოვნებთან
 სამხრ. -ხუნდურში

ნამყოს თემატურ ხმოვნებად სამხრ.-ხუნდურში იგივე ხმოვნები
 გვაქვს, რაც—ჩრდ.-ხუნდურში: ჰა- . უ- . განსხვავება ამ მხრივ სხვა-

დასხვა კილო-თქმათა შორის შეიძლება შექმნას ცალკეულ ზმნებში ამ ხმოვანთა გამოყენების მეტ-ნაკლებმა სიხშირემ. ასე, მაგალ., ჰიდურში თემატური ხმოვანი -უ- უფრო ხშირად გვხვდება, ვინემ, მაგალ., ქობულში ან ყარახულში. (შდრ.: ჰიდ. ბალარ-უე—ყარახ. ბალარ-ა-ნ, ჳობ. ბალარ-ა-ნა „გაინძრა“; ჰიდ. ბახაჩ-უე—ყარახ. ბახაჩ-ა-ნ, ჳობ. ბახაჩ-ა-ნა „დაიძალა“; ჰიდ. ბახ-უე—ყარახ. ბახ-ა-ნ, ჳობ. ბახ-ა-ნა „ავიდა“; ჰიდ. მალ'ა-უე—ყარახ. მალ'ა-ა-ნ, ჳობ. მალ'ა-ა-ნა „ასწავლა“...).

ჩრდ.-ხუნძახურისაგან განსხვავებით, რომელშიც ნამყოს თემატური ხმოვანი ჩვეულებრივ ყოველთვის გარჩეულია აწმყოს თემატური ხმოვნისაგან (§ 160), სამხრ.-ხუნძურში შეუძლებელი არ არის ამ ორ ნაკვეთს ერთი და იგივე თემატური ხმოვანი ჰქონდეს.

ასე, სამხრ.-ხუნძურში თემატური -ა- ხმოვანი (ზოგ კილო-თქმაში თემატური -უ- ხმოვანიც) შესაბამის ზმნურ ფუძეს შეიძლება ახლდეს ნამყოშიცა და აწმყოშიც. ასეთ შემთხვევაში განსხვავებას დაბოლოება ამყარებს. შდრ.:

ქობულში: რილყ-ა-ნა (ნამყო) „ჩაიცვა“ — რილყ-ა-მა (აწმყო) „იცვამს“... ტა-უ-ნა (ნამყო) „მისცა“ — ტა-უ-მა (აწმყო) „აძლევს“... (აქ ნამყოსა და აწმყოს ფორმებს განასხვავებს დაბოლოების თანხმონითი ელემენტი: -ნა [ნამყოში] — მა [აწმყოში]; შდრ. ქვ.);

ყარახულში: რელყ-ა-ნ (ნამყო) „ჩაიცვა“ — რელყ-ა-ნა (აწმყო) „იცვამს“... ტა-უ-ნ (ნამყო) „მისცა“ — ტა-უ-ნა (აწმყო) „აძლევს“...

ჰიდურში: რეტ'-ა-ნ (ნამყო) „ჩაიცვა“ — რეტ'-ა-ნა (აწმყო) „იცვამს“... ტა-უ-ნ (ნამყო) „მისცა“ — ტა-უ-ნა (აწმყო) „აძლევს“...

ანწუხურში: რეტ-ა (ნამყო) „ჩაიცვა“ — რეტ-ა-ნა (აწმყო) „იცვამს“... ტა-უ-რი (ნამყო) „მისცა“ — ტა-უ-ნა (აწმყო) „აძლევს“...

ქართულში: რექა-ა (ნამყო) „ჩაიცვა“ — რექა-ა-ნა (აწმყო) „იცვამს“... ტა-უ-რი (ნამყო) „მისცა“ — ტა-უ-ნა (აწმყო) „აძლევს“...

როგორც აქედან ჩანს, აწმყოსა და ნამყოს ფორმათა დამხვევა, რაც შეეძლო გამოეწვია ერთი და იმავე თემატური ხმოვნების (-ა-, -უ-) ქონას ხსენებულ ნაკვეთებში, თავიდან აცილებულია დაბოლოებათა სხვადასხვა ვარიანტების გამოყენებით (მასთან, სხვადასხვა კილო-თქმებში — სხვადასხვანაირად).

4) ნამყოფ აბსოლუტივის წარმოების თავისებურებანი

ა) -მუ || -მო დაბოლოება ჰიდურსა და ყარახულში

ჰიდურში ნამყოფ აბსოლუტივის დაბოლოებად -მუ გვაქვს (წინამდევალი თემატური ხმოვნით: -უ-მუ): ყოტ-უ-მუ (შდრ. ჩრდ.-ხუნდ. ყოტ-უ-ნ) „გაქრა-რა“, ბეტა-უ-მუ (ჩრდ.-ხუნდ. ბეტა-უ-ნ) „მოხნა-რა“, ბაკარ-უ-მუ (ჩრდ.-ხუნდ. ბაკარ-უ-ნ) „შეაგროვა-რა“, ბოს-უ-მუ (ჩრდ.-ხუნდ. ბოს-უ-ნ) „აილო, იყიდა-რა“, კანწ-უ-მუ (ჩრდ.-ხუნდ. კანწ-უ-ნ) „გადახტა-რა“, რუსა-უ-მუ (ჩრდ.-ხუნდ. რუსა-უ-ნ) „დაბრუნდნენ-რა“, ხ-უ-მუ (ჩრდ.-ხუნდ. ქა-უ-ნ) „დაიჭირა-რა“, ბაქ-უ-მუ (ჩრდ.-ხუნდ. ბაქ-უ-ნ) „დაანთო-რა“: ებელ'ალ'ა წა ბაქუმუ. ქვენ ჰაბუნა (შდრ. ჩრდ.-ხუნდ. ებელალ'ა წა ბაქუნ, ქვენ ჰაბულა) „დედამ ცეცხლი დაანთო-რა, საკმელს აკეთებს“... ლ'ა-მუ (ჩრდ.-ხუნდ. ლ'ა-ნ) „იცი-რა“, გაზო ბა-მუ (ჩრდ.-ხუნდ. გაზო ბა-ნ) „გათოვდა-რა“...

ყარახულში სათანადო შემთხვევებში გვექნება -მო (წინამდევალი თემატური ხმოვნით: -უ-მო): ყოტ-უ-მო „გაქრა-რა“, ბეტა-უ-მო „მოხნა-რა“, ბაკარ-უ-მო „შეაგროვა-რა“, ბოს-უ-მო „აილო, იყიდა-რა“, კას-უ-მო „გადახტა-რა“, რუსა-უ-მო „დაბრუნდნენ-რა“, ქა-უ-მო „დაიჭირა-რა“... ჰა-მო „იცი-რა“, გაზო ბა-მო „გათოვდა-რა“...

ეს მ-იანი ვარიანტი ნამყოფ აბსოლუტივისა ჰიდურსა და ყარახულში უფრო ძველი უნდა იყოს, ვინემ ნ-იანი ვარიანტი ჩრდ.-ხუნდურში: ბოლოჰიდური ხმოვნის მოკვეცის შემდეგ აბსოლუტურ ბოლოში მოქცეულ მ-ს რომ ნ შენაცვლებოდა, ეს შესაძლებელია ჩრდ.-ხუნდურში; შდრ. § 43): -მუ || -მო → -მ → -ნ (ბაქ-უ-მუ || ბაქ-უ-მო → * ბაქ-უ-მ → ბაქ-უ-ნ „დაანთო-რა“...).

ლ. ჟირკოვი თავის -ხუნდური ენის გრამატიკაში¹ შენიშნავს: უსლარს სრულიად აღუნიშნავი დარჩა კიდევ ერთი ძველებური ფორმა, რომელსაც სიმღერებში ვხვდებით, სახელდობრ, ნამყოფ დროის აბსოლუტივი -უმუ დაბოლოებით (-უნ-ის ნაცვლად): სანსუმუ ბათარაბ წაპილ ალაზან, ტარეუმუ ბათარაბ ჰაყაბ ქაფურ-ლ'ი „დაწყნარებული დახვდათ ნაცრისფერი ალაზანი, მძინარე იპოვეს ნამღვილი გიჟურები“... სასუმუ = სასუნ, ტაიუმუ = ტაი-ჯუნ“... (ჩვენ მიერ ჩაწერილ ლექსშიაო, — შენიშნავს ავტორი)¹.

¹ Л. Жирков, Грам. авар. яз., § 51, გვ. 79.

უფრო ადრე ა. შიფნერი აღნიშნავს რა -უნ ფორმანტიან ნამყოს აბსოლუტივის ფორმებს (რომელთაც იგი გერუნდიუმს უწოდებს), შენიშნავს, რომ თავდაპირველად ამ ფორმებში, ეტყობა, -მო გვექონდა, როგორც ამას სიმღერებში შენახული ფორმები გვიჩვენებენო¹...

მ-იანი ვარიანტი არა მხოლოდ ძველს სიმღერებშია დაცული: იგი, როგორც ვნახეთ, მოქმედი ნორმაა ჰიდურსა და ყარახულში.

ბ) დაბოლოება-მოკვეცილი აბსოლუტივის ფორმები ანწუხურსა და ქარულში

ანწუხურსა და ქარულში გარკვეულ ზმნებს ნამყოს აბსოლუტივში დაბოლოება არა აქვს: სათანადო ზმნა ხსენებულ ნაკვეთში წარმოდგენილია ოდენ თემატური ხმოვნით (-უ, -ო) ან მხოლოდ ფუძის სახით, — თემატური ხმოვნის გარეშე (როცა ზმნური ფუძე ბოლოხმოვნიანია).

მაგალითები: ყუტ-უ (ჩრდ.-ხუნდ. ყოტ-უ-ნ) „გაქრა-რა“, ბაქ-უ „დაანთო-რა“, კანწ-უ „გადახტა-რა“, ბაკარ-უ „შეაგროვა-რა“, ჩურ-უ „დაიბანა-რა“, ბებ-უ „დაინახა-რა“, ბეე-უ „შეწვა, გამოაცხო-რა“... ტჷ-ო, ჭარ. კაკჷ-ო (შდრ. ჩრდ.-ხუნდ. ტჷ-უ-ნ) „მისცა-რა“, ტ-ო „დაასხა-რა“, ხ-ო „დაიჭირა-რა“, თ-ო, ჭარ. ჰჷ-ო (←ლ:ო) „დადო-რა...“, წა-, ჭარ. წა-ჷ (შდრ. ჩრდ.-ხუნდ. წა-ნ) „მოსწია-რა“, ქვა-, ჭარ. ქა-ჷ (ჩრდ.-ხუნდ. ქვა-ნ) „მოკლა-რა“, ჭუჷა-, ჭარ. ჭუჷა-ჷ (ჩრდ.-ხუნდ. ჭუჷა-ნ) „გახერხა-რა“...

შენიშვნა. როგორც მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, ქარულში ბოლოხმოვნიან ფუძეებს ნამყოს აბსოლუტივში დაერთვის -ჷ. ეს ჷ დასუსტებული თემატური -უ- ხმოვანია: წა-ჷ ← წა-უ „მოსწია-რა“... ჭუჷა-ჷ ← ჭუჷა-უ „გახერხა-რა“ (ანწუხურში კი ბოლოხმოვნიან ფუძეებს თემატური ხმოვანი უკვალოდ აქვთ დაკარგული: წა- „მოსწია-რა“... ჭუჷა- „გახერხა-რა“...).

უდაბლოებო ფორმები ნამყოს აბსოლუტივისა დაბოლოების (-ნ) მოკვეცის შედეგი ჩანს: ბაქ-უ ← ბაქ-უ-ნ „დაანთო-რა“... წა ← წა-ნ (ჭარ. წა-ჷ ← წა-უ ← *წა-უ-ნ) „მოსწია-რა“... (შდრ. იმავე ანწუხურსა და ქარულში -ნა დაბოლოების მოკვეცა ნამყოში:

¹ A. Schiefner, Versuch, § 104.

ბოს-ა. ← ბოს-ა-ნა „აილო“... — იხ. ზემოთ: ნამყოს წარმოების თავისებურება).

მეორე მხრივ, თვით ანწუხურსა და კარულში გარკვეული ტიპის უღვლილების ზმნებს ნამყოს აბსოლუტივში დაბოლოება (ანწუხ.: -ნ, ჭარ. -ნუ) შეიძლება მოუკვეციელიც ჰქონდეს; შდრ.: ანწუხ. ბოს-უ-ნ „აილო, იყიდა-რა“, ჭარ. ბოს-ნუ „იყიდა-რა“; ანწუხ. ვოჯ-უ-ნ, ჭარ. ვოჯ-ნუ „ადგა-რა“, ანწუხ. ბათ-უ-ნ, ჭარ. ბათ-ნუ „იპოვა-რა“, ანწუხ. ბის-უ-ნ, ჭარ. ბიც-ნუ „მოუთხრო, უამბო-რა“, ანწუხ. ბოც-უ-ნ, ჭარ. ბოც-ნუ „იყო-რა“, ანწუხ. ჰ-უ-ნ, ჭარ. ჰ-უ-ნუ „მოკვდა-რა“...

შენიშვნა 1. ყველა ისეთ შემთხვევაში, როცა კარულში აბსოლუტივის -ნუ დაბოლოების წინ გვაკლია თემატური ხმოვანი (-უ-), ეს უკანასკნელი, ივარაუდება, დაკარგულია (ჩავარდნილია): ბათ-ნუ ← ბათ-უ-ნუ „იპოვა-რა“... (შდრ.: იმავე კარულში: ჰ-უ-ნუ „მოკვდა-რა“, ყ-უ-ნუ „დალია, შესვა-რა“, ხ-უ-ნუ „დათესა-რა“, შა-უ-ნუ „მოაღწია, მოვიდა-რა“... — ოდენ თანხმონიან ფუძესთან თემატური ხმოვანი [-უ-] დაცულია -ნუ დაბოლოების წინ).

შენიშვნა 2. ნამყოს აბსოლუტივის დაბოლოება -ნუ კარული დიალექტისა ბუნებრივად ჩვენს ყურადღებას წარმართავს -მუ დაბოლოებისაკენ ჰიდურ კილოკავში (იხ. ზემოთ).

რა ზმნებშია დაცული ნამყოს აბსოლუტივის დაბოლოება და რა ზმნებს აქვთ იგი მოკვეცილი?

ამ მხრივ აბსოლუტივის ფორმები, ჩანს, გარკვეულ შეფარდებაშია ნამყოს (ნამყო ძირითადის) ფორმებთან: ისეთი ზმნები, რომელთაც ნამყოში -რი დაბოლოება მოუღის, აბსოლუტივში უდაბოლოებო იქნება (შდრ.: ნამ.: ყუტ-რი „გაჭრა“, ბაქ-რი „დაანთო“... ტფ-უ-რი [ჭარ. კვკვ-უ-რი] „მისცა“... ქვა-რი [ჭარ. ჭა-რი] „მოკლა“... — აბსოლუტ. ნამ.: ყუტ-უ „გაჭრა-რა“, ბაქ-უ „დაანთო-რა“... ტფ-ო [ჭარ. კვკვ-ო] „მისცა-რა“... ქვა- [ჭარ. ქა-ჟ ← ქა-უ]: „მოკლა-რა“...). ხოლო ისეთი ზმნები, რომელთაც ნამყოში დაბოლოება მოკვეცილი აქვთ (და ოდენ თემატური ხმოვანი [-ა] ერთვის), აბსოლუტივში დაბოლოებას დაირთავს (შდრ.: ნამ.: ბოც-ა „იყო“, ბათ-ა „იპოვა“, ვოჯ-ა „ადგა“, ჰვა, ჭარ. ჰ-ა „მოკვდა“... — აბსოლუტ. ნამ. ბოც-უ-ნ [ჭარ. ბოც-ნუ] „იყო-რა“, ბათ-უ-ნ [ჭარ. ბათ-ნუ] „იპოვა-რა“, ვოჯ-უ-ნ [ჭარ. ვოჯ-ნუ] „ადგა-რა“, ჰ-უ-ნ [ჭარ. ჰ-უ-ნუ] „მოკვდა-რა“...).

5) ბრძანებითის (II კ.) წარმოების თავისებურებანი. ბრძანებითის საწარმოებელი ფორმანტი ჩრდ.-ხუნძურში, როგორც აღნიშნული გვექონდა (§ 159), ყველაზე სადაა: ოდენ ხმოვანია: -ე ან -ა (ან კიდევ ნახევარ-ხმოვანი -ჲ ← -ე [ბოლოხმოვნიან ფუძესთან]). სამხრ.-ხუნძურ კილო-თქმებში (მაგალ., ანწუხურში, ჭარულში) -ე შეიძლება დავიწროვდეს და -ი-დ იქცეს (ანწუხ., ჭარ. ჰალტ-ი ← ჰალტ-ე „იმუშავე!“ ბაქ-ი ← ბაქ-ე „დაანთე!“ ვეჰ-ი ← ვეჰ-ე „მოდი!“... მაგრამ: ტჲ-ე [ჭარ. კჲჲ-ე] „მომეც!“ ტ-ე „დაასხი!“ „მოწყვიტე!“...), რაც აიხსნება სათანადო კილო-თქმებისათვის დამახასიათებელი ზოგადი ფონეტიკური კანონზომიერებით (უმახვილო ბოლოკიდური ხმოვნის დავიწროება. — § 22).

-უ-ნ ფორმანტიანი ბრძანებითი ჭარულსა და ანწუხურში

ბრძანებითის წარმოების მორფოლოგიური თავისებურებებიდან აღსანიშნავია -უ-ნ ფორმანტი ბრძანებითის ნიშნად ჭარულსა და ანწუხურში; მაგალითები (ჭარულიდან): ვოყ-უ-ნ „იყავ!“ ურლ-უ-ნ „იფიქრე!“ ვოხა-უ-ნ „გაიხარე!“ ბორე-უ-ნ „გაფრინდი!“ ბიც-უ-ნ „უამბე!“ ვეგ-უ-ნ „დაწე!“ ბათ-უ-ნ „იპოვე!“ ჭა-უ-ნ „დადექ!“ ჰა-უ-ნ „მოკედი!“ ბიჩ-უ-ნ „გაყადე!“ ბოს-უ-ნ „იყიდე!“ ხ-უ-ნ „დათესე!“ ბეჰ-უ-ნ „მოხარე!“...

-უ-ნ ბრძანებითის ნიშნად გვაქვს ისეთ ზმნებში, რომელთაც ნამყოში (ნამყო ძირითადში) ოდენ თემატური ხმოვანი (-ა) ერთვის (ნამ.: ვოყ-ა „იყო“... ბიჩ-ა „გაყიდა“... ბათ-ა „იპოვა“...—*ბრძანებ. II კ.* ვოყ-უ-ნ „იყავ!“.. ბიჩ-უ-ნ „გაყიდე!“... ბათ-უ-ნ „იპოვე!“...); ხოლო ისეთ ზმნებს, რომელთაც ნამყოში -რი დაბოლოება მოუდის, ბრძანებითის ნიშნად -ი ← -ე (→ -ჲ ბოლოხმოვნიან ფუძესთან) დაერთვის (ნამ.: ბაქ-რი „დაანთო“, ყუტ-რი „გაჭრა“... ტ-უ-რი „დაასხა“; „მოწყვიტა“, კჲჲ-უ-რი, ანწუხ. ტჲ-უ-რი „მისცა“... წა-რი „მოსწია“, ჰუბუ-რი „გააკეთა“...—*ბრძანებ. II კ.*: ბაქ-ი ← ბაქ-ე „დაანთე!“ ყუტ-ი ← ყუტ-ე „გაჭერ!“... ტ-ე „დაასხი!“ „მოწყვიტე!“ კჲჲ-ე, ანწუხ. ტჲ-ე „მიეც!“... წა-ჲ ← წა-ი „მოსწიე!“ ჰუბუ-ჲ ← ჰუბუ-ი „გააკეთე!“...), ასეა ეს ჭარულშიცა და ანწუხურშიც.

ბრძანებითის საწარმოებელი -ა სუფიქსი (რომელიც ჩრდ.-ხუნძურში გვაქვს — §. 159) უცხოა როგორც ჭარულისათვის,

ისე ანწუხურისათვის (მისი ადგილი აქ უფრო ხშირად -უ-ნ სუ-
-უიქსს უკავია).

§ 163. ნაწარმოები ფორმები. ნაწარმოები ფორმები მიზან-
შეწონილი იქნება დავაჯგუფოთ ამოსავალ ფორმათა მიხედვით.

1) აწმყოსაგან ნაწარმოები ფორმები. აწმყოსაგან იწარმოება:

ა) აბსოლუტივი აწმყოსი და ბ) ნამყო უსრული.
პირველს აწარმოებს ნაწილაკი -გო, მეორეს — ნაწილაკი -ან. ორივე
ნაწილაკი ისე დაერთვის აწმყოს მზამზარეულ ფორმას, რომ მასში
არავითარ ცვლილებას არ იწვევს.

ა) აწმყო → აბსოლუტივი აწმყოსი:

ყოტულა „ჭრის“ — ყოტულა-გო „ჭრის-რა“, ბაქულა „ანთებს“ —
ბაქულა-გო „ანთებს-რა“, ქვანალა „კვამს“ — ქვანალა-გო „კვამს-რა“,
ტოლა „აძღვეს“ — ტოლა-გო „აძღვეს-რა“, ბაქუნა „მოღის“ —
ბაქუნა-გო „მოღის-რა“...

ბ) აწმყო → ნამყო უსრული:

ყოტულა „ჭრის“ — ყოტულა-ან „ჭრიდა“, ბაქულა „ანთებს“ —
ბაქულა-ან „ანთებდა“, ქვანალა „კვამს“ — ქვანალა-ან „კვამდა“,
ტოლა „აძღვეს“ — ტოლა-ან „აძღვედა“, ბაქუნა „მოღის“ — ბა-
ქუნა-ან „მოდიოდა“...

2) მყოფადისაგან ნაწარმოები ფორმა. იგივე ნაწილაკი -ან, რო-
მელიც აწმყოსაგან ნამყო უსრულს აწარმოებს (იხ. ზემოთ), შეიძ-
ლება დაერთოს მყოფადს და აწარმოოს მისგან ფორმა („ნამყოფა-
დარი ნამყო უსრული“), რომელსაც პირობით-შედევობითის მნი-
შენელობა აქვს („გააკეთებდა“, „მისცემდა“...):

მყოფადი → პირობით-შედევობითი:

ყოტილა „გაჭრის“ — ყოტილა-ან „გაჭრიდა“, ბაქილა „დაან-
თებს“ — ბაქილა-ან „დაანთებდა“, ქვანალა „შეკვამს“ — ქვანალა-ან
„შეკვამდა“, ტყელა „მისცემს“ — ტყელა-ან „მისცემდა“, ბაჭინა
„მოვა“ — ბაჭინა-ან „მოვიდოდა“...

შენიშვნა. ქართულშიც ასეთი ფორმები, როგორც ცნო-
ბილია, მყოფადისაგან იწარმოება, მასთან, იმავე სუფიქსით,
რითაც აწმყოსაგან — ნამყო უსრული; შდრ.: აკეთებ-ს → აკეთებ-

დ-ა... გააკეთებ-ს → გააკეთებ-დ-ა... (ზღრ. ხუნძ. ჰაბულა: „აკეთებს“ → ჰაბულა-ან „აკეთებდა“... ჰაბილა „გააკეთებს“ → ჰაბილა-ან „გააკეთებდა“...).

3) ნამყოსაგან ნაწარმოები ფორმები. ნამყოსაგან იწარმოება ნატვრითისა და პირობითის ფორმები. ნატვრითს აწარმოებს -დ სუფიქსი, რომელიც უშუალოდ დაერთვის ნამყოს თემატურ ხმოვანს (-ნა დაბოლოება მოკვეცილს), მეორე იწარმოება -ნი ნაწილაკის საშუალებით, რომლის წინ ნამყოს დაბოლოება (-ნა) შეიძლება გვექონდეს და შეიძლება — არა (ამ მხრივ პარალელური ფორმებია შესაძლებელი).

ა) ნამყო → ნატვრითი:

ყოტ-ა-ნა „ვაჭრა“ — ყოტ-ა-დ „დე, ვაჭრას!“ ვუკ-ა-ნა „იყო“ — ვუკ-ა-დ! ვა-ჭ-ა-ნა „მოვიდა“ — ვაჭ-ა-დ! ტყ-უნა „მისცა“ — ტყ-უნ-დ! ბოს-ა-ნა „აიღო“, „იყიდა“ — ბოს-ა-დ!..

მუნ ვოხუნ ვუჭად „გახარებულ იყო შენ!“ ნუე როხუნ რუკად-ალ „გახარებულ იყოთ თქვენ!“ მუნ ვაყუნ ვუკად „გშიოდეს (მოშიებულ იყო) შენ!“ ნუე რაყუნ რუკად-ალ „გშიოდეთ (მოშიებულ იყოთ) თქვენ!“...¹

განკოდულ ტანჭახ ღურ ჩეხ ჯირშად „ქათმის წიწილებმა ამოგკორტნოს შენ მუცელი!“ ღურ რუყ ბუჭად „სახლი დაგეწვას (ზედმიწ. დაიწვას შენი სახლი)!“ ღურ რაჟ ბოხად „გაიხარა შენმა გულმა!“²

ზმნის სხვა ფორმებისაგან განსხვავებით ნატვრითი კილოს ფორმას შეიძლება დაერთოს სუფიქსად რიცხვის ნიშანიც (რეალური სუბიექტის სიმრავლის აღსანიშნავად, როცა ზმნა გარდაუვალია); ზღრ-: ვუკად (I კლ.), დიკად (II კლ.), ბუკად (III კლ.) „დე იყოს!“ — რუკად-ალ „დე, იყვენ!“

¹ П. У с л а р, Авар. яз., გვ. 147, § 136.

² ეს მაგალითები მ. საიდოვის ეკუთვნის; მ. საიდოვი წერს: „Значение этой формы довольно трудно определить. Она может употребляться... в качестве одной из форм связуемого, обозначая сильное желание, почему особенно часто употребляется в проклятиях, заклинаниях и т. п.“ (იხ. М. С. Саидов, Развернутые члены предложения в авар. яз. Языки Дагестана, II, 1954, გვ. 110).

ამ ფორმის თავისებურებას ისიც შეადგენს, რომ იგი შეიძლება სუბსტანტივის როლშიც მოგვევლინოს და იცვალოს ბრუნვათა მიხედვით; შდრ.: დოვ ქვან ვაჟად „დე, ის მოკლული მოვიდეს (დაბრუნდეს)!“ (წყევლა) — აქედან: ქვან-ვაჟად „ის ვინც დე, მოკლული მოვიდეს“, — „წყეული“, „კრული“, ერგ. ქვან-ვაჟად-ი-ცაა (|| ქვან-ვაჟად-ასა), ნათ. ქვან-ვაჟად-ი-ლ (|| ქვან-ვაჟად-ასა-ულ): ქვან-ვაჟად-ი-ლ რუყ „წყეულის სახლი“¹, მიც. ქვან-ვაჟად-ი-მე და ა. შ.; ასევე: ებელ-ხვად (← ებელ „დედა“, ხვად „დე, მოკვდეს!“), ერგ. ებელ-ხვად-ი-ცაა...¹

ლ'იმალ ქაჟად-ი-ცაა (ერგ. ბრ.) ბიცანა ჰაბ ხააბარ „მან, ვისიც ბავშვები დე, ჯანმრთელი იყვნენ, მიაბზო ეს ამბავი“...²

შ ე ნ ი შ ე ნ ა. შესაძლოა ასევე იყოს ნაწარმოები ზოგი ნაზმნარი სახელი, როგორცაა: ვ-ატად „სიმამრი“, დ-ატად „სიდდერი“ (შდრ. ბ-ატინე „მოწონება“, ბ-ოტინე „სიყვარული“)... ბ-ა-წაად- „წმინდა“, „სუფთა“ (შდრ. ბ-აწინე „გაწმინდა“, „გასუფთაება“)...³ ბ-ორხათ-← ბ-ორხად „მაღალი“ (შდრ. ბ-ორხი-ზე „აწვეა“)...

ბ) ნამყო → პირობითი:

ყოტანა „ვაჰრა“ — ყოტანა'ნი „თუ ვაჰრა“, „თუ ვაჰრის“, ასევე: ბაქანა „დაანთა“ — ბაქანა'ნი, ვუქანა „იყო“ — ვუქანა'ნი, ქვანანა „ქამა“ — ქვანანა'ნი, ტაუნა „მისცა“ — ტაუნა'ნი, ვაჰანა „მოვიდა“ — ვაჰანა'ნი...

პირობითისაგან, თავის მხრივ, იწარმოება -გი (=ქართ. „-ც“) ნაწილაკის მეშვეობით დათმობითის ფორმა („თუმცა ვაჰრა“, ზედმიწ. „თუ ვაჰრა-და“...); ამრიგად:

გ) (ნამყო →) პირობითი → დათმობითი:

(ყოტანა „ვაჰრა“ →) ყოტანა'ნი „თუ ვაჰრა“ → ყოტანა'ნი-გი „თუმცა ვაჰრა“ (ზედმიწ. „თუ ვაჰრა-და“), (ვაჰანა „მოვიდა“ →

¹ П. Усдур, Авар. яз., гл. 56—57. § 50.

„Это суть существительные, в состав которых входят целые предложения, в роде сорви-голова, un va nu — pieds“ (იქვე).

² მაგალითი მ. ს ა ი დ ო ვ ი ს ა ა (М. С. Саидов, Развернутые члены предложения в авар. яз., Языки Дагестана, II, гл. 110).

³ როგორც ამას ვარაუდობს ა. ბ ო კ ა რ ი ო ვ ი (Снятакисе авар. яз., гл. 159).

ვაქა'ნა'ნი „თუ მოვიდა“ → ვაქა'ნა'-ნი-გი „თუმცა მოვიდა“ (ზედ-მიწ. „თუ მოვიდა-და“), (ტაუნა „მისცა“ →) ტაუნა'ნი „თუ მისცა“ → ტაუნა'-ნი-გი „თუმცა მისცა“ (ზედმიწ. „თუ მისცა-და“)...

4) ბრძანებითისაგან (II პ.) ნაწარმოები ფორმები. ბრძანებითის (II პ.) ფორმისაგან იწარმოება ორი სხვადასხვა ფორმა კავშირებითი კილოს მნიშვნელობით. პირველს ნაწარმოებს ნაწილაკი -გი (=ქართ. -ც“), მეორეს — კლას-ნიშნებისა და მრავლ. რიცხვის ნიშნის შემცველი სუფიქსები: -ავ, -აჰ, -აბ, -ალ (ე. ი. იგივე სუფიქსები, რაც ზედსართავ სახელს აფორმებს). ამ სუფიქსების წინდა ბრძანებითის ნიშნის (ხმოვნის) შემდეგ ჩაერთვის *ჟ* (ხმოვანთ-გასაყარად).

ა) ბრძანებითი (II პ.) → კავშირებითი I:

ყოტ-ე „გაქერ!“ — ყოტე-გი „დე, გაქრას“ („გაჭრა-მცა“)! ჰაბე: „გააკეთე!“ — ჰაბე-გი „დე, გააკეთოს!“ ვაქ-ა „მოდი!“ — ვაქა-გი „დე, მოვიდეს!“ ვუკა „იყავ!“ — ვუკა-გი „დე, იყოს!“, ჯვა-ჟ „დაწერე!“ — ჯვაჟ-გი „დე, დაწეროს!“ ტაოლო-ჟ „შეკაზმე (ცხენი)!“ — ტაოლოჟ-გი „დე, შეკაზმოს!“...

ბ) ბრძანებითი (II პ.) → კავშირებითი II:

ყოტ-ე „გაქერ!“ — ყოტე-ჟ-აბ¹, ჰაბე „გააკეთე!“ — ჰაბე-ჟ-აბ, ბუკა-ა „იყავ!“ — ბუკა-ჟ-აბ, ჯამე „მოიტაცე!“ — ჯამე-ჟ-აბ...

შენიშვნა. ზოგჯერ ბრძანებითი მისგან ნაწარმოებ კავშირებითის ფორმებში საწარმოებელ ნიშანს იცვლის (-ჟ-ს ნაცვლად -ა-ს გამოავლენს); შდრ.: ტამ-ე „დაფინე!“ — ტამ-ა-ჟ-აბ, ტავაჟ-ე „ტყორცნე!“ — ტავაჟ-ა-ჟ-აბ, თ-ე „დატოვე!“ — თა-ჟ-აბ, თ-ა-გი (მაგრამ: ტ-ე „მიეც!“ — ტ-ე-ჟ-აბ, ტ-ე-ჟ-გი...).

შეიძლება ამის მიზეზი ის იყოს, რომ სათანადო შემთხვევებში შესაბამის ზმნას გარდაუვალად მნიშვნელობა აქვს (§ 159).

კავშირებითის ფორმებს დართული კლას-ნიშანი და რიცხვის ნიშანი იცვლება ზმნის რეალური სუბიექტის შესაბამისად (იმისდამიუხედავად, თუ რა ბრუნვაშია რეალური სუბიექტი და გარდაუვალად თუ გარდამავალი ზმნა). მაგალითები:

მუნ (ვას) როყოვ ვუკა-ჟ-ავ „დე, შენ (ვაეო) სახლში იყო!“ (დო-ვ როყოვ ვუკა-ჟ-ავ „დე, ის სახლში იყოს!“) მუნ (ჟას) როყოჟ.

¹ სიმარტივისათვის მოგვეყვას III კლასის ნიშნით (-ბ).

მიკა-ე-ამ „დე, შენ (ქალო) სახლში იყო!“... ნუე როყოორ რუკა-
ე-ალ „დე, თქვენ სახლში იყოთ!“

დუდა ფირი რეკვა-ე-ავ „მეხი დაგეცეს შენ!“ (წყველა)... —
შდრ. ნოეოდა ფირი რეკვა-ე-ალ „მეხი დაგეცეს თქვენ!... მუნ
ალლაჰასა ვოხაუნ (თა-ე-ავ „შენ გაგახარა ღმერთმა!“ (ზედმიწ.
„შენ ღმერთმა გაგახარა რა, დარჩი!“)¹... — შდრ.: ნუე ალლაჰასა
როხაუნ თა-ე-ალ „თქვენ გაგახარათ ღმერთმა!“

იგივე ფორმა მსაზღვრელის როლშიც გვევლინება (შესაბამისი ნი-
უანსით): ბუჰა-ე-ამ ყო „დაწყველილი (ზედმიწ. დასაწყავი) დღე“².

5) ინფინიტის ფორმაზე -ინ ნაწილაკის დართვით იწარმოება
ბრძანებითი I პ. (მრ. რ.); -ინ ნაწილაკის დართვა ინფინიტის
ფორმის ბოლოკიდური ხმოვნის მოკვეცას იწვევს:

ყოტიზე „გაკრა“ — ყოტიზ-ინ „გავკრათ!“ ჰაბიზე „კეთება“ —
ჰაბიზ-ინ „გავაკეთოთ!“ ტეზე „მიცემა“ — ტეზ-ინ „მივცეთ!“
და ა. შ.

§ 164. **შენიშვნა მარტივ ნაწარმოებ ფორმათა საწარმოე-
ბელ სუფიქსთა შესახებ.** როგორც ნაწარმოებ ფორმათა ამოსა-
ვალ ფორმებთან მიმართებით განილვა გვიჩვენებს, საწარმოებელ
სუფიქსებად ასეთ ფორმებს უმთავრესად ნაწილაკები აქვთ გამო-
ყენებული; შდრ.:

ამოსავალი ფორმები	ნაწარმოები ფორმები	მაწარმოებ- ლები
აწმყო →	{ აბსოლუტ. აწმ. ნამყო უსრ.	-გო -ან
მყოფადი →	{ პირობით-შედევობ. (ნამყოფადარი ნამ. უსრ.)	-ან
ნამყო →	{ პირობითი დათმობითი ნატვრითი	-ნო -ნი გი -დ
ბრძანებ. II პ. →	{ კავშირებითი I კავშირებითი II	-გი -ა-ბ
ინფინიტისი →	{ ბრძანებითი I პ.	-ინ

¹ П. Услар, Авар. яз., გვ. 213.

² А. А. Бокарев, Снятаксис авар. яз., გვ. 242.

აქ საწარმოებელი სუფიქსები, ორის გარდა (ესენია: -დ [რომელიც დაბოლოებული აფიქსია და, როგორც ჩანს, ძველიც] და -აბ [წარმოშობით ზეუსართაული სუფიქსი]), ყველა ნაწილაკია; ესენია: -გო, -ან (რომელიც აწმყოსაც დაერთვის და მყოფადსაც), -ნი, -გი, ნი-გი, -ინ.

ნაწილაკოვანი წარმოება არსებითად არ ქმნის განსხვავებულ მორფოლოგიურ წარმოებას (როგორსაც ფუძეს დართული აფიქსი იძლევა): ნაწილაკი მზამზარეულ ფორმას დაერთვის და გოაკვეული ნიუანსი შეაქვს მის მნიშვნელობაში.

ასე ეოთი და იმავე -ან ნაწილაკიანი ყოტულა-ან „ჭრიდა“ (შდრ. ყოტულა „ჭრის“) და ყოტილა-ან „გაჭრიდა“ (შდრ. ყოტილა „გაჭრის“) არსებითად იმავე აწმყოსა და მყოფადის ფორმებია თავისი შინაარსით ნამყოში გადატანილი (ნამყოთან შეგუებული)¹.

ასევე, ყოტა'ნა'-ნი „თუ გაჭრის“ (შდრ. ყოტანა „გაჭრა“) იგივე ნამყოა რთული წინადადების ასაგებად (შდრ. ქართ. „გაჭრა“ — „თუ გაჭრა“...); ტე-გი „ღე, მისცეს!“ (შდრ. ტე „მიეც!“) იგივე ბრძანებითის ფორმაა, რომელსაც -გი ნაწილაკი (= ქართ. „ც“) კავშირებითის მნიშვნელობას ანიჭებს (შდრ. პოინციპულად ანალოგიური წარმოება კავშირებითი კილოსი „-შცა“ ნაწილაკით ძვ. ქართულში) და ა. შ.

§ 165. მასდარი. მასდარის ფორმა შესაბამისია ინფინიტივის ფორმისა. 1) -ზე დაბოლოების ბქონე ინფინიტივისაგან რომ მასდარი მივიღოთ, საჭიროა ეს დაბოლოება ინფინიტივის ფორმას მთლიანად ჩამოვაშოროთ და ა) თუ ფუძესთან ი ან ე თეძატური ხმოვნები აღმოჩნდა, მასდარის ნიშნებაც ეს იქნება, ხოლო ბ) თუ ასეთი ხმოვნები არ აღმოჩნდა (როცა ფუძე ბოლოხმოვნია), მაშინ მასდარის ნიშნად ფუძეს დაერთვის -ჲ (← ი); 2) -ნე დაბოლოებიანი ინფინიტივისაგან რომ მასდარი მივიღოთ, საჭიროა ინფინიტივის ფორმას ჩამოვაშოროთ არა ეს დაბოლოება მთლიანად, არამედ მისი ბოლოკიდური ხმოვანი (ე) და ასეთ შემთხვევაში მასდარის ნიშნებად დაგვჩიება: -ი-ნ, -ე-ნ (შესაბამისად თეძატური ხმოვნებისა; შდრ. ზემოთ: -ზე დაბოლოებიანი ინფინიტივისაგან ნაწარმოები მასდარის ნიშნებად: -ი, -ე). ამრიგად:

¹ შდრ. А. А. Бокарев, Сиптаксис авар. яз., გვ. 108.

ა) ბოლოთანხმოვნიანი ფუძეები:

ა) ინფინიტივი -ი-ზე — მასდარი -ი:

ყოტ-ი-ზე „ქრა“ — ყოტ-ი, ჰაბ-ი-ზე „კეთება“ — ჰაბ-ი, ბაქ-ი-ზე „დანთება“ — ბაქ-ი, ბოს-ი-ზე „აღება“, „ყიღვა“ — ბოს-ი, ბიჩ-ი-ზე „გაყიღვა“ — ბიჩ-ი, ჰალტ-ი-ზე „მუშაობა“ — ჰალტ-ი, ჰარ-ი-ზე „თხოვნა“ — ჰარ-ი, ტაიე-ი-ზე „ძილი“ — ტაიე-ი, ბექ-ი-ზე „გატეხა“, „გატყდომა“ — ბექ-ი, ბეცა-ი-ზე „ქება“ — ბეცა-ი, წაალ-ი-ზე „წაველა“, „წაკითხვა“ — წაალ-ი, ჰიყ-ი-ზე „შეკითხვა“ — ჰიყ-ი...

ბ) ინფინიტივი -ე-ზე — მასდარი -ე:

ლ'აედ-ე-ზე „ცურვა“ — ლ'აედ-ე, ჰეყ-ე-ზე „დაღევა“, „სმა“ — ჰეყ-ე, ყეჩ-ე-ზე „მოწყურება“ — ყეჩ-ე, აპრტ-ე-ზე „ყვირილი“ — აპრტ-ე, ტა-ე-ზე „მიცემა“ — ტა-ე, წ-ე-ზე „ავსება“ — წ-ე, ქავ-ე-ზე „დაქერა“ — ქავ-ე...

შენიშვნა. -ე ნიშნიანმა მასდარის ფორმებმა შეიძლება დაირთოს -ა (←-ი) და გვექონდეს პარალელური ფორმები: ლ'აედ-ე || ლ'აედ-ე-ა, ჰეყ-ე || ჰეყ-ე-ა, ყეჩ-ე || ყეჩ-ე-ა... ტა-ე || ტა-ე-ა, წ-ე || წ-ე-ა და ა. შ. (მ. საიდოვს მხოლოდ -ე ნიშნიანი ფორმები მოჰყავს¹. პ. უსლარი გარკვეულ ზმნებში პარალელურ ფორმათა შესაძლებლობაზე მიუთითებს: წე || წე-ა-ი, ტე || ტე-ა-ი... მაგრამ: აპრტ-ე...²). -ა (პ. უსლართ: -ა — წინამავალი ხმოვანთგასაყართ [-ა-ი]) -ე თემატურ ხმოვნიან მასდარის ფორმებში გვიან დართული ჩანს (ეს წარმოების უნიფიკაციის ტენდენციას შეიძლება გამოეწვიოს).

გ) ინფინიტივი -ი-ზე — მასდარი -ი-ნ:

ბაქ-ი-ზე „მოსვლა“ — ბაქ-ი-ნ, ბუკ-ი-ზე „ყოფნა“ — ბუკ-ი-ნ, ბახ-ი-ზე „ასვლა“ — ბახ-ი-ნ, ი-ზე „წასვლა“ — ი-ნ, ლ'უპ-ი-ზე „შესვლა“ — ლ'უპ-ი-ნ, რეტ-ი-ზე „ჩაცმა“ — რეტ-ი-ნ, ბორჟ-ი-ზე „ფრენა“ — ბორჟ-ი-ნ, ბუსა-ი-ზე „დაბრუნება“ — ბუსა-ი-ნ, ქვ-ი-ზე „შეკვა“ — ქვ-ი-ნ...

დ) ინფინიტივი -ე-ზე — მასდარი -ე-ნ:

კორ-ე-ზე „დავიწყება“ — კორ-ე-ნ, რელ'ა-ე-ზე „დამსგავსება“ — რელ'ა-ე-ნ.

¹ М. Саидов. Авар мац. грам., გვ. 109.

² П. Услар. Авар. яз., გვ. 194, § 168.

B) ბოლოხმოვნიანი ფუძეები

ინფინიტივი -ზე (|| -მ-ზე) — მასდარი -მ:

ქვანა-ზე „ქამა“ — ქვანა-მ, კალ'ა-ზე „ლაპარაკი“ — კალ'ა-მ, ლ'ა-ზე „ცოდნა“ — ლ'ა-მ, ქვა-ზე „მოკვლა“ — ქვა-მ, ქვა-ზე „წერა“ — ქვა-მ, ყაქა-ზე „მომზადება“, „მორთვა“ — ყაქა-მ, ტაოლო-ზე „შეკაზმვა (ცხენისა)“ — ტაოლო-მ, წაორო-ზე „გაყინვა“ — წაორო-მ, ფუ-¹მ-ზე „შებენა“ — ფუ-მ, წაუ-მ-ზე „წურვა“ — წაუ-მ...

ამრიგად, ინფინიტივისა და მასდარის საწარმოებელ ფორმანტთა შეჯარდება ასეთია:

ინფინიტივი

მასდარი

1) ბოლოთანხმოვნიან ფუძეებთან:

-ი-ზე

-ი

-ე-ზე

-ე-¹მ

-ი-ნე

-ი-ნ

-ე-ნე

-ე-ნ

2) ბოლოხმოვნიან ფუძეებთან:

-ზე (-¹მ-ზე)

-მ (← -ი)

§ 166. მასდარის ზმნური და სახელური ნიშნები. ზმნური ნიშნებიდან მასდარს (ისევე, როგორც ინფინიტივისაც) ახასიათებს გრამატიკული კლასისა და რიცხვის კატეგორიები და, აგრეთვე, გარდამავლობის კატეგორია. მას შეუძლია ისევე იცვალოს გრამატიკული კლასებისა და რიცხვის მიხედვით (შესაბამისად სუბიექტობიექტის კლასისა და რიცხვისა), როგორც ზმნას, რომლისაგანაც იგი ნაწარმოებია; მასთან, სინტაქსური კონსტრუქციაც ამოსავალი ზმნისა (სუბიექტობიექტის ბრუნვათა მიხედვით) მასდართანაც უცვლელი რჩება; შდრ.:

ა) გარდაუვალი ზმნა

ვაცა ვ-აქანა „ძმა მოვიდა“, მაცა მ-აქანა „და მოვიდა“, ჩუ ბ-აქანა „ცხენი მოვიდა“, ვაცაალ რ-აქანა „ძმები მოვიდნენ“ — მასდ.: ვაცა ვ-აქინ „ძმა¹ მოსვლა“, მაცა მ-აქინ „და მოსვლა“, ჩუ ბ-აქინ „ცხენი მოსვლა“, ვაცაალ რ-აქინ „ძმები მოსვლა“...

¹ თარგმანი ზედმიწევნითია. თავისუფალი თარგმანი იქნებოდა: „ძმის მოსვლა“...

ბ) გარდამავალი ზმნა

ინსაუცაა ვას ვ-ეცაანა „მამამ ვაფიშვილი აქო“, ინსაუცაა ჯას დ-ეცაანა „მამამ ქალიშვილი აქო“, ინსაუცაა ვასალ რ-ეცაანა „მამამ ვაფიშვილები აქო“... — მასდ.: ინსაუცაა ვას ვ-ეციი „მამამ ვაფი ქება“, ინსაუცაა ჯას დ-ეციი „მამამ ქალიშვილი ქება“, ინსაუცაა ჩუ ბ-ეციი „მამამ ცხენი ქება“, ინსაუცაა ვასალ რეციი „მამამ ვაფიშვილები ქება“...

ასევე უცვლელად შერჩება კლასისა და რიცხვის აღნიშვნის წესი (და შესაბამისი სინტაქსური კონსტრუქციაც) პოსესიური, დატიური და ლოკატიური კონსტრუქციის ზმნებისაგან ნაწარმოებ მასდარსაც (შდრ.: ინსაულ ჩუ ბ-უქუნა „მამას [ზედმიწ. მამის] ცხენი ჰყავს“ (ზედმიწ. არის)“ — მასდ. ინსაულ ჩუ ბ-უკინ; ინსაუფე ვას ვ-ოტაულა „მამას ვაფიშვილი უყვარს“ — მასდ. ინსაუფე ვას ვ-ოტაი... ინსაულა ჩუ ბ-ათანა „მამამ [ზედმიწ. მამისდა] ცხენი იპოვა“ — მასდ. ინსაულა ჩუ ბ-ათი...)?.

შენი შვნა. გასუბსტანტივებული მასდარი არსებითი სახელის შესაბამისი სინტაქსურ კონსტრუქციას მოგვეცემს; შდრ.: დოვ კალ'ად „მისი (ზედმიწ. ის) ლაპარაკი“ (ისევე, როგორც: დოვ კალ'ალა „ის ლაპარაკობს“) — გასუბსტ. მასდ. დოხაულ კალ'ად „მისი ლაპარაკი, სიტყვა“ (ისევე, როგორც: დოხაულ ვაცა „მისი ძმა“)?.

¹ თარგმანი აქაც ზედმიწევნითია, თავისუფალი თარგმანით იქნებოდა: „მამის მიერ ვაფიშვილის ქება“ და ა. შ.

² მასდარის თვისება, რომ შეინარჩუნოს შესაბამისი ზმნური კონსტრუქცია, დამახასიათებელია დაღესტნის სხვა ენებისათვისაც (იხ. ვლ. ფანჩვიძე, ნაზმნარი სახელის მიერ სახელის მართვა ბრუნვაში უღურ ენაში, იკვ, XII, 1961).

³ პ. უსლარი გახაზავს შინაარსობლივ განსხვავებას; ერთმანეთს უდარებს რა ამ მხრივ მასდარის სხვადასხვა კონსტრუქციებს (დურ ვუკინ „შენი ყოფნა“ და მუნ ვუკინ „შენ ყოფნა“), პ. უსლარი წერს: „დიდებ ბოტაულა დურ ლ'იკ ვუკინ — мне нравится (любится ио сердцу) твоо хорошео бытие (благо-состояние). დიდებ ბოტაულა მუნ ლ'იკ ვუკინ — мне нравится то что ты находишься в благосостоянии. В первом примере мое удовольствие не относится к лицу, которому говорится, во втором же относится“ (П. Услар, Авар. яз., გვ. 151—152). განსხვავება, ცხადია, იმაში მდგომარეობს, რომ პირველ შემთხვევაში მასდარი გასუბსტანტივებულია (დურ ლ'იკ ვუკინ „შენი კარგად ყოფნა“), ხოლო მეორეში — არა (მუნ ლ'იკ ვუკინ „შენ კარგად ყოფნა“; შდრ. მუნ ლ'იკ ვუკუნა „შენ კარგად ხარ“).

ჯარდა იმისა, რომ მასდარი იუღელის გრამატიკული კლასისა და რაკხვის მიხედვით (ისევე, როგორც შესაბამისი ზმნა), იგი შეიძლება ვაბრუნოთ (იხ. ქვ.)

წინადადებაში მასდარი გამოიყენება, როგორც არსებითი სახელი (შეუძლია გამოხატოს ქვემდებარე, დამატება, ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით — განსაზღვრება...).

მასდარი, როგორც არსებითი სახელი, განეკუთვნება III გრამატიკულ კლასს (იმისდა მიუხედავად, თუ ზმნიდან რა კლასის ნიშანი აქვს მას გადმოყოლილი).

იბრუნვის მასდარი არსებით სახელთა ბრუნების მეორე ტიპის ნიხედვით (-ალ'ა დაბოლოებით ერგატივში):

სახ. ჰაბი „კეთება“ — ერგ. ჰაბი-2-ალ'ა, ნათ. ჰაბი-2-ალ'ა-ულ, მიც. ჰაბი-2-ალ'ა-ე...

სახ. ვ-აჰინ (2-აჰინ, 3-აჰინ, რ-აჰინ) „მოსელა“ — ერგ. ვაჰინ-ალ'ა (2-აჰინ-ალ'ა, 3-აჰინ-ალ'ა, რ-აჰინ-ალ'ა) და ა. შ.; მრავლობითი რიცხვის ბრუნვის ფორმები მასდარს არა აქვს (თუ ის გასუბსტანტივებული არაა).

შენიშვნა. გასუბსტანტივებული მასდარი შეიძლება ვაბრუნოთ შესამე ტიპის მიხედვითაც (ერგატივში -ცაა დაბოლოებით); შდრ.: ჰალტი „მუშაობა“, ერგ. ჰალტი-2-ალ'ა... — გასუბსტ. მასდ. ჰალტი „მუშაობა“, -საქმე“. ერგ. ჰალტი-უ-ცაა (|| ჰალტი-2-ალ'ა)...¹.

§ 167. ინფინიტივისა და მასდარის ისტორიული ურთიერთობისათვის. როგორც მასდარისა და ინფინიტივის ფორმათა შეპირისპირებიდან ჩანს, მასდარის ფორმა უფრო სადაა, ვინემ ინფინიტივისა. ინფინიტივის ფორმა მთლიანად მოიცავს მასდარისას, როცა ამ უკანასკნელს -ი-ნ. -ე-ნ სუფიქსები აქვს და მაშინაც, როცა -ი, -ე სუფიქსები აქვს. გამონაკლისს შეადგენს ბოლხმოვნიან ფუძეებთან მასდარის ნიშნად -2 (←-ი), რომელიც ინფინიტივის ფორმაში ჩვეულებრივ არა გვაქვს (ინფ. კალ'ა-ზე „ლაპარაკი“ — მასდ. კალ'ა-2-...). განსხვავება ამ მხრივ ინფინიტივსა და მასდარს შორის მეორეულია: სათანადო შეძთხვევებში ძველად ინფინიტივშიც უნდა გვექონოდა იგივე 2 (ბოლხმოვნიან ფუძესა და -ზე დაბოლოებას შორის). ამის მაგალითები

¹ ქვრ. П. Усхар, Авар. яз., გვ. 49, § 46

ზოგჯერ შეუძლებელი არ არის ამეამადაც გვექონდეს (ფუ-ზე 3 მუ-
 5-ზე „ბერვა“... — იხ. § 153).

როგორც ამას რიგი ენის ისტორია მოწმობს, ინფინიტივი წარმოშობით შეიძლება იყოს ამა თუ იმ ბრუნვის, კერძოდ, მიცემითის, ფორმა (შდრ. მაგალ., რუსულ ენაში). ხუნძურშიც ამ მხრივ ყურადღებას მიიქცევს ინფინიტივისა და მიცემითი ბრუნვის ფორმათა მსგავსება (შდრ.: ბაქინე „მოსვლა“, ჰაბიზე „კეთება“... — განვიხილავ „ქვას“, განქაზე „ქვებს“...)¹. თუ ინფინიტივი მიცემითი ბრუნვის გაქვევებული ფორმაა, იგი იქნება, ცხადია, მასდარის („მოკმედების სახელის“) მიცემითის ფორმა. ის მნიშვნელობა, რასაც ინფინიტივი გამოხატავს, ყველაზე ახლოსაა მიცემითი ბრუნვის მნიშვნელობასთან; შდრ.: წულ ყოტიზე ანა დოვ „შემის საკრელად (ზედმიწ. ძვ. ქართ. შეშა კრად) წავიდა ის“... — ჰელ' ა ი ე ანა დოვ „ამისთვის (ზედმიწ. ამას) წავიდა ის“... (მიცემითი ბრუნვა ხუნძურში იმასაც გამოხატავს, რასაც ქართულში — „თვის“-თანდებულებანი ფორმა, — დანიშნულებას, მიზანს).

ამრიგად, ინფინიტივისათვის ამოსავალია მასდარი. მაგრამ რა არის ამოსავალი თვით მასდარისათვის (როგორც ნაზმნარი სახელისათვის)?

ჩვენ ვნახეთ (§ 156), რომ ინფინიტივსა და მყოფადს საერთო თემატური ხმოვნები აქვთ (განსხვავებას მათ შორის მხოლოდ დაბოლოებები ქმნიან); ამავე დროს, როგორც მასდარისა და ინფინიტივის ფორმათა შეპირისპირება არკვევს, იგივე ხმოვნები მასდარის ფორმებშიც გვაქვს. თუ ინფინიტივი მასდარისაგან არის ნაწარმოები, ეს ხმოვნები ინფინიტივში, ცხადია, მასდარისეული იქნება, ხოლო მასდარში (როგორც ნაზმნარ სახელში) — ამოსავალი ზმნური ფუძის კუთვნილება, კერძოდ, იმ ფუძისა (თემისა), რომელიც — ამჟამად — მყოფადის ფორმაში (სამხრ. - ხუნძ. ა მ მ ყო ს ფორმაში — § 162) დაჩნდება.

ამრიგად, წარმოების მიხედვით ინფინიტივი ზმნას მასდარის მეშვეობით უკავშირდება: ზმნისაგან უშუალოდ მასდარი იწარმოება, ამ უკანასკნელისაგან — ინფინიტივი ².

¹ Л. Илрков, грам. авар. яз., гл. 46, § 26; შდრ. დაღესტნის სხვა ენებში: ლაქოში: ბიკან „ყოფნა“ (ინფინიტ.) — კირან „კედელს“ (მიცემ. ბრ.); დარგულში: ბარე „კეთება“ — დამლიხ „კაცს“, ტაბასარანულში: აპუ „კეთება“ — ბალიზ „ბიკს“... (ამის შესახებ: Л. Илрков, Табасаравский яз., 1948; გვ. 62).

² შდრ. ქართულში: ა - შ მ ნ - ე ბ - ს - მ ა ს დ. შ მ ნ - ე ბ - ა - → ინ ფ ი ნ ი ტ. შ მ ნ - ე ბ - ა დ...

§ 168. მიმღობა. მიმღობა ნაზმნარი ზედსართავი სახელია და მას აქვს კატეგორიები ზმნისაც (გრამატიკული კლასისა, რიცხვისა და დროის კატეგორიები) და სახელისაც, კერძოდ, ზედსართავი სახელისა (გრამატიკული კლასისა, რიცხვისა და ბრუნვის კატეგორიები).

გრამატიკული კლასი და რიცხვი მიმღობაში. გრამატიკული კლასისა და რიცხვის კატეგორიები შეადგენს მიმღობის, როგორც ზმნურ, ისე სახელურ ნიშნებს. მაგრამ ეს საერთო კატეგორიები ზმნისა და ზედსართავი სახელისა მიმღობაში სხვადასხვაგვარ გამონატულებას პოვებს (ისევე, როგორც თვით ზმნასა და ზედსართავ სახელში).

ზმნაში, როგორც ვიცით, კლას-ნიშანი და რიცხვის ნიშანი (რომელიც ისტორიულად იგივე კლას-ნიშანია) პრეფიქსად გვაქვს და მიუთითებენ ან რეალურ სუბიექტზე (როცა ზმნა გარდაუვალია) ან რეალურ ობიექტზე (როცა ზმნა გარდამავალია). ასევეა მიმღობაშიც: სათანადო კლას-ნიშანი და რიცხვის ნიშანი ზმნას გაჰყვება მიმღობაშიც უცვლელი მიმართებით სუბიექტობიექტთან. მიმღობას, კი როგორც მსაზღვრელ სახელს (ზედსართავის როლში), კლასის და რიცხვის ნიშნები სუფიქსებად დაერთვის და ეს ნიშნები მიუთითებენ საზღვრულ სახელზე. ამიტომაც. მიმღობაში კლასისა და რიცხვის ნიშნები სუფიქსებად ყოველთვის გვაქვს იმისდა მიუხედავად, ამოსავალია კლას-ნიშანიანი თუ უკლას-ნიშნო ზმნა, ხოლო იგივე ნიშნები პრეფიქსებად მხოლოდ ნაშან გვექნება, როცა ამოსავალია ასეთი ნიშნების მქონე ზმნა (ე. ი. კლას-ნიშანიანი ზმნა).

შენიშვნა. მიმღობის ფორმაში კლას-ნიშნები პრეფიქსად (ზმნური) და სუფიქსად (ზედსართავი) ერთი და იგივეა (ვ, მ, ბ), მაგრამ სხვადასხვაა მრავლ. რიცხვს ნიშანი: პრეფიქსად გვაქვს რ- (ისევე, როგორც ზმნაში), ხოლო სუფიქსად — ლ (ისევე, როგორც ზედსართავ სახელში).

კლას-ნიშანიანი ზმნისაგან ნაწარმოებ მიმღობაში პრეფიქსული (ზმნური) და სუფიქსური (ზედსართავი) კლას-ნიშნებისა და რიცხვის ნიშნების ყველა შესაძლო კომბინაციას 16 განსხვავებული ფორმა შეუძლია მოგვეცეს (ოთხი განსხვავებული პრეფიქსისა [ვ-, მ-, ბ-; რ-] და ამდენივე სუფიქსის [-ვ, -მ, -ბ; -ლ] სხვადასხვა

შესაძლებით¹). სანიმუშოდ მოვიყვანოთ ბ-ეცაიზე „ქება“ ზმნის აწმყოს მიმღობის ფორმები (ნამყოსა და მყოფადის მიმღობის ფორმებიც ამდენსავე ვარიანტს მოგვეცემს):

1. ემენ ვეცაულევ ვას
„მამის (ზედმიწ. მამა) მაქებარი ვაჟი“
2. ემენ ვეცაულეჲ მას
„მამის (ზედმიწ. მამა) მაქებარი ქალი“
3. ემენ ვეცაულეზ ლ'იმერ
„მამის (ზედმიწ. მამა) მაქებარი ბავშვი“
4. ემენ ვეცაულელ ვასალ
„მამის (ზედმიწ. მამა) მაქებარი ვაჟები“
5. ებელ ჲეცაულევ ვას
„დედის (ზედმიწ. დედა) მაქებარი ვაჟი“
6. ებელ ჲეცაულეჲ მას
„დედის (ზედმიწ. დედა) მაქებარი ქალი“
7. ებელ ჲეცაულეზ ლ'იმერ
„დედის (ზედმიწ. დედა) მაქებარი ბავშვი“
8. ებელ ჲეცაულელ ვასალ
„დედის (ზედმიწ. დედა) მაქებარი ვაჟები“
9. ჩუ ბეცაულევ ვას
„ცხენის (ზედმიწ. ცხენი) მაქებარი ვაჟი“
10. ჩუ ბეცაულეჲ მას
„ცხენის (ზედმიწ. ცხენი) მაქებარი ქალი“
11. ჩუ ბეცაულეზ ლ'იმერ
„ცხენის (ზედმიწ. ცხენი) მაქებარი ბავშვი“
12. ჩუ ბეცაულელ ვასალ
„ცხენის (ზედმიწ. ცხენი) მაქებარი ვაჟები“
13. ჩუჲალ რეცაულევ ვას
„ცხენების (ზედმიწ. ცხენები) მაქებარი ვაჟი“
14. ჩუჲალ რეცაულეჲ მას
„ცხენების (ზედმიწ. ცხენები) მაქებარი ქალი“
15. ჩუჲალ რეცაულეზ ლ'იმერ
„ცხენების (ზედმიწ. ცხენები) მაქებარი ბავშვი“

¹ არნ. ჩიქობავა, პოლიპერსონალიზმის საკითხი ხუნძურში ერგატიული კანსტრუქციას პრობლემათან დაკავშირებით, ენიმკის მოამბე, X, 1941, გვ. 64.

16. ჩუმალ რეცეულელ ვასალ

„ცხენების (ზედმიწ. ცხენები) მაქეპარი ვაჟები“

ბ-ეცაიზე „ქება“, რომლის მიმღეობის კლასისა და რიცხვის ფორმებია ზემოთ მოყვანილი (პრეფიქს-სუფიქსთა ყველა შესაძლო შეხამებით), ობიექტური უღვლილების ზნნაა.

რომ ავიღოთ სუბიექტური უღვლილების — გარდაუვალი — ზნნა (კლას-ნიშნისანი), მის მიმღეობაშიც აგრეთვე შესაძლებელი აღმოჩნდება ზნნური (პრეფიქსული) და ზედსართაული (სუფიქსური) კლასისა და რიცხვის ნიშანთა სხვადასხვა კომბინაცია (რამდენადაც ამას აიტანს თვით მიმღეობის, როგორც მსაზღვრელი სახელის, შინაარსი); შდრ: ვაცა ვ-ეგულე-ბ ბოსენ „ძმის (ზედმიწ. ძმა) საწოლი ლოგინი“, აცა ვ-ეგულე-ბ ბოსენ „დის (ზედმიწ. და) საწოლი ლოგინი“, ლ'იმერ ბ-ეგულე-ბ ბოსენ „ბავშვის (ზედმიწ-ბავშვი) საწოლი ლოგინი“, ვაცაალ რ-ეგულე-ბ ბოსენ „ძმების (ზედმიწ. ძმები) საწოლი ლოგინი“; ვაცა ვ-ეგულე-ლ ბოსაბი „ძმის (ზედმიწ. ძმა) საწოლი ლოგინები“, აცა ვ-ეგულე-ლ ბოსაბი „დის (ზედმიწ. და) საწოლი ლოგინები“, ლ'იმერ ბ-ეგულე-ლ როსაბი „ბავშვის (ზედმიწ. ბავშვი) საწოლი ლოგინები“, ლ'იმალ რ-ეგულე-ლ ბოსაბი „ბავშვების (ზედმიწ. ბავშვები) საწოლი ლოგინები“... აქ მოყვანილ მაგალითებში მიმღეობასთან საზღვრულად III კლასის სახელი გვაქვს მხოლოდობითსა და მრავლობითში (ბოსენ, ბოსაბი); იმავე მიმღეობასთან რომ შინაარსობლივ ასატანი იყოს საზღვრულის როლში სხვა კლასის სახელებიც, მაშინ მიმღეობის ფორმათა რაოდენობა შესაბამისად გაიზრდებოდა. შდრ. აგრეთვე: ვაცა ვ-აჟარა-ბ მეხა „ძმის (ზედმიწ. ძმა) მოსვლის დრო“ (ვაცა ვ-აჟარა-ბ მეხაალ'ა დოვ ანა „ძმის მოსვლის დროს ის წავიდა“...), აცა ვ-აჟარა-ბ მეხა „დის (ზედმიწ. და) მოსვლის დრო“ და ა. შ.; ემენ ვ-უგე-ვ ვას „მამის (ზედმიწ. მამა) მყოლი ვაჟიშვილი“ (ე. ი. ვაჟიშვილი, რომელსაც მამა ჰყავს), ემენ ვ-უგე-ჟ ვას „მამის (ზედმიწ. მამა) მყოლი ქალიშვილი“, ემენ ვ-უგე-ბ ლ'იმერ „მამის (ზედმიწ. მამა) მყოლი ბავშვი“, ემენ ვ-უგე-ლ ლ'იმალ „მამის (ზედმიწ. მამა) მყოლი ბავშვები“; ებელ ჟ-იგე-ჟ ვას „დედის (ზედმიწ. დედა) მყოლი ქალიშვილი“, ებელ ჟ-იგე-ვ ვას „დედის (ზედმიწ. დედა) მყოლი ვაჟიშვილი“, ებელ ჟ-იგე-ბ ლ'იმერ „დედის (ზედმიწ. დედა) მყოლი ბავშვი“, ებელ ჟ-იგე-ლ ლ'იმალ „დედის (ზედმიწ. დედა) მყოლი ბავშვები“; ჩუ ბ-უგე-ვ ვას „ცხენის (ზედმიწ. ცხენი) მყოლი ვაჟიშვილი“, ჩუ ბ-უგე-ჟ ვას „ცხენის (ზედმიწ. ცხენი) მყოლი ქა-

ლიშვილი“, ჩუ ბ-უგე-ბ ლ'იმერ „ცხენის (ზედმიწ. ცხენი) მყოლი ბავშვი“, ჩუ ბ-უგე-ლ ვასალ „ცხენის (ზედმიწ. ცხენი) მყოლი ვაჟიშვილები“; ჩუჲალ რ-უგე-ვ ვას „ცხენების (ზედმიწ. ცხენები) მყოლი ვაჟიშვილი“, ჩუჲალ რ-უგე-ჲ მას „ცხენების (ზედმიწ. ცხენები) მყოლი ქალიშვილი“, ჩუჲალ რ-უგე-ბ ლ'იმერ „ცხენების (ზედმიწ. ცხენები) მყოლი ბავშვი“, ჩუჲალ რ-უგე-ლ ვასალ „ცხენების (ზედმიწ. ცხენები) მყოლი ვაჟიშვილები“. ...ფაჩაჰ ვუგებ მეზალ'ა „მეთის ყოფნის დროს“, „იმ დროს, როცა მეფე იყო“...

ამრიგად, მიმღეობა: როგორც ნაზმნარი ზედსართავი სახელი, ამჟღავნებს ორგვარ სინტაქსურ ურთიერთობას: ზნისათვის შესაფერისსაც (ურთიერთობა სუბიექტ-ობიექტთან—შესაბამისად ზმნის გარდამავლობა-გარდაუვალობისა) და ზედსართავისათვის შესაფერისსაც (ურთიერთობა საზღვრულ არსებით სახელთან, რომლის მსაზღვრელადაც ის გვევლინება)¹.

მიმღეობის ბრუნება. მიმღეობა იბრუნვის ზედსართავი სახელის მსგავსად: დაირთავს ერგატივში კლასისა და რიცხვის მიხედვით განსხვავებულ დაბოლოებებს: -სა (I კლ.), -ლ'ა (II—III კლ.), -ზ (მრ. რ.: I—III კლ.). მიმღეობის ბრუნვის ფორმა ამ მხრივ დამოკიდებულია იმაზე, თუ რა კლასისა და რიცხვის ნიშანია მასში სუფიქსად (ე. ი. რა კლასისა და რიცხვს განეკუთვნება იგი, როგორც მსაზღვრელი სახელი) და არა იმაზე, თუ რა კლასისა და რიცხვის ნიშანი აქვს მას პრეფიქსად ზმნიდან გადმოყოლილი. ცალკე აღებული ვ-ეცაულე-ვ (ემენ ვ-ეცაულე-ვ ვას „მამის მაქებარი ვაჟიშვილი“) ისევე დაირთავს ერგატივში -სა დაბოლოებას. როგორც ჰ-ეცაულე-ვ (ებელ ჰ-ეცაულე-ვ ვას „ღედის მაქებარი ვაჟიშვილი“) ან ბ-ეცაულე-ვ (ჩუ ბ-ეცაულე-ვ ვას „ცხენის მაქებარი ვაჟიშვილი“) ან კიდევ რ-ეცაულე-ვ (ჩუჲალ რ-ეცაულე-ვ ვას „ცხენების მაქებარი ვაჟიშვილი“): თავსართების მიხედვით განსხვავებულ ოთხივე ამ ვარიანტს ბოლოსართად ერთი და იგივე კლას-ნიშანი (-ვ) აქვს და, მაშასადამე, როგორც მსაზღვრელი სახელი, ოთხივე ერთსა და იმავე კლასს (I კლ.) განეკუთვნება. ასევე სხვა შემთხვევებშიც; შდრ.:

სახ. /ვ-, ჰ-, ბ-, რ-/ეცაულე-ვ — ერგ. /ვ-, ჰ-, ბ-, რ-/ეცაულე-სა, ნათ. /ვ-, ჰ-, ბ-, რ-/ეცაულე-სა-ულ, მიც. /ვ-, ჰ-, ბ-, რ-/ეცაულე-სა-ე;

¹ ამ საკითხის თაობაზე იხ. აგრეთვე: А. Б о к а р е в, Синтаксис авар. яз., гл. 224—236; М. С а н д о в, Роль причастия в развитии предлочногo предложениа, „Яз. и мышл“, т. XI, М.—Л., 1948.

სახ. /ვ-, მ-, ბ-, რ-/-ეცაულე-მ — ერგ. /ვ-, მ-, ბ-, რ-/-ეცაულე-ლ'ა,
 ნათ. /ვ-, მ-, ბ-, რ-/-ეცაულე-ლ'ა-ულ, მიც. /ვ-, მ-, ბ-, რ-/-ეცაულე-ლ'ა ე;
 სახ. /ვ-, მ-, ბ-, რ-/-ეცაულე-ბ — ერგ. /ვ-, მ-, ბ-, რ-/-ეცაულე-ლ'ა,
 ნათ. /ვ-, მ-, ბ-, რ-/-ეცაულე-ლ'ა-ულ, მიც. /ვ-, მ-, ბ-, რ-/-ეცაულე-ლ'ა-ე;
 სახ. /ვ-, მ-, ბ-, რ-/-ეცაულე-ლ — ერგ. /ვ-, მ-, ბ-, რ-/-ეცაულე-ზ,
 ნათ. /ვ-, მ-, ბ-, რ-/-ეცაულე-ზ-ულ, მიც. /ვ-, მ-, ბ-, რ-/-ეცაულე-ზ-ე.

დროის კატეგორია მიმღეობაში. დროის თვალსაზრისით მიმღეობა შეიძლება იყოს აწმყოსი, მყოფადისა და ნამყოსი. თითოეული მათგანი შესაბამისი დროის ფუძისაგან იწარმოება. განსხვავება ამოსავალ ფორმათა საწარმოებელ ფორმანტებში (როგორც დროთა მიხედვით, ისე ცალკეულ დროში უღვლილების ტიპებისა და ქვეტაპების მიხედვით) შესაბამისად დაჩნდება მიმღეობის ფორმებშიც. მიმღეობის დროულ ფორმებს არსებითად იგივე მორფოლოგიური ელემენტები გაგვარჩევენებს, რაც თვით ზმნის ფორმებს. ამათ ერთვის საკუთრივ მიმღეობის საწარმოებელი ფორმანტები, რომლებიც თავის მხრივაც შეიძლება იყოს დროთა მიხედვით რამდენადმე განსხვავებული (იხ. ქვ.).

მიმღეობის წარმოება. მიმღეობის საწარმოებელი ფორმანტები სუფიქსებია. გაირჩევა სულ ორი სუფიქსი: ერთი აწმყოსა და მყოფადის მიმღეობისათვის, მეორე ნამყოს მიმღეობისათვის. ორივე სუფიქსს ახლავს გრამატიკული კლასის და რიცხვის ნიშნები (ცვალებადი სახლვრული სახელის კლასისა და რიცხვის მიხედვით).

აწმყოსა და მყოფადის მიმღეობას აწარმოებს -ე-ბ (მოგვეყავს მხოლოდ III კლასის ნიშნით; კლასისა და რიცხვის მიხედვით განსხვავებული ყველა ვარიანტა იქნებოდა: მხოლ. რ. -ე-ვ, -ე-მ, -ე-ბ; მრ. რ. -ე-ლ). დაერთვის იგი აწმყოსა და მყოფადის შესაბამის ფორმებს ბოლოკიდურ ხმოვან მოკვეცილს; შდრ.:

ა) აწმ. ყოტ-უ-ლა „ჭრის“ — მიმღ. აწმ. ყოტ-უ-ლ-ე-ბ	
„ ბ-ეცა-უ-ლა „აქებს“ —	„ ბ-ეცა-უ-ლ-ე-ბ
„ ტ-ო-ლა „აძლევს“ —	„ ტ-ო-ლ-ე-ბ
„ ბ-აქ-უ-ნა „მოდის“ —	„ ბ-აქ-უ-ნ-ე-ბ
„ ქვანა-ლა „ქამს“ —	„ ქვანა-ლ-ე-ბ

ბ) მყოფ. ყოტ-ი-ლა „გაჭრის“ — მიმღ. მყოფ. ყოტ-ი-ლ-ე-ბ	
„ ბ-ეცა-ი-ლა „შეაქებს“ —	„ ბ-ეცა-ი-ლ-ე-ბ
„ ტ-ე-ლა „მისცემს“ —	„ ტ-ე-ლ-ე-ბ
„ ბ-აქ-ი-ნა „მოვა“ —	„ ბ-აქ-ი-ნ-ე-ბ
„ ქვანა-ლა „შეჭამს“ —	„ ქვანა-ლ-ე-ბ

ნამყოს მიმღობაში გვაქვს -რა-ბ (კლასისა და რიცხვის მიხედვით განსხვავებული ყველა ვარიანტი: -რა-ვ, -რა-ჟ, -რა-ბ, -რა-ლ). დაერთვის იგი ნამყოს ფორმას, აღებულს დაბოლოების გარეშე (ნამყოს საწარმოებელ ფორმანტს მიმღობაში მხოლოდ თემატური ხმოვანი გაჰყვება; თუ თემატური იმოვანი გვაკლია [ბოლოხმოვნიან ფუძესთან], მაშინ -რა-ბ სუფიქსი უშუალოდ ზმნის ფუძეს დაერთვის); შღრ.:

გ) ნამ. ყოტ-ა-ნა „გაჭრა“ — მიმღ. ნამ. ყოტ-ა-რა-ბ	
„ ბ-ეცხ-ა-ნა „აქო“ — „ ბ-ეცხ-ა-რა-ბ	
„ ტ-უ-ნა „მისცა“ — „ ტ-უ-რა-ბ	
„ ბ-აქ-ა-ნა „მოვიდა“ — „ ბ-აქ-ა-რა-ბ	
„ ქვანა-ნა „ქამა“ — „ ქვანა-რა-ბ...	

გვარის მიხედვით მიმღობის (ისევე, როგორც ზმნის) წარმოება განსხვავებას არ იძლევა; მიმღობა სათანადო დროისა (შესაბამისი საწარმოებელი ფორმანტი) ნეიტრალურია გვარის თვალსაზრისით: ე-ბ სუფიქსიან მიმღობას აწმყოშიც და მყოფადშიც შეიძლება ჰქონდეს, როგორც მოქმედებითის, ისე ვნებითი გვარის მნიშვნელობა; ასევე ითქმის -რა-ბ სუფიქსიანი ნამყოს მიმღობის შესახებაც.

§ 169. მიმღობის საწარმოებელ ფორმანტთა შესახებ (გმნეზისის თვალსაზრისით). მიმღობის საწარმოებლად, როგორც ვნახეთ, სულ ორი სუფიქსი გვაქვს: -ე-ბ- (აწმყოსა და მყოფადში), -რა-ბ (ნამყოში). [ორივე სუფიქსი სიმარტივისათვის მოგვეყვას მხოლოდ III კლასის ნიშნით: -ბ]. -ე-ბ სუფიქსი აწმყოსა და წყოფადის სრულს (როგორც თემატური ხმოვნის, ისე დაბოლოების შემცველს) ფორმებს დაერთვის (დაბოლოებისეული ხმოვანი ამოსავალ ფორმებს მოკვეცილი აქვთ მიმღობაში -ე-ბ სუფიქსის წინ): ყოტ-უ-ლა „ქრის“ → ყოტ-უ-ლ-ე-ბ... ყოტ-ი-ლა „გაქ-ის“ → ყოტ-ი-ლ-ე-ბ... ეს მაშინ, როდესაც -რა-ბ სუფიქსის წინ გვაკლია არა მხოლოდ ნამყოს დაბოლოების (-ნა) ბოლოკიდური ხმოვანი, არამედ წინამავალი თანხმოვანიც (ე. ი. დაბოლოება მთლიანად): ყოტ-ა-ნა „გაჭრა“ → ყოტ-ა-რა-ბ...

თუ დაუშვებთ, რომ გარკვეული კავშირია ნამყოს -ნა დაბოლოებისა და ნამყოს მიმღობის -რა-ბ სუფიქსის ნ და რ თანხმო-

ვანთა შორის (ნ || რ), მაშინ ნამყოსა და მისგან ნაწარმოებ მიმღეობას შორის ისეთივე ურთიერთობა გვექნებოდა, როგორც აწმყო-მყოფადსა და მათგან ნაწარმოებ მიმღეობას შორის. სამხრულ დიალექტებში (ანწუხურში, ჭარულში...) რ თანხმოვანია არა მხოლოდ ნამყოს მიმღეობის საწარმოებელი ფორმანტი, არამედ თვით ნამყოს დაბოლოებაც (შდრ., მაგალ., ანწუხ. ჭარ., ყუტ-რი „გაქრა“ → ყუტ-რა-ბ „გაჭრილი“... — § 162).

ზემოაღნიშნულის მიხედვით ნამყოს მიმღეობის საწარმოებელ -რა-ბ სუფიქსში -რ- || -რა- ამოსავალი ფორმის (ნამყოს) კუთვნილება იქნება, ხოლო საკუთრივ მიმღეობის მაწარმოებელი კი -ა-ბ (|| ბ).

შენიშვნა. უნდა ვივარაუდოთ, ნამყოს ფორმას მიმღეობაში ისევე ეკვეცებოდა ბოლოკიდური ა ხმოვანი, როგორც აწმყოსა და მყოფადის ფორმებს (იხ. ზემოთ), ყოტ-ა-ნა || *ყოტ-ა-რა „გაქრა“ → ყოტ-ა-რ(ა)-ა-ბ „გაჭრილი“...

ეს -ა-ბ კი იგივე სუფიქსი ჩანს, რომელიც ზედსართავ სახელს აფორმებს (მასთან, როგორც პირველადს, ისე ნაწარმოებს; შდრ.: ლ'იიკ-ა-ბ „კაზგი“... ზიჯან-ა-ბ „საზიანო“... ბაწილ-ა-ბ „მგლური“... — § 117); ეგევე სუფიქსი სადაურობის სახელებსაც აწარმოებს (შდრ. გურჯი-ა-ბ-ვ „ქართველი“... მაჭარულ-ა-ვ „ხუნდი“... — § 107).

აწმყოსა და მყოფადის მიმღეობის საწარმოებელი -ე-ბ სუფიქსი კი ჩვენს ყურადღებას წარმართავს სადაურობის აღმნიშვნელ -ე-ბ სუფიქსისაკენ, რომელიც, როგორც ეს თავის ადგილას გარკვეული გვაქვს (§ 107), წარმოშობით ზედსართავი სახელის ერთ-ერთ საწარმოებელ სუფიქსს უკავშირდება და მისი ფონეტიკური ვარიანტია (-ე-ბ ← -საე-ბ: ხაუნზაგ-ე-ვ ← ხაუნზაგ-საე-ვ „ხუნძახელი“... შდრ. ჟაყა-საე-ბ „ღღევანდელი“... — § 107).

მიმღეობის საწარმოებელი -ე-ბ სუფიქსიც ასეთივე წარმოშობის უნდა იყოს (-ე-ბ ← -საე-ბ), მაშასადამე, ისიც ზედსართავის საწარმოებელი ერთ-ერთი სუფიქსია (მიმღ. აწმ. ყოტულ-ე-ბ ← ყოტულ-საე-ბ... მიმღ. მყოფ. ყოტილ-ე-ბ ← ყოტილ-საე-ბ...). -საე-ბ სუფიქსი მიმღეობის საწარმოებლად თვით ხუნძურ დიალექტებში არა ჩანს, მაგრამ მსგავსი სუფიქსი მიმღეობისათვის (კერძოდ, აწმყოს მიმღეობისათვის) ცნობილია ანდიურ ენებში (შდრ. ანდ. იპირ-საი „მკეთებელი“... — § 117).

თუ ეს ასეა, მაშინ ხუნძური მიმლეობის საწარმოებელი ფორმანტები სამივე დროისა ისტორიულად სიტყვაწარმოებითი იგივე ფორმანტები იქნება, რაც ზედსართავ სახელებში გვაქვს (შდრ. მიმლ. -ა-ბ || -ე-ბ ← -საე-ბ — ზედსართ. -ა-ბ || -საე-ბ).

მიმლეობა ნაზმნარი ზედსართავი სახელია და ბუნებრივია, მას ზედსართავთან საერთო საწარმოებელი ფორმანტები აღმოაჩნდეს.

შენიშვნა 1. განსხვავება დროთა მიხედვით მიმლეობის საწარმოებელ ფორმანტებში თავს იჩენს მხოლოდ დადებითი წარმოებისას. უარყოფითი მიმლეობის ფორმები ამ მხრივ გარჩეული არ არის: აქ სამივე დროის მიმლეობის ნიშნად -ე-ბ (←საე-ბ) სუფიქსი გამოიყენება, ე. ი. ის სუფიქსი, რაც დადებითი წარმოებისას მხოლოდ აწმყო-მყოფადის მიმლეობას აქვს; შდრ.: ა) დადებითი წარმოება: მიმლ. აწმ. ყოტულ-ე-ბ, მიმლ. მყოფ. ყოტილ-ე-ბ, მიმლ. ნამ. ყოტა-რა-ა-ბ; ბ) უარყოფითი წარმოება: მიმლ. აწმ. ყოტულარ-ე-ბ, მიმლ. მყოფ. ყოტილარ-ე-ბ, მიმლ. ნამ. ყოტიკ-ე-ბ.

შენიშვნა 2. სამხრულ დიალექტებში აწმყო-მყოფადის მიმლეობის საწარმოებელ ფორმანტად -ა-ბ სუფიქსი დასტურდება (ჩრდ. ხუნძურისა და სამწერლო ხუნძურის -ე-ბ სუფიქსის ნაცვლად): ანწუხ. ყუტინ-ა-ბ „მჭრელი“... (შდრ. ჩრდ. ხუნძ. ყოტულ-ე-ბ); იგივე სუფიქსი აწარმოებს ნამყოს მიმლეობასაც: ანწუხ. ყუტრ-ა-ბ „გაჭრილი“... ამრიგად, განსხვავებას მიმლეობის საწარმოებელ ფორმანტებში აქ ადგილი არა აქვს: სამივე დროის მიმლეობა -ა-ბ სუფიქსს დაირთავს (ე. ი. სუფიქსს, რომელიც ჩრდ.-ხუნძურში მხოლოდ ნამყოს მიმლეობისათვის ჩანს დამახასიათებელი).

§ 170. შიგლეობისაგან ნაწარმოები ფორმები. 1) პირობით-ნატვრითი. აწმყოსა და ნამყოს მიმლეობისაგან -ანი ნაწილაკის საშუალებით იწარმოება პირობით-ნატვრითი, რომელიც გამოხატავს სასურველ (და არა რეალურ) პირობას (ე. ი. ისეთ პირობას, რომელიც რეალურად არ არსებობს, მაგრამ რომ არსებულებიყო, მასზე დამოკიდებული სხვა მოქმედება შესრულდებოდა)¹; გაიჩნევა:

¹ ასეთ ფორმას უწოდებენ ზოგჯერ „არარეალურ (ირრეალურ) პირობითს“ (იხ. Л. Ж и р к о в, Авар.-рус. сл., გვ. 157; А. А. Б о ж а р е в, Сянтаявсис авар. яз., გვ. 276). ტერმინს „პირობით-ნატვრითს“ („условно-желательное“) პ. უსლარი ხმარობს (Авар. яз., გვ. 224).

ა) პირობით-ნატვრითი აწმყო (აწმყოს დროის მიმღეობისაგან ნაწარმოები), რომელსაც მომავლის გაგებაც შეიძლება ჰქონდეს:

ყოტულებ-ანი „რომ კრიდეს“, „რომ გაკრიდეს“ (← მიმღ. აწმ. ყოტულებ-ბ), ჰაბულებ-ანი „რომ აკეთებდეს“, „რომ გააკეთებდეს“ (← მიმღ. აწმ. ჰაბულებ-ბ), ვაჭუნევე-ანი „რომ მოდიოდეს“, „რომ მოვიდოდეს“ (← მიმღ. აწმ. ვაჭუნე-ვ...);

ბ) პირობით-ნატვრითი ნამყო (ნამყო დროის მიმღეობისაგან ნაწარმოები):

ყოტარაბ-ანი „რომ გაეკრა“ (← მიმღ. ნამ. ყოტარა-ბ), ჰაბურაბ-ანი „რომ გაეკეთებინა“ (← მიმღ. ნამ. ჰაბურა-ბ), ვაჭარავე-ანი „რომ მოსულიყო“ (← მიმღ. ნამ. ვაჭარა-ვ)...

სათანადო ფორმასთან თავისი შინაარსით დაკავშირებულია მეორე ზმნური ფორმა, რომელიც მყოფადისაგან არის ნაწარმოები -ან ნაწილაკით (პირობ.-შედევობითი ჰაბილა-ან „გავაკეთებდი“).

საილუსტრაციო მაგალითები:

ვაჭუნევე-ანი [← მიმღ. აწმ. ვ-აჭუნე-ვ], მაჩინაან დიცაა ჰაჲ დას „რომ მოდიოდეს (რომ მომყვებოდეს), მოვიყვანდი (შევირთავდი) მე ამ ქალიშვილს“¹; შდრ.: ვაჭარავე-ანი [← მიმღ. ნამ. ვ-აჭარა-ვ], მაჩინაან დიცაა ჰაჲ დას „რომ მოსულიყო (გამომყოლოდა), მოვიყვანდი (შევირთავდი) მე ამ ქალიშვილს“...

მუნ როყოვე ვუკუნევე-ანი [← მიმღ. აწმ.], ღუნ ხურივე ინაან „შენ საბლში რომ იქნებოდე, მე ყანაში წავიდოდი“...

ჟაყა ხინაბ ყო ბუკარაბ-ანი [← მიმღ. ნამ.], ნიჟ მაჭარდე ინაან „დღეს თბილი დღე რომ ყოფილიყო, ჩვენ შთაში წავიდოდით“²... დუცაა ჰებ ჰაალტი ჰაბურაბ-ანი [← მიმღ. ნამ.], ლ'აიკ ბუკინაან „შენ რომ ეს საქმე გაგეკეთებინა, კარგი იქნებოდა“...

იგივე ფორმა შეიძლება იხმარებოდეს დამოუკიდებლადაც. ასეთ შემთხვევაში იგი გამოხატავს ძლიერს ნატვრას, სურვილს: ვაჭინევე-ანი დოვ „ნეტავ მოვიდოდეს ის!“ („რომ მოვიდოდეს ის!“)...

2) ნამიმღეობარი მასდარი. მასდარის ფორმა, რომელსაც ჩვენ აქამდის ვიცნობთ (§ 165), დროულ გაგებას მოკლებულია; მას-

¹ П. У с х а р, Авар. яз., გვ. 224, § 183.

² М. С а н д о в, Авар мац]. грам., II, გვ. 99.

თან, იგი ზმნის ფუძისაგან იწარმოება. მასდარის ფორმა შეიძლება ვაწარმოოთ მიმღეობისაგანაც. ასეთი ფორმა მასდარისა გარჩეული იქნება დროთა ნიხედვით შესაბამისად მიმღეობის დროისა.

მიმღეობისაგან მასდარს აწარმოებს -ლ'ი სუფიქსი, ე. ი. იგივე სუფიქსი, რაც—აბსტრაქტულ არსებით სახელებს (შდრ.: ვაცა „ძმა“ → ვაცა-ლ'ი „ძმობა“... — იხ. § 106). ამავე სუფიქსით ნაწარმოები ნამიშღეობარი მასდარიც არსებითად აბსტრაქტული არსებითი სახელია;

შდრ.:

ა) მიმღ. აწმ. ბ-უკუნე-ბ „მყოფი“, ბ-აქუნე-ბ „მომავალი“, ყოტულე-ბ „მკრელი“, ბ-იჩულე-ბ „გამყიდველი“... → მასდ. აწმ. ბ-უკუნე-ბ-ლ'ი „მყოფობა“, ბ-აქუნე-ბ-ლ'ი „მომავლობა“, ყოტულე-ბ-ლ'ი „მკრელობა“, ბ-იჩულე-ბ-ლ'ი „გამყიდველობა“...

ბ) მიმღ. მყოფ. ბ-უკინე-ბ, ბ-აქინე-ბ, ყოტილე-ბ, ბ-იჩილე-ბ... → მასდ. მყოფ. ბ-უკინე-ბ-ლ'ი, ბ-აქინე-ბ-ლ'ი, ყოტილე-ბ-ლ'ი, ბ-იჩილე-ბ-ლ'ი...

გ) მიმღ. ნამ. ბ-უკარა-ბ, ბ-აქარა-ბ, ყოტარა-ბ, ბ-იჩარა-ბ... → მასდ. ნამ. ბ-უკარა-ბ-ლ'ი, ბ-აქარა-ბ-ლ'ი, ყოტარა-ბ-ლ'ი...

სათანადო კლას-ნიშანი და რიცხვის ნიშანი (პრეფიქსიცა და სუფიქსიცა) მიმღეობას უცვლელად გაჰყვება მისგან ნაწარმოებ მასდარში: ვ-უკარა-ვ, ღ-იკარა-ღ, ბ-უკარა-ბ „ნამყოფი“, რ-უკარა-ლ „ნამყოფნი“ → ვ-უკარა-ვ-ლ'ი, ღ-იკარა-ღ-ლ'ი, ბ-უკარა-ბ-ლ'ი, რ-უკარა-ლ-ლ'ი „ნამყოფობა“...

ემენ როყოვ ვ-უკუნე-ვ-ლ'ი [← მიმღ. აწმ.] ლ'ალიში დღუდა „მამის (ზედმიწ. მამა) სახლში მყოფობა იცი შენ?“ (ე. ი. „იცი შენ, რომ მამა სახლშია?“)... დღუცა ჩუ ბ-იჩულე-ბ-ლ'ი [← მიმღ. აწმ.] ლ'ალა დიდა „შენ მიერ ცხენის (ზედმიწ. ცხენი) გამყიდველობა (ე. ი. შენ რომ ცხენს ჰყიდი, ცხენის გამყიდველი ხარ) ვიცი მე“... მუნ ახიტა ვ-უკარა-ვ-ლ'ი [← მიმღ. ნამ.] დიდა ლ'არაბანი, დუნგი ვაქინაან „შენი (ზედმიწ. შენ) ბალში ნამყოფობა (ე. ი. შენ რომ ბალში იყავი) რომ მცოდნოდა, მეც მოვიდოდი“¹.

§ 171. მიმღეობის ხმაკება ზმნის (შემასმენლის) როლში. მიმღეობა წინადადებაში ჩვეულებრივ ზედსართავი სახელის როლში გამოდის. მაგრამ, გარდა ატრიბუტული ფუნქციისა, მას პრედიატიული ფუნქციაც შეიძლება ჰქონდეს: გამოიყენება ზმნის მნიშვნელობით (შემასმენლის როლში). ჯერ კიდევ პ. უსლარი

¹ П. Услар, Анар. яз., გვ. 153.

აღნიშნავდა, რომ „ხუნძურ ენაში მიმღეობა იხმარება მრავალს ისეთ შემთხვევაში, როცა რუსულში ზმნა უნდა ვიხმაროთ... არავითარი განსხვავება მნიშვნელობის მიხედვით. არ გვექნება, ვიტყვი: დირ ვაცა როყოვ ვუგო — „ჩემი ძმა სახლში არის“ — თუ: დირ ვაცა როყოვ ვუგევ¹ — „ჩემი ძმა სახლში მყოფი“...

ზმნის ნაცვლად (მის პარალელურად) მიმღეობის ხმარების შესაძლებლობას სათანადო შემთხვევებში გარკვეული სტილისტიკური ნიუანსი უნდა განსაზღვრავდეს². ზოგჯერ მიმღეობასთან შეიძლება გამოტოვებულიც იყოს მეშველი ზმნა (ბუგო „არის“), რომელთანაც ერთად იგი შედგენილ შემასმენელს შეადგენს (კერძოდ, ანდა-ზებში: ვებ³ ვოტაარასაჲ ჰოჲგი ბოტჲულებ „მწყემსის მოყვარულს [მოყვარულისათვის] ძაღლიც საკვარელია“...).

მაგრამ არის შემთხვევები, როცა მიმღეობის ხმარებას შემასმენლის როლში სრულიად გარკვეული წესი აქვს. კითხვითს წინადადებაში, თუ კითხვას გამოხატავს შემასმენელი, მაშინ შემასმენლის როლში გვექნება ზმნა კითხვითი ნაწილაკით -იშა (§ 187); მაგრამ თუ კითხვა გამოიხატება წინადადების სხვა რომელიმე წევრით (სპეციალური კითხვითი სიტყვით ან კითხვით-ნაწილაკიანი სხვა სიტყვით), მაშინ ზმნას, როგორც წესი, შესაბამისი დროის მიმღეობა შეეცვლის; შდრ: დურ ვაცა ვაჭან-იშა „შენი ძმა მოვიდა-ა?“³ (აქ კითხვას გამოხატავს ზმნა) — დურ ვაცა-იშა ვაჭარავ „შენი ძმა-ა მოვიდა?“ (აქ კითხვას გამოხატავს „ძმა“, რომელსაც კითხვითი ნაწილაკი ახლავს; შემასმენლის როლში მიმღეობაა: ვაჭარავ „მოსული“) ან: დურ ვაცა ქიდა ვაჭარავ „შენი ძმა როდის მოვიდა?“ (აქ კითხვას გამოხატავს სპეციალური კითხვითი სიტყვა: ქიდა „როდის“. ამიტომ შემასმენლის როლში აქაც მიმღეობაა); სხვა მაგალითები: მუნ ქიე ვუქარავ „შენ სად იყავი (ზედმიწ. ნამყოფი)?“ დუცაა შიბ ჰაბულებ „შენ რას აკეთებ (ზედმიწ. მკეთებელი)?“ ნოეოცაა ჟაყა საუნდულ სურათ ბაჯარაბ „თქვენ დღეს სკოლაში რის სურათი დახატეთ (ზედმიწ. დახატული)?“ და ა. შ.

§ 172. მარტივ ძირითად და ნაწარმოებ ფორმათა სამართო ხმება. ყველაფერი, რაც აქამდის იყო ნათქვამი ნაწარმოებ ფორმათა ძირითად ფორმებთან მიმართების შესახებ, შეიძლება შევაჯამოთ შემდეგი სქემის სახით:

¹ П. Усхар, Авар. аз., გვ. 149, § 139.

А. Бокаров, Сиктакисе авар. аз., თავი IX, გვ. გვ. 69—80.

³ -იშა კითხვით ნაწილაკს თარგმანში ძვ. ქართულის -ა ნაწილაკით გადმოცემთ.

- 1) აწმცყო ყოტ-უ-ლა → $\left\{ \begin{array}{l} \text{ნამ. უსრ.} \\ \text{ამს. აწმ.} \end{array} \right.$ ყოტ-უ-ლა-ან¹
 მიმღ. აწმ. ყოტ-უ-ლ-ე-ბ → ყოტ-უ-ლ-ე-ბ-ან¹
- 2) მყოფადი ყოტ-ი-ლა → $\left\{ \begin{array}{l} \text{პირობ.-შედევს.} \\ \text{მიმღ. მყოფ.} \end{array} \right.$ ყოტ-ი-ლა-ან
 ყოტ-ი-ლ-ე-ბ → $\left\{ \begin{array}{l} \text{პირობ.-ნატვრ.} \\ \text{ნამიმღ. მასღ.} \end{array} \right.$ ყოტ-ი-ლ-ე-ბ-ლ¹
 ნამიმღ. მასღ. მყოფ. ყოტ-ი-ლ-ე-ბ-ლ¹
- 3) ნამცყო ყოტ-ანა → $\left\{ \begin{array}{l} \text{პირობ.} \\ \text{ნატვრ.} \\ \text{მიმღ. ნამ.} \end{array} \right.$ ყოტ-ანა-ნი → ყოტ-ან-ნი-ანი
 ყოტ-ან-ნი-ანი → $\left\{ \begin{array}{l} \text{დათბობ.} \\ \text{პირობ.-ნატვრ.} \\ \text{ნამიმღ. მასღ.} \end{array} \right.$ ყოტ-ან-ნი-ანი-ანი
 ნამიმღ. მასღ. ნამ. ყოტ-ან-ნი-ანი-ანი
- 4) მრძანებითი (II კ.)
 ყოტ-ე → $\left\{ \begin{array}{l} \text{კავშირებ. I} \\ \text{კავშირებ. II} \end{array} \right.$ ყოტ-ე-გი
 ყოტ-ე-რა-ბ
- 5) ამსოლუტივი ნამ. ყოტ-უ-ნ
- 6) ინფინიტივი
 ყოტ-ი-ღე → მრძანებ. I კ. ყოტ-ი-ზ-ინ
 ყოტ-ი

¹ ყოველი ახალი სუფიქსი ნაწარმებ ფორმაში აწყობილია შავად.

შენიშვნა 1. სქემაში წარმოდგენილია ზმნის ფორმები უღვლილების მხოლოდ ერთი ტიპის მიხედვით: განსხვავება უღვლილების ტიპების მიხედვით თავს იჩენს ძირითად (და არა ნაწარმოებ) ფორმათა შორის (§ 160).

შენიშვნა 2. სქემაში მიმღეობის ფორმები მოცემულია მხოლოდ ერთ-ერთი კლასის (III კლ.) ნიშნით (-ბ), თუმცა, როგორც ვიცით, მის ადგილას შესაძლოა გვექონდეს სხვა კლას-ნიშნებიცა და მრავლ. რიცხვის ნიშანიც.

შენიშვნა 3. ინფინიტივი მასდართან ერთად აქ ცალკე წყებაშია შეტანილი. ორივე ეს ნაკვთი შეიძლებოდა მყოფადთან ერთად გაგვეერთიანებინა, რაკი მათ საერთო თემატური ხმოვნები აქვთ.

შენიშვნა 4. ზოგი ნაწარმოები ფორმა, რომელიც ამ სქემაში არაა შეტანილი, განხილული იქნება ქვემოთ ცალკე (§§ 175, 184).

§ 173. ზმნის უარყოფითი ფორმები. ზმნის უარყოფით ფორმათა წარმოების პრინციპი სინთეზურია: უარყოფითი ნაწილაკები სუფიქსების როლში გვევლინება. მაშასადამე, ამ მხრივ, ხუნძურში სულ სხვა მდგომარეობაა, ვინემ ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში, სადაც უარყოფით ფორმათა წარმოება ანალიზურია და არსებითად ნაწილაკების საკითხია (უარყოფითი ნაწილაკები აქ დადებით ფორმებს უძღვის საჭიროებისამებრ: აკეთებს — არ აკეთებს, გააკეთებს — არ გააკეთებს...).

ხუნძურში უარყოფითი წარმოება ფორმათა საკუთარ სისტემას ქმნის და ცალკე განხილვას საჭიროებს (ხუნძური ამ მხრივ აფხაზურს მოგვაგონებს).

სინთეზურთან ერთად შეიძლება გვექონდეს ანალიზური უარყოფითი ფორმებიც. მაგრამ ასეთ წარმოებას არც ისე ხშირად ვხვდებით. ხმარების მიხედვით სინთეზური (ორგანული) წარმოებაა გაბატონებული.

უარყოფით ფორმათა საწარმოებლად ხუნძურში გვაქვს სუფიქსები: -რო, -ჰო, -გე.

ამათგან -რო აწარმოებს უარყოფით აწმყოსა და მყოფადს, -ჰო — უარყოფით ნამყოს, -გე — უარყოფით ბრძანებითს (II პ.) ანუ აკრძალვითს.

უარყოფით ნაკვთთა სისტემაში ეს უარყოფითი ერთეულებია ძირითადი: დანარჩენები მათგან იწარმოება. ზოგი უარყოფითი

ფორმა (კერძოდ, ინფინიტივისა, მასდარისა და ნატკრითისა) მხოლოდ აღწერითად შეიძლება ვაწარმოოთ.

განვიხილოთ უარყოფითი ფორმები ამოსავალ ფორმებთან მიმართებაში.

ორი უარყოფითი ნაკვთი ამოსავლად იყენებს დადებითი წარმოების იმავე ერთეულებს; ესენია: უარყოფითი აწმყო (← დადებითი აწმყო) და უარყოფითი მყოფადი (← დადებითი მყოფადი); შდრ.:

ა) აწმყო დადებითი — აწმყო უარყოფითი:

ყოტულა „ჭრის“ — ყოტულა-რო „არ ჭრის“, ჰაბულა „აკეთებს“ — ჰაბულა-რო, ბეცაულა „აქებს“ — ბეცაულა-რო, ქვანალა „ქა:ს“ — ქვანალა-რო, ლ'ალა „იცის“ — ლ'ალა-რო, ტოლა „აძლევს“ — ტოლა-რო, ბაქუნა „მოდის“ — ბაქუნა-რო, უნა „მიდის“ — უნა-რო...

ბ) მყოფადი დადებითი — მყოფადი უარყოფითი:

ყოტილა „გაჭრის“ — ყოტილა-რო „არ გაჭრის“, ჰაბილა „გააკეთებს“ — ჰაბილა-რო, ბეცაილა „შეაქებს“ — ბეცაილა-რო, ქვანალა „შექამს“ — ქვანალა-რო, ლ'ალა „ეცოდინება“, „გაიგებს“ — ლ'ალა-რო, ტყელა „მისცემს“ — ტყელა-რო, ბაქინა „მოვა“ — ბაქინა-რო, ინა „წავა“ — ინა-რო...

ამრიგად, უარყოფითი აწმყოსა და უარყოფითი მყოფადის საწარმოებლად დადებითი წარმოების იმავე ერთეულთა მზამზარეულ ფორმებს დაერთვის უარყოფითი -რო სუფიქსი. სხვა უარყოფითი ნაკვთებიც რომ ასევე იყოს დადებითი წარმოების იმავე ერთეულებზე დამოკიდებული, მაშინ უარყოფით ფორმათა წარმოების საკითხი უარყოფითი სუფიქსებით ამოიწურებოდა, მაგრამ, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ყოველთვის ეს ასე არ არის. შდრ.:

გ) ნამყო დადებითი — ნამყო უარყოფითი:

ყოტანა „გაჭრა“ — ყოტი-ჰო „არ გაჭრა“, ჰაბუნა „გააკეთა“ — ჰაბი-ჰო, ბეცანა „აქო“ — ბეცაი-ჰო, ქვანალა „შექამა“ — ქვანა-ჰო, ლ'ანა „გაიგო“, „იცოდინა“ — ლ'ა-ჰო, ტყუნა „მისცა“ — ტყე-ჰო, ბაქანა „მოვიდა“ — ბაქინ-ჰო, ანა „წავიდა“ — ინ-ჰო, ბუკანა „იყო“ — ბუკინჰო, ბუსანა „დაბრუნდა“ — ბუსაინ-ჰო...

როგორც ნანყოს დადებით და უარყოფით ფორმათა შეპირისპირებებიდან ჩანს, არც დაბოლოება (-ნა) და არც წინამავალი თემატური ხმოვანი (ა || უ) ნამყოსი მის უარყოფით ფორმაში -ჰო სუ-

ფიქსის წინ არ დაჩნდება. ამრიგად, დადებითი ნამყოს ფორმა არ არის ამოსავალი უარყოფითი ნამყოს წარმოებისათვის.

უარყოფითი ნამყოს ამოსავალი ფორმა (რომელსაც ვიღებთ -ჟო სუფიქსის ჩამოცილებით) ემთხვევა მასდარის ფორმას; შდრ.: ყოტი-ჟო „არ გაქრა“—ყოტი „ქრა“, ჰაბი-ჟო „არ გააკეთა“—ჰაბი „კეთება“, ბე(ვაი)-ჟო „არ აქო“—ბეცაი „ქება“... ბაჟინ-ჟო „არ მოვიდა“—ბაჟინ „მოსვლა“, ინ-ჟო „არ წავიდა“—ინ „წასვლა“, ბუკინ-ჟო „არ იყო“—ბუკინ „ყოფნა“, ბუსაინ-ჟო „არ დაბრუნდა“—ბუსაინ „დაბრუნება“... მასთან, ის განსხვავება, რაც თავს იჩენს მასდარის წარმოებისას უღვლილების ტიპების მიხედვით (-ი || -ინ: ყოტ-ი „ქრა“... || ბაჟ-ინ „მოსვლა“... — § 165), შესაბამისად დაჩნდება უარყოფით ნამყოშიც -ჟო სუფიქსის წინ (შდრ. ყოტ-ი-ჟო „არ გაქრა“...—ბაჟ-ინ-ჟო „არ მოვიდა“...). ერთადერთ სხვაობას ამ მხრივ იძლევა ბოლომზომიანი ფუძეები, რომელთაც მასდარის ნიშნად დაერთვის -ჟ (← ი): ეს -ჟ უარყოფით ნამყოში -ჟო სუფიქსის წინ არა ჩანს; შდრ.: ქვანა-ჟო „არ შექამა“—ქვანა-ჟ „ქამა“, ჯვა-ჟო „არ დაწერა“—ჯვა-ჟ „წერა“, ჰვა-ჟო „არ მოკლა“—ჰვა-ჟ „მოკლა“, ლ'ა-ჟო „არ გაიგო“, „არ იცოდინა“—ლ'ა-ჟ „იცოდნა“, ტოლო-ჟო „არ შეკაზმა“—ტოლო-ჟ „შეკაზმა“ და ა. შ. უნდა ვიფიქროთ, ჟ დაკარგულია (ჩვენარდნილია) უარყოფით ნამყოში -ჟო სუფიქსის წინ: ქვანა-ჟო (← ქვანა-ჟო) „არ შექამა“, ჯვა-ჟო (← ჯვა-ჟო) „არ დაწერა“ და ა. შ. (როგორც ეს ხდება ინფინიტივის ფორმებში: ჰვა-ზე ← ჰვა-ჟ-ზე „მოკლა“... ფუ-ზე ← ფუ-ჟ-ზე „შებერვა“...—§ 153; აგრეთვე მყოფადის ფორმებში: ჰვა-ლა ← ჰვა-ჟ-ლა „მოკლავს“... ფუ-ლა ← ფუ-ჟ-ლა „შეუბერავს“...—§ 156).

დ) ბრძანებითი (II კ.) დადებითი — ბრძანებითი (II კ.)
უარყოფითი:

ყოტ-ე „გაქერ!“—ყოტუ-გე „არ გაქრა!“ ჰაბ-ე „გააკეთე!“—ჰაბუ-გე! ბოს-ე „აიღე!“—იყიდე!“—ბოსუ-გე! ჰვა-ჟ „დაწერე!“—ჰვა-გე! ჰვა-ჟ „მოკალ!“—ჰვა-გე! ტჟ-ე „მიეცე!“—ტჟო-გე! ტ-ე „დაასხი“—ტო-გე! ბაჟ-ა „მოდი!“—ბაჟუნ-გე! ბუკ-ა „იყავ!“—ბუკუნ-გე!..

როგორც შეპირისპირებიდან ჩანს, არც უარყოფითი ბრძანებითისათვის არის ამოსავალი დადებითი წარმოების იგივე ერთეული (ისევე, როგორც არც უარყოფითი ნამყოს წარმოებისათვის — დადებითი ნამყო. — ინ. ზემოთ).

უარყოფითი ბრძანებითისათვის ამოსავალია დადებითი აწმყო¹. თუ უარყოფით ბრძანებითს ჩამოვაშორებთ მაწარმოებელ -გე სუფიქსს, მივიღებთ დადებით აწმყოს ფორმას, რომელსაც ეკლება დაბოლოება (პირველი უღვლილების ზმნებში) ან დაბოლოების მხოლოდ ბოლოკიდური ხმოვანი (მეორე უღვლილების ზმნებში). თემატური ხმოვნები აწმყოსი უცვლელად მეორდება უარყოფით ბრძანებითშიც; შდრ.: ყოტ-უ-გე „ნუ ქრი!“, „არ გაქრა!“ — ყოტ-უ-ლა „ქრის“, ჰაბ-უ-გე „ნუ აკეთებ!“ — ჰაბ-უ-ლა „აკეთებს“, ბოს-უ-გე „ნუ იღებ!“ „ნუ ყიდულობ!“ — ბოს-უ-ლა „იღებს“, „ყიდულობს“, ტ-ო-გე „ნუ მისცემ!“ — ტ-ო-ლა „აძლევს“, თ-ო-გე „ნუ დატოვებ!“ (კუდივებ ნუხევი თოგე, ინსაულ ჰობოლგი თოგე „დიდ გზასაც ნუ დატოვებ, მამის ყონაღსაც ნუ დატოვებ!“ [„ნუ დააგდებ ძველსა გზასა, ნუცა ძველსა მეგობარსა!“] — თ-ო-ლა „ტოვებს“, ტ-ო-გე „ნუ დაასხამ!“ — ტ-ო-ლა „ასხამს“... ბაჰ-უ-ნ-გე „ნუ მოდიხარ, ნუ მოხვალ!“ — ბაჰ-უ-ნა „მოდის“, უ-ნ-გე „ნუ მიდიხარ, ნუ წახვალ!“ — უ-ნა „მიდის“, ლ'უჰ-უ-ნ-გე „ნუ შედიხარ!“ „ნუ შეხვალ!“ — ლ'უჰ-უ-ნა „შედის“... (ბოლოხმოვიანი ფუძეებს თემატური ხმოვანი არც აწმყოში ექნებათ და არც უარყოფით ბრძანებითში; შდრ.: ჰვა-გე „ნუ მოკლავ!“ — ჰვა-ლა „კლავს“, ჰვა-გე „ნუ დაწერ!“ — ჰვა-ლა „წერს“... ტოლო-გე „ნუ შეკაზმავ!“ — ტოლო-ლა „კაზმავს“...).

ამრიგად, აწმყოს, მყოფადის, ნამყოსა და ბრძანებითის უარყოფითი ფორმები ამოსავლად იყენებენ დადებითი წარმოების სხვადასხვა ფორმებს: აწმყო უარყ. ← აწმყო დადებ., მყოფადი უარყ. ← მყოფადი დადებ., ნამყო უარყ. ← მასდარი დადებ., ბრძანებითი უარყ. (აკრძალვითი) ← აწმყო დადებ.

აღნიშნული უარყოფითი ერთეულებისაგან იწარმოება დანარჩენი უარყოფითი ერთეულები იმავე სუფიქსების დართვით, რასაც შესაბამისი დადებითი წარმოების ერთეულები დაირთავენ. ასე მაგალ., უარყოფითი ნამყო უსრული ისევე იწარმოება უარყოფითი აწმყოსაგან, მასთან, იმავე საწარმოებელი -ან სუფიქსით, როგორც დადებითი ნამყო-უსრული — დადებითი აწმყოსაგან; შდრ.: აწმყო დადებ. ყოტულა „ქრის“ → ნამყო უსრ. დადებ. ყოტულა-ან „ქრიდა“... — აწმყო უარყ. ყოტულა-რო „არ ქრის“ → ნამყო უსრ. უარყ. ყოტულა-რო-ან. ასეთი პარალელიზმი დადებით და უარყოფით სხვა ერთეულთა შორისაც დასტურდება (იხ. ქვ.).

¹ შდრ. ქართულში: აკეთებ (აწმყო) — ნუ აკეთებ!

ა) უარყოფითი აწმყოსაგან იწარმოება: უარყოფითი ნამყო უსრული, აწმყოს აბსოლუტივი. აწმყოს მიმღეობა და — ამ უკანასკნელის მეშვეობით — პირობით-ნატვრითი აწმყო, ნამიმღეობარი მასდარი აწმყოსი; შდრ.:

[აწმყო დადებ. ყოტ-უ-ლა „ჭრის“ →] აწმყო უარყ. ყოტულა-რო¹ „არ ჭრის“ → ნამყო უსრ. უარყ. ყოტულა-რო-ან, აბსოლუტ. აწმყო უარყ. ყოტულა-რო-გო, მიმღ. აწმყო უარყ. ყოტულა-რ-ე-ბ-→ პირობ.-ნატვრ. აწმყო უარყ. ყოტულა-რ-ე-ბ-ანი, ნამიმღ. მასდ. აწმყო უარყ. ყოტულა-რ-ე-ბ-ლ'ი.

შენიშვნა. მიმღეობის საწარმოებელი -ე-ბ (ცვალებადი კლას-ნიშნებითა და რიცხვის ნიშნით: -ე-ვ, -ე-ჟ, -ე-ბ; -ე-ლ) სუფიქსის დართვა იწვევს ამოსავალი ფორმის (კერძოდ, უარყოფითობის სუფიქსის) ბოლოკიდური ხმოვნის მოკვეცას: ყოტულა-რო „არ ჭრის“ → ყოტულა-რ-ე-ბ (← ყოტულ-რო-ე-ბ) „არმჭრელი“ (შდრ. დადებითი წარმოებისას: ყოტულა „ჭრის“ ← ყოტულ-ე-ბ [← ყოტულა-ე-ბ] „მჭრელი“ — იხ. § 168). ასევე ხდება უარყოფითი მყოფადისა და უარყოფითი ნამყოს მიმღეობაშიც (იხ. ქვ.).

ბ) უარყოფითი მყოფადისაგან იწარმოება: უარყოფითი პირობით-შედევობითი. მიმღეობა მყოფადისა და — ამ უკანასკნელის მეშვეობით — ნამიმღეობარი მასდარი მყოფადისა; შდრ.:

[მყოფადი დადებ. ყოტ-ი-ლა „გაჭრის“ →] მყოფადი უარყ. ყოტილა-რო „არ გაჭრის“ → პირობ.-შედევობ. უარყ. ყოტილა-რო-ან, მიმღ. მყოფ. უარყ. ყოტილა-რ-ე-ბ → ნამიმღ. მასდ. მყოფ. უარყ. ყოტილა-რ-ე-ბ-ლ'ი.

გ) უარყოფითი ნამყოსაგან იწარმოება: უარყოფითი აბსოლუტივი ნამყოსი, პირობითი და — ამ უკანასკნელის მეშვეობით — დათმობითი; აგრეთვე: მიმღეობა ნამყოსი და — ამ უკანასკნელის მეშვეობით — პირობით-ნატვრითი ნამყო, ნამიმღეობარი მასდარი ნამყოსი; შდრ.:

[მასდარი დადებ. ყოტი „ჭრა“ →] ნამყო უარყ. ყოტი-ჟო → აბსოლუტ. ნამ. უარყ. ყიტი-ჟო-გო, პირობ. უარყ. ყოტი-ჟო-ნი →

¹ ყოველი ახალი საწარმოებელი სუფიქსი ნაწარმოებ ფორმაში აწყობილია შავით.

დათმობ. უარყ. ყოტი-ჭო-ნი-გი; მიმღ. ნამ. უარყ. ყოტი-ჭ-ე-ბ → პირობ. ნატვრ. ნამ. უარყ. ყოტი-ჭ-ე-ბ-ანი, ნამიმღ. მასღ. ნამ. უარყ. ყოტი-ჭ-ე-ბ-ლ'ი.

შენი შენა 1. აბსოლუტივი ნამყოსი უარყოფითის წარმოგებისას, როგორც სქემიდან ჩანს, იყენებს უარყოფით ნამყოს: ყოტი-ჭო „არ გაქრა“ → ყოტი-ჭო-გო „არ გაქრა-რა“ (დაირთავს -გო ნაწილაკს ისევე, როგორც აწმყოს აბსოლუტივი დადებითი [ყოტულა-გო „ჭრის-რა“], და უარყოფითიც [ყოტულა-რო-გო „არ ჭრის-რა“]; ეს მაშინ, როდესაც დადებითის წარმოგებისას ნამყოს აბსოლუტივს საკუთარი საწარმოებელი ფორმანტი აქვს (რომელიც უშუალოდ ზმნის ფუძეს დაერთვის): ყოტ-უ-ნ „გაქრა-რა“... (§ 158).

შენი შენა 2. სამივე დროის (აწმყოს, მყოფადისა და ნამყოს) უარყოფით მიმღეობას ერთი და იგივე -ე-ბ სუფიქსი აწარმოებს (ყოტულარ-ე-ბ, ყოტილარ-ე-ბ, ყოტი-ე-ბ) მაშინ, როდესაც ეს სუფიქსი დადებითის წარმოგებისას მიოლოდ აწმყოსა და მყოფადის მიმღეობისათვის არის დამახასიათებელი და უცხოა ნამყოს მიმღეობისათვის: ამ უკანასკნელს -რა-ბ სუფიქსი აწარმოებს (შდრ. ყოტულ-ე-ბ, ყოტილ-ე-ბ, მაგრამ ყოტ-რა-ბ.—§ 168). თუ რით შეიძლება აიხსნას მიმღეობის ფორმათა უნიფიცირება უარყოფითის წარმოგებისას ამის შესახებ იხ. ქვემოთ (§ 174).

ღ) უარყოფითი ბრძანებითისაგან იწარმოება: კავშირებითის (I, II) უარყოფითი ფორმები; შდრ.;

[აწმყო დადებ. ყოტ-უ-ლა „ჭრის“ →] ბრძანებ. უარყ. ყოტ-უ-გე „ნუ 'გა'ჭრი!“ → კავშირებ. I უარყ. ყოტ-უ-გე-გი!; კავშირებ. II უარყ. ყოტ-უ-გე-ა-ა-ბ.

ინფინიტივს, მასდარსა და ნატვრითს, როგორც ზემოთ ითქვა, არ გააჩნიათ სინთეზურად ნაწარმოები უარყოფითი ფორმები. ამ ხარვეზს ისინი აღწერიითად ნაწარმოები ფორმებით ივსებენ (იხ. ქვ.).

უარყოფით ფორმათა აღწერითი წარმოება. ასეთ წარმოებას არც თუ ისე ხშირად ვხვდებით, მაგრამ მისი განხილვა მაინც საჭიროა მით უფრო, რომ ეს აღწერითი წარმოება ორიგინალურ სახეს იღებს.

მისი წარმოებისას საუღვლებელი ზმნა უცვლელად დგას ნამ-
ყოს აბსოლუტივში (დადებითი ფორმით), დამხმარე ზმნის როლში
გვევლინება უარყოფითი შინაარსის მქონე ზმნა გუტ-ი-ზე (← || გურ-
ტი-ზე), რომელიც ნაწარმოები ჩანს დამოუკიდებელი უარყოფითი
სიტყვისაგან: გურო „არა“; „არ არის“. გუტ-ი-ზე დამოუკიდებლად
არ გვხვდება. მაგრამ საუღვლებელ ზმნასთან მას მოეკოება ყველა
ის ფორმა, რაც დადებითი წარმოების ნაკვთებს შეიძლება ჰქონ-
დეს: ინფინიტ. გუტ-ი-ზე, მასდ. გუტ-ი, აწმყო გუტ-უ-ლა, მყოფ. გუ-
ტ-ი-ლა. ნამყო გუტ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. გუტ-უ-ნ, ბრძანებ. გუტ-ა
და ა. შ.), ოღონდ ეს დადებითი წარმოება აქ უარყოფითი შინაარ-
სისაა: ამას განსაზღვრავს ფუძის შინაარსი.

ამ დამხმარე უარყოფითი ზმნის სხვადასხვა ფორმების შეხა-
მებით საუღვლებელი ზმნის აბსოლუტივის ფორმასთან ვიღებთ
უარყოფითი შინაარსის შესაბამის ფორმებს: ინფ. ყოტუნ გუტიზე,
მასდ. ყოტუნ გუტი, აწმყო ყოტუნ გუტულა, აბსოლუტ. აწმყ. ყო-
ტუნ გუტულაგო, ნამყო უსრ. ყოტუნ გუტულაან, მიმღ. აწმ. ყო-
ტუნ გუტულებ... მყოფ. ყოტუნ გუტილა, პირობ.-შედეგ. ყოტუნ
გუტილაან, მიმღ. მყოფ. ყოტუნ გუტილებ, ნამყო ყოტუნ გუტანა,
პირობ. ყოტუნ გუტანი, დათმობ. ყოტუნ გუტანიგი, ნატვრ. ყოტუნ
გუტად, მიმღ. ნამ. ყოტუნ გუტარაბ... აბსოლუტ. ნამ. ყოტუნ გუ-
ტუნ, ბრძანებ. ყოტუნ გუტა, კავშირებ. I ყოტუნ გუტა-გი, კავ-
შირებ. II ყოტუნ გუტა-ა-აბ.

რაიმე რყევა ამგვარ წარმოებას არ ახასიათებს. ასეთი წარმო-
ება უარყოფითი ფორმებისა არაა აქტუალური: სათანადო ფორმები,
როგორც ზემოთაც გვქონდა აღნიშნული, იშვიათია¹.

§ 174. უარყოფით სუფიქსთა გენეზისისათვის. უარყოფით
ფორმებს, როგორც ვნახეთ (§ 173), აწარმოებს სამი სხვადასხვა
სუფიქსი: -რო, -ჰო, -გე. რა წარმოშობისაა ეს სუფიქსები?

როგორც ეს აღნიშნულია სპეციალურ ლიტერატურაში², -ჰო
სუფიქსის კავშირი უარყოფით მეშველ ზმნასთან ჰქეო „არ არის“
(§ 176) სარწმუნო ჩანს.

¹ ხუნძურ სასკოლო გრამატიკაში უარყოფით ფორმათა ასეთი წარმოება
მხედველობაში არცაა მიღებული.

სათანადო ფორმები (სინთეზურ ფორმებთან ერთად) მოჰყავს პ. უსლარს
(Авар. яз., გვ. 181, § 157).

² Л. Жирков, Авар.-рус. сл., გვ. 157.

-რო სუფიქსიც დამოუკიდებელი სიტყვისაგან უნდა მომდინარეობდეს, — ესეც უარყოფითი სიტყვისაგან; შდრ.: გურო „არა“ (§ 176).

ორივე ეს უარყოფითი სიტყვა (ჰ ე ჯ ო. გ უ რ ო) ძველად, უნდა ვივარაუდოთ, ენკლიტიკურად იხმარებოდა სათანადო დადებით ფორმებთან და ანიკებდა მათ უარყოფით შინაარსს, შემდეგ კი შერწყმია მათ. შერწყმისას ორივეს ერთნაირი ცვლილება განუცდია (ორივეს თავკიდური მარცვალი დაუკარგავს): ყოტი ჰეჟო → ყოტი-ჰო „არ გაჭრა“; ყოტულა გურო → ყოტულა-რო „არ კრის“, ყოტილა გურო → ყოტილა-რო „არ გაჭრის“.

ქარულ დიალექტში ეს უარყოფითი სიტყვა ამჟამადაც შეუწყმელად იხმარება სათანადო დადებით ფორმასთან: ყუტნა გურუ „არ კრის“ (გურუ ← გურო — იხ. § 22).

ამრიგად, უარყოფითი სუფიქსები -ჰო და -რო დამოუკიდებელი უარყოფითი სიტყვებისაგან არიან მიღებული.

რაც შეეხება -გე სუფიქსს, რომელიც უარყოფით ბრძანების აწარმოებს, ესეც დამოუკიდებელი სიტყვისაგან უნდა მომდინარეობდეს. ამ უარყოფითი სუფიქსის ბოლოკიდური ხმოვანი ჩვენს ყურადღებას წარმართავს -ე სუფიქსისაქენ, რომელიც ბრძანებითის დადებით ფორმას აწარმოებს (შდრ. ყოტ-ე „გაქერ!“), ხოლო მისი თანხმოვანითი ელემენტი უარყოფის აღმნიშვნელი ჩანს და უნდა უკავშირდებოდეს უარყოფით სიტყვას გურო (იხ. ზემოთ). თუ ეს ასეა, მაშინ -გე (-გ-ე) წარმოშობით თვითონ იქნება ბრძანებითის ფორმა უარყოფითი შინაარსისა (უარყოფის აღმნიშვნელი ფუძისეული გ თანხმოვანითა და ბრძანებითის -ე სუფიქსით).

უარყოფითი ბრძანებითი, როგორც ვნახეთ, იწარმოება დადებითი აწმყოსაგან (და არა დადებითი ბრძანებითისაგან). ეს გარემოება განსაზღვრავს მაწარმოებელში ორივე ზემოხსენებული კომპონენტის (უარყოფის აღმნიშვნელისა და ბრძანების აღმნიშვნელის) მონაწილეობას (რომ ამოსავალი ყოფილიყო დადებითი ბრძანებითი, მისგან უარყოფითი ბრძანებითის საწარმოებლად შეიძლებოდა საკმარისი ყოფილიყო მხოლოდ უარყოფის აღმნიშვნელი სუფიქსი: ბრძანების აღმნიშვნელი სუფიქსი თვით ამოსავალ ფორმაში გვექნებოდა).

ამრიგად, სამივე უარყოფითი სუფიქსი, რომელთაც დაირთავს ძირითადი უარყოფითი ნაკვთები, მიღებული ჩანს უარყოფითი სიტყვებისაგან, რომლებიც იხმარებოდა დადებითი წარმოების სათანადო ფორმებთან და ანიკებდა მათ უარყოფით შინაარსს: -რო ←

გურო, -ჰო ← ჰეჰო, -გე ← -გ-ე (შდრ. გურო, გუტიზე ← გურ-ტი-ზე).

ეგვევ შეიძლება ვივარაუდოთ ნაწარმოებ უარყოფით ნაკვეთა სრული ფორმანტების შესახებაც, რომლებიც შედგება ზემოაღნიშნული უარყოფითი სუფიქსებისაგან და მათზე დართული დადებით ნაკვეთთან საერთო სუფიქსებისაგან.

ნაწარმოებ უარყოფით ნაკვეთა სრული ფორმანტებიც უარყოფით სიტყვათა შესაბამისი მზა ფორმები უნდა იყოს წარმოშობით.

თუ ეს ასეა, მაშინ ყველა უარყოფითი ნაკვეთი (არის იგი ძირითადი თუ ნაწარმოები) ისტორიულად დადებითისაგან იქნება მიღებული, ხოლო საწარმოებელი ყველა ფორმანტი იქნებოდა უარყოფითი სიტყვის მზამხარეული ფორმა, შერწყმული დადებით ფორმებთან:

აწმ. უარყ. ყოტულა-რო „არ არის“ ← ყოტულა გურო; ასევე: აწმ. აბსოლუტ. უარყ. ყოტულა-რო-გო ← ყოტულა გურო-გო, ნამ. უსრ. უარყ. ყოტულა-რო-ან ← ყოტულა *გურო-ან¹, მიმღეობ. უარყ. აწმ. ყოტულა-რ-ე-ბ ← ყოტულა გურ-ე-ბ, პირობ. ნატვრ. აწმ. უარყ. ყოტულა-რ-ე-ბ-ანი ← ყოტულა გურ-ე-ბ-ანი, ნამიმღ. მასდ. აწმ. უარყ. ყოტულა-რ-ე-ბ-ლ'ი ← ყოტულა გურ-ე-ბ-ლ'ი;

მყოფ. უარყ. ყოტილა-რო „არ გაქრის“ ← ყოტილა გურო; ასევე: პირობ.-შედევობ. უარყ. ყოტილა-რო-ან ← ყოტილა *გურო-ან, მიმღ. მყოფ. უარყ. ყოტილა-რ-ე-ბ ← ყოტილა გურ-ე-ბ, ნამიმღ. მასდ. მყოფ. უარყ. ყოტილა-რ-ე-ბ-ლ'ი ← ყოტილა გურ-ე-ბ-ლ'ი;

ნამ. უარყ. ყოტი-ჰო „არ გაქრა“ ← ყოტი ჰეჰო; ასევე: აბსოლუტ. ნამ. უარყ. ყოტი-ჰო-გო ← ყოტი ჰეჰო-გო, პირობ. უარყ. ყოტი-ჰო-ნი ← ყოტი ჰეჰო-ნი, დათმობ. უარყ. ყოტი-ჰო-ნი-გი ← ყოტი ჰეჰო-ნი-გი, მიმღ. ნამ. უარყ. ყოტი-ჰ-ე-ბ ← ყოტი ჰეჰ-ე-ბ, პირობ.-ნატვრ. ნამ. უარყ. ყოტი-ჰ-ე-ბ-ანი ← ყოტი ჰეჰ-ე-ბ-ანი, ნამიმღ. მასდ. ნამ. უარყ. ყოტი-ჰ-ე-ბ-ლ'ი ← ყოტი ჰეჰ-ე-ბ-ლ'ი;

ბრძანებ. უარყ. ყოტუ-გე „ნუ 'გა'ქრი“ ← ყოტუ[ლა] *გ-ე; ასევე: კავშირებ. I უარყ. ყოტუ-გე-გი ← ყოტუ[ლა] *გ-ე-გი, კავშირებ. II უარყ. ყოტუ-გე-ჯ-ა-ბ ← ყოტუ[ლა] *გ-ე-ჯ-ა-ბ.

¹ უარყოფითი სიტყვის ისეთი ფორმები, რომლებიც რეალურად არაა დადასტურებული, აღნიშნული გვაქვს ვარსკვლავებით.

ამგვარი ვარაუდი გასაგებს ხდის ზოგ თავისებურებას, რაც უარყოფით ნაკვეთა წარმოებას ახასიათებს შესაბამის დადებით ერთეულებთან შედარებით. მხედველობაში გვაქვს, კერძოდ, შემდეგი ფაქტები (ჩვენთვის უკვე ცნობილი):

ა) დადებით ნამყოს აბსოლუტივს აწარმოებს -უ-ნ, ხოლო უარყოფით იმავე ერთეულს -გო (-ჟი-გო); შდრ.: ყოტ-უნ „გაქრა-რა“ — ყოტი-ჟო-გო „არ გაქრა-რა“...;

ბ) დადებითი ნამყოს მიმღობა იწარმოება -რა-ბ სუფიქსით, უარყოფითი — ე-ბ (-ჟი-ბ) სუფიქსით; შდრ.: ყოტა-რა-ბ „გაქრილი“ — ყოტი-ჟი-ბ „არგაქრილი“, „გაუქრელი“.

გ) დადებით ბრძანებითს ორი სხვადასხვა საწარმოებელი ფორმანტი აქვს (სხვადასხვა ზმნებში): -ე და -ა, ხოლო უარყოფითს — ერთად-ერთი: -ე (-გ-ე); შდრ.: ყოტ-ე „გაქერ!“ ვაჟ-ა „მოდი!“ — მაგრამ: ყოტუ-გე „ნუ 'გა'ქრი!“ ვაჟუნ-გე „ნუ მოხვალ!“...

აღნიშნული თავისებურებები უარყოფით ნაკვეთა წარმოებისა გასაგები იქნება, თუ ამოვალთ იმ დამხმარე უარყოფით სიტყვათა ფორმებიდან, რომლებიც შესაბამისი უარყოფითი ნაკვეთების საწარმოებელ სუფიქსებად ქცეულან; ასე:

ა) უარყოფით ნამყოს აბსოლუტივს აწარმოებს -გო (და არა -უ-ნ) იმიტომ, რომ ამოსავლად ნვარაუდვეი უარყოფითი სიტყვის აბსოლუტივს სწორედ ეს სუფიქსი შეეფერება: ჰეჟო-გო „არ არის-რა“ (ყოტი-ჟო-გო „არ 'გა'ქრა-რა“ ← ყოტი ჰეჟო-გო);

ბ) უარყოფითი ნამყოს მიმღობას დაერთვის -ე-ბ სუფიქსი (და არა -რა-ბ) იმიტომ, რომ შესაბამისი უარყოფითი სიტყვის მიმღობას სწორედ ეს სუფიქსი აქვს: ჰეჟი-ბ „არ მყოფი“ (ყოტი-ჟი-ბ ← ყოტი ჰეჟი-ბ);

გ) უარყოფითი ბრძანებითის საწარმოებელი ფორმანტი განსხვავებული ვერ იქნება სხვადასხვა ზმნებში, რაკი უარყოფითი ბრძანებითის სრული ფორმანტი ყველა ზმნაში წარმოშობით ერთი და იმავე უარყოფითი სიტყვის ბრძანებითის ფორმაა მისთვის შესაბამისი საწარმოებელი ფორმანტით (-ე); *გ-ე: ყოტუ-გე ← ყოტუ[ლა] გ-ე „ნუ 'გა'ქრი!“ და ამგვარადვე: ვაჟუნ-გე ← ვაჟუნ[ა] გ-ე „ნუ მოდიხარ!“ „ნუ მოხვალ!“.. (შდრ.: დადებ. ბრძან. ყოტ-ე „გაქერ!“ მაგრამ: ვაჟ-ა „მოდი!“).

შ ე ნ ი შ ვ ნ ა. უარყოფითი ბრძანებითის ფორმა საწარმოებელი ფორმანტის მხრივ ისევეა უნიფიცირებული, როგორც ბრძანებითის ფორმა კაუზატიურ ზმნებში; შდრ.: კაუზატიურ ზმნებს აწარმოებს დამხმარე ზმნა ჰაბიზე „კეთება“ (§ 159). ამიტომ კაუზა-

ტიურ ზმნათა ბრძანებითის ფორმა (ისევე, როგორც სხვა ნაკვეთებისა) შესაბამისია ამ დამხმარე ზმნის ბრძანებითის ფორმისა (ყოტიზაბ-ე ← ყოტიზე ჰაბ-ე „გააკეთებინე!“ „აიძულე გააკეთოს!“... — ბაჰინაბ-ე ← ბაჰინე ჰაბ-ე „აიძულე მოვიდეს!“)...

უარყოფითი წარმოების ისტორია ხუნძურში გასაგებს ხდის იმასაც, თუ რატომაა, რომ ამ ენაში უარყოფის მაწარმოებლები ბოლოსართებია: ეს ბოლოსართები, როგორც ვნახეთ, უარყოფით მეშველ ზმნათა ფორმებია სათანადო დადებით ფორმებთან შეხორცებული (და ფონეტიკურად შეცვლილი).

§ 175. თურქმენის ფორმები -ილა ნაწილაკით. -ილა ნაწილაკიან ნამყო დროის ფორმებს თურმეობითის მნიშვნელობა აქვთ. ეს ნაწილაკი შეიძლება დაერთოს ნამყო დროის როგორც დადებითს, ისე უარყოფით ფორმებს. ნაწილაკის დართვა იწვევს ამოსავალი ფორმის ბოლოკიდური ხმოვნის მოკვეცას.

ა) ნამყო დადებ. ყოტანა „გა'ჰრა“ — ნამყოს თურმ. დადებ. ყოტან-ილა „გა'ჰრა თურმე“, „გაუჰრია“...

ნამყო უარყ. ყოტიჰო „არ 'გა'ჰრა“ — ნამყოს თურმ. უარყ. ყოტიჰი-ილა „არ 'გა'ჰრა თურმე“, „არ გაუჰრია“...

ბ) ნამყო უსრ. დადებ. ყოტულაან „ჰრიდა“ — ნამყო უსრ. თურმ. დადებ. ყოტულაან-ილა „ჰრიდა თურმე“;

ნამყო უსრ. უარყ. ყოტულაროან „არ ჰრიდა“ — ნამყო უსრ. თურმ. უარყ. ყოტულაროან-ილა „არ ჰრიდა თურმე“.

-ილა ნაწილაკი შეიძლება გვეკონდეს მიმღეობასთანაც, როცა ეს უკანასკნელი შესაბამისი ზმნური ფორმის (შემასმენლის) როლში გამოდის (§ 171): ვუკარავ „ნამყოფი“ (= „იყო“) — ვუკარავ-ილა „ნამყოფი (= იყო) თურმე“, „ყოფილა“...

-ილა ნაწილაკიანი თურმეობითის ფორმები განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება ზღაპრებში. მაგალ.: ვუკანილა, ვუკინქილა ცო ფაჩაჰ, ფაჩაჰასაულ ლ'აბგო ვასგი ვუკანილა. შიბაბ: ყოდალ'ა ჰელ ინსულდე ტადე უნაანილა „ყოფილა, არ ყოფილა ერთი მეფე, მეფეს სამი ვაჟი ჰყოლია. ყოველ დღე ესენი მამასთან მიდიოდნენ თურმე“... ვილ'ანილა ავ, ვილ'ანილა, ჰემერავ ვილ'ანილა, დაჰავ ვილ'ანილა, ყასი ვილ'ანილა, ყად ვილ'ანილა, ნელ'ერ მეჰერ ცო თანილა, ჩიხარ მეჰერ კიგო თანილა, გვანზალ როხ'ალ ყოტანილა, შავანილა ავ ცო ზამანაჰალდასა... ცო როხ'ოვე „იარა თურმე მან,

იარა თურმე, სალამოს იარა თურმე დღისით იარა თურმე, ჩვენი ერთი მთა და ტოვა თურმე (გადაიარა თურმე), სხვისი. ორი მთა და ტოვა თურმე (გადაიარა თურმე), ულრანი ტყეები გადაკვეთა თურმე, ღრმა ხეობები შემოიარა თურმე, შეადწია თურმე ცოტა ხნის შემდეგ... ერთ ტყეში“... ახიტყე ხვადულაანილა ახ მას „ბალში და დიოდა თურმე ეს ქალიშვილი“...

შენიშვნა 1. -ილა ნაწილაკი დაერთვის მეშველ ზმნებს აწმყოშიც (ბუგო „არის“ — ბუგ-ილა „არის თურმე“; ჰეკო „არ არის“ — ჰეკ-ილა „არ არის თურმე“...) და ამ მეშველი ზმნებით ნაწარმოებ აღწერით ფორმებს (ყოტულე ბუგო „ჭრის“ — ყოტულე ბუგ-ილა „ჭრის თურმე“... ყოტულე ჰეკო „არ კრის“ — ყოტულე ჰეკ-ილა „არ კრის თურმე“...).

შენიშვნა 2. თურმეობითის გავება ნამყო დროში შეიძლება ჰქონდეს აღწერითად ნაწარმოებ ნამყო შედეგობითსაც (პერფექტს): ყოტუნ ბუგო „გაკეთებული აქეს“; „გაუკეთებია“ (§ 177).

§ 176. მთავალი ზმნები. გარჩეულია ორი მეშველი ზმნა (დადებითი შინაარსისა): ბ-ჟკო (შესაბამისად კლასებისა და რიცხვისა: ვ-უგო, მ-იგო ← მ-უგო, ბ-უგო; რ-უგო) და ბ-ჟკუნა (შესაბამისად კლასებისა და რიცხვისა: ვ-უკუნა, მ-იკუნა ← მ-უკუნა, ბ-უკუნა; რ-უკუნა). პირველი უფრო კონკრეტული მნიშვნელობისაა, მეორე — უფრო ზოგადი მნიშვნელობისა; შდრ.: ღირ ვაცო ვ-უგო როყოვ „ჩემი ძმა არის სახლში“ (ამ წუთას) — ღირ ვაცო ვ-უკუნა როყოვ „ჩემი ძმა არის სახლში“ (საერთოდ).

ბ-უკინე (აწმყო ბ-უკუნა) ზნის ფუძეა -უ-კ, ძირი — კ. ბ-უგო ზმნაში სხვა ფუძეა: კლას-ნიმნის ჩამოცილებით აქ გვრჩება -უ-გო, რომელშიც -გო არ უნდა შეადგენდეს მარტივი ფუძის კუთვნილებას: იგი წარმოშობით -გო ნაწილაკი ჩანს. თუ ეს ასეა, მაშინ ძირეული თანხმოვანი ამ ზმნაში არ გვექონია (კლას-ნიმნის მოსდევს მხოლოდ ხმოვანი ძირეული თანხმოვნის გარეშე: ბ-უ-; შდრ.: ბ-უ-კ-). შეიძლება დაგვეფიქრა, რომ ბ-უ-გო-ში -გო ნაწილაკის წინ დაკარგულია ძირეული თანხმოვანი კ (ე. ი. იგივე ძირეული თანხმოვანი, რაც ბ-უკინე-ში გვაქვს): ბ-უ-გო ← *ბ-უ-კ-გო. მაგრამ ამგვარი ვარაუდი გამორიცხული უნდა იყოს (შდრ. ლ'აიკ-გო „კარგად“, სადაც კ დაკულია -გო ნაწილაკთან). ეს მით უფრო, რომ ღია-

ლექტებში (ჰიდურში, ანწუხურში) ბ-უგო მეშველ ზმნას გარკვეულ შემთხვევებში -გო ნაწილაკი შეიძლება არც ახლდეს და ძირეული თანხმოვანი მაინც არ გექონდეს (ვ-უ, ბ-უ, ჯ-უ; რ-უ)¹.

ბ-უგო „არას“ მეშველ ზმნას მოეპოვება უარყოფითი ვარიანტი ჰეკო „არ არის“. ბ-უგო დადებითი მეშველი ზმნაა, ჰეკო — უარყოფითი მეშველი ზმნა. უკანასკნელი პირველს უპირისპირდება ფუძის მნიშვნელობით და არა უარყოფის საწარმოებელი რაიმე სუფიქსით.

მეორე — უფრო ზოგადი მნიშვნელობის — მეშველ ზმნას კი უარყოფითი ვარიანტი ნაწარმოები აქვს ჩვეულებრივი წესით (საერთო ფუძეზე სპეციალური უარყოფითი სუფიქსის დართვით): ბ-უკუნა „არის“ — ბ-უკუნა-რო „არ არის“ (შდრ. ყოტულა „ჰრის“ — ყოტულა-რო „არ ჰრის“)...

უარყოფითი ჰეკო („არ არის“) ზმნა დადებითი ბ-უგო („არის“). ზმნისაგან განსხვავებით უკლას-ნიზნოა (და, მაშასადამე, იგი სათანადო ნაკვთში არ იცვლება არც კლასისა და არც რიცხვის მიხედვით).

როგორც ბ-უგო („არის“), ისე ჰეკო („არ არის“) დეფექტური ზმნებია ფორმათა წარმოების მხრივ: მათ ყველა ნაკვთის ფორმა არა აქვთ.

ქვემოთ მოგვყავს ორივე ზმნის ყველა შესაძლო ფორმა (ჩვენთვის უკვე ცნობილი საწარმოებელი ფორმანტებით):

ბუგო „არის“	ჰეკო „არ არის“
ბუგო-ან	ჰეკო-ან
[ბუკა-გო]	ჰეკო-გო
ბუგ-ილა	ჰეკ-ილა
ბუგო-ნი	ჰეკო-ნი
ბუგო-ნი-გი	ჰეკო-ნი-გი
ბუგ-ე-ბ	ჰეკ-ე-ბ
ბუგ-ე-ბ-ანი	ჰეკ-ე-ბ-ანი
ბუგ-ე-ბ-ლ'ი	ჰეკ-ე-ბ-ლ'ი
ბუგ-ე-ლ'ი-ულ (§ 184)	ჰეკ-ე-ლ'ი-ულ (§ 184)

¹ შდრ.: III. Мияилов, Очерки аварской диалектологии, გვ. 350.

შენიშვნა. აბსოლუტივის ფორმად ბუგო-საგან მოსალოდნელი იყო გვექონოდა ბუგო-გო (ისევე, როგორც ჰექო-საგან — ჰექო-გო), მაგრამ გვაქვს: ბუკა-გო „არის-რა“, бѹдѹти; пахотѹся. ჩანს, აქ გამოიყენება ბუკინე ზმნის ფუძე, თუმცა თვით ბუკინე-ს აბსოლუტივში (აწმყოშიც და ნამყოშიც) სხვა — საკუთარი — ფორმები აქვს (ბ-უკუნა-გო, ბ-უკ-უნ).

ნაკლულ ფორმებს ეს ზმნები იესებენ ბუკინე ზმნის (დადებითი და უარყოფითი) ფორმებით. ამ უკანასკნელს მოეპოვება ყველა ფორმა; რაც კი ყოველ წესიერ ზმნას შეიძლება ჰქონდეს.

„ყოფნა“ ზმნის აღწერით ფორმათა წარმოებისას საუფლებელი ზმნის როლში ბუკინე გამოდის, ხოლო დამამარე ზმნის როლში — ბუგო (უარყ. ჰექო). თვით ბუგო (უარყ. ჰექო) მოკლებულია აღწერითი წარმოების ფორმებს.

შენიშვნა. ხუნძურში ძველად უნდა გვექონოდა აგრეთვე მეშველი ზმნა *ლ'-ი-ზე „გახდომა“, „გარდაქცევა“. ამეამად იგი დამოუკიდებლად აღარ იხმარება, ნასახელარ ზმნებს აწარმოებს (§ 181).

უარყოფითი სიტყვა გურო. გურო (|| გორო) გამოხატავს უარყოფით პასუხს კითხვაზე (უდრის ქართ. „არა“ ს); მაგალ.: — ჰაბ ტეხ ღურ-იმა? — ეს წიგნი შენი[ა]? — გურო „არა“ (შდრ.: — ღურ ტეხ ჰანიბ ბუგ-იმა „შენი წიგნი აქ არის?“ — ჰექო „არ არის“).

ამისდა მიუხედავად, გურო-საგან შეიძლება ვაწარმოოთ ზოგი ისეთი ფორმა, რაც ჰექო („არ არის“) უარყოფით ზმნას მოეპოვება; კერძოდ: მიმღ. გურ-ე-ბ (შდრ. ჰექ-ე-ბ) და მისგან ნაწარმოები ფორმები: გურ-ე-ბ-ანი (შდრ. ჰექ-ე-ბ-ანი), გურ-ე-ბ-ლი (შდრ. ჰექ-ე-ბ-ლი); ძირობ. გურო-ნი „გარდა“, ზედმიწ. „თუ არა“ (შდრ. ჰექო-ნი „თუ არ არის“).

გურო-საგან ნაწარმოები ჩანს გურ-ტ-ი-ზე → || გუ-ტ-ი-ზე, რომელიც ინფინიტივის ფორმას წარმოადგენს და რომელსაც შესაბამისი უარყოფითი შინაარსით შეიძლება ეწარმოოს ყველა ნაკვთის ფორმა დადებითი წარმოების ფორმათა მსგავსად (გუტ-ი-ზე, გუტ-ი, გუტ-უ-ლა, გუტ-ი-ლა, გუტ-ა-ნა, გუტ-უნ, გუტ-ა! გუტ-უ-ლა-ან და ა. შ. — § 175).

§ 177. ალწერიტი ფორმები. ალწერთი წარმოებისას საუღვლებელ (ძირითად) ზმნას შეიძლება ჰქონდეს ფორმები: ა) აწმყოს მიმღობისა (ყოტულეზ „მქრელი“), ბ) ნამყოს აბსოლუტივისა (ყოტუნ „გაქრა-რა“) და გ) ინფინიტივისა (ყოტიზე „ქრა“). შესაბამისად გასარჩევია ალწერთი წარმოების ტიპებიც: ა) აწმყოს მიმღობიანი, ბ) ნამყოს აბსოლუტივიანი და გ) ინფინიტივიანი.

თითოეულ ზემოაღნიშნულ ფორმას შეიძლება დაერთოს მეშველი ზმნა სხვადასხვა ფორმებით (მხედველობაში გვაქვს მეშველი ზმნები: ბ-უგო „არის“ [უარყ. ჰეკო „არ არის“], ბ-უკინე „ყოფნა“ — შესაბამისი ფორმებით).

ალწერთი წარმოებისას მეშველი ზმნა მოკლებულია დამოუკიდებლობას და საუღვლებელი ზმნის ფორმანტის როლში გვევლინება (იმავე ფუნქციით, რაც მარტივი წარმოებისას ზმნის ფუძეზე დართულ დრო-კილოთა საწარმოებელ ფორმანტებს აქვთ).

ქვემოთ მოგვყავს ალწერთი წარმოების მთავარი ფორმები, რომლებიც უფრო ხშირად იხმარება და თავისი მნიშვნელობით გარკვეულ შეფარდებაშია მარტივი წარმოების ფორმებთან.

1) აწმყოს მიმღობიანი ალწერთი ფორმა: აწმყო კონკრეტული. აწმყოს მიმღობიანი ალწერთი ფორმებიდან მთავარია ალწერთი ფორმა, რომელიც იწარმოება აწმყოს მიმღობაზე ბ-უგო „არის“ (უარყ. ჰეკო „არ არის“) მეშველი ზმნის დართვით. სათანადო ფორმას აწმყო კონკრეტულის მნიშვნელობა აქვს: გამოხატავს ისეთ მოქმედებას, რომელიც მასზე ლაპარაკის მომენტში წარმოებს (და არა ისეთ მოქმედებას, რომელიც საერთოდ ხდება, რასაც მარტივი წარმოების აწმყო ანუ აწმყო ზოგადი გამოხატავს): ყოტულეზ ბ-უგო „ქრის“ (ამ წუთას), ვ-აქუნე-ვ ვ-უგო „მოდის“ (ამ წუთას)...

ასეთი წარმოების დროს კლასისა და რიცხვის ნიშნები მიმღობაშიცა და მეშველ ზმნაშიც მიუთითებენ ერთსა და იმავე საიელზე: ან რეალურ სუბიექტზე (როცა საუღვლებელი ზმნა გარდაუვალია) ან რეალურ ობიექტზე (როცა საუღვლებელი ზმნა გარდამავალია); შდრ.:

ა) გრდუე: ვაცო ვ-აქუნე-ვ ვ-უგო „ძმა მოდის“, დაცო დ-აქუნე-დ დ-იგო „და მოდის“, ჩუ ბ-აქუნე-ბ ბ-უგო „ცხენი მოდის“, ვაცალ რ-აქუნე-ლ რ-უგო „ძმები მოდიან“; ემენ ჰალტულე-ვ ვ-უგო „მამა მუშაობს“, ებელ ჰალტულე-დ დ-იგო „დედა მუშაობს“ და ა. შ.;

ბ) გ რ დ მ.: ინსაუცაა ვას ვ-ეცაულე-ვ ვ-უგო „მამა (ზედმიწ. მამამ) ვაეიშვილს (ზედმიწ. ვაეიშვილი) აქებს“, ინსაუცაა ჟას დ-ეცაულე-ჟ დ-იგო „მამა (ზედმიწ. მამამ) ქალიშვილს (ზედმიწ. ქალიშვილი) აქებს“, ინსაუცაა ჩუ ბ-ეცაულე-ბ ბ-უგო „მამა (ზედმიწ. მამამ) ცხენს (ზედმიწ. ცხენი) აქებს“, ინსაუცაა ვასალ რ-ეცაულე-ლ რ-უგო „მამა (ზედმიწ. მამამ) ვაეიშვილებს (ზედმიწ. ვაეიშვილები) აქებს“, ვაცაასა წულ ყოტულე-ბ ბ-უგო „ძმა (ზედმიწ. ძმამ) შეშას (ზედმიწ. შეშა) კრის“ და ა. შ.

უარყოფითი შინაარსით საუღვლებელი ზმნის იმავე ფორმას დაერთვის ჰეჭო „არ არის“, რომელიც უკლას-ნიშნოა და ამიტომ, ცხადია, მოკლებულია საშუალებას იცვალოს კლასისა და რიცხვის მიხედვით (კლასისა და რიცხვის მიხედვით განსხვავებული ფორმები ექნება მხოლოდ საუღვლებელ — ძირითად — ზმნას): ვაცა ვ-აქუნე-ვ ჰეჭო „ძმა არ მოდის“, ჟაცა დ-აქუნე-ჟ ჰეჭო „და არ მოდის“, ჩუ ბ-აქუნე-ბ ჰეჭო „ცხენი არ მოდის“, ვაცაალ რ-აქუნე-ლ ჰეჭო „ძმები არ მოდიან“... ინსაუცაა ვას ვ-ეცაულე-ვ ჰეჭო „მამა (ზედმიწ. მამამ) ვაეიშვილს (ზედმიწ. ვაეიშვილი) არ აქებს“, ინსაუცაა ჟას დ-ეცაულე-ჟ ჰეჭო „მამა (ზედმიწ. მამამ) ქალიშვილს (ზედმიწ. ქალიშვილი) არ აქებს“ და ა. შ.

ამრიგად, აღწერითი წარმოებისას მეშველი ზმნა მოკლებულია სინტაქსურ დამოუკიდებლობას: თუ იგი დამოუკიდებლად ხმარებისას გარდაუვალი ზმნაა და გარდაუვალ ზმნათა შესაფერისი ფორმები მოეაოვება (მხედველობაშია ფორმები გრამატიკული კლასისა და რიცხვის მიხედვით), აღწერითი წარმოებისას მისი ფორმები დამოკიდებულია იმაზე, გარდაუვალია თუ გარდამავალი საუღვლებელი (ძირითადი) ზმნა, რომელსაც იგი დაერთვის (მაგალითები იხ. ზემოთ).

იმავე კომპონენტთა შეხამება (აწმყოს მიმღეობა პლუს მეშველი ზმნა, რაც აღწერითს ფორმას აწარმოებს, შეიძლება გვაძლევდეს შედგენილ შემასქენელსაც. ასეთ შემთხვევაში მეშველი ზმნა მიმღეობისაგან დამოუკიდებლად მისთვის შესაფერის სინტაქსურსა და მორფოლოგიურ ნიშან-თვისებებს ამჟღავნებს (განსხვავება ამ მხრივ შედგენილ შემასქენელსა და იმავე კომპონენტთაგან ნაწარმოებ აღწერით ფორმას შორის თვალსაჩინო შეიძლება იყოს გარდამავალ ზმნებში)¹; შდრ.: ინსაუცაა ჩუ ბ-ეცაულე-ბ ბ-უგო „მამა

¹ ამ საკითხის თაობაზე: А. А. Божарев, Синтаксис авар. яз., გვ. გვ. 108—117.

(ზედმიწ. მამამ) ცხენს (ზედმიწ. ცხენი) აქებს“ (აღწერიითი ფორმა)—
 ენენ ზუ ბ-ეტაულე-ვ ვ-უგო „მამა ცხენის (ზედმიწ. ცხენი) მაქებარი
 არის“ (შედგენილი შემასმენელი); ვასასა წულ ყოტულე-ბ ბ-უგო
 „ძმა (ზედმიწ. ძმამ) შეშას (ზედმიწ. შეშა) კრის“ (აღწერიითი ფორ-
 მა)—ვაცა წულ ყოტულე-ვ ვ-უგო „ძმა შეშის (ზედმიწ. შეშა) იჭრე-
 ლი არის“ (შედგენილი შემასმენელი); ებელალ ზ რეტელ ბ-უყულე-ბ
 ბ-უგო „დედა (ზედმიწ. დედამ) ტანსაცმელს (ზედმიწ. ტანსაცმელი)
 კერავს“ (აღწერიითი ფორმა)— ებელ რეტელ ბ-უყულე-დ დ-იგო
 „დედა ტანსაცმლის (ზედმიწ. ტანსაცმელი) მკერავი არის“ (შე-
 დგენილი შემასმენელი); დოსა ხურ ბ-ეტაულე-ბ ბ-უგო „ის (ზედ-
 მიწ. მან) ყანას (ზედმიწ. ყანა) ხნავს (აღწერიითი ფორმა) — დოვ
 ხურ ბ-ეტაულე-ვ ვ-უგო „ის ყანის (ზედმიწ. ყანა) მხენელი არის“
 (შედგენილი შემასმენელი)...

შენიშვნა 1. ზოგ თქმაში (მაგალ., ჭირკეულში) აღნიშნუ-
 ლი ტიპის აღწერით ფორმებში საუღვლებელ (ძირითად) ზმნას
 მიმღობის ნაცვლად აქვს ზმნური ფორმა მარტივი აწმყოსი:
 ყოტულა ბ-უგო „ჭრის“ (ზედმიწ. „ჭრის არის“), ვ-აჭუნა ვ-უგო
 „მოღის“ (ზედმიწ. „მოღის არის“) და ა. შ.

შენიშვნა 2. ზოგი ზმნა აღწერით ფორმათა წარმოები-
 სას აწყოს მიმღობის ნაცვლად იყენებს მყოფადის მიმღობას
 (ჭირკეულში მყოფადის ზმნურ ფორმას); ასეთია, კეძოდ. განგ-
 რძობითი მოქმედების ზმნები (§ 183) და იშვიათად არაგახგრ-
 ძობითი მოქმედებისაც: ინე-ვ (მიმღ. მყოფ.) ვ-უგო (ჭირკეულში:
 ინა [მყოფ.] ვუგო) „მიღის“...¹

2) ნამყოს აბსოლუტივიანი აღწერითი ფორმა: ნამყოს ს რ უ-
 ლი (პერფექტი). აღწერით ფორმას, რომელიც იწარმოება ნამ-
 ყოს აბსოლუტივის ფორმაზე ბ-უგო „არის“ (უარყ. ჰეკო „არ არის“)
 მეშველი ზმნის დართვით, ნამყოს ს რ უ ლ ი ს (პერფექტის)
 მნიშვნელობა აქვს: გამოხატავს შესრულებულ (დამთავრებულ) მოქ-
 მედებას, რომლის შედეგი აწმყოშიც არსებობს: ყოტუნ ბ-უგო
 „გაჭრა“ („გაჭრილი“ აქვს“, ზედმიწ. „გაჭრა-რა არის“), უარყ-
 ყოტუნ ჰეკო; ვ-აჭუნ ვ-უგო „მოვიდა“ („მოსული არის“, ზედმიწ.
 „მოვიდა-რა არის“), უარყ. ვ-აჭუნ ჰეკო...

¹ П. Услар, Авар. яз., §§ 167, 172; Л. Жирков, Грам. авар. яз.,
 гл. 84; А. А. Бокарев, Синтаксис авар. яз., гл. 53.

კლასისა და რიცხვის აღნიშვნის წესი აქაც საერთოა ძირითადსა და მეშველ ზმნაში (მეს.ბამისად საულვლებელი ზმნის გარდამავლობა-გარდაუვალობისა); შდრ.: ა) გრდუვ.: ვაცო ვ-აქუნ ვ-უგო „ძმა მოვიდა“, ხაცო მ-აქუნ მ-იგო „და მოვიდა“, ჩუ ბ-აქუნ ბ-უგო „ცხენი მოვიდა“, ვაცალ რ-აქუნ რ-უგო „ძმები მოვიდნენ“ (აღინიზნება რეალური სუბიექტი, ბ) გრდმ.: ინსაჟუა ჩუ ბ-ოსუნ ბ-უგო „მამამ ცხენი იყიდა“... ინსაჟუა ჩუხალ რ-ოსუნ რ-უგო „მამამ ცხენები იყიდა“ (აღინიზნება რეალური ობიექტი).

ძირითადი და მეშველი ზმნის ასეთი შეხამებისას ძირითადი ზმნა ნამყოფს აბსოლუტივის ფორმით (ყოტუნ „გაკრა-რა“) მოქმედების შესრულებაზე მიუთითებს, მასზე დართული მეშველი ზმნა (ბ-უგო „არის“) შესრულებულ მოქმედებას თავისი შედეგით აწიყოსთან აკავშირებს („აწმყო შედეგობითი“). აწმყოსთან კავშირი ასეთი წარმოებისა განსაკუთრებით თვალსაჩინოა სტატიკურ ზმნებში: ქაუნ ვ-უგო „დგას“ („დაიდგარი არის“, ზედმიწ. „დადგა-რა არის“), ვ-ეგუნ ვ-უგო „წევს“ („დაწოლილი არის“, ზედმიწ. „დაწვა-რა არის“), ტიეუნ ვ-უგო „სძინავს“ („დაძინებული არის“, ზედმიწ. „დაიძინა-რა არის“), უნთუნ ვ-უგო „ავადაა“ (ზედმიწ. „ავად გახდა-რა არის“)¹ და ა. შ.

ძირითადი ზმნის იმავე ფორმას მეშველი ზმნა შეიძლება დაერთოს ნამყოფ დროშიც (ბ-უკანა „იყო“). მაშინ შესრულებული მოქმედება (მისი შედეგის მიხედვით) განიხილება ნამყოფ დროის თვალსაზრისით („ნამყოფი შედეგობითი“): ვ-აქუნ ვ-უკანა „მოსულიყო“ (ზედმიწ. „მოვიდა-რა იყო“), ყოტუნ ბ-უკანა „გაეკრა“ (ზედმიწ. „გაკრა-რა იყო“), ტიეუნ ვ-უკანა „ეძინა“ (ზედმიწ. „დაიძინა-რა იყო“), ქაუნ ვ-უკანა „იდგა“ (ზედმიწ. „დადგა-რა იყო“) და ა. შ.

ამრიგად, აღწერით ფორმას, რომელიც იწარმოება ნამყოფს აბსოლუტივზე მეშველი ზმნის დართვით, ორი მნიშვნელობა აქვს: სახეობრივი (აღნიშნავს შესრულებულ მოქმედებას) და დროული (აღნიშნავს დროს, რომელშიც მოქმედების შედეგი ვლინდება). პირველი გამოიხატება იძირითადი ზმნის ფორმით, მეორე — მეშველი ზმნის შესაბამისი დროული ფორმით.

მეორე მნიშვნელობა, რაც მეშველი ზმნით გამოიხატება, უნდა ვიფიქროთ, შედარებით ახალია: მეშველი ზმნა ძირითადი ზმნის

¹ „დუნ უნთუნ ვუგო ჰანეი — я заболел есмь теперь, т. е. я болен“ (П. У с х а р, Авар. яз., გვ. 205).

ფორმაზე გვიან დართული ჩანს. ხუნძურ დიალექტებში ზოგან ნამყოს აბსოლუტივის ფორმამ შეიძლება გამოხატოს შესრულებული მოქმედება მეშველი ზმნის დაურთველადაც (ე. ი. დროული მნიშვნელობის გარეშე); შდრ., მაგალ., ჰიდურში: ჰუბუმუ „გაკეთა“ („გაკეთებული აქვს“), ბოსუმუ „იყიდა“...¹ (უდრის სამწერლო ენასა და სათანადო დიალექტებში ნამყოს აბსოლუტივითა და მეშველი ზმნით ნაწარმოებ აღწერით ფორმებს). ჰიდურის ეს მოვლენა არქაული ჩანს.

იქაც, სადაც ამჟამად გვაქვს აღწერითი წარმოება (მეშველი ზმნის დართვით), ძველად უნდა გვექონოდა მარტივი ფორმა (მეშველი ზმნის გარეშე), რომელიც გამოხატავდა შესრულებულ მოქმედებას (პერფექტულ ანუ სრულ ასპექტს) დროული დიფერენციაციის გარეშე. ეს იყო ფორმა, რომელიც ახლა იხმარება ნამყოს აბსოლუტივის მნიშვნელობით; სქემატურად: ა) ძველად (მარტივი ფორმა): ყო ტ უ ნ „გაკრა“ (პერფექტული, სრული, ასპექტისა), გვიანდელი მნიშვნელობით: „გაკრა-რა“ (ნამყოს აბსოლუტ.); ბ) ამჟამად (აღწერითი ფორმა): ყო ტ უ ნ ბ უ გ ო „გაკრილი აქვს“ (აწმყო შედეგობითი), ყო ტ უ ნ ბ უ კ ა ნ ა „გაკრილი ჰქონდა“, „გაეკრა“ (ნამყო შედეგობითი).

შ ე ნ ი შ ვ ნ ა. ნამყოს აბსოლუტივიან აღწერით ფორმას ზოგჯერ შეიძლება ჰქონდეს ნამყოს თურმეობითის მნიშვნელობაც; მაგალ.: დოვ ვაჭუნ ვუგო ჰანივე დუნ ტიიჟუნ ეუკარავ მეხალაჟ „ის მოსულა აქ, როცა მე შეძინა“²... მაგრამ ეს მნიშვნელობა ნაწარმოები მნიშვნელობაა, ძირითადია და ამოსავალი პერფექტული მნიშვნელობა (როგორც ამას სხვა ენებშიც აქვს ანალოგია)³.

¹ შდრ.: III. М и к а н л о в, Очерки авар. диалектологии, გვ. 324—325; მისივე, Сравнит.-историческая фонетика авар. диалектов, გვ. 144—145. (შ მიქაილოვის ვარაუდით, აღნიშნული ფაქტი ჰიდურისა მეორეულია: მეშველი ზნა მერვა დაკარგული ფონეტიკურ ნიშანგზეო).

ხუნძურის ახლო მონათესავე ანდიურ ენებში (კერძოდ, საკუთოივ ანდიურში) მეშველი ზმნის დაურთველადაც სათანადო მარტივი ფორმა (რომელიც აქაც ნამყოს აბსოლუტივთან სახიარო ფორმაა) გამოხატავს შესრულებულ მოქმედებას (პერფექტს): იპი-დჟუ „გაკეთა“ („გაკეთებული აქვს“), ბიხი-დჟუ „იყიდა“... (და ეს არქაული მოვლენაა).

² ეს მაგალითი პ. უსლარს მოჰყავს; შდრ. იქვე: „დოსა ბოსუნ ბუგო ჩუ — он купил лошадь (в присутствии говорящего)“. (II. У с л а р, Авар. яз., გვ. 205)

³ ამის შესახებ: А. А. Б о ж а р е в, Синтаксис авар. яз., გვ. 121—122.

3) ინფინიტივიანი აღწერითი ფორმა: მყოფადი აუცილებლობითი (← აწმყო ჯერ-არსობითი) აღწერით ფორმას, რომელიც იწარმოება ინფინიტივის ფორმაზე ბ-უგო „არის“ (უარყ. ჰექო „არ არის“) მეშველი ზმნის დართვით, მყოფადი დროის მნიშვნელობა აქვს: ყოტიზე ბ-უგო „გაქრის“ (ზედმიწ. „გაქრად არის“)¹, ვ-აქინე ვ-უგო „მოვა“ (ზედმიწ. „მოსვლად არის“) და ა. შ.; უარყ.: ყოტიზე ჰექო „არ გაქრის“ (ზედმიწ. „გაქრად არ არის“), ვ-აქუნ ჰექო „არ მოვა“ (ზედმიწ. „მოსვლად არ არის“) და ა. შ. კლასისა და რიცხვის აღნიშვნის წესი ძირითადსა და მეშველ ზმნაში აქაც იგივეა, რაც დანარჩენ აღწერით ფორმებში (შესაბამისად საუღვლელებელი — ძირითადი — ზმნის გარდამავლობა-გარდაუვალობისა); შდრ.: ა) გრდუვ. (აღინიშნება რეალური სუბიექტი): ვაცა ვ-აქინე ვ-უგო „ძმა მოვა“, ძაცა ვ-აქინე ვ-იგო „და მოვა“, ჩუ ბ-აქინე ბ-უგო „ცხენი მოვა“, ვაცაალ რ-აქინე რ-უგო „ძმები მოვლენ“... ბ) გრდმ. (აღინიშნება რეალური ობიექტი): ინსაუცაა ვას ვ-ეცაიზე ვ-უგო „მამა (ზედმიწ. მამამ) ვაჭიშვილს (ზედმიწ. ვაჭიშვილი) შეაქებს“, ინსაუცაა ძას ვ-ეცაიზე ვ-იგო „მამა (ზედმიწ. მამამ) ქალიშვილს (ზედმიწ. ქალიშვილი) შეაქებს“ და ა. შ.

მნიშვნელობის მიხედვით მარტივი წარმოების მყოფადისაგან (ყოტილა „გაქრის“) აღწერით ნაწარმოებ მყოფადს (ყოტიზე ბ-უგო „გაქრის“) განასხვავებს გარკვეული მოდალური ნიუანსი: მეტი დარწმუნებულობა იმაში, რომ მოქმედება — აუცილებლად — შესრულდება. ამას ემყარება ტერმინიც: „მყოფადი აუცილებლობითი“ (ხუნძურ სასკოლო გრამატიკაში: ტადებოსულ ფორმა „აუცილებლობითი ფორმა“). ასეთ ნიუანსს წარმოებას ინფინიტივი (ძირითადი ზმნის ფორმა) ანიჭებს. დროული გაგებაც არსებითად ძირითადი ზმნის ფორმის (ინფინიტივის) შინაარსთან ჩანს დაკავშირებული: მეშველი ზმნა მას აწმყო დროში შეეწყობა (ბუგო „არის“), რაც მყოფადის მნიშვნელობას, ცხადია, ვერ მოგვეცემა. ადრე კი, როგორც ამას მეშველი ზმნის ფორმა მოწმობს, ასეთ წარმოებას უნდა ჰქონოდა აწმყო დროის მნიშვნელობა იმ მოდალური ნიუანსით, რასაც ძირითადი ზმნის ფორმა გამოხატავდა. გარკვეული ნიუანსით („ჯერ არს“, „ხამს“, „საქიროა“, „უნდა“ — ДОЛЖЕН, НАДЛЕЖИТ) აწმყო დროის მნიშვნელობა ასეთ წარმოებას არც ახლა ეუცხოვება; შდრ.: დიჟე ელ'ა ცო ოც ტაზე ბუგებინ „მან მე

¹ შდრ. ძვ. ქართულში ანალოგიური წარმოება („შობად არს“...)

ერთი ხარი უნდა მომცეს (მოსაცემი აქვს“ (ზღაპ.); ტიეზე ბუგო დიცაა დოსაიდე ჭარაც „უნდა მივცე მე ძას ფული-...“¹ ტოლოზე ბუგო ჰაბ ზუ „შეკაზმვა უნდა (ესაჭიროება) ამ ცხენს“¹. აქედან უნდა იყოს მყოფადის მნიშვნელობაც ნაწარმოები („უნდა მივცე“ → „აუცილებლად მივცემ“).

4) დანარჩენი აღწერითი ფორმები (მეშველი ზმნის ფორმათა შეხაზამისად). ზემოთ განხილული იყო აღწერითი წარმოების ტიპები საუღვლებელი (ძირითადი) ზმნის ფორმათა მიხედვით (სამი ტიპი: აწმყოს მიმღეობიანი, ნამყოს აბსოლუტივიანი და ინფინიტივიანი). თითოეულ ტიპში გათვალისწინებული იყო ბ-უგო „არის“ (უარყ. ჰეკო) მეშველ-ზმნიანი წარმოება (ნამყოს აბსოლუტივიანი აღწერითი წარმოება — ბ-უკანა „იყო“ მეშველი ზმნითაც).

დანარჩენი აღწერითი ფორმები თითოეული ზემოაღნიშნული ტიპის შიგნით მიიღება ძირითად ზმნასთან მეშველი ზმნის ფორმათა ცვლით (დრო-კილოთა მიხედვით).

შეუძლებელი არ არის ძირითადი ზმნის ზემოაღნიშნულ ფორმებთან მეშველი ზმნა იხმარებოდეს ყველა იმ ფორმით, რაც კი მას დამოუკიდებლად ხმარებისას აქვს ხოლმე².

ასე, მაგალ., აწმყოს მიმღეობასთან მეშველ ზმნას მისთვის დამახასიათებელი ფორმებით შეუქლია მოგვეცეს შეხამებანი, რომელთა მნიშვნელობებს დრო-კილოთა თვალსაზრისით მეშველი ზმნის შესაბამისი ფორმების მნიშვნელობები განსაზღვრავს:

ყოტულებ ბუგო „მჭრელი არის“ (ყოტულებ ჰეკო „მჭრელი არ არის“) — ყოტულებ ბუგოან (ყოტულებ ჰეკოანი, ყოტულებ ბუკაგო (ყოტულებ ჰეკოგო), ყოტულებ ბუგილა (ყოტულებ ჰეკილა), ყოტულებ ბუგებ (ყოტულებ ჰეკებ), ყოტულებ ბუგეაანი (ყოტულებ ჰეკებანი), ყოტულებ ბუგებლ'ი (ყოტულებ ჰეკებლ'ი), ყოტულებ ბუგელ'აულ (ყოტულებ ჰეკ'ელ'აულ);

ყოტულებ ბუკუნა „მჭრელი არის 'იოლმე“ (ყოტულებ ბუკუნარო „მჭრელი არ არის 'იოლმე“), — ყოტულებ ბუკინა (ყოტულებ ბუკინარო), ყოტულებ ბუკანა (ყოტულებ ბუკინკო), ყოტულებ

¹ П. У с л а в р, Авар. яз., გვ. 203.

ბ. უსლარი ამ მნიშვნელობას ითვალისწინებს და შესაბამის ტერმინსაც ხმარობს: настоящее надлежащее („აწმყო ჯერ-არსობითი“). მყოფადის მნიშვნელობაზე იგი არ მიუთითებს.

² როგორც ამას აღნიშნავს მ. საიდოვი (М. Саидов, Авар мацл. грам., გვ. 141).

ბუკუნაან (ყოტულებ ბუკუნაროან), ყოტულებ ბუკინაან (ყოტულებ ბუკინაროან)... ყოტულებ ბუკა! (ყოტულებ ბუკუნგე!) ყოტულებ ბუკუნ ბუგო (ყოტულებ ბუკუნ ჰეჰო და ა. შ

ასევე შეიძლება მეშველი ზმნის ფორმები განსხვავებული იყოს ნამყოს აბსოლუტივისა და ინფინიტივის ფორმებთანაც.

მაგრამ ყოველი შეხამება მეშველი ზმნის ფორმებისა ძირითადი ზმნის აწმყოს მიმღობის, ნამყოს აბსოლუტივისა და ინფინიტივის ფორმებთან როდი იძლევა აღწერით წარმოებას: ხშირად ასეთი შეხამებანი არსებითად უბრალო სინტაქსურ შენაერთებს წარმოადგენენ და არა საუღვლებელ ერთეულებს. ზოგჯერ ერთი და იგივე შეხამებაც (ერთი და იმავე კომპონენტებისა) სხვადასხვა კონტექსტში შეიძლება იყოს უბრალო სინტაქსური შენაერთიც (მაგალ, შედგენილი შემასმენელი) და აღწერითი (ანალიზური) ფორმაც ზმნისა (ამის მაგალითები იხ. ზემოთ)¹.

საერთოდ, აღწერით წარმოებაში მეშველი ზმნის ფორმებიდან ყველაზე მეტი ხვედრითი წონა (სხვებთან შედარებით) აქვს ფორმებს: ა) აწმყო დროისა: ბუგო „არის“, ბ) ნამყო დროისა: ბუკანა „იყო“ (მარტივი წარმოების ფორმა: ნამყო ძირითადი) და გ) ბუკუნ ბუგო „ნამყოფი არის“, „ყოფილა“ (აღწერითი წარმოების ფორმა: ნამყო სრული ანუ პერფექტი).

§ 178. ასპექტის გამოხატვა აღწერით ფორმათა მეშველობით. ნამყოს აბსოლუტივიანი აღწერითი ფორმები, როგორც ვნახეთ (§ 177), გამოხატავენ გარკვეულ დროსთან მიმართებაში დასრულებულ მოქმედებას (სრულ ასპექტს). ამ ნხრივ ეს აღწერითი ფორმები კორელაციაშია აწმყოს მიმღობიან აღწერით ფორმებთან, რომლებიც გამოხატავენ ყოველთვის დაუსრულებელ მოქმედებას (უსრულ ასპექტს).

მეშველი ზმნის ერთი და იმავე დროის ფორმა ორივე ტიპის წარმოებას ერთი და იმავე დროის მნიშვნელობას ანიჭებს, მაგრამ სათანადო დროში ასპექტის თვალსაზრისით სრულიად განსხვავებულ მნიშვნელობებს ვიღებთ. ეს თვალსაჩინოა, კერძოდ, ბუკანა „იყო“ მეშველი ზმნით წარმოებისას. ეს მეშველი ზმნა

¹ აღწერით ფორმათა გარჩევის საკიროებას უბრალო სინტაქსური შენაერთისაკან გახზავს ა. ბოკარიოვი (А. А. Бокариов, Спнтаксис авар. яз., გვ. 103—123).

(ნამყო დროის ფორმით, რომელიც თავის მხრივ მარტივი წარმოებისაა) საუღლებელი ზმნის აწმყოს მიმღობის ფორმასთან ერთად გვაძლევს ნამყო უსრულის მნიშვნელობას, ხოლო ნამყოს აბსოლუტივის ფორმასთან — ნამყო სრულის (ნამყო შედეგობითის) მნიშვნელობას; სხვანაირად (ნეგატიურად) რომ ვთქვათ, ნამყო დროში აწმყოს მიმღობიან აღწერით ფორმას. არ შეუძლია გამოხატოს დამთავრებული მოქმედება, ხოლო ნამყოს აბსოლუტივიანს — დაუმთავრებელი მოქმედება. შდრ.:

ყოტულე ბ-უკანა „კრიდა“ (ნამყო უსრული) — ყოტუნ ბ-უკანა „გაჭრილი ჰქონდა“, „გაეჭრა“ (ნამყო სრული: ნამყო შედეგობითი);

ბ-ოსულე-ბ ბ-უკანა „ყიდულობდა“ (ნამყო უსრული) — ბ-ოსუნ ბ-უკანა „ნაყიდი აქვს“, „ყეიდა“ (ნამყო სრული: ნამყო შედეგობითი);

ვ-აქუნე-ვ ვ-უკანა „მოდიოდა“ (ნამყო უსრული) — ვ-აქუნ ვ-უკანა „მოსული იყო“ (ნამყო სრული: ნამყო შედეგობითი);

ამავე თვალსაზრისით განსხვავება თავს იჩენს აწმყო დროშიც, რომელიც იწარმოება ბ-უგო „არის“ აწმყო დროის მეშველი ზმნით; შდრ.:

ყოტულე-ბ ბ-უგო „კრის“ (უსრული) — ყოტუნ ბ-უგო „გაჭრილი აქვს“ (სრული: აწმყო შედეგობითი);

ვ-აქუნე-ვ ვ-უგო „მოდის“ (უსრული) — ვ-აქუნ ვ-უგო „მოსული არის“ (სრული: აწმყო შედეგობითი) და ა. შ.

განსხვავება ამ ორი ტიპის აღწერით ფორმებს შორის გვაქვს დინამიკურობა-სტატიკურობის თვალსაზრისითაც.

აწმყოს მიმღობიანი აღწერითი ფორმები თავისი შინაარსით დინამიკური ა, ხოლო ნამყოს აბსოლუტივიანი — სტატიკური: პირველი მოქმედებას წარმოგვიდგენს პროცესის სახით (მის მიმდინარეობაში), მეორე — შედეგის (მდგომარეობის) სახით. ეს განსხვავება თანმიმდევრულად არის გატარებული შესაბამის დროებში; შდრ.: აწმყო დროში (ბ-უგო „არის“ მეშველი ზმნით):

ტაიულე-ვ ვ-უგო „ეძინება“ (დინამიკ.) — ტაიუნ ვ-უგო „დაძინებული არის“, „სძინავს“ (სტატიკ.);

ვ-ორკულე-ვ ვ-უგო „ელვიძება“ (დინამიკ.) — ვ-ორკუნ ვ-უგო „გალვიძებული არის“, „ლვიძავს“ (სტატიკ.);

ვ-ეგულე-ვ ვ-უგო „წივება“ (დინამიკ.) — ვ-ეგუნ ვ-უგო „დაწოლილი არის“, „წივს“ (სტატიკ.);

გოდო-ქოლღე-ვ ვ-უგო „ჯღება“ (დინამიკ.) — გოდო-ქოუნ ვ-უგო „დამჯღადარი არის“, „ზის“ (სტატიკ.);

ტადე ვ-აქუნე-ვ ვ-უგო „ღება“ (დინამიკ.) — ტადე ვ-აქუნ ვ-უგო „ამდგარია“, „ღვას“ (სტატიკ.);

‘წა’ რეკუნე-ბ ბ-უგო ‘სეცხლი’ ეკიდება“ (დინამიკ.) — ‘წა’ რეკუნ ბ-უგო ‘სეცალი’ მოკიდებული აქვს“, „უკიდია (სტატიკ.);

‘ჩუ’ ბოსულე-ბ ბ-უგო ‘სეხენს’ ყიდულობს“ (დინამიკ.) — ‘ჩუ’ ბ-ოსუნ ბ-უგო ‘სეხენი’ ნაყიდი ჰყავს“ (სტატიკ.) და ა. შ.

ასევე ნამყო დროში (-უკანა „იყო“ მეშველი ზმნით):

ტიფულე-ვ ვ-უკანა „ეძინებოდა“ (დინამიკ.) — ტიფუნ ვ-უკანა „დაძინებული იყო“, „ეძინა“ (სტატიკ.);

ვ-ორქულე-ვ ვ-უკანა „ელვიძებოდა“ (დინამიკ.) — ვ-ორქუნ ვ-უკანა „გალვიძებული იყო“, „ელვიძა“ (სტატიკ.);

ვ-ეგულე-ვ ვ-უკანა „წვებოდა“ (დინამიკ.) — ვ-ეგუნ ვ-უკანა „დაწოლილი იყო“, „იწვა“ (სტატიკ.);

გოდო-ქოლღე-ვ ვ-უკანა „ჯღებოდა“ (დინამიკ.) — გოდო-ქოუნ ვ-უკანა „დამჯღადარი იყო“, „იჯდა“ (სტატიკ.);

ტადე ვ-აქუნე-ვ ვ-უკანა „ღებოდა“ (დინამიკ.) — ტადე ვ-აქუნ ვ-უკანა „ამდგარი იყო“, „იღვა“ (სტატიკ.);

ბ-ოსულე-ბ ბ-უკანა „ყიდულობდა“ (დინამიკ.) — ბ-ოსუნ ბ-უკანა „ნაყიდი ჰქონდა“ (სტატიკ.) და ა. შ.

ამრიგად, აწმყოს მიმღეობიანი აღწერითი ფორმები თავისი შინაარსით დინამიკურია და უსრული ასპექტისა, ხოლო ნამყოს აბსოლუტივიანი აღწერითი ფორმები — სტატიკური და სრული ასპექტისა. აქ უსრულ ასპექტთან დაკავშირებულია დინამიკურობა, სრულთან — სტატიკურობა.

ასეა ეს აღწერითი ფორმებში. მარტივი წარმოების ფორმები კი, როგორც წმინდა დროული შინაარსის გამომატველი ფორმები, ნეიტრალურია ორივე თვალსაზრისით. ანდენად აღწერითი ფორმები (აწმყოს მიმღეობიანი და ნამყოს აბსოლუტივიანი) ზემოაღნიშნული წმინდობით შესაბამისად უპირისპირდება მარტივი წარმოების ფორმებსაც.

§ 179. **განზრახვითი ფორმა.** გარჩეულია ზმნური ფორმა, რომელიც ვამოხატავს განზრახვას (განზრახული აქვს, ემზადება, აპირებს... შეასრულოს რაიმე მოქმედება). იწარმოება იგი ინფინიტივის ფორმაზე -ვინა (→ || -ვინ) სუფიქსის დართვით:

ჰაბიზე „კეთება“ (ინფ.) + -ვინა → ჰაბიზე-ვინა, აქედან: ჰაბიზე-კინე-ბ (მიმღ. აწმ.), ჰაბიზე-ვინა-გო (აბსოლუტ. აწმ.).

დრო-კილოთა ფორმები მას აღწერიტად აქვს ნაწარმოები (საერთო წესის მიხედვით): დაირთავს ბუკინე „ქოფნა“ (ბუგო „არის“) მეშველ ზმნას სხვადასხვა ფორმით (ძირითადი ზმნა კი მეშველი ზმნის სხვადასხვა ფორმებთან უცვლელად რჩება -ვინ(ა) ან პარალელურად -ვინე-ბ [მიმღ.] სუფიქსიანი ფორმით):

ჰაბიზევინა (ან ჰაბიზე-ვინე-ბ) ბუგო „განზრახული აქვს გააკეთოს (გაკეთება)“ (აწმ. დრო).

ჰაბიზევინა (ან ჰაბიზევინე-ბ) ბუკანა „განზრახული ჰქონდა გაეკეთებინა (გაკეთება)“ (ნამ. დრო) და ა. შ.

მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითი:

ჰავ ჩი ვუკინევინა ვუგო (აწმ.) როყოვ „ამ კაცს განზრახული აქვს იყოს (დარჩეს) შინ“¹;

ტოლოზევინა ბუგო (აწმ.) დოსა ჩუ „მას განზრახული აქვს ცხენის შეკაზმვა (ემზადება ცხენის შესაკაზმავად)“²;

ვაჭინევინა ვუკანა დოვ ჰანივე უნთიქევიანი „მას განზრახული ჰქონდა აქ მოსვლა, აეად რომ არ გამხდარიყო“³;

მუნ ლანყიზევინ ბუგო (აწმ.) დიცაა -ჰან აბუნილა ბორ-ნიცაა „შენი დახრჩობა მაქვს მე განზრახული-ო, უთქვამს გველს“⁴;

ჰასა დირ ზეჩ ტაჭინაბიზევინ ბუგილან (აწმ. თურმ.) „ამას განზრახული აქვს თურმე ჩემი ვაშლის გათავება“...⁵

-ვინა (→ -ვინ) სუფიქსის ი ხმოვანს შეიძლება შეენაცვლოს ე: ემენ ვაჭინევენ ვუგო „მამა მოსვლას აპირებს“⁶.

-ვინა სუფიქსის გენეზისის შესახებ. -ვინა რთული შედგენილობისაა (რაც ერთი შეხედვითაც ცხადია): მასში გამოიყოფა -ი-ნა, რომელიც გარკვეული უღვლილების ზმნებში მყოფა-

¹ П. У с л а р, Авар. яз., გვ. 134.

² იქვე, გვ. 203.

³ იქვე, გვ. 207.

⁴ Авар халкъалъуа маргъаби. Данде гъабурав ва баялваз къурав М. Саидов. Мах|ачкъала, 1958, გვ. 18.

⁵ იქვე, გვ. 219.

⁶ М. Саидов, Авар мах|. грам., II, გვ. 24.

დის საწარმოებელი ფორმანტია (შდრ. ბაჭ-ი-ნა „მოვა“... ბუკ-ი-ნა „იქნება“).

რაც შეეხება ჯ ელემენტს ამ რთული -ჯ-ი-ნა სუფიქსისა, იგი ძირეული თანხმოვანი ჩანს დამხმარე ზმნისა, რომელიც ამ ფორმით (-ი-ნა სუფიქსით) უნდა დართვოდა ენკლიტიკურად ძირითად ზმნას.

ამ მხრივ ჩვენს ყურადღებას მიიქცევს, კერძოდ, ზმნა ბ ა ჯ ი ნ ე „ადგომა“ (აწმ. ბაჯ-უ-ნა, მყ. ბაჯ-ი-ნა, ნამ. ძირ. ბაჯ-ა-ნა და ა. შ.— ფუძეში თავიკიდური ბ კლას-ნიშანია). უნდა ვიფიქროთ, სწორედ ეს ბ ა ჯ ი ნ ე „ადგომა“ (ფორმით: ბ ა ჯ ი ნ ა || ბ ა ჯ ი ნ ე - ბ) დაერთოდა ძველად დამხმარე ზმნის როლში ძირითად ზმნას და ანიჭებდა ამ უკანასკნელს გარკვეულ მოღალურ მნიშვნელობას („განზრახვა“). სემანტიკური კავშირი (და გადახრა) ამ შემთხვევაში ადვილად წარმოსადგენია: „ადგომა“ → „განზრახვა“: „გაკეთებდა ადგა“ → „გაკეთება განიზრახა“, „მოემზადა გასაკეთებლად“...

ენკლიტიკური დამხმარე ზმნა შერწყმია ძირითად ზმნას (დამხმარე ზმნაში ძახვილის მოშლის შედეგად: ლოგიკური მახვილი ძირითად ზმნაზე მოდიოდა): ჰ ა ბ რ ზ ე + ბ ა ჯ ი ნ ა → ჰ ა ბ რ ზ ე - ჯ ი ნ ა ...; ვ ა ჭ ი ნ ე „მოსვლა“ + ვ ა ჯ ი ნ ე → ვ ა ჭ ი ნ ე - ჯ ი ნ ა და ა. შ. შერწყმისას დამხმარე ზმნას დაუკარგავს თავიკიდური მარცვალი (კლას-ნიშანი + მომდევნო ფუძისეული ხმოვანი), ხოლო შემოუნახავს ძირეული თანხმოვანი -ჯ- (მომდევნო სუფიქსით: -ჯ-ი-ნა [← ბაჯ-ი-ნა]).

§ 180. კ ა უ ზ ა ბ ი მ ი ს ჯ ა რ მ ო ვ ა ბ ა. კაუზატივის საწარმოებლად იხმარება მეშველი ზმნა ჰ ა ბ ი ზ ე („კეთება“), რომელიც დაერთვის ძირითადი ზმნის ინფინიტივის ფორმას. მეშველი ზმნა ძირითად ზმნასთან შეიძლება იხპარებოდეს შეურწყმელადაც და შერწყმითაც. უკანასკნელ შემთხვევაში (შერწყმისას) ძირითადი ზმნა (ინფინიტივის ფორმით) კარგავს ბოლოკიდურ ხმოვანს (ე-ს), მეშველი ზმნა — თავიკიდურ თანხმოვანს (ჰ-ს); შდრ.:

ყოტიზე „ჭრა“ + ჰ ა ბ ი ზ ე → ყოტიზე ჰ ა ბ ი ზ ე (შეურწყმელად) || ყოტიზაბიზე (შეურწყმით) „ჭრევენება“;

ბაქიზე „დანთება“ + ჰ ა ბ ი ზ ე → ბაქიზე ჰ ა ბ ი ზ ე || ბაქიზაბიზე „დანთებინება“;

ბეტაიზე „ხვნა“ + ჰ ა ბ ი ზ ე → ბეტაიზე ჰ ა ბ ი ზ ე || ბეტაიზაბიზე „ხვენევენება“;

ვეაზე „წერა“ + ჰაბიზე → ვეაზე ჰაბიზე || ვეაზაბიზე „დაწერი-
ნება“;

ჰაბიზე „კეთება“ + ჰაბიზე → ჰაბიზე ჰაბიზე || ჰაბიზაბიზე „კეთე-
ბინება“ და ა. შ.

დრო-კილოთა მიხედვით იცვლება მეშველი ზმნა (ძირითადი-
ზმნა უცვლელია); შდრ.:

ყოტიზე ჰაბიზე || ყოტიზაბიზე „კრევილება“ — ყოტიზე ჰაბუ-
ლა || ყოტიზაბულა „აჭრევიებს“ — ყოტიზე ჰაბილა || ყოტიზაბილა.
„გააჭრევიებს“ — ყოტიზე ჰაბუნა || ყოტიზაბუნა „გააჭრევიან“ —
ყოტიზე ჰაბე || ყოტიზაბე „გააჭრევიან!“ და ა. შ.

იმ პირის სახელი, რომლითაც გაშუამავლებულია მოქმედება,
კაუზატიურ ზმნასთან დაისმის I წყების ადგილობით ბრუნვაში;
შდრ.:

ინსაუცაა წულ ყოტულა „მამა შეშას კრის“ (უშუალ.) — ინსაუ-
ცაა წულ ვასასადა ყოტიზაბულა „მამა შეშას ვაჟიშვილს
აჭრევიებს“ (შუალ.);

ებელალ'ა წა ბაქანა „დედამ ცეცხლი დაანთო“ (უშუალ.) — ებე-
ლალ'ა წა ჟასალდა ბაქიზაბუნა „დედამ ცეცხლი ქალიშვილს
დაანთებინა“ (შუალ.);

ვაცაასა ქალათ ვვალა „ძმა წერილს წერს“ (უშუალ.) — ვაცაასა
დიდა ქალათ ვეაზაბულა „ძმა მე წერილს მაწერინებს“ (შუალ.).

მეშველი ზმნა ჰაბიზე („კეთება“), რომელიც კაუზატივს აწარ-
მოებს, კლას-ნიშნიანი ზნნაა. ამიტომ სათანადო კაუზატიური ზმნა
ყოველთვის ასახავს სახელობით ბრუნვაში დასმული რეალური
ობიექტის გრაჰატიკ. კლასს (და რიცხვს); შდრ.:

დოსა ღუმმან კვანა „მან მტერი მოკლა“ — დოსა დოსადა ღუმ-
მან კვაზა-ვ-უნა (ან: კვაზე ჰა-ვ-უნა) „მან მას მტერი მოაკვლე-
ვინა“...

თუ ძირითადი ზმნაც, რომლისაგანაც კაუზატივი იწარმოება,
კლას-ნიშნიანია, მაშინ კაუზატიურ ფორმაში რეალური ობიექტის
გრამატიკ. კლასი (და რიცხვი) ორმაგად იქნება აღნიშნული (რო-
გორც ძირითადს, ისე მეშველ ზმნაში); შდრ.:

დოსა ჩუ ბ-ოსანა „მან ცხენი იყიდა“; დოსა ჩუჟალ რ-ოსანა
„მან ცხენები იყიდა“ — დოსა დიდა ჩუ ბ-ოსიზა-ბ-უნა (ან: ბ-ოსიზე
ჰა-ბ-უნა) „მან მე ცხენი მაყიდვინა“; დოსა დიდა ჩუჟალ რ-ოსიზა-
რ-უნა (ან: რ-ოსიზე ჰა-რ-უნა) „მან მე ცხენები მაყიდვინა“...

კაუზატივის საშუალებით ხუნძურში შეიძლება გარდაუვალი
ზმნისაგან გარდამავლის წარმოება (აძის შესახებ იხ. § 147).

§ 181. ნასახელარ ზენათა წარმოება -ლიზე სუფიქსით. სახელისაგან ზმნის საწარმოებლად პროდუქტიულია -ლიზე სუფიქსი. ამ სუფიქსით ნაწარმოები ნასახელარი ზმნები გამოხატავენ რადმე გარდაქცევას, გახდომას (შესაბამისად საწარმოებელი სახელის მნიშვნელობისა): ებელ „ღედა“ → ებელ-ლიზე „ღედად გახდომა“... ბაჟარ- „წითელი“ → ბაჟარ-ლიზე „წითლად ქცევა“, „გაწითლება“...

წარმოშობით ეს სუფიქსი მეშველი ზმნა ჩანს ძირეული ლ' თანამოენით¹. ამჟამად იგი დამოუკიდებლად არ იხმარება, გვხვდება მხოლოდ მაწარმოებლის როლში ამა თუ იმ ფორმით (ინფინიტ. -ლი-ზე, მასდ. -ლი, აწმ. -ლი-უ-ლა, მყოფ. -ლი-ი-ლა, ნამ. -ლი-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. -ლი-უ-ნ, ბრძანებ. -ლი-ე და ა. შ.).

-ლიზე სუფიქსით ნაწარმოები ნასახელარი ზმნები გარდაუვალია: ამას განსაზღვრავს მნიშვნელობა ამოსავალი მეშველი ზმნისა, რომლისაგანაც მიღებულია ეს სუფიქსი (იხ. ზემოთ).

-ლიზე (სათანადო ფორმით) შეიძლება დაერთოს არსებით, ზედსართავ, რიცხვით სახელებს და ნაცვალსახელებსაც:

ვაცა „ძმა“ → ვაცა-ლი-ზე „ძმად გახდომა“ (აწმ. ვაცა-ლი-უ-ლა, მყოფ. ვაცა-ლი-ი-ლა, ნამ. ვაცა-ლი-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ვაცა-ლი-უ-ნ და ა. შ.).

ებელ „ღედა“ → ებელ-ლი-ზე „ღედად გახდომა“ (აწმ. ებელ-ლი-უ-ლა, მყოფ. ებელ-ლი-ი-ლა, ნამ. ებელ-ლი-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ებელ-ლი-უ-ნ და ა. შ.);

ცო „ერთი“ — ცო-ლი-ზე „გაერთიანება“ (აწმ. ცო-ლი-უ-ლა, მყოფ. ცო-ლი-ი-ლა, ნამ. ცო-ლი-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. ცო-ლი-უ-ნ, ბრძანებ. ცო-ლი-ე!.. და ა. შ.);

ლიიკ-აბ „კარგი“ → ლიიკ-ლი-ზე „კარგად გახდომა“; „გამოკეთება“; „გაუმჯობესება“ (აწმ. ლიიკ-ლი-უ-ლა, მყოფ. ლიიკ-ლი-ი-ლა, ნამ. ლიიკ-ლი-ა-ნა, და ა. შ. უნთარავ ჩი ლიიკ-ლი-ანა „ავადმყოფი გამოკეთდა“);

ბაჟარ-აბ „წითელი“ → ბაჟარ-ლი-ზე „წითლად ქცევა“, „გაწითლება“ (აწმ. ბაჟარ-ლი-უ-ლა, მყოფ. ბაჟარ-ლი-ი-ლა, ნამ. ბაჟარ-

¹ მას მოეპოვება შესატყვისები დაღესტნის სხვა ენებში; შდრ.: ხუნდ. -ლი-ზე, ანდ. ლ'-ი-დუ, ლაკ., ტაბას. ხ'-უ-ნ, აღულ. ხ'-ა-ს, წახურ. ხ'-ე-ს, უდ. -ხე'უენ -ყოფნა“, „გახდომა“, „გარდაქცევა“ (N. Trubetzkoy, Nordkaukasische Wortgleichungen, § 80).

ლ'-ა-ნა და ა. შ. დიცაა ჰებ აბიდალ, ბაჭარლ'ანა დოვ „როცა მე-
ეს ვუთხარი, გაწითლდა ის“¹);

ღირ „ჩემი“ → ღირ-ლ'-ი-ზე „ჩემად გახდომა“ (აწმ. ღირ-ლ'-უ-
ლა, მყოფ. ღირ-ლ'-ი-ლა, ნამ. ღირ-ლ'-ა-ნა და ა. შ.).

შენიშვნა 1. -ლ'-ი-ზე დაერთვის ზედსართავის გაუფორმე-
ბელ ფუძეს: ლ'იკ-აბ „ქარგი“ → ლ'იკ-ლ'იზე (და არა: ლ'იკ-
აბ-ლ'იზე)...

რიცხვით სახელთაგან წარმოებისას სათანადო რიცხვითი
სახელი აღებულია -გო ნაწილაკის გარეშე: კიგო „ორი“ → კი-
ლ'იზე (და არა: კიგო-ლ'იზე)...

შენიშვნა 2. -ლ'ი-ზე სუფიქსის წინ შეიძლება დაიკარგოს
ამოსავალი ფუძის ბოლოკიდური დ და თ თანხმოვნები: ხა-
ლათ - „გრძელი“ → ხალა'თ'-ლ'იზე „დაგრძელება“, ბაწად-
„სუფთა“ → ბაწა'ად'-ლ'იზე „გასუფთაება“... , ბეჩედ - „მდიდა-
რი“ → ბეჩე'დ'-ლ'იზე „გამდიდრება“²...

შენიშვნა 3. -ლ'ი-ზე სუფიქსთან აქვს კავშირი აბსტრაქ-
ტულ სახელთა საწარმოებელ -ლ'ი სუფიქსს (§ 106), გარდა-
ქცევითის -ლ'უნ და მოქმედებითი ბრუნვის -ლა-ლ'უნ სუფიქ-
სებს (§§ 98, 99).

-ლ'ი-ზე სუფიქსიანი ნასახელარი გარდაუვალი ზმნისაგან შესაბა-
მისი გარდამავალის წარმოება (ისევე, როგორც პირველადი
გარდაუვალისაგან გარდამავლისა) დაკავშირებულია კაუზატივის
წარმოებასთან: ცოლ'ანა „გაერთიანდა“ → ცოლ'იზაბუნა || ცოლ'იზე
ჰაბუნა „გააერთიანა“... (§ 147). ზოგჯერ იმავე ფუძეს სახელისას.
რასაც დაერთვის -ლ'ი-ზე, შეიძლება უშუალოდ დაეურთოთ ჰაბი-ზე
(„კეთება“) მეშველი ზმნა და მივილოთ გარდამავალი შინაარსის
ნასახელარი ზმნა; შდრ.:

ბაჭარ - „წითელი“ → 1. ბაჭარ-ლ'იზე „გაწითლება“ (გრდუვ.):
ბაჭარ-ლ'ანა „გაწითლდა“... 2. ბაჭარ-ჰაბიზე „გაწითლება“ (გრდმ.):
ბაჭარ-ჰაბუნა „გააწითლა“...

¹ П. У с л а р, Авар. яз., гв. 198, § 173.

² შდრ. ბეჩე „ხბო“ → ბეჩე-ლ'იზე „ხბოდ გადაქცევა“. ამრიგად, ბეჩე-
ლ'ი-ზე შეიძლება ნიშნავდეს: „გამდიდრებას“ (— ბეჩედ- „მდიდარი“) და
„ხბოდ გადაქცევას“ (— ბეჩე „ხბო“). ამას ემყარება კალამბურული
გამოთქმა: ბეჩე-ლ'ი-ზე ბატონისიშხ დუჟე? ბაჩილ ტონ რე ტე?
„გამდიდრება გინდა შენ? ხბოს ტყავი ჩაიცვი!“ (П. У с л а р, Авар. яз.,
[Сборник авар. сл., гв. 52, 53].)

ბაწაად - „სუფთა“ → 1. ბაწაა'დ'ლ'იზე „გასუფთავება“, „გაწმენდა“ (გრდუვ.): ბაწაა'დ'ლ'ანა „გასუფთავდა“, „გაწმენდა“... 2. ბაწაად-ჰაბიზე „გასუფთავება“, „გაწმენდა“ (გრდმ.): ბაწაად-ჰაბუნა „გაასუფთავა“, „გაწმინდა“...

შოულა-„მაგარი“, „მტკიცე“ → 1. შოულა-ლ'იზე „განმტკიცება“ (გრდუვ.): შოულა-ლ'ანა „განმტკიცდა“... 2. შოულა-ჰაბიზე „განმტკიცება“ (გრდმ.): შოულა-ჰაბუნა „განმტკიცა“...

ყემერ - „ბევრი“, „მრავალი“ → 1. ყემერ-ლ'იზე „გამრავლება“ (გრდუვ.): ყემერ-ლ'ანა „გამრავლდა“... 2. ყემერ-ჰაბიზე „გამრავლება“ (გრდმ.): ყემერ-ჰაბუნა „გაამრავლა“...

შენიშვნა. ჰაბიზე („კეთება“) ზმნა ასეთ შემთხვევებში შეიძლება შეერწყოს სახელს და დაკარგოს თავკიდური თანხმობანი: ჰიტინ-ჰაბიზე → || ჰიტინაბიზე „დაჰატარავება“... ბაწაად-ჰაბიზე → || ბაწაადაბიზე „გასუფთავება“, „გაწმენდა“ (შდრ.: კაუზატივის წარმოებისას; ყოტიზე ჰაბიზე → || ყოტიზ-აბიზე „კრევილება“. — § 180).

§ 182. ფუძე-გაორკეცავული ზმნები. გვხვდება ფუძე-გაორკეცებული ზმნები. ფუძის გაორკეცებით (რედუქლიკაციით) გამოიხატება მოქმედების მრავალგზისობა (განმეორება-გახშირებითობა), ინტენსივობა ან სიმრავლე; მაგალ.:¹

კანწიზე „ხტომა“ — კანწ-კანწიზე „მრავალგზის ხტომა“, „ხტუნვა-ხტუნვა“: კანწ-კანწუნ ვაჰანა დოვ „ხტუნვა-ხტუნვით მოვიდა ის“:

ქვაზე „მოკვლა“ — ქვა-ქვაზე „ბევრჯერ მოკვლა“ („კვლის მრავალგზის შესრულება“), „დახოცვა“: დოსჰ ქვა-ქვანა ყემერალ ჩაჭი „მან დახოცა მრავალი ხალხი“;

ტაბიზე „დარტყმა“ — ტაბ-ტაბიზე „მრავალგზის დარტყმა“: დირ კილეჲალდა ტაბ-ტაბუნა დოსჰ „მან მხარზე [რამდენიმეჯერ] დამკრა, მომიცაცუნა [ხელი]“...

გვაქვს ფუძე-გაორკეცებული ისეთი ზმნებიც, რომელთაც საპირისპირო ცალმაგი ვარიანტები არ მოეპოვებათ და არც რაიმე თავისებურებას მნიშვნელობის მხრივ არ გამოხატავენ (ლ'ილ'იზე „მკა“, ლ'ალ'აზე „რწყვა“, ტოტოზე „კორტან“, „წიწკნა“, ხ'იხ'იზე „შენახვა“, „მოვლა-პატრონობა“, ლ'ულ'აზე „ხეხვა“, ჯუჯაზე „ხერხვა“...).

¹ იხ. П. Усхар, Авар. яз., § 171, გვ. 195.

ხშირად გვხვდება რედუქლიცირებული ხმაბაძვითი ზმნები: კი-ქიდიზე „ქიკქიკი“, ზუზუდიზე „ზზუილი“ (ტუტალ ზუზუდულა „ბუ-ზები ბზუიან“), გეგედიზე „ყივილი“ (ჰელეჰო გეგედულა „მამალი ყივის“), გუგუდიზე (გიგუ გუგუდულა „გუგული გუ-გუ-ს იძახის“), ყვაყვადიზე „კაკანი“ (ჭანკო ყვაყვადულა „ქათამი კაკანებს“), ჰინ-ჰიდიზე „ჰიხინი“, ყურყუდიზე „ყიყინი“, ჭურჭუდიზე „ღმუილი“ და ა. შ.

§ 183. განგრძობითი მოძველების ზმნები. მოქმედების განგრძობითობა (ჩვეულებრივ წარმოება) გამოიხატება სპეციალური სუფიქსებით, რომლებიც დაერთვიან ზმნის ფუძეს დრო-კილოთა საწარმოებელი ფორმანტების წინ; ეს სუფიქსებია¹:

-არ: ბეც-ი-ზე „თიბვა“ — ბეც-არ-ი-ზე „ჩვეულებრივ თიბვა“, ლ'რლ-ი-ზე „მკა“ — ლ'ილ'-არ-ი-ზე, ბესო-ი-ზე „ქსოვა“ — ბესა-არ-ი-ზე, ბეტს-ი-ზე „ხენა“ — ბეტს-არ-ი-ზე, ჰრყ-ი-ზე „შეკითხვა“ — ჰიყ-არ-ი-ზე, ბაჩო-ი-ზე „ტარება“ — ბაჩო-არ-ი-ზე... როგორც მაგალითებიდან ჩანს, -არ სუფიქსის დართვა იწვევს მასზე მახვილის გადანაცვლებას.

-დ: სავერ-ი-ზე „გარს შემოვლა“; „ბრუნვა“ — სავერ-დ-ი-ზე, ტაურ-ი-ზე „ტრიალი“; „ვრება“ — ტაურ-დ-ი-ზე, ჰაკა-ზე „გაღება“; „პირის დაღება“ — ჰაკა-დ-ი-ზე, ლ'ალ'-ა-ზე „რწყევა“ — ლ'ალ'-ა-დ-ი-ზე, ლ'ულ'-ა-ზე „ხეხვა“ — ლ'ულ'-ა-დ-ი-ზე...

-დ სუფიქსის დართვასთან ერთად ზოჯჯერ განსხვავებას იძლევა მახვილის ადგილიც და თემატური ხმოვანიც (სათანადო ნაკეთისა): განგრძობით ფორმებში მახვილი ინაცვლებს თემატურ ხმოვანზე, რომელიც უშუალოდ -დ სუფიქსს მოსდევს; თემატურ ხმოვანად ასეთ შემთხვევაში კი გვექნება — ინფინიტივში -ე- (-ე-ზე), ხოლო დანარჩენ ნაკეთებში შესაბამისი თემატური ხმოვნები (როგორც ეს შეეფერება ინფინიტივში -ე- თემატურ ხმოვიან ზმნებს: ინფ. -ე-ზე — აწმ. -რ-ლა, მყოფ. -ე-ლა, ნამ. -ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. -რ-ნ...); მაგალითები: წაღ-ი-ზე „წაკითხვა“: „სწავლა“ (აწმ. წაღ-უ-ლა, მყოფ. წაღ-ი-ლა, ნამ. წაღ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. წაღ-უ-ნ...) — განგრძ. წაღ-დ-ე-ზე (აწმ. წაღ-დ-რ-ლა, მყოფ. წაღ-დ-ე-ლა, ნამ. წაღ-დ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. წაღ-დ-რ-ნ...), ასევე: ჰამ-ი-ზე „ღეჰკა“ —

¹ სათანადო მაგალითები საკმაო სისრულით აქვთ გათვალისწინებული პ. უსლარსა (Алар. яз., § 172, გვ. 196—198) და ა. ბოკარიოვს (Синтаксис алар. яз., თავი VII, გვ. 51—58).

კამ-დ-ე-ზე, ხ^აპ-ი-ზე „ლანძღვა“ — ხ^ან-დ-ე-ზე (← ხ^ამ-დ-ე-ზე — იხ. § 43), ჰარი-ზე „თხოვნა“ — ჰარ-დ-ე-ზე, აჰრ-ი-ზე „ყვირილი“; „დაძახება“ — აჰრ-ტ-ე-ზე (← აჰრ-დ-ე-ზე)...

ზოგჯერ განსხვავება შეიძლება შექმნას მახვილის ადგილზე და თემატურმა ხმოვანმა (ისევე, როგორც ზემოთ) სპეციალური სუფიქსის გარეშეც; შდრ.: კანწ-ი-ზე „ხტომა“ (აწმ. კანწ-უ-ლა, მყოფ. კანწ-ი-ლა, ნამ. კანწ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. კანწ-უ-ნ...) — კანწ-ე-ზე (აწმ. კანწ-რ-ლა, მყოფ. კანწ-ე-ლა, ნამ. კანწ-ა-ნა, აბსოლუტ. ნამ. კანწ-რ-ნ...); ასევე: ჰრატ-ი-ზე „ყეფა“ — ჰრატ-ე-ზე, ტაბ-ი-ზე „დარტყმა“ — ტაბ-ე-ზე, ჰრანჭ-ი-ზე „კბენა“ — ჰრანჭ-ე-ზე, ტავაპ-ი-ზე „ტყორცნა“ — ტავაპ-ე-ზე, ჰრუნ-სა-ი-ზე „ჩხვლეტა“ — ჰრუნსა-ე-ზე (← ჰრუნსა-ე-ზე [ასიმილაციით])... უნდა ვაფიქროთ, რომ ყველა ასეთ შემთხვევაში განგრძობით ფორმებს დაკარგული აქვს -დ სუფიქსი: კანწ-ე-ზე ← კანწ-დ-ე-ზე, ტაბ-ე-ზე ← ტაბ-დ-ე-ზე და ა. შ. ასეთ ვარაუდს მხარს უჭერს ზოგჯერ პარალელურ ფორმათა შესაძლებლობა: ჰრატ-ე-ზე || ← ჰრატ-დ-ე-ზე, ტავაპ-ე-ზე || ← ტავაპ-დ-ე-ზე...¹

-დ-არ, -არ-დ (შდრ. ზემოთ: -დ და -არ სუფიქსები): გვა-ზე „წერა“ — გვა-დ-არ-ი-ზე, ფუ-რ-ე-ზე „ბერვა“ — ფუ-დ-არ-ი-ზე, რეჰა-ი-ზე „სროლა“, მორტყმა — რეჰა-არ-დ-ი-ზე (→ || რეჰ-არ-ი-ზე), ჰეს-ი-ზე „განზრახვა“ — ჰეს-არ-დ-ი-ზე... -დ-არ და -არ-დ რთული სუფიქსები მახვილიანია ყოველთვის (ისევე, როგორც — მარტივი -არ სუფიქსი).

-აღ: გრრშა-ი-ზე „ჩიჩქნა“, ჩირეკა — გრრშა-აღ-ი-ზე.

არწ: რეჰა-ი-ზე „სროლა“, მორტყმა — რეჰა-არწ-ი-ზე (შდრ. ზემოთ: რეჰ-არ-დ-ი-ზე), ბრრთ-ი-ზე „მივარდნა“, გამოდევნება — ბრრთ-არწ-ი-ზე, ველ-ა-ი-ზე „გალიძება“, ჩაინება — ველ-ან-ე-ი-ზე...

-არწ-დ: გებტე-ი-ზე „დაგორება“ — გებტე-არწ-დ-ი-ზე...

-რლ-დ: წეხა-ე-ზე „გამოკითხვა“, გამოძიება — წეხა-რლ-დ-ი-ზე, ჰეყ-ე-ზე „სმა“, დალევა — ჰეყ-რლ-დ-ი-ზე...

განგრძობითი ზმნები გამოხატავენ მოქმედების პროცესს მხოლოდ სუბიექტურ პირთან მიმართებით: პირდაპირი — უ ხლოცნი — ობიექტი შეუთავსებელია ასეთი ზმნებისათვის. გარდაშვალა ზმნი-საგან ნაწარმოებ განგრძობით ზმნას გაჰყვება მხოლოდ რეალური

¹ П. У с х а р, Авар. яз., გვ. 196—197.

სუბიექტი. მასთან, ეს რეალური სუბიექტი დაისმის არა ერგატიულ ბრუნვაში, არამედ — ყოველთვის სახელობითში. გრამატიკულ კლასის ნიშანიც (და რიცხვის ნიშანი) რეალურ სუბიექტზე მიუთითებს. ამრიგად, არაგანგრძობითი გარდამავალი ზმნებისაგან ნაწარმოები განგრძობითი ზმნებიც გარდაუვალი ზმნისათვის დამახასიათებელ სინტაქსურსა და მორფოლოგიურ ნიშან-თვისებებს ამჟღავნებენ; შდრ.:

ბეციზე „თიბვა“: დოსა ბ-ეც-უ-ლა ხაერ „ის (ზედმიწ. მან) თიბავს ბალახს (ზედმიწ. ბალახი)“ — ბ-ეც-არ-ი-ზე: დოვ ვ-ეც-არ-უ-ლა „ის თიბავს“, — „თიბვის პროცესშია“. აქ პირველს წინადადებაში ბ-ეც ულა ზმნა გარდამავალია (მას ეფარდება ერგატივში დასმული რეალური სუბიექტი და სახელობითში დასმული რეალური ობიექტი; კლას-ნიშანი რეალურ ობიექტზე მიუთითებს). მეორე წინადადებაში კი ვ-ეც არ ულა გარდაუვალი ზმნაა (რეალური სუბიექტი მას სახელობითში დაესმის; კლას-ნიშანი რეალურ სუბიექტზე მიუთითებს; რეალური ობიექტი ამ ზმნასთან არ შეიძლება გვეკონდეს; არ ითქმის: დოვ ვ-ეც არ ულა ხაერ...? შდრ. აგრეთვე:

ბ-ქსაიზე „ქსოვა“ (გრდმ.): მასალა საულურ ბ-ქსაულა „ქალიშვილი მაუდს ქსოვს“; მასაზ საულურ ბ-ქსაულა „ქალიშვილები მაუდს ქსოვენ“ — განგრძ. ბ-ესა-არ-იზე (გრდუვ.): მას მ-ესა-არ-ულა „ქალიშვილი ქსოვს“; მასალ რ-ესა-არ-ულა „ქალიშვილები ქსოვენ“.

ბ-უყიზე „კერვა“ (გრდმ.): ებელალა რეტელ ბ-უყულა „დედა ტანსაცმელს კერავს“ — ბ-უყ-არ-იზე (გრდუვ.): ებელ მ-უყ-არ-ულა „დედა კერავს“.

ლ'რლ'იზე „მკა“ (გრდმ.): ინსაუცაა ხურ ლ'რლულა „მამა ყანას მკის“ — ლ'ილ'-არ-იზე (გრდუვ.): ემენ ლ'ილ'-არ-ულა „მამა მკის“.

კვანზე „წერა“ (გრდმ.): წვალდოკაბაზ თემა კვანლა „მოსწავლეები თემას წერენ“ — კვა-დარ-იზე (გრდუვ.): წვალდოკაბი

¹ ეს ფაქტი შენიშნული აქვს ჯერ კიდევ პ. უსლარს: „ბეციზე косить. დოსა ბეცულა ბუგო ხაერ — он косит сено; -ეცარიზე записывать кошопом. დოვ ვუგო ვეცარულა — он косит (здесь пельзья прибавить ხაერ); დოვ ვეცარულა მაჭარა — он косит на горе; რეხაიზე бросить, დოს რეხაულა ბუგო გამაჰ — он бросает вахонь; რეხარაიზე бросаться, დოვ ვუგო რეხარაილა — он бросается, (не выражается чем)“ (И. Усляр. Авар. яз., გვ. 197, § 172).

კვადარულა „მოსწავლეები წერენ“; წვალდოვაბი შქოლალდაკვადანანა „მოსწავლეებმა (ზედმიწ. მოსწავლეები) სკოლაში წერეს“.

რქეჟიზე „ტყორცნა“, „სროლა“ (გრდმ.): ჩანაჯანასა თუმანკრქეჟულა „მონადირე თოფს ისვრის“ — რქეჟან-ი-ზე (გრდუვ.): ჩანაჯან რქეჟანრულა „მონადირე ისვრის“; ჰაბ თუმანკ წაყ რქეჟანრულა „ეს თოფი კარგად (ზედმიწ. ძალიან) ისვრის“¹.

ხანმიზე „ლანძღვა“ (გრდმ.): დოსა ხანმანა დიდე ქვეშაბრაჭი „მან გამლანძღა მე ცუდი სიტყვებით (ზედმიწ. ცუდი სიტყვებით)“ — ხან-დ-ქ-ზე ← ხან-დ-ქ-ზე (გრდუვ.): დოვ ჭემერ ხანდოლა „ის ბევრს ილანძღება“; დოვ ხანდანა დიდე „მან (ზედმიწ. ის) მლანძღა მე“²...

გარდაუვალ ზმნათაგან ნაწარმოები განგრძობითი მოქმედების ზმნები გარდაუვალივე რჩებიან (რეალური სუბიექტი ასეთ ზმნებთან ბრუნვას არ იცვლის, სახელობითში რჩება); შდრ.:

კანწიზე „ხტომა“ (გრდუვ.): დოვ კანწულა „ის ხტის“ — კანწიზე (გრდუვ.): დოვ კანწოლა „ის ხტის“;

ჰრათიზე „ყფთა“ (გრდუვ.): ჰოჰ ჰრათულა „ძალინ ყფეს“ — ჰრათზე || ჰრათ-დ-ქ-ზე (გრდუვ.): ჰოჰ ჰრათოლა || ჰრათ-დოლა „ძალინ ყფეს“;

გებეგიზე „დაგორება“ (გრდუვ.): გამაჟ გებეგულა ღორტეჟ „ქვა გორდება ქვევითკენ“ — გებეგ-ანკდ-ი-ზე (გრდუვ.): ჩუ გებეგანკდულა „ცხენი გორავს“³...

ნაკეთთა ფორმები განგრძობითი მოქმედების ზმნებისა იწარმოება ჩვეულებრივი წესით (შესაბამისად უღვლილების იმ ტიპისა, რომელსაც ისინი განეკუთვნებიან). აღსანიშნავია, რომ ყველა განგრძობითი ზმნა ინფინიტის ფორმით -ზე დაბოლოებიანია (-ნე დაბოლოებიანი ინფინიტის ფორმები უცხოა ასეთი ზმნებისათვის; მაშინაც, როცა ამოსავალია -ნე დაბოლოებიანი ინფინიტის ფორმა, განგრძობითი მოქმედების ზმნას ინფინიტის ფორმით -ზე დაბოლოება ექნება; შდრ.: ბორჟ-ი-ნე „ფრენა“ — ბორჟ-ანჯ-ი-ზე, ხა-ი-ნე „ფქვა“ — ხაენ-ქ-ზე...). რაც შეეხება დაბოლოების წინაშე მავალ თემატურ ხმოვანს, ასეთად განგრძობითი მოქმედების ზმნებ-

¹ II. У чл ар, Авар. яз. გვ. 197.

² იქვე, გვ. 198.

³ იქვე, [II], გვ. 61.

თობას, ეს მნიშვნელობა — სათანადო შემთხვევებში — ნაწარმოები მნიშვნელობა უნდა იყოს¹.

§ 184. საგარეოთაგან ფორმები ნაზმნარი სახელუბისა. ნაზმნარ სახელთაგან (მიმღობა, მასდარი) იწარმოება ფორმები, რომლებიც სხვადასხვა გარემოებას გამოხატავენ.

ზოგს ასეთ ფორმას პ. უსლარი აბსოლუტივის ფორმად მიიჩნევს, მაგრამ აბსოლუტივის ჩვეულებრივი ფორმებისაგან (აბსოლუტ. ნამ. ყოტუნ „გაკირა-რა“... აბსოლუტ. აწმ. ყოტულაგო „ქრის-რა“...) განსხვავებით ეს ფორმები იწარმოება არა უშუალოდ ზმნისაგან, არამედ, როგორც ეს ზემოთ ნათქვამია, ნაზმნარი სახელუბისაგან და, მასთან, საწარმოებელ ფორმანტებად მათ ბრუნვის ნიშნები (ან ნაწილაკები) აქვთ გამოყენებული². სათანადო ფორმები კი არსებითად ნაზმნარ სახელთა გაქვავებულ ბრუნვის ფორმებს (ან ნაწილაკიან ფორმებს) წარმოადგენენ.

განვიხილოთ ასეთ ფორმათა ძირითადი ტიპები ამოსავალ ფორმათა კვალობაზე³.

1) მიმღობისაგან ნაწარმოები ფორმები:

ა) აწმყოს მიმღობის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა (-ლ'ა-ულ სუფიქსით)—გამოხატავს მიზეზს („რადგანაც“): ყოტულე-ლ'ა-ულ „რადგანაც კრის“...

ჭემერ ვ-აღულე-ლ'ა-ულ ვოტულარო მუნ გადამაზე „რადგანაც ბევრს ილანძღები, არ უყვარხარ შენ ხალსს“⁴ (ზედმიწ. „ბევრი მლანძღველისა არ უყვარხარ შენ ხალსს“).

დუცაა ტაბულე-ლ'ა-ულ ჰინყულა დობ დუდასაა „რადგანაც შენ სცემ, ეშინია მას შენი“⁴.

თუქადე უნე-ლ'ა-ულ დიჟეგი თეთრადალ როსე „დუქანში რადგანაც მიდიხარ, მეც რვეულები მიყიდე!“⁵.

¹ შარ.: П. У с л а р, Авар. яз., § 172, გვ. 196—198; § 167, გვ. 193—194; А. А. Б о к а р е в, С и т а к е н с е а в а р. яз., თავი VII, გვ. 51—58; აგრეთვე: K. Bouda, Subjekt- und Objektkasus beim awarischen Verbum (Caucasica, IX, 1931).

² შარ.: არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, § 50, გვ. 184—186; დ. იმნაიშვილი, რთული დაქვემდებარებული წინადადების ჩამოყალიბების ისტორიისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში. ენათმ. ინსტ. IV (X) საზეცნ. სესიის თეზისები, 1933, გვ. 22—23.

³ დაწვრილებით: А. А. Б о к а р е в, С и т а к е н с е a v a r. яз., გვ. 253—277.

⁴ П. У с л а р. А в а р. яз., გვ. 214.

⁵ М. С а н д о в, А в а р м а ц л. г р а м., II, გვ. 97.

ამავე ფორმამ ზოგჯერ შეიძლება გამოხატოს დროც („როცა“): ნეფეცაა მეჭერ ბეგულე-ლ'ა-ულ ბაყ ტერხუნ ბუკანა როცა ჩვენ მთა გადავიარეთ, მზე ჩასული იყო“...¹

ბ) მყოფადის მიმღეობის მიმართულეებითი ბრუნვის ფორმა I წყ. (-დე სუფიქსით) — გამოხატავს დროს („სანამ“): ყოტილე-ლ-დე (←ყოტილე-ლ'ა-დე) „სანამ გაჭირდეს“, „სანამ გაჭრიდა“ („გაჭრამდე“).

ჭუმარ შიველე-ლ-დე ჭალი ანა „სანამ ომარი მოვიდოდა (მოალწევდა), ალი წავიდა“ („ომარის მოსვლამდე ალი წავიდა“).

ემენ ვ-უსინე-ლ-დე ამუნ „სანამ მამა მოვიდოდეს, წადი შენ!“ („მამის მოსვლამდე წადი შენ!“).

გ) ნამყოს მიმღეობის ადგილობითი, მიმართულეებითი და დაშორებითი ბრ. ფორმები V წყ. (1. -ლ'ა-უ-ბ, 2. -ლ'ა-უ-ბ-ე [-ბ`კლას-ნიშანია], 3. -ლ'ა-უ-საა სუფიქსებით) — აღნიშნავენ შესაბამისად ადგილს (1. „სადაც“, 2. „საითკენაც“, 3. „საიდანაც“): 1. ყოტარაბ-ლ'ა-უ-ბ „იქ, სადაც გაჭრა“... 2. ყოტარა-ლ'ა-უ-ბ-ე „იქითკენ, სადაც გაჭრა“... 3. ყოტარა-ლ'ა-უ-საა „იქიდან, სადაც გაჭრა“...

ნეფერ ქვერ შავარა-ლ'ა-უ-ბ (ადგ. ბრ.) მაგო ბაჯანა, ნეფერ ჰეტე ქაარა-ლ'ა-უ-ბ (ადგ. ბრ.) წა ტიბატანა „სადაც ჩვენი ხელი მიწვდა, ტირილი ატყდა, სადაც ფეხი დავადგიეთ, ცეცხლი მოედო“².

ნიე რაჭად ბ-ათარა-ლ'ა-უ-რ (ადგ. ბრ.) ლუტბუზუტა ჰალხუდა რუკანა ჩვენ, სადაც ჩრდილს ვნახავდით, ხეების ქვეშ ვისვენებდით“³.

ლუფე ბ-ოტარა-ლ'ა-უ-ვ-ე (მიმართ. ბრ.) ინა ღუნ „შენ სადაც გინდა, წავალ მე“.

ებელ კანწარა-ლ'ა-უ-საა (დაშორებ. ბრ.) ბურუტ კანწულეზ „დედა საითკენაც გადახტა, [იქითკენ] თიკანიც ხტის“ („კვიცი გვარზე ხტის“).

დ) ნამყოს მიმღეობის დაშორებითი ბრ. ფორმა I წყ. (-და-საა სუფიქსით) — აღნიშნავს დროს („მას შემდეგ, რაც“): ყოტარალ-და-საა (←ყოტარალ'ა-და-საა) „მას შემდეგ, რაც გაჭრა“ („გაჭრიდან“)...

¹ А. Бокарев. Синтаксис авар. яз., გვ. 269.

² М. Саидов, Авар. маъл. грам II, გვ. 94.

³ П. Услар, Авар. яз. (Пословицы, рассказы и песни... гв. 21).

კიგო ყო ბუგინ ევ ვ-ეგარალ-და-საა „ორი დღე არის მას შემდეგ, რაც ის დაწვა (დასაძინებლად)“ (ზღაპ.).

...დუნიძალაღდასაგო რაკ ანინ დირ, ჰებ მატო ბიხარალ-და-საა „ქვეყნიდან გული წამივიდა მას შემდეგ, რაც ეს სიზმარი ვნახე“ (ზღაპ.).

ე) მყოფადის მიმღეობა -ღუჯ სუფიქსით — გამოხატავს ვითარების გარემოებას („ისე, რომ“):

ლ'აბწოლ ჯაჰილამ ზოდიჯ თუნიქილე-ღუჯ ეხედე კანწანი-ლა ჯაჰიბ ჩუ „სამჯერ ისე ამხტარა თეთრი ცხენი, რომ [თითქოს] ლურჯ ცას მიეჯახა [ოქ]“ (ზღაპ.).

ბაწ გუხბუზდა ლ'ალარე-ღუჯ რეჯადე გაგარლ'ანა „მგელი ისე მიუახლოვდა ჯოგს, რომ მწყემსებს არ გაუგიათ“ („მგელი მწყემსების შეუმჩნევლად მიუახლოვდა ჯოგს“)¹.

-ღუჯ სუფიქსი გვხვდება აწმყოს მიმღეობასთანაც: ბიქაულე-ღუჯ ბიცე ღუჯა ქალამ² „ისე მოყევი შენ, რომ გასაგები იყოს!“ („გასაგებად მოყევი!“).

-ღ-უ-ჯ სუფიქსის -ჯ ჩვენს ყურადღებას წარმართავს II წყების ადგილობრითი ბრუნვის -ჯ სუფიქსისაკენ (შდრ. ვაცაასა-უ-ჯ „ძმასთან“); რაც შეეხება -ღ- ელემენტს, იგი შეიძლება იყოს ე. წ. „ჩანართი“ თანხმოვანი (შდრ. ბო-ღ-უ-ჯ „ჯართან“.—§ 77).

ვ) ნამყოს მიმღეობა -გო ნაწილაკით—აღნიშნავს დროის გარემოებას („როცა“კი“ „როგორც კი“, „მას შემდეგ, რაც“...): ყოტარაბ-გო „როცა 'კი' გაქრა“, ვაქარაე-გო „როცა 'კი' მოვიდა“...

მაჰრმუჯ გოჰდასა ვაქარაე-გო თარაში ჰესადა დანდე ბექერანა „მაჰმუდი ბორცვიდან როგორც კი გამოჩნდა, თარაში მისკენ გაიქცა“³.

ტინ შავარაბ-გო მანო ბაზე ბაბიხანა „როგორც კი ზამთარი მოვიდა, თოვა დაიწყო“.

ფ) მასდარიხაგან ნაწარმოები ფორმები:

ა) მასდარის ფორმა -ჯე სუფიქსით — აღნიშნავს ვითარების გარემოებას (ისე, როგორც): ყოტ-უ-ჯ-ე „ისე, როგორც ვაქრა“...

¹ M. Саидов, Авар язык, грам., II, გვ. 92.

² იქვე, გვ. 33.

³ იქვე, , გვ. 95.

დოსა ჰალტი თექნიქასა მალ'ა-უ-ვე ჰაბუნა „ის საქმეს ისტაკეთებს, როგორც ტექნიკოსი ასწავლის“¹.

ვუჰ-უ-ვე ვუკინა დუნ „ისე ვიქნები მე, როგორც ვარ“².
 აღვილად საცნობია, რომ -ვე სუფიქსი III წყების მიმართულებითი ბრუნვის საწარმოებელი ფორმანტია (-ვე-ე).

ბ) მასდარის ფორმა -დალ სუფიქსით — აღნიშნავს დროის გარემოებას („როცა“): ყოტუ-დალ „როცა გაქრა“... ვაქინდალ „როცა მოვიდა“... ტოლოო-დალ „როცა შეკაზმა“... (გამოხატება მოქმედება, რომელიც უსწრებს მასზე დამოკიდებულ სხვა მოქმედებას): დიცა ტაბი-დალ ჭოდანა დოვ „როცა მე დავარტყი, იტირა მან“...³

იგივე ფორმა გამოხატავს მიზეზის გარემოებასაც („რადგანაც“): მუსააცა ჭემერაბ მეხაალ'ა ვებ'ლი ჰაბი-დალ ჰესადა ჭიხალ ჰალ ლ'იკ ლ'ალა „რადგანაც მუსამ დიდხანს იმწყემსა (ზედმიწ. მწყემსობა ქნა), მან ცხვრის ვითარება კარგად იცის“⁴.

ჭემერ მეხაალ'ა წუნ ბუკინ-დალ ჰებ'ანა დიცა თუმანკ „დიდხანს რადგანაც გატენილი იყო, დავცალე მე თოფი“⁵.

მკვეთრი სხვაობა ზემოაღნიშნულ ორ მნიშვნელობას შორის („როცა“ [დრო] და „რადგანაც“ [მიზეზი]) ყოველთვის თვალსაჩინო შეიძლება არც იყოს.

-დალ სუფიქსი, რომელიც აქ მასდარის ფორმას დაერთვის, ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტი ჩანს -ლ დაბოლოებითა და -დ „ჩანართით“ (შდრ.: ჭაქ-დ-ალ „ძროხისა“, რახ'-დ-ალ „რძისა“, ჭაზ-დ-ალ „თოვლისა“...⁶— § 77).

უარყოფითი შინაარსით -დალ სუფიქსიან მასდარის ფორმას ენაცვლება უარყოფითი ნამყრს მიმღობის ნათესაობითი ბრუნვის

¹ М. Саидов, Авар. мацл. грам., II, გვ. 92.

² П. Усхар, Авар. яз., გვ. 222.

³ იქვე, გვ. 220.

⁴ М. Саидов, Авар. мацл. грам., II, გვ. 96.

⁵ П. Усхар, Авар. яз., გვ. 221.

⁶ შდრ. აგოეთვე დროის აღმნიშნელი ზმნისარტები: ი'ა-დ-ა-ლ „გაზაფხულზე“ (ი'ა „გაზაფხული“, ტინ-დ-ა-ლ „ზამთარში“ ((ა-ა-ა-ლ „ზამთარი“), რა-დ-ა-ლ (-ა-ა-დ-ა-ლ) „უილით“, რომლებიც ნათესაობითი ბრუნვს ფორმები უნდა იყოს წარმოშობით (შდრ.: А. А. Бокарев, Синтаксис авар. яз., გვ. 248).

ფორმა (-ლ'ა-უ-ლ სუფიქსიანი): ყოტიქე-ლ'ა-უ-ლ „როცა (რადგანაც) არ გაქრა“... ვ-აქინქე-ლ'ა-უ-ლ „როცა (რადგანაც) არ მოვიდა“...

გ) მასდარის ფორმა -გუნ („ურთ“, „ერთად“) ნაწილაკით — აღნიშნავს დროის გარემოებას („როგორც კი“, „თანავე“): ყოტი-გუნ „როგორც კი გაქრა“, „გაქრისთანავე“... ვაქინ-გუნ „როგორც კი მოვიდა“, „მოსვლისთანავე“...

ქვერ ბეჰი-გუნ ბერზუტა ტერხანილა აბ „როგორც კი ხელი გაუწოდა, გაუჩინარდა ის“ (ზღაპ.).

3) ინფინიტისაგან ნაწარმოები ფორმები:

ა) ინფინიტის ფორმა -ჭან ნაწილაკით — აღნიშნავს დროის ან ვითარების გარემოებას: ყოტიზე-ჭან „ვიდრე (სანამ) გაქრიდეს“, „გაქრამდე“... ვაქინე-ჭან „ვიდრე (სანამ) მოვიდოდეს“, „მოსვლამდე“...

ჰობოლ ინე-ჭან ჰანიე ვუკა „სტუმრის წასვლამდე აქ იყავ!“

ჰალტი ლ'უჭიზაბიზე-ჭან უნგე „სამუშაოს გათავებამდე არ წახვიდე!“

ბაყ ტერხინე-ჭან ჰალტულა დოვ „ნების ჩასვლამდე მუშაობს ის“.

ქვენ ზორწიზე-ჭან ქვანა დოსა „საქმელი გაძღობამდის კამა მან“...

ბ) ინფინიტის ფორმაზე ზოლო „თვის“ დართვით გამოხატება მიზნის გარემოება: ყოტიზე ზოლო „რათა გაქრას“, „გაქრისათვის“, „გასაქრელად“... კვაზე ზოლო „დასაწერად“... ჰაბიზე ზოლო „გასაკეთებლად“ — და ა. შ. (იგივე მნიშვნელობა შეიძლება გამოხატოს ინფინიტის ფორმამ ზოლო „თვის“ გარეშეც).

გ) ინფინიტის ფორმა -ალ'ა-უ-ჯ სუფიქსით: ტეზე-ა-ალ'ა-უ-ჯ ბოსანა დიცაა ჭარაც „მისაცემად (რომ მიეცე) გამოვართვი მე ფული (ე. ი. სესხად)“¹.

--ალ'ა-უ-ჯ სუფიქსის შედგენილობა ნათელია (შდრ.: აცა-ალ'ა-უ-ჯ „დასთან [II წყების ადგილობ. ბრ.]).

¹ П. У с л а р, Авар. яз., გვ. 201.

ზმნისართი. ნანილაქი. ქაჰშირი

§ 185. **ზმნისართი.** ვითარებითი ზმნისართები, ზედსართავი სახელის წარმოებასთან დაკავშირებით ნაჩვენებია იყო, რომ პირველადი (ვითარებითი) ზედსართავის ფუძე (ანუ გაუფორმებელი ვითარებითი ზედსართავი სახელი) ზმნისართის როლში გამოიყენება: ლ'იკ ვ-უგო „ქარგად (ზედმიწ. კარგ-) არის“ (შდრ. ლ'იკ-ავ ჩი „ქარგი კაცი“), წოდორ ვ-უკა „ფრთხილად (ზედმიწ. ფრთხილ-) იყავ!“ (შდრ. წოდორ-ავ ჩი „ფრთხილი კაცი“) და ა. შ. (§ 113). თვისების აღმნიშვნელ ერთსა და იმავე სიტყვას არსებით სახელთან ზედსართავის ფუნქცია აქვს (აჩვენებს საგნის თვისებას: ქინ-აბ „როგორი?“), ზმნასთან — ზმნისართისა (აღნიშნავს მოქმედების თვისებას: ქინ „როგორ?“). პირველ შემთხვევაში იგი გაფორმებულია (შესაბამისად საზღვრული არსებითი სახელის კლასისა და რიცხვისა), მეორე შემთხვევაში — გაუფორმებელი (მაგალითები იხ. ზემოთ).

ასეთია მიმართება ვითარებით ზედსართავ სახელებთან ვითარების გარემოების აღმნიშვნელი ზმნისართებისა.

შენიშვნა. ზოგი ზედსართავი სახელი (კერძოდ; ოდენობის გამოძახებელი: გემერ-აბ „ბევრი“, დაჰ-აბ „ცოტა“, ტოკ-აბ „ქიდევ“, „მეტი“) შეუძლებელი არ არის გაფორმებული სახითაც დაერთოს ზმნას (ზმნისართის ფუნქციით): გემერ-ავ ილ'ანილა, დაჰ-ავ ილ'ანილა [ავ] „ბევრი იარა თურმე, ცოტა იარა თურმე [მან]“ (შლაჰ)... ტოკ-ავ ვ-აქუნგე „მეტი (ქიდევ) არ მოხვიდე!“¹.

ვითარების ზმნისართს შეიძლება ახლდეს მნიშვნელობის მინტენსივებელი -გო ნაწილაკი: ხაეხა-გო „სწრაფად“, ბერცინ-გო „ლამაზად“, ჰიტინ-გო „მცირედ“...

ნაცვალსახელოვანი ადგილის ზმნისართები. ადგილის ზმნისართებში ცალკე აღსანიშნავია ნაცვალსახელოვანი ადგილის ზმნისართები, რომელთა მნიშვნელობები გარკვეულ შესაბამისობაშია ჩვენებით ნაცვალსახელთა მნიშვნელობებთან; წარმოების მიხედვითაც მათ ჩვენებით ნაცვალსახელებთან აქვთ კავშირი; შდრ.:

¹ შდრ: А. А. Боевров, Считавскс авар. яз., გვ. 96—103.

ჰანი-ბ	„აქ“	(ჰა-ბ „ეს“) ¹
ჰენი-ბ	„მანდ“	(ჰე-ბ „ეგ“)
ლო-ბ-ა	„იქ“	(ლო-ბ „ის“)
ლო-ბ-ა	„იქ—დაბლა“	(ლო-ბ „ის—დაბლა მყოფი“)
ლო-ბ-ა	„იქ—მაღლა“	(ლო-ბ „ის—მაღლა მყოფი“)

ამათვე განეკუთვნება კითხვითი ადგილის ზმნისართი: ქი-ბ „სად?“ (ესეც ნაცვალსახელისაგან ჩანს ნაწარმოები—§ 137).

აღნიშნული ზმნისართებისაგან შეიძლება ვაწარმოოთ მიმართულებითისა (საითკენ?) და დაშორებითის (საიდან?) ფორმები (მსგავსად V წყებაში შემავალ ადგილობით ბრუნებათა ფორმებისა); შდრ.:

ადგილობ. ქი-ვ, ქი-ჟ, ქი-ბ, ქი-რ „სად?“ — მიმართ. ქი-ვ-ე, ქი-ჟ-ე, ქი-ბ-ე, ქი-რ-ე „საითკენ?“ — დაშორებ. ქი-საა „საიდან?“

ადგილობ. ჰანი-ვ, ჰანი-ჟ, ჰანი-ბ, ჰანი-რ „აქ“ — მიმართ. ჰანი-ვ-ე, ჰანი-ჟ-ე, ჰანი-ბ-ე, ჰანი-რ-ე „აქეთკენ“ — დაშორებ. ჰანი-საა „აქიდან“;

ადგილობ. ჰენი-ვ, ჰენი-ჟ, ჰენი-ბ, ჰენი-რ „მანდ“ — მიმართ. ჰენი-ვ-ე, ჰენი-ჟ-ე, ჰენი-ბ-ე, ჰენი-რ-ე „მანდეთკენ“ — დაშორ. ჰენი-საა „მანდედან“;

ადგილობ. ლო-ვ-ა, ლო-ჟ-ა, ლო-ბ-ა, ლო-რ-ა „იქ“ — მიმართ. ლო-ვ-ე, ლო-ჟ-ე, ლო-ბ-ე, ლო-რ-ე „იქითკენ“ — დაშორ. ლო-ვ-ა-საა, ლო-ჟ-ა-საა, ლო-ბ-ა-საა, ლო-რ-ა-საა „იქიდან“;

ადგილობ. ლო-ვ-ა, ლო-ჟ-ა, ლო-ბ-ა, ლო-რ-ა „იქ“ (დაბალ ადგილას) — მიმართ. ლო-ვ-ე, ლო-ჟ-ე, ლო-ბ-ე, ლო-რ-ე — დაშორებ. ლო-ვ-ა-საა, ლო-ჟ-ა-საა, ლო-ბ-ა-საა, ლო-რ-ა-საა;

ადგილობ. ლო-ვ-ა, ლო-ჟ-ა, ლო-ბ-ა, ლო-რ-ა „იქ“ (მაღალ ადგილას) — მიმართ. ლო-ვ-ე, ლო-ჟ-ე, ლო-ბ-ე, ლო-რ-ე — დაშორებ. ლო-ვ-ა-საა, ლო-ჟ-ა-საა, ლო-ბ-ა-საა, ლო-რ-ა-საა.

ქი-ვ (ქი-ჟ, ქი-ბ, ქი-რ) „სად?“ ზმნისართისაგან მნიშვნელობის მაინტენსივებელი -გო ნაწილაკის დართვით მიიღება ქი-ვ-გო (ქი-ჟ-გო, ქი-ბ-გო, ქი-რ-გო) „ყველგან“; უარყოფით ზმნასთან იგივე ზმნისართი აღნიშნავს „არსად“ (შდრ.: ქი-ვ-გო ვ-უგო „ყველგან არის“ — ქი-ვ-გო ჰქო „არსად არ არის“).

¹ ფრჩხილებში ნაჩვენებია შესაბამისი ჩვენებითი ნაცვალსახელები. ზმნისართებიცა და ჩვენებითი ნაცვალსახელებიც აქ — სიმარტივისათვის — მოგვეყვანეთ-ერთი კლასის — III კლასის — ფორმით (კლას-ნიშნით -ბ).

ადგილის ზმნისართები, რომელთაც თანდებულების ფუნქციაც შეიძლება ჰქონდეს, ქვემოთ — ცალკე — იქნება განხილული (§ 186).

დანარჩენი ადგილის ზმნისართები არსებითი სახელისაგან არიან ნაწარმოები და წარმოადგენენ V წყების ადგილობით ბრუნვათა შესაბამის ფორმებს (ზოგი მათგანი სათანადო ფორმით ამჟამად შეიძლება გაქვეავებულიც იყოს და შესაბამისი ფუძე სახელობით ბრუნვაში აღარ იხმარებოდეს); მაგალ.:
 ყადანი-ბ „თავქვეშ“ (მიმართ. ყადანი-ბ-ე, დაშორებ. ყადანი-საა; სახელობით ბრუნვაში შესაბამისი ფუძე არა ჩანს): ყადანიბ ტილიგი ლ'უნ, ტად ბურთინაგი ბან, ტაიქანილა ავ (ზღაპ.) „თავქვეშ უნაგირიც დაიდო რა, ზედ ნაბადი გადაიხურა რა, დაიძინა თურმე მან“...

ბადი-ბ „სახეში“ (მიმართ. ბადი-ბ-ე, დაშორებ. ბადისაა; სახელობითში შესაბამისი ფუძე არა ჩანს): ღუნ ბალაჰანა დოსადე ბადი-ვ-ე „მე შევხედე მას სახეში“...

ქოდო-ბ „ხელში“ (მიმართ. ქოდო-ბ-ე, დაშორებ. ქოდო-საა; შდრ.: ქვერ „ხელი“): ქოდო-ბ გამაჰ ქაუნ ბუგო „ხელში ქვა უჭირავს“...

ჩანა-ბ „სანადიროდ“ — ჩა oxote (მიმართ. ჩანა-ბ-ე, დაშორებ. ჩანა-საა; შდრ. ჩან „ნადირო“): დოვ ჩანა-ვ-ე ანა „ის სანადიროდ წავიდა“...

კლასისა და რიცხვის აღნიშვნის წესი ზმნისართებში. როგორც მაგალითებიდან ჩანს, ადგილის ზმნისართებისათვის დამახასიათებელია კლასისა და რიცხვის ნიშნების დართვა სუფიქსებად. მათი აღნიშვნის წესი ზმნისართში იგივეა, რაც თვით ზმნაში, რომელსაც ზმნისართი დაერთვის (ე. ი. გარდაუვალი ზმნის ზმნისართში აღნიშნულია კლასი და რიცხვი ზმნის რეალური სუბიექტისა, გარდამავლისაში — რეალური ობიექტისა); შდრ.: ვაცო ჰანი-ვ ვ-უგო „ძმა აქ არის“, დაცო ჰანი-ჰ დ-იგო „და აქ არის“, ჩუ ჰანი-ბ ბ-უგო „ცხენი აქ არის“, ვაცოალ ჰანი-რ რ-უგო „ძმები აქ არიან“... — გრდმ.: ვაცოასა ჰანი-ბ წულ ბ-იქულა „ძმა აქ შემას აპობს“... ვაცოასა ჰანი-რ წულალ რ-იქულა „ძმა აქ შემებს აპობს“...

ამრიგად, სინტაქსური კავშირი ზმნისართისა სუბიექტ-ობიექტ-თან მყარდება ზმნის მეშვეობით (და არა უშუალოდ).

დროის ზმნისართებიდან აღსანიშნავია კითხვითი ქი-და (ქიდალ) „როდის“: ქიდა ვაჰარავ მუნ „როდის მოხვედი შენ?“ ამ ზმნისართს საწარმოებელი ფუძე საერთო უჩანს ქი-ბ „სად“ (იხ-ზემოთ) ადგილის ზმნისართთან.

დროის ზმნისართებიდან აღსანიშნავია კითხვითი ქი-და (ქიდალ) „როდის“: ქიდა ვაჰარავ მუნ „როდის მოხვედი შენ?“ ამ ზმნისართს საწარმოებელი ფუძე საერთო უჩანს ქი-ბ „სად“ (იხ-ზემოთ) ადგილის ზმნისართთან.

დროის ზმნისართებიდან აღსანიშნავია კითხვითი ქი-და (ქიდალ) „როდის“: ქიდა ვაჰარავ მუნ „როდის მოხვედი შენ?“ ამ ზმნისართს საწარმოებელი ფუძე საერთო უჩანს ქი-ბ „სად“ (იხ-ზემოთ) ადგილის ზმნისართთან.

დროის ზმნისართებიდან აღსანიშნავია კითხვითი ქი-და (ქიდალ) „როდის“: ქიდა ვაჰარავ მუნ „როდის მოხვედი შენ?“ ამ ზმნისართს საწარმოებელი ფუძე საერთო უჩანს ქი-ბ „სად“ (იხ-ზემოთ) ადგილის ზმნისართთან.

დროის ზმნისართებიდან აღსანიშნავია კითხვითი ქი-და (ქიდალ) „როდის“: ქიდა ვაჰარავ მუნ „როდის მოხვედი შენ?“ ამ ზმნისართს საწარმოებელი ფუძე საერთო უჩანს ქი-ბ „სად“ (იხ-ზემოთ) ადგილის ზმნისართთან.

ქიდა „როდის“ ზმნისართზე -გო ნაწილაკის დართვით მიიღება ქიდა-გო „ყოველთვის“; უარყოფით ზმნასთან მას უარყოფითი შინაარსი აქვს: „არასდროს“ (შდრ.: ქიდაგო ჰიალტულა დოვ „ყოველთვის მუშაობს ის“ — ქიდაგო ჰიალტულარო დოვ „არასდროს არ მუშაობს ის“...).

დროის აღმნიშვნელი სხვა ზმნისართები წარმოადგენენ შესაბამისი მნიშვნელობის მარტივს ან ნაწარმოებ ფუძეებს (გაუფორმებელს ან შესაძლოა ამა თუ იმ ბრუნვის ფორმით გაქვევებულს): ჯაყა „დღეს“ (შდრ. ყო „დღე“), სონ „გუშინ“, ნოლ' „წუხელ“, მეთერ „ხვალ“... სარდი-ლ' „ღამით“ (ზედმიწ. „ღამეში“), ყად „დღისით“, ჰანეი „ეხლა“... ცინ „ერთხელ“ (შდრ.: ცო „ერთი“) და -გი ნაწილაკით ცინ-გი „შემდეგ“ (ზედმიწ. „ერთხელაც“, „ერთხელ კიდევ“) და ა. შ.

რიცხვითი სახელებისაგან -წულ || -წოლ სუფიქსის დართვით იწარმოება ჯერობის გამომხატველი ზმნისართები: კი-წულ „ორჯერ“, ლ'აბ-წულ „სამჯერ“ და ა. შ. (-გო ნაწილაკი რიცხვით სახელებს ასეთი წარმოებისას არ გაჰყვება).

შიი-ბ „რა“ ნაცვალსახელისაგან იფინიტივის -ი-ზე სუფიქსის დართვით იწარმოება მიზნის გამომხატველი კითხვითი ზმნისართი: შიი-ბ-ი-ზე „რად?“ „რისთვის?“ (შდრ. ყოტ-ი-ზე „ქრა“).

მიზნის გამომხატველი კითხვითი ზმნისართია: შააჲ „რატომ?“ (შდრ. შიი-ბ „რა“).

§ 186. ბ რ უ ნ ვ ი ს მ ა რ თ ვ ა ზ მ ნ ის ა რ თ ი ს მ ი ე რ . ადგილის აღმნიშვნელი რიგი ზმნისართი შეიძლება სახელთანაც იხმარებოდეს თანდებულის როლში (შდრ. ქართულში ზმნისართები: „წინ“, „უკან“, „ქვეშ“, „შიგნით“... თანდებულებადაც რომ იხმარებიან). ასეთ შემთხვევაში სათანადო სახელი ზმნისართის მნიშვნელობას უფრო აკონკრეტებს, აზუსტებს (შდრ.: „წინ დგას“ და „უნივერსიტეტის წინ დგას“), ზმნისართი კი სათანადო სახელს მართავეს გარკვეულ ფორმაში.

ასეთი ზმნისართებია: დორტჲ (დორტჲ) „ქვეშ“, ლორლ' (ლოლ') „შორის“, ეანი-ბ „შიგნით“ (უსულო საგანში), ურჰი-ბ „შიგნით“ (სულიერ არსებაში), ხადუ-ბ „შემდეგ“. ასაკო-ბ (დიალექტ. ასაკუ'ბ') „ახლოს“, ცაე-ბ-ე „წინ“, ნაჯ'ა' (დიალექტ. მაჯ'ა') „უკან“, ტად „ზემოთ“, „ზედ“, სავერუჯ „ირველივ“ და სხვ.

წარმოების მიხედვით თითოეული მათგანი ადგილობითი ბრუნვის ესა თუ ის ფორმაა.

ზმნისართები ეანი-ბ „შიგნით“, ურჰი-ბ „შიგნით“, ხალუ-ბ „შემდეგ“, ასაკო-ბ „ახლოს“ V წყების ადგილობ. ბრუნვის ფორმებია კლას-ნიშნით ნაწარმოები (შდრ. როყო-ბ „სახლში“); მათვე შეიძლება ჰქონდეს მიმართულებითი და დაშორებითი ბრუნვის ფორმებიც (მიმართ. ეანი-ბ-ე, ურჰი-ბ-ე, ხალუ-ბ-ე, ასაკო-ბ-ე; დაშორებ. ეანი-საა, ურჰი-საა, ხალუ-საა, ასაკო-საა);

ცაე-ბ-ე „წინ“ V წყების მიმართულებითი ბრუნვის ფორმაა, რომელსაც აქ ადგილობითის მნიშვნელობაც აქვს (დაშორებ. ცაე-ბ-ე-საა „წინიდან“);

ლო'რ'-ტე „ქვეშ“ III წყების ადგილობითი ბრუნვის ფორმაა -ტე სუფიქსიანი (მიმართ. ლო'რ'-ტე-ე, დაშორებ. ლო'რ'-ტე-ა);

ლო'რ'-ლ' „შორის“ IV წყების ადგილობითი ბრუნვის ფორმაა -ლ' სუფიქსიანი (მიმართ. ლო'რ' -ლ'-ე, დაშორებ. ლო'რ'-ლ'-ა);

სავერუ-ჯ „ირველივ“ II წყების ადგილობითი ბრუნვის ფორმაა -ჯ სუფიქსიანი (მიმართ. სავერუ-ჯ-ე, დაშორებ. სავერუ-ჯ-ა). ეგვევ სუფიქსი გამოიყოფა ნა-ჯ-ა' (დიალექტ. მა-ჯ-ა') „უკან“ ზმნისართში (მიმართ. ნა-ჯ-ე, დაშორებ. ნა-ჯ-ა-საა);

ტა-დ ← ტა-და „ზემოთ“, „ზედ“ I წყების ადგილობითი ბრუნვის ფორმაა -დ ← -და სუფიქსით (მიმართ. ტა-დე, დაშორებ. ტა-დ'ა-საა).

ზოგჯერ ადვილად ხერხდება საწარმოებელი ფუძის რაობის გათვალისწინებაც; ასე მაგალ., ლო'რ'-ტე „ქვეშ“ და ლო'რ'ლ' „შორის“ ზმნისართები ნაწარმოები ჩანს ჩვენებითი ნაცვალსახელისაგან ლო-ბ „ის“ (დაბლა მყოფი). თავისი აგებულებით ეს ზმნისართები გვაგონებს ძვ. ქართულის წარმოებას: „მას ზედა“, „მას შინა“... სავერუ-ჯ „ირველივ“, „გარშემო“ ზმნისართისათვის ამოსავალია სავერი „ბრუნი“, „წრე“ (შდრ. სავერიზე „ბრუნვა“, „ტრიალი“); ურჰი-ბ „შიგნით“ ზმნისართთან საერთო ფუძე უნდა გვექონდეს სიტყვაში ურჰიმესა („შიგნეულობა“, „გულღვიძლი“)...

ყველა ზემოაღნიშნული ზმნისართი მართავს სახელს I წყების ადგილობით ბრუნვაში (-და სუფიქსიანი) ან შესაძლოა ამავე წყების მიმართულებით ბრუნვაში (-დე სუფიქსიანი) თუ ზმნისართსაც მიმართულებითი ბრუნვის ფორმა აქვს (განურჩევლად წყებისა); შდრ.:

განკი-და ტა-დ „ქვაზე 'ზემოთ“ — მიმართ. განკი-დე ტა-დე (|| განკი-და ტა-დე) დაშორებ. განკი-და ტა-საა;

განჭი-და ლო'რ'-ტე „ქვის ქვეშ“ — მიმართ. განჭიდე ლო'რ'-ტე-ე. დაშორებ. განჭი-და ლო'რ'-ტე-ა;

განჭი-და ნა-ჯა' „ქვის უკან“ — მიმართ. განჭი-დე ნა-ჯე, და-შორებ. განჭი-და ნა-ჯა-საა;

დოსა-და ცაე-ბე-ე „მის წინ“ — დაშორებ. დოსა-და ცაე-ბე-ე-ყაა;

განჭი-და ასაკო-ვ „ქვის ახლოს“ (ჰოა განჭიდა ასაკო-ბ ბეგანა „ძალდი ქვის ახლოს დაწვა“) — მიმართ. განჭი-დე ასაკო-ბ-ე (ქეთო განჭი-დე ასაკო-ბ-ე ანა „კატა ქვის ახლოს წავიდა“), დაშორებ განჭი-და ასაკო-საა;

განჭი-და სავერუ-ჯ „ქვის ირგვლივ“ — მიმართ. განჭი-დე სავერუ-ჯ-ე, დაშორებ. განჭი-და სავერუ-ჯ-ა;

განჭი-და ჯანი-ბ „ქვის შიგნით“ — მიმართ. განჭი-დე ჯანი-ბ-ე, დაშორებ. განჭი-და ჯანი-საა;

ვაცაახ-და ლო'რ'-ლ' „იმებს შორის“ — მიმართ. ვაცაახ-დე ლო'რ'-ლ'-ე, დაშორებ. ვაცაახ-და ლო'რ'-ლ'-ა;

დი-და ურჰი-ბ „ჩემში“, „ჩემ შიგნით“ (დიდა ურჰი-ბ ბუგო უნთი „ჩემში ავადმყოფობა არის“¹) — მიმართ. დი-დე ურჰი-ბ-ე, დაშორებ. დი-და ურჰი-საა.

ცალკე აღსანიშნავია გოლო „თვის“, რომელიც მართავს სათანადო სახელს მიცემით ბრუნვაში: ჰელ'ზიფ გოლო „ამისთვის“ (ზედმიწ. „ამასთვის“), დუფე გოლო „შენთვის“... ვატა-ნალ'ფე გოლო „სამშობლოსთვის“... ჰუდულასაე გოლო „მეგობრისთვის“... შეიძლება დაერთოს ზმნასაც ინტინიტივის ფორმით: ჰალტიზე გოლო „მუშაობისათვის“, „სამუშაოდ“, წაალდეზე გოლო „სწავლისთვის“, „სასწავლად“... (§ 184).

§ 187. ნაწილაკი. ყველა ნაწილაკი ხუნბურში ენკლიტიკური (დაერთვის სიტყვას ბოლოში). პროკლიტიკური ნაწილაკები ხუნბურმა არ იცის.

კითხვითი ნაწილაკები: -იშა || -ი, -და || -დაა, -ალი, -აა. -იშა || -ი გამოხატავს კითხვას, რომელიც პირდაპირ პასუხს მოითხოვს (=ძვ. ქართ. -ა ნაწილაკს: არს-ა? მეგრ. -ა-ს: რენ-ო?).

იგი შეიძლება დაერთოს წინადადების ყველა წევრს, რომელზედაც ლოგიკური მახვილი მოდის, უფრო კი ზმნას (თუ სხვა რომელიმე სიტყვა საგანგებოდ არ არის გახაზული საკითხავად). იხმარება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ წინადადებაში არ არის კითხვის

¹ И. У с л а р. Анар. яз. (И)Сборник анар. яз., გვ. 196.

კამომხატველი სპეციალური სიტყვა (ჩან „რამდენი?“ ქიდა „როდის?“ ქი-ბ „სად?“ და მისთ.). -ი'შა' ნაწილაკის დართვა ჩვეულებრივ იწვევს სიტყვის (ფორმის) ბოლოკიდური ხმოვნის მოკვეცას (ზღრ.: ბუგო „არის“ — ბუგ-ი'შა'? ვუკანა „იყო“ — ვუკან-ი'შა'? ბიქანა „გაიგო“ — ბიქან-ი'შა'? და ა. შ.), ხოლო თუ ხმოვანი არ მოკვეცა, ხმოვანთგასაყარად ჩაერთვის **ჰ** (ბუკინე „ყოფნა“ — ბუკინე-ჰ-ი'შა'? ბუკინჰოგო „არ იყო რა“ [უარყ. აბსოლუტ. ნამ.] — ბუკინჰოგო-ჰ-ი'შა'? ჰოქო „ურემი“ — ჰოქო-ჰ-ი'შა'?...).

შენიშვნა 1. კითხვითს წინადადებაში ზმნას თუ კითხვითი ნაწილაკი არ დაერთვის (ე. ი. როცა კითხვა გამოიხატება კითხვითი სიტყვით ან კითხვით ნაწილაკიანი სხვა რომელიმე სიტყვით), მაშინ ზმნურ ფორმას, როგორც წესი, შესაბამისი დროის მიმღეობა შეცვლის (§ 171).

შენიშვნა 2. კითხვითი ნაწილაკის დართვა სიტყვას არ უცვლის მახვილის ადგილს. სიტყვის მახვილი იმავე ადგილას რჩება, ხოლო ნაწილაკზე ინტონაცია მოდის (§ 16).

-და || -დაჰ [← და-ი ← და-ი'შა' (?)] გამოხატავს არა იმდენად ისეთ კითხვას, რომელიც პირდაპირ პასუხს მოითხოვს, არამედ უფრო გაურკვეველობას, ექვს („ნეტავ“ „ნუთუ“...): როცოვ ვუგო-დაჰ დოვ „სახლში თუ არის 'ნეტავ' ის?“... იგივე ნაწილაკი ზოგჯერ გამოხატავს დარწმუნებულობასაც („განა არ“... — ე. წ. რიტორიკული კითხვა). -ი'შა' ნაწილაკისაგან განსხვავებით, ეს და სხვა ნაწილაკები (იხ. ქვემოთ) შეიძლება იხმარებოდეს ისეთ წინადადებაშიც, რომელშიც კითხვითი სიტყვა გვაქვს (შეიძლება დაერთოს თვით კითხვით სიტყვასაც: შიბ-და'ჰ 'ნეტავ რა“...).

-ალი [← ალ-ი'შა' (?)] გამოხატავს ირიბ კითხვას: დიცაჰ ლ'ალარო, ღოსა შიბ ჰაბულე-ალი „მე არ ვიცი, თუ რას აკეთებს (ზედმიწ. რის ბკეთებელია) ის“... ბიცე, დოვ შივ ჩიძალი „გვიამბე, თუ რა (ვინ) კაცია ის“... დოვ ქიდა უნევალი, ლ'ალარო დიდა „ის თუ როდის

¹ ნაწილაკება საკმაო სისრულით განხილულია პ. უსლარის, ლ. ტირკოვისა და მ. საიდოვის შრომებში. იხ.: П. Услар, Авар. яз., §§ 13—24, გვ. გვ. 17—33; Л. Тирков, Грам. авар. яз., гв. гв. 56—66; მისივე, Авар-рус. сл. [Кратк. грам. авар. яз.], გვ. 158; М. Саидов, Авар мац! грам., § 81, გვ. გვ. 164—168. მისივე, Авар. мац! грам., II. §§ 66, 67, გვ. 107—111.

მიდის, არ ვიცი მე“... -ალი ნაწილაკი შეიძლება გვეკონდეს -იშა ნაწილაკთან ერთადაც (-იშა-ალი): ბალაქე, ემენ ვუსაინჭი-იშა-ალი „ნახე, მამა ხომ არ დაბრუნდა?“ ლ'ალარო, დოვ ვაქარავ-იშა-ალი „არ ვიცი, ის თუ მოვიდა (მოსულია)“.

-მა ნაწილაკს ხმარობენ ჩაკითხვისას (როცა ნათქვამს იმეორებენ კითხვის სახით — მთლიანად ან ნაწილობრივ); შდრ-: გუმარ ვაქანა „ომარი მოვიდა“. — გუმარ-მა „ომარი-ო?“ (ან: გუმარ ვაქანა-მა „ომარი მოვიდა-ო?“)... ეგვე ნაწილაკი ბრძანებთის ფორმასთან შეიძლება გამოხატავდეს შერბილებულ ბრძანებას (§ 159). იხმარება დამოუკიდებლადაც (სიტყვაზე დაურთველად, როცა ნათქვამი არ ისმის ან როცა პასუხს იძლევიან დაძახებაზე (=ქართ. „ა?“). ასეთ შემთხვევაში იგი შორისდებულა.

სხვათა სიტყვის ნაწილაკები: -ან, -ილან (-ილ-ან).

-ან (ხმოვნით გათავებულ სიტყვასთან -ა-ან): ემენ როყოვ ვუგო-ან, აბუნა დოსა დიფე „მამა შინ არის-ო, მითხრა მან მე“ (ან: ვუგო ემენ როყოვ-ან აბუნა დოსა დიფე „არის მამა სახლში-ო, მითხრა მან მე“); როყოვე ქვატუგე-ან, აბუნა ნეედა ინსაჟცა „შინ არ დაიგვიანოთ-ო, გვითხრა ჩვენ მამამ“; დიცა ვაცაასადა ტეხ ბოსე დიფე-ან ჰარანა „მე ძმას წიგნი მიყიდე-მეთქი, ვთხოვე“... -ილან: ლოტოდა ჭადან ვუგვე-ილან ქეუნ, ლ'უთანლა ბაწ „ხეზე ადამიანი არის-ო ეგონა, გაიქცა მგელი“ (ზღაქ)¹. ქინალგო ლ'იმალაზ ჰებ სურათ წაყ ბერცინ ბაქუნ ბუგ-ილან აბუნა „ყველა ბავშვებმა ეს სურათი ძალიან ლამაზად დახატული არისო თქვეს“².

სხვათა სიტყვის გადმოსაცემად იხმარება აგრეთვე „თქმა“ ზმნის ნამყოს აბსოლუტივის — გაქვეებული — ფორმა: აბუნ („თქვარა“): „წალე ნუე, წალე ნუე, წალე ნუე“ — აბუნ ლენინილ ნე-ლ'ედა ვასიმათ ბუგო „სწავლა (ზედმიწ. ისწავლეთ თქვენ...), სწავლა, სწავლა“-ო ლენინის ანდერძია ჩვენდამი“.³ იგი შეიძლება იხმარებოდეს სხვათა სიტყვის ნაწილაკებთან ერთადაც (-ან, -აბუნ; -ილან, -აბუნ...).

შენიშვნა. სხვათა სიტყვისად მიაჩნიათ ზოგჯერ -ილა და რთული -ინ-ან ნაწილაკებიც. მაგრამ უკანასკნელში საკუთრივ სხვათა სიტყვის ნაწილაკი მხოლოდ -ან არის (-ინ სულ სხვა

¹ А. А. Бокарев, Синтаксис авар. яз., гл. 246.

² М. Саидов, Авар маъл. грам. II, гл. 111.

³ იქვე, გვ. 110.

მნიშვნელობის ნაწილაკია. — იხ. ქვ.), რაც შეეხება პირველს. იგი მაოლოდ ზმნას დაერთვის და თურმეობითის გაგებას იძლევა: ყოტან-ილა (←ყოტანა-ილა) „გაჭრა თურმე“...¹ (§ 175).

-გი. მნიშვნელობით უდრის ქართ. „ც“ ნაწილაკს (გამოხატავს „აგრეთვე“-ს): ვაცა-გი ვაჭანა „ძმაც მოვიდა“. დოვ-გი ვაჩე „ისიც მოიყვანე!“ დიდე-გი ტეე „მეც მომეც!“ ვებ² ვოტაარასაე ჰოჟ-გი ბოტაჟლებ „მწყემსის მოყვარულს [მისი] ძალლი-ც უყვარს“ (ანდ.). იხმარება კავშირის როლშიც (იხ. ქვ.).

-გო. აძლიერებს სიტყვის მნიშვნელობას. ვუკუტე-გო ვუგო დოვ „როგორც იყო 'ზუსტად', ისე არის ის“² (შდრ.: ვუკუტე ვუგო დოვ „როგორც იყო, ისე არის ის“); ცაერეყად-გო ვუსაანა მუსაა შაპარალდასაა „სწორედ' გუშინწინ დაბრუნდა მუსა ქალაქიდან“... ეს მნიშვნელობა საგრძნობია ზოგი ახალი სიტყვის (ან ფორმის) წარმოებისას ამ ნაწილაკის გამოყენებით; შდრ.: უნ (უჲ) „ჰო“, „დიახ“ — უნგო (უჲგო) „ნამდვილად“, „მართლაც“, „დიახაც“; დუნ „მე“ — დუნ-გო „მე თვითონ“...

-ინ. მტკიცებითი ნაწილაკია (მნიშვნელობით უდრის ქართ. „კი“, [დიალექტ.] „ქვე“ ნაწილაკს): ვუგ-ინ „'კი' არის“ (ნამდვილად არის), ჰეჟ-ინ „'კი' არ არის“, ვუკან-ინ „'კი' იყო“ და ა. შ. -ინ ნაწილაკი ისევე, როგორც ხმოვნით დაწყებული სხვა ნაწილაკები, კვეცს სიტყვის ბოლოკიდურ ხმოვანს (ბუგ-ინ ← ბუგო-ინ და ა. შ.), ხოლო თუ ხმოვანი არ მოეკვეცა, ხმოვანთგასაყარად ჩაერთვის ჯ (ვუკა-ჟ-ინ „'კი' იყავ!“).

-ნი. ხაზგასმით წარმოაჩენს სათანადო სიტყვას მოცემული აზრის გამოსახატავად. ვაცა-ნი ვაჭინა „ძმა-კი მოვა“. დოსა-ნი ჰაბილა „ის-კი გააკეთებს“ (он-то делает); ვუკინე-ნი ვუკანა დოვ ჰანივ... „ყოფნით-კი იყო ის აქ...“;

-ნი-გი. ეს ნაწილაკი რთული აგებულებისაა და შეიცავს -ნი და -გი ნაწილაკებს, რომლებიც ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლადაც იხმარება (იხ. ზემოთ). გამოხატავს „ან... ან („თუნდაც“): ვაცა-ნი-გი ჯაცა-ნი-გი აჰეე „ან (თუნდაც) ძმას, ან (თუნდაც) დას დაუძახე!“... აქვს „თუმცა“-ს მნიშვნელობაც („დათმობითი კილო“ — § 163).

¹ შდრ.: Л. Жирков, грам. авар яз., § 35, გვ. გვ. 58—63; А. А. Бокарев, Синтаксис авар. яз., გვ. გვ. 246—247, 119.

² П. Услар, Авар. яз., § 13, გვ. 17.

-ცინ. აძლიერებს მნიშვნელობას (შდრ. -გო). დუნიალდა-ცინ ბუკინარო ჰედინაბ ეო „მთელ“ ქვეყანაზეც კი არ იქნება ასეთი რამ“¹.

-ხა. ესეც მნიშვნელობის გამაძლიერებელია (კითხვისას, დადასტურებისას ან უარყოფისას): ბუგო-ხა „არის ‘კი!’“...

-ჟან. აღნიშნავს მსგავსებას („ვით“, „როგორც“). მუნ-ჟან „როგორც შენ“, „შენსავით“ (შეიძლება დაერთოს სახელს სხვადასხვა ბრუნვაში). ინფინიტივთან ერთად: -„მდის“, „ვიდრე“: ჰაბიზე-ჟან „გაკეთებამდის“ (§ 184).

-გუნ (-გინ), აღნიშნავს თანაობას (comitativus): ვა(ვა-გუნ „ძმითურთ“, „ძმასთან ერთად“. შეიძლება დაერთოს სახელის სხვადასხვა ბრუნვის ფორმას.

ჟა-გი. მუნ-ჟაგი ვაქანა „შენ მაინც მოდი!“.

ნაწილაკი შეიძლება აფიქსის ფუნქციასაც ასრულებდეს. ასე, მაგალ., -გო ნაწილაკის დართვით იწარმოება სახელისა და ზმნის არაერთი ფორმა, კერძოდ: აბსოლუტივის ფორმები (ყოტულა-გო „ჭრის-რა“,... ყოტიკო-გო „არ გაქრა-რა“...). უკუქცევითი ნაცვალსახელები (დუნ-გო „მე თვითონ“... დოვ-გო „ის თვითონ“...), განუსაზღვრელი ნაცვალსახელები (შიავ-გო „ვინმე“, შიიბ-გო „რამე“); იგივე ნაწილაკი დაერთვის ზმნისართებს (პიტინ-გო „მცირედ“...), რიცხვით სახელებს (კი-გო „ორი“, ლ'აბ-გო „სამი“... კიმაბ-გო „ორივე“...), მონაწილეობს მეშველი ზმნის ფუძეში (ბუ-გო „არის“)... -ან ნაწილაკი აწმყოსა და მყოფადის ფორმებს ნამყოს მნიშვნელობას ანიჭებს (ყოტულა-ან „ქრიდა“... ყოტილა-ან „გაქრიდა“)... -ნი იძლევა პირობითი კილოს გაგებას (ბუგო-ნი „თუ არის“, ყოტა'ნა'-ნი „თუ გაქრა“...). -ნი-გი — დათმობითისას (ყოტა-ნი-გი „თუმცა გაქრა“) და ა. შ.

ნაწილაკის აღკუთრვა მორფოლოგიური ფუნქციით მეორეულია. სათანადო შემთხვევებში ამოსავალია მისი სემანტიკური ფუნქცია.

§ 188. კავშირი. კავშირებით ხუნძური ენა, მსგავსად მთის იბერიულ-კავკასიური სხვა ენებისა, ღარიბია. მაქვემდებარებელი

¹ II. У с а н р. Аввр. яв., гв. 23, § 17.

კავშირები მხოლოდ წიგნური წარმოშობისაა (რამდენადმე ხელოვნურიც) და ხალხურ მეტყველებას არ ახასიათებს. მაერთებელი კავშირებიც ცოტაა.

ა) მაერთებელი კავშირებია: -გი, ვა, მა, მა-ლ'უნი, ამა.

-გი. კავშირთაგან ყველაზე გავრცელებულია (და ძველიც) კავშირ-ნაწილაკი -გი¹. იგი ენკლიტიკურად დაერთვის თითოეულ დასაკავშირებელ სიტყვას; მაგალითები: დუნ-გი მუნ-გი „მე და შენ (მე-ც, შენ-ც)“; ებელ-გი ემენ-გი ვაცა-გი. მაცა-გი „დედა, მამა, ძმა და და (დედა-ც, მამა-ც, ძმა-ც, და-ც)“. ზმნასთან -გი კავშირის როლში არ იხმარება.

ვა. ეს კავშირი ნასესხებია (არაბულიდან). მასაც „და“ კავშირის მნიშვნელობა აქვს (დამახასიათებელია წიგნური მეტყველებისათვის): ებელ ვა ემენ „დედა და მამა“... თუ ერთნაირი წევრი რამდენიმეა, ვა კავშირი დაისმის არა ყველასთან, არამედ უკანასკნელის წინ: ებელ, ემენ, ვაცა ვა მაცა „დედა, მამა, ძმა და და“ (შდრ. ზემოთ -გი კავშირი). ვა კავშირი შეიძლება ზმნებთანაც გვეკონდეს: წაალანა ვა ჯვანა „წაიკითხა და დაწერა“.

მა. მაცალკეებელი კავშირია. ნასესხებია (არაბულიდან). მნიშვნელობით უდრის ქართ. „ან“-ს. ჩვეულებრივ მეორდება დასაკავშირებელ სიტყვებთან (მა — მა „ან — ან“): მა ვაცა მა მაცა „ან ძმა ან და“; დუსვაა მა ჯვამ მა წალე „შენ ან წერე ან იკითხე!“ უარყოფით ზმნასთან უარყოფითი შინაარსი აქვს („არც“): როყო რა ემენ მა ებელ ჰეკო „შინ არც მამა, არც დედა არ არის“...

ამვე მნიშვნელობით შეიძლება გვეკონდეს -ნი-გი ნაწილაკიც (იხ. ზემოთ: § 187).

მალ'უნი. მაცალკეებელი კავშირია: „ან'უ“. ზოდოვ კმა მალ'უნი ა „დაჯექი ან წადი!“ ლ'აჭალიდან ჯანიბ ანწილა კიგო მოწო მალ'უნი ლ'აბ'ნუსიმალდა ლ'აბყომალდა-შაუგო ყო ბუგო „წელიწადში 12 თვე ან'უ 365 დღე არის“

ამმა. მაცალკეებელი კავშირია: „მაგრამ“. ნასესხებია (არაბულიდან).

¹ შდრ.: აფხაზ. -გი, ადიღ. -კჷ (კიაზ. -გჷ)... ლაკ. -გუ (იხ. N. Trubetzkoy, Nordkaukasische Wortgleichungen, § 2).

ბ) მაქვემდებარებელი კავშირები. მაქვემდებარებელი კავშირებია: შაჰ აბუნი, შაჰ გურელ'აულ (|| შაჰ გუროგო)-ჰელ'აიჟე გოლო, ჰედინლ'იდალ, ჰელდალ'უნ. ყველა ესენი მიზეზს გამოხატავენ (სხვადასხვა სტილისტიკური ნიუანსით).

შაჰ აბუნი „რადგანაც“ (ზედმიწ. „რატომ თუ ვიტყვით“: „შაჰ რატომ“, აბუ-ნი „თუ ვიტყვით“ — პირობ. კილოს ფორმა აბიზე „თქმა“ ზმნისა); ნუე მეთერ დარსიდე რაქუნგე, შაჰ აბუნი მეთერ ვიხოდნოჲ ბუგო „ხვალ თქვენ გაკვეთილზე ნუ მოხვალთ. რადგანაც ხვალ დასვენება არის“¹.

შაჰ გურელ'აულ „ამიტომ, რომ“, „რადგანაც“, ზედმიწ. „რატომ არა'და“ (შაჰ „რატომ“, გურელ'აულ მიზეზის საგარემოებო ფორმა უარყოფითი სიტყვისაგან გურო „არა“; შდრ. ბუგელ'აულ „რადგანაც არის“ (§ 184)); ლუთანალდე მაშინალდა ინე კოლაროან, შაჰ გურელ'აულ ქუთაქალდა ბიცაათაზ გაზუ ბუქანა ნუხდა „საზამთრო საძოვარზე („ლუთანში“) მანქანით წასვლა არ შეიძლებოდა, რადგანაც გზაზე დიდი თოვლი იყო“².

ჰედინლ'იდალ „ამიტომ“, ზედმიწ. „ასე რადგანაც არის“ (ჰედინ „ასე“ + -ლ'ი-დალ „როცა, რადგანაც არის“; შდრ. -დალ სუფიქსიანი საგარემოებო ფორმები (§ 184)); მაგარულაზულ ჭიხალ გემერ რუგო, ჰედინლ'იდალ ქვასგი გემერ ბუქუნა „ხუნძებს ბევრი ცხვარი ჰყავთ, ამიტომ მატყლიც ბევრი აქვთ“³.

ჰელდალ'უნ „ამიტომ“, „ამის გამო“ ჰელდა „ამაზე“ [ადგ. ბრ. ჰე-ბ „ეგ“ ნაცვალსახელისა] + -ლ'უნ): სონ წაღ ბანა, ჰელდალ'უნ ნიე ყვატირე რაჯინქო „გუშინ წვიმდა, ამიტომ ჩვენ გარეთ არ გამოვსულვართ“³.

ჰელ'აიჟე-გოლო „ამისთვის“ (ჰელ'აიჟე „ამას“ [მიც. ბრ. ჰე-ბ „ეგ“ ნაცვალსახელისა], გოლო „თვის“): ბაწ წყა ზარარ გემერაბ ჰაჟეან ბუგო, ჰელ'აიჟე გოლო ჭადამაზ ჰებ ქვაზე წყა ჰარაქათ ბაქულა „მგელი მეტად (ბევრი) ზარალის მომტანი (ზარალ-მრავალი) ცხოველია, ამიტომ ადამიანები მის მოკვლას ისწრაფვიან“...

¹ М. Саидов, Авар мац. грам., გვ. 163.

² იქვე.

³ М. Саидов, Авар мац. грам. II, გვ. 82,

ქირითადი სინტაქსური მოვლენები

§ 189. სინტაქსური დამოკიდებულებანი სახელისა სახელ-
თან და სახელისა ზმნასთან. მსაზღვრელ-საზღვრულის
ერთად ბრუნებისას აღნიშნული იყო, რომ მსაზღვრელი ბრუნვას
არ იცვლის: რა ფორმაშიცაა საზღვრულთან სახელობით ბრუნვაში,
იმაშივე რჩება დანარჩენ ბრუნვებშიც; მაშასადამე, მსაზღვრელი
არ ეთანხმება საზღვრულს ბრუნვაში.

მსაზღვრელი შეიძლება შეეთანხმოს საზღვრულს გრამატიკულ
კლასსა და რიცხვში. შეთანხმება კლასში შეიძლება გვექონდეს
მხოლოდობით რიცხვში. მრავლობითში მხოლოდ რიცხვში შეთანხ-
მება გვაქვს (§§ 120, 138).

მსაზღვრელის შეთანხმება საზღვრულთან კლასში და რიცხვში
მაშინაც შეიძლება გვექონდეს, როცა მსაზღვრელი სახელი მართუ-
ლია საზღვრულის მიერ: თუ მსაზღვრელი საზღვრულთან ნათესაო-
ბითი ბრუნვის ფორმითაა, მას შეიძლება დაერთოს კლასისა და
რიცხვის ნიშნებიც შესაბამისად საზღვრული არსებითი სახელის
კლასისა და რიცხვისა (ნეერ „ჩენი“ [ნათ. პრ.]—ნეერ || ნეერ-აბ
რუჟ „ჩენი სახლი“...—ნეერ || ნეერ-ალ რუჟაბი „ჩენი სახ-
ლები“). (§§ 120, 138).

სინტაქსურ დამოკიდებულებას ზმნისა სახელთან (სუბიექტ-
ობიექტთან) განსაზღვრავს ზმნის თავისებურება.

ხუნძური ზმნა, როგორც ვიცით, არ იცვლება პირთა მიხედვით,
მაგრამ იცვლება კლასებისა და რიცხვის მიხედვით. სინტაქსურად
ეს ნიშნავს: სახელი არ მართავს ზმნას პირში, მაგრამ ითანხმებს
მას გრამატიკულ კლასსა და რიცხვში. როგორც ზმნის უღვლი-
ლებისას აღნიშნული გვექონდა, გარდაუვალი ზმნის კლასისა და
რიცხვის ფორმა დამოკიდებულია რეალურ სუბიექტზე, გარდამა-
ვალი ზმნისა—რეალურ ობიექტზე (§ 144).

ზმნა, თავის მხრივ, მართავს მასთან დაკავშირებულ სახელებს: ა) რეალურ სუბიექტს: გარდაუვალი ზმნა — სახელობით ბრუნვაში (ვაცო ვაჭანა „ძმა მოვიდა“), გარდამავალი ზმნა — ერგატიულ ბრუნვაში (ვაცაასა ვაჩანა „ძმამ მოიყვანა“), ბ) რეალურ ობიექტს: გარდამავალი ზმნა — სახელობით ბრუნვაში (ვაჩანა ჰობოლ „მოიყვანა სტუმარი“). (§ 145).

რეალური სუბიექტი გარკვეული ზმნებისა (კერძოდ, გრძნობა-აღქმის გამომხატველი ზმნებისა) შეიძლება მართული იყოს მიცემითსა და ადგილობით ბრუნვაში (ლოკატივში). რეალური ობიექტი კი ასეთ ზმნებთანაც სახელობით ბრუნვაში გვექნება და აქაც რეალური ობიექტი ითანხმებს ზმნას კლასსა და რიცხვში (§ 145).

ამრიგად, გარდაუვალი ზმნის რეალური სუბიექტი (სახელობით ბრუნვაში და გარდამავალი ზმნის (აგრეთვე გრძნობა-აღქმის გამომხატველ ზმნათა) რეალური ობიექტი (ესეც სახელობით ბრუნვაში) ერთნაირ სინტაქსურ დამოკიდებულებას ამტკიცებენ: ორივე იმართვის ზმნის მიერ (სახელობით ბრუნვაში) და ორივე ითანხმებს ზმნას (კლასსა და რიცხვში).

რაც შეეხება გარდამავალი ზმნის რეალურ სუბიექტს, მას ზმნა მართავს ერგატიულ ბრუნვაში, მაგრამ ერგატივი ვერ ითანხმებს ზმნას კლასსა და რიცხვში; ამრიგად, სინტაქსური დამოკიდებულება გარდამავალი ზმნისა და მისი რეალური სუბიექტისა ცალმხრივია. ასეთივეა სინტაქსური დამოკიდებულება მიცემითსა, ნათესაობითსა და ლოკატივში დასმულ რეალურ სუბიექტსა და შესაბამის ზმნას შორის: აქაც რეალური სუბიექტის ბრუნვის ფორმა ზმნაზე დამოკიდებული, მაგრამ ზმნის ფორმა არ არის დამოკიდებული რეალურ სუბიექტზე (დამოკიდებულია რეალურ ობიექტზე).

შენი შენი. ჰარულ დიალექტში, რომელსაც ზმნა, როგორც ვიცით, პირთა მიხედვითაც ეცვლება, ზმნის პირს რეალური სუბიექტი მართავს იმისდა მიუხედავად, თუ ეს უკანასკნელი რა ბრუნვაშია: სახელობითში, ერგატივში, ნათესაობითში, მიცემითში თუ ლოკატივში (§ 141).

გარდა სახელობითში დასმული რეალური ობიექტისა ზმნას (გარდამავალსაც და გარდაუვალსაც) — საჭიროების შემთხვევაში — შეიძლება შეეფარდოს დამატება ამა თუ იმ „ირბ“ ბრუნვაში: მიცემითში, ნათესაობითში, ადგილობით ბრუნვაში და შესაძლოა — ერგატიულ ბრუნვაშიც (როცა ეს უკანასკნელი მოქმედებითი

ბრუნვის მნიშვნელობით იხმარება). ასეთი დამატება („ირიბი დამატება“) ¹ განსხვავებით სახელობით ბრუნვაში დასმული დამატებისაგან (პირდაპირი ანუ უახლოესი ობიექტისაგან) არაერთარ გაელენას არ ახდენს ზმნის ფორმაცვალებაზე (ზმნას იგი არც მართაც და არც ითანხმებს).

ს ი ტ ყ ვ ა თ ა რ ი გ ი წინადადებაში, გარდა ზოგი გამონაკლისისა თავისუფალია (ლოგიკური მახვილის შესაბამისად წინადადების წევრები ამა თუ იმ თანმიმდევრობით შეიძლება დალაგდეს): ვაცა რადალ როხროვე ანა „ძმა დილით ტყეში წავიდა“ — რადალ ანა ვაცა როხროვე „დილით წავიდა ძმა ტყეში“, ანა ვაცა რადალ როხროვე „წავიდა ძმა დილით ტყეში“, როხროვე ანა რადალ ვაცა „ტყეში წავიდა დილით ძმა“ და ა. შ.

თავისუფალი არ არის მსაზღვრელის პოზიცია საზღვრულის მიმართ: როგორც ვიცით (§ 138), მსაზღვრელი (რა სახელიც და რა ფორმითაც არ უნდა იყოს ის) ყოველთვის წინ უსწრებს საზღვრულს; შებრუნებული წყობა (ჯერ საზღვრული, მერე მსაზღვრელი) უჩვეულოა ხუნძურისათვის.

მიმღეობასთან რეალური ობიექტი (სახელობით ბრუნვაში) წინ დაისმის (მომდევნოდ კი — საერთო წესის თანახმად — საზღვრული სახელი): წულ ყოტულევ ჩი „შეშის (ზედმიწ. შეშა) მჭრელი კაცი“, მაშინ, როდესაც თვით ზმნასთან რეალური ობიექტის ადგილი მტკიცედ განსაზღვრული არ არის (წულ ყოტანა დოსა „შეშა გაჭრა მან“ — ყოტანა წულ დოსა „გაჭრა შეშა მან“, ყოტანა დოსა წულ „გაჭრა მან შეშა“).

აღწერით ფორმებში მეშველი ზმნა უშუალოდ მოსდევს საულელებელ ზმნას (ყოტულევ ბუგო „ჭრის“), მაშინ, როდესაც შედგენილი შემასმენლის წევრად მეშველი ზმნის ადგილი თავისუფალი შეიძლება იყოს (ყოტულევ ბუგო „მჭრელი არის“, ბუგო ყოტულევ „არის მჭრელი“).

§ 190. რთული დაძვედმეზარეზული წინადადების საკითხი. ხუნძურში არ მოგვეპოვება მიმართებითი ნაცვალსახელები („ვენც“, „რაც“, „რომელიც“, „როგორიც“ და სხვ.) და არც მიმართებითი

¹ „ირიბი დამატების“ ფორმათა შესახებ დაწვრილებით — А. А. Бокре-
рев, Синтаксис авар. яз., გვ. 177—200; აგრეთვე: М. Сандов, Авар-
мацл. грам., II, Синтаксис, გვ. 37—44.

ზმნისართები („სადაც“, „საიდანაც“, „როდესაც“, „როგორც“ და სხვ.), რაც რთული დაქვემდებარებული წინადადების ასაგებად (დამოკიდებული წინადადების მთავართან დასაკავშირებლად) გამოიყენება სათანადო ენებში. არა გვაქვს არც სხვა მაქვემდებარებელი კავშირები („რომ“, „თუ“, „ინიტომ, რომ“, „რათა“, „სანამ“, „თუმცა“ და მისთ.).

ამიტომ ხუნძურისათვის უჩვეულოა — ასეთი კავშირებით აგებული — ერთზე მეტი წინადადების შემცველი რთული დაქვემდებარებული წინადადება. შესაბამისი მნიშვნელობა (აზრი) მარტივი წინადადებით გადმოიცემა. ასეთი მარტივი წინადადება ხუნძური ენისა ხშირად უდრის იმ მარტივს წინადადებას, რომელსაც ვიღებთ სათანადო ენებში ამა თუ იმ ტიპის რთული დაქვემდებარებული წინადადების მარტივად გადაკეთების შემთხვევაში (შდრ., მაგალ., ქართ. კაცი, რომელიც მოვიდა, ჩემი მეგობარი არის — მოსული კაცი ჩემი მეგობარი არის...). ერთი და იმავე აზრის სინტაქსურად გამოხატვის ამ ორი სხვადასხვა შესაძლებლობიდან (მარტივი ან რთული წინადადების საშუალებით) ხუნძურს მოეპოვება გამოხატვის ერთადერთი შესაძლებლობა (მარტივი წინადადების საშუალებით)¹: ვაჰარაფ ჩი დირ ჰუღულ ვუგო „მოსული კაცი ჩემი მეგობარი არის“ (= „კაცი, რომელიც მოვიდა, ჩემი მეგობარი არის“).

ასეთ მარტივ წინადადებაში ბუნებრივად მონაწილეობს მიმღეობის, აბსოლუტივის, მასდარის და სხვ. ფორმები, რომლებიც თავისი შინაარსით ეტოლება დამოკიდებული წინადადების ზმნას მასთან ხმარებულ მაქვემდებარებელ კავშირთან ერთად („რომელიც მოვიდა“... „ვინც [ან რაც] მოვიდა“... „როცა მოვიდა“... „მას შემდეგ, რაც მოვიდა“... და ა. შ.)².

¹ როგორც ცნობილია, რთული დაქვემდებარებული წინადადება სათანადო ენებში მეორეულია.

² „Местоименный относительных вообще нет в аварском языке: именные их признаются весьма обширным употреблением причастий и деепричастий... В этом отношении конструкция аварская представляет разительное сходство с конструкцией чеченской“ (П. У с л а р, Авар. яз., § 102, გვ. 106; აგრეთვე: § 125, გვ. 123—125, სადაც მოყვანილია საილუსტრაციო მაგალითები მიმღეობიანი წინადადებისა — რთული წინადადების მნიშვნელობით).

ინსაუცაა ჰაბურაბ ვასასიგი ჰაბუნა „მამის მიერ გაკეთებული ვატიშვილმაც გააკეთა“ (= „მამამ რაც გააკეთა, [ის] ვატიშვილმაც გააკეთა“)... ვებ² ვოტარასაე ჰოდეგი ბოტელეებ „მწყემსის მოყვარულს ძაღლიც უყვარს“ (= „მწყემსი ვისაც უყვარს, [მას] ძაღლიც უყვარს“) ...რიყიდა ბორობ² ბიხ²არაე ხასოლო გარშეიტაგი რინყულეე „ზათბულში გველის მნახველს ზამთარში თოკისაც ეშინია“ (= „ზათბულში გველი ვინც ნახა, [მას] ზამთარში თოკისაც ეშინია“)... ჰალტი ლ²უჭიზაბუნ ვაქანა დოე „საქმე გაათავა რა, ბოვიდა ის“ (= „საქმე როცა გაათავა, [მაშინ] მოვიდა ის“)... როყოვე ვაჰუნ ტიეიზე ვეგანა დოე „სახლში მოვიდა რა, დასაძინებლად დაწვა ის“ (= „სახლში როცა მოვიდა, [მაშინ] დასაძინებლად დაწვა ის“)... დოე ჰანიე ვუკინ ლ²ალა დიდა „მისი აქ ყოფნა კიცი მე“ (= „მე ვიცი, რომ ის აქ არის“)... დოე ჰანიე ვუკარავლ²ი ლ²ალაოო დიდა „მისი აქ ნამყოფობა არ ვიცი მე“ (= „მე არ ვიცი, რომ ის იყო აქ“)...

მოიპოვება აგრეთვე ნაზმნარი სახელებისაგან ნაწარმოები სხვადასხვა გარემოების აღმნიშვნელი სპეციალური ფორმები, რომელთა შემცველ წინადადებებს რთულ დაქვემდებარებულ წინადადებათა მნიშვნელობაც შეიძლება ჰქონდეს (§ 184).

ჰაგრამ ყველა ასეთი წინადადება სინტაქსურად (სტრუქტურული ანალიზის თვალსაზრისით) მარტივი წინადადებებია, თუმცა მნიშვნელობით (სტილისტიკური ანალიზის თვალსაზრისით) ისინი სათანადო ენათა რთულ დაქვემდებარებულ წინადადებებსაც ეტოლებიან¹.

შენი შენა. ხუნძურში (სამწერლო ხუნძურ ენაში) ჩამოყალიბებას იწყებს მიზეზის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება შესაბამისი მაქვემდებარებელი კავშირებით (§ 188).

¹ შტრ. А. А. Бокарев. Считаюся апар яз., გვ. 223—277; М. Сая-
доев. Апар яцц. грам. II. Считаюся, გვ. 82—104.

გ ე ქ ს გ ე ბ ი

§ 1. ¹ დუნ მაგარულავ ვუგო. ² დირ რახდალ მაწო ბუგო მაგარულ მაწო. ³ მუნ გურეიძავ ვუგო. ⁴ მაგარულალგი გურეიძალგი მადოჰალზაბი რუგო. ⁵ დირ წარ ჭალი 'ბუგო'. ⁶ დირ ცო ვაცო ვუგო, ჰესოულ წარ გუმარ 'ბუგო'. ⁷ დირ აცოგი დიგო; ჰელ'ულ წარ ბუგო ფატიმათ. ⁸ ნეეერ ინსოულ წარ მუჰამად, ებელალ'ულ წარ ხადიფათ ბუგო. ⁹ ნეეერ როსდალ წარ ბუგო ჰიკაბ. ¹⁰ დირ ვაცოასოულ ჩუ ბუგო. ¹¹ დირ ჩუ ჰეჰო. ¹² დირ აცოალ'ულ ჰეთო ბუგო. ¹³ დირ ჰვე ბუგო. ¹⁴ ჰაბ ნეეერ რუყ ბუგო. ¹⁵ ემენ როყოვ ვუგო. ¹⁶ ებელგი როყოვ დიგო. ¹⁷ ებელალ'ო როყოვ წა ბაქულა ვა ჰვენ ჰაბულა. ¹⁸ ინსოუცაა წულ ყოტულა. ¹⁹ ვასასა ინსოუდე, მასალ'ო ებელალ'ოე ჰუმაქ ჰაბულა. ²⁰ ჰავ შიიფ? ჰავ დირ ვაცო ვუგო. ²¹ ჰაა შიიფ? ჰაა დირ ვაცოასოულ მას დიგო. ²² ჰაბ შიიბ? ჰაბ დირ აცოალ'ულ ტეხ ბუგო. ²³ დურ ვაცოალ რუგიშა? ²⁴ ჩან ვაცო ვუგევ დურ? ²⁵ ვაცო როყოვე ვაჰანა. ²⁶ ვაცო ჰისაა ვაჰარავ? ²⁷ ვაცო მაგარდასაა ვაჰანა.

თ ა რ გ მ ა ნ ი. ¹ მე ხუნძი ვაო. ² ჩემი დედა ენა („რძის ენა“) არის ხუნძური ენა. ³ შენ ქართული ხარ. ⁴ ხუნძები და ქართველები მეხოზლები არიან. ⁵ ჩემი სახელი ალა 'არის'. ⁶ მე ერთი ძმა მყავს; მისი სახელი ომარი 'არის'. ⁷ მე დაც მყავს; მისი სახელი არის ფატიმათი. ⁸ ჩვენი მამის სახელი მუჰამადი, დედის სახელი ხადიფათი არის. ⁹ ჩვენი სოფლის (აულის) სახელი არის ჰიკაბ (ჰირკვი). ¹⁰ ჩემ ძმას ცუნი ჰყავს. ¹¹ მე ცუნი არა მყავს. ¹² ჩემ დას კატა ჰყავს. ¹³ მე ძალი მყავს. ¹⁴ ეს ჩვენი სახლი არის. ¹⁵ მამა შინ (სახლში) არის. ¹⁶ დედაც შინ არის. ¹⁷ დედა შინ ცეცხლს ანთებდა და საჭმელს აკეთებდა. ¹⁸ მამა შეშას ჰკრის. ¹⁹ ვაჟიშვილი მამას, ქალიშვილი დედას ემარება („დახმარებას უკეთებდა“). ²⁰ ეს ვინ [არის]? ეს ჩემი ძმა არის. ²¹ ეს ვინ [არის]? ეს ჩემი ძმის ქალიშვილი არის. ²² ეს რა [არის]? ეს ჩემი დის წიგნი არის. ²³ შენ ძმები გყავს—ა? ²⁴ რამდენი ძმა გყავს შენ? ²⁵ ძმა შინ (სახლში) მოვიდა. ²⁶ ძმა საიდან მოვიდა? ²⁷ ძმა მთიდან მოვიდა.

§ 2. ¹ შამილგი ასმაგი ვაცო-აცო რუგო. ² ჰელ ტოცეებესეგებ ქლასაალდა წაალულელ რუგო. ³ ჰეხ ჰინაბგო ეოაალდასაა ცაებე დარსო ლ'აბაზულა. ⁴ ცინგი ჰელ რასაანდიხევი რასაანდულა. ⁵ ჰედინლ'იდალ ნეეერ უჩითელასა ჰელ რეცაულა.

თარგმანი. ¹ შამილი და ასმა და-ძმა[ნი] (ხედმიწ. „ძმა-და“) არიან. ² ისინი (ეგენი) პირველ კლასში სწავლობენ. ³ ისინი ყველაზე („ყველა რამეზე“) წინ გაკვეთილს სწავლობენ. ⁴ შემდეგ ისინი თამაშობითაც თამაშობენ. ⁵ ამიტომ ჩვენი მასწავლებელი მათ აქებს.

§ 3.* ¹ სალლი წუნი. ² სალლი წუნიძალ'ე ბიშაუნ ცე-ბესაებ შარტ რაწაალ'ი ბუგო. ³ გემერისაებ უნთი ჩურუქლ'იძალ-დასაა ქოლა. ⁴ ქოლებ რუყ, რეტუნებ რეტელ, ქვანალებ ქვენ, ჰეყოლებ ლ'იინ ვა ვეგულეებ ბოსენ რაწაადალ ჰეჭონი, გადამასაე ქვეშალ უნთაბი ქოლა.

თარგმანი. ¹ ჯანმრთელობის დაცვა. ² ჯანმრთელობის დაცვისათვის („დაცვას“) ყველაზე პირველი პირობა სისუფთავე არის. ³ მრავალი ავადმყოფობა უსუფთაობისაგან („ჰუჰუჰიანობისაგან“) ჩნდება. ⁴ საცხოვრებელი („სადგომი“) სახლი, ჩასაცმელი ტანისამოსი, შესაკმელი საკმელი, დასალევი წყალი და დასაწოლი ლოგინი სუფთა თუ არ არის, ადამიანს ცუდი ავადმყოფობები ემართება.

ჭიდურად: ¹ სალლი წუნი. ² სალლი წუნიძალ'ე ბიშაუნ ტ'ოსაებესაებ შარტ რაწაალ'ი ბუგო. ³ გემერისაებ უნთი ჩურუქლ'იძაყალ'ემუ ხ'ანა. ⁴ ქვანაბ რუყ, რატ'ანაბ რეტ'ელ, ქვანაბ ქვენ, ყანაბ ლ'იინ ვა ვეგინაბ ბოსენ რაწაადალ ჰეჭუნი, ინსანასაა გვემჩალ უნთაბი ხ'ანა.

ქოხურად: ¹ სალლი წუნი. ² სალლი წუნიძალ'ე ბიშაუნ ცე-ბესაებ შარტ რაწაალი ბუგო. ³ გემერისაებ უნთი ჩოროქლუდასაან ქამა. ⁴ ქამაბ როყ, რელყამაბ რელყელ, ქვაუ (|| ქვამაბ) ქვენ, ყაუ (|| ყამაბ) ლ'იინ ვა ვეგუუ (|| ვეგამაბ) ბუსენ რაწაადალ ჰეჭონი, ინსანასაე ქვეშა-ქვეშალ უნთაბი ქამა.

ყარახულად: ¹ სალლი წუნი. ² სალლი წუნიძალ'ე (|| წუნ-ლე) ბუშაუნ ყოცებესაებ შარტ რაცაალი ბუგო. ³ გემერისაებ უნთი ჩოროქლიძალ'ისაა ქანა. ⁴ ჩანაბ როყ, რელყანაბ რელყელ, ქვანაბ ქვენ, ყანაბ ლ'იიმ ვა ვეგალჰანაბ ბუსენ რაცაადალ ჰეჭუნი, გადა-მასაე გვეშალ უნთაბი ქანა.

ანწუხურად: ¹ სალთი წუმბი. ² სალთი წუმბიძალ'იბებზი ბი-შაუნ ცებესაებ შარტ რაწათი ბუგუ. ³ გემერისაებ უნთი ჩირქინ-თიძალდასაა ხ'ანა. ⁴ ქვანაბ როყ, რეტანაბ რეტელ, ქვანაბ ქვენ, ყანაბ ლ'იიმ, ტრიტინაბ ბაკ ბაწაადაბ თეყულ'ი, გადამასაადა გვე-შალ უნთაბი ხ'ანა.

* ქვემოთ (§§ 3—42) მოცემულია პარალელური ტექსტები: ჯერ სამ-წერლო ენაზე, შემდეგ კი იგივე ტექსტი სხვადასხვა კილო-თქმებზე.

§ 4. ¹ ბერ. ² ბერ წაყ ბაწაად ხინჩზე ქაოლებ ლაგა ბუგო. ³ ჰელდა ტად ჩურუქლ'ი გვაზე ქინგო ბეჭულარო. ⁴ ჩურუქალ ქვერალ ჰელდა გვანი, ბერაზულ უნთი ქაოლა. ⁵ ბერალ უნთარავ ჩი ხაექაო ბეცალ'ულა.

თარგმანი. ¹ თვალნი. ² თვალი ძალიან სუფთად შესანაზი („შენახვად საპირო“) ორგანო არის. ³ მასზე (მასზე ზედ) უსუფთაობის (კუჭკიანობის) შეხება არასახით არ შეიძლება. ⁴ კუჭყიანი ხელები მას თუ შეახე. თვალების ავადმყოფობა ჩნდება. ⁵ თვალზე-ავადმყოფი კაცი მალე ბრმაგდება.

ჰიდურად: ¹ ბერ. ² ბერ წაყ ბაწაად ხინჩლე ხანაბ ლაგა ბუგო. ³ ჰელ'აა ჩოროქლ'ი ხვალე ქინგო ბეჭინარო. ⁴ ჩოროქალ ქვერალ ჰელ'აა ხვანი, ბერაზულ უნთი ხანა. ⁵ ბერალ უნთარო ჩი ხეხგო ბეცლ'ინა.

ქოხურად: ¹ ბერ. ² ბერ წაყ ბაწაადგო (ბაწაავო) ხინჩდე ქამამბ ლაგა ბუგო. ³ ჰულ'ადა ჩოროქლი ხვადე ქინგო ბიჰამარო. ⁴ ჩოროქალ ქვერალ ჰულ'ადა ხვანი, ბერაზულ უნთი ქამამ. ⁵ ბერალ უნთარავ ჩი ხაექაო ბეცლამა.

ყარახულად: ¹ ბერ. ² ბერ წაყგო ბაცაავო ხინჩლე ქანანბ ლაგა ბუგო. ³ ილ'აა ჩოროქლი ხვალე ქინგო ბეჰანარო. ⁴ ჩოროქალ ქვერალ ილ'აა ხვანი, ბერაზულ უნთი ქანან. ⁵ ბერალ უნთარავ ჩი დოლოგო ბეცლანა.

ანწუხურად: ¹ ბერ. ² ბერ წაყ ბაწაად ხინჩხი ხანანბ ლაგა ბუგუ. ³ ჰელ'ადა ჩირქინთი გვაზი ქანგი ბეჭინარუ. ⁴ ჩირქინალ ქვერალ ჰელ'ადა გვარილ'ი, ბერაზულ უნთი ხანან. ⁵ ბერალ უნთარა ჩი ფარტუ ბეცთინა.

ჰარულად: ¹ ბერ. ² ბერ წაყ ბაწასაა ხინჩხი ხარაბ ლაგა (|| ჰანდან) ბუგუ. ³ ლაჰაჰადა ქანსაავი ჩირქინჰი (|| გილიჩჰი) გატუ ბენანბ გურაბ. ⁴ გილიხალ ქერალ ბერაზდა გატრიჰაჰი, ლაზდა უნთი ხანანბ. ⁵ ბერალ უნთარავ ჩი (|| ადამ) ხაესაავუ ბეცჰანავ.

§ 5. ¹ გინ. ² გინგი წაყ ტერენანბ ლაგა ბუგო. ³ ჩურუქალ ქილშაალ, ძალ'უნი ცოგიდალ ჩურუქალ ჟალ გინდა გვანი, ჰელდა უნთი ქაოლა. ⁴ გივ უნთარავ ჩი ხაექაო გინყლ'ულა.

თარგმანი. ¹ ყური. ² ყურიც ძალიან ფაქიზი ორგანო აოის. ³ კუჭყიანი თითები ან სხვა კუჭკიანი რამეები ყურს (ყურზე) თუ შეახე, მასზე ავადმყოფობა ჩნდება. ⁴ ყურით ავადმყოფი („ყურ-ავადმყოფი“) კაცი მალე ყრუდება.

ჰიდურად: ¹ გინ. ² გინგი წაყ ტ'ერენანბ ლაგა ბუგო. ³ ჩოროქალ გილშაალ ძალ'უნი სოგი ჩოროქალ ჟალ ჰელ'აა ხვანი, ჰელ'აა უნთი ხანან. ⁴ გინ უნთარო ჩი ხეხგო გინყლ'ინა.

კოხურად: ¹ გენ. ² გენგი წაყ ცერენაბ ლაგა ბუგო. ³ ჩოროქალ გილშაალ, მაგი ჩოროქალ ეალ გენდა ხვანი, ჰულ'ადა უნთი ქაიმა. ⁴ გენ უნთარავ ჩი ხექოო გენყლამა.

ყარახულად: ¹ გინ. ² გინგი წაყგო ცერენაბ ლაგა ბუგო. ³ ჩოროქალ გილშაალ, მაგი ჩოროქალ ცოგიდალ ეალ გენდა ხეტანი, ელ'აა უნთი ქაიანა. ⁴ გინ უნთარავ ჩი დოლოგო გინყლანა.

ანწუხურად: ¹ გინ. ² გინგი წაყ ტერენაბ ლაგა ბუგო. ³ ჩირქინალ გილშაალ მაგი სოგიდალ ჩირქინალ ჯალ (|| ეალ) გინდა კვარილ'ი, ჰელ'ადა უნთი ხ'ანა. ⁴ გინ უნთარა ჩი ხეხგო გინყთინა.

ქარულად: ¹ გენ. ² გენგი კაერენაბ ჰანდან ბუგუ. ³ ჩირქინალ ქერალ გინდაზდა კატრიჰჰჰი, ლაზდა უნთი ხ'ანაბ. ⁴ გენ უნთარავ ადამ ხეხაგუ გინყჰანაე.

§ 6. ¹ ქვერ'ალ. ² ქვერალ შიბ-შიბნიგი ეომალდა კვალელ ეალ ბუგელ'აულ ხექოო ჩურუქლ'ულა. ³ ჩურუქალ ქვერალ ცოგიდალ ლუგბუზდა კვანი, ჰელგი ჩურუქლ'ულა, ჰელდეგი უნთი ბახუნა. ⁴ ქვერალ რაწად ქვეე ტადაბ ეო ბუგო. ⁵ ხასაგო ქვანაზეჭან ცერეხეუნ ქვერალ ჩური ჩარა ჰეკებ ეო ბუგო.

თარგმანი: ¹ ხელები. ² ხელები ყოველ (რა გინდა რა) საგანზე შემხები რადგანაც არის, მალე კუჭყიანდება. ³ კუჭყიანი ხელები სხვა ორგანოებს თუ შეაბე, ისინიც კუჭყიანდებიან, მათზეც ავადმყოფობა გადადის. ⁴ ხელების სუფთად დაჭერა საჭირო რამ არის. ⁵ განსაკუთრებით კამის წინ ხელების დაბანა აუცილებელი რამ არის.

შიდურად: ¹ ქვერალ. ² ქვერალ შიბ-შიბნიგი ეომალ'აა ხვანა ეალ რუგოლ'აა, ხეხგო ჩოროქლ'ინა. ³ ჩოროქალ ქვერალ სოგიდალ ლუგბიზდაგი ხვანი, ჰელგი ჩოროქლ'ინა, ჰეხეგი უნთი ბახინა. ⁴ ქვერალ რაწად ხ'ვეე ტ'ადაბ ეო ბუგო. ⁵ ხასაგო ქუნალელ'აე საებე ქვერალ ჩური ჩარა ჰეკებ ეო ბუგო.

კოხურად: ¹ ქვერალ. ² ქვერალ შიუბ-შიუბნიგი ეომალ'ადა ხვამალ ეალ რუგოდირ, ხექოო ჩოროქლამა. ³ ჩოროქალ ქვერალ ცოგიდალ ლუგბუზდა ხვანი, ჰელგი ჩოროქლამა, ჰუზდაგი უნთი ქაიმა. ⁴ ქვერალ რაწადგო წუნი ცადაბ ეო ბუგო. ⁵ ხასაგო ქუნადეჭან ცერეხე ქვერალ ჩური (|| ჩურდე) ჩარა-ჰეკებ ეო ბუგო.

ყარახულად: ¹ ქვერალ. ² ქვერალ შიბ-შიბნიგი ეომალ'აა ხვანალ ეალ რუგალ'აურ, დოლოგო ჩოროქლანა. ³ ჩოროქალ ქვერალ ცოგიდალ ლუგბიზა ხეტანი (|| ხვანი) ...იზეგი უნთი ბახანა. ⁴ ქვერალ რაცხაგო ქვეე ცადაბ ეო ბუგო. ⁵ ხასაგო ქუნალეჭან ცერექიუბო ქვერალ ჩური ჩარა ჰეკებ ეო ბუგო.

ანწუხურად: ¹ ქვერალ. ² ქვერალ შიბ-შიბნივი ყვეალ'იდა
კვანალ ვალ... ფარტუ ჩირქინთინა. ³ ჩირქინალ ქვერალ სოგ
ლუგბიზდა კვარილ'ი, ჰელგი ჩირქინთინა, ჰეზტეზგი უნთი შივანა.
⁴ ქვერალ რაწად ხ'ეე ტადაბ ეო ბუგუ. ⁵ ხასეგო ქუნაზიგან
ქვერალ ჩური ჩარა თეკაბ ეო ბუგუ.

§ 7. ¹ როყო რუკუნელ ჰადვანალ. ² ჩუ, ³ ჭალა,
⁴ თად, ⁵ ოც, ⁶ გაქა, ⁷ გაქარ, ⁸ ბასი, ⁹ ბეჩე, ¹⁰ გამუშე, ¹¹ ჰამა.
¹² გორწენ, ¹³ გი, ¹⁴ წე, ¹⁵ ვარანი, ¹⁶ ჰეე (ჰოე). ¹⁷ ქეთო—¹⁸ რო-
ყო რუკუნელ ჰადვანალ რუგო.

თარგმანი: ¹ შინაური ცხოველები („შინ მყოფნი (ყოველები“).
² ცხენი, ³ კაკი 'ცხენი'. ⁴ კვიცი, ⁵ ხარი, ⁶ ძოხა, ⁷ დეველი, ⁸ მოზვერი,
⁹ ბბო, ¹⁰ კამეჩი. ¹¹ ვირი, ¹² ჯორი, ¹³ ცხვარი, ¹⁴ თხა. ¹⁵ აქლემი, ¹⁶ ძალი,
¹⁷ კატა—¹⁸ შინაური (შინ მყოფნი) ცხოველები არიან

შიდურად: ¹ როყი რაგანალ ჰადვანალ. ² ჩო, ³ ჭალა,
⁴ თად, ⁵ ოს, ⁶ გაქა, ⁷ გაქარ, ⁸ ბასი, ⁹ ბეჩე, ¹⁰ გამუშე, ¹¹ ჰამა,
¹² გურწენ, ¹³ გი, ¹⁴ წე, ¹⁵ ვარანი, ¹⁶ ჰეე, ¹⁷ ქეთო—¹⁸ როყი
(|| რუყი) რაგანალ ჰადვანალ რუგო.

ქოხურად: ¹ როყალ'აულ ჰადვანალ. ² ჩუ, ³ ჭალა,
⁴ თად, ⁵ ოც, ⁶ გაქა, ⁷ გაქარ, ⁸ ბასი, ⁹ ბეჩე, ¹⁰ გამუშე, ¹¹ ჰამა.
¹² გურწენ, ¹³ გი, ¹⁴ წე, ¹⁵ ვარანი, ¹⁶ ჰეე, ¹⁷ ქეთო—¹⁸ რო-
ყალ'აულ ჰადვანალ რუგო.

ყარახულად: ¹ რიყირ როკანალ ჰადვანალ. ² ჩუ, ³ ჭალა,
⁴ თად, ⁵ ოც, ⁶ გაქა, ⁷ გაქარ, ⁸ ბას, ⁹ ბეჩე, ¹⁰ გამუშე, ¹¹ ჰამა,
¹² გურწემ, ¹³ გი, ¹⁴ წე, ¹⁵ ვარანი, ¹⁶ ჰეე, ¹⁷ ქეთო—¹⁸ რიყირ
როკანალ ჰადვანალ რუგო.

ანწუხურად: ¹ როყალ'აულ (|| რუყი რეჰინალ) ჰადვანალ.
² ჩუ, ³ ჭალა, ⁴ თიპი, ⁵ ოს, ⁶ გაქა, ⁷ ნეპ'აზე, ⁸ გამუშე,
⁹ ჰამა, ¹⁰ გურწემ, ¹¹ გი, ¹² წე, ¹³ ვარანი, ¹⁴ ჰეე, ¹⁵ გელუ—
¹⁶ როყალ'აულ (|| რუყი რეჰინალ) ჰადვანალ რუგო.

§ 8. ¹ ჩუ. ² ჩუ ჭადამასე წაყ ფადა გეპერაბ ჰადვან ბუგო.
³ ჩოდა ჭადამალ რეკუნა. ⁴ ჰელ'ა ლალ ტამულა, ხურ პეტულა.
⁵ ჰელდა ტად ჰირ ბალა ვა ჰებ ჰაქიდა ბალა. ⁶ ჭალაგე ჩუ ბეჰუ-
ლებე ქინაბგო იშეალ'აე ბეჰულა. ⁷ ჰებ გურებგი ჭალადულ რახ
ბუკუნა. ⁸ ჰელ'აულ რახ'დადასა ყიმიზ ჰაბულა. ⁹ ჭალადულ რახ
ჭადამასულ ჩერხაალ'აე წაყ ფადა ბუგებ ეო ბუგო.

თარგმანი. ¹ ცხენი. ² ცხენი ადამიანისათვის („ადამიანს“) ძალიან სარგებლობა-მრავალი ცხოველი არის. ³ ცხენზე ადამიანები სხდებიან. ⁴ მთ კალის ლეწავენ, ყანას ხნავენ. ⁵ მასზე („მასზე ზეჲ“) ტვირთს დებენ და მას ურემში აბამენ. ⁶ ჭკაც ცხენის შემდეგ ყოველი საქმისთვის („ყოველი საქმისათვის, ოაც ცხენს შეუძლია“) შეიძლება. ⁷ ამას გარდა, ჭკაც რძე აქვს რხლმე. ⁸ ნი.ი რძისაგან კუმისს აკეთებენ. ⁹ ჭკაცს რძე ადამიანის ორგანიზმისათვის (ტანისათვის) ძალიან სასარგებლო არის („სარგებლობის მქონე რამ არის“).

ჰიდურად: ¹ ჩო. ² ჩო ინსანასე წაყ ფაჲდა ჭენერაბ ჰაჲგან ბუგო. ³ ჩოჲა ჭადამალ რაჲანა. ⁴ ჰელ'ა ლალ ტამინა, ჰურ ბეტინა. ⁵ ჰეჲა ტ'ად ჰირ ბანა ვა ჰებ ჰუქიდა ბანა. ⁶ ჭალაგი ჩო ბეჰინაბ ჰინაბგო იშალ'ე ბეჰინა. ⁷ ჰებ გურაბგი ჭალადულ რახ'ბაჲანა. ⁸ ჰილ'აულ რახ'დადასაჲა ყიმიზ ჰუბუნა. ⁹ ჭალადულ რახ' ინსანასეულ ჩერხაალ'ე წაყ ფაჲდა ბუგაბ ეო ბუგო.

ჰობურად: ¹ ჩუ. ² ჩუ ჭადამასე ფაჲდა ჭენერაბ ჰაჲგან ბუგო. ³ ჩოდა ჭადამალ რაჲამა. ⁴ ჰელ'ა რალ ბამა, ჰურ ბეტამა. ⁵ ჰელ'აჲ ცად ჰირ ბამა ვა ჰებ ჰურქუდა (|| ჰირქიდა) ბამა. ⁶ ჭალაგი ჩუ ბიჰუჲ ჰინაბგო იშალ'ე ბიჰამა. ⁷ ჰებ გურაბგი ჭალადულ რახ'ბუჲანა. ⁸ ჰულ'აულ რახ'დადასაჲა ყიმიზ ჰუბუნა. ⁹ ჭალადულ რახ' ინსანასეულ ჩერხაალ'ე წაყ ფაჲდა ბუგაბ ეო ბუგო.

ჲარახულად: ¹ ჩუ. ² ჩუ ჭადამასე წაყგო ფაჲდა ჭენერაბ ჰაჲგან ბუგო. ³ ჩოდა ჭადამალ რიჲანა. ⁴ ჰელ'ა რალ ტამინა, ჰურ ბეტანა. ⁵ ჰილ'აჲ ცად ჰირ ბანა ვა ებ ჰიქიდა ბანა. ⁶ ჭალაგი ჩუ ბეჰანაბ ჰინაბგო იშალ'ე ბეჰანა. ⁷ ებ გურაბგი ჭალადულ რახ'ბოჲანა. ⁸ ილ'აულ რახ'დადასაჲა ყიმიზ ჰაბუნა. ⁹ ჭალადულ რახ' ჭადამასეულ ჩორხაოჲე წაყგო ფაჲდა ბუგაბ ეო ბუგო.

ანწუხურად: ¹ ჩუ. ² ჩუ ჭადამასი წაყ ხაჲარ ბუგაბ ჰაჲგან ბუგუ. ³ ჩოტა ჭადამ რეჲანა. ⁴ ჰელ'ა ლალ ბოყინა, ჰურ ბეტინა. ⁵ ჰელ'ადე ტად ჰირ თუნა ვა ჰებ ჰურქიდა ტეჲტინა. ⁶ ჭალაგი ჩუ ბეჰინაბ ჰინაბგუ იშალ'იბეზი ბეჰინა. ⁷ ჰებ გურაბგი ჭალადულ რახ'გი ბეჰინა. ⁸ ჰელ'აულ რახ'დადასაჲა ყიმიზ ჰუბუნა. ⁹ ჭალადულ რახ' ჭადამასეულ ჩორხაობეზი წაყ ხაჲარ ბუგაბ ჯო (|| ეო) ბუგუ.

ჰარულად: ¹ ჩუ. ² ჩუ ადამაზი წაყ ფაჲდა ბუგაბ ჰაჲგან ბუგუ. ³ ჩოდა ადამალ რეჲანალ. ⁴ ლაჰჰჰჰ რალგი ტამინაბ (|| ბაჲნაბ), ჩოლიგი ხ'ანაბ. ⁵ ლაჰჰჰჰდა კად დუჰგი ჰაჲუნაბ, ლაბ ჭარბაჰჰჰჰდაგი ბუნ'ანაბ. ⁶ ჭალაგი ჩოდ ჰუბურაბ ჰალტი ჰუბუზი დარნაბ. ⁷ ლაბ გურ'ია'ბეზი ჭალადულ რახ' ბოჲანაბ. ⁸ ლუჰჰჰჰულ რახ'დუდასაჲა ებელგი ჰიანაბ. ⁹ ჭალადულ რახ' ჩორხაოჲე წაყ ფაჲდა ბუგაბ ეო ბუგუ.

§ 9. ¹ ოც. ² ოც წაყ ქუთაქ ბუგებ ვა წაყ ჰალტულებ ჰაფეან ბუგო. ³ ჰებ ჰაქიდა ბაა. ⁴ ჰელ'ა ხურ ბეტეულა ვა ლალ ტამულა. ⁵ ოსოლ ჰან ქვანაზე ლ'იკაბ ბუქუნა. ⁶ ჰელ'აულ ტონ ჰატიდა რეტუნებ ჟოფალ'იე ჰალტიზე ჰაბულა.

თარგმანი. ¹ ხარი. ² ხარი ძალიან ძლიერი („ძალა-მქონე“) და ძალიან მომუშავე ცხოველი არის. ³ მას ურემში აბამენ. ⁴ მით ყანას ხნავენ და ელოს ლეწავენ. ⁵ ხარის ხორცი საკმელად კარგი არის. ⁶ მის ტყავს ფეხ-საცმლისათვის („ფეხზე ჩასაცმელი რამისთვის“) ამუშავენ.

ჰიდურად: ¹ ოს. ² ოს წაყ ქუთაქ ბუგაბ ვა წაყ ჰალტინაბ ჰაფეან ბუგო. ³ ჰებ ჰუქიდა ბანა. ⁴ ჰელ'ა ჰურ ბეტინა ვა ლალ ტამინა. ⁵ ოსოლ ჰან ქვენე ლ'იკაბ ბაფანა. ⁶ ჰელ'აულ ტ'ონ ბოზიდა რაჰანაბ ჟოფალ'იე ჰალტლე ჰუბუნა.

ჰოხურად: ¹ ოც. ² ოც წაყ ქუთაქ ბუგაბ ვა წაყ ჰალტამაბ ჰაფეან ბუგო. ³ ჰებ ჰურქედა (ჰირქიდა) ბამა. ⁴ ჰელ'ა ჰურ ბეტამა ვა რალ ბამა. ⁵ ოსოლ ჰან ქვენდე ლ'იკაბ ბუქანა. ⁶ ჰელ'აულ ცონ ჰანტიდა (|| მრ. ჰანტაზდა) რალყამაბ ჟოფალ'იე ჰალტდე ჰუბემა.

ჰარახულად: ¹ ოც. ² ოც წაყგო ბუგაბ ვა წაყგო ჰალტანაბ ჰაფეან ბუგო. ³ ებ ჰიქიდა ბანა. ⁴ ელ'ა ჰურ ბეტანა ვა რალ ტამანა. ⁵ ოსოლ ჰან ქუნე ლ'იკაბ ბოკანა. ⁶ ილ'აულ ცონ ბოხიდა რელყანაბ ჟოფალ'იე ჰალტლე ჰაბუნა.

ანწუხურად: ¹ ოს. ² ოს ქუთაბ ბუგაბ, წაყ ჰალტინაბ ჰაფეან ბუგუ. ³ ჰებ ჰურქიდა ტეტინა. ⁴ ჰელ'ა ჰურ ბეტინა, ლალგი ბოყინა. ⁵ ოსოლ ჰან ქვენძი (|| ქვენზი) ლ'იკაბ ბეჰინა. ⁶ ჰელ'აულ ტომ ბოხიდა რეტანაბ (|| რეტანაბ) ჟოფალ'იბე ჰალტზი (|| ჰალწი) ბოლინა.

§ 10. ¹ ფაქა. ² ფაქა წაყ წიკიელ ბუგებ ჰაფეან ბუგო. ³ ჰელ'ა რახ ტოლა. ⁴ ჰელ'აულ რახ'დადასაი ტორახ', ნახ ვა ჰან ჰაბულა. ⁵ ფაქდალ ჰან ქვანალა ვა ტონალ'აულ ჰატიდა რეტუნელ ჟალ ჰარულა. ⁶ ფაქა ხალყალ'აულ მაფიშათალ'იე ფაფადა წიკიარაბ ჰაფეან ბუგო.

თარგმანი. ¹ ძროხა. ² ძროხა ძალიან სარგებლიანი (ხელსაყრელი) ცხოველი არის. ³ ის რძეს იძლევა. ⁴ მისი რძისაგან ნალებს, ვრზო-კარაქს და ყველს აკეთებენ. ⁵ ძროხის ხორცს ჰამენ (იჭმევა) ვა ტყავისაგან ფეხსაცმლებს აკეთებენ. ⁶ ძროხა სახალხო (ხალხის) მეურნეობისათვის სარგებლობა-დიდი ცხოველი არის.

ჰიდურად: ¹ ფაქა. ² ფაქა წაყ წიკიენ ბუგაბ ჰაფეან ბუგო. ³ ჰელ'ა რახ ტაუნა. ⁴ ჰელ'აულ რახ'დადასაი ტ'ორახ'. ნაჰ ვა

ჰან ჰუბუნა. ⁶ გაქდალ ჰან ქვანა ვა ტ'ომალ'იულ ბოხიდა რაჰანალ ჟალ ჰურუნა. ⁶ გაქა ხალყალ'იულ მაჭიშათალ'იე ფადა წიკარაზ ჰადვან ბუგო.

ჰოხურად: ¹ გაქა. ² გაქა წყ ხადარ ბუგაბ ჰადვან ბუგო. ³ ჰელ'ი რახ ტემა. ⁴ ჰელ'იულ რახ'დასიან ცორახ, ნაჰ ვა ჰან ჰუბუმა. ⁵ გაქდალ ჰან ქვამა, ცომოლ ჰინტიდა რალყამალ ჟალ ჰურუმა. ⁶ გაქა ხალყალ'იულ მაჭიშათალ'იე ხადარ გემერაბ ჰადვან ბუგო.

ყარახულად: ¹ გაქა. ² გაქა წყგო ხადარ ბუგაბ ჰადვან ბუგუ. ³ ჰელ'ი რახ ტენა. ⁴ ჰილ'იულ რახ'დადისა ცორახ, ნაჰ ვა ჰან ჰაბუნა. ⁵ გაქდალ ჰან ქვანა ვა ცომოლ ჰატიდა რილყანალ ჟალ ჰარუნა. ⁶ გაქა ხალყალ'იულ მაჭიშათალ'იე გემერგო მუნთაჭათ ბუგაბ ჰადვან ბუგო.

ანწუხურად: ¹ გაქა. ² გაქა წყ წიკელ ბუგაბ ჰადვან ბუგო. ³ ჰელ'ი რახ ტენა. ⁴ ჰილ'იულ რახ'დადისა ტორახ, ნაჰ, ჰან ჰუბუნა. ⁵ გაქდალ ჰან ქვანა; ტომოლ ბოხიდა რეტანალ (|| რეტანალ) ჟალ (|| ჟალ) ჰურუნა. ⁶ გაქა ხალყალ'იულ მაჭიშათალ'იბე'ზი' ფადა წიკარაბ ჰადვან ბუგუ.

§ 11. ¹ გამუშო. ² გამუშო წყ ყუვათ წიკარაბ ვა წყ ჰალ-ტულებ ჰადვან ბუგო. ³ ჰებგი ჰაქიდა ბალა. ⁴ ჰელ'ი ხურ ბეტელა ვა ლალ ტამულა. ⁵ წუჟაბ ვანშილ რახ გემერაბ ვა წყ ტაჭამ ბუგებ ბუკუნა. ⁶ ჰელ'იულ რახ'დადისანგი ნახ, ჰან ვა ტორახ ჰაბულა. ⁷ ვანშილ ჰან ქვანალა ვა ტონ ჰატიდა რეტუნებ ეოჟალ'იე ჰალ ჰიზე ჰაბულა. ⁸ ჰელ'იულ ბაჰაგი ფადაგი გაქდადისა წიკარაბ ბუკუნა.

თარგმანი. ¹ კამეჩი. ² კამეჩი ძალიან ძალა-დიდი და ძალიან მომუშავე ცხოველი არის. ³ მასაც ურემში აბამენ. ⁴ მით ყანას ხნავენ და კალო-ლეწავენ. ⁵ ფურ კამეჩს რძე ბევრი და ძალიან გემრიელი აქვს. ⁶ მისი რძისაგანაც ერბო-კარაქს, ყველს და ნალებს აკეთებენ. ⁷ კამეჩის ხორცს კამენ დტყავს ფესსაქმელისთვის ამუშავებენ. ⁸ მისი ფასი და სარგებლობა ძროხაზე უფრო დიდი არის.

ჰიდურად: ¹ გამუშო. ² გამუშო წყ ყუვათ წიკარაბ ვა წყ ჰალტინაბ ჰადვან ბუგო. ³ ჰებგი ჰექიდა ბანა. ⁴ ჰელ'ი ჰურ ბეტინა ვა ლალ ტამინა. ⁵ წუჟაბ გამშილ რახ გემერაბ ვა წყ ტაჭამ ბუგაბ ბაჭანა. ⁶ ჰელ'იულ რახ'დადისანგი ნაჰ, ჰან ვა ტორახ ჰუბუნა. ⁷ გამშილ ჰან ქვანა ვა ტომ ბოხიდა რაჰანა ეოჟალ'იე

პალტლე ჰუბუნა. ⁸ ჰელ'ულ ბაჰაგი ფადაგი გაქდადასაა წიკა-
რაბ ბაჰანა.

ქოხურად: ¹ გამუშა. ² გამუშა წყე ქუთაქ (|| ყუვათ) წიკა-
რაბ ვა წყე პალტამაბ პაჰენ ბუგო. ³ ჰებგი ჰირქიდა ბამა. ⁴ ჰელ'
ჰურ ბეტამა ვა რალ (|| ლალ) ბამა. ⁵ წუჰაბ გამშილ რახ გემე-
რაბ ვა წყე ტაჰან ბუგაბ ბუჰამა. ⁶ ჰულ'ულ რახ'და'და'სანგი ნაჰ,
ჰან ვა ყორახ ჰუბუნა. ⁷ გამშილ ჰან ქეანა ვა ყონ ჰინტიდა
რალყამალ ჟოჰალ'ე პალტლე ჰუბუმა. ⁸ ჰულ'ულ ბაჰაგი ფადაგი
გაქდადასან წიკარაბ ბუჰამა.

ყარახულად: ¹ გამუშა. ² გამუშა წყეგო ქუთაქ წიკარაბ *.
წყეგო პალტანაბ პაჰენ ბუგო. ³ ჰებგი ჰიქიდა ბანა. ⁴ ჰელ'
ჰურ ბეტანა ვა ლალ ტამანა. ⁵ ცუჰაბ გამშილ რახ გემერაბ
ვა წყეგო ტაჰამ ბუგაბ ბოჰანა. ⁶ ჰილ'ულ რახ'დადისაგი ნაჰ.
ჰან ვა ყორახ ჰუბუნა. ⁷ გამშილ ჰან ქეანა ვა ყონგი ბოხიდა
რელყანაბ ჟოჰალ'ე პალტლე ჰუბუნა. ⁸ ჰილ'ულ ბაჰაგი ფადაგი
გაქდადასა წიკარაბ ბოჰანა.

ანწუხურად: ¹ გამუშა. ² გამუშა წყე ყუბათ წიკარაბ ვა
წყე პალტინაბ პაჰენ ბუგუ. ³ ჰებგი ჰურქიდა ტუტინა. ⁴ ჰელ'
ჰურ ბეტინა ვა ლალ ბოჰინა. ⁵ გამშილ რახ წყე ტაჰამ ბუგაბ
ბეჰინა. ⁶ ჰილ'ულ რახ'დადასაგი ნაჰ, ჰან ვა ტორახ ჰუბუნა.
⁷ გამშილ ჰან ქეანა ვა ტომ ბოხიდა რეტანაბ (|| რეტანაბ) ჯო-
ჰალ'იბე'ზი' (|| ჟოჰალ'იბეზი) პალტუზი ბოლინა. ⁸ ჰილ'ულ
ბაჰაგი ფადაგი გაქდადასა წიკარაბ ბეჰინა.

§ 12. ¹ გი. ² გი გემერ წიკელ ბუგებ ვა ჰადანაზე ფადა
წყე წიკარაბ პაჰენ ბუგო. ³ გიჰალ ჰან ქეანაზე ბიშუნ ლ'იჰაბ
ბუჰუნა. ⁴ ჰელ'ულ რახ'დადასა'ან' ჰან ჰაბულა. ⁵ გიჰალ ქეასუ-
დასა ტანსაბი, სულურ, ბურთინა ვა ცოგიდაბ ხან ჰაბულა.
⁶ ჰელ'ულ ტეხ ტიმლიჰე პალტიზე ჰაბულა ვა ჰელდასაა ლა-
ქაჰალ ჰაბიზეგი ბეჰულა. ⁷ გი როსდალ აჰლუჰალ'ულ ბეტერ-
ბაჯი გატი'დ'ლიჰალ'ე საბაბლ'უნ ბუგებ ეო ბუგო.

თარგმანი. ¹ ცხვარი. ² ცხარი მეტად ხელსაყრელი და ადამიანთათვის
სარგებლობა ძალიან დიდი ცხოველი არის. ³ ცხვრის ხორცი საქმელად მეტად
კარგი არის. ⁴ მისი რძისაგან ყველს აკეთებენ. ⁵ ცხვრის მატყლისაგან ხალიჩებს.
მაუდს, ნაბადს და სხვა ქსოვილს აკეთებენ. ⁶ მის ტყავს ქურქისათვის ამუშავე-
ბენ და მისგან ტარსიკონების (афтан) გაკეთებაც შეიძლება. ⁷ ცხვარი სოფლის
ხალხის ცხოვრების გაშლისათვის („სიფართოვისათვის“) საშუალების მქონე რა-
არის.

* მოსალოდნელი იყო: ციკარაბ (შდრ. გვ. 78. § 52).

ჰიდურად: ¹ გი. ² გი გემერ წაეყენ ბუგაბ ვა მადამაზე ფადა წაიკარაბ ჰადეან ბუგო. ³ გიდულ ჰან ქვენე ბიშუნ ლ'იიკაბ (ლ'იიკაბ) ბაჰანა. ⁴ ჰელ'აულ რახ'დადასიან ჰან ჰუბუნა. ⁵ გიდულ ჰუნუდასაა დუმალ. საულურ, ბურთნა ვა სოგიდაბ ხან ჰუბუნა. ⁶ ჰელ'აულ ტ'ეხ' კეჩე ჰალტლე ჰუბუნა ვა ჰელ'ასა ნაქადგი ჰუბულეგი ბეჰინა. ⁷ გი როსდალ აჰლუჰალ'აულ ბეტ'ერბახი გიტ'ილ'ი-აალ'ე საბაბლ'უნ ბუგაბ ეო ბუგო..;

ჰოხურად: ¹ გი. ² გი გემერ ხააზრ ბუგაბ ვა მადამაზე ფადა წაყ წაიკარაბ ჰადეან ბუგო. ³ მადალ ჰან ქვენდე ბიშუნ ლ'იიკაბ ჰუჰანი. ⁴ ჰელ'აულ რახ'დადასიან ჰან ჰუბუნა. ⁵ მადალ ჰუსუდასიან უანსაბი. საულურ, ბურთინა ვა ცოგიდაბ ხან ჰუბუნა. ⁶ ჰელ'აულ ეხ' ცუმლიდე ჰალტლე ჰუბუნა ვა ჰელ'ადასა ნაქადალ ჰურუდე ოიჰამი. ⁷ გი როსდალ აჰლუჰალ'აულ ბელჰერ ბახი...

ჰარახულად: ¹ გი. ² გი გამერგო ხააზრ ბუგაბ ვა მადამაზე ფადა წაყგო წაიკარაბ ჰადეან ბუგო. ³ გიდულ ჰან ქუნე გამერგო ლ'იიკაბ ბოჰანა. ⁴ ჰილ'აულ რახ'დადასიან ჰან ჰაბუნა. ⁵ გიდულ ჰუსუდასიან დაჰაბი, საულურ, ბურთბი ვა ცოგიდაბ ხამ ჰაბუნა. ⁶ ჰილ'აულ ეხ' ცუმლიდე (|| კიჩიდე) ჰალტლე ჰაბუნა ვა ჰილ'ისა ნაქად ჰაბულეგი ბეჰანა. ⁷ გი როსდალ ალჰუჰალ'აულ ბელჰერბახიჰალ'ე გილჰილჰიჰალ'ე საბაბჰუნო ბუგაბ ეო ბუგო.

ანწუხურად: ¹ გი. ² გი გემერ წაიკაელ ბუგაბ ვა მადამაზე ფადა წაიკარაბ ჰადეან ბუგო...

§ 13. ¹ გორწენ. ² გორწენ ჰამიდა რელ'არაბ, ჩერხე კუდიჰაბ ვა ქუთაქ წაიკარაბ ჰადეან ბუგო. ³ გორწენ ჰამილ ბაკალდაგი ჩოლ ბაკალდაგი ჰალტიზე ჰაბიზე ბეჰულა. ⁴ გორწენ მამალ ქვენაბ ჰადეან ბუჰანიგი, ჰელ'აულ ყიმათ წაიკარაბ ბუჰუნა.

თაოგმანი. ¹ ჯორი. ² ჯორი ვირის მსგავსი, ტან-დიდი და ძალა-დიდი ეოველი არის. ³ ჯორი ვირის ადგილას და ცუნის ადგილას რომ ამუშავო, შეიძლება. ⁴ ჯორი ხსიათ-ცუდი ცხოველი თემცა არის. მისი ფასი უიდი არის.

ჰიდურად: ¹ გურწენ. ² გურწენ ჰიმიდა რალ'არაბ, ჩერხე უდაბ ვა ქუთაქ წაიკარაბ ჰადეან ბუგო. ³ გურწენ ჰიმილ ბაკალ'აგი. ჩოლ ბაკალ'აგი ჰალტლე ჰუბულე ბეჰინა. ⁴ გურწენ ჰამალ გვეჩაბ ჰადეან ბუგონიგი. ჰელ'აულ ყიმათ წაიკარაბ ბაჰანა.

ჰოხურად: ¹ გურწენ. ² გურწენ ჰიმიდა რალ'არაბ, ჩერხე უდაბ ვა ქუთაქ წაიკარაბ ჰადეან ბუგო. ³ გურწენ ჰიმილ ბაკალ'აგი.

კუხგი ჩოდულ ბაკუხგი ჰალტდე ბიჰამა. ¹ გურწენ გამალ ქოდშაბ ჰადვან ბუგონიგი, ჰელ'ულ ყიძათ წიკჰარაბ ბუჰამა.

ყარახულად: ¹ გურწემ. ² გურწემ ჰიმიდა რელ'არაბ, ჩერხე კელიდაბ ვა ქუთაქ წიკჰარაბ ჰადვან ბუგო. ³ გურწემ ჰიმილ ბაკალ'აგი, ჩოდულ ბაკალ'აგი ჰალტლე ჰაბულე ბეჰანა. ⁴ გურწემ გამალ გვეშაბ ჰადვან ბოკანიგი, ჰილ'ულ ყიძათ წიკჰარაბ ბოკანა.

ანწუხურად: ¹ გურწემ. ² გურწემ ჰიმიდა რელ'არაბ, ჩერხე კულდაბ ვა ქუთაქ წიკჰარაბ ჰადვან ბუგუ. ³ გურწემ ჰიმილ ბაკიტაგი ჩოდულ ბაკიტაგი ჰალტხი (|| ჰალწი) ჰოლხი ბეჰინა. ⁴ გურწემ გამალ გვეშაბ ჰადვან ბოჰალ'იგი, ჰელ'ულ ბაჰა გემერაბ ბეჰინა.

§ 14. ¹ ჰამა. ² ჰამა წაყ ჰალტულე, ხასეგო მაგარულაზე წაყ ფადდა გემერაბ ჰადვან ბუგო. ³ ჰამა ტად ლ'ურაბ ეო ბაჩუნ ჰალტიზე წაყაბ ბუკუნა. ⁴ გემერისაებ ბაკალდა ჰებ ჰელ'იდე გოლო ხ'ინ'ულა. ⁵ ჰამილ ჰან ქვანალარო, ამმა ტონალ'ულ დაბალ ჰაბიზე ბეჰულა. ⁶ ჰამა მაგარულაზულ ჰოქო ბუგო.

თარგმანი. ¹ ვირი. ² ვირი ძალიან მომეშვე, განსაკუთრებით ხუნძებისათვის ძალიან სარგებლოდა-მრავალი ცხოველი არის. ³ ვირი ზედ დადებული რამის წასაღებინებლად ძალიან არის. ⁴ მრავალ ადგილას მას ამიტონ ინახავენ. ⁵ ვირის ხორცი არ იკვება, მაგრამ ტყავის[გან] მოთრიმლული ტყავის გაკეთება შეიძლება. ⁶ ვირი ხუნძების ურეო არის.

ჰიდურად: ¹ ჰამა. ² ჰამა წაყ ჰალტინაბ, ხასეგო მაგარულაზე წაყ ფადდა გემერაბ ჰადვან ბუგო. ³ ჰამა ტ'ად ლ'ურაბ ეო ბაშაუმე ჰალტლე წაყაბ ბაჰანა. ⁴ გემერისაებ ბაკალ'ა ჰებ ჰელ'იე გოლო ხ'ინ'ინა. ⁵ ჰიმილ ჰან ქვანარო, ამმა ტ'ომალ'ულ დაბალ ჰუბულე ბეჰინა. ⁶ ჰამა მაგარულაზულ ჰოქო ბუგო.

ჰოხურად: ¹ ჰამა. ² ჰამა წაყ ჰალტინაბ, ხასეგო მაგარულაზე წაყ ფადდა გემერაბ ჰადვან ბუგო. ³ ჰამა ჰად ჰურაბ ბაჩიდე წაყაბ ბუჰამა. ⁴ გემერისაებ ბაკუხ ჰებ ჰელ'აუდე გოლო ხ'ინ'ამა. ⁵ ჰიმილ ჰან ქუმმარო, ამმა ცომოლ დაბალ ჰუბულე ბიჰამა. ⁶ ჰამა მაგარულაზულ ჰურქუ ბუგო.

ყარახულად: ¹ ჰამა. ² ჰამა წაყგო ჰალტინაბ, ხასეგო მაგარულაზე წაყგო ფადდა გამერაბ ჰადვან ბუგო. ³ ჰამა ჰად ჰურაბ ეო ბაჩიუმო ჰალტლე წაყაბ ბოკანა. ⁴ გამერალ (|| გემერალ) ბაკაზა ჰებ ჰილ'იე გოლო ხ'ინ'ანა. ⁵ ჰიმილ ჰან ქვანარო, ამმა ცომოლ დაბალ ჰაბულე ბეჰანა. ⁶ ჰამა მაგარულაზულ ჰოქო ბუგო.

ანწუხურად: ¹ ჰამა. ² ჰამა წყა ჰალტინაბ ტოკალ'ფი მა-
ჰარულაზიბეზი წყა ფადლა გემერაბ ჰამეან ბუგუ... ⁵ ჰამილ ჰან
ქუნარუ... ⁶ ჰამა მაჰარულაზულ ჰორქო ბუგუ.

§ 15. ¹ ვარანი. ² ვარანი ყარყალა კუდიმაბ, ბეტერ ჰი-
ტინაბ, გუბურ ხალათაბ, წყა ქუთაქ ბუგებ ჰამეან ბუგო. ³ ჰელ'აულ
ჰულზადა ტილი ფადინაბ ჰან ბუქუნა. ⁴ ვარანიხალდა ფადამალ
რექუნა. ⁵ ჰებ ჰაქიდა ბალა ვა ჰელდა ტად ჰირ ლ'ოლა. ⁶ ვარა-
ნიდულ ჰან ქვანალა, რახ ჰეყოლა ვა ჰელ'აულ ქვას ჰალტიზე
ჰაბულა. ⁷ ვარანიდულ ქვას თამახაბ ვა ხირიმაბ ბუქუნა.

თარგმანი. ¹ აქლემი. ² აქლემი ტან-დიდი, თავ-ჰატარა, კისერ-
გრძელი, ძალიან დიდი ცხოველი არის. ³ მის ზურგზე უნაგირის მსგავსი ხორცი
ქე. ი. კუხი არის. ⁴ აქლემზე ადამიანები სხდებიან. ⁵ მას ურემში აბამენ და
ჰასხე ტვირთს დებენ. ⁶ აქლემის ხორცს კამენ, რძეს სვამენ და მის მატყლს
ამუშავებენ. ⁷ აქლემის მატყლი რბილი და ძვირფასი არის.

ჰიდურად: ¹ ვარანი. ² ვარანი ყარყალა კუდაბ, ბეტერ ჰი-
ტინაბ, გუბურ ხალადაბ, წყა ქუთაქ ბუგებ ჰამეან ბუგო. ³ ჰელ'აულ
მულაჰა ტილი კვადაბ ჰან ბაჰანა. ⁴ ვარანიხაჰა ფადამალ რაჰანა.
⁵ ჰებ ჰუქიდა ბანა ვა ჰეჰა ტ'ად ჰირ ლ'უნა. ⁶ ვარანიდულ ჰან
ქვანა, რახ ყანა ვა ჰელ'აულ ქვას ჰალტლე ჰუბუნა. ⁷ ვარანიდულ
(|| ვარანულ) ქვას თამაჰაბ ვა ხირაბ ბაჰანა.

ჰოხურად: ¹ ვარანი. ² ვარანი ყარყალა კუდაბ, ბელჰერ ჰი-
ქაბ, გუბურ ხალათაბ, წყა ქუთაქ ბუგებ ჰამეან ბუგო. ³ ჰულ'აულ
მულზადა ტილი ფადინაბ ჰან ბუჰამა. ⁴ ვარანალ'ა ფადამალ რა-
ჰამა. ⁵ ჰებ ჰურქუდა (ჰირქიდა) ბამა ვა ჰელ'ადა ჰად ჰირ ჰუმა.
⁶ ვარანიდულ ჰან ქვამმა, რახ ყამმა ვა ჰელ'აულ ქვას ჰალტლე
ჰუბუმა. ⁷ ვარანიდულ ქვას ჰედერაბ ვა ხირიმაბ ბუჰამა.

ყარახულად: ¹ ვარანი. ² ვარანი ყარყალა კუდიმაბ. ბელ-
ჰერ ტინაბ, გუბურ ხალადაბ, წყაგო ქუთაქ ბუგებ ჰამეან ბუგო.
³ ილ'აულ მულზადა ტილი იკადაბ ჰან ბოჰანა. ⁴ ვარანიდა ფადა-
მალ რიჰანა. ⁵ ებ ჰიქიდა ბანა ვა ილ'ა ჰად ჰირ ჰუნა. ⁶ ვარა-
ნიდულ ჰან ქვანა, რახ ყანა ვა ილ'აულ ქვას ჰალტლე ჰაბუნა.
⁷ ვარანიდულ ქვას თამაჰაბ ვა ხირიმაბ ბოჰანა.

ანწუხურად: ¹ ვარანი. ² ვარანი ყარყალა კუდაბ, ბეტერ
ტინაბ (|| ტიჰინქაბ), გუბურ ხელემაბ, წყა ქუთაქ ბუგებ ჰამეან
ბუგუ. ³ ჰილ'აულ მულატა ტილი ფადინაბ ჰან ბეჰინა. ⁴ ვარა-
ნიხალ'ატა ფადამ რეჰანა. ⁵ ჰებ ჰურქიდა ტუტინა... ⁶ ვარა-
ნიდულ ჰან ქვანა, რახ ყანა (|| იჰუნა) ვა ჰილ'აულ ქვას ჰალტიზი
ბოლინა. ⁷ ვარანიდულ ქვას თამაჰაბ ვა იჰერემაბ (|| ხირაბ) ბეჰინა.

§ 16. ¹ ჰვე'მ' (ჰო მ). ² ჰვე'მ' (ჰო მ) წყ წოდორაბ, მალ'არაბ ეო ხეჟო ბიჰოულეზ, ბეტერჰანასაღე წყ მუტიჰაბ ჰაღეან ბუგო. ³ ჰვედა მაჰ წყ ლ'ალა ვა ჰარატე ხეჟო რაჰულა. ⁴ ჰელ'იღე გოლო ჰვე'მ' (ჰო მ) ღადამასე წყაბ ჯარა'ვ'ულ ბუგო. ⁵ ხასაგო ღიღალ ყავედა ჰვე'მ' ჰარა ჰეჰებ ეო ბუგო. ⁶ ლ'იღაბ ჰვე'მ' ცაა ჰიჰან ეიბ ბაყანიგი, ყვარილი'ღალდა ხ'იხ'ანიგი, ბეტერჰანასაულ ყაა რეხაუნ თოლარო. ⁷ ჰებ რაჯალ'ან ჰვე'მ' წყ დაჰ ბუგებ ჰაღეან ბუგო.

თარგმანი. ¹ ძალი. ² ძალი ძალიან ფრთხილი, ნაწველი რამის სწრაფად გამგები, პატრონისათვის ძალიან ერთგული ცხოველი არის. ³ ძალმა უნი (სუნის ალები) ძალიან იცი და ხმა სწრაფად ესმის. ⁴ ამიტომ ძალი ადამიანისათვის ძალიანი დარაჯი არის. ⁵ განაკუთრებით ცხერის ფარებზე ძალი აუცილებელი რამ არის. ⁶ კარგი ძალი რამდენიც თვით შიმშალობდეს. ჯაჭირებაში რომც ინახავდე, პატრონის ქონებას არ ტოვებს. ⁷ ამ მხრივ ძალი ძალიან ნამუსის მქონე ცხოველი არის.

ჰიდურად: ¹ ჰვე. ² ჰვე წყ წოდორაბ, მალ'ურაბ ეო ხეხგო ბიჰინაბ, ბეტ'ერჰანასე წყ მუტიჰაბ ჰაღეან ბუგო. ³ ჰვედა მაჰ წყ ლ'ანა ვა ჰარატე ხეხგო რაჰინა. ⁴ ჰელ'იღე გოლო ჰვე ინსანასე წყაბ ხარავეულ ბუგო. ⁵ ხასაგო ღიღალ ყავედა ჰვე ჰარა ჰეჰებ ეო ბუგო. ⁶ ლ'იჰაბ ჰვედ ჰიჰან ეიბ ბაყანიგი, ყურილი'ღაჰა ხ'იხ'ანიგი, ბეტერჰანასაულ ყაა რეხაუნ თანარო. ⁷ ჰებ რახალ'ან ჰვე წყ დაჰ ბუგაბ ჰაღეან ბუგო.

ჰოხურად: ¹ ჰვე. ² ჰვე წყ წოდორაბ, მალ'არაბ ეო ხეჟო ბიჰამაბ, ბელჰეჰანასეა წყ მუტიჰაბ ჰაღეან ბუგო. ³ ჰვედა მაჰ წყ ჰამა ვა ჰარატე ხეჟო რაჰამა. ⁴ ჰელ'იღე გოლო ჰვე ინსანასე წყაბ ღარაულ ბუგო. ⁵ ხასაგო ღიღალ ყავედე ჰვე ჰარა ჰეჰებ ეო ბუგო. ⁶ ლ'იჰაბ ჰვედ ჰაჰან ეიბ ბაყანიგი, ყვარილი'ღალდა ბელჰეჰანასაულ ყაა რეხაუნ თამარო. ⁷ ჰებ რახალ'ან ჰვე წყ დაჰ ბუგაბ ჰაღეან ბუგო.

ყარახულად: ¹ ჰვე. ² ჰვე წყგო წოდორაბ, მალ'არაბ ეო დოლოგო ბიჰინაბ, ბელჰერ'ჰანასე წყგო მუტიჰაბ ჰაღეან ბუგო. ³ ჰვედა მაჰ წყგო ჰანა ვა ჰერეტე დოლოგო რეჰანა. ⁴ ჰილ'იღე გოლო ჰვე ღადამასე წყაბ ღარავეულ ბუგო. ⁵ ხასაგო ღალ ყავედა ჰვე ჰარა ჰეჰებ ეო ბუგო. ⁶ ლ'იჰაბ ჰვედ ჰაჰან ეიბ ბაყანიგი, ყურალჰულდა ხ'იხ'ანიგი, ბელჰეჰანასაულ ყაა რეხაჰეო თანარო. ⁷ ჰებ რახალ'ან ჰვე წყგო დაჰ ბუგაბ ჰაღეან ბუგო.

ანწუხურად: ¹ ჰვე. ² ჰვე წყ წოდორაბ, მალ'არაბ ჯო (|| ეო) ფარტუ ბიჰინაბ, ბეტერჰანასეა წყ მუტიჰაბ ჰაღეან ბუგო. ³ ჰვედა მაჰ ჰვანა ვა ჰარატე ხეჰეუ ბიჰინა. ⁴ ჰილ'იღე გოლო

ჰვე ინსანასიბე'ზი' წაყაბ ყარაულ ბუგუ. ⁵ ხასაგუ მიძალ ყავუტა ჰვე ჩარა თეყაბ ჯო (|| ჟო) ბუგუ. ⁶ ლ'იკაბ ჰვედ ქაჭან მიბ ბაყრილ'იი-გი, ყვარიითიძალდა ხ'ინ'რილ'იიგი, ბეტერჰანასაულ ყაძ ბათა-ნარუ. ⁷ ...ჰვე წაყ მაჰ ბუგაბ ჰაძევიან ბუგუ.

§ 17. ¹ ქეთო. ² ქეთო წაყ თირიძაბ, ლებალაბ, ეიბგო ჰიტინაბ ბუგონიგი, ჰუნარ კუდიძაბ ჰაძევიან ბუგო. ³ ამმა ქეთო ჰვე'ა' ფადინაბ ბეტერჰანასაიდე მუტიჰაბ, მაჰ ბუგაბ ჰაძევიან გურო. ⁴ ქუთუზულ გემერისაიდელ წოჰოროალ რუკუნა. ⁵ ეინდირ ჩეხ' გორ-წულეებ ბაკ ბუგონი, ჰელდა ბეტერჰანგი ხაეჰო კოჩონ თოლა. ⁶ ქეთო ცოჰოგო ფუნკოლ ჯარავულ ბუგო.

ლო რგმანი. ¹ კატა. ² კატა ძალიან მარდი, ყოჩალი, თვითონ პატროა თუმცა არის, უნარ-დიდი ცხოველი არის. ³ მაგრამ კატა ძალის მსგავსად პატრონისადმი ერთგული, ნამუსიანი არაა. ⁴ კატების უმრავლესობა ქუთუზები არიან. ⁵ თავისი მუცლის გამძღები ადგილი თუ არის, პატრონსაც ძალე ივიწყებს. ⁶ კატა მხოლოდ თავისი დარაჯი არის.

ჰიდურად: ¹ გეთო. ² გეთო წაყ თირიძაბ, ლებალაბ, ეიბგო ჰიტინაბ ბუგონიგი, ჰუნარ კუდაბ ჰაძევიან ბუგო. ³ ამმა გეთო ჰვე-კვადუმუ ბეტ'ერჰანასაყე მუტიჰაბ, მაჰ ბუგაბ ჰაძევიან გურო. ⁴ გუთუზულ გემერისაიდელ წოჰოროალ რაჭანა. ⁵ ეუნულ ჩეხ' გორ-წინაბ ბაკ ბუგონი, ჰელ'ი ბეტ'ერჰანგი ხაეხგო კუჩან თანა. ⁶ გეთო სოჰოგო ფონკოლ ხარავულ ბუგო.

ჰოხურად: ¹ ქეთო. ² ქეთო წაყ თირიძაბ, ლებალაბ, ეუბგო ქიქაბ ბუგონიგი, ჰუნარ კუდაბ ჰაძევიან ბუგო. ³ ამმა ქეთო ჰვე ფადინ ბელგეჰანასაიდა მუტიჰაბ, მაჰ ბუგაბ ჰაძევიან გურო. ⁴ ქუთუ-ზულ გემერისაიდელ წოჰოროალ რუყამა. ⁵ ეუდერ ჩეხ' გორწამაბ ბაკ ბუგონი, ჰელდა ბელგეჰან ხაეჰო კოჩონ თამა. ⁶ ქეთო ცოქუ-ცო ფუნკოლ ღარავულ ბუგო.

ყარახულად: ¹ ქეთო. ² ქეთო წაყგო თირიძაბ, ლებალაბ, ეიბგუ ტინაბ ბუგონიგი, ჰუნარ კუდიძაბ ჰაძევიან ბუგო. ³ ამმა ქეთო ჰვე იკად ბელგეჰანასაიდე მუტიჰაბ, მაჰ ბუგაბ ჰაძევიან გურო. ⁴ ქუთუზულ გემერისაიდელ ცოჰაბ როკანა. ⁵ ჩეხ' გორცოანაბ ბაკ ბუგონი, ჰელ'ა ბელგეჰანგი დოლოგო კოჩონ თანა. ⁶ ქეთო ცოგო ფონკოლ ღარავულ ბუგო.

ანწუხურად: ¹ გეთუ. ² გეთუ წაყ თირიძაბ, ლებალაბ, მიბ ტინაბ ბოყალ'იიგი, ჰუნარ კუდაბ ჰაძევიან ბუგუ. ³ ამმა გეთუ ჰვე ფადინ ბეტერჰანასაიდა მუკურაბ, მაჰ ბუგაბ ჰაძევიან გურუ. ⁴ გით-ბიზულ გემერისაიდელ წოჰიბი რეჰინა. ⁵ დინოლ ჩეხ' გორწინაბ ბაკ ბეჰრილ'იი, ჰელ'აგი ბეტერჰან ხაეხგუ კაჩანა.

§ 18. ¹ როყოორ რუკუნელ ჰაადევანაზულ ხასალო მაფიშათ. ² ჩუ, ჰანა, გორწენ ვა ქინაბგო ქეგერ ჰაადევან ხასალო ბოტაზუტ რუკუნა. ³ ჰეზულ რაფიგი ნაქო-ხეერ ბუკუნა. ⁴ ცო-ცო ბაკაზდა ჰელ ხასალოგი ავლაჯაზდა რუკუნა. ⁵ ამმა ბიცაათაბ გაზუ მაღ'უნი ქუთაქაბ ქეაჩ ქაარაბ მეხალ'ა რაფი ბაქონი, ჰელ წაყ მაზიქლ'ულა. ⁶ გი ხასალოგი ავლაჯალდა ქევანლა. ⁷ ჰეზდა ჭა-ზულ'გი ჟოდოდეგო ქვენ ბალაპიზე კოლა ვა ჰეზ ქეაჩ წაყ ბა-ჩაულა.

თარგმანი. ¹ შინაური ცხოველების ზამთარში ყოფა-ცხოვრება. ² ცხენი, ვირი, ჯორი და ყოველი „შვი საქონელი“ (= მხვილ-ფეხა რქოსანი საქონელი) ზამთარში ბოსლებში არიან. ³ მათი საცეცხე ბზე-თივა არის. ⁴ ზოგ ადგილას ისინი ზამთარშიც მინდვრებზე არიან. ⁵ მაგრამ სქელი თოვლის ან ძლიერი სიცივის დაჭერის დროს საცეხები თუ არ დაეყარე. ისინი ძალიან ნადგურდებიან. ⁶ ცხვარი ზამთარში მინდვრზე კამს. ⁷ მათ თოვლშიც თავიანთთვის საჭმლის მოძებნა შეუძლიათ და ისინი სიცივეს ძალიან იტანენ.

ჭიდურად: ¹ რუყი რაგანალ ჰაადევანაზულ ხასლო მაფიშათ. ² ჩო, ჰამა, გურწენ ვა ქინაბგო ქეგერ ჰაადევან ბოტა-ზუხ რაგანა. ³ ჰეზულ რიფიგი ნახო-ხეერ ბაგანა. ⁴ სო-სო ბაკალ'ა ჰელ ხასლოგი ავლახალ'ა რაგანა. ⁵ ამმა ბისადაბ გაზო მაღ'უნი ქუთაქაბ ბოპი ხარა მაღ'ა რიფი ბაქუნი, ჰელ წაყ მაზიხლ'ინა. ⁶ გი ხასლოგი ავლახალ'ა ქუნანა. ⁷ ჰეზა გუზულ'გი ჟუდეგო ქვენ ბალაღე კვანა ვა ჰეზ ბოპი წაყ ბაშინა.

ჭოხურად: ¹ როყოორ რუყამალ ჰაადევანაზულ ხოსო-ლა მაფიშათ. ² ჩუ, ჰამა, გურწენ ვა ქინაბ ქეგერ ჰაადევან ხო-სოლა (ტინდალ) ბოტაზუტ (|| ფოტაო) რუყამა. ³ ჰეზულ რიფიგი ნაქო-ხეერ ბუყამა. ⁴ ცო-ცო ბაკაზუხ ჰელ ხოსოლა (ტინდალ) ავლახალ'ა რუყამა. ⁵ ამმა ბიცაათაბ გაზო მაგი ქუთაქაბ წაოროდ ქაარაბ მეხალ'ა რიფი ბაქუნი, ჰელ წაყ მაზიხლამა. ⁶ გი ხოსოლაგი (ტინდალგი) ავლახალ'ა ქუნამა. ⁷ ჰეზდა გუზულ'გი ჟუდედეგო ქვენ ბალაპღე კვამა ვა ჰეზ ქეაჩ წაყ ბაჩამა.

ყარახულად: ¹ რიყირ როკანალ ჰაადევანაზულ ტინ-დალ ბელცერბახი. ² ჩუ, ჰამა, გორწემ ვა ქინაბგო ქეგერ ჰაადევან ტინდალ ბოტაზუხ როკანა. ³ იზულ რიფიგი ნაქო-ხეერ ბოკანა. ⁴ ცო-ცო ბაკაზა ჰელ ტინდალ ავლახაზა როკანა. ⁵ ამმა ბიცადაბ გასუ მაგი ქუთაქაბ ცაოროდ ქაარაბ მეხალ'ა რიფი ბა-ქუნი, ელ წაყგო მაზიხლანა (|| ჰალაყლანა). ⁶ გი ტინდალ ავლახა-ზა ქუნანა. ⁷ იზა გოსულ'გი ჟუდედეგო ქვენ ბალაპღე კვანა ვა ეზ ცაოროდ წაყგო ბაჩანა.

§ 19. ¹ გალხულ ჰაფეანალ. ² ლალბაწ, ³ ფილ, ⁴ ცი, ⁵ ბაწ, ⁶ რიტუქ, ⁷ ცერ, ⁸ ფანკ — ⁹ გალხულ ჰაფეანალ რუგო. ¹⁰ ლალბაწ ვა ფილ ნელ'ერ ბაკაზდა რუქუნარო.

თარგმანი. ¹ გარეული („ველის“) ცხოველები. ² ლომი, ³ სპილო, ⁴ დათვი, ⁵ მგელი, ⁶ ირემი, ⁷ მელა, ⁸ კურდღელი — ⁹ გარეული ცხოველები არიან. ¹⁰ ლომი და სპილო ჩვენ ადგილებში (ქვეყნებში) არ არიან.

ჰიდურად: ¹ გალჰილ ჰაფეანალ. ² ლალბაწ, ³ ფილ, ⁴ სი, ⁵ ბაწ, ⁶ რიტემიქ, ⁷ სერ, ⁸ ფანკ — ⁹ გალჰილ ჰაფეანალ რუგო. ¹⁰ ლალბაწ ვა ფილ ნელ'ერ ბაკალ'აა რაჭანარო.

ჰოხურად: ¹ გალჰულ (||ცალჰულ) ჰაფეანალ. ² ლალბაწ, ³ ფილ, ⁴ ცი, ⁵ ბაწ, ⁶ ლილბუქ, ⁷ ცერ, ⁸ ფანკ — ⁹ გალჰულ ჰაფეანალ რუგო. ¹⁰ ლალბაწ ვა ფილ ნილ'ერ ბაკუხ რუქამარო.

ჰარახულად: ¹ გალჰულ (||ცალჰულ) ჰაფეანალ. ² ლალბაწ, ³ ფილ, ⁴ ცი, ⁵ ბაწ, ⁶ ნილბუქ, ⁷ ცერ, ⁸ ფანკ — ⁹ გალჰულ ჰაფეანალ რუგო. ¹⁰ ლალბაწ ვა ფილ ნელ'ერ ბაკაზა როქანარო.

ანწუხურად: ¹ რუხულ ჰაფეანალ. ² ლალბაწ, ³ ფილ, ⁴ სი, ⁵ ბაწ, ⁶ რიქ, ⁷ სერ, ⁸ ფანკ — ⁹ რუხულ ჰაფეანალ რუგუ. ¹⁰ ლალბაწ ვა ფილ ნელ'ერ ბაკაზდა რეპინარო.

§ 20. ¹ ცი. ² ნელ'ერ ბაკაზდა რუქუნელ გალხულ ჰაფეანალ ბიშაუნ კუდიფაბ ცი ბუგო. ³ ცი ფადამასადასა ჰინყულა. ⁴ ამმა ჟიბ თოლარებლ'ი ლ'ანი, ჰებ ფადამასადე ტადე კანწულა ვა ჰელ'ა ჰევე კვალა. ⁵ ცი ხასალო ყვატიბე ბაქუნარო. ⁶ ჰელ'აიფე ბიშაუნ ბოტაშულებ ქვენ გალხულ ფიქ ვა მურჩინაბ ხურ-ხაერ ბუგო. ⁷ ცო-ცო მეხალ'ა ჰელ'ა ჰანგი ქვანალა. ⁸ ამმა ხვარაბ ჟოხალ'აულ ჰან ჰელ'ა ქინგო ქუნარო. ⁹ ციდასა ჰინყარალ ჩაჭი ხვარალ ჟალ ფადინან რალარიქოგო რეგუნ ქოალა. ¹⁰ ჰებ მეხალ'ა ჰებ ჰელგი რეხუნ თუნ უნა.

თარგმანი. ¹ დათვი. ² ჩვენს ადგილებში (ქვეყნებში) მყოფი გარეული ცხოველების (ცხოველებიდან) ყველაზე დიდი დათვი არის. ³ დათვს ადამიანის ეშინია. ⁴ მაგრამ მას რომ არ ტოვებენ, თუ იცის, ის ადამიანზე ხტება და ის მას კლავს. ⁵ დათვი ხამთარში გარეთ არ გამოდის. ⁶ მისი ყველაზე უფრო საყვარელი საქმელი გარეული ხილი და მწვანე ბალახ-ბულახი („ყანა-ბალახი“) არის. ⁷ ზოგჯერ („თითო დროს“) ის ზორცსაც კვამს. ⁸ მაგრამ მკვდარი რამის ხორცს იგი არასგზით არ კვამს. ⁹ დათვისაგან შეშინებული ადამიანები ნკვდრების მსგავსად გაუნძრევლად დაწოლით იერდებიან. ¹⁰ ამ დროს ის მათაც ტოვებს რა, მიდის.

ჰიდურად: ¹ სი. ² ნელ'იერ ბაკალ'ა რაჭანალ ფალჰილ ჰაძ-
ვანაზულ ბიშაუნ კუდაბ სი ბუგო. ³ სი ინსანასაყსაა ჰინყინა. ⁴ ამმა
ჟიბ თანაროლ'ი ლ'ანი, ჰებ ინსანასაყე ტ'ადე კანწინა ვა ჰელ'ა ჰევ
ქვანა. ⁵ სი ხასლო ყოტიბე ბახინარო. ⁶ ჰელ'აე ბიშაუნ ბოტინა
ქვენ ფალჰილ ბიხ ვა გორშიინაბ ჰურ-ხაერ ბუგო. ⁷ სო-სო მალ'ა
ჰელ'ა ჰანგი ქვანა; ⁸ ამმა ჰვარაბ ეოძალ'აულ ჰან ჰელ'ა ქინგო
ქვანარო. ⁹ სიყსაა ჰინყარაე ჩი ჰვარაბ ეო კვადუმუ ვალარყოგო
ვეგუმუ ჰანა. ¹⁰ ჰემალ'ა ჰებ ჰევეგი რეხაუნ თემუ, ანა.

ჰოხურად: ¹ ცი. ² ცი ნილ'იერ ბაკუხ რუქამალ ფალჰულ ჰაძ-
ვანაზულ ბიშაუნ კუდაბ ცი ბუგო. ³ ცი ინსანასადასაა ჰენყამა.
⁴ ამმა ჟუბ თამარაბ ჰანი, ჰებ ინსანასადა ცადე კასამა ვა ჰელ'ა
ჰევ ქვამა. ⁵ ცი ხოსოლა (ტინდალ) ყუტიბე ბახანარო. ⁶ ჰულ'აუძ
ბიშაუნ ბოტამაბ ქვენ ფალჰულ ფიხ ვა გურჩინაბ ჰურ-ხაერ ბუგო.
⁷ ცო-ცო მეხალ'ა ჰელ'ა ჰანგი ქვამმა; ⁸ ამმა ბალყარაბ ეოძალ'აულ
ჰან ჰელ'ა ქინგო ქუმმარო. ⁹ ციდასაან ჰენყარაე ჩი ბალყარაბ ეო
გადინ ვალარჰუგო ვეგუნ ჰამა. ¹⁰ ჰებ მეხალ'ა ჰებ ჰევეგი რეხაუნ
თონ, ვამა.

ჰარახულად: ¹ ცი. ² ნელ'იერ ბაკაზა როკანალ ფალჰულ ჰაძ-
ვანაზულ ბუშაუნ კუდიდაბ ცი ბუგო. ³ ცი ფადამასიისაა ჰენყანა.
⁴ ამმა ჟიბ თანარაბჰი ჰანი, ებ ინსანასაყე ცადე კასანა ვა ჰელ'ა
ევ ქვანა. ⁵ ცი ტინდალ ყვატიბე ბახანარო. ⁶ ილ'აიძი ბუშაუნ
ბოტანაბ ქვენ ფალჰულ ფიხ ვა გურჩინაბ ჰურ-ხაერ ბუგო.
⁷ ცო-ცო მეხალ'ა ელ'ა ჰანგი ქვანა; ⁸ ამმა ელ'ა ბალყარაბ ეო-
ძალ'აულ ჰან ქვანარო. ⁹ ცილისაა ჰენყარალ' ჩი რალყარალ ეალ
იკად რალარჰოგო რეგალჰუმო ჩანა. ¹⁰ ე მეხალ'ა ე ელგი რეხაუ-
მო თუმო, ონა.

ანწუხურად: ¹ სი. ² ნელ'ერ ბაკიტა რეჰინალ რუხ'ულ ჰაძვა-
ნაზულ ბიშაუნ კუდაბ სი ბეჰინა. ³ სი ინსანასატასაა ბიხანა. ⁴ ამმა
ჟიბ ბათანარაბ თარილ'ი, ჰებ ინსანასატა ტად კანწინა ვა ჰელ'ა
ჰევ ქვანა. ⁵ სი ხასლუ ყუტიხ ლ'უჰანარუ. ⁶ ჰილ'აიბე ბიშაუნ ბა-
ტანაბ ქვენ რუხ'ულ ფიგ, წაჰილაბ ჰურ-ხაერ ბუგუ. ⁷ სო-სო
ნუჰი ჰელ'ა ჰანგი ქვანა. ⁸ ამმა ჰვარაბ ევეძალ'აულ ჰან ჰელ'ა
ქანგუ ქუნარუ. ⁹ სიტასაა რიხაარალ ჩი ჰვარალ ჯალ (|| ეალ) გადინ
რალალეჰუგუ რეგუნ ჰანა. ¹⁰ ჰე მეხალ'ა ჰებ ჰელგი ჰაკთოლ
ტვანა.

§ 21. ¹ ცერ. ² ცერ ფალხულ ჰაძევანაზდა ჰორტობ
წაყ ბერცინაბ ჰაძევან ბუგო. ³ ჰელ'აულ რასგი რაჰევი წაყ ბერ-

ცინაბ ბუკუნა. ⁴ ცერ ღუნიალ ბეწლ'არაბგო ჩანაბე ბაჯუნა. ⁵ ცო-ცო მეხაალ'ა ჰებ ჩანაბე ბაჯარაბ მეხაალდა ბალარქოგო ცო ბაკალდა ბეგუნ ჭოლა. ⁶ ლედო, ჰინქა, ჰებ ხუნ ბუგილან, ჰელდა ასაკორე ხ'ვადულა. ⁷ ჰებ მეხაალ'ა ცარაცა კანწუნ, ბაჯუნ, ჰელ ჭოლა ვა ქვანალა. ⁸ ცერ გილლა წიკაარაბ ჰააგვან ბუგო.

თარგმანი. ¹ მელა. ² მელა გარეულ ცხოველებს შორის ძალიან ლამაზი ცხოველი არის. ³ მისი ბეწვი და კუდი ძალიან ლამაზი არის. ⁴ მელა ქვეყნის დაბნელებისას სანადიროდ გამოდის. ⁵ ზოგჯერ („თითო დროს“) ის სანადიროდ გამოსვლის დროს გაუნძრევლად ერთ ადგილას წეება რა, ჩერდება. ⁶ ყვავი, ჩიტო, ის [მელა] მკედარი არისო, მის ახლოს მიდინა. ⁷ ამ დროს მელა ახტება რა, ადგება რა, მათ იჭერს და კამს. ⁸ მელა ეშმაკობა-დიდი ცხოველი არის.

ჰიდურად: ¹ სერ. ² სერ ჭალჰილ ჰააგვანაზდა ჰოტეო წაყ ბერსინაბ ჰააგვან ბუგო. ³ ჰელ'აულ რასგი რაჰაგი წაყ ბერსინაბ ბაჰანა. ⁴ სერ ღუნალ ბეწლ'არაყასა ჩანაბე ბახინა. ⁵ სო-სო მალ'ა ჰებ ჩანაბე ბახურა მალ'ა ბალარქოგო სო ბაკალ'ა ბეგუმუ ჭანა. ⁶ ლედო, ჰინქ ჰებ ჰივემუ ბუგო-მა აბუმუ ჰელ'ა გებეხე ხ'ვადინა. ⁷ ჰემალ'ასაა სარად კანწუმუ, ბახუმუ, ჰელ ხ'უნა ვა ქვანა. ⁸ სერ ჰილლა წიკაარაბ ჰააგვან ბუგო.

ჰოხურად: ¹ ცერ. ² ცერ ჭალჰილ ჰააგვანაზდა ტეორობ წაყ ბერცინაბ ჰააგვან ბუგო. ³ ჰულ'აულ რასგი მალგი წაყ ბერცინაბ ბუყამა. ⁴ ცერ ღუნალ ბეწლ'არაბგო ჩანაბე ბახამა. ⁵ ცო-ცო მეხაალ'ა ჰებ ჩანაბე ვარაბ მეხაალ'ა ბალარქოგო ცო ბაკუხ ჭამა. ⁶ ლედო, ჰინქა, ჰებ ბოლგონ ბუგო-მინ, ჰულ'ადა ცოხ (|| ასაკოვე) ხ'ვადამა. ⁷ ჰებ მეხაალ'ა ცერ კასუნ, ბახუნ, ჰელ ჰუმმა ვა ქვანმა. ⁸ ცერ ჰილლა წიკაარაბ ჰააგვან ბუგო.

ყარახულად: ¹ ცერ. ² ცერ ჭალჰილ ჰააგვანაზა ტეორობ წაყგო ბერცინაბ ჰააგვან ბუგო. ³ ილ'აულ რასგი მალგი წაყგო ბერცინაბ ბოკანა. ⁴ ცერ ღუნალ ბეწლ'არაბგო ჩანახ ბახანა. ⁵ ცო-ცო მეხაალ'ა ჰებ ჩანახ ბახარაბ მეხალ'ა ბალარქოგო ცო ბაკალ'ა ბეგალჰუმო (|| ბეგუმო) ჩანა. ⁶ ლედუ, ჰინჩა, ებ ბალგუმო ბუმო, ილ'აა გაგარდე ხ'ვადანა. ⁷ ებ მეხალ'ა ცარად კასუმო, ბახუმო, ელ ჰუნა ვა ქვანა. ⁸ ცერ ჰილლა წიკაარაბ ჰააგვან ბუგო.

ანწუხურად: ¹ სერ. ² სერ რუხ'ულ ჰააგვანაზდა ჯანუ (|| ჟანუ) წაყ ბერსინაბ ჰააგვან ბუგუ. ³ ჰილ'აულ რასგი მალგი წაყ ბერსინაბ ბეჰინა. ⁴ სერ ღუნიალ ბასლათრაბგო ჩანახ ბაჯინა. ⁵ სო-სო ნუჰ ჰებ ჩანახ ტვარაბ მეხალ'ადა ბალაღეჰუგუ სო ბაკალ'ადა ბეგუნ

ქანა. ⁶ ლედუ, ჰინქჷ, ჰებ ჰოლტვა-მინ, ჰელ'ადა ასგუ ხ'ვადინა. ⁷ ჰე მენხალ'ა სარად ტონ-ბოლ ჰელ ხ'უნა ვა ქვანა. ⁸ სერ ცაიჰარუ წიკჷარაბ ჰაფვან ბუგუ.

§ 22. ¹ რ ი ტ უ ჟ. ² რიტუჟ ბერცინაბ, ლ'ურდულ ხალათაბ, მაჰრაბი ტერენაბ ვა ხალათაბ ჰაფვან ბუგო. ³ ჰებ ბიტარაბ მაფ-დანალდა წაყ ბექერულა. ⁴ ამმა როხ'ობ ჰელდა ლ'ურდულ ლუტ-ბუზდა რან, ხაუტუნ, ლ'უთიხე კოლარო. ⁵ ჰელ'აფე გოლო როხ'ობ ჰებ ბაწაზ ხექჷო ქოლა. ⁶ ჩანაჯაბაზ რიტუჟ თუმანქ რექჷუნ ქვალა. ⁷ ჰელ'აულ ჰან ქვანალა ვა წოქო ტიმლიფე ჰალტიხე ჰაბულა.

თ ა რ გ მ ა ნ ი. ¹ ი რ ე მ ი. ² ირემი ლამაზი, რქებ-გრძელი, ფეხებ-წერილი და გრძელი ცხოველი არის. ³ ის სწორ მოედანზე ძალიან გარბის, ⁴ მაგრამ ტყეში მას, რქები ხეებზე ედება რა, რჩება რა, გაქცევა არ შეუძლია. ⁵ ამიტომ ტყეში მას მგლები მალე იპერენ. ⁶ მონადირეები ირემს თოფს ესვრიან რა, კლავენ. ⁷ მის ხორცს ჰამენ და ტყავს ჰერქისათვის ამუშავებენ.

ჰიდურად: ¹ რ ი ტ ა მ ი ჟ. ² რიტამიჟ ბერსინაბ, ლ'ურდულ ხაა-ლადაბ, მაჰამილ ტ'ერენაბ ვა ხალადაბ ჰაფვან ბუგო. ³ ჰებ ბიტარაბ მაფდანაჰა წაყ ბექერიანა. ⁴ ამმა როხ'ო ჰელ'ა ლ'ურ-დულ ლუტბიზდა რამუ, ხაუტემუ, ლ'აუთლე კვანარო. ⁵ ჰელ'აფე გოლო როხ'ობ ჰებ ბაწაზ ხექჷო ხ'უნა. ⁶ ჩანახაბაზ რიტამიჟ თუმანქ რექჷემუ ქვანა. ⁷ ჰელ'აულ ჰან ქვანა ვა წოქო კეჩე ჰალტდე ჰუბუნა.

ჰოხურად: ¹ ლ ი ლ ბ უ ჟ. ² ლილბუჟ ბერცინაბ, ლ'ურდულ ხალათაბ, მაჰალ ცერენაბ ვა ხალათაბ ჰაფვან ბუგო. ³ ჰებ ბი-ტარაბ მაფდანალ'ა წაყ ბექერამა. ⁴ ამმა როხ'ობ ჰელ'ადა ლ'ურ-დულ ლუტბუზდა რან, ხაუტუნ, ლ'აუთლე კუმარო. ⁵ ჰელ'აფე გო-ლო როხ'ობ ჰებ ბაწაზ ხექჷო ქაუმა. ⁶ ჩანახაბაზ ლილბუჟ თუმანქ როჰონ ქვამა. ⁷ ჰელ'აულ ჰან ქვამა ვა ცონ ცუმლუფე ჰალტდე ჰუბუმა.

ჰარახულად: ¹ ნ ი ლ ბ უ ჟ. ² ნილბუჟ ბერცინაბ, ლ'ურდულ ხალადაბ, მაჰალ ცერენაბ ვა ხალადაბ ჰაფვან ბუგო. ³ ჰებ ბაფ-დანალ'ა წაყგო ბექერანა. ⁴ ამმა როხ'ობ ელ'ა ლ'ურდულ ლოტ-ბიზა რამო ხაუტემო, ლ'აუთლე კვანარო. ⁵ ილ'აი გოლუ როხ'ობ ებ ბაწაზ დოლოგო ქაუნა. ⁶ ჩანიხაბიზ ნილბუჟ თოფანქ რიჩაუმი ქვანა. ⁷ ილ'აულ ჰან ქვანა ვა ცოქო კიჩიფე ჰალტლე ჰა-ბუნა.

ანწუხურად: ¹ რიკ. ² რიკ ბერსინაბ, ლ'არდილ ხელედაბ, მაჰბილ ტერენაბ ვა მაჰბილ ხაალადაბ ჰააფან ბუგუ. ³ ჰებ მადანანლდა წაყ ბექერინა, ⁴ ამმა როხ'ო ჰელ'ადა ლ'არდილ ლუტბიზდა ჰუნ ტუნ; ხაუტუ, დაჰაჰზი კუნარუ. ⁵ ჰელ'აიბე გოლუ როხ'ო ჰებ ბაწიდ ხეხგუ ხ'უნა. ⁶ ჩანიჰანაზ რიკ თუფანქ როჰოლ ჰვანა. ⁷ ჰელ'აულ ჰან ჰვანა და წოჰო კიჩიბე ჰალტზი ბოლინა.

§ 23. ¹ ბაწ. ² ბაწ ტაბიჭათ ქვეშაბ, ჩეხ' გორწულარებ ჰააფან ბუგო. ³ ჰელ'აიბე ბიშაუნ ბოტაულეებ ქვენ ჰან ბუგო. ⁴ რაყარაბ მეხაალ'ა ბაწალ ზადამაზდაგი ტადე კანწულა ვა ჰებ ჰელ ჰვალა. ⁵ ზიდადა ჰორტორე რორჰანი, ჰებ ჟუდეგეგო ზურაბ ჟო ჰვან თეჰოგო, წაყ ზემერ ზი ლურულა. ⁶ ბაწ წაყ ზარარ ზემერაბ ჰააფან ბუგო. ⁷ ჰელ'აიბე გოლო ზადამაზ ჰებ ჰვანე წაყ ჰარაჰათ ჰაბულა.

თარგმანი. ¹ მგელი. ² მგელი ბუნება-ცუდი, მუცელ-გაუმადლარი ცხოველი არის. ³ მისი ყველაზე საყვარელი საკმელი ხორცი არის. ⁴ მოშიების დროს მგლები ადამიანებზედაც ხტიან და ისინი მათ კლავენ. ⁵ ცხვრის შიგნით თუ შეიპრენ, ისინი [მხოლოდ] თავიანთთვის საყოფ რამეს არ კლავენ რა, ძალიან ბევრ ცხვარს ანადგურებენ. ⁶ მგელი ძალიან ზარალ-მრავალ ცხოველი არის. ⁷ ამიტომ ადამიანები მის მოსაკლავად ძალიან ისწრაფვიან („მომრაობას შერებინ“).

ჰიდურად: ¹ ბაწ. ² ბაწ ტაბიჭათ გოძიბ, ჩეხ' გორწინარაბ ჰააფან ბუგო. ³ ჰელ'აე ბიშაუნგო ბოტაინაბ ქვენ ჰან ბუგო. ⁴ რაყურა მალ'ა ბაწალ ზადამაზჰეგი ტ'ადე კანწინა ვა ჰებ ჰელ ჰვანა. ⁵ ზიდაზდა ჰორტორე რორჰანი, ჰებ ჟუდეგო ზურაბ ჟო ჰვან თეჰოგო წაყ ზემერაბ ზი ლურანა. ⁶ ბაწ წაყ ზარალ ზემერაბ ჰააფან ბუგო. ⁷ ჰელ'აე გოლო ზადამაზ ჰებ ჰვალე წაყ ჰარაჰათ ბანინა.

ჰოხურად: ¹ ბაწ. ² ბაწ ტაბიჭათ ქვეშაბ, ჩეხ' გორწამარაბ ჰააფან ბუგო. ³ ჰელ'აუდ ბიშაუნ ბოტააბაბ ქვენ ჰან ბუგო. ⁴ რაყარაბ მეხალ'ა ბაწალ ზადამაზდა ცადე კასაძა ვა ჰებ ჰელ ჰვამა. ⁵ ზიდადა ტორორე რორჰანი, ჰებ ჟუდეგეგო ზურაბ ჟო ჰვან თეჰოგო, წაყგო ზემერ ზი ლუამა. ⁶ ბაწ წაყ ზარალ ზემერაბ ჰააფან ბუგო. ⁷ ჰელ'აუდ გოლო ზადამაზ ჰებ ჰვალე წაყ ჰარაგათ ჰუბუმა.

ჰარაზულად: ¹ ბაწ. ² ბაწ ხასიდათ გვეშაბ, ჩეხ' გორცხანარაბ ჰააფან ბუგო. ³ ჰილ'აე ბუშაუნ ბოტანაბ ქვენ ჰან ბუგო.

⁴ რაყარაბ მეხაალ'ა ბაწალ გადამაზაგი ყადე კასანა ვა ეზ ელ ქვანა. ⁵ ჭადა ტორორე რორქანი, ეზ ყუდეგიგო გურაბ ეო ქვამო თეკოგო წაყ გამერაბ გი ლურანა. ⁶ ბაწ წაყგო ზარალ გამერაბ ჰრადეან ბუგო. ⁷ ჰელ'იიგი გოლო გადამაზ ებ ქვალე წაყ ჰრარავათ ბახანა.

ანწუხურად: ¹ ბაწ. ² ბაწ ტაბიგათ გვეშაბ, ჩეზ გორწინარაბ ჰრადეან ბუგუ. ³ ჰილ'იი ბიშაუგო ბატანაბ ქვენ ჰან ბუგუ. ⁴ რაყარაბ მეხაალ'ა ბაწალ გადამაზდა ტად კანწინა ვა ჰეზ ჰელ ქვანა. ⁵ გიჟადა ჯანუხ (|| ეანუხ) რახალ'იი, ჰეზ უდერე გურალ ჯალ (|| ეჟალ) ქვათოლ რათაქუგუ წაყ გემერ გი ლურინა. ⁶ ბაწ წაყ ზარალ გემერალ ჰრადეან ბუგუ. ⁷ ჰილ'იი'ბე' ყოლუ გადამაზ ჰებ ქვანა ჯაჰ ბაჯინა.

§ 24. ¹ განკ. ² განკ წაყ ჰინყარაბ ჰრადეან ბუგო. ³ ჰელ'აულ ნანისეელ ჰრატალ ხალათალ ვა ცერესეელ ყოყალ რუკუნა. ⁴ ჰედინან რუკუნელ'აულ ჰებ ეხადე რაჯალ'ა წაყ ლ'უთულა, ამმა ბეხე რაჯალ'ა ჰელდა წაყ ლ'უთიზე კოლარო. ⁵ განკ გემერ ყინლ'ულეზ ვა ტანკი გემერ რუკუნეზ ჰრადეან ბუგო.

თარგმანი. ¹ კურდღელი. ² კურდღელი ძალიან მშინარა ცხოველი არის. ³ მისი უკანა ფეხები გოძელნი და წინანი მოკლენი არიან. ⁴ ასე რადგანა არის, იგი ზევით მხარეს ძალიან გარბის, მაგრამ ქვევით მხარეს მას ძალიან გაქვევა არ შეუძლია. ⁵ კურდღელი ბევრ'ჯერ! მომგები და ნაშიერის მრავალად მყოლი ცხოველი არის.

ჰიდურად: ¹ განკ. ² განკ წაყ ჰინყარაბ ჰრადეან ბუგო. ³ ჰელ'აულ ნახსელ მაჰმილ ხალადალ ვა სერესეელ ყუყალ რაჟანა. ⁴ ჰეცალ'უმუ (ჰედინყამუ) რაჟანალ'ა ჰებ ეხადერაჟალ'ა წაყ ლ'უთინა, ამმა ეხადერაჟალ'ა ჰელ'ა წაყ ლ'უთლე კვანარო. ⁵ განკ გემერ ყინლ'ინაბ ვა ტინკი გემერ რაჟანაბ ჰრადეან ბუგო.

ჰოხურად: ¹ განკ. ² განკ წაყ ჰინყარაბ ჰრადეან ბუგო. ³ ჰელ'აულ ნახსალ ჰრანტალ ხალათალ ვა ცერესეელ ყუყალ რუცამა. ⁴ ჰედინ რუცამალ'აულ ჰებ ეხადე რახალ'ა წაყ ლ'უთამა, ამმა ბეხე რახალ'ა ჰელ'ადა წაყ ლ'უთდე კუმარო. ⁵ განკ გემერ ყინლ'ინაბ ვა ტინკი გემერ რუცამაბ ჰრადეან ბუგო.

ყარახულად: ¹ განკ. ² განკ წაყგო ჰინყარაბ ჰრადეან ბუგო. ³ ილ'აულ ნახსალ ბოხალ ხალადალ ვა ცერესეელ ყუყალ როკანა. ⁴ იდინ რუკიდალ ებ ეხადე რახალ'ა წაყგო ლ'უთანა, ამმა ეხადე რახალ'ა ჰელ'ა წაყგო ლ'უთლე კვანარო. ⁵ განკ გამერგო ყინლ'ინაბ ვა ტინკი გამერ როკანაბ ჰრადეან ბუგო.

ანწუხურად: ¹ ფანკ. ² ფანკ წყ ბიხაარაბ ჰაფეან ბუგუ. ³ ჰი-
ლ'აულ მავსაახილ ბოხბილ ხელეფალ ვა ცაერესაახილ ყუყალ რე-
პინა. ⁴ ჰიღინალ რეჰდარ ჰებ ლოტრა-ეხედი წყ ბექერინა ამნა
ტაყა-ბეჰე ჰელ'ადა წყ დაჰაჰი (II ბექერზი) კუნარუ. ⁵ ფანკ
ჰემერ ყინთინაბ ვა ტინჰალ ჰემერ ჰურუნაბ ჰაფეან ბუგუ.

§ 25. ¹ ფანკ ვა ჰვე'რა. ² ფანკ ლ'უთანა. ³ ჰვე'რა ბორთანა.
⁴ ფანკ ხაარილ' ეანიბ ბახაჩანა. ⁵ ფანკ ხაარილ'ან ბალარანა. ⁶ ჰვე-
ცაა ფანკ ჰაუნ, ჰვანან თანა.

თარგმანი. ¹ კურდღელი და ძაღლი. ² კურდღელი გაიქცა. ³ ძაღ-
ლი გამოეკიდა. ⁴ კურდღელი ბალახში შიგნით ჩაიძალა. ⁵ კურდღელი ბალა-
ხშიგნით გაინძრა. ⁶ ძაღლმა კურდღელი დაიჭირა რა, შეჰკამა.

ჰიდურად: ¹ ფანკ ვა ჰვე. ² ფანკ ლ'აუთანა. ³ ჰვე ბორ-
თა. ⁴ ფანკ ხაირილ'ა ეანუ ბახაჩუფ. ⁵ ფანკ ხაირილ'ა ბალარუფ.
⁶ ჰვედ ფანკ ხ'უმუ, ჰვანუ თანა.

ჰოხურად: ¹ ფანკ ვა ჰვე. ² ფანკ ლ'აუთანა. ³ ჰვე ბორთანა.
⁴ ფანკ ხაირილ'ა ეანიბ ბიყუნ ჰვანა. ⁵ ფანკ ხაირილ'ან ბალარანა.
⁶ ჰვედ ფანკ ჰაუნ, ჰონ თანა.

ყარახულად: ¹ ფანკ ვა ჰვე. ² ფანკ ლ'აუთან. ³ ჰვე ბორთან.
⁴ ფანკ ხაირილ'ა ეუნუბ ბახაჩან. ⁵ ფანკ ხაირილ'ან ბალარან. ⁶ ჰვედ
ფანკ ჰაუმო, ჰუმო თან.

§ 26. ¹ ლედო ვა ცერ. ² ლადიდა ცო ჰანილ ქესეჰ ბა-
თუნ ბუჰანა. ³ ჰანჯი კალდიბ ჰაუნ, ჰებ ცო ლოტოდე ბაინა.
⁴ ცარადა ჰებ ბიხ'ანა ვა ჰელ'ა ჰებ გუჰიზე ყასად ჰაბუნა. ⁵ ცერ
ლოტოდე ფაგარლ'ანა ვა რაჰეგი ხ'ეჰულაგო ჰელ'ა კალ'აზე ბად-
ბიხ'ანა: ⁶ „ღირ ხაირიდაბ ლედო! ⁷ ღურ ბერცინლ'ი შიიბ! ⁸ მუნ-
გოგი ბერცინაბ, ჰარატეგი ბერცინაბ ეო ბუგო მუნ. ⁹ ცო ქეჰ
აჰე, ნეჰეჰოგო აჰე!“ ¹⁰ ცარაცაა ბეცაულაგო ლედო წყ ბოხაანა
ვა ჰელ'ა აჰიზე ბად-ბიხ'ანა. ¹¹ ლადილ კალდისა[ნ] ჰარატე ბაჯი-
ნეჰან ცაეზე ჰან ცარალ კალდიბე ჰვანა.

თარგმანი. ¹ ყვავი და მელა. ² ყვავს ერთი ყველის ნაჰერი ეპოვ-
ნა. ³ ყველიც პირში დაიჭირა რა, ის ერთ ხეზე ავიდა. ⁴ მელამ ეს დაინახა და
მან მისი მოტყუილება განიხრაზა („განზრახვა ქნა“). ⁵ მელა ხეს მიუახლოვდა
და კუდის ქნევით („აუღს აქნეს რა“) მან ლაჰარაკი დაიწყო: ⁶ „ჩემო ძვირ-
ფასო ყვავო! ⁷ შენი სილამაზე რა! (ე. ი. „რა ლამაზი ხარ!“). ⁸ შენ თვითონაც
ლამაზი, ხმა-ლამაზიც რამ ხარ შენ. ⁹ ერთი იმღერე („სიმღერა იყვირე“), ნუ
გრცხენია, იმღერე!“ ¹⁰ მელა აქებს რა, ყვავს ძალიან გაუხარდა და მან სიმღე-

რა („ყვირილი“) დაიწყო. ¹¹ ყვევის პირიდან ხმის გამოსვლამდე უწინ ყველი მელის პირში მოხვდა.

ჰილურად: ¹ ღედო ვა სერ. ² ღედიდა სო ჰინილ ქესექ ბათუმუ ბაჟაჲ. ³ ჰინგი კალდიბ 'ხ'უმუ, ჰებ სო ლოტოჟე ბახუჲ. ⁴ სარადა ჰებ ბეხ'აჲ ვა ჰელ'ა ჰებ გუხ'ლე ყასა ჰუმუჲ. ⁵ სერ ლოტოდე ჟაგარლ'უჲ ვა რაჰიგი ხ'ვაჟინაგო ჰელ'ა კალ'ალე ბაჲბიხ'აჲ. ⁶ „ღირ ხიირაბ ღედო! ⁷ ღურ ბერსინლ'ი შიიბო! ⁸ მუნგოგი ბერსინაბ, ჰარატეგი ბერსინაბ ეო ბუგო მუნ. ⁹ სო ქექ აჰე, ნუჩუ-ყოგო აჰე!“ ¹⁰ სარად ბესინაგო ღედო წაყ ბოხაჲ ვა ჰელ'ა აჰლე ბაჲბიხ'აჲ. ¹¹ ღიდილ კალდისაჲ ჰარატჲ ბახლეჟან სეებე ჰინ სარალ კალდიბე ხ'აჲ.

ყარახულად: ¹ ღედუ ვარ ცერ. ² ღიდიდა ცო ჰინილ ქესექ ბათუმო ბოჟან. ³ ჰინგი კალდიბ ქაჟუმო, ჰებ ცო ლოტოდე ბახან. ⁴ ცარადა ჰებ ბიხ'ან ვა ჰელ'ა ჰებ გუქალე ყასა ჰაბუნ. ⁵ ცერ ლოტოდე ჟაგარჰან ვა მალგი ხ'ვაჟინაგო კალჰალე ბაჲბიხ'ან: ⁶ „ღირ ხიირადაბ ღედუ! ⁷ ღურ ბერცინჰი შიიბ! ⁸ მუნგოგი ბერცინაბ, ჰერეტეგი ბერცინაბ ეო ბუგო მუნ. ⁹ ცო ჰექ აჰე, ნუჩუქუგო აჰე! ¹⁰ ცარაცა (|| ცარად) ბიცანაგო ღედო წაყგო ბოხან ვა ელ'ა აჰლე ბაჲბიხ'ან. ¹¹ ღიდილ კალდისაჲ ჰერეტჲ ბოხლეჟან ცეებე ჰინ ცარალ კალდიბე ქან.

ანწუხურად: ¹ ღედუ ვა სერ. ² ღიდიდა სო ჰინილ მოჰო ბალ' ბოჟა, ³ ჰინგი კალდი ხ'ო, ჰებ სო ლოტოტაბ ლ'უჰა. ⁴ სარადა ჰებ ბეხ'რი ვა ჰელ'ა ჰებ ბეტზი ყასა ჰუმური. ⁵ სერ ლოტოდა ასაგუ ტვა ვა მალგი კობოკუ ჰელ'ა ჰებესზი ბაჲბიხ'ა: ⁶ „ღირ ხაერეჲაბ ღედუ! ⁷ ღურ ბერსინთი შიიბ! ⁸ მუნგი ბერსინაბ, ჰარატეგი ბერსინაბ ეო ბუგუ მუნ. ⁹ სო ქექ აჰე, ნიჩთექუგუ აჰე! ¹⁰ სარად ბეცთარ ღედუ წაყ ბოხა ვა ჰელ'ა აჰზი ბაჲბიხ'ა. ¹¹ ღიდილ კალდისაჲ ჰარატჲ ბაჟზიჟან ცეებე ჰინ სარალ კალდინ შიჲა.

ჰარულად: ¹ ღედუ გი ცერ გი. ² ლოდოდა (|| ლოდოჟა) ცო ჰინილაბ ფარჩაბ ბათალა ბოჟა. ³ ჰინგი კალდი ხ'ოთუნუ, დაბ ცო ლოტოდაჲ ბახრი. ⁴ ცოროდა ლაბ ბეხ'რი ვა ლაჰჰჰ ლაბ ქოქზი ყასა ჰუმური. ⁵ ცერ ლოტოდა ლოდუჰჰჰიირი, მალ ხ'აჟუბი-შინაგუნ ლაჰჰჰჰ გედეზი ბაჲ-ბიხ'ა: ⁶ „ღირ ხიირაბ ღედუ! ⁷ შიებ ღურ ბერცინჰი! ⁸ მუნგი ბერცინაბ ბუგუ ღურ სასგი ბერცინაბ ბუგუ. ⁹ ლუმუსჰი ჰეჟაგუნ ცო ქექ აჰი!“ ¹⁰ ცერულ ბიშინაგუნ ღედუ წაყ ბოხა ვა ლაჰჰჰჰ ყაყდაზი ბაჲ-ბიხ'ა. ¹¹ ღედილ კალდისაჲ სას ბაჟლიჰდაჲ ცეებე ჰინ ცოროლ კალდი ბორთა.

§ 27. ¹ ცერ ვა ლუდულ. ² ცო თაფთა რაყარალ ლუდულ ავლაჯალდა თირულებ რუკანა. ³ ცარადა ჰელ რიხუნ, ხვარაბ ჟო ზადინან ზაზდა ტად ბეგუნ ქიანა. ⁴ ხვარაბ ცერ ბიხარაბ მეხაალ'ო ლუდუზე ჰელ'აულ ჰან ტოტოზე ბოტანა. ⁵ ამმა ჰელ'აულ ჰილ-ლაჟალდასაან ჰინყუნ ასაკორე ყაზე კვექო. ⁶ ცერ ბალარიჰოგო ქიანა. ⁷ რაყარალ ლუდულ აჰა ჰაბიზე კვექოგო, ცო დაჰალ ზა-გარლ'ანა. ⁸ ჰებ მეხაალ'ოგო ცერ ბალარიჰო. ⁹ ცო ლედო უნ, ცარალ რაჰაალდა კუტანა, ¹⁰ ამმა ცერ ბალარიჰო. ¹¹ ცინგი ცო ლედო წაყაბ ბაჰარჩი ლ'უჰუნ, ციებე კანწანა ვა ¹² უნ, ჰელ'ო ცარალ ბერ ბაჯიზე ყასად ჰაბუნა. ¹³ კანწუნ, ტადეგი ბაჯუნ, ცა-რაცვა ლედო ქიუნ, ქვანანა.

თარგმანი. ¹ მელა და ყვავები. ² ერთი გროვა მშიერი ყვავები ბინდორზე ტრიალებდა. ³ მელამ ისინი დაინახა რა, მკვდარი რამის მსგავსად თოვლზე ზედ დაწვა რა, გაჩერდა. ⁴ მკვდარი მელის დანახვის დროს ყვავებს მისი ხორცის დაკორტნა მოუნდათ. ⁵ მაგრამ მისი ეშმაკობის შეეშინათ რა, ახლო მისვლა ვერ შეძლეს. ⁶ მელა გაუნძრევლად დადგა (გაჩერდა). ⁷ მშიერმა ყვავებმა მოთმენა („ნამუსის ქმნა“) ვერ შეძლეს რა, ცოტათი მიუახლოვდნენ. ⁸ ამ დროსაც მელა არ გაინძრა. ⁹ ერთი ყვავეი წავიდა რა, მელის კუდზე და-კაკუნა. ¹⁰ მაგრამ მელა არ გაინძრა. ¹¹ შემდეგ ერთმა ყვავემა ძალიან ვაჟაკ-ცობა გამოიჩინა რა, წინ გადაბტა და ¹² წავიდა რა, მან მელის თვალის ამო-თხრა განიხრაზა. ¹³ ახტა რა, ადგა რა, მელამ ყვავეი დაიკირა რა, შეჰამა.

ჰიდურად: ¹ სერ ვა ლუდულ. ² სო თაფთა რაყურალ ლუ-დულ ავლახალ'ა თირინა რაჰაე. ³ სარადა ჰელ რეხუნუ, ჰვარაბ ჟო კვადუმუ ზუზუ ატ'ად ბეგუმუ ქიაე. ⁴ ჰვარაბ სერ ბეხარაბ მალ'ო ლუდუზე ჰელ'აულ ჰან ტუტულე ბოტაე. ⁵ ამმა ჰელ'აულ ჰილლაჟასაა ჰინყუმუ, ზებებე ყალე კვეცო. ⁶ სერ ბალარჰოგო ქიაე. ⁷ რაყურალ ლუდულ აჰა ჰუბულე კვეცოგო, სო დაჰალ ზა-გარლ'უნ. ⁸ ჰემალ'ოგი სერ ბალარჰო. ⁹ სო ლედო იმუ, სა-რალ რაჰაალცა კუტან, ¹⁰ ამმა სერ ბალარჰო. ¹¹ სინგი სო ლედო წაყაბ ბაჰარჩი ლ'ავემუ, სიებე კანწუნე ვა ¹² იმუ, ჰელ'ო ბერ ბახლე ყასა ჰუბუნ. ¹³ კანწუმუ, ტ'ადეგი ბოხუმუ, სარად ლე-დო ხუნუ, ქიაე.

ყარახულად: ¹ ცერგი ლუდულგი. ² ცო ყუყა რაყარალ ლუდუზულ ავლახალ'ა თირანალ როკან. ³ ცარადა ელ რეხუნუ, ბალყარაბ ჟო იკად ზოსუდა ყად ბეგალჰუმო ჩიან. ⁴ ბალყარაბ ცერ ბეხარაბ ლუდუზე ჰილ'აულ ჰან ტოტოლე ბოტან, ⁵ ამმა ჰილ'აულ ჰელადასაა ჰინყუმო, ყადე ყალე კვექო. ⁶ ცერ ბალარ-ჰოგო ჩიან. ⁷ რაყარალ ლუდულ აჰა ჰაბულე კვექოგო, ცო დაჰალ ზაგარჰან. ⁸ ჰებ მეხალ'ოგი ცერ ბალარჰო. ⁹ ცო ლედო უმო,

ცარალ მაღალდა კუტან, ¹⁰ ამმა ცერ ბალარქო. ¹¹ ცენგი ცო ლედო წაყაბ ბაჰარჩიგი ბოხუმო, ცეებე კასან ვა ¹² უმო, ჰელ'ა ცარალ ბერ ბახლე ყასა ჰაბუნ. ¹³ კასუმო, ცადეგი ბოხუმო, ცარალ ლედო ქაუმო, ქვან.

ანწუხურად: ¹ სერ ვა ლუდულ. ² სო თაფთა რაყრალ ლუდულ ავლაჯალდა სივერდუ როცა. ³ სარადა ჰელ რეხ'უ, ჰევარაბ ჯო(||ჟო) მადინ მახდა ტად ბეგუნ ქვა. ⁴ ჰევარაბ სერ ბეხ'რაბ მეხალ'ა ლუდუხიბე ჰელ'აულ ჰან ტოტოზი ბატა. ⁵ ამმა ჰილ'აულ ციი-ჰარუჟალდასაა რიხიუნ, ასაგუ ყაზი კეექუ. ⁶ სერ ბალაღეჟუგუ ქვა. ⁷ რაყრალ ლუდუხ მაჰრ ჰუბუხი კეექუგუ, სო დაჰალ მადართრი. ⁸ ჰებ მეხაალ'აგი სერ ბალაღეჟუ... ¹¹ სენგი სო ლედუ წაყაბ ბაჰარჩი ლ'უჰუნ, ცეებე კანწრი ვა ¹³ ტონ ბოლ, ჰელ'ა სარალ ბერ ბაჯზი ყასა ჰუბური. ¹² კანწუ, ტა ბოჯუნ ბოლ, სარად ლედუ ხონ, ქვა.

§ 28. ¹ როყო რუკუნელ რორეუნელ ეალ: ² მანკო, ³ ჰილეჟო, ⁴ ორდეჟ, ⁵ ნაზ, ⁶ გურგურ.

თარგმანი. ¹ შინაური („შინ მყოფნი“) ფრინველები („მფრინ-ნავნი რამეები“): ² ქათამი, ³ მამალი, ⁴ იხვი, ⁵ ბატი, ⁶ ინდაური.

ჰიდურად: ¹ რუყი რაჭანალ რორეინალ ეალ: ² მანკო, ³ ჰილეჟო, ⁴ ორდეჟ, ⁵ ხაზ, ⁶ გურგურ.

ჰოხურად: ¹ როყო რუყამალ რორეამალ ეალ: ² მანკო, ³ ჰილეჟო, ⁴ ურდეჟ, ⁵ ლაზ, ⁶ გურგურ.

ყარახულად: ¹ რიყირ როკანალ როხანალ ეალ: ² მანკო, ³ ჰილეჟო, ⁴ ორდეჟ, ⁵ ლაზ, ⁶ გურგუმ.

ანწუხურად: ¹ რუყი რეჰინალ რორეინალ ეალ(||ეალ): ² მანკო, ³ ჰილეჟო, ⁴ იხვი, ⁵ ბატი, ⁶ ინდორი.

§ 29. ¹ როყო რუკუნელ რორეუნელ ეალაზულ ფადა. ² ჰეხულ ინსანასაე წაყ გემერაბ ფადა ბუგო. ³ ჰეხულ ჰან ქევანლა, ⁴ რასგი ყანდალ'ო ვა ბოსენალ'აე ჰალტიზე ჰაბულა. ⁵ ჰეხულ ხონო ინსანასაულ ჩერხაალ'აე წაყ ფადა ბუგებ ჟო ბუგო. ⁶ ჰელ ნელ'ეცაა ლ'იკ ხინანი, ⁷ ჰეზგი ნელ'ეჟე გემერაბ ფადა ტოლა. ⁸ ხასალო მახო-წაერ ბუგებ ზამანაჟალდა ⁹ ჰელ მუჰ ბან ხინიკონი, წაყ მახიჯლ'ულა. ¹⁰ იხიდალილან აბუნი, ხაერ ქვანანგი ხაერ ტუნ, მუჰ ვა ¹¹ მისინაბ რუჰეკაგოლ'ი ბალაჰუნგი მადარ ჰაბულა.

თარგმანი. ¹ შინაური ფრინველების სარგებლობა. ² მათ აღმდინისათვის ძალიან ბევრი სარგებლობა აქვს. ³ მათ ხორცს ჰამენ. ⁴ ბეწვ-

ააც (მუშებულს) ბალიშისა და ლოგინისათვის ამუშავენ. ⁵ მათი კვერცი ადა-
პიანის ორგანიზმისათვის ძალიან სასარგებლო რამ არის. ⁶ ისინი ჩვენ კარ-
გად თუ შევინახეთ (გვებეთ), ⁷ ისინიც ჩვენ ბევრ სარგებლობას გვაძლევენ.
⁸ ხამთარში თოვლ-ყინულიან დროს ⁹ ისინი მარცვლის დაყრით თუ არ შევინახე
(გამოკვებე), ძალიან ნადგურდებიან. ¹⁰ გაზაფხულზე-ო თუ ვიტყვით, ბალახსაც
კამენ რა, ბალახს წყვეტენ რა, მარცვალსა და ¹¹ პატარა სულდგმულებს ეძებენ რა,
ადვილად გადიან.

ჰილურად: ¹ რუყი (როყი) რა განაღ რორქინაღ ქალა-
ზულ ფაღდა. ² ჰეზულ ინსანასაჲ წაყ გემერაბ ფაღდა ბუგო.
³ ჰეზულ ჰან ქვანა, ⁴ რასგი ყანაჲო ვა ბოსენალ'ეჲ ჰალტლე
ჰუბუნა. ⁵ ჰეზულ ჰონო ინსანასაჲულ ჩერხაალ'ეჲ წაყ ფაღდა ბუგაბ
ჲო ბუგო. ⁶ ჰელ ნელ'ეღ ლ'იიკ ხ'ინ'ანი, ⁷ ჰეზგი ნელ'ეჲ გემერაბ
ფაღდა ტჲუნა. ⁸ ხასლო გაზო-წაჲერ ბუგაბ ზამანალ'აჲ ⁹ ჰელ მუჰ
ბამუ ხ'ინ'კონი, წაყ აზიხლ'ინა. ¹⁰ იხდაღ მაყაბუნნი, ხაერ ქვე-
მუგი, ხაერ ტუმუ... ვა ¹¹ გისინაბ რუჰჰაგოლ'ი ბალამუ მადარ
ჰუბუნა.

ყარაზულად: ¹ რიყირ როკანაღ როხანაღ ქალა-
ზულ ფაღდა (|| რუყულ ჰანჩაზულ ფაღდა). ² იზულ ჲადამაზე
წაყგო ჲამერაბ ფაღდა ბუგო. ³ იზულ ჰან ქვანა, ⁴ რასგი ყან-
დაღჰო ვა ბუსტუჲე ჰალტლე ჰაბუნა. ⁵ იზულ ჰონო ჲადამა-
ზულ ჩერხაალ'ეჲ წაყგო ხააჲრ ბუგაბ ჲო ბუგო. ⁶ ეღ ნელ'ეღ
ლ'იიკგო ხ'ინ'ანი, ⁷ ეზგი ნელ'ეჲჲე ჲამერაბ ხააჲრ ტჲუნა. ⁸ ტინ-
დაღ ჲასუ-ცაჲერ ბუგაბ მეხალ'ა ⁹ ეღ მუჰ ბამო ხ'ინ'კონი, წაყგო
აზიხლანა. ¹⁰ იხდაღინ აბუნნი, ხაერ ქუმუგი ხაერ ტუმო, მუჰ ვა
¹¹ გესენაბ რუჰჰაგოლჰი ბალაჰუმოგი მადარ ჰაბუნა.

ანწუზურად: ² ჰიზულ ჲადამასიი წაყ გემერაბ ფაღდა ბუგუ.
³ ჰიზულ ჰან ქვანა. ⁴ რასგი ბალიშაღალ'იი ვა დუშეჲჲეჲ ჰალტზი
ბოღინა. ⁵ ჰიზულ ჰონო ინსანასაჲულ ჩორხაოჲე წაყ ხააჲრ ბუგაბ
ჲო ბუგუ. ⁶ ჰელ ნელ'ელ' ლ'იიკ ხ'ინ'რილ'იი, ⁷ ჰეზგი ნელ'ებე
გემერაბ ხააჲრ ტჲუნა. ⁸ ტინდაღ გაზო-წაჲერ ბუგა მეხალ'ა ⁹ ჰელ
მუჰ ტამუ ხ'ინ'ეჲჲულ'იი, წაყ ჰალაყთინა.

§ 30. ¹ ჲალხულ რორქუნელ ქალ: ² წაჲუნ, ³ ჲარჩიი-
ლა, ⁴ ყუნყრა, ⁵ ლედო, ⁶ მიქიი, ⁷ ჩარლედო, ⁸ მილ'ირშო, ⁹
⁹ ტაჲუსა.

თარგმანი. ¹ გარეული ფრინველები: ² არწივი, ³ ძერა, ⁴ წერო, ⁵ ყვავი,
⁶ მტრედი, ⁷ კაკაკი, ⁸ მერცხალი, ⁹ ფარშავანგი.

ჰილურად: ¹ ჲალჰიღ რორქინაღ ქალ: ² წაჲუმ, ³ ხარჩიილა,
⁴ ყუნყრა, ⁵ ლედო, ⁶ მახ'ი, ⁷ ჩარლედო. ⁸ მიშირშო, ⁹ ტაჲუსა.

ყარახულად: ¹ ზალჰულ (ჟალჰულ) როხანალ ჟალ: ² ცაუმ, ³ ლარჩილა, ⁴ ყუნყრო, ⁵ ლედო, ⁶ მიქიი, ⁷ ჩარლედო, ⁸ მიჰიშრო, ⁹ ტავესა.

ანწუხურად: ¹ რუხულ რორჟანალ ჯალ (|| ჟალ): ² წუნ, ³ გვედი, ⁵ ლედუ, ⁶ მიხ'ი... ⁸ თელკაჩ.

§ 31. ¹ ზალხულ რორჟუნელ ჟალაზულ ხასალო მა-
ფიშათ. ² ხასალო ცოთაფა რორჟუნელ ჟალ ქვაჩარალ ბაკაზდა
ბეტერ ბაჯი ჰაბიზე კოლაროგო ხინალ ბაკაზდე უნა. ³ ჰენირ ჰელ
იხადალ ლ'აჟან ქოლა. ⁴ ამმა ჰელ ჰენირ ჰალბალ ჟადინან რუ-
კუნა. ⁵ ჰენიბ ჟოდოდეგო ბოსენ ჰაბულარო ვა ჰელ ჰენირ ყინ-
ლ'უნარო. ⁶ იხადალ ჰეზ ჟოდორგუ ვატანალდეგი რუსუენ, ბოსენ
ჰაბულა ვა ტანჰი რაჟულა. ⁷ ცოგიდალ რორჟუნელ ჟალაზგი
ჟოდორე რორთარალ მუჰალ, თურარალ ფიჯალ ვა ცოგიდალ ჰე-
დინალ ჟალ რიშაუნ მადარ ჰაბულა. ⁸ ამმა ხასალო ჰელ წაყ
მაზიგლ'ულა ვა ჰალაყლ'ულა.

თარგმანი. ¹ გარეული ფრინველების ხამთარში ყოფა-
ცხოვრება. ² ხამთარში ფრინველების ერთ წყებას ცივ ქვეყნებში ცხოვრების
ქმნა არ შეუძლია რა, თბილ ქვეყნებში მიდიან. ³ იქ ისინი გაზაფხულამდე ჩერ-
დებიან. ⁴ მაგრამ იქ ისინი სტუმრების მსგავსად არიან. ⁵ იქ თავიანთთვის ბუდეს
არ აკეთებენ და ისინი იქ არ ჩეკავენ. ⁶ გაზაფხულზე ისინი თავიანთ სამშო-
ბლოში ბრუნდებიან რა, ბუდეს აკეთებენ და ბარტყებს ჩეკავენ. ⁷ სხვა ფრინ-
ველებიც ძირს ჩამოცვენილ მარცვლებს, დამალ ხილებსა და სხვა ასეთ რამეებს
არჩევენ რა, ადვილად გადიან. ⁸ მაგრამ ხამთარში ისინი ძალიან ზიანდებიან
და ხდებიან.

ჰიდურად: ¹ ზალჰილ რორჟინალ ჟალაზულ ხასლო
მაფიშათ. ² ხასლო სოთაფა რორჟინალ ჟალ ბოჰარალ ბა-
კაზდა ბეტერ ბახი ჰუბულე კვანაროგო, ხენალ ბაკაზე ანა.
³ ჰუნდ ჰელ იხადალ'აჟან ქანა. ⁴ ამმა ჰელ ჰუნდ ჰალბალი
კვადუმუ რაჟანა. ⁵ ჰუნდ ჟედდეგო ბუსენ ჰუბუნარო ვა ჰელ ჰუნდ
ყენლ'ინარო. ⁶ იხადალ ჰეზ ჟედდერგო ვათანაჟეგი რუსაუმუ, ბუსენ
ჰუბუნა ვა ტ'ინჰი რახინა. ⁷ სოგიდალ რორჟინალ ჟალაზგი ჟო-
დორე ხ'არალ მუჰალ, თურარალ ბიხალ ვა სოგიდალ ჰედინალ
ჟალ რიშაუმუ, მადარ ჰუბუნა. ⁸ ამმა ხასლო ჰელ წაყ მაზიხლ'ინა
ვა ჰალაყლ'ინა.

ყარახულად: ¹ ზალჰულ როხანალ ჟაზულ ტინდალ
ბელჟერ-ბახი. ² ტინდალ ცოთაფა როხანალ ჟაზულ ბოჰარაბ
ბაკაზა ბელჟერ-ბახი ჰაბულე კვანაროგო, ხენალ ბაკაზე ონა.
³ (ჰ)უნდ ჰელ იხადალე-ჟან ჩანა. ⁴ ამმა ელ 'ჰ'უნდ ჰალბალ იკად

როკანა. ³ (3)უნდ ეუდეგო ბუსენ ჰაბუნარო ვა ელ ჰუნდ ყენჰანარო. ⁴ იხილალ ებ ჟუდერგო ვათანალ'აეგი რუსაუმო, ბუსენ ჰაბუნა ვა ყენკი რაჩანა. ⁵ ცოგიდალ როხანალ ჟაზგი გოდორე ქაარალ მუჰალ, თურარალ ფიხალ ვა ცოგიდალ ჰედინალ ეალ რიშუმო, მადარ ჰაბუნა. ⁶ ამმა ტინდალ ელ წაყგო მაზიხლანა ვა ჰალაყლანა.

§ 32. ¹ ჰანქეი (|| ჰანქეალ). ² ქვაჩარაბ ხასელ ბუკანა. ³ მუგრულ, ახალ ვა ავლაჯალ გაზულ წუნ რუკანა. ⁴ მაზიჯალ ჰანქეალ დორე-ჰანირე რორთუნ ქვანაზე ეო ბალაჰულელ რუკანა. ⁵ ჰანქეაზულ ცო თაფთა აჰმადილ აზბარალდე რაჰუნ, გაზო გირშულელ რუკანა. ⁶ აჰმადილ ანწგო სონ ბარაჲ მას ფატიმათილ ჰეზუჲ ბალაჰუნ რაჲ ყვარილ'ანა. ⁷ ცინგი ჰელ'ა როყოსაჲ ბოსუნ, ჰეზიჲე ფურკინა ბანა. ⁸ ჰელგი წაყ როხაუნ, ფურკინაგი ქვანან, ანა.

თარგმანი. ¹ ჩიტები. ² ცივი ზამთარი იყო. ³ მთები, ბაღები და ველები თოვლით („თოვლისა“) საყვე იყო. ⁴ საწყალი ჩიტები იქით-აქეთ ვარდნით საკმელად რამეხ ეძებდნენ. ⁵ ჩიტების ერთი გროვა აჰმადის ეზოში მოვიდა რა, თოვლს ჩხრეკდა. ⁶ აჰმადის ათი წლის გოგონამ, ფატიმათმა, მათ როცა შეხედა, [ისინი] შეიბრალა. ⁷ შემდეგ მან სახლიდან გამოუტანა რა, მათ ჰერი დაუყარა. ⁸ მათაც ძალიან გაუხარდათ რა, ჰერიც ჰამეს რა, წავიდნენ.

ჰიდურად: ¹ ჰანქეალ. ² ბოჰარაბ ხასელ ბაჰაჲ. ³ მუგრულ, აჰალ ვა ავლახალ გუზულ წუმუ რაჰაჲ. ⁴ მაზიხალ ჰანქეალ დურე-ჰანირე რორთუმუ ქვენ ეო ბალანა რაჰაჲ. ⁵ ჰანქეაზულ სო თაფთა აჰმადილ აზბარალ'აე რეჰუმუ, გაზო ხირშინა რაჰაჲ. ⁶ აჰმადილ ანწგო სონ ბარე მას ფატიმათილ ჰეზუხ ბალამუ, რაჲ ყორილ'ანა. ⁷ სინგი ჰელ'ა როყისაჲ ბოსუმუ, ჰეზე ჰოხ ბან. ⁸ ჰელგი წაყ როხაუმუ, ჰოხგი ქვემუ, ანა.

ყარახულად: ¹ ჰანჩეალ. ² ბოჰარაბ ტინ ბოკან. ³ მუგრალ, აჰალ ვა ავლახალ გუსულ წუმო როკან. ⁴ მაზიხალ ჰანჩეალ დურე-ჰანირე რორთუმო ქუნე ეო ბალაჰანალ როკან. ⁵ ჰანჩეაზულ ცო თაფთა აჰმადილ ყავუდე რეჰუმო მასო ხიშინალ როკან. ⁶ აჰმადილ ანწგო სონ ბარაჲ მას ფატიმათილ ჰეზუხ ბალაჰუმო რაჲ ყურალჰან. ⁷ ცენგი ელ'ა რიყისაჲ ბოსუმო, ჰიზიჲე ჰოხ ბან. ⁸ ელგი წაყგო როხაუმო, ჰოხგი კუტუმო ონ.

§ 33. ¹ იხ. ² იხე ქარაბ მეხალ'აჲ ჰავა ხინლ'იზე ბაჲბიხ'ულა. ³ გაზო, წაერ ბიყუნ, ავლაჯალ გურჩინლ'ულა. ⁴ ლუტბი ტე-

პალა. ⁵ რორეუნელ ჟალ ეოდორგო ვატანალდე რუსაუნ რაქუნა. ⁶ როყოორ რუქუნელ ჰაფეანალ ავლაჯაზდა გურჩინაბ ხერ ქეანან გორწულა. ⁷ იხადალილ ავალადა სორდო-ყო ბაშადაბ ბუქუნა. ⁸ ცინგი ყოჲალ ხალა'თ'ლ უნ, სარდალ ყოყლ'ულა.

თარგმანი. ¹ გაზაფხული. ² გაზაფხულის დაწყების („დაწყებულ“) დროს ჰაერი გათბობას იწყებს. ³ თოვლი, ყინვა გადნა რა, ველები მწვანდება. ⁴ ხეები ყვავის. ⁵ ფრინველები თავიანთ სამშობლოში ბრუნდებიან („დაბრუნებით მოდიან“). ⁶ შინაური ცხოველები ველებზე მწვანე ბალახის ჭამით ძღებიან. ⁷ გაზაფხულის დასაწყისზე დღე და ღამე („ღამე-დღე“) თანაბარი არის. ⁸ შემდეგ დღეები გრძელდება რა, ღამეები მოკლდება.

ჰიდურად: ¹ იხა. ² იხა ქარა მალ'ა ჰაეა ხენტლე ბაბიხ'ინა. ³ გაზო-წერ ბიგმუ, ავლახალ გორშინლ'ინა. ⁴ ლუტბი ტეპანა. ⁵ რორეინალ ჟალ ეუდერგო ვათანაჲე რუსაუმუ რეპინა. ⁶ რუყირ რაგანალ ჰაფეანალ ავლახალ'ა გორშინაბ ხერ ქვიმუ გორწინა. ⁷ იხადალილ ავალაჲა სორდო-ყო ბაშადაბ ბაგანა. ⁸ სინგი ყოჲალ ხალალ'უმუ, სარდალ ყუყლ'ინა.

ჰოხურად: ¹ იხა. ² იხა ქარაბ მეხალ'ა ჰაეა ბაჰდე ბაბიხ'ამა. ³ გაზო-წერ ბიგუნ, ავლახალ გურჩინლამა. ⁴ ლუტბი ტოჰომა. ⁵ რორეამალ ჟალ ეუდერგო ვატანალ'ე რუსაუნ რიჰამა. ⁶ რიყირ რუგალ ჰაფეანალ ავლახაზდა გურჩინაბ ხერ ქონ გორწამა. ⁷ იხადალილ ავალალ'ა სორდო-ყო ბაშადაბ ბოჰამა. ⁸ ცენგი ყო ხალალუნ, სორდო ყუყლამა.

ყარახულად: ¹ იხა. ² იხა ჩარაბ მეხალ'ა ჰაეა ხენლე ბაბიხ'ანა. ³ გასუ-ცერ ბიგუმო ავლახალ გურჩინჰანა. ⁴ ლუტბი ტოჰონა. ⁵ როხანალ ჟალ (ჰანჩალ) ეუნდერგო ვათანალდე რუსაუმო რეჰანა. ⁶ რიყირ როჰანალ ჰაფეანალ ავლახაზა გურჩინაბ ხერ ქუმო გორცანა. ⁷ იხადალილ ავალალ'ა სორდო-ყო ბაშადაბ ბოჰანა. ⁸ ცენგი ყვაბი ხალალუმუ, სარდალ ყუყლანა.

§ 34. ¹ ხასალიკლ'ი. ² ხასალიკლ'იჲალ'ჲულ ავალადა სორდო-ყო ბაშა'დ'ლ'ულა. ³ ცინგი სორდო ხალა'თ'ლ'უნ ყო ყოყლ'ულა. ⁴ ხასალიკლ'იჲალდა ქეაჩ ბაქუნა. ⁵ ტეჰ, ხერ ვა ტამახ ბაყვაზე ბაბიხ'ულა. ⁶ ბარშეიჰოგო ხეტარაბ ფივ ვა ხურ ბუგონი, საეუცაა ხეზე ჰაბულა. ⁷ ხასალიკლ'ი ბაჰარაბგო გემერისეელ რორეუნელ ჟალ ხინალ ბაჰაზედე უნა.

თარგმანი. ¹ შემოდგომა. ² შემოდგომის დასაწყისზე დღე და ღამე („ღამე-დღე“) თანაბრდება. ³ შემდეგ ღამე გრძელდება რა, დღე მოკლდება. ⁴ შემოდგომაზე სიცივე მოდის. ⁵ ყვავილი, ბალახი და ფოთოლი გახმობას იწყებს.

დაუმწიფრად დარჩენილი ხილი და ყანა თუ არის, თრთველი სპობს („კლავს“).
 1 შეპოდგომის მოსვლისას მრავალი ფრინველი თბილ ქვეყნებში მიდის.

ჰიდურად: 1 ხასლიხლი. 2 ხასლიხლიაღულ ავალაყა სორდო-ყო ბაშაღლინა. 3 სინგი სორდო ხაღალღუმუ, ყო ყოყღლინა. 4 ხასლიხე ბოჰი ბეჰინა. 5 ტეჰ, ხაერ ვა ტამაჰ ბუყაღე ბაღბიხღინა. 6 ბარშაჰოგო ხაუტარაბ ბიხ ვა ჰურ ბუგუნი, სუღლ ჰვეღე ჰუბუნა. 7 ხასლიხლი ბეჰარაბგო ჭემერისაღელ რორღინაღ ჟალ ხინაღ ბაკაზღე (|| ბაკაღღე) ანა.

ჰოსურად: 1 ხესელ. 2 ხესელაღულ ავალღღა (ბაღბიხღუ მე-ხაღღა) სორდო-ყო ბაშაღღამა. 3 ცენგინ სორდო ხაღალღამა, ყო ყუყღამა. 4 ხოსოღა წოროღ ბიჰამა. 5 ტე, ხაერ ვა ჭემეჰ ბუყამა. 6 ბარშაჰოგო ხაუტარაბ ფიხ ვა ჰურ ბუგონი, სუღიდ ჰვეღე ჰუბუმა. 7 ხესელ ბიჰარაბგო რორღამღლ ჭანღღაღ ბახღარაღ ბაკაზღე ვამმა.

ყარახულად: 1 ხესელ. 2 ხასლიღ ავალღღა სორდო-ყო ბარშაღღანა. 3 ცენგი სორდო ხაღალღჰუმო, ყო ყუყღანა. 4 ხოსოღო ცოროღ ბეჰანა. 5 ჭეჰ, ხაერ ვა ჭამაჰ ბუყაღე ბაღბიხღანა. 6 ბარშაჰოგო ხაუტარაბ ფიხ ვა ჰურ ბუგონი, საღულ ჰვეღე ჰაბუნა. 7 ხესელ ვეჰარაბგო ჭამერდიღღლ როხინაღ ჟალ ხენაღ ბაკაზღე ონა.

ანწუხურად: 1 ხასელ. 2 ხასიღღულ ავალღღა სორდო-ყო ბაშაღღთინა. 3 სენგი სორდო ხაღალღთინა, ყო ტინთინა. 4 ხასღუ როჰი შაღანა. 5 ტე, ხაერ ვა ტამაჰ ბუყაღზი ბაღბიხღანა. 6 შავეღეჰუგუ ხაუტარაბ ფიღ ვა ჰურ ბეჰრიღღაი, სვიღ ჰვეღღი ბოღინა. 7 ხასიღ შაღარაბგო ჭემერაღ რორღანაღ ჯაღ (|| ჟაღ) ხინაბ ბაკაზღღახ ტეანა.

ჰარულად: 1 ხასღღეჰჰი. 2 ხასღღეჰჰულ ავალღღა სოღროღი ყოღი ბაშაღღეჰჰანაბ. 3 ცინგი სოღრო ხაღაღღე, ყო ღღეჰჰანაბ. 4 ხასღღე როჰი ბენაბ. 5 ტე, ხაერ კამაღღაღღი რუყაღღ რეკანაღ. 6 შაღღუ ჰეყაღღენ ხაუტარაბ ღემიღღი ჰოღიღღი რუჰღაღ ჰინიხიროღღნაღ. 7 ხასღღეჰჰი შაინღარღუ ჭემერაღღინაღ რორღანაღ ჟალ ხინაღ ბაკღიღღაღ კანაღ.

§ 35. 1 ხასალიღღღაღღულ ჰაღღაღღი. 2 ხასალიღღღაღღღა ჭაღღამაზ წოროღსაღ როღღ, ფიღ, ხურ, ხაერ—ჰინაბგო ოღ ბაკარუნ, როსოღღე ბოსულა. 3 ხურ ბეღღუნ, როღღ ვა ფურღინა ჰღაღა. 4 ხასალიღღღღი ბაკარაბგო ჭაღღამაზ ავღაღღაღღ ბუკუნებ ჰინაბგო ჰაღღტი ღღუღიღე ჰაბიღე წაყ ჰარაღღათ ჰაბულა. 5 ნაღაჰ

გაზო ბან, დუნიძალ ქეაჩანი, ჰებ ჰალტი ჰაბიზე ბეჰულარელ'აულ ჰებ ჰებ ხეჰეჟ ლ'უგზიზე ჰაბულა.

თარგმანი. ¹ შემოდგომის სამეშაოებები. ² შემოდგომაზე ადამიანები სიმინდს, ხილს. ყანას, თივას — ყველაფერს აგროვებენ რა, სოფელში მოაქვთ. ³ ყანა მონაგეა რა, ხორბალსა და ჰერს თესავენ. ⁴ შემოდგომის მოსვლისას ადამიანები მინდვრად მყოფი ყოველი ააქმის გ-თაგებას ძალიან ესწრაფვიან. ⁵ უცებ გათოვდა რა, ქვეყანა თუ გაცოცდა, [მაშინ] ამ საქმია დაეტება რადგანაც არ შეიძლება, ისინი მას სწრაფად ათაგებენ.

ჰიდურად: ¹ ხასლიხე ჰალტი. ² ხასლიხე გადამაზ წოროსა-როლ'ა, ბიხ, ჰურ, ხერ — ქინაბგო ეო ბაკარუმე, როსოლ ეე ბოსინა. ³ ჰურ ბეტჟე, როლ' ვა ჰობ ხ'ანა. ⁴ ხასლიხლი ბეჰარაბგო გადამაზ ავლახალ'ა ბაგანაბ ქინაბგო ჰალტი ლ'აუგლე ჰებულე წაყ ჰარაჰათ ჰებუნა. ⁵ ნაგაჰ გაზო ბამე, დუნალ ბოჰანი, ჰებ ჰალტი ჰებულე ბიჰინაროლ'ა ჰებ ჰებ ხეხეგო ლ'აუგლე ჰებუნა.

ჰოხურად: ¹ ხესელ დისაელ ჰალტი. ² ხოსოლა გადამაზ წოროსა-როლ'ა, ფიხ, ჰურ, ხერ — ქინაბგო ეო ბაკარუნ, როსულ ეე ბოსამა. ³ ჰურ ჰალტუნ, როლ'ა ვა ბეჰა ხ'ვამა. ⁴ ხესელ ბიჰარაბგო ქინალგო გადამაზ ავლახალ'ა ბუ(ჰ)უე ქინაბგო ჰალტი ლ'აუგდე ჰებულე ჰარაგათ ჰებუმა. ⁵ ნაგაჰ გაზო ბანი, დუნალ წორონი, ჰებ ჰალტი ჰებულე ბიჰამარალ'აულ ჰებ ჰებ ლ'აუგდე ჰებუმა.

ყარახულად: ¹ ხასლილ ჰალტაბი. ² ხოსოლო გადამაზ ჰაძალ'აულ როლ'ა (|| ჰაჟი-ყორ), ფიხ, ჰურ, ხერ — ქინაბგო ეო ბაკარუმო, როსულ'ეე ბოსანა. ³ ჰურ ეუნუბამო, როლ'ა ვა ჰობ ბ'ენენა. ⁴ ხესელ შეჟარაბგო გადამაზ ავლახალ'ა ბოკანაბ ქინაბგო ჰალტი ლ'აუგლე ჰაბულე წაყ ჰარაგათ ჰაბუნა. ⁵ ნაგაჰ გასო ბამო, დუნძალ ბოჰანი (|| ცორონი), ებ ჰალტი ჰაბულე ბეჰანარანო ეე ებ დოლოგო ლ'აუგლე ჰაბუნა.

ანწუხურად: ¹ ხასილთულ ჰალტაბი (|| ჰალტაძალი. ² ხასლე გადამაზ სიმიდი, ფიჯ, ჰურ, ხერ — ქინაბგუ ეო (|| ჯო) ბაკარუ, როსულ'იხ ჰო ტენანა. ³ ჰურ ბეტჟე, როლ' ვა ოჯ ხ'უნა. ⁴ ხასელ შეჟარაბგო გადამაზ ავლაჯალდა ბეჰინაბ ქინაბგუ ჰალტი ლ'უგზი ბოღზი წაყ ააჰ ჰებუნა. ⁵ ნაგაჰ გაზო ბა, დუნიძალ ბოჰალ'აი, ჰებ ჰალტი ჰებულე ბეჰინაროსიან, ჰებ ჰებ ხეხეგო (|| ფარტუ) ლ'უგზი ბოღინა.

§ 36. ¹ ხასელ (ტაინ). ² ხასალო (ტინდალ) ჰავა ქვაჩალა, გაზო ბალა, ლ'ინალ წაოროლა. ³ ჭადამაცაა ხინაბ რეტელ რეტუნა; ⁴ რუყზაბაჯ წა ბაქელა. ⁵ როყოორ რუკუნელ ჰაავეანალ ბოტაზუქ ქოლა. ⁶ ჭალხულ ჰაავეანაზულ ცო-ცოდალ ყვატირე რაქვიოგო რახაჩუნ ქოლა. ⁷ ხასელ ჰაარაბ ყო ყოდაზულ ბიშაუნ ყოყაბ ყო ბუგო. ⁸ ცინგი ყო ხალა'თლ'უნ, სორდო ყოყლ'იზე ბაბინ'ულა.

თარგმანი. ¹ ზამთარი. ² ზამთარში ჰაერი ცივდება, თოვლი მოდის, წყლები იყინება. ³ აღდამიანები თბილ ტანსაცმელს იცვამენ; ⁴ სახლებში ცეცხლს ანთებენ. ⁵ შინაურა ცხოველები ბოსლებში დგანან. ⁶ გარეულ ცხოველთა(გან) ზოკ-ზოგნი გარეთ გამოუსვლელად დამალვით დგანან. ⁷ ზამთრის დადგომის(ას) დღე, დღეთა(გან) ყველაზე მოკლე არის. ⁸ შემდეგ დღე გრძელდება რა, ღამე დამოკლებას იწყებს.

ჰიდურად: ¹ ხასელ. ² ხასლო ჰავა ბოჰინა, გაზო ბანა, ლ'იმალ წაორონა. ³ ჭადამაზ ხენაბ რეტ'ელ რატ'ანა. ⁴ რუყზაბაზუხ წა ბაქინა. ⁵ რუყი რაჭანალ ჰაავეანალ ბოტაზუხ ქანა. ⁶ ჭალჰილ ჰაავეანაზულ სო-სოდალ ყუტირე რახცოგო რახაჩინა. ⁷ ხასელ ჰაარაბ ყო ყოდაზულ ბიშაუნ ყუყაბ ყო ბუგო. ⁸ სინგი ყო ხალა'თლ'უმუ, სორდო ყუყლ'ე ბაბინ'ინა.

ჰოხურად: ¹ ტაინ. ² ტინდალ ჰავა წაორომა, გაზო ბამა, ლ'ინალ წაორომა, ³ ჭადამაზ ბაბ'არაბ რელყელ რალყამა. ⁴ რუყზაბაზუხ წა ბაქამა. ⁵ რიყირ (როყალ'აულ) ჰაავეანალ ბოტაზუხ (ფოტაორ) რუყამა. ⁶ ჭალჰულ ჰაავეანალ ცო-ცოდალ ყუტირე რახჰუგო ქამა. ⁷ ტაინ ჰაარაბ ყო ტინდალილ ბიშაუნ ყუყაბ ყო ბუგო. ⁸ ცენგი ყო ხალალ'უნ, სორდო ყუყლე ბაბინ'ამა.

ყარახულად: ¹ ტაინ. ² ტინდალ ჰავა ცაორონა, გასო ბანა, ლ'იმალ ცაორონა. ³ ჭადამაზ ხენაბ რელყელ რილყანა. ⁴ რუყზაბაზუხ წა ბაქანა. ⁵ რიყირ როკანალ ჰაავეანალ ბოტაზუხ ჩანა. ⁶ ჭალჰულ ჰაავეანაზულ ცო-ცოდალ ყუტირე რახჰოგო ჩანა. ⁷ ტაინ ჩაარაბ ყო ყვაბიზულ ბიშაუნ ყოყაბ ყო ბუგო. ⁸ ცენგი ყო ხალალ'ჰუმო, სორდო ყუყლე ბაბინ'ანა.

ანწუხურად. ¹ ტაინ. ² ტინდალ ჰავა ბოჰინა, გაზო ბანა, ლ'იმილ როჰინა. ³ ჭადამაზ ხენაბ რეტელ რეტანა. ⁴ რუყზაბაზუქ წა ბაქინა. ⁵ როყალ'აულ ჰაავეანალ (|| რუყი რეჰინალ ჰაავეანალ) ზოდაზუქ ქანა. ⁶ რუხ'ულ ჰაავეანალ ყუტირე ლ'უჰეჰუგუ ტაერუ ქანა. ⁷ ტაინ ჰაარაბ ყო ყვედაზულ ბიშაუგუ ყუყაბ ყო ბუგუ. ⁸ სენგი ყო ხალა'თლ'თუ, სორდუ ყუყთი ლ'უჰანა.

ქარულად: ¹ კაკეინ. ² კაკეინდალ ჰევა ბოჰნაბ, ფაზო ბანნაბ, ჰამჰიმ ბოჰნაბ. ³ ადამაზ ხინალ რიკელალ რეკეანალ. ⁴ რიყილ წადალ რაქნალ. ⁵ მაჰალაჰამჰელ ჰოჰეანალ ბოკეკოლ ქანანალ.

§ 37. ¹ ხასალო ნეეერ ჰალტი. ² ნეეერ ზიზანალ'ულ უნყო ჩი ვუგო: ემენ, ებელ, დირ მაცო ვა დუნ. ³ რადალ ემენ ფი-ბოწი ტობიტზე ლ'უჰუნა. ⁴ ებელალ'ო ჰოჰეანაზე რაფი ბალა. ⁵ ნეეეცა — ლ'იმალაზგი ჰეზიდე ბეჰარაბ ქუმაქ ჰაბულა. ⁶ ცინგი ებელალ'ო რუყ ბაწად ჰაბულა, რეტელ ჩურულა ვა ყადი ქვენ ჰაბიზე ბაბიხ'ულა. ⁷ დუნ ვა მაცო წაალიზე შქოლალდე უნა. ⁸ ყასაეგი ებელალ'ო ვა ინსაუცაა რუყალ'ულ ფისიი-ბიყინაბ ჰალტი ჰაბულა. ⁹ დიცა ვა მაცალ'ო შქოლალდა წაალარალ დარსაალ ჰადურ ჰარულა.

თარგმანი. ¹ ხამთარში ჩვენი მუშაობა. ² ჩვენი ოჯახის ოთხი კაცი არის (= ჩვენ ოჯახს ოთხი კაცი [სული] ჰყავს): მამა, დედა, ჩემი და და მე. ³ დილით მამა ცხვრისა და საქონლის („ცხვარ-საქონლის“) გაგზავნას (გარეკას) იწყებს. ⁴ დედა ცხოველებს საკვებს უყრის. ⁵ ჩვენ ბავშვები მათ შესაძლო დახმარებას ვუწევთ. ⁶ შემდეგ დედა სახლს ასუფთავებს, ტანსაცმელს რეცხავს და შეადღებუ საჭმლის კეთებას იწყებს. ⁷ მე და და სასწავლად სკოლაში მივდივართ. ⁸ საღამოსაც დედა და მამა სახლის წვრილმან საქმეს აკეთებენ. ⁹ მე და და სკოლაში ნასწავლ გაკეთილებს ვამზადებთ.

ჰიდურად: ¹ ხასლო ნეეერ ჰალტი. ² ნეეერ ხიზანალ'ულ (|| ხიზამალ'ულ) უნყო ჩი ვუგო: ინსაო, ებელ, დირ მასო ვა დუნ. ³ რადალ ინსაო ფი-ბოწი ტ'ობიტლე ლ'აუჰანა. ⁴ ებელალ'ო ჰოჰეანაზე რეფი ბანა. ⁵ ნიე ლ'იმალაზგი ჰეზე ბეჰარაბ ქუმაქ ჰუბუნა. ⁶ სინგი ებელალ'ო რუყ ბაწად ჰუბუნა, რეტ'ელ ჩურინა ვა ყადი ქვენ ჰუბულე ბაბიხ'ინა. ⁷ დუნ ვა მასო წაალლე მაქთაბალ'აე ანა. ⁸ ყასაეგი ებელალ'ო ვა ინსაოდ რუყალ'ულ ფისიიბიყინაბ ჰალტი ჰუბუნა. ⁹ ილ'ა ვა მასაალ'ო მაქთაბალ'ა ვაალურალ დარსაალ ჰადურ ჰურუნა.

ჰოსხურად: ¹ ხოსოლა (ტეინდალ) ნეეერ ჰალტი. ² ნეეერ ხიზანალ'ულ უნყო ჩი ვუგო: ემენ, ებელ, დირ მაცო ვა დუნ. ³ ჰადალ ემენ ფი-ბოწი ობიტდე ლ'აუჰანა. ⁴ ებელალ'ო (|| ებელ'ო) ჰოჰეანაზე რაფი ბამა. ⁵ ნეეელ'ა — ჰამაზგი ჰუზუდე ბიჰარაბ ქუმაქ ჰუბუმა. ⁶ ცინგი ებელალ'ო (|| ებელ'ო) როყ ბაწაა ჰუბუმა, რელყელ ჩურამა ვა ყადი ქვენ ჰუბულდე ბაბიხ'ამა. ⁷ დუნგი მაცოგი წაალდე შქოლალდე (|| შქოლალ'აე) ვამა. ⁸ ყასაიგი ებელალ'ოგი (|| ებელ'ოგი) ინსაუდგი როყალ'ულ ფესაე-ბეტენაბ ჰალტი ჰუბუმა. ⁹ დილ'აგი მაცალ'ოგი შქოლალ'ა ვაალარალ დარსაალ ჰადურ ჰურუმა.

ყარახულად: ¹ ტინდალ ნიქერ ჰრალტი. ² ნიქერ ხინამალ'ულ უნყო ჩი ვუგო: ემემ, ებელ, დირ ჯაცო ვა ღუნ. ³ რადალ ემემ ჭი-ბოციი ობიტლე ლ'აუჰანა. ⁴ ებელალ'ა ჰაძეანაზე რიჭი ბანა. ⁵ ნიქ—ჰიმალაზგი ჰეზე ბეჰარაბ ქუმაქ ჰაბუნა. ⁶ ცენგი ებელალ'ა როყ ბაცად ჰაბუნა, რელყელ ჩურანა (|| ბაზანა) ვა ყადე ქვენ ჰაბულე ბაძიხ'ანა. ⁷ ღუნ ვა ჯაცო ცაალე შქოლა-ლ'აე ონა. ⁸ ყასადაგი ებელალ'ა ვა ენსაულ როყალ'აე ჭესაე-ბეყენაბ ჰრალტი ჰაბუნა. ⁹ დილ'აავი ჯაცაალ'ავი შქოლაალ'ა ცაალანალ დარცაალ ჰადურ ჰარუნა.

§ 38. ¹ ხასელალ'აე ჰრადურლ'ი. ² ხასელ ჭაგარლ'ანა. ³ ჭაზო ბაზე ბაძიხ'ანა. ⁴ ლ'ინალ წაოროზე დაჰაბ ზამან ხაუტანა. ⁵ ქვაჩალდასაან წუნზე წულ ყვარიჭანა. ⁶ ჰადინან ბუგელ'ულ ემენ შიბაბ ყოჯალ'ა წულაქ უნა. ⁷ ლ'ინალ წაორონი, ჰობო თირულარო. ⁸ ჰებ ლ'ან ებელალ'ა ხაანეუ ხენეზე ჰარაქათ ჰაბულა. ⁹ ნეცეცა—ლ'იმალაცაავი ჰეზიდე ქუმაქ ჰაბულა: ¹⁰ ჭისინაბ წულ ყოტულა, ¹¹ წაოროსაა როლ' ბაწაულა ¹² ვა ცოგიდაბ ჭისი-ბიყინაბ ჰრალტი ჰაბულა.

თარგმანი. ¹ ხამთრისათვის მხადება. ² ზამთარი მოახლოვდა. ³ თოვლის ცენა დიწყო. ⁴ წყლების გაყინვად შირე დრო დარჩა. ⁵ სიცივისაგან დასაცავად შეშა საჭირო გახდა. ⁶ ასე რადგანაც არის, მამა ყოველ დღე შეშაზე მიდის. ⁷ წყლები თუ გაიყინა, წისკვილი არ ბრუნავს. ⁸ ეს იცის რა, დედა ფქვილის დაფქვას ისწრაფვის. ⁹ ჩვენ — ბავშვებო მათ ვებმარებით. ¹⁰ წვრილ შეშას ვჭრით, ¹¹ სიმინდს ვწმენდთ ¹² და სხვა წვრილმან საქმეს ვაკეთებთ.

ჰიდურად: ¹ ხასლოლ'იდე ჰრადურლ'ი. ² ხასელ ჭაგარლ'აუ. ³ ჭაზო ბაღე ბაძიხ'ანა. ⁴ ლ'იმალ წაოროლე დაჰაბ ზამან ხაუტანა. ⁵ ბოჰიჯალ'ასაა წუნლე წულ ყურაჭანა. ⁶ ჰედინ ბუგოლ'ა ინსაო შიბაბ ყოჯალ'ა წულაბ ანა. ⁷ ლ'იმალ წაორონი, ჰობო თირინარო. ⁸ ჰებ ლ'ამუ ებელალ'ა ხაანეუ ხენლე ჰარაქათ ჰუბუნა. ⁹ ნიქ—ლ'იმალაზგი ჰეზე ქუმაქ ჰუბუნა: ¹⁰ ჭისინაბ წულ ყოტინა, ¹¹ წაოროსაა-როლ'ა ბაწინა ვა ¹² სოგიდაბ ჭისი-მიყინაბ ჰრალტი ჰუბუნა.

ჰოხურად: ¹ ტინდალ'აე (|| ტინალ'აე) ჰრადურლ'ი. ² ტინ ჭაგარლ'ანა. ³ ჭაზო ბაღე ბაძიხ'ანა. ⁴ ლ'ინალ წაოროლე დაჰაბ ზამან ხაუტანა. ⁵ წაოროჯალ'ასაან წუნდე წულ ყვარიჭანა. ⁶ ჰუტინ ბუგო-დირ ემენ შინაბ ყვოჯალ'ა წულაბ ვენდე ბაძიხ'ანა. ⁷ ლ'ინალ წაორონი, ჰიბი თირამარო. ⁸ ჰებ ჰან, ებელალ'ა (|| ებელ'ა) ჭატ ხენედე

ჰარაგათ ჰუბუმა. ⁹ ნიე — ჰამაზგი ჰულ'აუდე ქუმაქ ჰუბუმა: ¹⁰ გესაენაბ წულ ყოტამა; ¹¹ წაოროსა-როლ'ე ბაწაამა ვა ¹² ცოგი გესაე-ბეტენაბ ჰალტი ჰუბუმა.

ყარახულად: ¹ ტინ და დე ჰა დურჰი. ² ტინ გაგარჰან. ³ გასო ბალე ბაბინ'ან. ⁴ ლ'იმალ ცაოროლე დაჰაბ ზამან ხაუტან. ⁵ ბოჰუდისა (|| ცაოროდისა) წუნლე წულ ყურაგან. ⁶ ჰილინ ბუგანო, ემემ შიბაბ ყუალ'ა წულახ ონა. ⁷ ლ'იმალ ცაორონი, ჰიბი თირანარო; ⁸ ებ ჰამო, ებელალ'ა ეო ხენელე ჰარაგათ ჰაბუნა. ⁹ ნეჟედ — ჰიმალაზგი ჰიზე ქუმაქ ჰაბუნა; ¹⁰ გესაენაბ წულ ყოტანა, ¹¹ ჰაჰალ'აულ როლ'ე ბაცაა ჰაბუნა ვა ¹² ცოგი გესაე-ბეჟენაბ ჰალტი ჰაბუნა.

ანწუნურად: ² ტინ გაგართრი. ³ გაზო ბაზი ლ'უჰა. ⁴ ლ'იმალ როჰი დაჰაბ მეხა ხაუტრი. ⁵ რუჰლადასა წუმზი წულ ბატანა. ⁶ ჰილინ ბეჰდარ დედე შინაბ ყვეჰალ'ა წულაქ ტვანა. ⁷ ლ'იმალ რუჰრილი'ი, ჰობო სეჟერინარო. ⁸ ჰებ თან ბაბად გატ ხენძი (|| ხენზი) ჰაჰა ჰუბუნა. ⁹ ნეჟელ' ჰეზიბე ქუმაქ ჰუბუნა: ¹⁰ გისინაბ წულ ყუტინა, ¹¹ სიმიდი ბაწად ჰუბუნა, ¹² სოგიდალ ჰალტიბიგი ჰურუნა.

ჰარულად: ¹ კეკეინჰჰეჟე ჰა დურჰჰი. ² კეკეინ ლოდუჰჰი-რი. ³ გაზუ ბადზი ბაბინ'ან. ⁴ ჰჰჰიმ ბოჰი ცუდაჰაბ მეხა ხაუტრი. ⁵ რუჰლადასა წუმზი გოლუ წულ ყურაგანაბ. ⁶ ჰალაჰნუ ბერაბ მეხაჰჰჰ იმინ ლამბაბგუ ყოჰაჰჰჰ წულადა მაქ კანაე. ⁷ ჰჰჰიმ ბოჰრიჰჰჰჰ, ჰობო სეჰრნაბ გურაბ. ⁸ ლაბ ჰაოთუნუ, ებელაჰჰჰჰ გატ ხინზი ჰარაჰათ ჰუბუნაბ. ⁹ ნეჟედ ლოზოჰ ქუმაგ ჰუბუნაბ.

§ 39. ¹ როზობ. ² ცო ყოჰალ'ე დუნ ემენგუნ ცადაქ როზო-ვე უნ ვუჰანა. ³ ინსაუცა ჰენიბ წულ ყოტიზე ბაბინ'ანა. ⁴ დუნგი ჰესაჟუ ბალაჰუნ კეჰუნ ვუჰანა. ⁵ ინსაუცა წულ ირგადალ ყოტი-კოგო ჰორტო-ჰორტოსან ბიშუნ ყოტულან. ⁶ დიცაა ჰესადა ჰიყანა: ⁷ „ემენ! შაჰ დუცაა წულ ცო-ცოჰაბ ჰორტობ თუნ ყოტულეგ?“ ⁸ ინსაუცა ჟავაბ ტუნა: ⁹ „ჰაბ დიცაა ყოტულეგ მიქაილ წულ ბუგო; ¹⁰ ჰაბ ლ'იკ რეკუნა, ¹¹ ჰალ'აულ წაგი ქუთაქაბ ბუკუნა“. ¹² ჰებ ყოჰალ'ე დიდა ინსაუდასა თამანალ წულაზულ წაარალ ლ'ანა. ¹³ ცინგი ნიე როყორე რუსანა.

თარგმანი. ¹ ტყეში. ² ერთ დღეს მე მამასთან ერთად ტყეში წასული ვიყავი. ³ მამამ იქ შეშის ჰრა დაიწყო. ⁴ მეც მას ვეცქერდი რა, ვიდექი. ⁵ მამა შეშას რიგ-რიგობით არ ჰრიდა რა, შიგა-და-შიგა გამორჩევით ჰრიდა. ⁶ მე მას ვკითხე: ⁷ „მამა! რატომ შენ შეშას თითოს შიგნით ტოვებ რა, [ისე] ჰრი?“

⁸ მამამ პასუხი მომცა: ⁹ „ეს, რომელსაც მე ვჭრი, მუხის შვეშა არის; ¹⁰ ეს კარგად იწვის, ¹¹ ამის ცეცხლიც ძლიერი არის“. ¹² ამ დღეს მე მამისაგან ბევრი შეშების (ხეების) საძელები ვისწავლე. ¹³ შემდეგ ჩვენ შინ დავბრუნდით.

ჰიდურად: ¹ როხობ. ² ცო ყოფალ'ა დუნ ინსაუდა სადახ როხოა იმუ ვაჭაე. ³ ინსაოდ ჰუნდ წულ ყოტლე ბაბიხ'ანე. ⁴ დუნ ჰესაუხ ბალაჰუმუ ჰაემუ ვაჭაე. ⁵ ინსაოდ წულ ირგადალ ყოტყოგო, ჰოტო-ჰოტოსა ბიშაუმუ ყოტინა ბაჭაე. ⁶ ილ'ა ჰესადა ჰიყაე: ⁷ „ინსაო! შიილე ულ'ა წულ სო-სოაბ ჰოტო ბიშაუმუ ყოტინა?“. ⁸ ინსაოდ ჯავაბ (|| ჟავაბ) ტყუე: ⁹ „ჰაბ ილ'ა ყოტინაბ მიქილ წულ ბუგო; ¹⁰ ჰაბ ლ'იკ რაკანა, ¹¹ ჰალ'ულ წაგი ქუთაქაბ ბაჭანა-მა აბუმუ. ¹² ჰებ ყოფალ'ა ინსაუდასა იდა თამანალ წულაზულ წარალ ლ'აე. ¹³ სინგი ნიე რუყირე რუსაე.

ჰოხურად: ¹ როხობ. ² ცო ყვაფალ'ა დუნ ემენგი ცადახ როხოვე ჟონ ვუყანა. ³ ინსაოდ ჰუნდა წულ ყოტლე ბაბიხ'ანა. ⁴ დუნგი ჰესაუხ ბალაჰუნ ჰონ ვუყანა. ⁵ ინსაოდ წულ ირგად ყოტ-ჰუგო, ტორო-ტოროსა ბიშაუნ ყოტამან. ⁶ დილ'ა ჰესადა ჰიყანა: ⁷ „ემენ (დადრ), შაუნდე (|| შაუბუდე) დულ'ა წულ ცო-ცო ტორო ბონ, ყოტუე?“. ⁸ ინსაოდ ჟავაბ ტყუნა: ⁹ „ჰაბ დილ'ა ყოტუე მიქილ წულ ბუგო. ¹⁰ ჰაბ ლ'იკგო რუკუმა. ¹¹ ჰალ'ულ წაგი ქუთაქაბ ბუყამა“. ¹² ჰებ ყვაფალ'ა ინსაუდასან დიდა თამანალ წულაზულ (|| წულაზდა) წარალ ჰანა. ¹³ ცენგი ნიე რიყირე რილ'ანა.

ყარახულად: ¹ როხობ. ² ცო ყუალ'ა დუნ ემემგიმო ცადახ როხოვე უმო ვოკან. ³ ინსაოდ ჰუნდ წულ ყოტლე ბაბიხ'ან. ⁴ დუნგი ისაუხ ბალაჰუმო ჩაუმო ვოკან. ⁵ ინსაოდ წულ ირგად ყოტ-ჰოგო ტორო-ტოროსა ბიშაუმო ყოტანან. ⁶ დილ'ა ისა ჰიყან: ⁷ „ემემ! შიბელე დულ'ა წულ ცო-ცოაბ ტორო ბთუმო ყოტანაბ?“. ⁸ ინსაოდ ჟავაბ ტყუნ: ⁹ „აბ დილ'ა ყოტანაბ მიქილ წულ ბუგო. ¹⁰ აბ ლ'იკგო რეკანა, ¹¹ ალ'ულ წაგი ქუთაქაბ ბოკანა“. ¹² ებ ყუალ'ა დიდა ინსაუდისა თამანალ წულაზულ ცარალ ჰან. ¹³ ცენგი ნიე რიყირე რუსან.

ანწუხურად: ¹ როხობ. ² სო ყვეფალ'ა დუნ დედედა სადაჯ როხობ ტონ ვოყა. ³ დედედ დაბა წულ ყუტხი ბაბიხ'ან. ⁴ დუნგი დასადახ ლაჰუ ჰოლ ვოყა. ⁵ დედედ წულ ერგადალ ყუტ-ჰუგო, ტორო-ტოროსან ბიშაუნ ყუტინ ბოყა. ⁶ დილ' ჰესადე ჰიყრი: ⁷ „დედე, სუნნი დულ' წულ სო-სო ტორო ბათათოლ ყუტ ბაჩანა?“. ⁸ დედედ ჯავაბ ტყური: ⁹ „ჰაბ დილ' ყუტინაბ მიქილ წულ ბუგო. ¹⁰ ჰაბ ლ'იკ რეკანა. ¹¹ ჰელ'ულ წაგი ქუთაქაბ ბე-

ჰინა“. ¹² ჰებ ყვეალ'ა დიდა დედედასაან თამანალ წულაზულ წარდილ თარი. ¹³ სენგი ნიე რუყიხ რაჰა.

ჰარულად: ¹ როხ'ნუ. ² დუნ ცო ყომაჰჰჰ ინცაუდა ცა-დაჯ როხ'ოვი კუნუ ვოყარავ. ³ ინცაუდ ღაბა წულ ყუტზი ბაბიხ'ა. ⁴ დუნგი დუსაუჯი ბალაჲ ჰუნუ ვოყარავ. ⁵ ინცაუდ წულ ცო ყირადუყასაა ყუტუ ჰეყავუნ, როხ'ოსაა რიშაუთუნუ ყუტუ-რიშინა როყა. ⁶ დიჰჰჰჰ ღასადა ბიცარაბ: ⁷ „იძინ! დუჰჰჰჰა წულ შაუძი კჰჰჰჰო-კჰჰჰჰოსაა ბიშაუ ყუტუბიშინაბ?“ ⁸ ინცაუდ ჯაეაბ კჰჰჰჰო: ⁹ „ყაჰაბ დიჰჰჰჰა ყუტანაბ წულ მიჯილაბ ბუგუ. ¹⁰ ყაჰაბ წულ ჰჰჰჰიყსაა ბოჰინაბ. ¹¹ დუჰჰჰჰჰჰჰ ღაგი ჰუთაჰაბ ბოყანაბ“. ¹² ღაბ ყომაჰჰჰჰ ინცაუდასაა დიდა ღამმაღო წულაზულ წარბილ ჰჰანა. ¹³ ცინგი ნიე რიყირი (|| რიყილი) სეგრალ.

§ 40. ¹ როხ'ობ. ² ცო ყომალ'ა უჩითელასა (მუჭალღიმ სე) ნეჲედა: ³ „მეთერ ნილ' როხ'ორე ინე რუგო; ⁴ რადალ ხეჲჰო რაჰა“—დიღან აბუნა. ⁵ ნიე წაყ როხაანა ვა ჰესე აბურაბ მეხაალდა შჰოლალდე (მაჰთაბალდე) ანა. ⁶ იხადალილ ყო, რადალ მეხა. როხ'ორე რილ'ანა. ⁷ ნუხტა უჩითელასა ნეჲედა ბატი-ბატიჰალ ტუჰდუზულ ვა ხაურდუზულ წარალ ჰიყულა ვა ნეჲედა ღ'აჰონი, ჲინცაგო ბიცუნაან. ⁸ როხ'ორე შეჲანა; ⁹ ცო დაჰაბ მეხაალ'ა ჰოდორ ჰუნ ჰოხ' ბაჲანა. ¹⁰ ცინგი როხ'ორე ღ'უჰანა. ¹¹ ჰენიბგი უჩითელასა ნეჲედა ბატი-ბატიჰალ წულაზულ წარალ ვა ჰეზულ ხასიჰათ ბიცანა. ¹² ცინგი ნეჲეცაა მაჰთაბ ბერცინ ჰაბიზე ღოტოლ ჰარტაღაბი ვა ტუჰდულ რაჰარანა ვა როხ'ოსაან ყვატირე რაჲანა. ¹³ მაჰდანალდე რაჲარალ მეხაალ'ა ცო დაჰაბ ჰამანაჰალდა ნიე რასანდანა. ¹⁴ ცინგი როსოლ'ე რუსანა.

თარგმანი. ¹ ტყეში. ² ერთ დღეს მასწავლებელმა ჩვენ: ³ „ხვალ ჩვენ ტყეში მივდივართ; ⁴ დილით ადრე მოდიტ'—ო გვითხრა. ⁵ ჩვენ ძალიან გაგვეხარდა და მის მიერ ნათქვამ დროს სკოლაში წავედით. ⁶ გახაფხულის დღე, დილის დრო [იყო]. ტყეში წავედით. ⁷ გზაზე მასწავლებელმა ჩვენ სხვადასხვა ყვავილებისა და ბალახების სახელები გვკითხა და ჩვენ თუ არ ვიცოდით, თვითონ გვეუბნებოდა. ⁸ ტყეში მივედით. ⁹ ცოტა ხნით დავსხედით რა, დავისვენეთ. ¹⁰ შემდეგ ტყის შიგნით შევედით. ¹¹ იქაც მასწავლებელმა ჩვენ სხვადასხვა შესების (ხეების) სახელები და მათი ხასიათი გვიამბო. ¹² შემდეგ ჩვენ სკოლის მოსართავად (გასალამაზებლად) ხის ტოტები და ყვავილები შევაგროვეთ და ტყიდან გარეთ გამოვედით. ¹³ მოედანზე გამოსვლის დროს ცოტა ხნით ჩვენ ვითამაშეთ. ¹⁴ შემდეგ სოფელში დავბრუნდით.

ჰიდურად: ¹ როხ'ო. ² სო ყვაალ'ა უჩითელასა ნეჲედა: ³ — „მეთერ ნილ'ა როხ'ორე ინე რუგო; ⁴ რადასაა ხეჲგო რეჲე-მა, აბუ.

⁵ ნიე წაყ როხაან ვა ჰესა აბურაბ მალ'აა შქოლალ'ე ან.
⁶ იხადალილ ყო, რადასაა მეხა. როხ'ორე რალ'ან. ⁷ ნუჰრეა ურითელასა ნეჲედა ბატ'ა-ბატ'ადალ ტუჰდუზულ ვა ხაურდუზულ წაარალ ჰიყან ვა ნეჲედა ლ'აყუნი, ეინდგო ბისინა ბაჲან. ⁸ როხ'ორე შჲან. ⁹ ცო დაჰამალ'ა გოდო ჰემეჲ, ჰურხ' ბახუენ... ¹¹ ჰუნდგი ურითელასა ნეჲედა ბატ'ა-ბატ'ადალ წულაზულ წაარალ ვა ჰეზულ ხასიჲათ ბისან. ¹² სინგი ნეჲედ შქოლ ბერსინ ჰუბულე ლოტოლ გარტალაბი ვა ტუჰდულ რაკარუე ვა როხოსაა ყუტირე რახუენ. ¹³ მაჲდანაჲე რახურა მალ'ა სო დაჰაბ ზამანალ'ა (|| დაჰამალ'ა) ნიე რასანდლუენ. ¹⁴ სინგი როსოლ'ე რუსაან.

ყარახულად: ¹ როხ'ობ. ² ცო ყუჲალ'ა ურითელასა ნეჲედა —
³ „მეთერ ნილ'ა როხ'ორე ინე რუგო; ⁴ რადალ დოლოგო რაჰა“ — დომო აბან. ⁵ ნიე წაყ როხაან ვა აბურაბ მეხალ'ა შქოლალ'ე ონ.
⁶ იხადალილ ყო, რადალ მეხა. როხ'ორე რილ'ან. ⁷ ნუჰრეა ურითელასა ნეჲედა ბალჲა-ბალჲადალ ტუჰდაზულ ვა ხაურდაზულ ცაარალ ჰიყანა ვა ნეჲედა ჰაჰუნი, ეუნდედგო ბიცანაან. ⁸ როხ'ორე შჲან. ⁹ ცო დაჰაბ მეხალ'ა გოდო რ ჲუმო ხ'ელე რან. ¹¹ ჰუნდგი ურითელასა ნეჲედა ბალჲა-ბალჲადალ წულაზულ ცაარალ ვა იზულ ხასიჲათ ბიცან. ¹² ცენგი ნეჲედ ქლას ბერცინ ჰაბულე ლოტოლ ჰილალ ვა ტუჰდულ რაკარან ვა როხ'ოსაა ყუტირე რახან, ¹³ მაჲდანალ'ე რახარანო ცო დაჰაბ ზამანალ'ა ნიე რასანდან. ¹⁴ ცენგი როსულ'ე რუსაან.

ანწუხურად: ¹ როხ'ო. ² სო ყვემალ'ა ურითელასა ნეჲეტა:
³ „მეთერ ნილ' როხ'ობ ტვენძი (|| ტვენზი) ხ'ანა. ⁴ როჰოტაგო ხეხგო (|| ფარტუ) რეჰი“-მინ ბისა. ⁵ ნიე წაყ როხაა ვა ჰესა აბურაბ მეხალდა მაქთაბალდაბ ტვა. ⁶ იხათულ ყო, როჰოტა მეხა. როხ'ობ ტვა. ⁷ ნუჰრეა ურითელასა ნეჲედა ბატა-ბატაჲალ ტეჰაზულ ვა ხერდიზულ წაარდილ ჰიყრი ვა ნეჲედა თაქულ'ი, ინელ'გუ ბისან ბოჰა. ⁸ როხ'ობ შჲეა. ⁹ სო დაჰა მეხალ'ა რაჲუნ ჰოლ ხ'ი ბაჯრი. ¹⁰ სენგი როჲო ეანუხ ლ'უჰა. ¹¹ ჰუნდგი ურითელასა ნეჲედა ბატა-ბატაჲალ წულაზულ (|| წულდიზულ) წაარდილ ვა ჰიზულ ხასიჲათ ბისა. ¹² სინგი ნეჲელ' მაქთაბ ბერსინ ჰუბუზი ლოტოლ განჰალალ ვა ტუჰდულ რაკარრი ვა როხ'ოსაა ყუტიხ ლ'უჰა. ¹³ მაჲდანალდახ შჲეარაბ მეხალ'ა სო დაჰაბ მეხალ'ა ნიე რასანდრი. ¹⁴ სენგი როსულ'იხ შჲეა.

§ 41. ¹ გორუჲ. ² ცო ყოჲალ'ა ნიე ურითელგუნ ცადაჲ გორუჲე ანა. ³ გორ როსდადასაა ცო ვერსალ'ა რიჲად ბუჲანა.

⁴ ნუხტა უჩითელასა ნეეედა ცო ვერსთ ჩან სააეენ ბუჟუნებალი მალ'ანა. ⁵ გორუჟე შავარალ მეხალ'აგო უჩითელასა ნეეედა ჰებ გორ ქისაა ბაჟუნებალი, ქინან ლ'უჰუნებალი მალ'ანა ვა ⁶ ჰელ-დასაა როსდაე რუგელ ფადაბი რიცანა. ⁷ ცინგი ჰესა ბატი-ბატიჲალ გორულ გამქალგი რიხ'იზე ჰარუნ, ჰალ ჰედინან ბატი-ბატიჲალ რუკინალ'ი საბაბ ბიცანა. ⁸ ჰებ ყოჲალ'ა ნეეედა უჩითელასადასაან თამანალ ჟალ ლ'ანა. ⁹ ცინგი ნეეეცაა გორუჟ ჩაუჟა ქავეზი ბაჲბიხ'ანა ვა თამანალ ჩაუჟბიგი ქაუნ, როსოლ'ე რუსაანა.

თარგმანი. ¹ მდინარესთან. ² ერთ დღეს ჩვენ მასწავლებელთან ერთად მდინარესთან (მდინარეზე) წავედით. ³ მდინარე სოფლიდან ერთი ვერსით დაშორებული (შორს) იყო. ⁴ გზაზე მასწავლებელმა ჩვენ ერთ ვერსში თუ რამდენი საყენი არის, გვასწავლა. ⁵ მდინარესთან მისვლის დროს მასწავლებელმა ჩვენ ეს ბდინარე თუ საიდან გამოდის, თუ როგორ-ო მოედინება გვასწავლა და ⁶ მისგან სოფლისათვის მქონე სარგებლობები გვიამბო. ⁷ შემდეგ მან სხვადა-სხვა მდინარის ქევები გვაჩვენა რა, ისინი ასეთი სხვადასხვაგვარი რომ არიან, [ამის] მიზეზი გვიამბო. ⁸ ამ დღეს ჩვენ მასწავლებლისაგან ბევრი რამ ვისწავლეთ. ⁹ შემდეგ ჩვენ მდინარესთან თევზის ქერა დავიწყეთ და ბევრი (საქმაო) თევზები დავიჭირეთ რა. სოფელში დავბრუნდით.

ჰიდურად: ¹ გურუხ. ² სო ყვაჲალ'ა ნიე მუჟალიმგიმუ სადაბ გურუხებ იმუ რაჟან [ან]. ³ გორ როსულ'ა სო ვერსალ'ა რიკჲად ბაჟან. ⁴ ნუჰა მუჟალიმასა ნეეედა სო ვერსთ ჩან საეენ ბაჟანალ'ი მალ'უჲ. ⁵ გურუხე შავარამალ'აგო მუჟალიმასა ნეეედა ჰებ გორ ქისაა ბეჰინადინ, ქინცამუ ლუჰანადინ მალ'უჲ ვა ⁶ ჰელ'ასაა როსდაე ქინალ ფადაბი რუგოდინ ბისაჲ. ⁷ სინგი ჰესა ბატ'ა-ბატ'ადალ გურულ ჰიწალგი რეხ'ლე ჰურუმუ, ჰელ ჰედინ ბატ'ა-ბატ'ადალ რუ-ჟიალ'ჲე საბაბ ბისაჲ. ⁸ ჰებ ყვაჲალ'ა ნეეედა მუჟალიმასაასაან თამანალ ჟალ ლ'ან, ⁹ სინგი ნეეედ გურუხ შაუჟა ხ'ველე ბაჲბიხ'ან ვა თამანალ შაუჟბიგი ხ'უმუ, როსოლ'ე რუსაჲ.

ჰოხურად: ¹ გურუხ. ² ცო ყვაჲალ'ა ნიე უჩითელგუნ ცადაბ გურუხე ვანა. ³ გორ როსდასაა ცო .ვერსალ'ა რიკჲად ბოჟანა. ⁴ ნუჰალა უჩითელასა ნეეედა ცო ვერსთ ჩან საეენ ბუჟუ მალ'ანა. ⁵ გურუხ შავარაბ მეხალ'ა უჩითელასა ნეეედა ჰებ გორ ქისაან ბიჰუ მალ'ანა, ქინ ლ'აუჰუ მალ'ანა ვა ⁶ ჰელ'ადასა (|| ჰელ'აულ) როს-დაეე შიბ. ფადა ბუგაბ ბიცანა. ⁷ ცენგი ჰესა გურულ ბალა-ბალა-ჲალ გუწაბი რიხ'დეგი ჰურუნ, ჰელ ჰედინ ბალა-ბალაჲალ რუ-ჟუჲე საბაბ ბიცანა. ⁸ ჰებ ყვაჲალ'ა უჩითელასადასაან ნეეედა თამანალ ჟალ ჰანა. ⁹ ცენგი ნეეელ'ა გურუხ ჩაუჟბი ქავედე ბაჲბიხ'ანა ვა თამანალ ჩაუჟბიგი ქაუნ, რიყირე რუსაანა.

ყარახულად ¹ გორუხ. ² ცო ყუალ'ა ნიე უჩითელგუნ ცადახ-გორუხე ონ. ³ გორ როსდადისა ცო ვერსალ'ა რიქაიდ ბოკან. ⁴ ნუჰადა უჩითელასა ცო ვერს ჩან სალჯან ბოკანაბნი მალ'ან. ⁵ გორუხე შვარაბ მეხალ'ა უჩითელასი ნეჲედა — ებ გორ ქისაა ბე-ჰანაბნი, ქინ ლ'აუჰანაბნი მალ'ან, ვა ⁶ ილ'ისისა როსდადე რუგალ ხაადრალ რიცან. ⁷ ცენგი ესა ბალცა-ბალცადალ გურულ გამქალ რეხ'ლე ჰარუნ ელ ჰიდინ ბალცა-ბალცადალ როკიჯალ'ე საბაბ ბიცან. ⁸ ჰებ ყუალ'ა ნეჲედა უჩითელასისა თამანალ ჯალ ჰან. ⁹ ცენგი ნეჲელ'ა (|| ნეჲედ) გურუხ ჩაუჭა ქაველე ბაბინჩან ვა თამანალ ჩაუჭბიგი ქაუმო, როსულ'ე რუსან.

ანწუხურად: ¹ გურუჯ. ² სო ყვეჯალ'ა მუჭალლიმასიდა სადაე ნიე გურუჯ ტონ როცა. ³ გორ როსდადასა სო ვერსალ'ა რიქაიდ ბოცა. ⁴ ნუჰატა მუჭალლიმასი ნეჲედა სო ვერსთ ჩამ საჯენ ბეჰინაბ მალ'არი. ⁵ გურუჯ შვარაბ მეხალ'ა მუჭალლიმასი ნეჲედა ჰებ გორ ქისაან შვანაბ, ქან ლ'უჰანაბ მალ'არი. ⁶ ვა ჰელდესა როს-დუე რუგელ ფადაბიგი რისანა. ⁷ სენგი ჰესა ბატა ბატადალ გურულ გამქალგი რეხ'ზი როლუ, ჰელ ჰიდინ ბატა-ბატადალ რეჰი-ჯალ'ი საბაბ ბისა. ⁸ ჰებ ყვეჯალ'ა ნეჲედა მუჭალლიმასიდასა თამანალ ჯალ (|| ჯალ) თარი. ⁹ სენგი ნეჲელ' გურუჯ ჩაუჭა ხ'ვეზი ბაბინჩა ვა თამანალ ჩაუჭბი ხ'ო, როსულ'იხ რუსაა.

§ 42. ¹ მაქთაბალდა (შქოლალდა) ნეჲერ ჰალტი. ² ხასალო მაქთაბალდა მაქთაბ ბაწაიდგო ვა ხინგო ქაეზე ჰაბიდალ'ეგოლო ყვარაჭუნებ ქინაბგო ჰალტი ნეჲეცაა, ნეჲეცაგო ჰორ-ტობ ბიტჲულა; ³ ნეჲეცაა ცომაზ ჰურ ბაწაიდ ჰაბულა, ცომაზ აზბარ ლ'უხ'ულა ვა ცომაზგი ფეჩ ბაქიზე წულ ყოტულა. ⁴ ჭაზო ბარაბ მეხალდა ნეჲეცაა ქინალგო რაჯუნ მაქთაბალ'აულ აზბარალდასა ჭაზო რეიჲულა. ⁵ ჰალტი გემერაბ ბუგონი, ნეჲეცაა ჰებ ქინალგო რაჯუნ ჰაბულა. ⁶ ჰიტინალ ლ'იმალ ნეჲეცაა ჰალ-ტიზე ტამულარო, ამმა ჰელ ნიე ჰალტულეებ მეხალ'ა ნიეჲე ბა-ლაჰულა ვა წაყგო რუჰუნლ'იზე ჰებ ჰარაქათ ჰაბულა. ⁷ ჰალ ქი-ნალგო იშაზე ბეტერლ'ი ფიონერაზ ჰაბულა.

თარგმანი. ¹ სკოლაში ჩვენი სამუშაო. ² ზამთარში სკოლაში სკოლის სუფთად და თბილად დასაყენებლად საჭირო ყოველ საქმეს ჩვენ ჩვენ-სავე შორის ვინაწილებთ. ³ ჩვენ ზოგნი მტვერს ვწმენდთ, ზოგნი ეზოს ვგვით და ზოგნიც ღუმლის დასანთებად შეშას ვჭრით, ⁴ თოვლი როცა ცვივა (როცა თოვს), ჩვენ ყველანი ეზოდან თოვლს ვყრით. ⁵ სამუშაო ბევრი თუ არის, ჩვენ მას ყველანი ერთად ვაკეთებთ. ⁶ პატარა ბავშვებს ჩვენ არ ვამუ-

შავებთ, მაგრამ ისინი ჩვენი მუშაობის დროს ჩვენ გვიცქერენ და ცდილობენ მიეჩვიონ. ⁷ ყველა ამ საქმეს პიონერები მეთაურობენ.

ჰილდურად: ¹ მაქთაბალ'ა (შქოლალ'ა) ნეეერ ჰალტი. ² ხასლო მაქთაბალ'ა (შქოლალ'ა) მაქთაბ (შქოლ) ბაწადგო ვა ხენგო ქეელე ჰუბუხალ'აე გოლო ყურაჭინაბ ქინაბგო ჰალტი ნეეედ ნეეედაგო ჰოტო ბიტანა. ³ ნეეერ სომაზ ჰურ ბაწად ჰუბუნა, სომაზ აზბარ ლ'აუხ'ანა ვა სომაზგი ფეი ბაქლე წულ ყოტინა. ⁴ გაზო ბარამალ'ა ნეეედ ქინალგო როხუმუ შქოლალ'აულ აზბარალ'ასაა გაზო რეხინა. ⁵ ჰალტი გემერაბ ბუგონი, ნეეედ ჰებ ქინალგო როხუნეუ ჰუბუნა. ⁶ ჰიტინალ ლ'იმალ ნეეედ ჰალტლე ტამინარო, ამმა ჰელ ნიე ჰალტინა მალ'ა ნეეებ ბალანა ვა ეალგო რუჰუნდ'აე ჰეზ ჰარაჰათ ჰუბუნა. ⁷ ჰალ ქინაბგო იშალ'აე ბეტ'ერლ'ი ფიონერაზ ჰუბუნა.

ქოხურად: ¹ შქოლალ'ა ნეეერ ჰალტი. ² ხოსოლა 'შქოლალ'ა შქოლა ბაწადგო ვა ბახ'უნ ქეედე ჰუბუდე გოლო ყვარიგამაბ ქინაბგო ჰალტი ნეეელ'ა ნეეედაგო ტორობ ბიტამა. ³ ნეეერ ცომაზ ჰურ ბაწად ჰუბუმა, ცომაზ აზბარ (ოყო) ლ'აუხ'ანა ვა ცომაზგი ფეი ბაქდე წულ ყოტამა. ⁴ გაზო ბარაბ მეხალ'ა ნეეელ'ა ქინალგო რახუნ შქოლალ'აულ აზბარალდასაა გაზო რეხამა. ⁵ ჰალტი გემერ ბუგონიგი (ბუგინი), ნეეელ'ა ჰებ ქინალგო რახუნ ჰუბუმა. ⁶ ფესაენალ ჰამალ ნეეელ'ა ჰალტდე ტამარო, ამმა ჰელ ნიე ჰალტამაბ მეხალ'ა ნეეებ ბალაჰამა ვა ეალგო რუჰუნდე ჰეზ ჰარაჰათ ჰუბუმა. ⁷ ჰალ ქინაბგო იშალ'აე ბელყერლი ფიონერაზ ჰუბუმა.

ყარახულად: ¹ მაქთაბალ'ა ნიეერ (|| ნეეერ) ჰალტი. ² ტინდალ შქოლალ'ა შქოლა ბაცადგო ვა ხენგო ჩეელე ჰუბუდეალ'აე გოლო ყურაჭინაბ ქინაბგო ჰალტი ნეეედ ნეეედაგო ტორობ ბიტანა. ³ ნეეერ ცომაზ ჰურ ბაცადგო ჰაბუნა, ცომაზ აზბარ ლ'აუხ'ანა ვა ცომაზგი ფეი ბაქლე წულ ყოტანა. ⁴ გასო ბარაბ მეხალ'ა ნეეედ ქინალგო რახუმო შქოლალ'აულ აზბარალ'ასაა გასო რეხანა. ⁵ ჰალტი გამერაბ ბუგონი, ნეეედ ებ ქინალგო რახუმო ჰაბუნა. ⁶ ტინალ ჰიმალ ნეეედ ჰალტლე ტამინარო, ამმა ელ ნიე ჰალტანაბ მეხალ'ა ნეეედე ბალაჰანა ვა ეალგო რუჰუმჰლე ჰეზ ჰარაჰათ ჰაბუნა. ⁷ ჰალ ქინალგო იშაზე ბელყერპი ფიონერაზ ჰაბუნა.

ანწუხურად: ¹ შქოლალდა ნეეერ ჰალტი. ² ტინდალ შქოლალდა შქოლ ბაწადგო ვა ხენტუ ჰუბუზი ყვარიგანაბ ქინაბგუ ჰალტი ნეეელ' ნეეედაგუ ტორობ ბიტინა. ³ ნეეერ სეემაზ ჰურ

ბაწად ჰუბუნა. სვეაზ ნუწა-კალ ლ'ვანა ვა სვეაზგი ფერ ბაქი წულ ყუტინა. ⁴ ფაზო ბარაბ მებაალ'ა ნეეელ' ქინალგუ როკუნ შქოლალ'აულ ნუწა-კალაღდასაა ფაზო რეხინა. ⁵ ჰალტი გემერ ბეპრილ'აი, ნეეელ' ჰებ ქინალგუ როკუნ ჰუბუნა. ⁶ ტიჰინჰალ თიმალ ნეეელ' ჰალტი ტამინარო, ამმა ლალ ნიე ჰალტინა მებაალ'ა ნეეედახ ლაჰინა ვა ძალგი რუჰუნთხი ჰებ აჰა ბაგინა.

§ 43. ¹ ებელ ძუყარულეა დიგო. ² ძუნუსგი საქინათი შქოლალდასაა რუსაუნ რაჰანა. ³ საქინათ, ებელ ძუყარულეა მათიდალ, დოხანა. ⁴ — ებელ, ' ძუნუსიე გორდე ბუყულეაიშა დიგეა? ⁵ — უნ (უნ), ძუნუსილ ბუყუნ ლ'უგიგუნ, დუდეგი ბუყილა.

თარგმანი. ¹ დედა კერავს. ² იუნუსი და საქინათი სკოლიდან დაბრუნდნენ რა, მოვიდნენ. ³ საქინათს გაუხარდა, როცა ნახა, რომ დედა კერავდა. ⁴ — დედა, იუნუსს პერანგს უკერავ? ⁵ — ჰო, იუნუსის როცა შევეკრავ (შევერვას როცა გავათავებ), შენც შეგიკრავ.

§ 44. ¹ კუდადა. — ² კუდადა, ჰალ-ჰანად, ბიცე ცო მარჰა! ³ — კუდადა, დიდე ცო იშტერო ჰაბე! ⁴ — კუდადა, დიდე ცო ტევაჰერო ჰაბე! ⁵ — ლ'აიკ ბუგო, დირ ტანჰი, ჰაბ საფათალდა ქინაბგო ჰაბილა, დაჰალ'ა აჰა ჰაბე!

თარგმანი. ¹ ბაბუა. ² — ბაბუა, დღეგრძელ იყავ. გვიამბე ერთი ხლაპარი! ³ — ბაბუა, მე ერთი სასტეენი გამიკეთე! ⁴ — ბაბუა, მე ერთი სასროლი გამიკეთე! ⁵ — კარგი, ჩემო შვილებო („ნაშიერებო“ — მოფერ.), ახლავ ყველაფერს გავიკეთებთ, ცოტა მოთმინება იქონიეთ!

§ 45. ¹ მაგაზინ. ² ნეეეცა ნეეერგო როსდალ მაგაზინალდასაა ჰაჰათაბ გო ბოსულა. ³ ნეეეცა ჰენისაან ნართ, თუთუნ-თამახ'უ, რუკაბი, ქათან, ხ'ითალ როსულა. ⁴ ამმა ნეკო მადინ ნეეეე ნართ ჰაჰათ ბუჰუნარო. ⁵ ჰანეე ნართილ ბაკალდა ნეეერ ელექტრიქ ბუგო. ⁶ თიმირხანგი ბათირგი უსთარხაბი რუგო.

თარგმანი. ¹ მაღაზინა. ² ჩვენ ჩვენზე სოფლის მაღაზიიდან საქირო რამეს ვყიდულობთ. ³ ჩვენ იქიდან ნავთს, თუთუნ-თამბაქოს, ნემსებს, თავშალს, ფეხსაცმლებს ვყიდულობთ. ⁴ მაგრამ წინანდელივით ჩვენ ნავთი არ გვიკრძდება. ⁵ ახლა ნავთის ადგილას ჩვენ ელექტრონი გვაქვს. ⁶ თიმირხანი და ბათირი ოსტატები არიან.

§ 46. ¹ ლ'არატა რადონ აზერბაიჯანალ'აულ, გურჰისთანალ'აულ გორკუდა ბუგო. ² ჰებ ბუგო რორხაათალ მუჰრუზულ რადონ. ³ ჰენირ ლ'არალ, გორალ გემერალ რუგო. ⁴ ლ'არატა რო-

სოგი ლ'არალგი გორულგი რაჭალდა ბუგო. ⁵ ლ'არატასეზულ გიძალ ხასა-ხასალო ლ'არაგლ'იძალდა რუკუნა. ⁶ კუთანალდა ჰეზულ ლ'იკალ ლ'ალ'ალელ ხურზალგი რუგო.

თარგმანი. ¹ თლარატის რაიონი აზერბაიჯანისა და საქართველოს სახლვარზე არის. ² ეს არის მაღალი მთების რაიონი. ³ იქ ხეები, მდინარეები ბევრი არის. ⁴ თლარატა სოფელიც ხეისა და მდინარის ნაპირას არის. ⁵ თლარატელების ცხერები ზამთრობით (ზამთარ-ზამთარ) ბარში არიან ხოლმე. ⁶ ლუთანში მათ კარგი სარწყავი ყანებიც აქვთ.

§ 47. ¹ შქოლალდე ინე მეხე შევანა. ² საგათ ანტეგო ტობანა. ³ ტადე ძაჯა, დირ მოყოყ! ⁴ ბეტერ ხააჲ, ⁵ ბერკალ ჩურე! ⁶ ჩარუჯალ რაწაად ქარე! ⁷ ჰალე, ბაბაცაა დუდე ჩაჲ ჰალუნ ყაქან ბუგო. ⁸ ქვანა-ჰყეყონ. ყოყუნ ა! ⁹ შქოლალდე ქვატუგე!

თარგმანი. ¹ სკოლაში წასვლის დრო მოვიდა. ² საათი შეიძლია შესრულდა. ³ ადექი, ჩემო კაკაბო (მოფერ.)! ⁴ თავი დაივარცხნე, ⁵ პირი დაიბანე! ⁶ წულეები გაწმინდე! ⁷ აი, დედამ შენ ჩაი აგუდულა რა. გაგიმხადა. ⁸ ჰამე რა-დალიე რა, გაემართე რა, წადი! ⁹ სკოლაში არ დაიგვიანო!

§ 48. ¹ წაქაარაბ ბაკალდა. ² ცინ როყოსაან ტადე ქეფერაბ კოჲუჲ ბაჯანა. ³ ხალუბგო წაგი ბაქაუნ ბაქანა. ⁴ წა ცინდაგო ქუთაქლ'იზე რეკანა. ⁵ ყვატიბ აჰი, კუჲ ბაჯანა. ⁶ ვადამალ რორთუნ რაქანა. ⁷ რუჩაბი ლ'იმიგუნ, ბიხ'ინალ განაგუნ, ბელგუნ ლ'უჰანა. ⁸ წე ხეხაგო ყოტიზაბუნა. ⁹ სთოლ, ბურთინა, ლ'აბგო ბაკ, კიგო თურუთ ხეეკოგო, ყვატირე როსანა.

თარგმანი. ¹ ცეცხლ-გაჩენილად გიღე. ² ერთხელ სახლიდან შვიი კვამლი ამოვიდა. ³ შემდეგ ცეცხლიც გამოჩნდა რა, ამოვიდა. ⁴ ცეცხლი თანდათან ძლიერად მოეკიდა. ⁵ გარეთ ყვირილი, ხმაური ატყდა („ავარდა“). ⁶ ხალხი მოცივდა („მოვარდა რა, მოვიდა“). ⁷ ქალები წყლით, მამაკაცები წერაქვით, ბარით მოვიდნენ. ⁸ ცეცხლი მალე ჩააქრეს („მოკრეს“). ⁹ მაგიდა, ნაბადი, სამი სკამი, ორი ხალიჩა არ დაიღუპა რა, გარეთ გამოიტანეს.

§ 49. ¹ ნეჲერ შქოლალ'აულ ფასტანი. ² ნეჲერ შქოლალ'აულ ფასტანიბ ფერ, რაჲიფერ ბიჲულა. ³ ისანა ჰენიბ გემერ ქათუსთა, ფომიდორ ბიჲუნ ბუგო. ⁴ ფომიდორ ბაკარიზე შქოლალ'აულ ლ'იმალ უნ რუკანა. ⁵ ფერ, ქათუსთა, ფომიდორ ქვანილ'ე უობალა.

თარგმანი. ¹ ჩვენი სკოლის ბოსტანი. ² ჩვენი სკოლის ბოსტანში ხახვი, ნიორი იზრდება. ³ წელს იქ ბევრი კომბოსტო, პომიდორი გაზრდილია. ⁴ პომიდორის საკრეფად სკოლის ბავშვები წავიდნენ. ⁵ ხახვს, კომბოსტოს, პომიდორს საკმელში ურევენ.

§ 50. ¹ განტარაბ ჰოფ. ² კალდებ ქჷუნ რატაგუნ ცო ჰოფ ტოლდასან ბახუნებ ბუკანილა. ³ ლ'ადალ' ქინდირგო სურათ ბი-ხ'ანილა ჰელდა. ⁴ ლ'ადალ'გი ქიბგო ჭადაბ ცოგი ჰოფ კალდებ რატაგი ქჷუნ ბუგილა რაკალდე ქიანილა ჰელდა. ⁵ ქინდირგო ბუკარაბ რატაგი გოდობე რეხაუნ, ჰებ ცოდაბ რატა ბოსიზე კანწანილა. ⁶ ლ'ადალ' ჰელდა რატაგი ბათიჰილა, ქინდირგო ბუკარალდასაგი ბატალ'ანილა.

თარგმანი. ¹ ხარბი ძალი. ² პირში ძვლის კერით ერთი ძალი ხიდზე გადიოდა თურმე. ³ წყალში თავისი სურათი დაუნახავს მას. ⁴ წყალშიც თავისი მსგავსი სხვა ძალი პირში ძვლის კერით არისო, უფიქრია მას. ⁵ მას რომ ჰქონდა ის ძვალიც ძირს დაავდო რა, იმ სხვა ძვლის ასაღებად გადამხტარა. ⁶ წყალში მას ძვალიც ვერ უპოვია, მას რომ ჰქონდა ისიც დაუკარგავს.

§ 51. ¹ ლალბაწვა ცერ. ² ლალბაწ ხერლ'ანილა. ³ ჰელდა ჭალხულ ჰაფეანხდე ჩან ჰაბიზე კვეჰილა. ⁴ ჰელ'ა ჰილლაფ-ალდალ'უნ ჭუმრუ ჰაბიზე ყასად ჰაბუნილა. ⁵ ჰებ უნთარაბ ხეველგი ჰაბუნ, ბეგუნ ქიანილა ნოჯოდა ქანიბ. ⁶ ჭალხულ ჰაფეანალ ჰელდა ტადე რაჰინე ლ'უჰუნ რუგო. ⁷ ამმა ჰეზულ ცონიგიჰაბ ტად ბუსაინჰილა. ⁸ ჭალხულ ჰაფეანაზულ ნოჯოდალდა ქანიბე ლ'უჰარაბ— შინაბ ლალბაწალ'ა ქეანალაანილა. ⁹ ცო ნუხალ'ა ცერ შეანილა ვა ნოჯოდა კალტაგი ქჷუნ, ლალბაწიდა ჰიყანილა: ¹⁰ — შიბ ჰალ ბუგებ? ¹¹ ლალბაწიცა აბუნა: ¹² — რასგი ლ'იჰაბ ჰალ ჰეჰო. ¹³ შაჰ მუნ დიდა ასაკობე ბაჰუნარებ? ¹⁴ ცარაცაა ჟავაბ ჰაბუნილა: ¹⁵ — ქანირე რაჰარაზულ ლ'აკალ ჭემერალ რუგო, ამმა ცონიგიჰაბ ყვატიბე უნ ჰეჰო.

თარგმანი. ¹ ლომი და მელა. ² ლომი მოხუცებულა. ³ მას გარეულ ცხოველებზე ნადირობა არ შეძლებია. ⁴ მას ეშმაკობით ცხოვრება განუხრახავს. ⁵ მან ავადმყოფობა მოიგონა რა, დაწვა ბუნაგში. ⁶ გარეულმა ცხოველებმა მასთან მოსვლა იწყეს. ⁷ მაგრამ ერთი მათგანიც არ დაბრუნებულა. ⁸ გარეულ ცხოველებს, ბუნაგში შესულთ — ყველას ლომი ჰამდა თურმე. ⁹ ერთხელ („ერთ გზის“) მელა მოსულა და ბუნაგის ზღურბლთან დადგა რა, ლომისთვის უკითხავს: ¹⁰ — როგორ ხარ? ¹¹ ლომმა უთხრა: ¹² ოდნავადაც („ბეწვიც“) კარგი მდგომარეობა არ არის. ¹³ — რატომ შენ ჩემ ახლოს არ მოციხარ? ¹⁴ მელას უპასუხნია: ¹⁵ — შიგნით შემოსულთა კვლები ბევრია, მაგრამ ერთიც გარეთ გამოსვლით არ არის.

§ 52. ¹ უნთარაფ ებელ. ² სარათილგი ხალიდილგი ებელ უნთუნ ქიანა. ³ დოქტორასა ჰელ'აიჰე დარუ ჯვანა ვა მეგა-მან ლ'აზაბუნა. ⁴ სარათგი ხალიდგი ურლანა: ⁵ ქვენ ლ'იცია ჰაბულეებ, ⁶ წა ლ'იცია ბაჰულეებ ჰანეჰ-მან. ⁷ ებელ უნთიჰოგო აიგებ მეხალ'ა

ჰაბურაბ ქინაბგო ეო ეუდეცააგო ჰაბიზე ყოტი ქანა ჰეზულ.
 8 ხალიდიცა რადალ ვაქუნ წულ ბიქანა ვა ლ'იმი ბოსუნ ჰადურ
 ჰაბუნა. 9 სარათიცა რუყ ლ'უხ'ანა. 10 დარსიდასა ხაღუბ სარა-
 თიცა ქვენ ჰაბუნა. 11 ხალიდიცა უნთარაჲ ებელალ'აჲ ქუმეჲ ჰა-
 ბუნა. 12 ებელ სახლ'იზე ლ'უჰანა. 13 ამმა ლ'იმალაზ ჰეჲ ზემერ
 ჰალტიზე თოლაროან: 14—ებელ, მუნ დაჰალ'ა ჰალბ'უდა ჯიკა!
 15 ნეეცააგო ჰაბილა ქინაბგო.

თარგმანი. 1 ავადმყოფი დედა. 2 სარათისა და ხალიდის დედა
 ავად გახდა. 3 ექიმმა მას წამალი გამოუწერა და დაწვეი-ო ასწავლა (ურჩია).
 4 სარათმა და ხალიდმა იფიქრეს: 5 საკმელს ვინ გააკეთებს, 6 ცეცხლს ვინ
 დაანთებს ახლაო. 7 დედა როცა ავად არ იყო, იმ დროს მის მიერ გაკეთებულ
 ყველა რამის თვითონ გაკეთება გადაწყვიტეს მათ. 8 ხალიდი დილით ადგე-
 ბოდა რა, შეშას აპობდა და წყალი მოჰქონდა რა, ამზადებდა, 9 სარათი სახლს
 გვიდა. 10 გაკვეთილის შემდეგ სარათი საკმელს აკეთებდა, 11 ხალიდი ავადმყოფ
 დედას ეხმარებოდა. 12 დედამ გამოჯანმრთელება დაიწყო, 13 მაგრამ ბავშვები
 მას ბევრს არ ამუშაუებდნენ („მუშაობად არ ტოვებდნენ“): 14 — დედა, შენ
 ცოტა დაისვენე! 15 ჩვენ თვითონ გავაკეთებთ ყველაფერს.

ტექსტების წყაროები

1. სამწერლო ხუნძური ტექსტები:

ა) §§ 3—42 ამოღებულია მ. დებიროვის „ხუნძური ანბანიდან“
 (Mnhammaḏ Debiror, Avar alipba, მახაჩ-ყალა, 1928). ეგვე
 ტექსტები გამოაქვეყნა გერმანული თარგმანითურთ კ. ბოულამ
 (K. Bouda, Awarische Texte. ურნ. „Caucasica“, fasc. 10,
 Leipzig, 1932).

ბ) §§ 2, 43, 44, 47—52 — მ. საიდოვის „საანბანო წიგნიდან“
 (M. Саидов, Букварь, Дагъушедгиз, Мах|ач|хъана, 1951).

გ) §§ 45—46 — ზ. ყურბანოვის „მოზრდილთა სკოლების საანბანო
 წიგნიდან“ (З. Курбанов, Ч|а|х|ия|зу|л| ш|ко|ла|е| б|у|к|варь, Дагъуш-
 едгиз, Мах|ач|хъана, 1953).

2) დიალექტოლოგიური ტექსტები:

ა) ჰიღური ტექსტები ჩაწერილია ქ. ბუინაკსკში 1939 წ.
 ივნისში არნ. ჩიქობავას მიერ ნაბი მუჰამადოვის თქმით
 (ხუნდ. პედ. სასწ. III კ. მოსწავლე; 19 წლისა; აულ ტიდიბიდან).

ბ) კოხური ტექსტები—აულ კოხში 1941 წ. იენისში არნ. ჩიქობავას მიერ მარიამ ნახიბაშევას თქმით (ლუნიბის პედ. სასწავლებლის თანამშრომელი; აულ კოხიდან);

გ) ყარახული ტექსტები—ლუნიბში 1941 წლის იენისში არნ. ჩიქობავას მიერ ჰაბიბულა აბაქაროვის თქმით (ლუნიბის სკოლის სამკითხველოს მუშაკი; აულ უნტიდან [ჭუნტიბ]).

დ) ანწუხური ტექსტები—სოფ. თივსა და თებელჯოხში (კახეთი, ყვარლის რ.) 1943 წ. იენისში ილ. ცერცვაძის მიერ ზიაუდინ აბაქაროვისა (სოფ. თებელჯოხის დაწყებითი სკოლის გამგე, აულ ბოჩოჯ-იდან) და ომარ ომაროვის (სოფ. თივის არასრული საშუალო სკოლის გამგე, აულ ბოჩოჯ-იდან) თქმით.

ე) ქარული ტექსტები—სოფ. ქარში (ზაქათალის რ.) 1947 წ. აგვისტოში ილ. ცერცვაძის მიერ მამედ ზარქანაევის თქმით (სოფ. ქარის ყოფ. ხუნძური სკოლის მასწავლებელი, დაბად. 1912 წ., სოფ. ქარიდან).

ფოტოკოპირი ხუნძური ტექსტის ძველი ჩანაწერისა

გაბმული ტექსტის (ფრაზების) ძველი ნიშნუები ხუნძური ენისა ხელთ ჰქონია აკად. ი. გიულდენშტედტს, რომლისაგანაც მიუღია 1775 წელს ბაკმეისტერს (დედანი ინახება ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკაში სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობისა, ადელუნგის კოლექცია, № 13).

მცირეოდენი ცვლილებით ტექსტი გამოქვეყნებული აქვს აკად. იულ. კლაპროთს პირველად თავის „მოგზაურობის“ დამატებაში („კავკასიური ენები“, 1814 წ.).

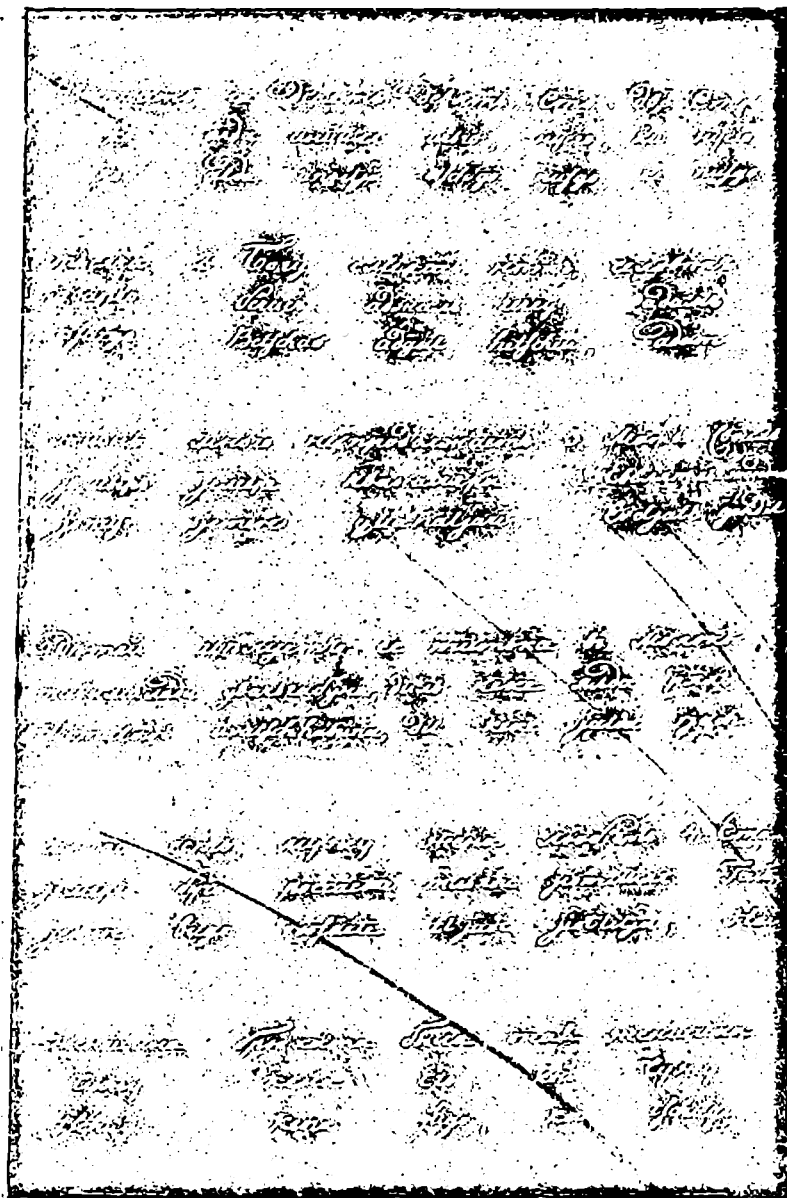
ი. კლაპროთი არაფერს ამბობს იმის შესახებ, თუ როდის, სად და ვისგან არის ჩაწერილი ეს ტექსტი. მკითხველს დარჩენია იფიქროს, რომ ტექსტი კლაპროთის ჩაწერილია.

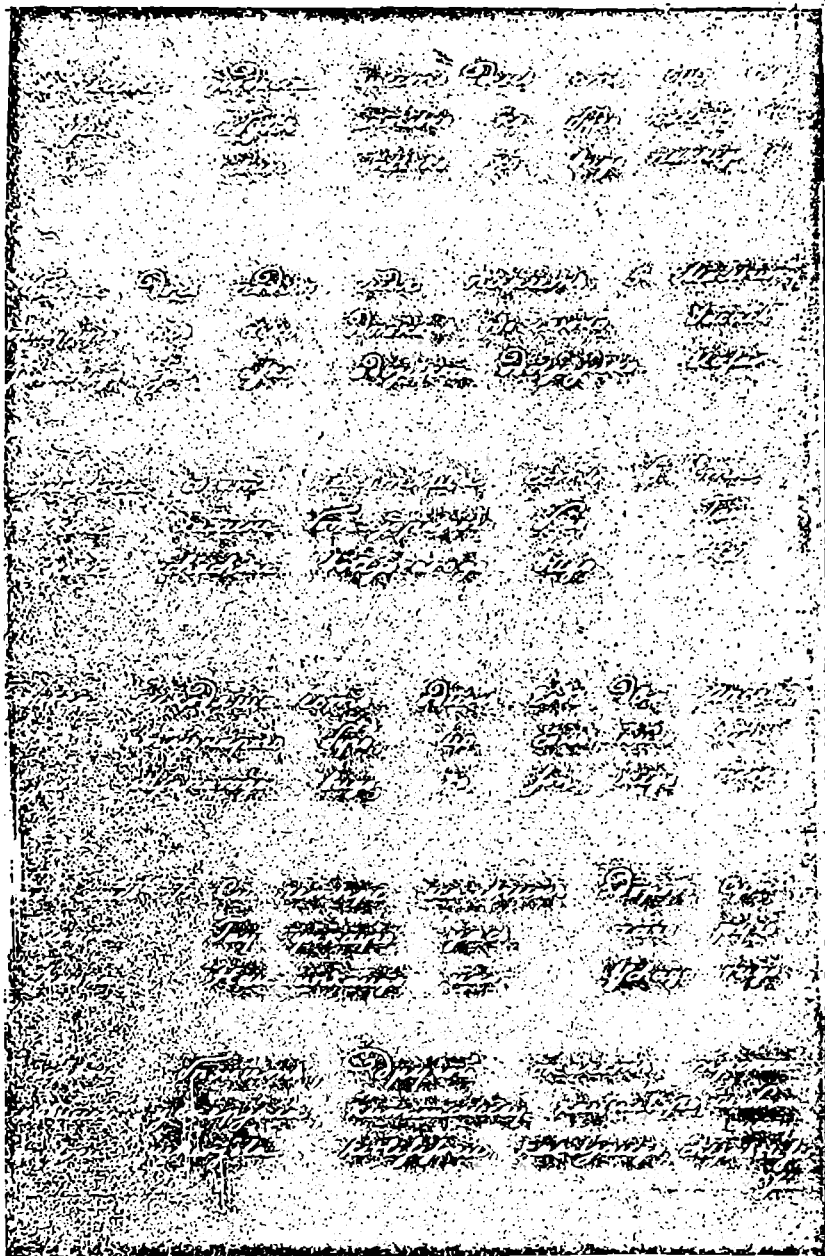
ნამდვილად კი ტექსტი ორმოციოდე წლით ადრე ვინემ კლაპროთი მათ გამოაქვეყნებდა, მოეპოვებოდა ი. გიულდენშტედტს, თუმცა არც გიულდენშტედტის ნიერ უნდა იყოს ჩაწერილი¹.

ქვემოთ ვურთავთ ხუნძური ტექსტის ამ ძველი ჩანაწერის ფოტოკოპირს.

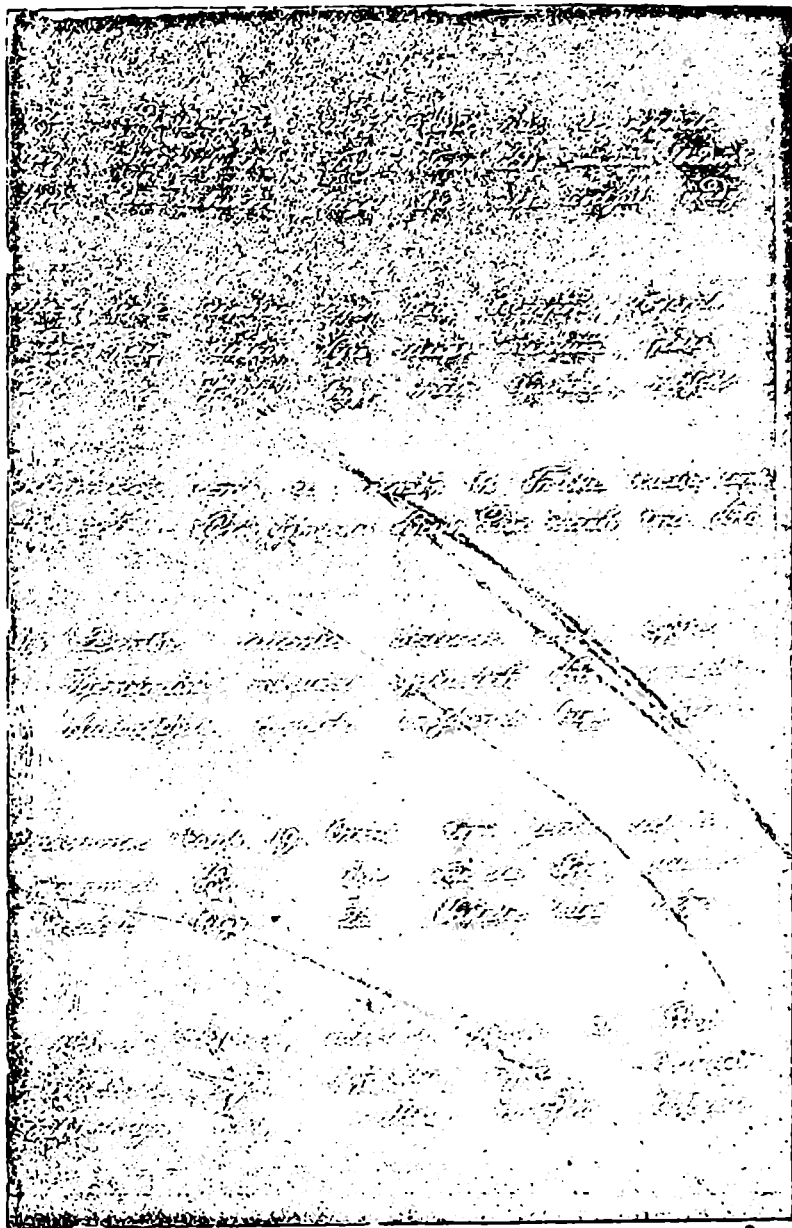
¹ Арн. Чикобана. К вопросу о первых текстовых записях по горским иберийско-кавказским языкам. Доклад на Секции языка и литературы Объединенной сессии АН СССР, АН Гр. ССР, АН Аз. ССР и АН Арм. ССР. (I. XII. 1961).

Handwritten text in Georgian script, appearing as a list or table with multiple columns and rows. The text is highly faded and difficult to read, but it seems to contain names and possibly dates or numerical values. The layout is organized into several distinct sections, each with a header or title. The text is written in a cursive style typical of older Georgian manuscripts.

[The page contains several lines of handwritten text in Georgian script, which is extremely faint and difficult to decipher. The text appears to be organized into columns or sections, possibly representing a list or a table of entries. The handwriting is cursive and characteristic of historical Georgian manuscripts.]

Handwritten text in Georgian script, appearing to be a list or index of names and titles, possibly related to a church or administrative record. The text is arranged in several columns and rows, with some entries appearing to be names followed by titles or descriptions. The handwriting is cursive and somewhat faded, typical of an old manuscript. The text is contained within a rectangular border.

პ ი რ თ ა ს ა ძ ი მ ბ ე ლ ი

- აბაქაროვი ხ. 416
 აბაქაროვი ჰ. 416
 ალიევი მ. 191
 ახვლედიანი გ. 18, 40, 50
 ბატონიშვილი ვახუშტი 4
 ბერეჟ ა. 10
 ბერძენიშვილი ნ. 4
 ბოკარიოვი ა. 12, 142, 185—187, 191, 252, 262, 293, 295, 296, 305, 309, 312, 329, 330, 335, 344, 349, 350, 352, 354, 361, 362, 368, 370
 ბოკარიოვი ე. 46, 194
 ბოუდა კ. 13, 349, 415
 ბროსე მ. 10
 ჭახალი იმამ 10
 გაფრინდაშვილი შ. 51
 გიულდენშტედტი ი. 8, 41, 60, 417
 გულაგა ტ. 15, 51, 56, 75, 100, 237
 დებიროვი მ. 415
 დირი ა. 12, 85, 94, 97, 109, 148, 155
 მბელინგი კ. 13
 ერეკლე მეორე 8
 ერკერტი რ. 12, 210
 ჯარჯანავეი მ. 416
 თოფურია ვ. 18, 37, 155, 156, 162
 იმნაიშვილი დ. 226, 349
 კახაძე ო. 37
 კიკვიძე ბ. 185, 219
 კლაპროთი ი. 9, 417
 ლევი ე. 13, 128
 ლომთათიძე კ. 96
 ლომთათიძე ვლ. 103, 194
 ლომოური თ. 4
 შადიევა გ. 13
 მარი ნ. 12, 57, 59, 276
 მაჰმუდი (ჯაჰაბ როსოლ'ა მაჰმუდი) 8
 მაჰმუდოვი ა. 13
 მაჰმუდბეგოვა ხ. 103, 154
 მაჰმუტოვი ა. 82
 მიქაილოვი შ. 2, 6, 13, 18, 25, 28, 34, 37, 42, 43, 44, 69, 75, 77, 79, 140, 145, 156, 199, 252, 279, 284, 326, 332
 მიხაილოვი ვ. 12
 მუდუნოვი ა. 191
 მურაშკინი დ. 12
 მურყელინსკი ჰ. 103, 191
 მუჰამადოვი ნ. 415
 ნახიბაშევა მ. 416
 ნუროვი ჰ. 10
 ომაროვი ო. 416
 შირკოვი ლ. 12, 39, 58, 81, 82, 85, 93, 97, 104, 110, 116, 117, 121, 127—129, 149, 164, 167, 171, 180, 182, 185, 199, 203, 207, 217, 219, 287, 301, 309, 320, 330, 360, 362
 ელენტი ს. 28
 როგავა გ. 81, 96, 118
 ხაიდოვი მ. 2, 13, 15, 84, 97, 109, 115, 140, 164, 166, 167, 185, 191, 199, 217, 252, 270, 272, 292, 293, 297, 305, 310, 334, 338, 348—352, 360, 361, 365, 368, 370, 415
 ტრუბეცკოვი ნ. 13, 39, 49, 50, 56, 62, 72, 74, 237, 249, 341, 364
 უსლარი ჰ. 2, 3, 5, 6, 9—12, 16, 18, 23—25, 35, 41—44, 46—48, 50, 56—58, 60, 69, 71, 84, 90, 93, 96—98, 109, 116, 117, 119, 121, 127, 129, 133, 137, 141, 154, 162, 163,

- 165, 167, 171, 172, 188, 189, 191, 193, 196, 198, 199, 207, 217, 227, 229, 243, 244, 260, 262, 263, 270, 271, 292, 293, 295, 297, 299, 300, 310—312, 320, 330—332, 334, 342—353, 359, 360, 362, 363, 369
- წიკობავა არნ. 15, 18, 28, 60, 61, 65, 92, 95, 102, 108, 121, 144, 155, 185, 194, 203, 219, 220, 237, 268, 276, 303, 349, 415, 416
- ცერცეაძე ილ. 220, 416
- წადასა ჰამზათი 8
- ჭირკველი აიდემირი 10, 11, 16
- ხალილოვი ხ. 191
- ხანდიევი დ. 9
- ჯავახიშვილი ივ. 18, 84, 121
- ჯანაშია ს. 18
- ჯაფარიძე ზ. 34, 43, 44, 61, 63
- ჯეირანიშვილი ე. 219
- ჰამზათოვი რასული 8
- ჰაჯი-მურადი 57
- უანჯიძე ვ. 51, 53, 299
- ქურბანოვი ხ. 115, 415
- შამილი 117
- შანიძე ა. 18, 36, 155, 176, 268
- შიფნერი ა. 9, 10, 12, 18, 34, 35, 41, 44, 48, 58, 81, 84, 97, 109, 110, 119, 121, 127, 129, 154, 210, 248, 271, 288
- შორი რ. 50
- შუხარდტი ჰ. 97

ლიტერატურა ხუნძური ენის შესახებ *

- ბეროხაშვილი თ. ზოგადი აწმყოს წარმოება სალიტერატურო ხუნძურსა და დიალექტებში. თსუ სტუდ. IX სამეცნ. კონფ. თეზისები. თბილისი, 1947.
- გუდავა ტ. ნიციემითი ბრუნვის შესახებ ხუნძურში. იკე, XII. თბილისი, 1961.
- გუდავა ტ. ორი წარწერა (ქართული და ქართულ-ხუნძური) დალესტინიდან, მასალები საქართვე. და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30. თბილისი, 1954.
- გუდავა ტ. ფარინგალურ თანხმოვანთა საკითხისათვის ხუნძურ-ანდიურ ენებში. იკე, IX—X. თბილისი, 1958.
- გუდავა ტ. ხუნძური კბუჯუ „ქალი“ სიტყვის შედგენილობისათვის. იკე, VI. თბილისი, 1954.
- კიკვიძე ბ. ორფუძიანი ბრუნება ხუნძურში. იკე, XII. თბილისი, 1961.
- ჩიქობავა არნ. გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძურში. ენიმკი-ს მოამბე, I. ტფილისი, 1937.
- ჩიქობავა არნ. ერგატივის წარმოქმნის ისტორიისათვის ხუნძურში. იკე, ტ. II. თბილისი, 1948.
- ჩიქობავა არნ. ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემისათვის კავკასიურ ენებში: ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები (წინაწარი მოხსენება). ენიმკი-ს მოამბე, XII. თბილისი, 1942.
- ჩიქობავა არნ. ინფინიტივის დიალექტური ვარიაციები ხუნძურში (ავარულში). ენიმკი-ს მოამბე, I. ტფილისი, 1937.
- ჩიქობავა არნ. მეორე გრამატიკული კლასის („მდედრობითი სქესის“) გენეზისისათვის მთის კავკასიურ ენებში. საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. III, № 4. თბილისი, 1942.
- ჩიქობავა არნ. ნაკვალასხელთა ბრუნება ხუნძურში. ენიმკი-ს მოამბე, ტ. XII. თბილისი, 1942.
- ჩიქობავა არნ. პოლიპერსონალიზმის საკითხი ხუნძურში ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით. ენიმკი-ს მოამბე, X. თბილისი, 1941.
- ჩიქობავა არნ. საანგარიშო მოხსენება ხუნძური (ავარული) ენის ქარულ კილოზე მუშაობისა ზაქათალაში (1—14. VIII, 1938). ენიმკი-ს მოამბე, IV (3). ტფილისი, 1939.

* აქ გამოყოფილია ის შრომები, რაც ხუნძურს ეხება. სხვა შრომებზე, რომლებიც გამოყენებულია წინამდებარე ნაშრომში, მითითებულია თავ-თავის ადგილას.

- ჩიქობავა არნ. ქართულ-ხუნძური წარწერა XIV საუკუნისა დაღესტნიდან (წინასწარი ცნობა). სსრკ მეცნ. აკად. საქ. ფილიალის შოამბე, ტ. I, № 4. თბილისი, 1940.
- ცერცვაძე ილ. ადგილობით ბრუნვათა საწარმოებელი ფუძის საკითხისათვის ხუნძურში. იკე, VII, თბილისი, 1955.
- ცერცვაძე ილ. გრამატიკული კლას-ნიშნის მიცემითი ბრუნვა ხუნძური ენის ანწუხურ კილოში. თსუ შრომები, XXVII b. თბილისი, 1946.
- ცერცვაძე ილ. დაშორებითი ბრუნვის სუფიქსის გენეზისისათვის ხუნძურ ენაში. საქ. მეცნ. აკად. ენათმეცნიერების ინსტიტუტისა და ხელნაწერთა ინსტიტუტის გაერთ. სამეცნ. სესიის თეზისები. თბილისი, 1961.
- ცერცვაძე ილ. ერთი ლატერალური თანხმოვანი და მისი შესატყვისი რეფლექსები დაღესტნის ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენებში. საქ. მეცნ. აკად შოამბე, ტ. XIII, № 7. თბილისი, 1952.
- ცერცვაძე ილ. ერთი სუფიქსის გენეზისისათვის ხუნძურ ენაში. საქ. მეცნ. აკად. შოამბე, ტ. XXIII, № 5, თბილისი. 1959.
- ცერცვაძე ილ. კითხვით ნაცვალსახელთა ფუძეები ხუნძურში. იკე, ტ. IV. თბილისი, 1953.
- ცერცვაძე ილ. ლატერალურ თანხმოვანთა რეფლექსების შესახებ ქარულ დიალექტში. თსუ ფილოლოგიის ფაკულტეტის სამეცნ. სესიის თეზისები. თბილისი, 1958.
- ცერცვაძე ილ. მახვილი და ფუძეში ხმოვნის ამოღება ხუნძურ ენაში. თსუ ფილოლოგიის ფაკ. VI სამეცნიერო სესიის თეზისები. თბილისი, 1960.
- ცერცვაძე ილ. შენიშვნები ხუნძური ენის ფონეტიკიდან (I. ხმოვანთა ასიმილაციის თავისებურების შესახებ სამხრულ-ხუნძურ დიალექტებში. II. ხმოვნის თანხმოვანთან ასიმილაციის ერთი შემთხვევა ხუნძურში). იკე, ტ. XI. თბილისი, 1959.
- ცერცვაძე ილ. ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტი (ძირითადი ფონეტიკური და მორფოლოგიური თავისებურებანი). იკე, ტ. II. თბილისი, 1948.
- ცერცვაძე ილ. ხუნძური ენის ჰარული კილოს თავისებურებანი (სოფ. ჰარის მეტყველების მიხედვით). საქ. მეცნ. აკად. ენის ინსტიტუტის IV სამეცნ. სესიის თეზისები. თბილისი, 1948.
- ჯავახიშვილი ი. ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა. ტფილისი, 1937.
- ჯაფარიძე ზ. ხმნის ძირითად ფორმათა წარმოების საკითხისათვის ხუნძურ ენაში (დაღესტნის ასსრ-ის ბუინაკსკის რაიონის აულების მანას-აულისა და არკასის მეტყველების მიხედვით). საქ. მეცნ. აკად. შოამბე, XXII, № 5. თბილისი, 1959.
- ჯაფარიძე ზ. ფუძის წარმოების ზოგი თავისებურება „არქაული ტიპით“ ბრუნებისას ხუნძურში (მანას-აულისა და არკასის მეტყველების მიხედვით). საქ. მეცნ. აკადემიის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო კონფერენცია. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1959.
- ჯაფარიძე ზ. შენიშვნები ხუნძური დიალექტოლოგიიდან (დაღესტნის ასსრ-ის ბუინაკსკის რაიონის აულების მანას-აულისა და არკასის მეტყველების მიხედვით). საქ. მეცნ. აკად. შოამბე, ტ. XVIII, № 6. თბილისი, 1957.

- ჯაფარიძე ზ. ხუნძური ენის აულ ყულეწმის მეტყველების ფონეტიკური თავისებურებანი. თსუ სტუდ. XVI სამეცნ. კონფ. თეზისები. თბილისი, 1954.
- Бокарев А. А. Аварское соответствие русскому творительному предикативному падежу. Язык и мышление, т. X, М.—Л., 1940.
- Бокарев А. А. О классных показателях в аварско-андо-цезских языках. Язык и мышление, т. X. М.—Л., 1940.
- Бокарев А. А. Синтаксис аварского языка. М.—Л., 1949.
- Бокарев Е. А. Смычногортанные аффрикаты прадагестанского языка. (Опыт реконструкции). Вопросы языкознания, т. VII, № 4. Москва, 1958.
- Гудава Т. Е. К строгости показателя грамматических классов в аварском языке. Языки Дагестана, II. Махачкала, 1954.
- Гудава Т. Е. Сравнительный анализ глагольных основ в аварском и андийских языках. Махачкала, 1959.
- Джаридзе З. Некоторые фонетические особенности речи селений Манас-аул и Аркас. Ученые записки Института истории, языка и литературы им. Г. Цадасы, т. III. Дагестанский филиал АН СССР. Махачкала, 1957.
- Джаридзе З. Н. Основные фонетические и морфологические особенности Манас-аульско-аркаесского говора аварского языка (Автореферат канд. диссерт.). Москва, 1959.
- Жирков Л. И. Аварско-русский словарь (с кратким грамматическим очерком аварского языка). Москва, 1936.
- Жирков Л. И. Грамматика аварского языка. [Литографическое издание]. Москва, 1924.
- Жирков Л. И. Словообразование в аварском языке. Языки Дагестана, I. Махач-Кала, 1948.
- Магомедбекова З. М. О двух суффиксах словообразования в каратинском и аварском языках. ИКЯ. XI. Тбилиси, 1959.
- Магомедбекова З. М. Об одной особенности склонения имен существительных третьего класса в аварском языке (თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის ასპირანტთა სამეცნ. სესიის თეზისები 1947 წ. 12—15. V).
- Магомедбекова З. М. Об одной серии местных падежей в аварском языке. ИКЯ. VIII. Тбилиси, 1956.
- Мадиева Г. И. Авар мац]. Т'оцебесеб бут.а. (Студენტазе пособие). Мах[ач]хала. 1959.
- Марр Н. Я. Непечатый источник истории Кавказского мира. (Из третьей лингвистической поездки в Дагестан...). ИАН, VI серия, № 5. Петроград, 1917.
- Микаилов Ш. И. Авар мац[ал]уз орфография. Мах[ач]хала. 1955.
- Микаилов Ш. И. К вопросу о путях образования и развития аварского литературного языка. Языки Дагестана, II. Махачкала, 1954.
- Микаилов Ш. И. Основные фонетико-морфологические особенности чохского говора аварского языка. Языки Дагестана, I. Махачкала, 1948.

- Микаилов Ш. И. Очерки аварской диалектологии. М.—Л., 1959.
- Микаилов Ш. И. Согратлинский говор южного наречия аварского языка. Ученые записки Института истории, языка и литературы им. Г. Цадасы. Дагестанский филиал АН СССР. Махачкала, 1957.
- Микаилов Ш. И. Сравнительно-историческая фонетика аварских диалектов. Махачкала, 1958.
- Микаилов Ш. И. Функции локативов в аварском языке. Труды первой научной сессии Дагест. научно-исслед. базы АН СССР, 8—11 октября 1947 г. Махачкала, 1948.
- Микаилов Э. Ш. Говор аула Чуни. Ученые записки Института истории, языка и литературы им. Г. Цадасы. Дагестанский филиал АН СССР. Махачкала, 1960.
- Сандов М. Авар мац'алъул грамматика. Т'оц'обес'еб бут'а. Фонетика ва морфология. Дагъучидгиз, Мах'ачхъала, 1958. (სახკოლო სახელმძღვ.).
- Сандов М. Авар мац'алъул грамматика. К'янаби'еб бут'а. Синтаксис. Дагъучидгиз, Мах'ачхъала, 1953. (სახკოლო სახელმძღვ.).
- Сандов М. С. Возникновение письменности у аварцев. Языки Дагестана, I. Махачкала, 1948.
- Сандов М. С. Глухой латеральный л| и глухой задненёбный х' в аварском литературном языке, Языки Северного Кавказа и Дагестана. Сборник лингв. исслед., II. М.—Л., 1949.
- Сандов М. С. Развернутые члены предложения в аварском языке. Языки Дагестана, II. Махачкала, 1954.
- Сандов М. С. Роль причастия в развитии придаточного предложения в аварском языке. Язык и Мышление, т. XI. М.—Л., 1948.
- Сандов М. С., Микаилов Ш. Русско-аварский словарь. (Редактор М. Сандов). Махачкала, 1951.
- Сулейманов Я. Явление обратного сингармонизма в аварском языке. Вопросы языкознания, № 2. Москва, 1960.
- Услар П. К. Этнография Кавказа. Языкознание. III. Аварский язык. Тифлис, 1889.
- Чикобава А. С. Из истории образования эргативного (активного) падежа в аварском языке. Языки Дагестана, I. Махачкала, 1948.
- Чикобава А. С. К вопросу о первых текстовых записях по горским иберийско-кавказским языкам. Доклад на Секции языка и литературы Объединенной сессии АН СССР, АН Гр. ССР, АН Аз. ССР и АН Арм. ССР (I. XII, 1961). Тбилиси, 1961.
- Bouda K. Subjekt- und Objektkasus beim awarischen Verbum. ჟურნ. „Caucasica“, fasc. 9. Leipzig, 1931.
- Dirr A. Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen (Mit einer Sprachenkarte). Leipzig, 1928.
- Erckert R. Die Sprachen des kaukasischen Stammes. I Theil. Wörterverzeichnis. II Theil. Sprachproben und grammatische Skizzen. Wien, 1895.

გამოყენებული ხელნაწერი შრომები:

- ჩიქობავა არნ. აულ კოხის მეტყველების თავისებურებანი. 1943 წ.
- ჩიქობავა არნ. საანგარიშო მოხსენება დალესტანს მივლინების შესახებ 1933 წ. ზაღბულს (17. VII—31. XII). 1933 წ.
- ჩიქობავა არნ. საანგარიშო მოხსენება ყვარლის რაიონში ხუნძური ენის ანწუხურ კილოზე საშუაოდ მივლინებისა (27. IV—6. V. 1939). 1939 წ.
- ჩიქობავა არნ. ხუნძურ ენაზე სამუშაოდ დალესტანს მივლინების ანგარიში. 1941 წ.
- ჩიქობავა არნ. ხუნძური ენის გრამატიკული ანალიზი. ფონეტიკა; მორფოლოგიური კატეგორიები (სახელისა, ზმნისა). 1945 წ.
- ჩიქობავა არნ. ხუნძური ენის ყარახული კილოკავის თავისებურებანი. 1939 წ.
- ჩიქობავა არნ. ხუნძური ენის ჰიდური კილოკავის თავისებურებანი. 1942 წ.
- ჩიქობავა არნ. ხუნძური ინფინიტივის ახალი ვარიანტი. 1941 წ.
- ცერცვაძე ილ. ერატივის ერთი სუფიქსის (-ლ'ა → || -ლ'ა) შესახებ საზნრ.-ხუნძურში. 1959 წ.
- ცერცვაძე ილ. მახვილის საკითხი ხუნძურში. 1957 წ.
- ცერცვაძე ილ. მიმართულებითი ბოენვის სუფიქსის გენეზისისათვის ხუნძურში. 1946.
- ცერცვაძე ილ. სახელთა ბრუნების ისტორიისათვის ხუნძურ-ანდიურ ენებში. 1957 წ.
- ცერცვაძე ილ. ხუნძური ენის კარული კილოს ბელაქნურ-ყაბახოლური თქმის თავისებურებანი. 1958 წ.
- ცერცვაძე ილ. სახელთა ბრუნების შედარებითი ანალიზი ზუნძურსა და ლაკურში. 1960 წ.
- ცერცვაძე ილ. ლატერალურ თანხმოვანთა რეფლექსები ხუნძურ-ანდიურ-დიდურ ენებში. 1948.
- ჩიქობავა არნ. ყარახული ტექსტები (აული ზუნტიბ). 1941 წ.
- ჩიქობავა არნ. კარული ტექსტები. 1938 წ.
- ჩიქობავა არნ. კოხური ტექსტები. 1941.
- ჩიქობავა არნ. ჰიდური ტექსტები. 1939 წ.
- ცერცვაძე ილ. ანწუხური ტექსტები. 1942—1943 წ.
- ცერცვაძე ილ. კარული ტექსტები. 1947; 1958 წ.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

83.

წინასიტყვაობა (ქართ. და რუს. ენ.) V—XII

I. შესავალი

§ 1. ხუნძური, როგორც იბერიულ-კავკასიურ ენათა დაჯგუფების წევრი	1
§ 2. „ხუნძებისა“ და „ხუნძურის“ აღნიშნული ტომინფინიანთის	1
§ 3. ხუნძური ენის გავრცელების არე	2
§ 4. ხუნძური, როგორც სატომთაშორისო ენა	4
§ 5. ხუნძური ენის დიალექტები	5
§ 6. ხუნძური ენა, როგორც ახალი სამწერლო ენა	8
§ 7. ხუნძური ენის მეცნიერული შესწავლის ისტორიიდან	8

II. დამწერლობა და ანბანი

§ 8. ხუნძური ენისათვის ხმარებული სხვადასხვა დაწერლობა და ანბანი	15
§ 9. ამჟამად ხმარებული ხუნძური ანბანი	16
§ 10. სინოპტიკური ტაბულა ხუნძური ენისათვის ხმარებული სხვადასხვა საანბანო და სატრანსკრიფციო ნიშნებისა	18

III. ფონეტიკა

ა) ხმოვანთა სისტემა

§ 11. ხმოვანთა სისტემის დახასიათება	22
§ 12. ხმოვანთა პალატალიზაცია (უმლაუტიზაცია)	22
§ 13. ნახალიზაცია	23
§ 14. ხმოვნის მაგარი შემართვა	23
§ 15. ჰიატუსის თავიდან აცილება	24
§ 16. მახვილი: მახვილის ბუნება და ადგილი სიტყვაში	24
§ 17. მახვილის მოძრაობა	25
§ 18. მახვილი სემანტიკური და გრამატიკული ფუნქციით	25
§ 19. მახვილი და ხმოვნის ამოღება ფუძეში სიტყვის ფორმაცვალებისას	26
§ 20. მახვილის ისტორიისათვის (სიტყვაში მისი ადგილის თვალსაზრისით)	28

§ 21. მახვილი და ხმოვნის მოკვეცა სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში 28

§ 22. ფართო და ვიწრო ხმოვანთა მონაცვლეობა 30

§ 23. ხმოვანთა ასიმილაცია 31.

§ 24. ხმოვანთა ასიმილაციის თავისებურება სამხრულ დიალექტებში 33

§ 25. დიფთონგები 35

§ 26. დიფთონგთა ცვლა 35

ბ) თანხმოვანთა სისტემა

§ 27. თანხმოვანთა სისტემის დახასიათება 37

 თანხმოვანთა ტაბულა 38

§ 28. ხუნძური ენის თანხმოვანთა სისტემის შეპირისპირება ქართულ-ლიასთან 39

§ 29. ფარინგალური სპირანტები ჭ და ჭr 40

§ 30. პალატალური სპირანტი ხ' 41

§ 31. სონანტი ვ 41

§ 32. რბილი ლ და ნ 42

§ 33. ლარინგალური ყ 43

§ 34. ბაგისმიერი აბრუპტივი ჰ სამხრულ-ხუნძურში 43

§ 35. მკლერი აფრიკატები ჯ და ძ სამხრულ-ხუნძურში 44

§ 36. სიტყვის თავში თანხმოვანთა შეყრის თავიდან აცილება 46

§ 37. ლატერალური თანხმოვნები 47

§ 38. მეხუთე ლატერალური თანხმოვანი 48

§ 39. ლატერალურ თანხმოვანთა სისტემის ზოგადი დახასიათება 49

 ლატერალურ თანხმოვანთა ტაბულა 49

§ 40. მაგარი თანხმოვნები 49

§ 41. რა თანხმოვნებში გვაქვს დაპირისპირება სიმაგრის მიხედვით? 52

§ 42. ფარინგალურ ვ და ყ თანხმოვანთა არამაგარი კორელატების შესახებ 55

§ 43. წყვილბაგისმიერთა რეფლექსები 56

§ 44. ლატერალურ თანხმოვანთა რეფლექსები 59

§ 45. ლ'-ს (არამაგარი ლატერალური სპირანტის) რეფლექსები ანწუხურსა და ანდალალურ-ყარახულში (1. ლ'→თ — ანწუხურში, 2. ლ'→ლჰ→ლ || ჰ — ანდალალურსა და ყარახულში) 59

§ 46. ლ'-ს (მაგარი ფშვინვიერი ლატერალური აფრიკატის) რეფლექსი ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახულში 61

§ 47. ტ'-ს (არამაგარი აბრუპტივი ლატერალური აფრიკატის) რეფლექსები ხუნძახურსა, ანწუხურსა და ანდალალურ-ყარახულში (1. ტ'→ტ — ხუნძახურსა და ანწუხურში, 2. ტ'→ლყ→ლ || ყ — ანდალალურსა და ყარახულში) 62

§ 48. ლატერალურ თანხმოვანთა რეფლექსები ქარულში 65

§ 49. ლატერალურ თანხმოვანთა რეფლექსების შესახებ ზოგადად 68

 ლატერალთა რეფლექსების სქემა 68

§ 50. სისინა სიბილანტთა გადასვლა შიშინებში და შიშინათა — სისინებში 69

 ა) არამაგარ სისინათა გადასვლა შიშინებში 70

 ბ) მაგარ შიშინათა გადასვლა სისინებში 72

§ 51. სპირანტიზაცია (1. ცა--ხო, 2. ჩა--შე, 3. ქა--ბ', 4. ჯ--ბ, 5. ც--ხ, 6. ლ'→ლ'ჲ)	75
§ 52. მაგარ აბრუპტივთა გაფშვინიერება (1. წა→ცა, 2. ქა→ჩა, 3. კა→ქა)	77
§ 53. მაგარ ფშვინიერთა აბრუპტივიზაცია (გამკვეთრება) (1. ცა→წა, 2. ჩა→ჭა, 3. ქა→კა)	79
§ 54. მეტათეზისი	80
§ 55. ლაბიალიზებული კომპლექსები	81

IV. მორფოლოგია

§ 56. ხუნძური ენის მორფოლოგიური კატეგორიების შესახებ	83
--	----

გრამატიკული კლასები

§ 57. რამდენი გრამატიკული კლასია ხუნძურში?	84
§ 58. გრამატიკული კლასი თუ სქესი?	84
§ 59. გრამატიკული კლასის ნიშნები	86
§ 60. გრამატიკული კლასის ნიშნები საბელთა სხვადასხვა ჯგუფებში, ზმნასა და ზმნისართში	87
§ 61. რამდენი გრამატიკული კლასი უნდა გვქონოდა ხუნძურში ისტორიულად?	90
§ 62. ადამიანის კლას-კატეგორიის ისტორიისათვის	92

ა) სახელი

არსებითი სახელი

სახელთა ბრუნება

§ 63. ბრუნვათა შედგენილობა	96
§ 64. საბრუნებელი სახელის ფუძე	98
§ 65. ბრუნვათა დაბოლოებანი	99
§ 66. ერგატივის ადგილი ბრუნებაში	99
§ 67. მრავლობითი რიცხვის ნიშნები არსებით სახელებში	101
§ 68. მრავლობითი რიცხვის წარმოება ნაცვალსახელებსა და ხედსართავ სახელებში	105
§ 69. ბრუნების ტიპები მხოლოდობითსა და მრავლობითში (ერგატივის დაბოლოებათა შესაბამისად)	106
§ 70. ორფუძიანი და ერთფუძიანი ბრუნება	106
§ 71. ბრუნების ტიპები ა. შიფერთან, პ. უსლართან, ლ. ჟირკოვთან	109
§ 72. საზოგადო არსებით სახელთა ბრუნების ნიმუშები	110
§ 73. როდის რა დაბოლოება აქვს ერგატივში საზოგადო არსებით სახელს?	111
§ 74. გამონაკლისები ერგატივის წარმოების მხრივ I და II გრამატიკ. კლასთა საზოგადო არსებით სახელებში	113

§ 75. ერგატივის -ცხა და -(ა)ლ'ზ დაბოლოებათა ხვედრითი წონა III გრამატიკული კლასის საზოგადო არსებით სახელებში 114
 რა გამართლება აქვს ერთი და იმავე საზოგადო არსებითი სახელის (III გრამატიკ. კლასისა) პარალელურად ორი სხვადასხვა ტიპის მიხედვით ბრუნებას? 117

§ 76. ფუძის ცვლილებები საზოგადო არსებით სახელთა ბრუნების პროცესში 118

§ 77. ე. წ. „ჩანართი“ თანხმოვანი 119

§ 78. დამაკავშირებელი ხმოვანი 122

§ 79. ხმოვნთა ცვლა ფუძის შიგნით („შინაგანი ფლექსია“) 124

§ 80. შახელისათვის ბრუნების პროცესში 130

§ 81. ფუძისეულ თანხმოვნთა ცვლა ბრუნების პროცესში 135

§ 82. საკუთარ სახელთა ბრუნება 136

§ 83. გეარის სახელთა ბრუნება 137

არსებით სახელთა ბრუნების თავისებურებანი დიალექტებში

§ 84. -დ დაბოლოება მხოლოდითი რიცხვის ერგატივის ნიშნად სამხრულ-ხუნძურში 138

§ 85. -ცხა დაბოლოება მრავლობითი რიცხვის ერგატივის ნიშნად ჩრდილო-ხუნძურში 140

§ 86. როგორია ისტორიული ურთიერთობა ჩრდილო-ხუნძურის -ცხა და სამხრულ-ხუნძურის -ზ ფორმანტებისა (მრავლობითი რიცხვის ერგატივის ნიშნად)? 140

§ 87. რა მიმართებაშია მრავლობითის ერგატივის -ზ მხოლოდითის ერგატივის -დ-სთან? 141

§ 88. როგორია ერგატივის -დ და -ცხა ფორმანტების ისტორიული ურთიერთობა? 142

§ 89. -ლ'აა (← ლ'ა) დაბოლოება მხოლოდითი რიცხვის ერგატივის ნიშნად სოლრათლურში 144

§ 90. მიცემითი ბრუნვის თავისებურება ანჭუხურში 146

ადგილობითი ბრუნვები

§ 91. ადგილობით ბრუნეთა წყებები და მათში შემავალი ბრუნვები 149
 -ტა სუფიქსიანი ადგილობითი ბრუნვა 153
 -ხაჟ ნაწილაკი მიმართ. და დაშორებითის ფორმებთან . . . 154

§ 92. ადგილობით ბრუნეთა ფორმანტების შესახებ (გენეზისის თვალსაზრისით) 154

§ 93. ადგილობით ბრუნეთა საწარმოებელი ფუძე 156
 რით აიხსნება განსხვავება ადგილობით ბრუნეთა შორის ამოსავალი ფუძის მხრივ (ორფუძიანი ბრუნებისას)? 158
 ცვლილებები ადგილობით ბრუნეთა საწარმოებელ ფუძეში ერთფუძიანი ბრუნებისას 159

§ 94. ძირითად და ადგილობით ბრუნეთა დაბოლოებების საერთო სკემა 161

- § 95. -ხ სუფიქსი მიმართულებითის ნიშნად ანწუხურში 162
 § 96. შეულობითი ბრუნვის შესახებ 163
 § 97. გეოგრაფიული სახელები (ტოპონიმიკა) ადგილობითი ბრუნვის ფორმით 164

დამატებითი ცნობები ბრუნვათა შესახებ

- § 98. -ლა-ლ'უნ სუფიქსიანი ფორმა მოქმედებითი ბრუნვის მნიშვნელობით 165
 § 99. -ლ'უნ სუფიქსიანი ფორმა გარდაქვევითის მნიშვნელობით 166

არსებით სახელთა წარმოება

- § 100. სიტყვაწარმოების შესახებ ხუნძლურში (ზოგადად) 167
 § 101. კომპოზიტების წარმოება 167
 ა) შეერთებითი კომპოზიტები 167
 ბ) განსახლებებითი კომპოზიტები 168
 გ) ზმნისართიანი კომპოზიტები 169
 § 102. მოკმედი პირის აღმნიშვნელ სახელთა წარმოება [1] -ქან სუფიქსით, 2) -ჰან სუფიქსით, 3) -ჩო სუფიქსით] 170
 § 103. იარაღის აღმნიშვნელ სახელთა წარმოება 172
 § 104. დანიშნულების აღმნიშვნელ სახელთა წარმოება 173
 § 105. კნინობითობის აღნიშვნის შემთხვევები 173
 § 106. აბსტრაქტულ სახელთა წარმოება 174
 -ლ'ო სუფიქსის რაობის შესახებ 175
 § 107. სადაურობის აღმნიშვნელ სახელთა წარმოება 176
 1) -ა-ვ სუფიქსი სადაურობის აღმნიშვნელ სახელებში 176
 2) -ე-ვ სუფიქსი სადაურობის აღმნიშვნელ სახელებში 177
 3) -ხაე-ვ სუფიქსი სადაურობის აღმნიშვნელ სახელებში 177
 § 108. სადაურობის აღმნიშვნელ (გთნიკურ) სახელთა თავისებურებანი მრავლობითში 179
 § 109. უკმარობის (უქონლობის) ყ სუფიქსი 181
 § 110. -ჰალ სუფიქსი ნათესაური ურთიერთობის აღმნიშვნელ სახელებში 181
 § 111. გასუბსტანტივებული მასდარი -ელ || -ენ სუფიქსებით 182
 § 112. არსებით სახელთა წარმოება კლას-ნიშნებით 183

ზედსართავი სახელი

- § 113. ზედსართავის ფუძე და გასაფორმებელი სუფიქსები 183
 § 114. ზედსართავის წარმოება არსებითი სახელის ფუძისაგან 187
 § 115. ნანათესაობითარი ზედსართავის წარმოება 188
 § 116. -ხაე სუფიქსი ზედსართავის საწარმოებლად 190
 § 117. ზედსართავთა სუფიქსების შესახებ 191
 § 118. რთული ზედსართავი სახელები 192
 ფუძე-გაორკვევბული ზედსართავები 192
 § 119. ზედსართავის ზარისებვის გამოატყვა 192

§ 120. ზედსართავი სახელის ბრუნება	193
ა) ზედსართავის ბრუნება არსებით სახელთან ერთად	193
ბ) ზედსართავის ბრუნება არსებითი სახელისაგან დამოუკიდებლად	195
§ 121. სუფიქსის გაორკეცება ზედსართავ სახელში	196

რ ი ც ხ ვ ი თ ი ს ა ხ ე ლ ი

§ 122. რაოდენობითი რიცხვითი სახელები	197
§ 123. თვლის სისტემა	203
§ 124. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი არსებით სახელთან ერთად	204
§ 125. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი არსებითი სახელისაგან დამოუკიდებლად	204
§ 126. კრებითი რიცხვითი სახელები	205
§ 127. რიგობითი რიცხვითი სახელები	206
§ 128. წილობითი რიცხვითი სახელები	207
§ 129. ფუჟე-გაორკეცებული რიცხვითი სახელები	208

ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი

§ 130. პირის ნაცვალსახელები	208
პირის ნაცვალსახელთა ბრუნება	208
§ 131. კითხვითი ნაცვალსახელები	211
კითხვით ნაცვალსახელთა ბრუნება	211
§ 132. უკუქცევითი ნაცვალსახელი	213
უკუქცევითი ნაცვალსახელის ბრუნება	214
§ 133. ჩვენებითი ნაცვალსახელები	215
ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბრუნება	216
§ 134. პირის, კითხვით, უკუქცევით და ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბრუნების ნიმუშები დიალექტთა მონაცემების მიხედვით	220
§ 135. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები	224
კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ბრუნება	224
§ 136. ნაწილაკიანი ნაცვალსახელები	225
1) -გო ნაწილაკიანი ნაცვალსახელები	225
2) -ალი-გო ნაწილაკიანი ნაცვალსახელები	226
3) -ნი-გი ნაწილაკიანი ნაცვალსახელები	227
§ 137. დანარჩენი ნაცვალსახელები	227

მსაზღვრელ-საზღვრული

§ 138. მსაზღვრელ-საზღვრულის ერთად ბრუნება	230
---	-----

ბ) ზმნა

§ 139. ზოგადი	231
§ 140. ზმნის უღვლაღება გრამატიკული კლასების მიხედვით	232
§ 141. კლასოვან-პიროვანი უღვლილება კარულ დიალექტში	233
§ 142. კლას-ნიშნიანი და უკლას-ნიშნო ზმნები	235
კლას-ნიშნის მომდევნო ხმოვნის შესახებ	236

§ 143. მრავლობითი რიცხვი ზმნის უღვლილებაში	237
§ 144. გრამატიკული კლასებისა და მრავლობითი რიცხვის აღნიშვნის პრინციპები ზმნაში: სუბიექტური და ობიექტური უღვლილება	238
§ 145. გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნები	241
§ 146. გარდამავლობა და გვარი	242
§ 147. გარდაუვალი ზმნისაგან გარდამავლის წარმოება	245
§ 148. საუღვლებელი ერთეულების შესახებ ზოგადად	247
§ 149. საუღვლებელი ზმნის ფუძე	247
§ 150. ფორმანტა აგებულება: თემატური ხმოვანი და დაბოლოება	249
§ 151. შესაძლო ფონეტიკური ცვლილებები უღვლილების პროცესში (ფუძესა და ფორმანტებში)	250
§ 152. ინფინიტივი, როგორც ზმნის საწყისი ფორმა (სალექსიკონო ერთეული)	251
§ 153. ინფინიტივის წარმოება	253
§ 154. დრო და კილო	254
§ 155. მარტივი აწმყო (აწმყო ზოგადი)	254
§ 156. მარტივი მყოფადი	256
§ 157. მარტივი ნამყო (ნამყო ძირითადი)	257
§ 158. აბსოლუტივი ნამყოსი	260
§ 159. ბრძანებითი (II პ.)	261
§ 160. ზმნის ძირითად ფორმათა სქემები უღვლილების ტიპების მიხედვით	263
ცხრილები (ა. დაბოლოებათა, ბ. თემატურ ხმოვანთა, გ. სრული ფორმანტებისა [დაბოლოებითა და თემატური ხმოვნით])	272
§ 161. მახვილისათვის უღვლილების პროცესში	273
§ 162. ზმნის ძირითად ფორმათა წარმოების თავისებურებანი დიალექტებში	275
1) ინფინიტივის დიალექტური ვარიაციები: ა) -ჴი დაბოლოება ანწუხურსა და კარულში, ბ) -დე დაბოლოება ანდალალურში, გ) -ლე დაბოლოება ჰიდურსა და ყარახულში	275
2) აწმყოს (აწმყო ზოგადის) წარმოების თავისებურებანი: ა) -ნა დაბოლოება ჰიდურსა, ყარახულსა, ანწუხურსა და კარულში, ბ) -შა დაბოლოება კოხურში, გ) -დალა დაბოლოება სოლრათლურში, დ) აწმყოს თემატურ ხმოვანთა ვარიანტები სამხრ.-ხუნძურში	277
3) ნამყოს (ნამყო-ძირითადის) წარმოების თავისებურებანი: ა) ნამყოს -ნა დაბოლოების ცვლილებები, ბ) -რ თანხმოვნისანი დაბოლოება ნამყოსი, გ) ნამყოს თემატური ხმოვნები და მათი მიმართება აწმყოს თემატურ ხმოვნებთან	283
4) ნამყოს აბსოლუტივის წარმოების თავისებურებანი: ა) -მჴ § -შო დაბოლოება ჰიდურსა და ყარახულში, ბ) დაბოლოება მოკვეცილი აბსოლუტივის ფორმები ანწუხურსა და კარულში	287

5) ბრძანებითის წარმოების თავისებურებანი. -უ-ნ ფორმან-
ტიანი ბრძანებითის ფორმები ჰარულსა და ანწუხურში . . . 290

§ 163. ნაწარმოები ფორმები 291

1) აწმყოსაგან ნაწარმოები ფორმები (ა. აბსოლუტივი აწმყო-
სი, ბ. ნამყო უსრული) 291

2) მყოფადისაგან ნაწარმოები ფორმა (პირობით-შედგო-
ბითი) 291

3) ნამყო ძირითადისაგან ნაწარმოები ფორმები (ა. ნატვრითი,
ბ. პირობითი, გ. დათმობითი) 292

4) ბრძანებითისაგან (II პ.) ნაწარმოები ფორმები (ა. კავშირე-
ბითი I. ბ. კავშირებითი II) 294

5) ინფინიტივისაგან ნაწარმოები ფორმა (ბრძანებითი I პ.) . . . 295

§ 164. შენიშვნა მარტივ ნაწარმოებ ფორმათა საწარმოებელ სუ-
ფიქსთა შესახებ 295

§ 165. მასდარი 296

§ 165. მასდარის ზნწური და სახელური ნიშნები 298

§ 167. ინფინიტივისა და მასდარის ისტორიული ურთიერთობი-
სათვის 300

§ 168. მიმღეობა 302

გრამატიკული კლასი და რიცხვი მიმღეობაში 302

მიმღეობის ბრუნება 305

დროის კატეგორია მიმღეობაში 306

მიმღეობის წარმოება 306

§ 169. მიმღეობის საწარმოებელ ფორმანტთა შესახებ (გენეზისის
ოვალსახისით) 307

§ 170. მიმღეობისაგან ნაწარმოები ფორმები 309

1) პირობით-ნატვრითი (ა. პირობით-ნატვრითი აწმყო, ბ. პი-
რობით-ნატვრითი ნამყო) 309

2) ნამიმღეობარი მასდარი (ა. აწმყოს ნამიმღეობარი მასდა-
რი, ბ. მყოფადის ნამიმღეობარი მასდარი, გ. ნამყოს ნამი-
მღეობარი მასდარი) 310

§ 171. მიმღეობის ხმარება ზმნის (შემასმენლის) როლში 311

§ 172. მარტივ ძირითად და ნაწარმოებ ფორმათა საერთო სქემა . . . 312

§ 173. ზმნის უარყოფითი ფორმები 314

§ 174. უარყოფითი სუფიქსთა გენეზისისათვის 320

§ 175. თვრამეობილის ფორმები -ილა ნაწილაკით 324

§ 176. მეშველი ზმნები 325

§ 177. აღწერილობითი ფორმები 328

1) აწმყოს მიმღეობიანი აღწერილობითი ფორმა: აწმყო კონ-
კრეტული 328

2) ნამყოს აბსოლუტივიანი აღწერილობითი ფორმა: ნამყო სრუ-
ლი (პერფექტი) 330

3) ინფინიტივიანი აღწერილობითი ფორმა: მყოფადი აუცილე-
ბლობითი (აწმყო ჯგერ-არსობითი) 333

4) დანარჩენი აღწერილობითი ფორმები (მეშველი ზმნის ფორ-
მალა შესაბამისად) 334

§ 178. ასპექტის გამოხატვა აღწერით ფორმათა მეშვეობით	335
§ 179. განზრახვითი ფორმა	338
§ 180. კაუზატივის წარმოება	339
§ 181. ნასახელარ ზმნათა წარმოება -ლ'იზე სუუიქსით	341
§ 182. ფუძე-გაორკეცებული ზმნები	343
§ 183. განგრძობითი მოქმედების ზმნები	344
§ 184. საგარემოებო ფორმები ნაზმნარი სახელებისა	349
1) მიმღობისაგან ნაწარმოები ფორმები	349
2) მასდარისაგან ნაწარმოები ფორმები	351
3) ინფინიტივისაგან ნაწარმოები ფორმები	353

ზმნისართი. ნაწილაკი. კავშირი

§ 185. ზმნისართი	354
§ 186. ბრუნვის მართვა ზმნისართის მიერ	357
§ 187. ნაწილაკი	359
§ 188. კავშირი	363

VI. ძირითადი სინტაქსური მოვლენები

§ 189. სინტაქსური დამოკიდებულებანი სახელისა სახელთან და სა- ხელისა ზმნასთან	366
§ 190. რთული დაქვემდებარებული წინადადების საკითხი	370

V. ტექსტები (სამწერილო ხუნძური
და ღიალექტური)

371—416

ფოტოპირი ხუნძური ტექსტის ძველი ჩანაწე- რისა (1775 წ.)	417
პირთა საძიებელი	419
ლიტერატურა ხუნძური ენის შესახებ	421

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предисловие (на груз. и рус. яз.) V—XII

I. ВВЕДЕНИЕ

§ 1. Аварский язык, как один из языков дагестанской группы иберийско-кавказской семьи (стр. 1). § 2. О терминах „аварцы“, „аварский“ (стр. 1). § 3. Пределы распространения аварского языка (стр. 2). § 4. Аварский язык, как язык межплеменного общения (стр. 4). § 5. Дialectы аварского языка (стр. 5). § 6. Аварский язык, как младописьменный язык (стр. 8). § 7. К истории научного изучения аварского языка (стр. 8).

II. ПИСЬМЕННОСТЬ И АЛФАВИТ

§ 8. Различные алфавиты, употреблявшиеся для аварского языка (стр. 15). § 9. Действующий ныне алфавит литературного аварского языка (стр. 16). § 10. Синоптические таблицы различных алфавитов и транскрипционных знаков, употреблявшихся и употребляющихся для обозначения аварских звуков (стр. 18).

III. ФОНЕТИКА

а) Система гласных

§ 11. Характеристика системы гласных (стр. 22). § 12. Палатализация (умлаутизация) гласных (стр. 22). § 13. Назализация (стр. 23). § 14. Крепкий приступ гласных (стр. 23). § 15. Избегание стечения гласных (стр. 24). § 16. Ударение: его характер и место в слове (стр. 24). § 17. Подвижность ударения (стр. 25). § 18. Ударение в семантической и грамматической функции (стр. 25). § 19. Ударение и выпадение гласного внутри основы при изменении форм слова (стр. 26). § 20. К истории ударения (с точки зрения его места в слове) (стр. 28). § 21. Ударение и усеменение гласного в абсолютном конце слова (стр. 28). § 22. Чередование узких и широких гласных (стр. 30). § 23. Ассимиляция гласных (стр. 31). § 24. Особенности ассимиляции гласных в южных диалектах (стр. 33). § 25. Дифтонги (стр. 35). § 26. Изменение дифтонгов (стр. 35).

б) Система согласных

§ 27. Характеристика системы согласных (стр. 37). Таблица согласных (стр. 38). § 28. Сопоставление системы согласных аварского и грузинского яз. (стр. 39). § 29. Фарингальные спиранты ω и η (стр. 40). § 30. Палатальный спирит x' (стр. 41). § 31. Сонант v (стр. 41). § 32. Мягкие (палатализованные) l и n (стр. 42). § 33. Ларингальный $'$ (стр. 43). § 34. Губной абруитив p в южно-аварском (стр. 43). § 35. Звонкие аффрикаты \int и \mathcal{Z} в южно-аварском (стр. 44). § 36. Избегание стечения согласных в начале слова (стр. 46). § 37. Латеральные согласные (стр. 47). § 38. „Пятый латеральный согласный“ (стр. 48). § 39. Общая характеристика системы латеральных согласных. Таблица латеральных согласных (стр. 49). § 40. Интенсивные (твердые) согласные (стр. 49). § 41. Опозиция согласных по интенсивности (твердости) (стр. 52). § 42. К вопросу об интенсивных (одинарных) коррелятах фарингальных согласных q и q' (стр. 55). § 43. Рефлексы губо-губных согласных (стр. 56). § 44. Рефлексы латеральных согласных (стр. 59). § 45. Рефлексы неинтенсивного латерального спиранта l' в анцухском и андалальско-карахеком диал. (1. $l' \rightarrow t$ — в анцухском, 2. $l' \rightarrow lb \rightarrow l || b$ — в андалальско-карахеком) (стр. 59). § 46. Рефлексы интенсивной латеральной аффрикаты l' в гидеко-андалальско-карахеком диал. (стр. 61). § 47. Рефлексы неинтенсивной абруитивной латеральной аффрикаты („пятого латерального согласного“) l' в хунзахском, анцухском и андалальско-карахеком диал. (1. $l' \rightarrow t$ — в хунзахском и анцухском диал., 2. $l' \rightarrow l' \rightarrow l || b$ — в андалальско-карахеком диал. (стр. 62). § 48. Рефлексы латеральных согласных в чарском диал. (стр. 65). § 49. О рефлексах латеральных согласных (общие замечания). Таблица рефлексов латеральных согласных (стр. 68). § 50. Переход неинтенсивных свистящих сibilантных согласных в шипящие и интенсивных шипящих — в свистящие (стр. 69). § 51. Спирантизация (1. $co \rightarrow co$, 2. $co \rightarrow co$, 3. $ko \rightarrow x'$, 4. $q \rightarrow x$, 5. $c \rightarrow s$, 6. $l' \rightarrow l'o$) (стр. 75). § 52. Изменение интенсивных абруитивных согласных в придыхательные (1. $co \rightarrow co$, 2. $co \rightarrow co$, 3. $ko \rightarrow ko$) (стр. 77). § 53. Изменение интенсивных придыхательных согласных в абруитивные (1. $co \rightarrow co$, 2. $co \rightarrow co$, 3. $ko \rightarrow ko$) (стр. 79). § 54. Метатеза согласных (стр. 80). § 55. Лабнализированные комплексы (стр. 81).

IV. МОРФОЛОГИЯ

§ 56. О морфологических категориях аварского языка (стр. 81).

Грамматические классы

§ 57. Количество грамматических классов в аварском языке (стр. 81). § 58. Понятия грамматического класса и рода (стр. 81). § 59. Показатели

грамматических классов (стр. 86). § 60. Показатели грамматических классов в именах, глаголах и паречных (стр. 87). § 61. Сколько граммат. классов различалось исторически в аварском языке? (стр. 90). § 62. К истории категории личности (человека) (стр. 92).

а) И М Я

Имя существительное

Склонение имен

§ 63. Состав падежей (стр. 96). § 64. Основа склоняемого имени (стр. 98). § 65. Падежные окончания (стр. 99). § 66. Место эргативного падежа в склонении (стр. 99). § 67. Показатели множественного числа имен существительных (стр. 101). § 68. Множественное число в местоимениях и прилагательных (стр. 105). § 69. Типы склонения в единственном и множественном чис. по окончаниям эргативного падежа. (стр. 106). § 70. Склонение по принципу двух основ и по принципу одной основы (стр. 106). § 71. Типы склонения у А. А. Шиффера, П. К. Услара, Л. И. Жиркова (стр. 109). § 72. Образцы склонения нарицательных имен существительных (стр. 110). § 73. Разновидности окончаний эргативного падежа нарицательных имен существительных (стр. 111). § 74. Отклонения в образовании эргативного падежа нарицательных имен существительных III грамат. класса (стр. 113). § 75. Удельный вес окончания эргативного падеж. -саа и -(а)'а в нарицательных именах существительных III грамат. класса (стр. 114). О причинах возможности параллельного склонения по двум различным типам одних и тех же нарицательных имен существительных III грамат. класса (стр. 117). § 76. Изменения основ в процессе склонения нарицательных имен существительных (стр. 118). § 77. О т. н. „вставочных“ согласных (стр. 119). § 78. Соединительный гласный (стр. 122). § 79. Изменение гласных внутри складываемой основы („внутренняя флексия“) (стр. 124). § 80. Вопрос об ударении в процессе склонения (стр. 130). § 81. Изменение согласных основы в процессе склонения (стр. 135). § 82. Склонение имен лиц (стр. 136). § 83. Склонение фамильных имен (стр. 137).

Особенности склонения имен существительных в диалектах

§ 84. Окончание -д эргативного падежа ед. ч. в южно-авар. диал. (стр. 138). § 85. Окончание -саа эргативного падежа множ. ч. в северо-аварском (стр. 140). § 86. К вопросу об историческом взаимоотношении окончаний эргат. падеж. множ. ч.: северо-авар. -саа и южно-авар. -з (стр. 140). § 87. Окончание эргат. падеж. числа -з в его отношении к окончанию -д эргат. падеж. ед. ч. (стр. 141). § 88. Историческое взаимоотношение форматов эргат. падеж. -саа и -д (стр. 142). § 89. Окончание эргат. падеж. -'аа←-'а в сограглинском говоре (стр. 144). § 90. Особенности дательного падеж. в анцухском диалекте (стр. 146).

Местные надежи

§ 91. Группы (серии) местных надеж и их состав (стр. 149). Местный надеж с суффиксом *-fa* (стр. 153). Формы направительного и исходного пад. с суффиксом *-xal* (стр. 154). § 92. К вопросу о генезисе форматов местных надеж (стр. 154). § 93. Об исходной основе местных надеж (стр. 156). О причинах разнообразия исходных основ различных местных надеж при склонении по принципу двух основ (стр. 158). Изменения в исходной основе местных надеж при склонении по принципу одной основы (стр. 159). § 94. Общая схема окончаний основных и местных надеж (стр. 161). § 95. Суффикс *-x* в качестве показателя направительного пад. в анцухском диалекте (стр. 162). § 96. О транслативном надеже (стр. 163). § 97. Топонимические названия в формах местных пад. (стр. 164).

Дополнительные сведения о надежах

§ 98. Форма с суффиксом *-da'ul* в значении творительного (инструментального) надежа (стр. 165). § 99. Форма с суффиксом *-'ul* в значении трансформативного пад. (стр. 166).

Словообразование имен существительных

§ 100. Общее замечание о словообразовании в аварском языке (стр. 167). § 101. Композиты (стр. 167): а) Соединительные композиты (*composita copulativa*) (стр. 167); б) Определительные композиты (*composita determinativa*) (стр. 168); в) Композиты, образованные путем сочетания наречия и существительного (стр. 169). § 102. Образование имени деятеля (по *agentis*) посредством суффиксов: *-qal*, *-han*, *-di* (стр. 170). § 103. Образование имен существительных, обозначающих орудие действия (стр. 172). § 104. Образование имен существительных, обозначающих предметы назначения, посредством *-zo* (стр. 173). § 105. Случаи образования уменьшительных имен существительных (стр. 173). § 106. Образование абстрактных имен существительных (стр. 174). О генезисе суффикса *-li* (образующего абстрактные имена) (стр. 175). § 107. Образование имен, обозначающих место прохода (стр. 176). § 108. Особенности этнических названий во множественном числе (стр. 179). § 109. Образование имен, обозначающих недостаточность (или неимение) чего-либо посредством суффикса *-q* (стр. 181). § 110. Суффикс *-wal* в именах существительных, обозначающих родственные отношения (стр. 181). § 111. Субстантивированный мажар с суффиксами *-el* и *-en* (стр. 182). § 112. Образование имен существительных при помощи классных показателей (стр. 183).

Имя прилагательное

§ 113. Имя прилагательное, его основа и характерные суффиксы (стр. 183). § 114. Образование имен прилагательных от существительных (стр. 187).

§ 115. Образование прилагательного от родительного над. имен существительных (стр. 188). § 116. Суффикс *-səc-b* в именах прилагательных (стр. 190). § 117. О суффиксах прилагательных (стр. 191). § 118. Сложные имена прилагательные (стр. 192). Прилагательные с удвоенными основами (стр. 192). § 119. Степени сравнения прилагательных (стр. 192). § 120. Склонение имен прилагательных независимо от существительных и вместе с существительными (стр. 193). § 121. Удвоение суффиксов имен прилагательных (стр. 196).

Имя числительное

§ 122. Количественные имена числительные (стр. 193). § 123. Система счета (стр. 203). § 124. Количественные числительные вместе с существительными (стр. 204). § 125. Количественные числительные независимо от существительных (стр. 204). § 126. Собирательные числительные (стр. 205). § 127. Порядковые числительные (стр. 206). § 128. Дробные числительные (стр. 207). § 129. Числительные с удвоенными основами (стр. 208).

Местоимение

§ 130. Личные местоимения (стр. 208). Склонение их (стр. 208). § 131. Вопросительные местоимения (стр. 211). Склонение их (стр. 211). § 132. Возвратное местоимение (стр. 213). Склонение его (стр. 214). § 133. Указательные местоимения (стр. 215). Склонение их (стр. 216). § 134. Образцы склонения личных, вопросительных, возвратного и указательных местоимений по разным диалектам (стр. 220). § 135. Притяжательные местоимения (стр. 224). Склонение их (стр. 224). § 136. Местоимения с частицами: *-go*, *-ali-go*, *-ni-gi* (стр. 225). § 137. Остальные местоимения (стр. 227).

Определение вместе с определяемым

§ 138. Склонение определения вместе с определяемым (стр. 230).

б) ГЛАГОЛ

§ 139. Общие замечания о глаголе аварского языка (стр. 231). § 140. Спряжение глагола по грамматическим классам (стр. 232). § 141. Классно-личное спряжение в чарском диалекте (стр. 233). § 142. Глаголы с классным показателем и без классного показателя (стр. 235). О гласных, следующих за классным показателем (стр. 236). § 143. Множественное число в спряжении глагола (стр. 237). § 144. Правила обозначения граммат. класса и множ. числа в глаголе: субъектное и объектное спряжение (стр. 238). § 145. Переходные и непереходные глаголы (стр. 241). § 146. Переходность и залог (стр. 242). § 147. Образование переходных глаголов от непереходных (стр. 245). § 148. О конъюгационных основах (общие замечания) (стр. 247). § 149. Основа спрягаемого глагола (стр. 247). § 150. Структура формантов: тематический гласный

и окончание (стр. 249). § 151. Возможные фонетические изменения в процессе спряжения (в основе и формах) (стр. 250). § 152. Инфинитив, как опорная (словарная) форма глагола (стр. 251). § 153. Образование инфинитива (стр. 253). § 154. Времена и наклошения (общие замечания) (стр. 254). § 155. Настоящее простое (настоящее общее) (стр. 254). § 156. Будущее простое (стр. 256). § 157. Прошедшее простое (прошедшее основное) (стр. 257). § 158. Абсолютив прошед. вр. (стр. 259). § 159. Повелительное накл. II л. (стр. 261). § 160. Схемы основных форм глагола по типам спряжения (стр. 263). Таблицы (а. окончаний, б. тематических гласных, в. полных формантов [с тематическими гласными и окончаниями]) (стр. 272). § 161. Место ударения в процессе спряжения (стр. 273). § 162. Особенности образования основных глагольных форм в диалектах (стр. 275): 1) Диалектные варианты инфинитива (а. Окончание *-zi* в анцухском и чарском диал.; б. Окончание *-de* в андалаяльском гов.; в. Окончание *-le* в гидском и карахском (стр. 275); 2) Особенности образования настоящего (настоящего общего) вр. (а. Окончание *-pa* в гидском, карахском, анцухском и чарском; б. Окончание *-ta* в чохском; в. Окончание *-da* в согратлинском; г. Варианты тематических гласных настоящего вр. в южно-аварском) (стр. 277); 3) Особенности образования прошедшего основного вр. (а. Изменения окончания *-pa* прошед. вр.; б. Окончание прошед. вр. с согласным элементом *-r* [*-ri* и *-r*]; в. Тематические гласные прошедшего вр. и их взаимоотношения с тематическими гласными настоящего вр.) (стр. 283); 4) Особенности образования абсолютива прошед. вр. (а. Окончание *-tu* и *-to* в гидском и карахском; б. Усеченные формы абсолютива в анцухском и чарском диал.) (стр. 287). 5) Особенности образования повелительного накл. II л. (Формы повелит. накл. с формантом *-u* и *-* в чарском и анцухском диал.) (стр. 290). § 163. Производные формы (от настоящего общего, будущего, прошедшего основного, повелительного, инфинитива) (стр. 291). § 164. О суффиксах производных глагольных форм (стр. 295). § 165. Масдар (стр. 296). § 166. Глагольные и именные признаки масдара (стр. 297). § 167. К вопросу об историческом взаимоотношении инфинитива и масдара (стр. 300). § 168. Причастие (стр. 302). Грамматические классы и множ. число в формах причастий (стр. 302). Склонение причастий (стр. 305). Категория времени в причастиях (стр. 306). Образование причастий (стр. 306). § 169. К генезису суффиксов причастий (стр. 307). 170. Производные от причастий формы (стр. 309). § 171. Употребление причастий в роли сказуемого (стр. 311). § 172. Общая схема простых (основных) и производных глагольных форм (стр. 312). § 173. Отрицательные формы глагола (стр. 314). § 174. К генезису отрицательных суффиксов (стр. 320). § 175. Заглазные формы с формантом *-ia* (стр. 324). § 176. Вспомогательные глаголы (стр. 325). § 177. Описательные (апалитические) формы глагола (стр. 328). § 178. Выражение вида (аспекта) при помощи описательных форм (стр. 335). § 179. Форма, выражающая начерение (стр. 338). § 180. Образование каузатива (стр. 339). § 181. Образование отыменных гла-

голов посредством суффикса -'ize (стр. 341). § 182. Глаголы с удвоенными основами (стр. 343). § 183. Глаголы, выражающие продолжительность действия (стр. 344). § 184. Обстоятельственные формы отглагольных имен (стр. 349).

НАРЕЧИЕ. ЧАСТИЦА. СОЮЗ

§ 185. Наречие (стр. 354). § 186. Наречие в роли послелога (стр. 357). § 187. Частица (стр. 359). § 188. Союз (стр. 363).

V. ОСНОВНЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ

§ 189. Синтаксические связи имени с именем и имени — с глаголом (стр. 366). § 190. К вопросу о сложноподчиненном предложении (стр. 370).

VI. ТЕКСТЫ (НА ЛИТЕР. АВАР. ЯЗ., ДИАЛЕКТНЫЕ) (371—416)

Фотокопии аварских текстовых записей 1775 г. (стр. 417).

Указатель лиц (стр. 419).

Литература об аварском языке (стр. 421).

გადაეცა წარმოებას 2/IX—60 წ.
ხელმოწერილია დასაბეჭდად 3/III—62 წ.
სასტამბო ფორმათა რაოდენობა 27, 75
საალრიცხვო ფორმათა რაოდენობა 27, 9
ქაღალდის ზომა 60×92 1/16

შეკვეთის № 1423

უმ 02427

ტირაჟი 500

ფასი 1 მან. და 68 კაპ.

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობის სტამბა,
თბილისი, ი. ჯავახიშვილის პროსპექტი, 1.
Типография Издательства Тбилисского университета.
Тбилиси, проспект И. Чавчавадзе, 1.